

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
KRISTÓ Gyula TISZTELETÉRE

Szegedi Középkorász Műhely

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

TÁMOGATÓINK VOLTAK

Délmagyarország Kft. Szeged
Első Magyar Kenderfonó Rt., Szeged
Excellence Rt., Budapest
József Attila Tudományegyetem
Magyar Külkereskedelmi Hitel Bank Rt., Szeged
Orosháza Város Közgyűlése
Szeged Város Közgyűlése
Szegedért Alapítvány
Szegedi Akadémiai Bizottság
Tisza Volán Rt., Szeged
Togo Bt., Szeged
United Way Alapítvány, Szeged

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

Történeti tanulmányok

KRISTÓ GYULA

tiszteletére

Szerkesztette
KOSZTA LÁSZLÓ

Szeged, 1995

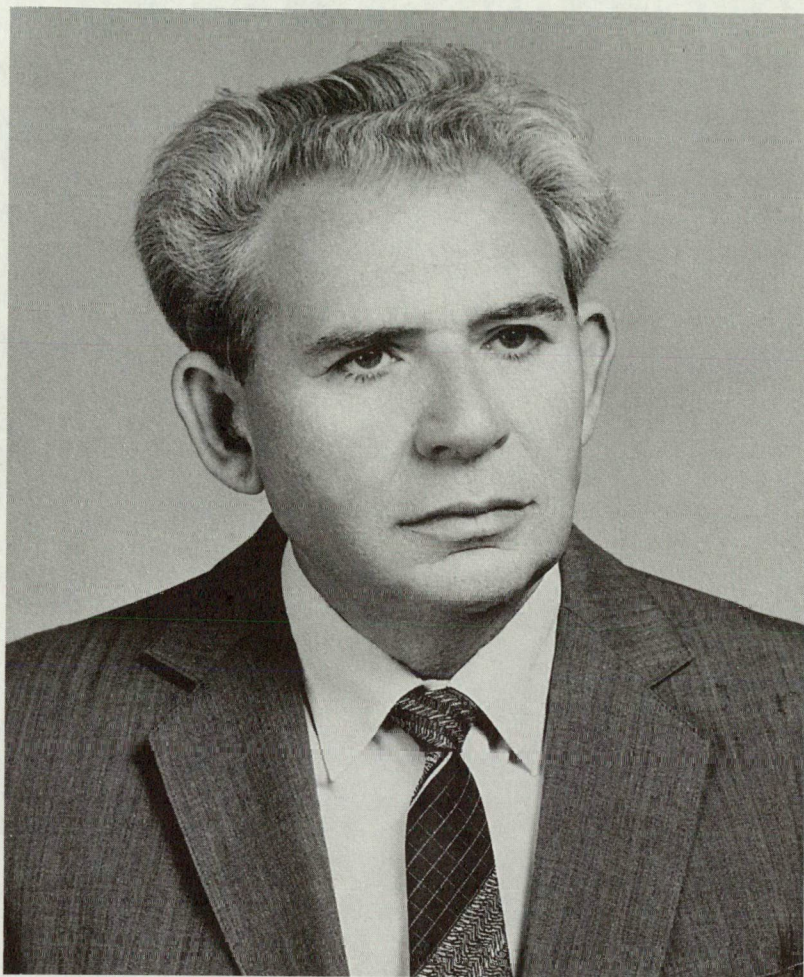
ISBN 963 482 083 2

© Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1995

A kiadásért felelős: DR. SEBŐK FERENC

Műszaki szerkesztő: DÁVID TAMÁS

Borítóterv: MAKK PÉTER

TARTALOM

Ajánlás helyett	13
Tabula Gratulatoria	16
Laudatio	17
Almási Tibor: Az 1328. évi országbíróváltás okleveles adatai	19
Benkő Loránd: Anonymus kunjairól	39
Bertényi Iván: A pecsétek mint a magyar rendek Szent Korona őrzésében birtokolt jogai előtörténetének forrásai	69
Blazovich László: Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez	77
Boba Imre: Vlachs in the History of Central Europe	95
Csernus Sándor: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról	103
Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond- korban	141
Érszegi Géza: Exsecutio maiorum — exsecutio filiorum	161
Font Márta: Felvidéki kisnemesek királyi szolgálatban	169
Gerics József: De Hungaria, hereditate Beatae Mariae Virginis	187
H. Tóth Imre: Metód találkozása az „ugor királlyal”	191
Hajnóczi Gábor: Filippo Brunelleschinek szóló ajánlás Leon Battista Alberti festészetről szóló traktátusában	197
Jánosi Monika: Bíróági döntvények és szokásjogi feljegyzések	211
Kordé Zoltán: Székelyek, örök és lövők	221
Kosztia László: Püspöki székhely és városfejlődés	233
Kosztolnyik Zoltán: Remarks on Andrew III of Hungary	273
Kovács László: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban	291
Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban	309
Lele József: Szempontok Szulejmán szultán 1541. évi magyarországi döntéseihez	337
Makk Ferenc: Csaba és Alpár	351
Marosi Ernő: Van-e értelme és létjogosultsága a középkori művészet tör- ténének Közép-Kelet-Európában?	367
Olajos Terézia: A magyarországi bizantinológia a XX. században	381
Petrovics István: Temesvár és Nagyszében	401
Rokay Péter: A 110. krónikafejezet szerkezetének kérdéséhez	413
Róna-Tas András: Hogyan hívták Árpád dédunokáját	417
Sebők Ferenc: Fraknoi Vilmos jelentősége a Jagelló-kor kutatásában	431
Szádeczky-Kardoss Samu: Adalék a Marcus Aurelius korabeli Pannonia társadalomtörténetéhez	445

Szakály Ferenc: Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez	451
Tóth Sándor László: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei	471
Trogmayer Ottó: Egy francia a középkori Szeren	487
Zsoldos Attila: A rokonsági jogok érvényesülése a várjobbágyi bir- toklásban	491
Kristó Gyula szakirodalmi munkássága	505

INHALTSVERZEICHNIS

Statt einer Empfehlung	13
Tabula Gratulatoria	16
Laudatio	17
Tibor Almási: Urkundliche Belege des Landesrichterwechsels im Jahre 1328	19
Loránd Benkő: Über die Kumanen des Anonymus	39
Iván Bertényi: Die Siegel als Quellen zur Vorgeschichte der den ungari- schen Ständen bei der Wahrnehmung ihres Dienstes als Kronen- wache bei der Heiligen Krone zukommenden Rechte	69
László Blazovich: Beiträge zum rechtlichen Stand von Szeged im Mittel- alter	77
Imre Boba: Vlachs in the History of Central Europe	95
Sándor Csernus: Französische Quellen über den Aufenthalt Kaiser Sieg- munds in Paris	103
Pál Engel: Die Umgestaltung der Struktur des Ungarischen Grundbesitzes in der Ära Kaiser Siegmunds	141
Géza Érszegi: Exsecutio maiorum — exsecutio filiorum	161
Márta Font: Angehörige des Kleinadels von Oberungarn im Dienste des Königs	169
József Gerics: De Hungaria, hereditate Beatae Mariae Virginis	187
Imre H. Tóth: Die Begegnung Methods mit dem König der "Ugoren"	191
Gábor Hajnóczi: Die Empfehlung an Filippo Brunellesci im Traktat von Leon Battista Alberti über die Malerei	197
Monika Jánosi: Gerichtsentscheidungen und gewohnheitsrechtliche Aufzeichnungen	211
Zoltán Kordé: Szekler, Wachen, Schützen	221
László Koszta: Bischofsitz und Stadtentwicklung	233
Zoltán Kosztolnyik: Remarks on Andrew III of Hungary	273
László Kovács: Ein vornehmer russischer Krieger in einem Grab in Stuhl- weißenburg	291
András Kubinyi: Das Leben am königlichen Hof im Zeitalter der Jagellonen	309
József Lele: Aspekte bei den Entscheidungen Sultan Sulimans für Ungarn im Jahre 1541	337
Ferenc Makk: Csaba und Alpár	351

Ernő Marosi: Kann der Geschichte der mittelalterlichen Kunst in Ost-Mitteleuropa Sinn und Existenzberechtigung zuerkannt werden? . . .	377
Terézia Olajos: Die Byzantinologie in Ungarn im 20. Jahrhundert	381
István Petrovics: Temesvár und Nagyszeben (Temesvar und Hermannstadt)	401
Péter Rokay: Zur Frage der Struktur des Chronikartikels 110	413
András Róna-Tas: Wie hieß der Urenkel von Árpád?	417
Ferenc Sebők: Die Bedeutung Vilmos Fraknóis bei der Erforschung des Zeitalters der Jagellonen	431
Samu Szádeczky-Kardoss: Beitrag zur Geschichte Pannoniens im Zeitalter des Marc Aurel	445
Ferenc Szakály: Zur Geschichte der Frage, wie Szeged unter türkische Herrschaft gekommen war	451
Sándor László Tóth: Siedlungsgeschichte der ungarischen Stämme in Etelköz	471
Ottó Trogmayer: Ein Franzose im mittelalterlichen Szer	487
Attila Zsoldos: Die Durchsetzung von Verwandtschaftsrechten im Besitztum der Jobagiones (einer Art Burgsassen im Mittelalter)	491
Bibliographie der historischen Arbeiten von Gyula Kristó	505

CONTENTS

In lieu of a dedication	13
Tabula Gratulatoria	16
Laudatio	17
Tibor Almási: The 1328 change of the Lord Chief Justice in the light of the charters	19
Loránd Benkő: The Cumans of Anonymus	39
Iván Bertényi: Seals as the source for the history of the legal antecedents of the rights of the Hungarian estates responsible for the protec- tion of the Holy Crown	69
László Blazovich: Remarks on the legal status of medieval Szeged	77
Imre Boba: Vlachs in the History of Central Europe	95
Sándor Csernus: French sources on the sojourn of King Sigismund in Paris	103
Pál Engel: The transformation of the Hungarian landed estate structure during the reign of King Sigismund	141
Géza Érszegi: Exsecutio maiorum - exsecutio filiorum	161
Márta Font: Lesser nobles from the Hungarian highlands in the service of the king	169
József Gerics: De Hungaria, hereditate Beatæ Mariæ Virginis	187
Imre H. Tóth: The meeting of Saint Methodius with the king of the "Ugors"	191
Gábor Hajnóczi: A dedication to Filippo Bruneleschi in a treatise on painting by Leon Battista Alberti	197
Monika Jánosi: Court precedents and common law records	211
Zoltán Kordé: Szeklers, guards and bowmen	221
László Koszta: Episcopal see and urban development	233
Zoltán Kosztolnyik: Remarks on Andrew III of Hungary	273
László Kovács: A noble knight from Russ buried in Székesfehérvár	291
András Kubinyi: Life in the royal court in the Jagiellonian age	309
József Lele: Aspects of Sultan Suleiman's decisions concerning Hungary in 1541	337
Ferenc Makk: Csaba and Alpár	351
Ernő Marosi: Is there sense and ground for a history of art in East-Central Europe?	377
Terézia Olajos: Byzantine studies in Hungary in the twentieth century	381

István Petrovics: Temesvár and Nagyszeben. Comments on fragments of a charter	401
Péter Rokay. Comments on the structure of the 110th chapter of the <i>Illuminated Chronicle</i>	413
András Róna-Tas: What was Árpád's great-grandson's name?	417
Ferenc Sebők: The importance of the works of Vilmos Fraknói for the study of the Jagiellonian age	431
Samu Szádeczky-Kardoss: A contribution to a social history of Pannonia from the times of Marcus Aurelius	445
Ferenc Szakály: Comments on the establishment of Turkish rule over Szeged	451
Sándor László Tóth: The settlement area of the Magyar tribes in Etelköz	471
Ottó Trogmayer: A Frenchman in the medieval monastery of Szer	487
Attila Zsoldos: The success of kinship rights in ownership among "jobagiones castri"	491
Bibliography of Gyula Kristó's history works.	505

Ajánlás helyett

Lecturis salutem!

Harmadszáz éve annak, hogy Kristó Gyula tanári diplomát szerzett a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, s még ugyanebben az évben megvédte bölcsészdoktori értekezését, s ugyancsak harminchárom esztendeje annak, hogy napvilágot láttak első szakmai közleményei.

1962 óta dolgozik a szegedi egyetemen, ahol az egyetemi ranglétra valamennyi lépcsőfokát megjárta, 1978-ban kapott professzori kinevezést. 1975-től 1983-ig a Történeti Segédtudományok Tanszéki Csoportot vezette, 1983 óta áll a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék élén. Nevéhez fűződik a magyar medievisztika szakképzés megszervezése és elindítása 1993-ban. Vezetése alatt működik a középkor történeti doktori (PhD-) képzés. Az eltelt harminchárom év során előadásokat és szemináriumokat tartott a magyar őstörténet és középkor legtöbb területéről, középkori históriánk nemzetközi kapcsolatairól, valamint számos segédtudományi diszciplínáról; középletin szövegolvasási gyakorlatain pedig a Mohács előtti magyar történelem csaknem összes forrástípusa sorra került. Nagyszámú hallgató készítette nála szakdolgozatát vagy diákköri munkáját, közülük többen az ő irányításával írták egyetemi doktori értekezésüket, s legjobb tanítványai (szám szerint öten) kandidátusi fokozatot szereztek. Az általa írt, ill. szerkesztett jegyzeteket az ország legkülönbözőbb egyetemlein és főiskoláin használják a történelem szakos hallgatók.

Már fiatalon bekapcsolódott az egyetemi közéletbe. 1978—1979-ben a bölcsészkar tudományos dékánhelyettese, 1979 és 1982 között az egyetem oktatási rektorhelyettese, 1982-től 1985-ig az egyetem rektora, 1987—1989-ben a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt; az 1992—1993-as tanévben a Történeti Tanszékcsoportot vezette. Hosszú éveken át vett részt az egyetemi, a kari, a dékáni és a tanszékcsoporti tanácsok munkájában. Jelenleg tagja a JATE Doktori Tanácsának és az egyetem Habilitációs Bizottságának.

Kristó Gyula kezdettől fogva sokoldalú és magas színvonalú tudományos munkát végez. Kandidátusi értekezését 1969-ben, akadémiai doktori disszertációját 1977-ben védte meg. Szakmai tevékenysége a IX. század elejétől a XV. század végéig átfogja a magyar históriát. Munkássága a történelem mellett kiterjed a nyelvtudomány, az irodalomtörténet, a néprajz és a történeti segédtudományok széles körére. A források gondos és aprólékos elemzésétől rendre eljut a nagyívű szintézisek megalkotásáig. Több összefoglalást készített Magyarország történetéről

a honfoglalás és a XIV. század vége közti időszakról. Munkáiban — a magyar történelem öntörvényű sajátosságait vizsgálva — a *keleti örökség* feltárása mellett jelentős helyet foglal el a *nyugati* kapcsolatok és hatások bemutatása. Újszerű képet rajzolt a magyar őstörténet utolsó szakaszáról, önálló koncepciót dolgozott ki a X. századi magyar fejlődésről, új alapokra helyezte a korai magyar állam és közigazgatás (vármegyék, hercegség) kialakulását. Eredeti módon mutatta be az egyházmegyék és esperességek létrejöttét. Nagy hatásúak a területi különkormányzatok (erdélyi vajdaság, bánságok, tartományuraság) históriájára vonatkozó eredményei. Megírta félévezred hadtörténeti szintézisét, külön monográfiákat szentelt két, sorsdöntő középkori ütközetnek. Feldolgozta a XI—XIV. századi magyar történetírás termékeit. Nagy jelentőségűek a korai helynévadásról és egyes földrajzi nevekről készített történeti és nyelvészeti tanulmányai. Maradandót alkotott az eszmetörténet, az életrajz és a történeti folklorisztika terén is. Számottevő forráskritikai és forráskiadó tevékenységet végzett. Kutatómunkája magában foglalja a délmagyarországi régió helytörténetét is. Az e kötet végén található válogatott bibliográfia tanúsága szerint könyveinek, önálló kiadványainak és könyv terjedelmű írásainak száma 54, szaktanulmányaié 116; eddig megjelent szakirodalmi munkái összesen 289 tételt tesznek ki.

Tudományszervező munkásságát azok a fontos vállalkozások fémjelzik, amelyekben meghatározó vagy vezető szerepet játszott. Szerkesztésében jelentek meg a korai magyar helynevek adattárát tartalmazó kötetek. Személye biztosította az állandóságot Thuróczy János krónikája szövegkiadásának és magyarázatainak. Sorozatszerkesztője volt a Szeged története monográfia hat (öt történeti és egy kronológiai) kötetének. Főszerkesztőként irányította a Korai magyar történeti lexikon munkálatait, amely százhetven szerző közreműködésével készült. Szerkesztőbizottsági elnöke a Dél-alföldi évszázadok című sorozatnak, amelyből máig öt munka jelent meg. Főszerkesztője az Anjou-kori Oklevéltárnak, amelynek eddig öt kötete került kiadásra, három kötete pedig nyomdakész. Sorozatszerkesztőként jegyzi az általa elindított Szegedi Középkortörténeti Könyvtárát, amelyből már hat könyv látott napvilágot. A szegedi egyetem Acta Historica sorozatának tizenkét kötetét szerkesztette. Mindezek a magyar középkorkutatás — itthon és külföldön egyaránt — elismert és rangos kiadványainak minősülnek.

A történész — tágabb értelemben a tudományos — közéletben évtizedek óta jelen van. Egyike a magyar történettudomány leginkább vitatkozó hajlamú kutatóinak. A magyar medievisztika legtöbb kandidátusi és doktori értekezéseinek minősítési eljárásában szerepet játszott bírálóként, elnökként, titkárként, ill. tagként. Közel másfél évtizedig tevékenykedett a tudományos minősítés különböző szintű bizottságaiban. 1980 óta tagja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudo-

mányi Bizottságának. Hosszabb időn át tagja volt a Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása országos kutatási program tanácsának. 1980 és 1990 között a Szegedi Akadémiai Bizottságban működött, az 1985–1990-es időszakban a SZAB Történettudományi és Filozófiai Szakbizottságának elnöke volt. Igen jelentős szerepet töltött be az 1979. évi szegedi őstörténeti tudományos ülészek és az 1991-ben Szegeden megtartott III. hungarológiai világkongresszus megrendezésében. Előadásaival maga is rendszeresen részt vesz hazai és külföldi konferenciákon. Ma is tagja a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottságának, a Történelmi Szemle szerkesztőbizottságának, s elnöke a Szegedi Középkorász Műhely társadalmi szervezetnek. 1994 végén három évre az MTA közgyűlésének nem-akadémikus tagjává választották. Tudománynépszerűsítő munkásságát gyakori írásai, országszerte tartott előadásai, rádiós és televíziós szereplései bizonyítják.

Kristó Gyula a mai magyar történettudomány egyik meghatározó és kiemelkedő egyénisége. Körülötte jött létre a hazai medievisztika legjelentősebb műhelye. Több évtizedes magas szintű és eredményes felsőoktatási tevékenysége elismerésül 1994-ben Szent-Györgyi Albert-díjban részesült.

E tanulmánykötettel fejezik ki elismerésüket Kristó Gyula a tanár és tudós személye és munkássága iránt

*tanítványai, munkatársai,
barátai és tisztelői*

Szegeden 1995. tavaszán.

TABULA GRATULATORIA

- BAK JÁNOS, Central European University, Budapest
BÁLINT CSANÁD, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest
BARTHA ANTAL, Budapest
BELLAVICS ISTVÁN, Délmagyarország Kft., Szeged
BERNÁTH ÁRPÁD, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
 dékánja, Szeged
DÁVID TAMÁS, József Attila Tudományegyetem, Szeged
DLUSZTUS IMRE, Délmagyarország Kft., Szeged
DRASKÓCZY ISTVÁN, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
FODOR ISTVÁN, Nemzeti Múzeum, Budapest
HALLGATÓI ÖNKORMÁNYZAT, József Attila Tudományegyetem, Szeged
ILIA MIHÁLY, József Attila Tudományegyetem, Szeged
JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETI TANSZÉKEI, Szeged
KULCSÁR PÉTER, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
MADER BÉLA, JATE Egyetemi Könyvtár igazgatója, Szeged
MÉSZÁROS REZSŐ, József Attila Tudományegyetem rektora, Szeged
ORBÁN IMRE, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
PALLAGI ATTILA, Magyar Külkereskedelmi Hitel Bank Rt., Szeged
PITI FERENC, József Attila Tudományegyetem, Szeged
SENNYEY PONGRÁCZ, Illinois State University, Urbana, USA
SROKA, STANISLAW, Uniwersytet Jagielloński, Kraków
SWEENEY, JAMES ROSS, Penn State University, USA
SZALAY ISTVÁN, Szeged polgármestere
SZEGFŰ LÁSZLÓ, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged
SZIGETINÉ, GALÁNTAI ERZSÉBET, József Attila Tudományegyetem, Szeged
SZOVÁK KORNÉL, Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi Kutatócsoport,
 Budapest
TÁNCSECS MIHÁLY GIMNÁZIUM ÉS SZAKKÖZÉPISKOLA, Orosháza
VAJAY SZABOLCS, Vevey, Svájc
VALACZKAY LÁSZLÓ, József Attila Tudományegyetem, Szeged
ZIMONYI ISTVÁN, József Attila Tudományegyetem, Szeged
ZOMBORI ISTVÁN, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
-

LAUDATIO

Kristó Gyula professzor, a hazai középkorkutatás jeles alakja hosszú évek óta — a kezdetektől — részt vesz a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottságának munkájában. Azok az évek, amikor a Filozófia és a Történelemtudományi Szakbizottság elnökének tisztségét töltötte be, tudományszervező tevékenységének értékes szakaszát alkotják. A hangsúlyt itt is a minőségre helyező, szakszerű és operatív irányítása bizonyítja, hogy a történelemtudományt nem csupán katedratudományként fogta fel. Az alkotásokat, az elért eredményeket mind szélesebb körben igyekezett megismertetni. S ezáltal nem csak a szűken vett szakmai közeg határait igyekezett tágítani, hanem az érdeklődő közönség körét is bővíteni. Ezt bizonyítják a legfrissebb tudományos eredményekre épülő, a szélesebb érdeklődők számára írott magasfokú színvonalú népszerűsítő könyvei.

A Szakbizottság elnökeként is nagy teret szentelt annak, hogy a fiatal, kezdő kutatóknak szakmai fórumot biztosítson. Ezen törekvésekor nem volt elfogult szűk szakmai, kronológiai határok közé szorított kutatási területe iránt. Az érték, a minőség volt az egyedüli mérce számára. Szerepe jelentős abban, hogy a Filozófia és a Történelemtudományi Szakbizottság színvonalas, új eredményeket felmutató szakmai fórummá vált.

J. Nagy László

egyetemi tanár

MTA Szegedi Területi Bizottsága

Filozófia és Történelemtudomány Szakbizottság elnöke

Az 1328. évi országbíróváltás okleveles adatai

Az Anjou-kori oklevéltár munkálatainak eleven tapasztalata diplomatika és archontológia szoros összefüggése. Egy-egy időszak okleveleinek teljességre törő feldolgozása nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a különböző tisztségviselők hivatali idejére vonatkozó ismereteinket folyamatosan kontrolláljuk, hanem szerencsés esetekben arra is módot ad, hogy a korábbi adatokat a napi dátumok tekintetében tovább finomítsuk, avagy hogy teljesebbé tegyük egyes, főként alacsonyabb rangú, kevésbé kutatott tisztségviselők hézagos listáit. Az ilyesfajta pontosítások és kiegészítések révén gazdagodik archontológiai adatbázisunk, ugyanakkor mindennek igen nagy hasznát látja a diplomatikai kutatás is, hiszen a kellőképpen finom és megbízható tisztségviselői listák az oklevélkritika érzékeny és igen biztos jelző-rendszerét képezik.

Egy-egy tisztségben bekövetkezett váltásnál mindig egyidejűleg vetődnek fel az archontológiai és az oklevélkritikai szempontok. Valamennyi, az eddigiekben rendelkezésünkre álló ismerettől eltérő adatot legelőször mint archontológiai információt kell megpróbálnunk értelmezni, azaz el kell döntenünk, hogy a „talált” adat beilleszthető-e ellentmondás-mentesen eddigi ismeretbázisunkba. Ha igen, akkor jó eséllyel értékelhetjük pontosító, kiegészítő archontológiai adatnak az újonnan fellelt információt. Elvileg persze nem kizárt itt sem a tévedés lehetősége, hiszen a történeti valóság szempontjából hamis adat is illeszkedhet ellentmondás-mentesen a történeti valósághoz képest mindig is hézagos ismereteink sorába. Nyilvánvaló, hogy az ilyen tévedésekkel szemben csak többoldalú forráskritikai elemzéstől lehet védelmet remélni. Többször megesis azonban az is, hogy olyan archontológiai információra bukkanunk, amely kizáró módon ellene mond korábbi ismereteinknek. Példával illusztrálva ezt az esetet, I. Károly király egy privilegialis átíratára utalunk, amelyet a néhai Jakab fiának: Miklós pozsonyi polgárnak a kérésére adott ki, megerősítvén a pozsonyi káptalannak a *Thebyn* és *Weydrich* nevű birtokok

határai tárgyában 1326. június 14-én kibocsátott privilégiumát.¹ Az átirat datálása a következő: *anno Domini 1327., III. Kal. Jan., uralkodásának 27. évében*. Az oklevél méltóságsorában a világi tisztségviselők között első helyen szerepel Fülöp nádor, szepesi és újvári *comes*. Miután az 1327. évi okleveles anyagban Fülöp nádor június 22-én szerepel utoljára², s július 11-étől üresedésben van a nádori tisztség,³ a jelzett oklevélátirat dátumának feloldása nem lehet 1327. december 30.⁴ Természetesen az egész 1327. évi okleveles anyagnak ellentmondó információ nem értékelhető új, pontosító archontológiai adatként, ezzel szemben mint oklevélkritikai támpont feltétlenül figyelembe veendő. Ugyanis ha sehogyan sem tudjuk feloldani az ellentmondást, alapos indokunk van kétségbe vonni az oklevél hitelét. Tehát ha a számba vett információ értéktelennek bizonyul is az archontológiai adatbázis pontosítása tekintetében, ugyanennek az adatnak meghatározó jelentősége lehet a hitelesség megállapításában.

Ha már példával élünk az archontológia és az oklevélkritika összefüggésének illusztrálására, maradjunk is tárgyunk taglalása előtt egy rövid kitérő erejéig e példánál, hogy ne maradjon lezáratlan a benne jelzett ellentmondás! Úgy véljük, hogy Fülöp nádor anakronisztikus előfordulása ellenére sem kell feltétlenül megkérdőjeleznünk a szóban forgó oklevél hitelét. Különösen az int óvatosságra bennünket, hogy az oklevél külső és egyéb belső jegyei nem árulkodnak hamisításról. Az ellentmondás feloldására a dátum más módon történő kiszámolása kínál lehetőséget, azaz a keltezést 1326. december 30-ára kell értenünk. Anélkül, hogy rendszeres vizsgálatot végeztünk volna a januári *Kalendae*-től visszafelé számolt napi dátumú oklevelek évjelölésére vonatkozóan, néhány kontroll alapján úgy tűnik, hogy a kancelláriai gyakorlat ingadozást mutatott e téren.⁵ Bár az esetek többség-

¹ Archiv M. Bratislavy. Pozsony város 52. (Df. 238 678.)

² I. Károly király 1327. jún. 22-ei privilégiumának méltóságnévsorában. Dl. 68 803. (A szepesi káptalan 1327. júl. 19-ei átiratában.) Kiadása — méltóságsor nélkül — Anjou-kori okmánytár (a továbbiakban: AO.) II. Bp., 1881. 305—307. (271. szám).

³ Dl. 40 506. (Múz. Ta. Wégh)

⁴ Kiadása és regesztája e dátum alatt szerepelteti: FEJÉR, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. (a továbbiakban: F.) VIII. 3. Buda, 1832. 171—176. (53. szám); Archiv mesta Bratislavy. Inventar stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. Praha, 1956. 16. (57. szám).

⁵ Ingadozás tapasztalható a késői tudósok eljárásában is e dátumok feloldása terén. I. Károly király *anno Domini 1317. XIII. Kal. Jan., uralkodásának 17. évében* kiadott oklevelét a Blagay-oklevéltár [THALLÓ-CZY L.—BARABÁS S.: A Blagay-család oklevéltára. (a továbbiakban: Blagay I.) Bp., 1897. 82—86. (41. szám)], és Smičiklas okmánytára [Smičiklas, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*.

ben az új év első napjához viszonyítva nem „emeltek egyet” az évszámon, hanem a tényleges évet — „a december évét” — írták ki,⁶ mégis fellelhető olyan példa is, amely párhuzamba állítható az általunk az iméntiekben alkalmazott dátumfeloldással. I. Károly király *anno Domini 1324.*, *II. Kal. Jan.* keltezéssel adott ki egy privilegiális átiratot,⁷ amelynek méltóságnévsorában szerepel Lampert országbíró, aki okleveles adat szerint 1324. július 8-án már nem élt.⁸ Ebben az esetben is csak 1324 első napjára érhető január *Kalendae*-ja, amelytől visszafelé számolva a napjelölést 1323. december 31-ét adhatjuk meg keletként. Az ingadozó gyakorlatra utal, hogy I. Károly király *anno Domini 1324.*, *V. Kal. Jan.* datálású oklevelében⁹ viszont Sándor országbíró szerepel a méltóságnévsorban — aki 1324. október 10-étől fordul rendszeresen elő országbíróként a méltóságnévsorokban¹⁰ —, tehát a januári *Kalendae*-n ebben az esetben 1325 első napját kell értenünk.

Az 1328-ban elhunyt Köcski Sándor országbíró és a tisztségében őt felváltó Nagymartoni Pál működésének időbeli határát a főbb feldolgozások januári és márciusi időpontok közé teszik, bár a napi dátumot illetően kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak. Pór Antal Köcski Sándor országbírói működésének utolsó adatát január 14-ben adja meg¹¹, míg Nagymartoni Pál hivatali idejének kezdetét március 23-ával jelzi.¹² Bertényi Iván, a 14. századi országbírói intézmény mo-

VIII. Zagreb, 1910. 439—442. (361. szám)] egyaránt 1316. dec. 20-ára teszik, míg legújabb feldolgozói tartalmi szempontok alapján 1317. dec. 20-ában adják meg feloldását. [Vö. magyar fordításával, in: KRISTÓ Gy.—MAKK F.—MAROSI E.: Károly Róbert emlékezete. Bp., 1988. 110—113. (38. szám), és ENGEL P. észrevételeivel, in: Századok, 122 (1988) 122. (149. jegyzet).]

⁶ Az erre vonatkozó példák közül néhány: Anjou-kori oklevéltár. (a továbbiakban Anjou-oklt.) VII. kötetében (Szerk. BLAZOVICH L.—GÉCZI L., Bp.—Szeged, 1991.) 659., 661—664., 667., 670., 677—679., 685—688., 690—691. számok, valamint VIII. kötetében (Szerk. BLAZOVICH L., Bp.—Szeged, 1993.) 552—554., 563., 566. számok.

⁷ Anjou-oklt. VIII. 568. szám.

⁸ Uo. 341. szám.

⁹ Uo. 566. szám, továbbá idehozhatók a 6. jegyzetben idézett 1324. évi példák is.

¹⁰ Uo. 437. szám.

¹¹ PÓR A.: Századok 22 (1888) 793. 2. jegyz. A jan. 14-ei időpontot F. VIII. 3. 274—276. (100. szám) alapján méltóságnévsorból adja. Fejér itt késői másolatból közli a hamis 1019. évi zalavári alapítólevél 1328-ra datált hamis átiratát. Utóbbiról azonban több 14—16. sz.-beli átirat is ismert, amelyek szerint I. Károly megerősítő oklevelének időpontja egybehangzólag 1328. jan. 19.: *XIII. Kal. Febr.* (Fejérmél: *XIX. Kal. Febr.*) Kritikájával kapcsolatban legutóbb GYÖRFFY, G.: *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Bp., 1992. 86. (14. szám).

¹² Az előző jegyzetben idézett helyen, ill. uő.: Turul 7 (1889) 63. 2. jegyz. Hivatkozott adata: AO. II. 354—355. (317. szám), oklevélközlés méltóságsora.

nográfusa, Sándor országbíró utolsó előfordulását január 25-ére teszi,¹³ Pál mester országbíróvá emelkedését pedig — a napi dátum megadása nélkül — februárra helyezi.¹⁴ A legteljesebb adatsort Engel Pál állította össze akadémiai doktori értekezésében,¹⁵ s ő adja a legszűkebb időbeli behatárolást is. Közlése szerint Sándor országbíró január 27-én tűnik fel utoljára tisztségében, s ezt egy kiadatlan királyi oklevéllel támasztja alá.¹⁶ Amikor I. Károly 1327 folyamán erőteljes birtokrestaurációba kezdett, elrendelte a jogtalanul elidegenített várföldek visszavételét. A királyi megbízottak mint a borsodi vár földjét elvették Fony-i Balázs mestertől annak *Zederkeyn* nevű földjét, jóllehet Balázs azt állította, hogy a birtok soha nem volt várföld, hanem a pártütő Erney fia: István és fiainak tulajdonába tartozott. Miután ők hűtlenségük nyomán elveszítették a földet, s az I. Károly adományozási hatáskörébe került, a király privilégium révén neki adományozta azt szolgálatai jutalmául. I. Károly helyt adva Balázs mester panaszáának, visszahelyezi őt *Zederkeyn* tulajdonába, egyben pedig átírja számára a birtokadományról kiadott 1324. szeptember 26-ai privilégiumát.¹⁷ Ennek az 1328. január 27-én kelt átiratnak a méltóságnévsorában szerepel Engel Pál szerint utoljára Sándor országbíró. Ugyanő Pál országbíró feltűnését tisztségében március 5-én jelzi, s szintén kiadatlan oklevélre hivatkozik.¹⁸ Ezen oklevél adatának szilárdsága mellett két mozzanat érdemel említést. 1. Mivel Engel Pál nemcsak a tisztségben egymást váltó két országbíró utolsó és első előfordulását jelzi, hanem közli a tisztség betöltetlenségére vonatkozó adatokat is, különösen értékes információt ad akkor, amikor március 5-ei adatot hoz az üresedésre.¹⁹ (Az üresedést jelző másik adata február 28-áról való.²⁰) Mindkét, a tisztség betöltetlenségére vonatkozó információ méltóságnév-

¹³ BERTÉNYI I.: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976. 68. 82. jegyz. Hivatkozott adata: KNAUZ. F. — DEDEK. Cr. L.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (a továbbiakban: MES.) III. Strigonii, 1924. 119—123. (184. szám), a Sándor országbíró által kiadott, utolsóként ismert ítéletlevél.

¹⁴ BERTÉNYI I.: i. m. 235.: Függelék; A XIV. századbeli országbírók archontológiája.

¹⁵ ENGEL P.: Magyarország világi archontológiája. 1310—1457. (Kézirat.) 4—5.

¹⁶ ŠA. v Levoči (Lőcse). Andrassy cs. krasznahorkai lt. 1. 66. 5. (Df. 265 467.) (I. Károly király 1335. júl. 13-ai átiratában.)

¹⁷ Az átirat privilégiumot I. Anjou-oklt. VIII. 408. szám alatt.

¹⁸ Dl. 101 895. (Batthyány lt. Miscell. Németújvár. 2. 42. 87. 3.)

¹⁹ Dl. 2488. (Mon. Poson. 46. 12.)

²⁰ SCHMAUK, M.: Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II. (a továbbiakban: SCHMAUK: Suppl.) Szepesváraljae, 1889. 72—74. (50. szám); Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1. Bp., 1919. 54—55.

sorokon alapul: a tisztségviselők között ezen iratok nem említenek országbírót. 2. Pál mester Engel által jelzett március 5-ei országbírói előfordulása ítéletlevél, tehát valóságos működésének dokumentuma. S mert ugyanarról a napról adatható a tisztség betöltetlensége és az új tisztségviselő hivatali ténykedése is, igen csábító, hogy abszolút kezdőpontnak vegyük e napot Pál mester országbírói pályafutásában. A későbbiekben, az országbíróváltásra vonatkozó egyes oklevelek értékelésekor visszatérünk még ezekre az adatokra.

A levéltári anyag számbavételéhez közeledve átmenetként szót kell ejteni egy forrásközlésről is, a burgenlandi okmánytárról.²¹ Mivel mindkét országbíró arról a területről származott, amelynek forrásait e kiadvány feldolgozza, számos, szempontunkból hasznosítható irat megtalálható lapjain. Bár a szövegközléskor a kiadó elhagyta a méltóságnévsorokat, a Sopron és Vas megyei illetőségű tisztségviselőket mégis kiemeli és leközi azokból. A méltóságsorok tekintetében így sem hagyatkozhatunk teljes egészében e munkára, mert csak azok a privilégiumok kaptak helyet benne, amelyek tárgyuknál fogva a vizsgált térségéhez köthetőek. Ezzel együtt is amiatt érdemel figyelmet e kiadvány, mert feltárt gazdag diplomatikai anyagára támaszkodva határozottan állást foglal az országbíróváltás időpontjával kapcsolatban. A kiadó Sándor országbíró utolsónak vélt méltóságnévsor-beli előfordulása alapján 1328. január 20-a elé helyez egy I. Károly király által napi kelet nélkül 1328-ban kibocsátott — szövegében elsőként itt, a burgenlandi okmánytárban közölt — privilégiumot.²² Maga az oklevél igen érdekes adatokat tartalmaz Sándor országbíró működéséről. Elmondja, hogy amikor a király — 1327-ben — elküldte az országbírót a Henrikfiak kezén volt négy vár bevételére és a néhai János nádor fia: János hatalmának megtörésére, széles jogkört biztosított számára a kegyelemadás és a birtokokkal kapcsolatos intézkedések terén. Ennek nyomán Konrád fia: Miklós a maga és *uterinus frater-e*, Tamás nevében, ill. *patruelis frater-ének*, Werunhart fiának: Miklósnak a társaságában I. Károly elé járult, s bemutatva előtte Köcski Sándor gyűrűs pecséttel megerősített oklevelét, amelyben az országbíró megígérte a király hűségére visszatért Miklósnak, hogy megerősíteti őt a királlyal a még IV. Lászlótól elnyert Alber nevű birtok tulajdonában. I. Károly átírva az említett 1281. évi nyílt adománylevelet, helyben hagyja az ország-

²¹ LINDECK-POZZA, I.: Urkundenbuch des Burgenlandes. (a továbbiakban: UBB.) IV. Wien—Köln—Graz, 1985.

²² UBB. IV. 2—4. (3. szám).

bíró intézkedését. Az oklevél eredeti példányán világosan látható az évszám kitétele után a helykihagyás a napi kelet utólagos beírásához, ami azután elmaradt.²³ Kétségtelen, hogy az irat Sándor országbíró halála előtt kelt, mert nevét feltünteti a méltóságsorban, szövegében pedig nem mondja őt néhainak.²⁴ Egyértelmű viszont, hogy a kelet *terminus ante quem*-je nem lehet január 20., hiszen a Bertényi Ivántól és az Engel Páltól a fentiekben idézett adatok szerint Sándor országbíró január 25-én még ítéletlevelet adott ki, 27-én pedig még királyi privilégium méltóságsorában szerepelt. Mi vezette félre a burgenlandi oklevéltár kiadóját? Az általa ezt követően, január 19-ei dátummal, szövegében közölt királyi privilégium, ugyanis annak méltóságsorában feltűnik Pál országbíró. Fatális elnézés azonban ezen utóbbi oklevélnek a besorolása január 19-e alá, hiszen mind az ugyanitt kiadott oklevélszövegben, mind pedig az irat eredeti példányán a következő dátumsor olvasható: *anno Domini 1328, XIII. Kal. Julii, uralkodásának 28. évében*,²⁵ azaz június 19-én kelt e privilégium. Ezzel pedig értelemszerűen érvényét veszíti Lindeck-Pozza ama kiadói megjegyzése, amelyet a január 20-a elé helyezett, imént idézett, napi kelet nélküli oklevélhez fűzött, hogy ti. besorolását Nagymartoni Pál január 19-ei országbírókénti feltűnése támasztja alá.

Az 1328. évi iratanyagban Sándor országbíró mint oklevélkiadó négy esetben mutatható ki. Január 7-én vizsgálatra utasítja a [budafel]hévizi konventet a Becsei-ek és Compodus fia: Miklós közötti perben.²⁶

Január 25-én kiadott ítéletlevelében visszaállítja a pozsonyi prépost és káptalan tulajdonába a Neek-i Iwanka fia Miklós fia: András és Chama fia: János, ill. rokonságuk által jogtalanul elfoglalva tartott Pozsony megyei *Twrnye* birtokot.²⁷ Harmadiknak tekintett oklevelének csak említésben maradt nyoma. A január 25-ei ítéletlevelet 1328. február 23-án átírta I. Károly király,²⁸ miután a pozsonyi prépost az ítéletlevél mellett bemutatta előtte az esztergomi káptalannak, a Sándor országbíró parancsa nyomán elvégzett iktatásról számot adó jelentését is. A királyi

²³ Dl. 99 915. (Batthyány cs. lt. Acta ant. Alber 2. 1. 2.)

²⁴ Az országbíró a vizsgált időszakban először I. Károly király 1328. február 17-ei oklevele említi néhaiként: Dl. 2477. (Mon. Vet. Bud. 29. 13.) (a veszprémi káptalan 1328. márc. 20-ai átíratában); másodszor február 20-án, 1. a 42. számú jegyzetben.

²⁵ UBB. IV. 4–5. (4. szám); GYSML. 1. 264. Pannonhalmi főapátság hh. lt. 14/b. (Df. 274 099.)

²⁶ A gróf Zichy-család okmánytára. I. Pest, 1871. 306–307. (328. szám); a budafelhévizi konvent 1328. jan. 19-ei jelentésében átírva.

²⁷ MES. III. 119–123. (184. szám).

²⁸ Uo. 126–127. (189. szám).

mege erősítés röviden utal Sándor országbíró parancslevelének tartalmára, megtudjuk belőle, hogy az iktatást az országbíró *notarius*-ának, Wgaal-i Pálnak kellett az esztergomi káptalan tanúskodása mellett elvégeznie. A király a káptalan jelentése nyomán azt is leírja, hogy az iktatásra február 3-án (*in festo Beati Blasii martiris hoc anno*) került sor. Sándor országbíró tehát az ítélet kiadásával közel egyidőben — január 25-én vagy 1—2 nappal később — parancslevelet adott ki az esztergomi káptalannak, amelynek 10 napon belüli teljesítéséről van adatunk. Mivel nincs fogódzónk e harmadik országbírói oklevél szilárd időhatárain belül napi dátumot adni, az irat nem alkalmas az Engel Pál által adott január 27-ei utolsó Sándor országbíróra vonatkozó információ módosítására. Hasonlóképpen teljes a bizonytalanság Köcski Sándor negyedik fennmaradt oklevelének napi keltezését, sőt, teljes dátumfeloldását illetően is.²⁹ Egy perhalasztásról van szó, amelyben Sándor országbíró „*causam, quam Stephanus filius Johannis, qui personaliter astitit, contra Nicolaum filium Martini bani vicesimo secundo die residencie regalis exercitus movere habebat*” a felek akaratóból május 1-ére (*ad octavas beati Georgii martiris nunc venturas*) halasztja, ha addig nem jönne létre közöttük egyezség. Ezen irat dátuma: *IX. die termini prenotati, anno Domini 1328*. Sajnos 1328 eleji királyi hadoszlásról nincs pontos információnk, így datálásához *terminus ante quem*-ként Sándor országbíró utolsó előfordulását kell megadnunk.

Ebből az időből hadoszlásra — meglehetősen bizonytalansággal — két adatot lehet még felhozni. Egyiket a már említett, a pozsonyi egyház javára döntő január 25-ei ítélettel tartalmazza. A Túrnye birtok körül forgó perben az ítéletet hosszú eljárás előzte meg, kezdete 1326-ra nyúlik vissza. Az országbíró a negyedik halasztás során 1327. július 6-ára (*ad octavas beatorum Petri et Pauli apostolorum anno Domini 1327.*) tűzte ki a pert. Akkor, egyrészt bírsággal marasztalta el az alpereseket, mert kötelezettségvállalásukkal szemben nem állították ítélszéke elé nemzetiségük többi tagját, másrészt viszont végső halasztást adott, hogy háromszori vásári kikiáltással megidézzék a távolmaradt nemzeti tagokat. A végső megjelenés időpontját a királyi hadoszlás nyolcadára (*ad octavas residencie regalis exercitus*) halasztja. A július 6-án hozott intézkedések közzlése után „*demum ipsis octavis advenientibus*” fordulattal az aktuális idő, a döntéshozatali perszakasz idősfkjára lép, s onnan az ítélettel végéig, a dátum közzléseig (január 25.: *in festo Conversi-*

²⁹ Dl. 91 236. (Festetics cs. lt.) A Magyar Országos Levéltár időrendi mutatója 1328. jún. 27. utánra teszi keltét.

onis sancti Pauli apostoli, anno Domini 1328.) le sem tér. Ebből olyan következtetés adódik, hogy a hadoszlás nyolcada, a pert lezáró szakasz nem sokkal az ítéletlevél kiadása elé eshetett. Jogos kétségként mindenestre felvethető az 1327. július 6-a és az 1328. január 25-e közötti nagy időbeli távolság, mert elég aggályos feltevés, hogy a júliusban hadoszláshoz viszonyított ítélezési nap csak fél év múlva következett el, miközben 1327 második felében végig kimutatható az országbíró ítélezési tevékenysége, s nem tudunk ez év második felében olyan terminust megadni, amelyben hadjárat miatt szünet lenne a bíróságok munkájában. Megkockáztatható esetleg, hogy az eredeti alakjában ismeretlen, júliusi köztes ítélet még más terminust tartalmazott — október 6-át vagy november 8-át (?) — s onnan történt még egy, a végső ítéletlevélben említetlen halasztás a királyi hadoszlás nyolcadára, ez azonban nem több üres spekulációnál. Második adatként talán ugyanerre a hadoszlásra értendő egy 1327. október 14-ei perhalasztás is, amikor Sándor országbíró október 6-áról a királyi hadoszlás *quindena*-jára halasztja el *Synka* fiának: Péternek a perét *Leypoldus* fiával: Tamással, annak fiával: Istvánnal, továbbá *Tarchafeu*-i *Jeseph*-fel és *Kemen*-nel szembeni perét.³⁰ Visszatérve a kiindulópontunkat jelentő oklevélhez, mindezek után is csak annyi szögezhető le, hogy az abban említett hadoszlás legkésőbb január 18-án történt, amennyiben a Türnye birtokkal kapcsolatos bírói döntés és az ítéletlevél kiadása egyaránt a hadoszlást követő 8. napon történt. Azt is figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy Sándor országbíró negyedikként idézett oklevelének kiadása a hadoszlást 29 nappal — [(22-1)+(9-1)] — követte, tehát ez január 18-ai kiindulópontból február 17-ét jelentené. Minthogy ez merőben spekulatív eredmény Engel Pál január 27-ei utolsó adatával szemben, megengedőleg el kell fogadnunk, hogy a hadoszlást követő 29. napra datált oklevelet is legkésőbb január 27-én adta ki Sándor országbíró, a hadoszlás pedig történhetett 1327. dec. 29-én is. Sándor országbíró utolsó oklevelei tehát nem juttattak bennünket új adathoz hivatalviselése utolsó napjára vonatkozóan.

Szemponktunkból a királyi privilégiumok méltóságnevsorai kínálhatnak még hasznosítható eredményt. A Magyar Országos Levéltár időrendi mutatójában 1328. januárjából 4 hiteles és 1 hamis³¹ királyi privilégium lelhető fel. Ide kell azonban helyezni egy ötödiket hiteles okiratot is, amelyet a levéltári időrendi mutató 1328.

³⁰ HO. V. 102. (87. szám); vö. WERTNER M.: *Hadtörténeti Közlemények* 14 (1913.) 49—50.

³¹ L. fentebb, a 11. számú jegyzetben.

március 28-a alatt hoz.³² Ez az oklevél tárgyát illetően párhuzamos a *Zederkeyn* birtokkal kapcsolatban *Fony*-i Baláznak kedvező január 27-ei királyi intézkedéssel, amelyet Engel Pál adatsorával kapcsolatban idéztünk.³³ A már említett birtokrestaurációs folyamattal kapcsolatban 3 rokon tartalmú oklevelünk van 1328. január végéről. I. Károly király — ugyancsak január 27-én — hasonlóképpen visszaadta *Fony*-i Baláznak a Sáros megyei *Kurima* vagy más néven *Dubynna* nevű földet is.³⁴ A harmadik ilyen tárgyú privilégiumban pedig Jute fiának: János mesternek bocsátja vissza a királyi emberek által elvett Zemplén megyei *Pagaa* nevű birtokot. Ezen utóbbi, a levéltári mutatóban március 28-a alá sorolt iratban a következő dátum olvasható: *anno Domini 1328., V. Kal. Febr., uralkodásának 28. évében*, tehát január 28-áról van szó. Méltóságnévsora kissé szakadozott, s a hiány éppen érinti az országbíró feltüntetését is. Annyi azonban Demeter tárnokmester és Tamás erdélyi vajda neve között tisztán olvasható: ... *nostre et comite Castriferrei*. A sorrendbeli hely, illetve a vasvár megyei ispánság egyértelműen Köcski Sándor országbíróra utalnak. Így tehát az 5 januárból fennmaradt hiteles királyi privilégium mindegyikében szerepel Sándor országbíró, akinek utolsó feltüntetése január 28-áról származik.

Február hónapból 6 királyi privilégium ismert, s mert ezek méltóságsoraiban egyöntetűen hiányzik Sándor országbíró feltüntetése, valamennyi eset alkalmas arra, hogy halálának bekövetkeztére, a tisztség megüresedésére következtessünk nevének elmaradásából. Egy-egy méltóság megüresedésének lehetnek közvetlen és közvetett adatai. Közvetlen adatról akkor van szó, ha a méltóságnévsor kifejezetten említi a méltóság betöltetlenségét, mint ahogyan Fülöp nádor halála után a nádori tisztt megüresedését alkalomadtán jelzik a méltóságnévsorok.³⁵ Az országbíróváltásra vonatkozóan azonban egyszer sem találjuk meg kifejezett említését az üreedsnek, így arra csak következtethetünk a méltóság feltüntetésének elmaradásából. Természetesen sokszor előfordul, hogy kimarad egy-egy tisztségviselő a felsorolásból, s még sincs szó üreedsről, mert azután ismét rendszeresen feltűnik neve a tisztségben. Abban az esetben viszont, ha váltásról van szó egy méltóságban, a régi tisztségviselő utolsó s utódjának első feltüntetése között a hivatal említetlenség-

³² DI. 2130. (NRA. 588. 1.)

³³ L. fentebb, a 16. számú jegyzetben.

³⁴ ŠA. v Bardejove (Bártfa). Bártfa város 5. (Df. 212 682.) Regesztája: IVÁNYI B.: Bártfa szabad királyi város levéltára. Bp., 1910. 1. (3. szám).

³⁵ Pl. az előző jegyzetben idézett oklevélben is: „*vacante honore palatinatus*”.

gének minden esetét kényszerűen a tisztség betöltetlenségére utaló adatnak kell tekintenünk. Az országbírótól először egy február 9-én kelt királyi privilégium hagyja említetlenül.

Ennek az iratnak az eredetije nem maradt fenn, hanem csak tartalmi átiratai³⁶ és német nyelvű újkori másolatai³⁷ ismeretesek. Példányainak e két csoportja némi ellentmondásban van egymással. A tartalmi átiratok egybehangzó tanúsága szerint I. Lajos király 1347. április 17-én átírta atyja *anno Domini 1328.*, *V. Id. Febr.*, *uralkodásának 28. évében* kelt privilegialis megerősítése alapján annak egy *anno Domini 1317.*, *pridie Id. Nov.*, *uralkodásának 17. évében* kiadott privilégiumát, amely megerősítette a szepességi szászok korábbi királyoktól elnyert kiváltságait. A másolatok viszont I. Károly király régebbi, 1328-ban megerősített oklevelének dátumául részint az 1312. évet, részint pedig 1312. november 12-ét közlik.³⁸ A fordítás és a másolás során ezenkívül is sok tévesztés, rossz értelmezés történt, pl. a *datatio*-ban András (*Endress*) [székes]fehérvári prépost, udvari alkancancellár gyulafehérvári prépostként van feltüntetve (*Probst zu Weissenburg yn Sybenbürgen*). A német szövegekben a megerősítés dátumaként csak 1328-as évjelölés szerepel. Bizonytalanságai ellenére még sem hagyható figyelmen kívül e német nyelvű szövegváltozat, mert szemben a tartalmi átiratokkal, teljes méltóságnévsort közöl. A feltüntetett tisztségviselők listája szilárd alapját képezi annak, hogy a másolati 1328-as évjelölést kiegészítsük a tartalmi átiratokban olvasható napjelöléssel, február 9-ével. Az egyházi méltóságviselők — a máskor is gyakran elmaradó Lőrinc váci püspök kivételével — hiánytalanul és az 1328 január/februári állapotot

³⁶ Legrégibb változata Hédervári Lőrinc nádor 1437. nov. 14-én kiadott oklevele, amely Zsigmond király 1433. nov. 25-ei megerősítésén keresztül I. Lajos király 1347. ápr. 17-én készült átiratára megy vissza. Kiadása: DOMANOVSKÝ S.: A szepesi városok árumegállító-joga. Bp., 1922. 196. (20. szám); ugyanitt megtalálható I. Károly 1328. febr. 9-ei privilégiumának regesztája: 196. (4. szám), valamint a további tartalmi átiratok szövegközlései: 236—243 (37. szám), 252—260. (44. szám), 270. (63. szám), 293—299. (82. szám), 299. (83. szám).

³⁷ A fennmaradt példányok jelzeteit l. JUCK, L.: *Výsady miest a mestěčiek na Slovensku (1238—1350)*. Bratislava, 1984. 88—89. (100. szám), latin szövegét adva itt az átirát 1317. nov. 12-ei oklevélnek. Az 1328. évi átiratból német szöveget közöl WAGNER, C.: *Analecta Scepusii sacri et profani. I. Posonii, 1774. 196—200.*, s ennek nyomán F. VIII. 1. 438—439. (203. szám). Mindkét közlés csak a megerősítő keret záró részét adja az 1312. [!] évi oklevélszöveg mellett. Teljes szöveget ad viszont az 1328. évi oklevélről egy Szepeshélyn fennmaradt hiteles másolatra hivatkozva SCHMAUK: *Suppl.* 71—72. (99. szám), s ennek szövegét vettük alapul.

³⁸ Anjou-okl. III. (Szerk. KRISTÓ Gy. Kéziratban.) 395—396. számok között, 1317. nov. 12-ére helyesbítve a dátumot. Köszönettel tartozom Kristó Gyulának, hogy elkészült kéziratába betekintést engedett.

tükröző módon szerepelnek.³⁹ A világiak sorából két mozzanat érdemel említést: az 1328 január/februári méltóságnévsorokhoz képest egyedül az országbíró feltüntetése maradt el, ugyanakkor még hozza a lista Pál macsói bánt, aki viszont utoljára 1328. március 9-én fordul elő tisztségében,⁴⁰ s méltósága március 18-án üresedésben van.⁴¹ Mindebből úgy véljük, hogy a német fordításban fennmaradt méltóságnévsor aggályok nélkül hitelesnek fogadható el, s így az országbíró elhagyása a méltóságnévsorból a tisztség megüresedésére vonatkozó első adatként értékelhető: azaz Sándor országbíró halálának napja 1328. január 28-a és február 9-e közé esett.

A következő, méltóságnévsort tartalmazó királyi privilégium február 20-áról maradt fenn, s ez tárgyat tekintve is kapcsolatban áll Köcski Sándor halálával.⁴² Bár tartalma kiadásból ismert, az egy nappal rákövetkezően kiadott — általunk ezután tárgyalt — királyi privilégium miatt röviden mégis ki kell térnünk rá. I. Károly király elmondja benne, hogy amikor a néhai *Kwchk*-i Sándor országbíró súlyos betegségbe esett, ő kérésére elküldvén hozzá László testvért, kalocsai érseket, Endre mestert, [székes]fehérvári prépostot, udvari alkancellárt, Mykch szlavón bánt, Demeter királyi tárnokmestert, valamint *Treutul* (*dictus*) Miklóst, pozsonyi ispánt, hogy meghallgassák végrendelkezését, ill. hogy tanúi legyenek annak, miképpen nyer a haldokló hitvese, *Bayoth*-i Simon *comes* leánya: Klára asszony elégtételt hitbére és jegyajándéka felől, Köcski Sándor az elégtételadást fiára, Györgyre bízta. Miután az országbíró meghalt, a kiküldöttek jelentették a királynak, hogy színük előtt és Klára fivéreinek, Simon fiainak: Pál mesternek [— a későbbi országbírónak —] és Lőrincnek a jelenlétében György készpénzben 100 márkát fizetett az özvegynek, s ezzel kötelezettségének teljes egészében eleget

³⁹ Feltünteteti még a márciusban elhunyt János nyitrai püspököt. Utolsó méltóságnévsorbéli előfordulása 1328. márc. 9-én, l. Dl. 106 090. (Budai káptalan I. 2. 3.). Tisztségének megüresedésére l. márc. 18-áról MES. III. 129—130. (192. szám); uo. 130—131. (193. szám); márc. 23-áról: AO. II. 354—355. (317. szám); márc. 27-éről: Konkoly-Thege cs. lt. Oslo. 3. 12. (Df. 287 737.); valamint márc. 28-áról: Blagay I. 103—104. (54. szám).

⁴⁰ Dl. 106 090. (Budai káptalan I. 2. 3.)

⁴¹ A macsói báni méltóság üresedését márc. 27-ével bezárólag ugyanazoknak a királyi privilégiumoknak a méltóságnévsorai tanúsítják, amelyek fentebb a 39. szám. jegyzetben szerepelnek.

⁴² Hazai okmánytár. (a továbbiakban: HO.) I. Győr, 1865. 155—158. (103. szám), febr. 19-ei kelettel. A levéltári időrendi mutató szintén nem számolva a szököévvvel 1328-ban, ugyanezen dátum alá sorolja be [— Győri kápt. m. lt. Pápóci prépostság. Th. I. 16. (Df. 278 176.) —]; keltezése: *anno Domini 1328.*, XI. *Kal. Marc.*, *uralkodásának 28. évében.*

téve, Klára asszony mentesítette őt a további követelések alól. Az özvegy jogot kapott arra, hogy az apjától György tulajdonába szállt birtokok közül megválaszthat magának egyet — kivéve *Papuch*-ot, *Eech*-et és *Paznan*-t — lakóhelyül élete fogytáig, ill. amíg újból férjhez nem megy. Újabb házassága vagy halála esetén azonban — a birtok jelenlegi állapotának fenntartásával — az is György tulajdonába száll. Erről a király új és autentikus kettős pecsétjével megerősített privilegialis oklevelet ad ki. Az oklevél méltóságsorában nem szerepel országbíró, tehát a február 20-án néhainak mondott Köcski Sándor utódlásáról még nem történt intézkedés; Nagymartoni Pálról is egyszerűen Pál mesterként esik említés benne.

Van azonban egy másik királyi privilegium is — *anno Domini 1328.*, *X. Kal. Marc.*, *uralkodásának 28. évében* datálással — a következő napról⁴³, amely ugyancsak Klára asszony hitbéreinek és jegyajándékának kiadása felől rendelkezik. Szövege első részében emlékeztet az előző oklevélben foglaltakra, bár a királyi kiküldöttek között Miklós pozsonyi ispán itt nincs megemlítve, miként Klára jelenlevő fivérei sem. A végrendeleti tanúknak ezen iratban hivatkozott beszámolója szerint, a haldokló országbíró a hitvesét illető hitbérről és jegyajándékról intézkedve, örökjogon Klárának adta a Sopron megyei *Egered* birtokot, amelyet egykor a hűtlen Zook fia: Pál királyi adományozás alá került birtokaként ő kapott meg szolgálatai jutalmául a királytól. Arról is említés esik, hogy a Köcski Sándor javára tett adományra vonatkozó privilegiumot György nem adhatta át az özvegy kezébe, mert az más birtokadományokat is magában foglalt, ám megígérte, hogy szükség esetén — amennyiben a szóban forgó birtok miatt Klárát vagy örököseit zaklatás érné — segítségükre lesz a privilegium bemutatásával.

A két idézett rendelkezés összeegyeztethetősége meglehetősen aggályos, mert igen nehéz eldönteni, hogy megengedhető-e a két intézkedés kiegészítő viszonyba állítása, avagy azokat egymásnak ellentmondókként kell értékelnünk. Magunk inkább az utóbbit valószínűsítjük. Az első privilegium kifejezetten hangsúlyozza, hogy a végakarát meghallgatására kiküldötteknek a Klára hitbére és jegyajándéka felőli intézkedéssel kapcsolatban kellett tanúskodniuk, s voltaképpen másról nincs is szó az oklevélben. Az elhunyt birtokainak örökléséről nincs külön említés,

⁴³ A levéltári mutató febr. 20-a alá sorolja az oklevelet: DI. 2867. (NRA. 630. 13.) Kiadása: — méltóságnévsor nélkül — UBB. IV. 7–8. (10. szám).

hanem azokat egyszerűen György birtokainak mondja az irat.⁴⁴ Ez összhangban áll egy 1327. augusztus 29-én kelt privilégium⁴⁵ tartalmával, amelyben a király részint megerősítette Sándor országbíró fel sorolt birtokaiban — köztük *Egered* tulajdonában is —, részint pedig kiváltságokat adott számára, többek között javai örökítése tekintetében. Akkor a király engedélyezte neki, hogy az összes, tulajdonába tartozó birtokot mind ő, mind pedig fiai oldalágon, testvérekre és azok mindkét nembeli leszármazottjaira is szabadon örökíthetik. A rendelkezési jog kiszélesítésekor semmilyen utalás nem történt a feleségről való gondoskodásra. Az 1328. február 20-ai privilégiumból két tartalmi mozzanat ébreszt még gyanút az egy nappal később kelt okirat hitele iránt. Az első a Klárának biztosított lakóhelyválasztási lehetőség. Az okmányban semmi jele sincs annak, hogy az özvegy ezen túl is részesedne az elhunyt hátrahagyott birtokaiból, ráadásul éppen hitbér és jegyajándék címén. György tulajdonjoga ugyanakkor még a lakóhelyként átengedendő birtok esetében sem csorbult. Másik mozzanatként az említhető meg, hogy a 20-án kelt privilégium szerint György teljeskörű elégtételt adott a hitbér és a jegyajándékok felől, Klára pedig mentesítette őt a további követelések alól, tehát 100 márkán és egy rezidencián túl más nem járt neki. Az ellentmondások áthidalhatóságát keresve esetleg a következő, nem mindenben megnyugtató megoldást kínáló lehetőség vetődik fel. *Egered* birtokot Sándor országbíró hagyta hitbére és jegyajándékai címén Klárára és nem György, tehát az utóbbi részéről ezt követően adott elégtétel lehetett teljeskörű. Nem kizárt, hogy Klára járandóságai nagyobb értéket képviseltek *Egered*-nél, s a különbözet megadásának kötelezettségét bízta csak fiára az országbíró. Mindenesetre furcsa, hogy ezt így együtt nem tartalmazza a tanúbeszámolóra hivatkozó királyi privilégium.

Klára *Egered*-re vonatkozó jogosultsága mellett felhozható egyébként egy Sándor országbíró neve alatt fennmaradt oklevél, de annak számbavétele is inkább gyarapítja a problémákat, semmint közelebb visz a megoldáshoz. Eme 1326. január 13-án kelt irat szerint Sándor országbíró a királytól elnyert *Egered* birtokot teljes rendelkezési szabadsággal nejjének, *Boyolth*-i Simon leányának adományozta.⁴⁶ Ezzel az oklevéllel kapcsolatban az jelenti a legfőbb gondot, hogy a későbbi-

⁴⁴ HO. I. 156—157. (103. szám): eadem domina, exceptis tribus possessionibus, seu villis Papuch, Eech, et Paznan vocatis, in alia una quacunq ue vlt, possessione sive villa, olim dicti comitis Alexandri, nunc dicti Georgii filii eius, donec maritabitur, vel vitam finiet, residendi haberet liberam facultatem.”

⁴⁵ HO. I. 143—149. (99. szám).

⁴⁶ NAGY I.: Sopron vármegye története. I. Sopron, 1889. 107—108. (89. szám).

ekben semmilyen hivatkozás nem történik a benne foglaltakra. I. Károly király már idézett 1327. augusztus 29-ei oklevele, amely felsorolja Sándor országbíró birtokait, Egerédet is az ő birtokának mondja. Ráadásul ezt a király a Köcski Sándor által maga ellen kért vizsgálat nyomán adta ki, amikor is az országbíró ama szóbeszéddel szemben akarta tulajdonjogát megszilárdítani, amely megkérdőjelezte az egyes javaira vonatkozó jogcímét. Miután a győri káptalan tanúságával elvégzett vizsgálat semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy a felsorolt birtokok valóban Sándor országbírót illetik, a király megerősítette őt azokban, s ekkor szélesítette ki örökítési jogát is. Nem lett volna ennél jobb alkalom Sándor *comes* számára, hogy kieszközölje a királyi megerősítést az előző évben neje javára tett adományának, mégsem tette meg, s említés sincs róla, hogy Egeréd már nincs is a tulajdonában. Ezt követően 1327. december 10-én privilegiálisan átíratja a királlyal annak 1318. május 3-ai keletű nyílt adománylevelét,⁴⁷ amely révén annakidején megkapta *Sebus*, *Takach* és *Egered* birtokokat, s megint csak elmulasztja megerősíttetni a hitvesének tett adományát, s említést sem tesz róla. Végezetül hiányzik a tárgyalat 1328. február 21-ei privilégiumból is az utalás a korábbi házastársi adományra, amikor végrendelkezve új jogcímen bocsátja Egerédet neje tulajdonába. A sort folytatni lehet I. Károly király 1332. november 22-ei privilégiumával, amikor György átíratja az apja által elnyert adományleveleket — köztük az imént említett Egerédre vonatkozó privilegiális megerősítést is —, és ebben sincs szó sem arról, hogy Egerédet az apja már 1326-ban, de arról sem, hogy halála előtt, 1328-ban feleségének adta volna. Az ilyen tartalmú közlés elmaradása ezen utóbbi oklevél esetében menthető ugyan azzal, hogy a február 21-ei privilégium szerint is György kezében maradt az Egerédre vonatkozó adománylevél, s átíratásakor nem kellett feltétlenül utalnia arra, hogy az egyik birtok nincs a tulajdonában, mégis, a Klára egerédi birtoklásáról hallgató okmányok sorát ez az irat is gyarapítja. Mindebből az következik, hogy az 1326. január 13-ai adomány ellenére Klára nem jutott szilárdan Egeréd tulajdonába, vagy lehet, hogy egyáltalán nem is került az kezére. Megeshetett, hogy az országbíró valóban neki adományozta 1326-ban a birtokot, de azután valamilyen okból elmulasztotta vagy halogatta, ill. nem akarta kieszközölni adománya királyi megerősítését. Hogy Klára birtoklásának nem adott szilárd alapot a férjétől kapott, királyi megerősítést nélkülöző adománylevél, azt a második végrendeleti privilégium ténye bizonyítja, amely új jogcímet hozva juttatta őt

⁴⁷ HO. I. 112—113. (85. szám): 150—153. (101. szám).

Egeréd birtokába. Amennyiben hiteles a második végrendeleti okmány, akkor az arra vall, hogy mulasztását orvosolva — vagy szándékán változtatva — Sándor országbíró az utolsó pillanatban hitvese kezében akarta tudni az 1326-ban egyszer már neki adott Egerédet, s hathatóssá kívánta tenni özvegye birtoklását. Ugyanakkor ha bebizonyosodik a február 21-i oklevél hamis volta, közvetlenül az is csak annyit jelent, hogy az 1326. évi nyílt adománylevél nem volt elégséges Klára birtoklásához, éppen annak hatékonyabbá tétele miatt volt szükség egy királyi privilégium utólagos elkészíttetésére. Tehát még az utóbbi esetben sem kell feltétlenül kétségbe vonni az 1326. évi adománylevél hitelét, bár az tagadhatatlan, hogy ha kérdéssé válik a második végrendeleti intézkedést hozó privilégium hitele, akkor a gyanú árnyéka rávetül a régebbi adománylevélre is.

Az 1328. február 21-ei privilégium kritikai vizsgálatához az archontológia szolgáltat döntő adatokat, ugyanis méltóságnévsora ellentmondásos információkat tartalmaz. Mivel az irat egyetlen kiadása elhagyta a méltóságnévsort,⁴⁸ célszerű itt közölni azt az eredetiből: „*Venerabilibus in Christo patribus dominis Boleslao Strigoniensis ecclesie archiepiscopo, Johanne Nitriensis, Georgio de Sancto Irineo, fratre Petro Boznensis, Benedicto Chanadiensis, Ladyzlao Quinqueecclesiensis, Iwanka Waradiensis, Chanadino Agriensis, Herrico Wesprimiensis, aule domine regine karissime consortis nostre cancellario, Andree Transsilvano et Ladizlao Zagrabiensis ecclesiarum episcopus, ecclesias dei feliciter gubernantibus. Magnificis viris Thoma wayuoda Transsilvano et comite de Zonuk, Paulo iudice curie nostre, Johanne bano de Machou, comite Syrmieni, de Wolkou et de Budrugh, Dyonisio dapiferorum et Stephano agasonum nostrorum magistris, Deseu iudice curie domine regine karissime consortis nostre predictae et comite Supruniensi, Johanne filio Bobanyk magistro thauarnicorum eiusdem domine regine et Nicolao dicto Treuthel comite Posoniensi aliisque quampluribus regni nostri tenentibus et honores*”. E felsorolásban feltűnt tehát Pál országbíró, először a tisztségben. Lehetséges-e február 21-étől datálni méltóságviselése kezdetét? Ha önmagában csak a rá vonatkozó adatsort vizsgáljuk, nem tartjuk ezt eleve kizártnak. Problémát okoz ugyan, hogy három további februári és egy márciusi kiadású privilégium nem említ országbírót a tisztségviselők felsorolásakor, s folyamatossá csak március 5-ét követően válik Pál országbírói szerepeltetése, végsősoron azonban áthidalható ez az ellentmondás. A burgenlandi okmánytárral kapcsolatban említett, Alber birtok

⁴⁸ L. fentebb, a 43. számú jegyzetben.

mege erősítésével kapcsolatban kiadott, napi kelet nélküli privilégium igen közeli példát szolgáltat arra, hogy az oklevélszöveg leírása és a napi kelet hitelesítéskori bejegyzése nem feltétlenül egyidőben történt. Tehát ha azzal számolunk, hogy a kancelláriában lehettek olyan oklevelek amelyek szövegük lejegyzését illetően már Pál országbíró kinevezése előtt elkészülve hitelesítésre vártak, amelyre viszont csak azután került sor, hogy az új országbíró elfoglalta méltóságát, akkor egy ilyen eshetőség ingatag alapon ugyan, de megengedi az országbíróváltás időpontjának február 21-ére helyezését. Az áthidalhatatlan problémát az idézett méltóságnévsorban János macsói bán feltűnése jelenti. A tisztséget március 9-ig bizonyosan Garai Pál töltötte be,⁴⁹ Logret fia: János macsói bán pedig csak március 28-ától tűnik fel folyamatosan a világi tisztségviselők felsorolásában.⁵⁰ A macsói báni tisztség betöltetlenségére utal, hogy az említetlen marad I. Károly király március 18-án, 23-án és 27-én kelt privilégiumaiban.⁵¹ Mivel március 9-én Nagymartoni Pál országbíró még Garai Pál macsói bánnal szerepel egyugyanazon méltóságnévsorban,⁵² lehetetlenség, hogy február 21-én együtt említessék Garai Pál utódjával, Logret fia: János macsói bánnal. A második végrendeleti intézkedést tartalmazó február 21-ei okmány méltóságnévsorában feloldhatatlan ellentmondás van, amelyet még egy mozzanat erősít tovább, János nyitrai püspök szereplése. Ő ugyan február 21-én előfordulhat együtt Nagymartoni Pállal, mert még életben van, de János macsói bánnal semmi esetre sem. Nem ismerünk egyetlen olyan iratot sem, amelyben ők ketten együtt szerepelnének. A nyitrai püspök Garai Pál macsói bánnal egyidőben, március 9-én szerepelt utoljára királyi privilégiumban, s nincs adatunk rá, hogy ezt követően életben lenne. A nyitrai püspök március 18-ától megfigyelhető, hosszú hónapokig tartó említetlensége a tisztség megüresedésére vall. (Kifejezetten János püspök halálára az első általunk ismert adat 1328. május 1-éről maradt fenn.⁵³) Ha tehát János nyitrai püspök március 9-e és 18-a között meghalt — amely időközben Garai Pál macsói bán szintén elhunyt —, Logret fia: János pedig legkorábban március 28-án lett macsói bán — hiszen a tisztségről március 27-ével bezárólag nincs említés —, akkor nincsen olyan időpont, amikor érvénye lehetne Nagymartoni Pál, János nyitrai püspök és János macsói bán együttes emlí-

⁴⁹ L. fentebb, a 40. számú jegyzetben.

⁵⁰ Blagay I. 103—104. (54. szám).

⁵¹ L. fentebb, a 41. és a 39. számú jegyzetekben.

⁵² L. fentebb, a 40. számú jegyzetben.

⁵³ MES. III. 134—135. (197. szám).

tésének. Mindehhez pedig hozzávéve a február 21-ei privilégiummal kapcsolatos egyéb tartalmi aggályokat is, az okmányt bizton hamisnak nyilváníthatjuk.

A továbbiakban röviden áttekintve március 5-éig az országbíró nem említő királyi privilégiumokat, 4 iratot említhetünk. Február 23-áról Sándor országbíró január 25-ei utolsó ítéletlevelének megerősítését,⁵⁴ február 26-áról a *Chollokuz-i Torch* falubeli udvarnokok kérésére a pozsonyi káptalan 1327. november 10-ei privilégiumát átíró megerősítést,⁵⁵ február 28-áról a szepességi Szentlászló-beli *hospes*-eknek kiadott, a szepesi káptalan 1317. május 6-ai privilegialis oklevelét megerősítő privilégiumot,⁵⁶ végezetül pedig március 5-éről a Péter fiát: Domo-kost a Pozsony megyei *Tuluoy* és *Saralya* birtokok tulajdonába visszahelyező privilégiumot.⁵⁷ János nyitrai püspök és Pál macsósi bán neve egyébként ezek mindegyikének méltóságnévsorában előfordul. Így eljutottunk ahhoz a dátumhoz, amelyet Engel Pál az új országbíró működésének első időpontjaként megjelölt.

Utaltunk már rá, hogy a Nagymartoni Pált először országbírónak mondó oklevél a neve alatt fennmaradt első ítéletlevelével.⁵⁸ Szemügyre véve tartalmát, a következőket mondja: amikor *Boldei*-i János fia: Sebestyén február 8-án (*f. II. prox. p. domin. Exurge prox. preterita*) *Ayaka*-i András fia: János királyi ember által a veszprémi káptalan tanuskodása mellett *Boldei* birtok határjárásához és saját tulajdonába iktatásához összehívatta a szomszédokat, *Leurenthe* fiai: Tamás és Beke távol maradtak, noha a nevezett birtokokat az övékének tartották, utóbb azonban február 11-én (*f. V. prox. subsequenti*) *Leurenthe* fia: Tamás *serviens*-e, Tamás, ura és annak testvére nevében a veszprémi káptalan elé járult — még mielőtt az kiállította volna oklevelét a határjárásról és az iktatás megtörténtéről —, és tiltotta a királyi embert, ill. a káptalant az iktatástól, mondván, hogy *Boldei*-t még urinak atyja, *Leurenthe* szerezte meg, s így az fiait illeti. A királyi ember ezért a káptalan tanúságával február 25-ére (*ad f. prox. an. domin. Reminiscere*) a királyi jelenlét elé idézte *Leurenthe* fiait Sebestyén ellenében. Ezen időpontban az országbíró előtt Sebestyén, ill. Tamás — a maga és ügyvédvalló levéllel testvérének, Bekének a

⁵⁴ L. fentebb, a 28. számú jegyzetben.

⁵⁵ DI. 2478. (NRA. 331. 8.)

⁵⁶ L. fentebb, a 20. számú jegyzetben.

⁵⁷ L. fentebb, a 19. számú jegyzetben.

⁵⁸ L. fentebb, a 18. számú jegyzetben.

képviselőjében is — megjelenve,⁵⁹ előbbi kinyilatkoztatta, hogy a birtok köztudomás szerint őt illeti, ám szavait oklevéllel nem tudta igazolni. Tamás viszont bemutatatta [IV.] László király privilégiumát, amely révén *Boldei*-t apjuk annak idején adományba kapta hű szolgálataiért. Ezek után a birtokot az országbíró bírótársaival együtt örök joron *Leurenthe* fiainak ítéli, míg Sebestyénnek és rokonainak örök hallgatást parancsol, és mert Sebestyén az ítélelhozatal elől lopva távozott, bárhol is lelik fel őt *Leurenthe* fiai, mint patvarkodó nyerjen méltó büntetést. *Datum in Vyssegrad, X. die termini prenotati, a. d. 1328.* Az oklevél arra vall, hogy a benne jelölt bíraskodási terminusban már Nagymartoni Pál működött országbíróként. Nem biztos ugyan, hogy már a bíraskodási időszak első napján, február 25-én ténylegesen hivatalában volt, az azonban valószínűnek látszik a fentebb taglalt perből, hogy a felek meghallgatására, az ítélelhozatalra és az ítélelvel kiadására nem azonos alkalommal, egyidejűleg került sor, hiszen Sebestyénnek alkalma volt megszökni a döntéshozatal előtt. Mindezek nyomán pedig elfogadhatónak tartjuk, hogy Pál országbíró hivatalviselésének kezdőpontját 1328. február 25-e és március 5-e közé helyezzük. Még a február 25-ei kezdőpont sincs feltétlenül szöges ellentétben azzal a ténnyel, hogy február 26-áról, 28-áról és március 5-éről is ismerünk méltóságnévsorukban országbírót nem említő királyi privilégiumokat, mert elképzelhetőnek tartjuk, hogy szövegük — legalább fogalmazvány formájában — készen volt már Nagymartoni Pál hivatalba lépése előtt, kiadásukra viszont csak tisztségének elfoglalása után került sor. A kancelláriai ügymenet szempontjából e három okmány sürgős kiadásának kényszerével szemben felhozható esetleg, hogy kedvezményezettjei mindhárom esetben a társadalom alacsonyabb rétegeit képviselő személyek voltak, udvarnokok, *hospes*-ek, és az utolsónál sincs említve, hogy nemes lenne.

Végezetül vizsgálatunk eredményét úgy összegezhetjük, hogy Köcski Sándor országbíró működésének utolsó ismert időpontja 1328. január 28-a, halála e nap és nagy valószínűséggel február 9-e között következett be, de legkésőbb február 17-e előtt.⁶⁰ A tisztséget említetlenül hagyó, betöltetlenségére utaló adatok február 9-étől március 5-éig folyamatosak. Nagymartoni Pál országbírói tisztségviselése március 5-étől kezdődően kimutatható, hivatalviselésének kezdő napja február 25-e

⁵⁹ "... tandem ipso termino adveniente, ipso Sebestyano personaliter, prefato vero Thoma cum sufficienti procuratoria pro se et pro dicto Beke fraire suo coram nobis constituitis ...".

⁶⁰ L. fentebb, a 24. számú jegyzetben.

és március 5-e közé helyezhető. Az archontológia szempontjából számba vehető adatok között egy olyan információ bukkant fel, amelyik feloldhatatlan ellentmondások miatt nem illeszthető be az országbírák hivatalviselésének időrendjébe, ezért, valamint más tartalmi kifogások alapján a szóban forgó február 21-ére datált királyi privilégium hamisnak tekinthető.

BENKÓ LORÁND

Anonymus kunjairól

I.

P. mester gesztájában 15 olyan személyt szerepeltet, akiket közvetlenül vagy közvetve *cumanus*-ként tart számon. Közülük 7 a kun vezérnévsor tagja, 4 e vezérek valamelyikének fia, 1 unokája, 3 pedig kunnak mondott „közember”. E kun csoport nemcsak viszonylag magas létszáma, hanem tagjai jó részének társadalmi rangbeli minősítése miatt is különleges figyelemre érdemes, és ezt a figyelmet az eddigi szakirodalomtól számos nagy horderejű következtetés kíséretében meg is kapta.

Ez utóbbi körülmény ellenére vagy akár éppen ezért a témakört nem lehet lezártnak tekinteni. Mindenekelőtt azért nem, mert a téma magva névtani jellegű, a hozzá kapcsolódó kérdések ma is forgalomban levő megoldásai viszont több mint fél évszázados, a jelen elvi és módszerbeli vonatkozásaiban nem egy tekintetben túlhaladott közelítéseket tükröznek. Továbbá azért nem, mert a téma kimunkálásában a szükséges turkológiai felvetések mellett a magyar nyelvészeti szempontú vizsgálat eléggé elmaradt, hiszen még hungarológus nyelvészeink is — ismert tudománytörténeti okokból — inkább a turkológia akkori ismeretanyagával operáltak. Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy a P. mestertől kunnak mondott személyek — akár a honfoglalás korába, akár Anonymus idejébe vetődik is problematikájuk — a magyar történeti fejlődés részesei, helyzetük a magyar népi-nyelvi környezetbe ágyazódik. Következésképpen vizsgálatukból a mai névtani szempontok érvényesítése mellett a magyar nyelvészeti oldalról való megközelítés sem hiányozhat. Ezt kívánom az alábbiakban — most csupán a jelzett témára szűkítve — néhány gondolat erejéig pótolni.

Az Anonymussal foglalkozó szakirodalomnak akárcsak az itt felvetett kérdéskörre vonatkozó részlege is olyan óriási, hogy a rá való rendszeres hivatkozások szétfeszítenék ennek a cikknek a kereteit. Ezt a nehézséget úgy próbálom áthidalni, hogy elsősorban NÉMETH GYULA ide vágó megállapításaiból indulok ki. Mások vé-

leményeit, érdemeit nem feledve — és szükség esetén felidézve — azért veszem éppen a NÉMETHÉ-t alapul, mert a legátfogóbban,¹ a „Honfoglaló magyarság kialakulása”-nak 2. kiadását tekintve legújabbban és a témakörhöz kapcsolódó további következtetésekre nézve is leginkább meghatározóan ő nyilatkozott meg a kérdésben.

II.

Mielőtt az Anonymustól kunnak mondott személyek nevének tárgyalására részletesebben rátérnék, NÉMETH GYULÁ-nak a kun vezérnévsorra vonatkozó általánosabb észrevétleihez és abból levont következtetéseihez tennék néhány megjegyzést. Ezek előre bocsátására — a témához kapcsolódó egypár alapvető szemléletimódszerbeli kérdés felvetésén túlmenően — azért van gyakorlati szempontból is szükség, hogy a szóban levő személynevek egyenkénti tárgyalásában már ne kelljen rájuk minduntalan részletes ismétléssel hivatkozni.

1. Arra a kérdésre, hogy Anonymus kiket nevez meg a *cumanus* népnévvel, NÉMETH teljes határozottsággal azt feleli, hogy a kabarokat (kovárokat). Ez az azonosítás — mint tudjuk — nem tőle ered ugyan, sőt máig eléggé általános ismereti közhelynek számít, de ő már 1930-ban leszögezi: „...világosan adódik a hét kun vezér népének a kabarokkal való azonossága”.² Ez a tétel azon a feltevésen alapszik, hogy Konsztantinosz szerint a kabarok, Névtelenünk szerint a kunok egyaránt csatlakozó népek voltak; a Kievet alatt hódoló népség viszont kun kronológiai okokból nem lehetett, marad tehát a kabar. Az azonosság ügye a mi témánk szempontjából elsősorban kronológiai és nyelvi szempontból érdekes: hogy tudniillik a szóban forgó nevek a „kabar időkben” származnak-e, s hogy a kabarok valószínűleg, a kunok biztosan török nyelvűsége eleve meghatározza-e az etimonokat.

P. magiszter a honfoglalás előtti kabar csatlakozásról aligha tudhatott, szerepüket, nevüket nem említi. Igen kétséges, hogy a honfoglaláskor a magyarokkal bejövő kabarokról tudhatott-e, s még kétségesebb, hogy az ő idejében vagy látótávolságában kabar etnikumú, nyelvű népség még élhetett-e itt. Azt a tényt most félretéve, hogy Konsztantinosznál szó sincs a kabarok Kárpát-medencei beköltözé-

¹ Németh Gy.: Honfoglaló magyarság kialakulása. (a továbbiakban Németh 1991) Bp. 1991.

² Németh Gy.: Honfoglaló magyarság kialakulása. (a továbbiakban Németh 1930) Bp. 1930. 223.

séről, sokkal lényegesebb arra figyelni, hogy kétségkívül vagy legalábbis valószínűsíthetően hozzájuk kapcsolható nyelvi maradványok nem ismeretesek. Ilyeneket csak a helynévanyag bizonyíthatna, ezek a bizonyítékok azonban hiányoznak. Sokok téves, módszertelen, alaptalan névfejtés ellenében már KNIEZSA ISTVÁN, a modern magyar névtan megalapítója rámutatott³ — s azóta mások is szóltak már erről —, hogy az Árpád-kori magyar nyelvterületen bizonyosan török etimonúnak mondható helynevek nemhogy csoportosan, de magányosan sincsenek, még ha akadnak is, akik különféle teóriák kedvéért e tényt makacsul nem akarják tudomásul venni. Török eredetű személynevek — mint erről is világosan szólt KNIEZSA⁴ meg mások is — etnikai-nyelvi következtetésekre nem alkalmasak, lévén minden személynév szellemi kultúrhatások kiváltotta divatjelenség, mely viselője származására nem utal. Arról nem is szólva, hogy ha volnának is korai török helyneveink, és ha szép számmal vannak is korai török személyneveink, ezek más török népektől, nyelvektől is származhatnának, nem föltétlenül a kabarok nyelvi nyomai. Más a helyes magyarázatuk a *Kovár* és valószínűleg más a *Kazár* helységneveknek, melyeket NÉMETH tételének igazolására felhozott.⁵ (A *Kovár* helynév kedvéért váltott át NÉMETH a korábban használt *kabar* népnévről műve 2. kiadásában a *kovár* formára.) Érdekes viszont, hogy éppen ő a többektől ide vett *Varsány*, *Tárkány*, *Ladány* helyneveket nem vonja a kabarság nyelvi emlékei körébe, s csak a *Tárkány*-t mondja török eredetűnek is, valószínűleg helyesen méltóságnévből magyarázva.⁶ Mindent egybevetve nincs tehát mérvadó bizonyítéka annak, hogy Anonymus kunjai mögött tulajdonképpen kazár etnikum és nyelv húzódná meg. Már a honfoglaláskor esetleg beköltöző kabarság legalább az erősen kétnyelvűség állapotában lehetett (vö. Konsztantinoszt is), ami a történeti, nyelvi, etnikai viszonyokat tekintve igen gyors elmagyarosodásukat valószínűsíti, ha ez már előbb meg nem történt. A kun—kabar azonosság pedig nem több, mint fikció, amely arra aligha alkalmas, hogy rá mint bizonyosságra különféle elméleteket, köztük biztosan nyelvi következményűeket lehessen építeni. Következésképpen nagy fenntartással

³ Kniezsa I.: Magyarország népei a XI-ik században. (a továbbiakban Kniezsa: Magyarország népei) in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Szerk. Serédi J. Bp., 1938. 433.

⁴ Kniezsa: Magyarország népei 434.

⁵ Németh 1991. 264.

⁶ Németh 1991. 271.

lehet fogadni NÉMETH GYULÁnak azt a feltevését is, hogy P. mester „kun” névanyaga „a kazár nyelv legfontosabb emléke”.⁷

Anonymus a kunokról sem tudhatott túl sokat. Az ő gesztaíró tevékenységének idején, a XIII. század első vagy második évtizedében Magyarországra a kunoknak legfőljebb csak töredékei jutottak el még, P. mester őket inkább csak hírből, mint a Kárpátoktól keletre, délkeletre élő népet ismerhette. Történeti tájékoztatlanságára több körülmény is utal: hogy a magyarsággal kapcsolatos szerepüket a honfoglalás korába teszi; hogy *Cumani* nevüket nagy valószínűséggel nyugati forrásokból veszi,⁸ hogy a *terra cumanorum*-ot távoli tájként állítja be.⁹ Nyelvük általa való ismeretét — hasonlóan a kabarokéhoz — sincs semmi kényszerítő okunk feltenni, ami valamiféle török nyelvű nép honfoglaló magyarokhoz csatlakozásának reminiscenciáját benne fölkelthette volna.

Fölmerül a kérdés: miért ad hát akkor oly kiemelkedő szerepet a kunoknak honfoglalás-történetében? Nyilván nem ok és cél nélkül, mint ahogy egész gesztáját meghatározott ideológiai megfontolások, törekvések uralják. A legsikeresebb Anonymus kutatók: SZILÁGYI LORÁND, GYÖRFFY GYÖRGY, HORVÁTH JÁNOS, GYÓRY JÁNOS, KRISTÓ GYULA sokrendbelileg rámutattak arra, hogy Névtelenünk egyik legfőbb igyekezete kora birtokos családjainak a megszerzett földhöz, az ősi örökséghez való jogi igazolására irányult. Ebben a koncepcióban a honfoglalás aktusa elsőrendű szerepet játszik, benne középpontként a Keletről fölkelő népi mítosza, a Keletről jövő harcos hódítás, az oda visszavezethető vitézi erények, érdemek dicsőítése. Ezt az alapállást Anonymus a magyarokhoz kapcsolt számos keleti vonatkozással alátámasztotta: a szkíta ősök magasztalásával, az Attila örökébe lépés ismételt hangoztatásával, a már a honfoglalás előtt Keleten elért győzelmekkel stb. Ez az idealizált kép más, mint a Kárpát-medencében a honfoglalás idején talált népség Anonymus-rajza, és merőben szembenáll P. magiszternek nem éppen hízelgő Nyugat-szemléletével is.¹⁰ Valószínűleg ebbe a szemléletbe illeszkedik be a kunok jelentékenyen felnagyított szerepe: Anonymusnak története formálásában jól jött, hogy egy, az ősiséget, a keleti származást, az onnan jövő foglalatást, az idegen

⁷ Németh 1991. 267., jegyzet

⁸ Györffy Gy.: A magyarság keleti elemei. (a továbbiakban Györffy: A magyarság keleti elemei) Bp. 1990. 216.

⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum* I. (a továbbiakban SRH.) Ed. E. Szentpétery, Bp. 1937. 114. (57. cap.)

¹⁰ Pl. "et modo Romani pascuntur de honis Hungarie" SRH. I. 46. (9. cap.)

vérség ellenére is örök időkre szóló hűséget, a vállvetve együtt harcolást jelképező, bizonyító népet a magyarság oldalán — a Kelethez fűződő romantika jegyében — szerepbe állíthasson. Korának történeti-földrajzi, etnikai viszonyait tekintve látókörébe e célból leginkább a kunok kerülhettek, még ha ismerete róluk nem is sokkal terjedhetett túl azon, hogy a Kárpátoktól keletre élnek, hogy pogányok, hogy „tarfejűek”.¹¹ Talán nem is speciális etnikumú „kunságuk”, nem elnevezésük volt számára a lényeges, hanem az, amit megtestesítettek. Nyilván nem véletlen, hogy kun hőseinek több alkalommal is utal az ilyen-olyan kiválóságára.

Emellett persze P. mester tollát más motivációk is ugyanerre irányíthatták. Például az, hogy saját korának frekventált magyar nemzetségei némelyikénél élhetett valami hagyomány „keleti” idegen származásukról, akár valóságos gyöke-rekből táplálkozón, akár a családi hagyományokban mindig különleges szerepet betöltő egzotikumként, kuriózumként. A származástudatra a *cumanus* megnevezés ez esetben is jól rá volt ruházható. Gondoljunk arra, hogy az Árpád-kori magyarság szemléletében a betörő vagy beköltöző keleti nomád népek etnikailag nem is tagolódtak; ennek jele az is, hogy az Anonymus előtti magyarországi latinságban mindegyikükre egységesen a *Cuni* elnevezés járta.¹² Lehet, hogy a *cumanus* P. mesternél is — bármelyik motiváció esetében — általában keleti nomádok összefoglaló jelképe elsősorban, és a szorosabban meghatározó, egyedi etnikum képzete csak másodlagosan, a nagyobb elhíhetőség jegyében tapadt hozzá.

2. NÉMETH GYULA szerint a kazár vezérnévsor, bárhonnan is jutott hozzá Anonymus, abszolút hiteles, és bizonyosan a kazár vezérek nevét tartalmazza.¹³ Én ebben az állításban erősen kételkedem.

E vezérnévsor forrása a Névtelességnél elvileg háromféle lehetett: valamely korábbi írásműben találta; szóbeli hagyományból merítette; teljesen, esetleg nagyrészen maga komponálta. E lehetőségek persze nem feltétlenül zárják ki egymást.

Ami az írásbeli forrást illeti, igen erősen nyom a latba, hogy *cumanus*-ként emlegetett személyeinek túlnyomó része az öt időben követő krónikákban nem jön elő. Mivel pedig ezek jórészt Anonymus előtti írott forrásokból táplálkoznak, s a nála is hitelesnek vehető történeti személyek neveit általában tartalmazzák, e hiány önmagában is sokatmondó. Azon nevek közül, amelyeket P. mesternél a kun vezérek és leszármazottaik viselnek — összesen 12-en —, csak az *Ed*, *Edemen* tűnik föl

¹¹ SRH. I. 44. (8. cap.)

¹² Györffy: A magyarság keleti elemei 211 kk.

¹³ Németh 1991. 266-267.

Kézainál és a XIV. századi krónikaegyüttesben, *Bors* és *Ethey* pedig csak az utóbbiban. Helyzetük, szerepük azonban ezeknek is teljesen más: *Ed* és *Edemen* Attila unokája és Csaba fia, *Bors* egyszer comes, másszor miles, *Ethey* pedig Árpád családfájába tartozik: kunságukról szó sincs, s persze kabarságukról sem. A 3 „köz”-kun úgyszintén nem szerepel Anonymuson kívül sehol. Mindebből az következik, hogy leginkább még *Ed* és *Edemen*, esetleg *Ethey* nevét olvashatta Névtele-nünk valamely előzményében, s tette meg őket koncepciója szerint kunnak, — hacsak nem tőle vették az utódok (ami kevésbé valószínű). *Bors* neve mint gyakori magyar személynév alighanem csak véletlen egyezés. Hogy Anonymus kabar nevek jegyzékének forrását lelte volna föl valahol, nem több üres fikciónál.¹⁴

Hogy e neveket szóbeli emlékezet, esetleg nemzeti hagyományok tartották volna fenn? Nagyon sok körülmény szól ez ellen. Mindenekelőtt az, hogy az egyes nemzedékek külön-külön, egymástól függetlenül több mint három évszázadon keresztül mind úgy megőrizhették volna alapító őseik neveit, hogy az Anonymusnál a vezéreknek és fiaiknak egységesen egybeállított rendszerében megjelenhetett volna, teljesen kizárt dolog. Azt már nem is felemlítve, hogy a Magisztertől emlegetett családok őseinek a honfoglalás korában még nemigen lehetett meg a nemzeti szervezete, még kevésbé a nemzeti tudata. De a családfai emlékezet még nevek nélkül sem tud visszamenni ekkora időre, ebben csak azok hihetnek, akik erről íróasztal mellett gyártanak elméleteket. Én viszont nyelvatlasz-gyűjtő tevékenységem során, tényleges gyakorlatból tudom, hogy a népi emlékezet, akár egyéni vagy családi, akár kollektív, ilyen nagy időt még csak megközelítően sem tud hitelesen áthidalni. A magyar nyelvterület több mint száz helységében volt módom személyes kérdezőssel megtapasztalni, hogy a múlttól mérvadóan milyen viszonylag csekély időre visszamenően tudnak az emlékezők, illetőleg amit mondanak, az általában helynevek népetimológias magyarázatán vagy egyéni invención, nemegyszer rögtönzésen nyugszik. Tudjuk, hogy az Árpád-kor magyarjai a népi szempontból nyilván, nagyon fontos korábbi törzsi szervezetet és törzsneveket is milyen hamar elfelejtették. Az emberi emlékezet erősen véges voltát vallja Árpád-kori példákkal GYÖRFFY is,¹⁵ s KRISTÓ ugyancsak egyértelműen kételkedik abban, hogy Anonymus vezérnevei emlékezetbeli régiségre vallának.¹⁶ P. mester kun közembereinek emlékezeti jellegéről, pláne nemzeti hagyományozódásáról

¹⁴ Pais D.: Úr volt-e Vrsuuru? (a továbbiakban Pais: Vrsuuru) in: Magyar Nyelv 58 (1962) 146.

¹⁵ Györffy Gy.: Az Árpád-kori magyar krónikák. in: Századok 127 (1993) 393.

¹⁶ Kristó Gy.: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. in: Ethnographia 81 (1970) 118.

persze szintén nem lehet beszélni. Azt természetesen mindennek ellenére nem lehet kizárni, hogy Névtelenünk elsősorban kancelláriai ismeretsége meg nemzetiégi monostorokban feltehető gyakori megfordulásai során fölszedett egyet-mást, akár szórványosan konkrét névanyagot is nemzetiégi hagyományokból. Ez a névanyag azonban aligha „valódi” kun, és különösen nem a kabaroktól származó, hanem legjobb esetben is sokkal későbbi.

Kizárásos alapon is oda kell jutnunk, hogy az Anonymustól *cumanus*-oknak mondott személyek nevét a Mester legnagyobbbrészt maga teremtette, általában saját kora hazai névanyagának ismeretében és felhasználásával. Kun vezérnévsorának hetes száma is — mint GYÖRFFY jól észrevételezi¹⁷ — a Magiszter szerkesztménye, s nem hiteles kabar nómenklátúra. NÉMETH, GYÖRFFY véleményét mindamellett kereken tagadja; szerinte lehetséges, „ hogy a három kazár törzs [is] hét nemzetségre oszlott «és e nemzetségek emlékéét őrzi az Anonymusnál ráánk maradt kovár vezérnévsor»”.¹⁸ A számbeli egyezés már maga is több volna a véletlenél.

Anonymus személyneveinek általában és így kun neveinek a magyarázatában is a személynév—helynév viszony kérdése különleges szemléleti-módszerbeli súllyal bír. Gesztájában teljesen azonos alakú személy- és helynevek kétféle viszonyban, jelleggel tűnnek föl. Az egyik viszony „nyílt” jellegű: rendszerint történetet is kerekítve a viszony köré, kifejezetten megmondja, hogy a szóba hozott helyszín a nevét az ott valamilyen ügyben ténykedő, szereplő személytől kapta. A másik viszony „burkolt” jellegű: nem beszél ugyan a szerepeltetett személy helynévadó voltáról, sőt magát a hely nevét legtöbbször nem is említi; de a személy cselekményét oda, annak a helynek a környékére viszi, ahol a kérdéses személy nevével pontosan megegyező nevű hely is van. P. mester személyneveinek régebbi nyelvész-magyarázó az ő „nyílt” tanúságtétele alapján e személynév—helynév viszonyokban szinte kivétel nélkül a személynév elsődlegességét tették föl, s e ténynek nem kis tudománytörténeti szerepe lehetett abban a részben még máig is ható dogmában, hogy teljesen azonos nevű személyek és helyek származási viszonyában mindig a személynév a kronológiaiilag, névadásbelileg elsődleges. És ami ide kapcsolódóan tudománytörténetileg szintén nagyon fonotos: ez a személynévi elsőbbség aztán erős érvvé kovácsolódott Anonymus személyei valóságos, élő, honfoglalás-kori hitelessége bizonyításában.

¹⁷ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. (a továbbiakban Györffy: Krónikáink) Bp. 1993. 122.

¹⁸ Németh 1991. 266.

Először GYÖRFFY GYÖRGY mutatott rá arra,¹⁹ hogy e viszony a geszta számos személyneve esetében éppen fordított: a Mester helynevek alapján koholta bizonyos személyeit. Erre a körülményre magam is ismételten felhívtam a figyelmet²⁰ s más alkalommal lesz módom részletesebben is kifejteni, hogy Anonymusnak „burkolt” személynév—helynév viszonyait is számítva közel félszáz esetben merül fel gesztájában e sajátos problematika. Mindennek mostani tárgyunk szempontjából mind a személynévi magyarázatok etimológiai háttérére, mind történeti hitelességére nézve az a lényege, hogy P. Magiszter személyneveit nem lehet, nem szabad a helynévi háttér mellőzésével tárgyalni.

NÉMETH GYULA török (kabar) névmagyarázataiban a személynév—helynév viszonylat elő sem kerül, pedig természetesen akár valóságos török etimon esetén sem lehet - e viszonyt félretéve - elmenni sem a névadás szemléleti alapjai, sem egzaktabban nyelvészeti (morfológiai, szemantikai, tipológiai stb.) vonatkozásai mellett, melyek a hitelesség, a kronológia stb. kérdéseibe is nagy mértékben belejátszanak. Az etimon meghatározását tekintve egyáltalán nem közömbös, hogy személynévi vagy helynévi minőségből indulunk-e ki, hiszen a két esetben nagyon gyakran mások és mások a magyarázati feltételek, sőt az etimon ügye akár másodrendűvé is válhat a névélettan sajátos szempontjai mögött.

3. NÉMETH a tárgyalt nevek kabarságára és hitelességére vonatkozó nézetét lényegében arra alapozza, hogy szerinte a szóban levő kun = kabar nevek mind török nyelvi eredetűek. Felfogásához még további efféle megjegyzéseket fűz: „Ezen még az sem változtat, ha nem tudom mindegyiket megfejteni”;²¹ „Különös támasza nincs a magyarázatomnak, de nagyon lehetségesnek látom. Természetes támaszai a névsor többi nevei, melyek nem kétesek”;²² „A fiú neve török, bizonyára török az apa neve is”²³ stb. Hogy ezek névtani szempontból mennyire súlyosan kifogásolható tételek, azt talán nem kell külön is bizonygatnom. S hogy tényleges török magyarázataikhoz is nem kevés szó férhet, azt meg alább még taglalom. Most csak arra utalnék, hogy NÉMETHnek az a szóban levő problematikában vallott

¹⁹ Györffy: Krónikáink 22 kk.

²⁰ Benkő L.: Az anonymusi hagyomány és a Csepel név eredete. (a továbbiakban Benkő: Az anonymusi hagyomány és a Csepel név eredete) in: Magyar Nyelv 62 (1966) 140 kk., és Benkő L.: Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. in: Magyar Nyelv 90 (1994) 135–136.

²¹ Németh 1991. 266., jegyzet

²² Németh 1991. 288.

²³ Németh 1991. 289.

általános felfogása, mely szerint e neveket azért kell a törökből és csakis a törökből magyarázni, mert Anonymus kunjai — szerinte kabarjai — viselik őket, a hordozó személyek meg azért valóságos kunok, illetőleg kabarok, mert tőle törökből megfejtett neveket viselnek, az végeredményben kétismeretlenes egyenlet, amely kétségtelen bizonyságokat vagy akár valószínűségeket nem képviselhet.

Itt jegyzem meg, hogy a törökből való névfejtések helyességének ellenőrzését — a speciális turkológiai kívánalmakon túlmenően — általános névtani szempontból nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy noha a megfejtések alapján a török névadásnak meglehetősen különlegeseeknek, sem az indoeurópai, sem az uráli—finnugor nyelvcsalád nyelveihez nem hasonlónak tűnnek a szemantikai—tipológiai kategóriái, erre vonatkozóan jól használható tipológiai egybeállítást nem ismerek. L. RÁSONYI „Sur quelques catégories de noms de personnes en turc” című közleménye²⁴ sajnos, csak ízelítőt ad e tárgyú, nyilván nagyon értékes kéziratgyűjteményéből; az e gyűjteményből egybeállított török névjegyzék²⁵ pedig nagy névanyagot közöl ugyan, de legföljebb morfológiai szempontból nyújt fogódzókat, szemantikáiból nem. Nagyobbrészt oszmánli vonatkozásai vannak SUSANNE KAKUK „Quelques catégories de noms de personne turcs” című egybeállításának.²⁶ NÉMETH GYULA ugyan idézett műve 2. kiadásában igen szép és részletes szemantikai tipológiát ad a török nép- és néprész-nevekről;²⁷ csak az a baj, hogy az ethnonymusok névadási háttere nem húzható rá egy az egyben a személynevekére. Bizonyos szemléleti-módszerbeli elcsúszás nemcsak NÉMETHnél, hanem PAISnál és RÁSONYInál is éppen e téren tapasztalható: személynév-magyarázataikban egyes morfológiai problémákon kívül (ezekről 1. a következő, 4. pontban) a népnévi analógiák felhasználása sem mindig meggyőző.

4. NÉMETH GYULA a szóban forgó nevek jó részét vegyes török-magyar nyelvi alakulatnak gondolta, s ebből a kabarokra nézve messzemenő következtetéseket vont le: „a kovár vezérnévsor mind török név, de számos közülük a neveknek a magyarban használatos formáját mutatja”;²⁸ „Érdekesen mutatják e nevek a kaba-

²⁴ Acta Linguistica 3 (1953) 323–351.

²⁵ I. Baski: A Preliminary Index to Rásonyis Onomasticon Turcicum. (a továbbiakban Baski) Bp. 1986.

²⁶ Acta Orientalia Hungaricae 28 (1974) 1–35.

²⁷ Németh 1991. 54–101.

²⁸ Németh 1991. 267.

rok elmagyarosodását”.²⁹ Mindez morfológiai alapállásából adódott, abból, hogy török töetimonokon magyar képzőket vélt felfedezni.

Eltekintve most attól a problémától, hogy a személynévi etimon önmagában nem határozhatja meg viselője nyelvét, még kevésbé etnikumát, a névszerkezet efféle felfogása általános nyelvészeti szempontból nem állja meg a helyét. Már PAIS DEZSŐ éles ellenvetést tett NÉMETH effajta névfejtési módszerével szemben, ironikusan mezőgazdasági jellegű „hibridizálás”-nak nevezve ezt az eljárásmodot.³⁰ Itt valóban a névtudomány egyik alapvető módszerbeli elvéről van szó. Nevek, így személynévek is természetesen összetevődhetnek az etimont tekintve két különböző nyelvi eredetű elemből, például más nyelvi eredetű tőből és ismét más nyelvi eredetű képzőből (erre a közsavakban is tömeges példa van). De egy alapfeltétellel: az ilyen képződménynek azonos nyelvi szerkezetben, egyazon nyelv működési szintjén kell létrejönnie. Vagy úgy, hogy az alpnév (a tő) bekerül egy másik nyelvbe, s ott élve e nyelv valamely névképzőjét magára veszi (ez esetben a magyarzatban az alapnevet illik kimutatni a kérdéses nyelvből is). Vagy úgy, hogy a képzőt jövevényként átveszi egy másik nyelv, s ott hozzákapcsolódik e nyelv valamely alapnévéhez (ez esetben az átvevő nyelvből a jövevényképzőt más neveken is illik kimutatni). Ez alól a szabályszerűség alól csak bizonyos, úgynevezett „honosító képzők” kapcsolódása kivétel, az efféle átvételi folyamat azonban csak nagyon meghatározott morfológiai és szemantikai feltételek között megy végbe, és többnyire világosan felismerhető.

Mindez annyit jelent, hogy ha történetesen török etimonú alpnéven magyar képző jelentkezik, akkor a török eredetű alpnévnek is élnie kellett a magyarban, sőt főként ha rövid, egyszótagos alaki struktúrája volt — a régi magyar névadás ismert sajátságai szerint — e névnek többféle képzős formában is meg kellett jelennie nyelvünk személynévanyagában. Mivel NÉMETH etimológiai e tekintetben — és nemcsak a szóban levő „kabar” nevekben — sokszor nem feleltek meg a mondott követelménynek, PAIS, aki a magyar névtannak korábban elismert szaktekintélye és valóban kiváló mestere is volt, de a török névtanba inkább csak műkedvelő szenvedéllyel merült bele, e nevek akkori korfelfogás szerint szükségszerű török etimonjait úgy igyekezett megmenteni, hogy a felmerült magyar személynéveknek³¹ teljes egészükben, képzőjükkel együtt török eredetét igyekezett kimutatni. Módszer-

²⁹ Németh 1930. 240.

³⁰ Pais: Vrsuuru 136., különösen 146.

³¹ Ő mondja ezeket, egyébként helyesen, "magyar"-nak: l. pl. Pais: Vrsuuru 136.

tanilag lényegében helytálló elve azonban más okokból, az eredményeket tekintve sajnos nem hozott nagyobb sikert a NÉMETHÉNÉL.

III.

1.—2. Bár Anonymusnál az *Ed* és az *Edumen* két külön név: két külön személy viseli, problematikájukban elválaszthatatlanok, együtt kell tárgyalni őket. Nemcsak magukról a nevekről kiabál szinte strukturális egybetartozásuk, hanem P. mester viselőiket is mindig együtt szerepelteti, sőt két ízben valamilyen rokoni kapcsolatukat, feltehetően testvéri voltukat is feltárja azzal, hogy leszármazottaiknak egy családból való eredéséről — az Abák nemzetségéről — is szól. Anonymusnál ilyen minőségű kezelésük csak megerősítheti, hogy a későbbi krónikák is testvérekként, Csaba fiaiként említik őket, amely tény egyúttal közös forrást is sejtet.

Noha a Magiszter mindig *Ed*-et teszi sorban elsőnek, a nevek tárgyalását alább kiderülendő okokból én mégis *Edumen*-nel kezdeném. A második kun vezér neve így szerepel a gesztában: *Edum*,³² *Edumen*,³³ *edumer nec*,³⁴ *edumenec*.³⁵ E személynév a magyar névrendszerben eléggé elszigetelt, helynévi megfelelője nincs, személynévi sem sok: 1234/1550: *Edemen*,³⁶ 1251: *Edemen*,³⁷ [1270 k.]: *Edemen*.³⁸ Ezek a megfelelők, valamint a későbbi krónikák *Edemen*-jei az anonymsi variánsok közül az *Edumen* alak valóságát látszanak igazolni, a Magister csupán szokásának megfelelően teszi a második vokálist labiállissá (ennek egykori kiejtése *ü* vagy *ö*, a név *e*-i megállapíthatatlanul nyíltak vagy zártak).

A név etimonját NÉMETH a török *edgü* 'jó' melléknévből alakult *Edü* név *-men* kicsinyítő képzős származékának tartja.³⁹ Az alapnévvel vannak ugyan némi bajok, mert ugyane szó a magyarba köznévként is átkerült, de ómagyar formája *i-ző*:

³² SRH. I. 42. (8. cap.)

³³ SRH. I. 46. (10. cap.)

³⁴ SRH. I. 58. (17. cap.)

³⁵ SRH. I. 73. (32. cap.)

³⁶ Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. (a továbbiakban VárReg.) Ed. J. Karácsonyi — S. Borovszky, Bp. 1903. 125.

³⁷ Codex diplomaticus Hungariae IV/2. (a továbbiakban F.) Ed. G. Fejér, Budae 1829. 104.

³⁸ Árpádkori új okmánytár XII. (a továbbiakban AÚO.) Szerk. Wenzel G., Bp. 1874. 680.

³⁹ Németh 1991. 267.

idnap, *igykő*, *idül* ~ *idl* 'ünnepet ül' stb., sőt a Névtelen gesztájában is: *igfon*,^{39a} *ygfon*,^{39b} szemben az *Edumen*-nek és *Ed* alapnevének (1. alább) mindig *e*-ző alakjával. Így fel kellene tennünk, hogy a személynév és a köznévi magyar ajkakon nem azonos formában fejlődött, ami éppen lehetséges, bár kevésbé valószínű. Az alapnév lehet azonban más etimonú is (pl. akár török *ed* 'cserzett bőr, anyag, áru, érték stb.' is), hiszen az efféle kétfonémás, egyszótagos tőstruktúrákat egy nyelvből is, sőt a nyelvek egész sorából többféleképpen is meg lehet fejteni, de ezzel persze csak az etimon bizonytalansága növekszik. Mindennek ellenére az *Edumen* török eredetében mégsem igen lehet kételkedni, hiszen végződése, mely meghatározza nyelvi mivoltát, semmiképpen nem magyar morfológiai elem, viszont alighanem azonosítható a török személynéveken gyakran előforduló *-man/ -men* denominális nomenképzővel,⁴⁰ még ha e képzőt CLAUSON ritkának és másodlagosnak is tartja perzsa előzményből.⁴¹ Az aztán már más kérdés, hogy a személynévet P. mester honnan merítette. Bizonyos, hogy nem maga kreálta például magyar helynévi megfelelő alapján, s lehet, hogy korábbi forrásból (gesztairótól?, jokulátorénekből?, fabulából?) készen vette, mint esetleg a későbbi krónikák is. Viselődjét viszont kunná feltehetően maga üthette, a krónikákban nem ilyen minőségben szerepel.

A névpár másik fele, az első kun vezér neve: *Ed*,⁴² *Edun[ec]*,⁴³ *Edunec*.⁴⁴ A tővéghangzó nélkül egyszótagos személynévek tőstruktúrájában Anonymusnál az *Edü* típusú alak az általános (*Etu*, *Lelu*, *Eudu*, *Tosu* stb.), ez alól személynévekben nincs is nála kivétel, helynevekben is nagyon sok példa közt alig (*Nyr*, *Wag*). Az *Ed* ~ *Edü* váltakozás *Ed*-je tehát különleges, *Edü*-je szabályos tővéghangzós alak; kezdő vokálisa *ë* vagy *e*. A névnek a magyarban helynévi megfelelője nincs, a tévesen ide vont Sopron megyei *Edve*⁴⁵ hangtörténeti okokból nem tartozhat ide, *v*-je etimologikus.

^{39a} SRH. I. 49. (11. cap.)

^{39b} SRH. I. 103. (51. cap.)

⁴⁰ Dürmen, Erdemen, Gökmen, Itenmen, Tülemen stb.: Baski

⁴¹ G. Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972. XLII.

⁴² SRH. I. 42. (8. cap.), 46. (10. cap.)

⁴³ SRH. I. 58. (17. cap.)

⁴⁴ SRH. I. 73. (32. cap.)

⁴⁵ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. (a továbbiakban Csánki) Bp. 1897. 606.

NÉMETH a névben a már idézett török *edgü* 'jó' személynévi megfelelőjét látja.⁴⁶ Az *Ed* és az *Edumen* elejének alaki egyezése — mint szó volt róla — aligha véletlen, az etimonbeli egyezés komoly lehetőségét tehát valóban nem szabad elmellőzni. Az *Edumen* tőetimonjával kapcsolatban fölmerült nehézségek, továbbá az *Ed* ~ *Edü* nagy magyar családja, végül az *Ed* változatnak Anonymus személynévei közt különleges jellege arra figyelmeztetnek, hogy az *Ed* ~ *Edü* : *Edümen* morfológiai viszonyát a névalakításnak a képzéssel ugyan ellentétes, de az ómagyarban egyébként szokványos módjában: a névrövidítésben keressük. E személynév-keletkezési folyamat keretében, melynek szabályai a tővéghangzó nélküli és a tővéghangzós formák váltakozása mellett is nagyon meghatározottak voltak,⁴⁷ az *Edümen*-ből szabályosan volt formálható az *Ed* és analógiás tővéghangzóval az *Edü*. Az utóbbiban nem az *Edümen ü*-je (~*ö*-je) rejtőzik — ez szabálytalan volna —, legfőljebb a tővéghangzó kapcsolódásához az is hozzájárult. Bár a névrövidítésnek e módja az Árpád-kori nevek tucatjaiban közönséges volt, az az érzésem, hogy az *Ed*, *Edü* inkább mesterséges csinálmány, akár az Anonymusé, ha a krónikák tőle vették, akár forrásáé, ha a krónikák is abból merítették. Az efféle nevek tővéghangzóinak szokásos spontán analógiás kapcsolódásai is inkább a tudatos névrövidítés tényét sejtetik. A névalakulat létrejöttét tehát az *Edümen* megléte hívhatta elő, elsősorban a rokon kapcsolat névi kifejezésének tudatos szándékával; erre spontán alakulatú névadási példák is vannak: 1217: „*Sol filius Salomonis*”⁴⁸ stb. De mintául szolgálhatott hozzá, hogy a korabeli magyar személynévanyagban az *Ed*-tőnév és családja — valószínűleg teljesen független keletkezéssel (l.: pl. R. *ed* 'búza, gabona') — szép számmal jelen volt: [1165 k.]: *Edu*;⁴⁹ 1138/1329: *Edus*,⁵⁰ 1211: *Edse*,⁵¹ 1266: *Edewch*,⁵² 1294: *Edes*⁵³ stb. Így a valószínűleg török eredetű *Edümen* mellett a hozzá személyileg és névtanilag szorosan kapcsolódó *Ed* ~ *Edü* már magyar névadási termék, akár P. mester volt a teremtője, akár

⁴⁶ Németh 1991. 267.

⁴⁷ Erre l. Benkő L.: Tővégi mgh-ók rövidült keresztneveinkben. in: Magyar Nyelv 46(1950) 230 kk.

⁴⁸ VárReg. 209.

⁴⁹ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. (a továbbiakban MES.) Ed. F. Knauz, Strigonii 1874. 118.

⁵⁰ Szabó D.: A dömösi prépostság adománylevele. (a továbbiakban Szabó: Dömös) in: Magyar Nyelv 32 (1936) 204.

⁵¹ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története X. (továbbiakban PRT.) Szerk. Erdélyi L., Bp. 1908. 514.

⁵² F. IV/3. 380.

⁵³ F. VII/2. 180.

más; viselőjének kunná minősítése viszont amannak függvényeként is a Mester szüleménye.

3. A harmadik kun vezér neve: *Etü*,⁵⁴ *etu*.⁵⁵ Nagy valószínűséggel e név változata: *ete*,⁵⁶ viselője ugyanis a kun *Bojta* ~ *Vojta*-val ugyanúgy együtt szerepel,⁵⁷ mint az előző 8., 10. capitulumokban. Ez az *Ete* (= *Etü*) nem tévesztendő össze a másik *Eté*-vel,⁵⁸ aki magyar vezér (még ha a Magiszter zavarában vagy feledékenységéből egyszer vele azonos néven említi is a kunt). Az *Et*, *Etü* a leggyakoribb Árpád-kori magyar nevek egyike. Képzős családjával együtt sokrendbelileg előfordul személynévként: 1297: *Eth*;⁵⁹ 1138/1329: *Ete*,⁶⁰ *Etes*,⁶¹ 1211: *Etcu*,⁶² *Ethey*,⁶³ 1221: *Etcha*⁶⁴ stb.; — helynévként: 1543: *Ethfalwa*;⁶⁵ 1221/1550: *Ethe*,⁶⁶ 1276: *Ethey*,⁶⁷ 1481: *Ethes*,⁶⁸ 1566: *Eted*⁶⁹ stb. Az *Etü* alak végződése tővéghangzó, az *Ete* végső *-e*-je névképző (a név első vokálisa vagy *ë*, vagy *e*, második valószínűen *ë* vagy *ê*).

NÉMETH az anonymusi nevet a már előbb is említett török *ed*, *ed* 'cserzett bőr; dolog, birtok, áru stb.' szóból származtatja.⁷⁰ A megoldás hangtanilag hibás, a NÉMETH-től támaszul felhozott *kút* elszigetelt analogiája is helytelen, e szó nem török eredetű.⁷¹ Ellenben kifogástalanul azonosítható a név a fent példázott *Et*-tővű ómagyar szócsaláddal,⁷² mely beletartozik az *Edü*-vel kapcsolatban is emle-

⁵⁴ SRH. I. 42. (8. cap.), 46. (10. cap.).

⁵⁵ SRH. I. 71. (30. cap.)

⁵⁶ SRH. I. 96. (47. cap.)

⁵⁷ SRH. I. 71. (30. cap.)

⁵⁸ SRH. I. 41. (6. cap.), 54. (15. cap.), 83–84. (40. cap.).

⁵⁹ Hazai oklevéltár 1234–1536. (a továbbiakban HOKl.) Szerk. Nagy Imre, Bp. 1879. 157.

⁶⁰ Szabó: Dömös 133.

⁶¹ Szabó: Dömös 131.

⁶² PRT. X. 506.

⁶³ PRT. X. 504.

⁶⁴ AÚO. I. 173.

⁶⁵ Székely oklevéltár VIII. Szerk. Barabás S. Bp. 1934. 385.

⁶⁶ VárReg. 213.

⁶⁷ AÚO. III. 180.

⁶⁸ Csánki I. 97.

⁶⁹ Dicționar istoric al localităților din Transilvania I. Szerk. C. Suci, București 1968. 47.

⁷⁰ Németh 1991. 68.

⁷¹ Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 85.; Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Hrsg. L. Benkő, Bp. 1994. 854.

⁷² Így már, helyesen, a Magyar etymológiai szótár II. Írta Gombocz Z. — Melich J., Bp. 1934. 93. is.

getett, ősi finnugor-magyar tőstruktúrát mutató egyszótagú, zártszótagos ómagyar személynevek nagy kategóriájába. Az *Ethey* név előfordul a XIV. századi krónika-együttesben is, de Árpád családjában elhelyezve; nincs kizárva, hogy itt is, Anonymusnál is maga a név korábbi forrásokból is átplántálódhatott.

A Magiszter azonban az *Et*, *Etü*, *Ete* neveket saját korából önmaga is jól ismerhette, a honfoglalás kori kun vezérre pedig nyilván ő ruházta rá. Hogy ezt megtehetette, s hogy a kun vezérhez gesztájában meghatározott helyekre utaló cselekményeket is köthetett, abban helynévismerete nagyban segítette és ösztönözte. Egyfelől Etü „in sabulo *olpa[r]*” találkozik Salanussal, s Alpártól északnyugatra feküdt az elpusztult *Ete* helység: 1266: *Ethey*, 1276: *Ete*⁷³ (Anonymus itt épített földvárat a másik, magyar Etével, Oundu fiával; feltehetően ebből a tévedéséből támadt az a zavar, amely végül is a két: kun és magyar vezér összekeverését eredményezte). Másfelől *Ete* (= Etü) a Duna mentén, a Sár-vidéken át vonul Baranyavár felé, itt épít várat *Ete* fia, Ód; és itt, a Sárvíznek a Dunába torkollása vidékén feküdt egykor az elpusztult *Ete* falu: 1381: *Ethey*, 1446: *Ethe*, 1470: *Ethe* stb.⁷⁴ Mindezek az egybeesések semmiképpen nem véletlenek: jól jelzik, milyen erős köze volt Anonymus helynévismeretének a nevezett kun vezér alakjának és cselekményének megteremtéséhez. Ez a körülmény természetesen akkor is belejátszik a problémába, ha a Mester *Etü* ~ *Ete* kun vezért nem maga formálta és nevezte el helynevekből való közvetlen kiindulással, hanem ily nevet esetleg már forrásaiból is merített.

4. A negyedik kun vezér neve: *Bunger*,⁷⁵ *Burger*-ből javított *Bunger*,⁷⁶ *Bunger-nec*,⁷⁷ *Bumger*,⁷⁸ *buger*,⁷⁹ *bunger*.⁸⁰ A sok variánsból látszik, hogy P. mester, illetőleg másolója mennyire küszködtek az ismeretlen névvel, melynek leghitelesebb változataként az ismétlődő *Bunger* tűnik (a név első vokálisának egykori kiejtése *ü* vagy *ö*, másodikának *ë* vagy *e* volt).

⁷³ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (a továbbiakban Györffy: ÁMF.) Bp. 1963. 895.

⁷⁴ Csánki III. 424.

⁷⁵ SRH. I. 43. (8. cap.), 58. (18. cap.).

⁷⁶ SRH. I. 46. (10. cap.).

⁷⁷ SRH. I. 72. (31. cap.).

⁷⁸ SRH. I. 75. (34. cap.).

⁷⁹ SRH. I. 76. (34. cap.).

⁸⁰ SRH. I. 114. (57. cap.).

A *Bünger*nek a magyar névanyag egyik tartományában sincs nyoma, nem szerepel a későbbi krónikákban sem.

A név etimója PAISTól származik, ő a török *bün* ~ *mün* 'leves' szóval rokonítja.⁸¹ NÉMETH azt mondja, hogy e szófejtést sem elvetni, sem támogatni nem tudja; más etimont nem ad.⁸² Névtani morfológiai és szemantikai analógiák nélkül PAIS névfejtése az előrész vonatkozásában is teljesen bizonytalan, s a *ger* elem tekintetében is a levegőben lóg; a név a kritika rostáján jelenleg csak mint ismeretlen eredetű juthat át. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy e személynév nem Anonymus találmánya, ő csak a személy kunságát rakhatta hozzá a számára valahonnan felbukkanó névhez.

5. Az ötödik kun vezér neve: *ousad*,⁸³ *Ousad*,⁸⁴ *ousadunec*.⁸⁵ Korabeli kiejtés szerint *Oucsád(u)*, esetleg *Ócsád(u)*. Személynévként igen ritka: 1237–40: *Olcha*;⁸⁶ — helynévként sokkal gyakoribb: 1248: *Olch*,⁸⁷ 1240 k.: *Olcha*,⁸⁸ 1247 u.: *Oucha*, 1360: *Olcha*,⁸⁹ 1263: *Olcha*⁹⁰ stb. A szókezdő *ol* ~ *ou* szabályos, az *s* Anonymus helyesírásában biztosan *cs*-t jelöl. Az *Acsa*, *Acsád*-féle tulajdonnevek hangtörténeti okokból nem tartozhatnak ide.⁹¹

NÉMETH az *Ousad* személynévet egy török *oŋ* 'jobbkez, jobbfelé irány, megfelelő stb.' magyar *-sad* kicsinyítő képzős származékának tartja.⁹² A török–magyar „vegyes” morfológia ilyen elemekkel elvileg sem megy; a török szónak megfelelő magyar névtő — amit a magyar képző feltételezne — nincs meg; magyar *-sad* képző nem létezik. PAIS a törökből való származtatást úgy próbálja menteni, hogy egy török *oŋsa* ige imperativusa lenne a magyar személynév, 'légy hasonló' jelentéssel, melyhez *-d* kicsinyítő járult.⁹³ Ilyen alakulatra sem morfológiai, sem szemantikai szempontból nincs analógia. De aligha is kell ilyen ködös távlatokba

⁸¹ Pais D.: Magyar Nyelv 37(1941) 267.; SRH. I. 58.

⁸² Németh 1991. 268.

⁸³ SRH. I. 43. (8. cap.).

⁸⁴ SRH. I. 46. (10. cap.).

⁸⁵ SRH. I. 72. (32. cap.)

⁸⁶ PRT. I. 780.

⁸⁷ F. IV/2. 216., Pozsony környékén.

⁸⁸ A zichi és a vásonekői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest 1871. 4., Pest megye.

⁸⁹ Györffy: ÁMF. III. 445.; Csánki III. 509., Komárom megye.

⁹⁰ AÚO. III. 63., Dél-Dunántúl.

⁹¹ Pais: Vrsuuru 144 is.

⁹² Németh 1930. 239.; Németh 1991. 269.

⁹³ Pais: Vrsuuru 143.

menni. P. mester *Ócsád*-ja nem választható el az idézett magyar tulajdonnevektől, melyekben gyakorisági alapon is, a feltehető etimon szempontjából is a helynévi kiindulás látszik eredetibbnek. Az *Ócsa* ~ *Olcsa* valószínűleg a helynevekben igen gyakori, személynevekben ritka magyar *ó* 'régí' -*csa* kicsinyítő képzős származéka; az *I* betoldásos, szabályos *ó* ~ *ol* váltakozásra l. még pl.: 1239: *Oluar*,⁹⁴ 1245: *Olwar*⁹⁵ stb.; vö. még *ócska* ~ R. *olcska* stb. A feltehető magyar helynévi kiindulás azonban itt csupán Anonymus általános névismeretéből fakad, Ócsád vezér tevékenységi területét a Mester szokásától eltérően — de az Örsúr nemzetség birtokainak fekvése miatt jól magyarázhatóan — itt nem viszi az *Ócsa* helynevek területeire. Ám ettől a „sült” magyar nevet viselő *Ócsád*-ot kun vezérnek még nyugodtan megtehetette.

6. A hatodik kun vezér neve: *Boyta*,⁹⁶ *voyta*,⁹⁷ *boyta*,⁹⁸ *boytam* acc.,⁹⁹ *boyte* dat.¹⁰⁰ A névben mutatkozó *b* ~ *v* váltakozás biztosan mutat korabeli β -s szókezdetre, első vokálisa valószínűleg *o*, esetleg *a*. A későbbi krónikákban e név nem szerepel, a Bécsi Krónika *Boiotha*-ja nem tartozik ide. Biztos magyar megfelelői — Anonymus ide vonatkozó helynévén (l. alább) kívül — csak a személynevek közt vannak: 1283: *Vojtha*,¹⁰¹ 1293: *Vojta*¹⁰² stb.

NÉMETH GYULA ismételen a tör. *bay* 'gazdag' magyar *-ta* képző származékát látja benne.¹⁰³ A „vegyes” morfológiai magyarázatot PAIS úgy próbálja menteni, hogy a névvégződésben is török képzőt lát.¹⁰⁴ A magyarázat ezer sebből vérzik. Már GOMBOCZ, helyesen, nem veszi a *Bajta* ~ *Vajta*-t a török *baj*-hoz.¹⁰⁵ A szó β -s előzményére nemcsak Anonymus *Vojta*-i mutatnak, hanem a helynévi *Vajta* folytatás is; a Mester *Bojta* alakja a β egyik korai hangjelölési módja, de jövevény-szavakban a $\beta > b$, ($v >$) $\beta > b$ hangváltozás is gyakori: *bakter*, *balaska*, *bális*,

⁹⁴ Györffy: ÁMF. I. 466.

⁹⁵ Györffy: ÁMF. III. 224.

⁹⁶ SRH. I. 43. (8. cap.), 46. (10. cap.), 89. és 91. (44. cap.).

⁹⁷ SRH. I. 71. (30. cap.) kétszer.

⁹⁸ SRH. I. 89. és 91. (44. cap.) háromszor, 96. (47. cap.).

⁹⁹ SRH. I. 91. (44. cap.).

¹⁰⁰ SRH. I. 96. (47. cap.).

¹⁰¹ F. V/3. 208.

¹⁰² F. VI/1. 249.

¹⁰³ Németh 1930. 170. és 239.; Németh 1991. 269.

¹⁰⁴ Pais: Vrsuuru 145.

¹⁰⁵ Gombocz Z.: Árpádkori török személyneveink VII. in: Magyar Nyelv 11 (1915) 434.

balon, *bognár* stb. A *-ta* képző a magyarban is nagyon szórványos és viszonylag kései; sem jövevényszavakban, sem tulajdonnevekben nem mutatható ki. A régi m. *Bojta* személynév minden bizonnyal a szláv *Vojta* személynév átvétele a hangrendszerekből következően szükségszerű ómagyar szóeleji $v > \beta$ helyettesítéssel; a szláv megfelelő nagy szláv személynév-család tagja: *Vojtek*, *Vojtila*, *Voja*, *Vojk*, *Vojta*, *Vojimir*, *Vojislav* stb. P. mester helyneve, a Fejér megyei *Vajta* falu neve¹⁰⁶ e szláv eredetű magyar személynévből alakult. Anonymus talán ismerhette ugyan a korában sem gyakori magyar *bojta* személynevet, de hősét nem abból alkotta meg, hanem a belőle keletkezett helynév ismerete alapján. *Vajta* — Etével együtt — seregét a Duna és a Sár közt vezeti Baranyavár felé, és itt, a Sárhoz közel volt és van a *Vajta* nevű hely is. Hogy a Magiszter szövege fordított: személynév → helynév névadási folyamatot sejtet,¹⁰⁷ az csupán általános helynév-magyarázó felfogásából fakad, közelebről abból, hogy neki a személy nevére, illetőleg elsődlegességére volt szüksége. A többi krónikában ismeretlen volta is arra utal, hogy maga a személynév itt Anonymus „alkotása”.

7. A hetedik kun vezér neve: *ketel*,¹⁰⁸ *Ketel*.¹⁰⁹ A név első vokálisa kiejtve valószínűleg *ē*, a második *e*. A későbbi krónikák nem ismerik. Személynévi megfelelői: 1086: *Ketel*,¹¹⁰ 1130—40/XII—XII. sz.: *Ketel*,¹¹¹ 1180 k.: *Ketel*,¹¹² 1244: *Kethel*¹¹³ stb. Helynévi megfelelőit l. alább.

Németh e nevet a török *kötäl*, *kütöl* 'vezetéklo' szóból származtatja.¹¹⁴ PAIS módosítja ezt, ő egy török *kötäl* 'hátsó ló' szóból vagy a török *küt-* 'öriz, gondoz' ige *kütäl* 'örzött, gondozott' származékából vezeti le a nevet.¹¹⁵ NÉMETH ezt cáfolja.¹¹⁶ Hosszú volna sorolni e magyarázatok fonológiai, morfológiai, szemantikai gyengéit, de nincs jelentősége, mivel a kun vezérnek nevet maga Anonymus

¹⁰⁶ An.: *bojta*; 1324: *Vajta*, 1325: *Woytha* stb.: Györffy: ÁMF. II. 413.

¹⁰⁷ "bojte ... dedit t/er/ram magna/m/ versus saru ... q/uae/ usq/uc/ m/odo/ n/un/cupat/ur/ bojta" SRH. I. 96. (47. cap.).

¹⁰⁸ SRH. I. 43. (8. cap.), 46. (10. cap.), 54. (14. cap.), 54—55. (15. cap.) hétszer, 56—57. (16. cap.) háromszor.

¹⁰⁹ SRH. I. 54—55. (15. cap.), 56—57. (16. cap.).

¹¹⁰ *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* (a továbbiakban *DHA.*) Ed. Gy. Györffy. Bp. 1992. 253.

¹¹¹ Magyar oklevél-szótár. Szerk. Szamota I. — Zolnai Gy., Bp. 1902—1906.

¹¹² PRT. VIII. 270.

¹¹³ AÚO. VII. 180.

¹¹⁴ Németh 1930. 239.; Németh 1991. 270.

¹¹⁵ Pais D.: *Ola.* in: *Magyar Nyelv* 60 (1964) 285-286.

¹¹⁶ Németh 1991. 270.

adott a *Ketelpataka* helynévből elvont személynév alapján. Hogy a helynév döntő szerepet játszott nemcsak névadásában, hanem a kun vezér nevéhez költött népetimológiai meséjében is, azt világosan jelzi, hogy Ketel vezérnek a Sátorhalom aljában, a Bodrog vize mentén adat Árpáddal birtokot, és hogy az ugyanitt folyó patakba a vezért beleejteti, ami miatt a helyet társaival *Ketelpataká*-nak nevezteteti el¹¹⁷ („vocat[us] e[st] p[er] risu[m] ketelpotaca”: 15.). A névtani helyzet a valóságban persze itt is fordított: Ketelt azért viszi P. mester a Bodrogba ömlő Ketelpatakához, hogy a személyt megteremthesse és nevét hitelesíthesse. A Sárospataknál a Bodrogba ömlő patak neve ugyanis hiteles, a Magiszter is jól ismerte: 1252: *Kechelpotok* (☉: *Kethelpotok*),¹¹⁸ 1262: „in fluuium *Kutel*”.¹¹⁹ Nemcsak a patak-név magyar névalakulat, hanem a benne szereplő személynév is nagyon valószínűen magyar: *kötél* szavunknak személynévként korai időktől máig gyakran szereplő megfelelője; ennek régi nyelvi *é*-zű és *ü*-zű adatai egyaránt ismertek.¹²⁰ Anonymus ugyan a *Ketel* személynévet is ismerhette (l. még alább, az *Oluptulma* névnél, a Katapán nemzetséggel kapcsolatban), ez a körülmény azonban a tárgyalt helynévből való személynévi elvonását legfőljebb csak segíthette. A *Ketelpataká*-n kívül más helynevek egyébként sem jöhetnek szóba; azok a helynevek, amelyeket NÉMETH GYULA ide vesz,¹²¹ egytől egyig nem a tárgyalt személynévhez tartoznak: az egyik a valóságban *Kecel*,¹²² a másik *Kethel* < *Keddel*,¹²³ a harmadik *Ketelaka*.¹²⁴

8. Bünger kun vezér fiának neve: *Borsu*,¹²⁵ *Borsu[m]* acc.,¹²⁶ *Bors*,¹²⁷ *borsu*.¹²⁸ A krónikákban nem szerepel, illetőleg ott más *Bors*-ok vannak (l. előbb). Ellenben Anonymuson kívül is nagyon sok még az egykori tulajdonnévi megfelelője, képzős változatban is: személynévek: 1156: *Bors*,¹²⁹ 1225:

¹¹⁷ "vocat/tus/ e/st/ p/er/ risu/m/ ketelpotaca" SRH. I. 55. (15. cap.)

¹¹⁸ Hazai okmánytár VI. (a továbbiakban H. O.) Szerk. Ipolyi A. — Nagy I., Bp. 1876. 69.

¹¹⁹ AÜO. XI. 519.

¹²⁰ Még Halotti Beszéd: ketnie.

¹²¹ Németh 1991. 269.

¹²² Csánki II. 618.

¹²³ Csánki III. 613.

¹²⁴ Csánki III. 238.

¹²⁵ SRH. I. 46. (10. cap.), 58—59. (18. cap.) kétszer, 72. (31. cap.), 75—76. (34. cap.) négyszer.

¹²⁶ SRH. I. 59. (18. cap.).

¹²⁷ SRH. I. 58. (18. cap.).

¹²⁸ SRH. I. 72. (31. cap.), 75—76. (34. cap.), 76. (35. cap.), 114. (57. cap.).

¹²⁹ MES. I. 110.

Bors,¹³⁰ 1235/1550: *Borsa* genus¹³¹ stb.; helynevek: 1075: *Borsu*,¹³² 1215/1550: *Burs*,¹³³ 1221/1550: *Borsy*¹³⁴ stb.

NÉMETH szerint „a török eredetű magyar *bors* szóval egyezik”.¹³⁵ E fogalmazás inkább a név magyar eredetét sugallná, ha a szerző nem mondaná előtte az egész névsorra, hogy „mind török név”. Eredeti török (kabar) név fentmaradása esetén azonban *Burcs* vagy *Murcs* formát várhatnánk, de Anonymusnál magyar alak szerepel, erősen magyaros tövéghangzóval. Ez utóbbi ilyen, két mássalhangzóra végződő névstruktúrájánál teljesen szabályos (vö. *Cundu*, *Oundu*, *almu* stb.), a *Borsu* sok adata közül is csupán egyben marad el. P. mester nyilván a saját korából is jól ismert magyar személynévvel (vö. az ő idejében is: *Bors* ispán) ruházta fel „kun” vezérét, mely név persze csak kétszeres áttétellel török, úgy, hogy a magyar *bors* szó történetesen török eredetű. A *Bors* vezér nevével azonos Borsod, Bars és Zólyom megyei helynevek¹³⁶ jól jöttek Anonymus számára, hogy a kun vezért a honfoglalás korába vihesse, és pontosan a nevezett helyeken szerepeltethesse. De éppen e tény jelzi, hogy e helynevek milyen szerepet játszottak *Bors* vezér alakjának, illetőleg nevének megformálásában. Névtelenünk egyébként maga is utal *Bors* vezér és *Bors* vára szoros névkapcsolatára, hogy tudniillik a vezér a várra a maga nevét ruházta,¹³⁷ ez persze csak annyiban valós, hogy e szóban levő helyek tényleg *Bors* nevű személyektől kapták nevüket, akik azonban aligha voltak a névileg is Anonymus teremtette kun vezérrel azonosak.

9. Ousad kun vezér fiának neve: *ursuur*,¹³⁸ *vrusuuru*.¹³⁹ Szokatlan névalak, de valódiságát további szórványos adatok nemzetségnévként bizonyítják: 1249: *Wrsur*,¹⁴⁰ 1269: *Vrusur*¹⁴¹ stb. Az *úr* szóval összetett voltát Kézai és a XIV. századi krónikák „magyar” vezérei („capitaneus *Vrs*”), az *-úr* utótaggal összetett

¹³⁰ AÚO. VI. 428.

¹³¹ VárReg. 142.

¹³² Györfly: DHA. I. 213., Bars megye.

¹³³ VárReg. 281., Bihar megye.

¹³⁴ VárReg. 99.

¹³⁵ Németh 1991. 270.

¹³⁶ Borsod, SRH. I. 58. (18. cap.); castrum Borssed Zouolvn, SRH. I. 76. (34. cap.).

¹³⁷ SRH. I. 76. (34. cap.).

¹³⁸ SRH. I. 43. (8. cap.), 72. (32. cap.).

¹³⁹ SRH. I. 46. (10. cap.).

¹⁴⁰ H. O. VI. 51.

¹⁴¹ H. O. VIII. 112.

helynevek nagy száma,¹⁴² valamint a sok *Ürs* ~ *Ürüs* típusú korabeli névi megfelelő igazolják (ezekben azonban *Ürsúr*-féle névalak nincs!). Az „alapnév” tövég-hangzós alakja Anonymusnál szabályos típust képvisel, első vokálisa *ö* is lehet. Az *úr* nélküli névváltozat korabeli személynévi megfelelői viszonylag nem nagy számúak, és jobbára a nemzetségnévre vonatkoznak: 1230: *Vrs*,¹⁴³ 1275 k.: *Wrs*.¹⁴⁴ Helynévi megfelelői sokkal gyakoribbak;¹⁴⁵ jó részük egy- és kétszótagos alakban váltakozik: 1332—5: *Vrus*, *Wrs*;¹⁴⁶ 1308: *Vrs*, 1327/1335: *Wrus*¹⁴⁷ stb. Helynevekben a név több származéka (*Ürse*, *Ürsi*, *Ürsed* stb.) is előfordul.

Az eredetileg GOMBOCZtól adott magyarázatot¹⁴⁸ veszi át NÉMETH, s a személynevet a török *ir* 'férfi' magyar *-s* kicsinyítő képzős származékának mondja.¹⁴⁹ Az egyébként korának szokásaitól eltérően török ügyekben is igen józanul, szigorú kritikával mérlegelő GOMBOCZ itt valószínűleg részben vagy egészben tévedett. Az óriási aránybeli különbség az *Örs* személynemekkel szemben az *Örs* helynevek javára jelzi, hogy a névélettani sorrend csak helynév → személynév lehet és nem a fordított. Továbbá magyar képző csatlakozásának feltevése esetén — mint erre már PAIS a török eredet fenntartása mellett is rámutatott¹⁵⁰ — a rengeteg adat közt *Ür* ~ *Ör*-féle magyar alapnévnek is elő kellene fordulnia, ám ilyen nincs. GYÖRFFY a nagyszámú földrajzi név területi szórtságában törzsnévi jelleget lát,¹⁵¹ ami lehet ugyan, bár nem bizonyítható; de a személynévi realizáció akkor is csak helynévi előzményű lehet, mert a magyarban törzsnévből közvetlenül nem alakult személynév, s persze nemzetségnév sem (az a személynemekkel van korrelációban). Az *Ürüs* ~ *Ürs* kettősségben magyar hangtörténetileg csak az előbbi lehet az erede-

¹⁴² Kristó Gy.: Néhány erdélyi helynévről. in: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú M. — Kiss J., Bp. 1991. 389.

¹⁴³ H. O. VIII. 18.

¹⁴⁴ MES. II. 264.

¹⁴⁵ Igen sokat felsorol közülük Gombocz Z.: *Örs* és *Örkény*. (a továbbiakban Gombocz: *Örs*) in: Magyar Nyelv 22 (1926) 6-8.

¹⁴⁶ Györffy: ÁMF. I. 797., Csanád megye.

¹⁴⁷ Györffy: ÁMF. I. 229., Bács megye.

¹⁴⁸ Gombocz: *Örs* 6-8.

¹⁴⁹ Németh 1991. 270.

¹⁵⁰ Pais D.: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. (a továbbiakban Pais: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Bp. 1939. 36.; Pais: *Vrsuuru* 136.

¹⁵¹ Györffy Gy.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. in: Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 236.

tíbb, a második vokális a képzett és ragozott alakokban szabályosan esett ki. A török *ir* alapszó — elsősorban jelentésbeli okokból — csak személynévi, esetleg törzsnévi eredeti esetén jöhetne számításba; az előbbi azonban kizárható, az utóbbi csak feltevés. Jóval valószínűbb a helynév magyar eredete kipusztult alapszóból, mely tucatszámra van középkori helyneveinkben. De a fentiek miatt persze török etimonú alapszó esetén sem lehetne az *Űrs*-féle személynéveket töröknek venni: e nevek magyar helynévi előzményűek, és magyar *-s* képzőt hordoznak. Így természetesen a kabarsághoz fűződő feltevés realitásától is igen messze kerültünk.

Ami Anonymus *Űrsüuru*, *Űrsüúr* személynévét illeti, azt a Mester mindenekelőtt az általa is jól ismert nemzetségnév alapján mintázhatta, melyhez az itt kissé homályos szemantikájú, de nyilván méltóságjelölő *ur*-at sem maga csatolta. A kérdés csupán az: *Űrsüúr* vezér tevékenységi területét három évszázaddal korábbra időzítve azért vitte-e csupán a borsodi részekre, a Nyárád vize tájára, mert az ő korában itt voltak a nemzetség birtokai; vagy belejátszott-e az ügybe még — rendszeres szokása szerint — helynévi előzmény, ismeret is? A Magiszter ugyan azt mondja, hogy *Űrsüúr* a Nyárád forrásánál várat épített, melyet *Castrum ursuur*-nak neveznek,¹⁵² de ez nála — tudjuk — a névadási irányt tekintve nem sokat jelent. A nevezett helyen egykor tényleg állhatott vár.¹⁵³ Ha ezt valóban *Űrsúr vár(á)*-nak nevezték, akkor nemcsak a helynevet nem Anonymus találta ki meséje kedvéért, hanem e körülmény egyik támasza lehetett *Űrsúr* honfoglalás kori vezér nevének megformálásában is.

10. Ketel kun vezér fiának neve: *oluptulma*,¹⁵⁴ *oluptulmae* gen.;¹⁵⁵ *tulma*.¹⁵⁶ A névstruktúrán kívül P. mester önálló *tulmá*-ja is mutatja, hogy itt világosan két névelem összetételéről van szó. A nevek olvasata: *Olup* vagy *Alop*, *Tulmá* vagy *Tolmá*. A későbbi krónikákban sem együtt, sem külön nem fordulnak elő. Az *Olup* azonban az ómagyarban többféle írásváltozatban mindkét névminőségben gyakori: személynévként és nemzetségnévként: 1138/1329: *Alup*,¹⁵⁷ 1235:

¹⁵² SRH. I. 73. (32. cap.)

¹⁵³ 1292. Waralya, Györfly: ÁMF. I. 814.

¹⁵⁴ SRH. I. 43. (8. cap.), 46. (10. cap.), 54—55. (15. cap.) kétszer.

¹⁵⁵ SRH. I. 54. (14. cap.).

¹⁵⁶ SRH. I. 55. (15. cap.).

¹⁵⁷ Szabó: Dömös 131.

Olub;¹⁵⁸ 1237: *Olu*;¹⁵⁹ stb.; helynévként: 1055: *oluphelrea*,¹⁶⁰ 1266: *Olup*,¹⁶¹ [1280 k.]: *Olup*.¹⁶² stb.

Az *Oluptulma* nevet GOMBOCZ török kettős személynévként magyarázza: *alp*, *alip* 'hős' és *tol-* 'teli van, megtelik' + *-ma* képző.¹⁶³ NÉMETH a török eredet hangoztatásával láthatólag ezt fogadta el.¹⁶⁴ Az *Olup* török etimonja jónak látszik, legfőljebb sok magyar megfelelője vagy ebben némi bizonytalanságot; eredeti személynév volta is elfogadható. A *Tulma* ügye már jóval problematikusabb: török névanalógiája nem került elő, és magyar személynévként való megléte is igen kétséges; egyelőre reálisan csak ismeretlen eredetű helynévként lehet számolni vele. De Anonymus neve szempontjából mindez eléggé indifferens. A személynévet ugyanis — amely ilyen formában máshol sohasem szerepel — a Magiszter nyilván maga formálta, mégpedig helynévi alapon, saját összetételként, még ha az *Alap* személynévet, pontosabban nemzetségnevet külön is ismerhette, hiszen a kilencvenes években Katapán volt a kancellár, a Komárom környékén birtokos Katapán nemzetség egyik tagja pedig a XIII. században a *Ketel* nevet viselte, ami a rokon kapcsolat jele lehet.¹⁶⁵ A biztos helynévi alapokhoz 1.: Komáromtól dél-nyugatra: 1208/1359: *Olup*,¹⁶⁶ Komáromtól délkeletre: 1247: *Tholma*,¹⁶⁷ mindkettő a Katapán nemzetség birtokainak vidékén. Anonymus szerint *Oluptulma* Komárom várát építi fel, s történetében *Ketelt* és fiát, *Tulmát* is itt temették el. Hogy van-e a történetnek népetimológias eredetű vagy Katapán-nemzetségbeli hagyománya, az lehet kérdéses, az azonban nem, hogy *Oluptulma* nevének összerakása és a két közeli helynév korabeli léte szorosan összefügg, s hogy P. mester a helyneveket ismerte.

¹⁵⁸ AÚO. II. 35.

¹⁵⁹ AÚO. VII. 42.

¹⁶⁰ Tihanyi Alapítólevél

¹⁶¹ Györffy: ÁMF. I. 891.

¹⁶² Györffy: ÁMF. II. 345.

¹⁶³ Gombocz Z.: Árpádkori török személynéveink. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Bp. 1915. 31.

¹⁶⁴ Németh 1991. 270.

¹⁶⁵ Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek II. (a továbbiakban Karácsonyi: Nemzetségek) Bp. 1900—1901. 336.; Györffy: Krónikáink 118.; Györffy Gy.: Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez. in: Magyar Nyelv 47 (1951) 49.

¹⁶⁶ Györffy: ÁMF. II. 577., ma Bőnyrétalap.

¹⁶⁷ Györffy: ÁMF. III. 460., ma Vértestolna.

11. Ete kun vezér fiának neve: *eudu*,¹⁶⁸ *Eudu*,¹⁶⁹ *eudunec*.¹⁷⁰ A név egykori olvasata: *Eüdü*, esetleg *Ódü*, tővéghangzóval. Az ómagyarból személynévként ismert: 1237: *Eud*,¹⁷¹ 1397: *Eud*,¹⁷² valószínű képzős változata lehet: 1138/1329: *Euden*.¹⁷³

Nevét nem magyarazzák, csupán PAIS tartja az *Ed* változatának.¹⁷⁴ Ez Anonymus személyviszonyai alapján is kizárt, hiszen Ed Edumennek a testvére és nem Etének a fia; de az összekombinálás hangtörténetileg is alaptalan. A név valószínűleg e személynév alakváltozata: 1138/1329: *Eldi*,¹⁷⁵ 1211: *Eld*,¹⁷⁶ 1237—40: *Eldu*¹⁷⁷ stb. Tipikus magyar tő- és képzőstruktúra, alapszava több magyar szó is lehet (az *el* ~ *eü*-re l. előbb *Olcsa* ~ *Ócsa*). P. mester azonban — bár hőven ismerhette az efféle személyneveket — valószínűleg helynévi megfelelőjük alapján alkotta saját szereplője nevét. Eudut ugyanis a Duna mellett vonultatja, vele az Árpád adományozta Duna menti nagy földön épített várat, Szekcsőt. Átellenben pedig, a Duna mellett, Kalocsa és Baja közt feküdt egykor: 1346—58: *Eeld*, 1433: *Eld*,¹⁷⁸ neves hely, a Boldogasszonynak szentelt egyházzal. Az összefüggés semmiképpen sem lehet véletlen. Anonymus — más körülményekből is kitétszően — ismerte e tájat, nyilván a helynevet is, azért hozhatta éppen ide a kunt.

12. Ed vagy Edumen unokájának neve: *Pota*.¹⁷⁹ Olvasata *Potá* vagy *Patá*. A későbbi krónikákban csak *Poth* advenák szerepelnek, aligha lehetnek bármi kapcsolatban P. mester kunjával. Az ómagyarban hatalmas méretű névcsalád ez, sok származéknévvel: személynévek pl.: 1086: *Potu*,¹⁸⁰ 1210: *Potus*,¹⁸¹ 1211: *Pot*,¹⁸² 1221/1550: *Pothā* acc.,¹⁸³ 1229: *Potov*,¹⁸⁴ 1299: *Potouch*,¹⁸⁵ stb.; hely-

¹⁶⁸ SRH. I. 96. (47. cap.).

¹⁶⁹ SRH. I. 96. (47. cap.).

¹⁷⁰ SRH. I. 96. (47. cap.).

¹⁷¹ AÚO. VII. 42.

¹⁷² F. X/8. 429.

¹⁷³ Szabó: Dömös 205.

¹⁷⁴ Pais D.: Óshb. in: Magyar Nyelv 24 (1928) 93.

¹⁷⁵ Szabó: Dömös 133.

¹⁷⁶ PRT. X. 508.

¹⁷⁷ PRT. I. 779.

¹⁷⁸ Csánki III. 326.

¹⁷⁹ SRH. I. 73. (32. cap.).

¹⁸⁰ Györffy: DHA. I. 251.

¹⁸¹ AÚO. I. 100.

¹⁸² PRT. X. 510.

nevek pl.: [1018:] Παταδι,¹⁸⁶ 1086: *Potu*,¹⁸⁷ 1270: *Potos*,¹⁸⁸ 1289/1467: *Poton*,¹⁸⁹ 1360: *Potou*¹⁹⁰ stb.

A *Pata* név — felehetően viselőjének unoka volta miatt — kiesett NÉMETH látóköréből. PAIS azonban megmagyarázni vélte a törökből, a *pat* 'alámegy, alászáll' ige török -a képzős származékként vagy esetleg a *pat* ~ *bat* 'gyors, rövid' melléknévből.¹⁹¹ Az etimonok enyhén szólva sem állnak valami erős lábakon, a magyar névnek megfelelő török személynevek nem ismeretesek. A név német eredetű éppen lehetne,¹⁹² tekintettel ilyen néven szereplő későbbi német jövevényekre is, de a magyar névcsalád nagysága és koraisága belső eredetet sejtet. E név ugyanaz a régi magyar névtípus és névstruktúra, amelyről az *Etü*-vel kapcsolatban szólunk, magyarázatában aligha kell idegen nyelvek felé keresgélni. De a végső etimon ennél a névnél is majdnem közömbös: Anonymus ugyanis Ed és Edumen nemzetségének, az Abáknak mátraalji birtokai tekintetbe vételével és az ottani helynév-viszonyok alapján ruházta fel az unokát e névvel. *Pata* a Magiszternél „in silua *matra*” épít várat, éppen ott, ahol *Pata* helység fekszik: 1234/1243: *Patha*.¹⁹³ Ismét ugyanaz a névadási összefüggés!

13. Az egyik kun katona („miles”) neve: *tursol*,¹⁹⁴ *turzol*,¹⁹⁵ *Turzol*.¹⁹⁶ Az első és egyedüli *s*-es változat olvasati-másolási hiba lehet, a *geszta* helyesírása magyar nevekben nem jelöli *s*-szel az *sz* hangot. A név egykori kiejtése *Turszol* vagy *Torszol*. Gyér személynévi megfelelői közt több is bizonytalan. Az 1138/1329: *Tursol*¹⁹⁷ és az 1211: *Thorsol*¹⁹⁸ idetartozása *s*-e miatt igen kétes, a

¹⁸³ VárReg. 103.

¹⁸⁴ AÚO. VI. 476.

¹⁸⁵ AÚO. X. 358.

¹⁸⁶ Györfly: DHA. I. 85.; Mikos J.: A veszprémvölgyi görög oklevél két helynévéhez. in: Magyar Nyelv 31 (1935) 116.

¹⁸⁷ Györfly: DHA. I. 251.

¹⁸⁸ Györfly: ÁMF. I. 615.

¹⁸⁹ AÚO. IV. 344.

¹⁹⁰ Györfly: DHA. I. 168.

¹⁹¹ Pais: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele 35 kk.

¹⁹² Melich J.: X—XIII. századi német tulajdonneveinkről. in: Magyar Nyelv 26 (1930) 125.

¹⁹³ Györfly: ÁMF. III. 123., a mai Gyöngyöspata.

¹⁹⁴ SRH. I. 54. (14. cap.).

¹⁹⁵ SRH. I. 56. (16. cap.) háromszor; 57—58. (cap. 17.).

¹⁹⁶ SRH. I. 56. (16. cap.).

¹⁹⁷ Szabó: Dömös 57.

kérdéses oklevelekben az *s* jórészt *s* és *zs* hangot jelöl, az *sz* jele rendszerint *sc* és *z*. Talán ide vehető későbbi személynév rejlik az 1359: *Torzaltelku*¹⁹⁹ adatban. Helynévi megfelelőit l. alább. Etimonjával nem foglalkoztak, úgy látszik, törökből nem sikerült rá semmiféle megoldást találni. Csupán PAIS tesz a személynévre egy, az etimológiák bűvöletében lényegtelennek tűnő, de névtanilag annál fontosabb megjegyzést: lehetségesnek látja, hogy a személynévnek helynév — a *Tarcal* hegynév — volt az előzménye.²⁰⁰ A gyér és problematikus személynévi megfelelők mellett valóban ott vannak a biztos zempléni helynevek, melyeknek — az etimon ismeretlen voltán kívül — csupán egymáshoz való névtani viszonyuk a kétes, létük nem: a hegynév: An.: „De monte *turzol*”,²⁰¹ *t[ur]zol*;²⁰² 1283: „mons *Thorzol*”;²⁰³ 1690: „*Tarcal* hegy”;²⁰⁴ a hegy alatti helység neve: 1278: *Torchol*,²⁰⁵ 1398: *Tharcal*.²⁰⁶ Különös névösszefüggésére, amely talán a hegynév elsődlegességére mutat, vö. 1556: *Tarcal*, *Tartzal*, állítólag a Fruskagora magyar neve.²⁰⁷ A minket közelebről érdeklő kérdés: P. mester azt mondja, hogy *Turzol* vitézről nevezték el a hegyet, mert azt megmászta. Jóval valószínűbb azonban, hogy a névadási viszony fordított: a vidéket jól ismerő Anonymus — ahogy PAIS is gondolta²⁰⁸ — a hegy és a helység neve alapján állította elő honfoglalás kori alakját és annak történetét. Nagyobb rejtély, hogy miért tette meg e közvitézt éppen kunnak. Talán különlegességét akarta vele kiemelni, mint ahogy *Csepel*-nél is tette: *Turzol* nagyon ügyes, serény („*strennuissim[us]*”), *Csepel* nagyon okos („*prudentissimu[s]*”) kun.

14. Kun katona neve: *Huhot*.²⁰⁹ A név egykori kiejtése *Uχot* vagy *Oχot* vagy *Oχat* egyaránt lehetett; szókezdő *h*-ja csak szokványos, latin eredetű írásajáság.

¹⁹⁸ PRT. X. 503.

¹⁹⁹ Csánki V. 419., Kolozs megye.

²⁰⁰ Magyar Anonymus. Ford. és jegyz. Pais D. (a továbbiakban Pais: Magyar Anonymus) Bp. 1926. 143.

²⁰¹ SRH. I. 56. (16. cap.).

²⁰² SRH. I. 56. (16. cap.), 57. (17. cap.).

²⁰³ F. V/3. 179.

²⁰⁴ Magyar Népryelv 4(1942) 433.

²⁰⁵ Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. Szerk. Szentpétery I. — Borsa I., Bp. 1961. 2850. reg.

²⁰⁶ Csánki I. 339.

²⁰⁷ Laziusnál. Melich J.: A magyar TÁtra név eredetéről. in: Magyar Nyelv 8 (1912) 342.

²⁰⁸ Pais: Magyar Anonymus 143.

²⁰⁹ SRH. I. 70. (28. cap.).

A későbbi krónikákban nincs nyoma. Személynévi megfelelői: 1220/1550: *vhudu*,²¹⁰ 1270—72: *Whud*,²¹¹ esetleg: 1237—40: *Whd*,²¹² képzővel: 1222/1550: *Vhuta*,²¹³ helynévi megfelelőit l. alább. Az etimológusok figyelmét — úgy látszik — ennek a „kun”-nak a neve is elkerülte. Etimonjáról valóban nem sok konkrétumot lehet mondani, végződése eredetileg talán *-d* képzős, szóvégi zöngétlenüléssel is. Ez esetben a személynév magyar eredetű lehet; ehhez vö. esetleg: 1237—40: *Whus*.²¹⁴

P. mester ily néven csak a személyt emlegeti, ám pontosan ott szereztet vele a honfoglaláskor földet, ahol az ő idejében és ma is *Ohat* falu fekszik, a régi Szabolcs megye déli-déli nyugati részén, a Tisza mellett, az egykori Dorogma-révnél (ma *Tiszadorogma*). A hely nevének régi nyelvi adatai: 1220/1550: *Uhod*,²¹⁵ 1299: *Hahotmunustura*, 1332—7: *Huhach* (♁: *Huhath*), 1418: *Ohath*.²¹⁶ A *Hahotmunustura* előtagja alkalmasint a német eredetű *Hahót* nemzetségnév téves beleérzésével került a helynévbe; a birtokos szerkezet itt egyébként nem jelenti föltétlenül az előtag személynévi voltát, sőt jóval valószínűbb, hogy a szerkezet értelme 'Ohat nevű helység monostora'. GYÖRFFY szerint Anonymus *Huhot*-ja egy korabeli nemzetség hagyományát testesítheti meg.²¹⁷ Az valóban feltehető, hogy a Mesternek az a megjegyzése, miszerint a Huhotnak adott földet „posteritas ei[us] usq[ue] nunc habuerunt”,²¹⁸ birtoklási igények érdekében került tollára. De az egész ügygel kapcsolatban fel kell figyelniünk néhány körülményre: ilyen nevű nemzetségről nincsenek adatok,²¹⁹ az ott később birtokló család neve nem *Ohat*-ként, hanem *de Ohat*-ként (= *Ohati* család) szerepel: 1336: „Michaelis de *Ohat*”²²⁰ stb.; *Huhot* csupán egyszerű katona („cumano militi” dat.); a földet — P. mester rendes eljárás módjától eltérőleg — nem Huhot szerzi, hanem a Tiszán átkelő sereg adja neki. Így erős a gyanú, hogy *Ohat* közvitéz elsősorban azért kerül bele a

²¹⁰ VárReg. 27.

²¹¹ AÚO. III. 274.

²¹² PRT. I. 778.

²¹³ VárReg. 206.

²¹⁴ PRT. I. 786.

²¹⁵ VárReg. 120.

²¹⁶ Csánki I. 522.

²¹⁷ Györffy: Krónikáink 120.

²¹⁸ SRH. I. 70. (28. cap.).

²¹⁹ Karácsonyi: Nemzetségek

²²⁰ Anjou-kori okmánytár III. Szerk. Nagy I. Bp. 1883. 304.

történetbe, hogy az átkelés ténye a történeti hitelesség látszatát keltse; a dorogmai rév mellett fekvő *Ohat* helység neve tehát az eseményt helyileg is pontosítja. Nem lehetetlen, hogy *Ohat* kunná tétele is elsősorban a különleges személyről való jól értesültség tényét van hivatva fokozni, sőt talán az ivadékok „máig” birtoklására való utalás is — amennyiben nem különleges, konkrét személyi érdekelttség vezette ebben Anonymust — a messzi időbe visszanyúló történeti jártasság bizonyításának írói eszköze. *Huhot* kunnak honfoglaláskori történeti személyiséggé iktatása mindenestre az *Ohat* helynév alapvető szerepe nélkül nem képzelhető el.

15. A kun lovászmester, főlovász („magistrum agasonu[m]” acc.) neve: *Sepel*.²²¹ E név problematikáját majd három évtizede részletesen tárgyaltam,²²² itt nem volna értelme a kérdést újra taglalnom. Csupán a mostani témában felvetődő fő szempontok párhuzamaként utalok vissza röviden a következőkre. A név török személynévként való magyarázata²²³ a módszerbeli tévedések egész sorával terhes. Anonymus személynévének problematikája nem választható el a szép számú ómagyar *Csepel* helynévtől. E helyneveknek nincs személynévi hátterük. A *Csepel* helyneveknek világos magyar földrajzi köznévi etimonjuk van. A kun lovász számos kor- és névtörténeti okból nem lehet a névadó ős. Alakja és szerepe — nevével együtt — P. mester leleménye, létrehozására hitelesítő ürügyet az általa ismert, egykori Nagyszigeten fekvő *Csepel* helynév szolgáltatott.

IV.

Az Anonymustól kunnak mondott személyek névanyagának vizsgálatából a következők szűrhetők le összefoglalóan: 1. A személynévek nem honfoglalás koriak, hanem későbbi magyar tulajdonnévanyag képviselői. 2. A nevek a honfoglalás hősei egy sajátos csoportjának hiányzó személynéveit pótolják. 3. Néhányukat P. mester korábbi forrásokból: írásbeli vagy szóbeli hagyományból vette, többségüket azonban maga keltette életre. 4. Saját leleményeiben kora helyneveinek ismerete és „megszemélyesítése” jelentékeny szerepet játszott. 5. A nevek összefüggése a személyek—helyek—cselekmények hármasságával az írói lelemény mellett a történeti hitelesség látszatát is hivatva van szolgálni. 6. A nevek etimológiai össze-

²²¹ SRH. I. 89. (44. cap.) kétszer.

²²² Benkő: Az anonymusi hagyomány és a Csepel név eredete 134—146. és 292—305.

²²³ Németh Gy.: *Csepel*. in: *Magyar Nyelv* 29 (1933) 11-12.

tétele nem tér el lényegesen a korabeli magyar névanyag átlagától: tekintélyes részük magyar eredetű; vannak köztük ismeretlen és török, esetleg német etimonú nevek is, de általában ezek is magyar nyelvi közeg részesei. 7. Kivétel nélkül eredeti személynévként beállításuk és differenciálatlan török nyelvi eredeztetésük prekonceptiós jellegű. 8. A „kunok” nevei nem bizonyítanak közvetlen török kapcsolatokat, viselőik kabarságának nincs nyelvészeti—névtani megalapozottsága.

A pecsétek mint a magyar rendek Szent Korona őrzésében birtokolt jogai előtörténetének forrásai

A magyar királyi korona (Szent Korona) különleges helyet foglal el az európai uralkodói jelvények sorában. A Hartvik-féle Szent István legendára alapulón már a korai középkorban kialakult az a felfogás, amely a koronát az első magyar király, Szent István (1000—1038) személyéhez kapcsolta, s nem csupán egyházi ereklyeként tisztelte, hanem már az Árpád-kor végétől a magyar királlyá avatási szertartás nélkülözhetetlen kellékének is tekintette. Csak az tarthatta magát Magyarország mindenki által elismert uralkodójának, akinek a fejét a koronázási szertartás során ezzel a koronával illették.¹ A további eszmetörténeti fejlődés során a magyar királyi korona a magyar államiság megtestesítőjévé vált.²

Ilyen körülmények közt érthető, hogy királyaink a Szent Koronát mindig gondosan őrizték, őriztették. A magyar rendiség kifejlődése szempontjából fontos időszakban így is kétszer előfordult, hogy a Szent Korona nem állt a felavatandó király-jelölt rendelkezésére, s ez komoly politikai és jogi problémákat okozott. 1440-ben I. Ulászlót azért voltak kénytelenek egy, Szent István fejerekléjéről levett (alkalmi) koronával megkoronázni, mert Kottaner Jánosné, Albert király (1437-1438) özvegyének az udvarhölgye ellopta a Szent Koronát, s azt III. Frigyes német király, majd császár (1440-1493) őrizte 1463-ig. I. Mátyás magyar királyt (1458-1490) is csak azután lehetett 1464 tavaszán királlyá koronázni, miután hosszú tárgyalások után hatalmas anyagi áldozatokkal vissza tudta szerezni III. Frigyesről a királyi diadémot.³ Ezt követően, 1464-ben születik meg az első ma-

¹ *Deér József*: Die Heilige Krone Ungarns. Graz-Wien-Köln, 1966., passim, *Karpat, Jozef*: Die Idee der Heiligen Krone Ungarns in neuerer Beleuchtung. In *Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*. Hrsgg: Hellmann, Manfred, Weimar, 1961. 349-393.p., *Bertényi Iván*: A magyar korona története. Harmadik, bővített kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986., passim.

² *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Budapest, 1941., passim.

³ *Bertényi Iván*, i. m. 98-101.p.

gyar törvény, amely — utalva a megelőző időszaknak a meg nem felelő őrzésből adódott viszontagságaira — „a főpap és a báró urak, valamint az ország nemeseinek a közös megegyezésével és akaratából” a Szent Korona őrzésére megszokott helyről és alkalmas személyekről gondoskodik, nehogy a koronát ismét elidegenítsék az országból.⁴ Ezt a törvényt II. Ulászló király (1490—1516) idején a koronaörököt a főpapok és a bárók közül (1492: XII. tc.), majd a világiak sorából (1500: XXXI.tc.) kijelölő, ezután ismét újabb és újabb intézkedések követik, amelyek az országgyűlés által választott két világi személy koronaőr tisztségét a II. világháború végéig életben tartják Magyarországon.⁵

Eddigi ismereteink szerint kétségtelen, hogy az 1464: II. tc. az első olyan jogi hatályú rendelkezés Magyarországon, amely a rendeket, illetve képviselőiket szerephez juttatja a Szent Korona őrzésében. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a megelőző évtizedek Szent Korona történetére vonatkozó egyéb forrásait, érdekes pecsét-történeti utalásokat találhatunk az 1464: II. tc. „előtörténetéhez”.

Az Árpádok és az Anjouk korában királyaink maguk gondoskodtak koronájuk őrzéséről, a XII—XIII. században a székesfehérvári prépostok gondjára bízták, a XIV. századtól Zsigmond korának első feléig maguk őriztették Visegrádon. Miután a XV. században Visegrád helyett Buda vált az ország királyi székvárosává, az itteni vár lett a Szent Korona és a többi koronázási jelvények állandó őrzőhelye.⁶ 1434-ben Zsigmond császár és király (1387—1437) Baseltől parancslevelet intézett Kelemen győri püspökhöz, amelyben meghagyta neki, hogy Magyarország Szent Koronáját, amelyet a tárnoki házban, a vízmedence mellett, a néhai István herceg

⁴ „Item quia novimus nos et noverunt omnes prelati et barones nostri, novit etiam tota communitas regni, quomodo et qualiter propter indebitam custodiam et provisionem sacre corone ipsa corona fuit ab hoc regno alienata, in cuius alienatione irrecupabilia dampna et indecibilia spolia et multas incommoditates hoc regnum passum est, et tandem post multos labores et fatigas et gravas expensas ipsa corona ex pecuniis communitatis regni novissime est redempta, nos ergo volumus et debemus de pari consensu et voluntate dominorum prelatorum et baronum et regni nostri nobilium hoc in loco providere circa debitam custodiam et conservationem ipsius corone sacre locum alias consuetum et personas ad id idoneas, ne quod Deus avertat, ipsa corona iterato ab hoc regno alienatur”. - 1464: II. in Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458-1490. *Francisci Döry* collectionem manuscriptam additamentis auxerunt commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis*, *Geisa Érszegi*, *Susanna Teke*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 143.p.

⁵ V.ö. *Rátvay Géza*: A koronaőr intézmény a magyar alkotmányban. *Atheaneum*, V. (1896) 178—200., 352—383., 529—560., VI. (1897) 1—18., 171—202.p., *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet, Budapest, 1946. 94—95.p., *Radvánszky, Anton*: Das Amt des Kronhüters in Staatsrecht und Geschichte Ungarns. — *Ungarn Jahrbuch* IV. (Mainz) 1972. 27—45.p.

⁶ *Bertényi Iván*, i. m. 77—84.p.

tornyánál (a budai várban) az uralkodó pecsétje alatt elzártan őriznek valamennyi tartozékával, s amelyeket ő néhai Garai Miklós nádorra bízott, adassa át megőrzésre Pálóczy György esztergomi érseknek és Pálóczy Mátyás országbírónak.⁷ Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy Zsigmond király maga bízta koronáját az elhunyt Garai Miklós nádor őrzésére, a koronát — a tartozékként megjelölt többi koronázási jelvényvel együtt — az uralkodó tárházában, a tárnoki házban a király pecsétjével lezártan őrizték, s Garai nádor halálát követően a távoli Baseltől maga a király tartotta szükségesnek intézkedni a korona és a hozzá tartozó jelvények (saját számára való) további biztonságos őrzéséről. A további őrzésre kijelölt egyházi és világi személy, egy-egy királyhű főpap és főúr is a királytól, személyre szólóan kapta megbízatását.

Zsigmond halálát követően utóda, leányának a férje, I. (Habsburg) Albert (1437—1439) arra a főúri körre támaszkodott külső- és belső ellenségeitől fenyegetett politikai helyzetében, amelynek a koronáját is köszönhette. Mivel Pálóczy György is e körnek volt a prominens tagja, az 1438. január 1-jei székesfehérvári királykoronázást követően Albert is az érsek őrzetében, Esztergomban hagyta a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket.⁸

Albert uralkodása alatt fontos átrendeződésre került sor a magyar belpolitikai életben. A főpapok és a bárók a királyi tanács tagjaiként már hosszú évszázadok óta részesei voltak az állam kormányzatának. 1386-ban, Mária királynő (1382—1387) fogsága idején maguk kormányoztak. 1401-ben az is előfordult, hogy Zsigmond királyt is fogságba vetették, s helyette a Szent Koronát tették meg a

⁷ Sigismundus... Romanorum imperator... ac Hungariae... etc. rex Domino Clementi ecclesiae Jauriensi..(episcopo)...Quia dudum ante egressum nostrum de regno nostro Hungariae praedicto sacram coronam ipsius regni nostri Hungariae cum omnibus ad se pertinentibus in tavernicali nostro domo circa cisternum, cis turrim condam Ducis Stephani in castro nostro Budensi situata, sub nostro sigillo reconditam custodiam et conservacioni condam Nicolai de Gara palatini commiseramus, nunc volentes eandem coronam cum ad se pertinentibus per magnificam dominam relictam ac magnificum banum Machoviensem filium ipsius condam palatini, serie aliarum literarum nostrarum tradi et assignari, mandavimus pro nobis tamdiu, usque quo in dicto regno Hungariae constituemus, conservari, fidelitati tuae strictissimo nostro mandato praecipiendo iniungimus, quatenus ipsam sacram coronam, si ibidem, ubi reposita fuit et alias transportata existit, cum de hoc tu plenam notitiam habeas, rediens, redicas, reveles et suadeas praedictis Dominae relictae et filio condam palatini, ut ipsam coronam cum ad se pertinentibus, praesentibus et videntibus hys, sicut ipsis scripsimus memoratis, Domino Archiepiscopo Strigoniensi et comiti Mathius pro nobis conseruandam debeant tradere et consignare... Datum Basiliae, die Dominico proximo ante festum beatorum Fabiani et Sebastiani Martyrum... anno millesimo quadringentesimo trigesimo quarto. — Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis studio et opera Georgii Fejér. T. X., vol. VII. Budae, 1843., 535—536.p.

⁸ Deér József. i. m. 299.p.

hatalom gyakorlójának: „Magyarország Szent Koronájának a pecsétje” feliratú új állampecsétet vésettek, s a Szent Korona nevében ismét ők irányították az országot.⁹ Semmi csodálni valót nem láthatunk abban, hogy 1437. decemberében a királyi tanács urai fogalmazták meg Albert királyi választási feltételeit is, s ezek sorában egy sereg előjogot kötöttek ki maguknak.¹⁰

Albert 1439 májusában kiadott törvényének több cikkelyében azonban a főpapok és a bárók mellett új politikai tényezőként jelenik meg a köznemesség. Ott, ahol az 1437-es hitlevél megfogalmazásai a király tanácsosaira, a prelátusokra és a bárókra hivatkoznak, az 1439. május 29.-i kelettel oklevélbe foglalt törvénycikk rajtuk kívül több helyen a nemeseket is megemlíti, vagy az összefoglaló „ország-lakos” kifejezést szerepelteti.¹¹ Mályusz Elemér, a közelmúltban elhunyt neves historikus kutatásai nyomán mindezt úgy értelmezhetjük, hogy 1437 és 1439 között a király tevékenységét megkötő, korlátozó tényezők köre kibővült: a főpapok és a bárók mellé felsorakoztak a nemesek is, akik még jónéhány további előnyt (nádorválasztáshoz való hozzájárulást, katonáskodási kedvezményeket) is biztosítottak maguknak.¹² Még világosabban kitűnik a köznemesség szerepvállalása, rendi tényezőként való megjelenése abból, a törvények kiadásának a másnapján kiállított oklevélből, amelyet a Buda városában összegyűlt, s Magyarország „egész testét” képviselő főpapok, bárók, előkelők és nemesek adtak ki, s amelyben kinyilatkoztatják, hogy az előző napi törvényben a királytól és a királynétől kapott engedmé-

⁹ *Döry Ferencz*: Magyarország czímerének kialakulása — Turul, XXXVI. (1917) 32.p., *Bartoniek Emma*: Corona és regnum. — Századok LXVIII. (1934) 324.p., *Bertényi Iván*, i. m. (1986) 153.p., *Ugyanő*: A magyar államcímér fogalmának a kialakulása. In *Ivánfi (Jancsik) Ede*: A Magyar Birodalom vagy Magyarország részeinek címerei és színei. Pest, 1869. c. munka reprint kiadása. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989. 132.p.

¹⁰ *Wostry, Wilhelm*: König Albercht II. (1437—1439). Prager Studien aus dem Gebiet der Geschichtswissenschaft. Heft XII—XIII. Prag, 1907, 146—149.p. Idézi és elemzi: *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. — Századok, XCI. (1957) 71.p. 107. lábjegyzet. *Ugyanő*: Az első Habsburg a magyar trónon, Albert király 1438—1439. — Aetas, 1994/1. 120—150.p.

¹¹ 1439: I., III., X., XIV., XVIII., XX., XXV. és XXIX. tc. — *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301—1457*. Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis, Vera Bácskai*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. (a továbbiakban: DRH. 1301—1457) 286—300.p.

¹² A hitlevél szövege szerint a pénz értéke nem változtatható meg „absque...consiliorum nostrorum scientia et consilio” (*Wostry, Wilhelm*, i. m. 146.p.), az 1439: X. tc.-ben „sine consilio prelatorum, baronum et regni nobilium” áll. A választási feltételek szerint az országhatárok védelmében a király „consiliis prelatorum et baronum eiusdem regni” fog intézkedni, az 1439: X. tc. szerint „consiliis regnicolarum” fog eljárni. — *Mályusz Elemér*. i. m. 71. p., 107.lj.

nyeken kívül továbbiakat nem fognak követelni. Az oklevélre a kor diplomatikai szokásainak megfelelően 64 kis pergamencskocskát illesztettek, hogy a nagyszámú megerősítő pecsétet azokra lehessen erősíteni. A csíkcokskákra azt is ráírták, kinek a pecsétjét kell odahelyezni. 56 pergamencsíkra valóban került is pecsét. Ezek tulajdonosai néhány főpap és báró kivételével többségükben az egyes vármegyék képviselőiben megjelent nemesek, akik a korban divatos „organikus” államfelfogásnak megfelelően az ország „egész testét”, azaz Magyarországot ezek szerint az országnagyokkal együtt az egyes, név szerint megnevezett megyék képviselőiben reprezentálták.¹³

E kis eszmetörténeti és alkotmányjogi kitérő után kövessük tovább, mi történt a Szent Koronával. 1439 derekán meghalt Pálóczy György esztergomi érsek. Unokaöccsei nem tartoztak a király híveinek a táborába. Albert király azonnal intézkedett a Szent Korona és a többi koronázási jelvény Esztergomból Visegrádra viteléről. Látszólag a korábbi királyok nyomdokain haladt, amikor az Anjou-korban épült királyi várban helyeztette el a korona befogadására szolgáló ládát, amelyet aztán a várral együtt bizalmas híveire, Szentgyörgyi és Bazini Miklósról és annak fiára, Györgyre bízott.¹⁴ Ennek az időszaknak Albert feleségének, Erzsébet királynénak az udvarhölgye, Kottaner Jánosné (Helene Kottanerin) a — szó legszorosabb értelmében vett — koronatanúja. Ő ugyanis Albert halála után, 1440. február 20-ról 21-re virradó éjjel úrnője megbízásából ellopta a koronát, s a nevezetes tettet és annak előzményeit ránk maradt emlékiratában részletesen megörökítette.

Kottanerné emlékirata szerint a király hadinépéhez készülődött Szegedre, de előtte feleségével Visegrádra ment, s többen vele mentek a magyar urak is. A koronát bevették egy ötszögletű helyiségbe. Kottanerné ott volt, karján tartotta Albert kislányát, s jól látta, hová teszik a Szent Koronát, hogyan zárják be a bolt-

¹³ Baranya, Nyitra, Veszprém, Zólyom, Zágráb, Pest, Turóc, Bodrog, Pilis, Zala, Borsod, Bihar, Közép-Szolnok, Hont, Valkó, Ung, Hont, Temes, Pozsega, Győr, Verőce, Tolna, Szepes, Szatmár, Szabolcs, Liptó és Nógrád vármegyékkel említett egy vagy kettő (név szerint megjelölt) nemes pecsételte meg az oklevelet. DRH. (1301—1457) 301—302.p., v.ö. Bartoniek Emma felfogását, amely szerint a „totum corpus Hungariae” az 1435. évi II. decretumnak és az 1439.-i, Albert nevében kiadott, de a rendek által szerkesztett törvények a prologusában nem a királyt és a rendeket egységbe foglaló, hanem az uralkodóval szemben a rendek összességét jelentő fogalom, s szinonimája a „communitas totius regni Hungariae” — *Bartoniek Emma*, i. m. 328.p. v.ö. a *Mályusz Elemér*, 10. lábjegyzetben i. m. 74.p.-n írtakat is.

¹⁴ *Deér József*, i. m. 231.p.

hajtásos helyiséget, *s pecsételik le az ajtaját sok pecséttel*. Ezt követően a király feleségével elutazott szegedi táborába.¹⁵

Később, Albert halálát (1439. október 27.) követően felmerült a gyanú, hogy a király a koronát esetleg elvitte Visegrádról. A naplóiró ekkor a Szentgyörgyi és Bazini grófokkal (az apával és a fiúval, Miklóssal és Györgyel) együtt megvizsgálta az őrző helyiség ajtaját. A pecsétet épen találták, amit meg is írtak Erzsébet királynénak. Ő azonban maga is meg akart győződni az igazságról, személyesen elment Visegrádra, s a vele jött magyar nemes urakkal kihozták a koronát ládástól, s elővették. Kottanerné ekkor *sok pecsétet látott*, amelyeket a koronavizsgálatkor természetesen feltörték. Később, amikor a Szent Koronát ismét elzárták, az ajtót ugyanúgy lepecsételték, mint korábban, de nem olyan sok pecséttel, mint azelőtt.¹⁶ (Az izgalmas történetből most csak a minket érdeklő, azaz a pecsétekre vonatkozó események megértéséhez szükséges részeket emeltük ki.)

Mit figyelhetünk meg tehát 1439-ben, abban az évben, amikor a nemesség is hallatni kezdi a hangját az országos ügyek irányítói közt? — Most már nem csupán a király személyes ügye a korona biztosítása: igaz, ő gondoskodik az elhelyezésről és az őrzésről, de az urak képviselői is lezárják pecsétjükkel az őrzőládát, illetve az őrzésre szolgáló helyiség ajtaját. A régebbi irodalom a királyi pecsét mellett a további pecsétalkalmazását pusztán az ünnepélyesség megnyilvánulásának tekintette.¹⁷ Ujabbban az a nézet kapott hangot, hogy az egyházi és a világi nagybirtok

¹⁵ „Do richtet sich sein gnad zu seinem kriegsvolck gen Zegedin. Do sein gnad nue herait was. Do hueb er sich zum ersten auf dy Plintpurg mit seinem gmehal der edlen kunginn und fuerat die heilig kron mit Im zu seiner jünger tochter der fuerstinn, und zugen etlich und ungrisch herren mit und prachten sy die Heiligen kron und truegen die in ain Gwelb, das von funf seiten auch gewesen was, und Ich, Helena Kottanerin was auch dabei und trueg die Jungen fürstinn an meinem arm und wol sach, wie, wo man hin töt die Heiligen Kron, do ward das Gwelb verlossen und *die tuer an dem Gwelb vol versigt mit vil sigeln*. Und die Plintburg hat die weil Inne die edelen herren Graue Nicolas von Posing und graue Jorg sein sun. Do fuer der adle Kung Albrecht mit seinem gmehal, der edlen Kuniginn, in das veld in das Geroer gen Zigedein” — Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin (1439–1440). Herausgegeben von *Karl Mollay*. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst. Wien, 1971. (Wiener Neudrucke, Band 2.) 9–10.p.

¹⁶ „Do schraib ir gnad her auf Graue Niclasen von Posing und graue Joergen seinem sun, ob der also wër oder nicht, das solt man Ir zu wissen tuen. Do kamen die vorgeanten Zweu grafen zu mier und namen mich in ir gehaim und giengen miteinander zu der tur, da man zu der Heiligen Kron In gieng. *Da warn di Sigel alle gancz* und schriben der edeln KungInn also zue. Do wolt ir gnad die warhait selb erfarn und kam her auf die Plintpurg vil vngrischer herren it ier und giengen indas gwelb und truegen die truhnen mit der Heiligen Kron her auf vnd nomen die Heilige kron her aus mit dem votumb *do waren vil Insigel an...* Da ward die tuer wider versigt als vor. *Abereswaren der sigel nicht als vil als vor.*” — Ugyanott, 10–11.p.

¹⁷ *Dr. Rátvay Géza*, i. m. Athenaeum V. (1896) 369.p.

urai nyertek beleszólást pecsétjük elhelyezése révén a fontos koronázási jelvények őrzésébe,¹⁸ ill. pecsétjeik révén az országnagyok kerültek (a király mellett) őrző funkcióba.¹⁹

Ha Deér, ill. Fügedi erre vonatkozó felfogását fogadjuk el, már ez is azt jelenti, hogy öt év alatt döntő változás történt az 1434-es állapothoz képest. Most már nem egyedül a király személyes ügye a korona őrzése, az őrzést az ország előkelői ellenőrzik. Látva azonban az előbb bemutatott nagy (köz)nemesi aktivitást az 1439. évi májusi törvény közül, szinte bizonyosnak kell vennünk, hogy a koronálását, ill. az őrző helyet biztosító, Kottanerné által látott *sok pecsét* közt a (köz)nemesség (a megyei nemesség) képviselőinek a pecsétjei is ott voltak. Akár csak az ország egyházi és világi előkelőit tételezzük fel a sok pecsét tulajdonosai közt, akár rajtuk kívül a nemesek képviselőit is ide soroljuk, az 1439-es koronaelhelyezésekben de facto mindenképpen az 1464: II. tc. előtörténetét kell felismernünk. E „rendi, pecsétekkel való biztosítás” további érdekessége, hogy megelőzi Kottanerné 1440. februári koronalapását. Azaz, ha az 1464: II. tc. meghozatalában közrejátszott a korona ellopása és annak viszontagságos következmény-sora (gondoljunk arra, milyen problémákat okozott I. Ulászló és I. Mátyás megkoronázásánál a Szent Korona hiánya), 1439-ben mintha éppen a fordítottja történt volna: Erzsébet királyné és Kottanerné tanúi lehettek, milyen fontos az országnagyok, ill. a rendek képviselői számára — a sok zárópecséttel ezért is biztosított — Szent Korona, s könnyen lehet, hogy ez is inspirálhatta őket az ellopás kitervelésében, bár erről Kottanerné hallgat.

S végezetül még egy pecsétani megjegyzés. A középkor folyamán számtalanszor előfordult, hogy egy-egy uralkodói vagy egyéb oklevélre (nemzetközi szerződések garantálására, vagy olykor fontos belpolitikai kötelezettségvállalásakor is) sok pecsétet függesztettek.²⁰ A korona biztosításkor — az adott helyzetnek megfelelően — a koronálására, ill. az őrzőhelyiség ajtajára *zárópecsétek* kerültek, amivel az a szfragisztikai szempontból ritka eset fordult elő, amikor az uralkodó mellett a királyi tanácsi, ill. a rendi beleszólási jogot nem az okleveleken, hanem a ládán, ajtón lévő pecsétek biztosították.

¹⁸ Deér József, i. m. 229.p.

¹⁹ Fügedi Erik: Uram, királyom. Budapest, 1974. 70.p.

²⁰ E gyámpecsétekre v.ö. Kumorovitz L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Második bővített és javított kiadás. Budapest, 1993. 82—83.p.

Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez

A Kristó Gyula szerkesztésében 1983-ban megjelent Szeged monográfia első kötete (Kristó Gyula az öt kötetes vállalkozás főszerkesztője is) a város történetének középkori fejezeteit is magában foglalja. A szerzők: Horváth Ferenc, Kulcsár Péter, Kürti Béla, Nagy Zoltán, Petrovics István és Szegfű László magas színvonalon oldották meg feladatukat, megállapításaik legtöbbje időtálló, a forrásbázisukat körültekintő gyűjtéssel állították össze. Ebbéli munkájukat Reizner okmánytára mellett segítette Érszegi Gézának a 115 tételből álló regeszta gyűjteménye: Adatok Szeged középkori történetéhez címmel, amelyet az országos levéltár anyagából gyűjtött a szerkesztő kérésére, és a Tanulmányok Csongrád megye Történetéből VI. kötetében látott napvilágot¹. Kristó Gyula jól tudta, amit Pesty Frigyes, Tagányi Károly, Mályusz Elemér és Eperjessy Kálmán egyaránt megfogalmaztak², hogy a helytörténeti monográfiák készítéséhez kívánatos a történeti mű megjelentése mellett az összegyűjtött források közzététele. Reizner okmánytára és Érszegi gyűjtése továbbá más, már megjelentetett oklevelek után nem sok új adatra számíthatunk Szeged középkori történetére vonatkozóan. Jelen írásunkban éppen ezért nem új források alapján fűzünk megjegyzéseket Szeged középkori jogi helyzetéhez, hanem a városi jelenség eme sajátos, a nyíltan meghirdetett jogegyenlőtlenség miatt különösen a középkorban fontos területét vizsgáljuk hosszabb időszakra terjedően, hiszen a *longue durée*-ben gondolkodás kevésbé adatik meg olyan szerző számára,

¹ Reizner János: Szeged története IV. oklevéltár, név- és tárgymutató. Szeged, 1900. Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. (továbbiakban SZR) Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből (továbbiakban: TCST) VI. 13—51.

² Pesty Frigyes: A vármegyék történeti monográfiájának tervrajza. Századok 1872. 412—416, Tagányi Károly: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 1894. 364—371, Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 1923. 538—566. Eperjessy Kálmán: Csongrád megye helytörténeti kutatásának feladatai. Szeged, 1955.

akinek a monográfiában csak a számára kijelölt korszakkal, ám annak a városi lét majd minden területére kiterjedően kell foglalkoznia.

Eberhard Isenmann szerint a virágzó- és késő középkori várost mint jelenséget jogilag négy egymással összefüggő és egymásra ható jogintézménnyel lehet meghatározni. A városi béke a várost létrehozó polgárok egymással kötött megállapodásából, esküjéből származik, amelyet azért tettek, hogy a feudális erők egymás közötti harcát kizárva a megélhetésüket biztosító mindennapi munka nyugodt feltételeit megteremtsék. Ezért volt többek közt nemcsak a német, hanem a magyar városokban is tilos a bírósági párbaj a polgárok között, amely a feudális magánharc, magyar szóhasználatban hatalmaskodás meghatározott keretek között megvalósult formája volt, és nemcsak lezárt egy-egy jogvitát, hanem esetleg újabb ellenségeskedést szült.

A városi szabadság és egyenlőség közül az előbbi az alávetettségtől, azaz a jobbságságtól való távollétet jelentette. Fogalomkörébe a földbirtok-szerzés és öröklés szabadsága, kedvező adózási feltételek, a személyes státusz szabadsága, és mások tartoznak. Az utóbbi a polgárok bíróság előtti egyenlőségét jelentette, ami azonban nem terjedt ki a jog minden területére. A városi jog a privilégium-levélben megfogalmazott kiváltságokon kívül mást is tartalmaz. A feudális úrtól a polgárok által kiharcolt vagy kegyenyilvánítás révén nekik adott jogok mellett eme terület része harmadikként a városban alkalmazott szokásjog is. A városi alkotmány pedig a városnak — mai szóhasználattal élve — a szervezeti, működési szabályzata, amelynek megalkotását a város gazdasági, szociális és kulturális léte követte meg, a város működtetése nyomán alakult ki, és amelynek az állandóság volt fő meghatározó eleme. A városi tanácsnak és intézményeinek működését szabályozta. A város mint önálló jogi személy(iség) nem is létezhetett saját alkotmánya nélkül.³

Annál nagyobb autonómiát tudott megvalósítani egy-egy város polgárainak közössége, minél több szabadságjogot nyert urától, és képesnek bizonyult arra, hogy megvédje ezen jogokat vele és azokkal szemben, akik jogai csorbítására törekedtek. A szakirodalom a szabadság elért mértéke szerint, a középkori városok három kategóriáját: a szabad királyi, királyi és földesúri, azaz mezővárosok körét állapította meg. Az előbbi kettő — mint ismeretes — a *civitas, regia civitas, libera*

³ Eberhard Isenmann: *Die Deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250—1500*. Stuttgart, 1988. 74—94.

civitas néven fordul elő a forrásokban, az utóbbit oppidumnak nevezték.⁴ Szeged az előbbiekké közé tartozott. A város illetve történetének egyes időszakában a helyén állt három város: Alszeged, Felszeged és Palánk birtokosa a király volt, kivéve azokat az idöket, amikor elajándokozta vagy zálogba adta öket valakinek.⁵

Szeged kiváltságait 1498. június 4-én erősítette meg II. Ulászló király, aki hangoztatta, hogy a város lakói: „Buda és Fehérvár városainak mintájára ama szabadságoknak és a szabadságok ama kiváltságának voltak birtokában és örvendeztek, amelyeket azok szerencsés emlékezetű elődeink, a felséges fejedelmek, néhai Béla és András magyar királyok jóvoltából és engedelméből ma is élveznek ... ”⁶. A becikkelyezés azonban nem az 1498-as tavaszi országgyűlésen, hanem 16 évvel később, 1514-ben következett be. Tehát Szeged 1514-ben nyerte el a szabad királyi város státuszát.⁷ Az más kérdés, hogy éppen a becikkelyezés időpontjában feltehetően a nádor, Perényi Imre kezén volt. Mindenesetre a város 1498 után bekövetkezett sorozatos elzalogosítása mutatja: ekkor még teljes joggal valóban nem volt a szabad királyi városok sorában.

A II. Ulászló király által 1498-ban kiadott megerősítő levél, amely az utolsó előtti állomás a szegedi polgárság részéről a városi szabadság legmagasabb fokának eléréséért folytatott küzdelem rögzös útján, meglehetősen rövid. A város kiváltságait, amint az általunk bemutatott részből is látható, egy utalással intézi el, amelyből az derül ki, hogy a szegediek Buda és Fehérvár kiváltságainak mintájára szerzett szabadságokkal élnek. Úgy látszik, a szegedieknek nem volt elég erejük (pén-

⁴ Kubinyi András: A magyarországi városok országrendiségeinek kérdéséhez (különös tekintettel az 1458—1526 közötti időre) Tanulmányok Budapest múltjából XXI. Bp. 1979. 7—48.

⁵ 1338-ban I. Károly király elzalogosította Szeged városát, amely 1349-ben került vissza a királyhoz. 1403-ban Nápolyi László Szeri Pósa Istvánnak adományozta a szegedi várat a tartozékaival. 1437-ben Gut Országh János és Kátai László honorként bírták a szegedi várat. 1439-ben a várat és a Palánk városrészt Albert király feleségének, Erzsébetnek adta. 1443-ban Hunyadi János és Újlaki Miklós erdélyi vajdák felügyelete alá került a szegedi só ispánság és feltehetően a vár is. 1457-ben a várost Szilágyi Erzsébet és Szilágyi Mihály birtokolta. 1458-ban a királyé volt. 1502-ben zálogba kapta Corvin János, halála (1506) után lett újra a királyé, aki 1510-ben Perényi Imre nádornak adta zálogba. Az 1514-es országgyűlésen cikkelyezték be a szabad királyi városok sorába és vált elidegeníthetatlenné. (Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1992, 17—27. passim. A vonatkozó részt Petrovics István készítette.)

⁶ Reizner IV. 88. Magyar fordítása: Csongrád Megye Évszázadai. I. Történelmi olvasókönyv. Szeged, 1985. Szerk.: Blazovich László. 94—95. Fordította: Kristó Gyula.

⁷ Vö. Szeged története I. Szeged 1983, Szerk.: Kristó Gyula. (A továbbiakban SZT. I.) 445—446. A vonatkozó részt Kulcsár Péter írta.

zük) kiváltságaik katalógusának oklevélbe foglalására, jóllehet, ez nem feltétlenül sajátja a privilégium leveleknek. A becikkelyezést sem tudták elérni, mindössze vámmentességük hangoztatása és megerősítése kapott nagyobb terjedelmet. Szeged tehát városprivilégium levél nélkül lett szabad királyi város. A király az oklevélben megerősítette azokat a jogokat, amelyekkel a város polgárai már éltek. Az eset nem elszigetelt jelenség. Nyugat-Európában és Magyarországon is számos példáját ismerjük. Ilyenek voltak az egyes uralkodók fővárosai mint Párizs és London, az egyes anyavárosok, akiknek jogát másoknak adományozták, mint például Münster, amelynek kiváltságairól az osnabrücki privilégiumlevélből értesülünk, hazánkban az előbbiekhöz Esztergom és Fehérvár, az utóbbiakhoz Kassa és mások tartoztak.⁸

A késői utókor kutatója, aki a teljes írásbeliség világában él, szeretné, ha írásban lefektetve találná meg a legfontosabb eseményeket, ám ettől sok esetben el kell tekintenie, mivel az írásbeliség kialakulása idején élt elődök másként gondolkodtak. Számos város fontos szabadságjogait szóban határozták meg, és azok mintegy szokásjoggá válva éltek tovább, a mai kutatónak pedig később keletkezett oklevelek korábbi időkre utaló híryanagából nagy óvatossággal kell kiderítenie az előző korok valóságát.

Így áll a dolog Szeged esetében is. Az 1498-as, a városi jogokat megerősítő oklevél még arról sem szól, hogy az eredeti kiváltságlevél elveszett volna, mindössze Béla és András királyok kegyes engedélyeire utal. Hogy milyenek voltak ezen engedélyek, azaz a szabadságok és kötelezettségek milyen fokát tartalmazták, arról bölcsen hallgat az oklevél, forrásunk pedig csak egy van a 13. századból, az első magyarországi városprivilégiumok megjelenésének idejéből⁹, amelyben IV. Béla király Tápét és Vártót a szegedi hospeseknek adományozta. (Az előbbinek mindvégig (1848) a város maradt a földesura, tehát a hospesek utódainak közössége birtokolta, az utóbbi idővel más kezekbe jutott.) Szegeden a 13. században

⁸ Fügedi Erik: A középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp. 1961. 31. Ladányi Erzsébet: Esztergom, a kiváltságlevél nélküli város. *Strigonium Antiquum* 2. Esztergom 1983. 87–91. *Geschichte der Stadt Münster. Unter Mitwirkung von Thomas Küster, Herausgegeben von Franz-Josef Jakobi* I. Aschendorf, Münster. 1993. 95–99. A vonatkozó részt Wolfried Ehbrecht írta. Ladányi Erzsébet: Irányzatok, kérdésfeltevések a középkor városának kutatásában. In.: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* Szerk.: Horn Ildikó. Bp. 1993. 101–123. Gericzné Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlesztés korai szakaszában. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1993.

⁹ Reizner IV. 3. Magyar fordítása: Kristó Gyula, *CSMÉ* I. 38. Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Bp. 493–494.

tehát hospesek éltek, akiknek mint közösségnek, azaz jogi személy(iség)nek és bizonyára a közösség egyes tagjainak mint természetes személyeknek birtokszerzési és elidegenítési, ebből következően öröklési joguk volt.

Mint ismeretes, a magyar városi jog, így a szegedi is, a hospes jogból alakult ki¹⁰, amely a városi jognál korlátozottabb volt. Esetünkben tehát nem lehet teljes meggyőződéssel állítani, hogy az említett birtokjog, amely a bíróválasztással és az önálló törvénykezéssel, azaz bírászkodással az Isenmann által említett szabadságjogokhoz tartozott, korlátlan volt-e, avagy a mindenkori úr fenntartott-e magának valamiféle jogot a beleszólásra, például adásvételkor a jóváhagyást és valamilyen mértékű taxa fizetését. Mivel egy-egy város joga általában nem egyszerre születik¹¹, azt feltételezzük, hogy ez Szeged esetében sem így volt, hanem hosszú évszázados fejlődés során alakult ki, amely számos megtorpanással és nekilendülésekkel járt.

A későbbiekben tárgyalásra kerülő közjogi kérdésekkel szemben a magánjogra vonatkozóan kevés forrást találunk Szeged középkori történetében, aminek fő oka, hogy 1717-ben a város levéltára, talán nem is véletlenül, elpusztult, csak a város titkos levéltára, ahol a privilégiumleveleket őrizték, maradt meg¹². Így a város polgárainak birtoklási és belőle következő örökösödési jogát, amely a szabadság-

¹⁰ András Kubinyi: Zur frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreich Ungarn (1200—1541). In.: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg. Walter Schulesinger. Vorträge und Forschungen (Sigmaringen) 18. (1975.) 527—566. Uo: Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen. Bd. XVIII. Sigmaringen 1975. 529—566. Szűcs Jenő: Megosztott parasztság—egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása Magyarországon a 13. században. Századok. 1982. 263—319. Kristó Gyula: Öt pondust fizetők és várhospesek. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (továbbiakban: AUSZ) Tomus XCII. Szeged, 1991. 25—34. Korai magyar történelmi lexikon (9—14. század) Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 273., 718.

¹¹ Fügedi Erik: 1961. 64. Isenmann i. m. 74—80.

¹² Oltvai Ferenc: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged, 1968. 7. Géczi Lajos: Szeged város titkos levéltára. In.: Szeged város levéltára 1359—1950. Szerk.: Dunai Józsefné kézirat. A város által 1717-ben felfektetett új jegyzőkönyv bevezetésében található feljegyzés (Bratinka József — Szigeti Ferenc Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve 1717—1723. TCST. XVIII. 1991. 97. magyar fordítása Uo. 98.) felettlébb gyanús. A szegediekkel ellenséges német főépítész állítólag a városháza épületének bontásakor pusztította el az iratokat. Azt viszont nem tudni, hogy a derék német miért éppen az iratok elpusztításával vett magának elégtételt a szegediekben, és miért nem vitték el a városiak a kis ládikát, amely az iratokat tartalmazta, ha olyan fontosnak találták azokat. A várakok készítéséről és ennek következtében a városháza bontásáról bizonyára korábban értesültek már. Az esetben vagy mérhetetlen hanyagságról van szó, vagy éppen a városi uraknak állott érdekében az iratok elpusztítása.

jogok legfontosabbjai közé tartozott, fejlődésében nem tudjuk megragadni, pedig igen fontos pillanat a házhely és a föld kötöttségek nélküli birtoklásának az elnyerése, ugyanis azon város polgára, amely ezzel rendelkezik, tulajdonát — úgy tűnik — nagyobb szabadsággal bírja, mint a nemes, akit birtokai feletti rendelkezése során cselekvésében korlátoz az ősiség törvénye. Mindenesetre 1302-ben, amikor a Tirnernek mondott Hench, pankotai polgár egy rokonától vásárolt szőlőt 12 márkáért adott el Bugar veje András szegedi polgárnak, már élvezhették a szegedi polgárok a tulajdon nagyfokú szabadságát. A birtok és pénzforgást jól mutatja, hogy 1310-ben András ispán a Ménesi falu felett a Makra hegy lankáin fekvő szőlőbirtokot tovább adta a Bor-Kalán nembeli Izsép fia Szeri Pósnak¹³.

A város(ok) polgárainak közössége többször bonyolított le efféle jogügyleteket. Az alsóvárosiak 1359-ben 65 forintért vásárolták meg Ilona asszonytól, Balak-i Benedek özvegyétől a Balakon (az Alsóváros mellett a mai Rendező pályaudvar környékén) fekvő birtokrészét¹⁴. Majd 100 évvel később, 1453-ban Chyrked-i Mátyás és Gergely 100 forintért adták el a Csanád megyében lévő Százegyház nevű birtokukat Szeged városának.¹⁵ Míg Balak-ot néhány alsóvárosi vásárolhatta meg, addig Százegyházat maga a város, mert vevőként a város nevében a bírót és az esküdteket, valamint a polgárokat nevezi meg az oklevél.

Nemcsak a birtokszerzés egyik korabeli formája volt a zálogügylet, hanem rámutat a középkori hitelformákra is. Benkovics Péter és János a Szentmihály és Bánfalva nevű birtokukat, valamint a Dorozsmán és Gyékénytón lévő részbirtokukat kötötték le a városnál hitel fejében zálogként, amelyet 1502-ben szerencsésen vissza tudtak fizetni.¹⁶

A szegediek egyéb módon is növelték birtokaikat. A 14. században megerősödő, majd a 15-ben egyre jobban gyarapodó Szeged határvitái tanúsítják ezt, amelyeket 1411-ben a szőregi Czibakokkal majd Gyálai Mihállyal Gyála és Szentiván miatt folytattak.¹⁷ Ugyanehhez a vagyongyarapítási formához tartozónak véljük a kun puszták megszerzésére irányuló szándékot, ami Szeged története során évszázadokig napirenden volt, de teljesen sohasem valósult meg. Szeged ezen

¹³ Petrovics István: Oklevelek Szeged középkori történetéhez. AUSZ LXVI. 61—62. SZT. I. 394. A vonatkozó részt Petrovics István írta.

¹⁴ Reizner IV. 4.

¹⁵ Reizner IV., 49—50.

¹⁶ Reizner IV. 93.

¹⁷ Reizner IV. 4. 19—23.

esetekben mint jogi személy(iség) lépett fel. A kun puszták, a Duna-Tisza közti homokháti terület, mint királyi birtok a királyi népek, a kunok és a szegediek használatában állt. Jelentősége a 15. században a pontusi ökör elterjedésével valamint a nyugat- és dél-európai igények növekedésével egyre jobb export kilátásokkal dicsekedő marhakereskedelem révén növekedett¹⁸, sőt értéküket emelhetette, hogy a 14. századtól hűvösebbre forduló, inkább óceáni mint kontinentális hatásokat érvényesítő időjárás beköszöntével¹⁹ a több eső nyomán, a tél kivételével az év nagy részében alkalmasnak bizonyultak a legeltetésre e korábban a nyár elejére kiégő növényzetű vidékek. A rideg állattartás igen jövedelmező ágazattá válásának bizonyítéka a kunpuszták ügye a 15. század második felében, illetve utolsó harmadában, amikor a marhakereskedelem különösen fellendült. A szegediek jellemző módon kezdetben egy pusztát, Asszonyszállása ügyet „járták ki” a királynál 1462 és 1473 között, miközben mindhárom oklevélbe bevételték a kun pusztákon folytatott legeltetésük ősi jogát. 1473-ban a kunok ellenlépésére, ugyanis a király engedélyezte a majosszállási kapitányoknak a halasi puszták benépesítését, az egész Duna-Tisza közti földre kértek és kaptak legelőhasználati jogot.²⁰ A vitát a közbejött török hódoltság megszűnte után 1737-ben zárták le végérvényesen a felek²¹.

Nemcsak Szeged, hanem az egész Alföld középkori történetére vonatkozó forrásanyag rendkívül gyér az ország egyéb területeihez képest. Történetét írott források alapján megbízhatóan csak a 15. századtól, annak is inkább a második felétől lehet feldolgozni. Éppen ezért fontos számunkra az említett Bugar veje András 1302-ben bonyolított szőlővásárlásának ügye, mert efféle újabb adatok csak a 15. század második feléből hagyományozódtak ránk, mégpedig a szegediek szerénsségi, elsősorban péterváradi és kamanci szőlőbirtoklásáról.²² Szegeden fekvő ingatlanok, házak adásvételéről pedig csak a 16. század első harmadából,

¹⁸ A ridegmarha kereskedelemre lásd: Kubinyi András: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században. Történelmi szemle 1994. 1–2. 15., Márta Belényesy: Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14 und 15 Jahrhundert. In: Viehzucht und Hirtensleben in Ost-Mitteleuropa (Ethnographische Studien) Bp. 1961. 19. Sándor Bökönyi: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde Uo. 90. Matolcsi János: Állattartás őseink korában Bp. 1982. 265.

¹⁹ Az időjárás változására lásd: Rácz Lajos: Az Alföld éghajlatának változásai 1490–1700 között történelmi források alapján. Alföldi tanulmányok XII. 1988. 34–45. Uő. A kis jégkorszak éghajlattörténetéről. Agrártörténelmi Szemle. 1989. 1–4. 118–147.

²⁰ SZT. I. 461–462. A vonatkozó részt Kulcsár Péter írta.

²¹ SZT. II. 175–178. A vonatkozó részt Rákos István készítette.

²² Reizner IV. 69–70, 73, 73–75, 75–76, 93. SZT. I. 464–465.

amikor már Szeged a szabad királyi városok sorába került, tudósítanak a források. Ezen időszakban — amint Kulcsár Péter megállapította — jelentős demográfiai mozgás és azt követő ingatlanforgalom alakult ki a városban²³.

A vámmentesség megszerzése minden város alapvető érdekei közé tartozott, a városi privilégium levelekben is szerepel²⁴. Érvényesítéséért meg kellett küzdenie a polgároknak. A privilégium levelükre hivatkozni nem tudó városok pedig, mint Szeged is, fokozatosan szereztek meg egyre szélesebb körű vámmentességüket. 24 olyan oklevelet őriz a város titkos levéltára, amelyben szerepel valamilyen formában a vámmentesség vagy annak megerősítése.

Ha időrendben egymás után állítjuk ezen okleveleket, sajátos kép rajzolódik ki. 1389-ben a szeri nemeseket intette Zsigmond király, hogy ne zaklassák adószedéssel a sáregyházi úton Buda felé járó szegedieket, akik Erzsébet királyné oklevelére hivatkozva hangoztatták ősi vámmentességüket. 1408-ban a szerémi boraik szállítására szereztek vámkedvezményeket, és elérték a borok Kőszentmártonba vitelének szabad lehetőségét. Nem véletlen, hogy a két oklevél a szegediek legfontosabb útvonalát, a budait és árucikkét, a bort említi. A következő, 1415-ben keletkezett oklevélben Borbála királyné tiltja kecskeméti adószedőt a szegediek vámolásától, hivatkozva azok Zsigmond királytól kapott, az egész országra szóló vámmentességére. Nyilván nem olcsón, de lépésről lépésre sikerült eltakarítaniuk maguk és áruik elől a budai úton őket akadályozó vámokat és vámosokat.²⁵

Az útvonal mellett árufajtákra is szereztek kedvezményeket. 1422-ben mint kereskedés és élelmiszer szerzés ügyében járókat menti fel a király az adók alól. 1430-ban erre új oklevelet kaptak, amelyet 1436-ban még egyszer Zsigmond királlyal, 1464-ben Mátyás királlyal, 1481-ben pedig Guti Országh Mihály nádorral erősítettek meg.²⁶

Bár a kereskedés ügyében járó szegediek, amint láttuk, már Zsigmond királytól vámmentességet kaptak, a borszállításban és kereskedésben szerzett kiváltságokat azért külön is meg kellett szerezniük és erősíteniük. Az első adat erre vonatkozóan 1408-ból származik, amikor is Geges György szegedi bíró parancsára Zsigmond király a szegediek kamanci és péterváradai borai után a vámok mennyiségét megha-

²³ SZR. 38. 93. sz. 45., 111. sz., 48–50, 114, 115. sz. SZT. I. 451–453. 456, 464.

²⁴ Fügedi Erik i. m. 36–41.

²⁵ Reizner IV. 4–5., 16–18, 25–27. Zsigmondkori oklevéltár II/1. 1400–1406. Összeállította: Mályusz Elemér Bp. 1956. 3972. sz.

²⁶ Reizner IV. 4. 27–28., 30–31, 36–38, 58–60, 78–81.

tározta, és engedélyezte a borok Kőszentmártonba való szabad szállítását.²⁷ 1450-ben a titeli préposttal és káptalannal perlekedtek a révvám mértékének ügyében, 1458-ban Becsénél kaptak vámmentességet, Mátyás király ugyanis Brankovics György mindkét Tisza-parti vámosait tiltja el a szegediek vámolásától és adóztatásától.²⁸ 1471-ben Mátyás király a szegedieknek már vámmentességet ad — kivéven a szüretelő pénz fizetését — a pétervárad szőlőkre, és újra megerősíti boraik szabad átvitelét Kamancból Kőszentmártonba.²⁹ A szőlőskertek valamint bor után szedett helyi adók és vámok ügyében a pétervárad apáttal, és a kalocsai érsekkel, akiknek illetékessége a terület nagy részére kiterjedt, további vitáik adódtak,³⁰ amelyeket itt most nem részletezünk.

Amint a fentekből is kiderült, a szegedi szőlősgazdák és kereskedők a boraikat hajóikkal szállították észak felé. A Dunáról Titelnél húzták át a hajókat a Tiszára, ahol Becsénél, Zentánál és Nagyadorjánánál vámosták őket. A zentai vámnál keletkezett vitáikból támadt perben Báthori István országbíró előtt léptek egyezsége Zenta és a zentai vám birtokosaival, a budai préposttal és káptalannal. Az oklevélből az előzményekre vonatkozóan annyi kiderül, hogy a szegediek a király parancsára (nyilván haszna származott belőle) elfoglalva tartották a mezővárost és révjét, ami ellen felléptek a birtokosok. A nagyobb hatalmaskodás valamelyik esetével állunk tehát szemben, amelyért általában keményebb ítéleteket hoztak, jelen esetben azonban egyezsége került sor. A nagy hordókért 1 forintot, az üreskért szüret idején 10 dénárt kellett fizetni, a hajókért 25, a ladikokért pedig egy dénárt, ha bármivel megrakottan hajóztak, a csónakok vámmentesek voltak.³¹

Az oklevélből kiderül, hogy a belső vámokat illetően a király által adományozott vámmentesség csak az általa kézben tarott vámhelyekre vonatkozott, a többiért a birtokosokkal külön meg kellett küzdeni, amint ezt számos példa is mutatja. A király által adott vám kiváltságot tehát a vámhelyek birtokosai általában nem tartották be, jóllehet ők maguk is királyi kegynyilvánítás, azaz a királyi jog átadása révén szedhettek pénzt a vámhelyeken. Így érthető az: miként „érte meg” mezővá-

²⁷ Reizner IV. 16—13.

²⁸ Reizner IV. 46—49., 54—55.

²⁹ Reizner IV. 69—70.

³⁰ A szerémségi bortermelés kérdésére lásd: Bálint Sándor: Szeged és a Szerémség bora. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 14., 1973. 67—72. SZT.I. 464—466, 473—475. A vonatkozó részt Kulcsár Péter írta.

³¹ Reizner II. 74—75.

rosok és jobbágyfalvak gazdag kereskedőinek is a távolabbi vidékekre folytatott áruszállítás, ugyanis nekik, ha csak valamilyen formában nem bújtak ki alóla, minden vámhelyen fizetniük kellett.

Az oklevél pontosan leírta a háromféle vízijárművet is, a hajót, a ladikot és a csónakot. E vízi szállítóeszközöket századunk derekáig látni lehetett a Tiszán. A hajó méreteire talán abból lehet következtetni, hogy 20 hordó, azaz egy hajó rakománya után kellett hordónként egy forintot fizetni. A hajókat hegymenetben bizonyára lóval vontatták. A ladik, a nagyobb méretű csónak neve azóta is, evezővel hajtották, kisebb rakomány is elfért rajta, míg a csónakon csak a személyes dolgok és kisebb csomagok fértek el.

Nemcsak a bor megtermelése és elszállítása során kellett leküzdeniük az egyes akadályokat a szegedieknek, az értékesítés is nehézségekbe ütközött. 1347-ben a kassaiak ugyanis privilégiumot kaptak a borok északra, Lengyelország felé szállítására, sőt 1482-ben is csak Tiszalucig engedélyezte a király a délvidékiek számára a borszállítást, jóllehet a Krakóiak már 1458 óta szállíthattak bort a Szerémségből. Végre 1484-ben a király megengedte a pesti és szegedi valamint más alvidéki kereskedők borszállítását a Felvidékre, így Lengyelország felé is, sőt még azt is hozzátette, hogy a városokon kívül kimérhetik.³² A bor továbbszállítási jogának megszerzése, amelyet bizonyára nem olcsón nyertek el a királytól, fontos adalék a dél- és közép-magyarországi városoknak a 15. század második felében bekövetkezett megerősödéséhez.³³ A szegediek gazdasági erejét tükrözi Beatrix királyné 1485-ben kiadott oklevele, amelyben megparancsolta Kállai Jánosnak, hogy Papiá-i János, diósgyőri várnagynak segítsen megakadályozni a szegediek borának értékesítését a diósgyőri uradalomban,³⁴ mivel sértette a királyné gazdasági érdekeit. Mindezek után érthető, miért szerepel az 1498-as, a város kiváltságait megerősítő oklevélben, — amelyet 1523-ban II. Lajos királlyal megerősítették, és még ez évben átrattak a csanádi káptalannal —, oly hosszan a vámmentesség köre, és miért szereztek a királytól ugyancsak 1523-ban egy újabb oklevelet adómentességük biztosításához.³⁵

Az általános adómentesség sem jelentett azonban teljes körű adómentességet, illetve azt a vámosok gyakran semmibe vették, amint azt II. Lajos király 1516-ban

³² Feyér Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp. 1981. 61. SZT. I. 475.

³³ Kubinyi András 1994. 10.

³⁴ Reizner IV. 85–86.

³⁵ Reizner IV. 88, 129–130, 131.

— ekkor már Szeged szabad királyi város — okleveléből megtudjuk. A király ugyanis minden vámhely hivatalnokát tiltja az épületfát a Tiszán és a Maroson Szeged felé úszató szegediek adóztatásától.³⁶ A bor- és állatkereskedelem mellett a szegedi kereskedők harmadik, az előző kettőnél szerényebb jövedelmet hozó foglalkozási ága a fakereskedelem volt, amellyel nemcsak épületfát biztosítottak a gyorsan növekvő város lakosságának, hanem a hajókészítő műhelyek igényeit is kielégítették. A tutajos faúsztatást a középkortól századunk derekáig folytatták a Tiszán és a Maroson.

A vámprivilegiumok mellett a gazdasági jellegű kiváltságok között lényeges az önálló vásár tartása. Szegeden, amint a szakirodalom feltárta, hétfőn a Palánkban, csütörtökön Felsővároson, szerdán pedig Alsóvároson vásároztak a 15. század második felében. Az utóbbiak szereztek egyébként legkésőbb (1459-ben) hetivásár tartására engedélyt.³⁷ A felszegedi hetivásár engedélyét 1437-ben kapták, amely felett már a polgárok rendelkeztek, ugyanez lehetett a helyzet az alszegedivel is, ám éppen az „ősidők” óta tartott palánkival kapcsolatos 1456-os oklevél, amelyben Hunyadi János kormányzó tiltotta meg a mindenkori szegedi várnagynak, alvárnagynak és az adószedőjének, hogy a vásárra vasárnap és hétfőn érkezőktől adót szedjen, azt mutatja, hogy bár Szegeden volt hetipiác, de annak szervezése és haszna 1456-ig a földesúr és nem a polgárok kezében volt, tehát ezen városi gazdasági alapjog tekintetében sem voltak azelőtt a szabadság legnagyobb fokának birtokában. Ám egyúttal láthatjuk azt is, hogy a város a 15. században, de főképp annak második felében a korábbiakhoz képest rohamléptekkel haladt az egyes jogok külön, külön bekövetkező elnyerésével teljes szabadságának megszerzése felé. Egyetértünk Petrovics Istvánnal, aki úgy véli, még a 15. század első harmadában sem tartozott Szeged a legjelentősebb kereskedővárosok, — hozzátehetjük — ebből következően a legjelentősebb városok közé. A 15-16. század fordulójára ebből a helyzetből jutott oda, hogy területén majd minden nap vásároztak, Luca napkor pedig három napos éves állat vásárt tarthattak,³⁸ mindegyiket immáron a földesurnak, a királynak és tisztségviselőinek beleszólása nélkül a saját hasznukra, amelyből természetesen a király is részesedett valamilyen formában, csak erről a források szemérmesen hallgatnak.

³⁶ Reizner IV. 95. Magyar fordítása: Géczy Lajos CSMÉ. I. 105—106.

³⁷ SZT. I. 408—409., 471. A vonatkozó részeket Petrovics István és Kulcsár Péter írta.

³⁸ Reizner IV. 89—90.

A gazdasági kiváltságok megszerzésével párhuzamosan egyéb kiváltságaik megszerzéséért is fáradoztak a szegediek. Az egymás között felmerült vitás ügyekben, polgári peres és büntető ügyekben is a tanács: a bíró és az esküdtek voltak illetékesek. Az éppen a 13. századi adatok hiánya miatt nem kísérelhető figyelemmel, mikor játszódott le a folyamat, amely során függetlenedtek a szegedi várnagy és helyettese, az alvárnagy joghatóságától, aki uruk, a király nevében gyakorolta azt felettük. A 15. századra már nyilvánvalóan megszerezték e fontos szabadságjogot és a vele járó jogegyenlőséget is, hiszen 1409-ben Zsigmond király már a szegediek ellen indított pereket a szegedi bíró elé rendelte.³⁹ Hangsúlyoznunk kell, hogy csak a kereskedelmi és egyéb gazdasági ügyletek során keletkezett ügyekről van szó. A város és polgárai a város határán kívül eső birtokügyekben (vétel, eladás, zálog, örökség) az országos szokásnak megfelelően más bíróságokhoz tartoztak, amint számos oklevelük bizonyítja.⁴⁰

Zsigmond király említett, 1409. évi oklevele fellebbviteli fórumként a tárnoki széket jelölte meg, azt a bíróságot, amely 1378 után fejlődött ki mint a szabad királyi városok bírósága.⁴¹ Az természetesen még nem jelentette Szeged szabad királyi városi státusát, hogy királyi kegyből vitás ügyekben a tárnokszékhez fordulhatott, még akkor sem, ha eme jogot a király 1436-ban megerősítette,⁴² ám az oda vezető útnak egyik fontos állomása volt.

Szeged lakói csak a 15. század közepétől tartoztak egy bíró és tanács hatásköre alá. Kulcsár Péter úgy véli, igazgatási és jogi tekintetben 1469-ben lett egységes a város, ugyanis a fenti dátummal készült el új pecsétje, bár ő is hangoztatja, hogy az egységesedés már esetleg korábban végbement, és a pecsét készítésének más oka volt.⁴³ E tekintetben a források hiánya miatt, ma sem mondhatunk többet. Feltehetően az 1430-as évek második felében, illetve az 1440-es évek során mehetett végbe a közigazgatási, jogi egységesedés, hiszen Alszeged bírójáról és esküdteiről 1422-ben értesülünk másodszer és egyben utoljára, továbbá 1450-ben már főbíró állt a város élén.⁴⁴ A három város korábbi közjogi helyzetéről a források

³⁹ Reizner IV. 18–19.

⁴⁰ Reizner IV. 78–81.

⁴¹ Bertényi Iván: Az országhírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 45–46. Stefánia Mertonová: Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vyvoja tavernického súdu v. Uhorsku (15–17. stor.) 1985. 17–30.

⁴² Reizner IV. 35–36.

⁴³ SZT. I. 424–425.

⁴⁴ Uo. 425.

hiánya miatt csak feltételezéseink lehetnek. A Palánk és Alszeged önállóságát oklevelek igazolják, de Felszeged önálló városi létét okleveles adat nem bizonyítja. Az Asszonyfalva más néven Felszeged, 1405-ben felbukkanó elnevezés valamint az asszonyfalvi polgárok említése 1355-ben⁴⁵ a település önállóságára utal, azt azonban nem tudjuk: milyen jogi állása volt. Véleményünk szerint kisebb jogokkal rendelkeztek, mint a szegediek, azaz palánkiak, talán éppen a névváltozással egy időben, a 14-15. század fordulóján, amikor a két település összeolvadt, játszódtott le a jogi egységesedés is. Különállásának a későbbiekben semmi nyomát nem találjuk a forrásokban.

A bíróválasztásban, legalábbis az alszegediek, nagy szabadságot élveztek, amint Zsigmond király 1412-ben kiadott oklevele bizonyítja.⁴⁶ Mennyire, vagy miként szólt bele ezen időben a palánki bíróválasztásba a szegedi várnagy vagy helyettese, arra vonatkozóan nincs adatunk, csak 1486-ból értesülünk a fennálló helyzetről.⁴⁷ Az egyrészt a Horogszegi Szilágyiakkal, másrészt talán a Hunyadiakkal is rokoni kapcsolatban álló legfelsőbb és örökös főbíró Szilágyi László halála után a polgárok panaszára Mátyás király elrendelte az évenkénti bíróválasztást, és a megválasztott bíró bemutatását a választást követő egy hónapon belül.⁴⁸ Szilágyi főbíróságának élethossziglan tartó idejéhez bizonyára hozzájárult a királyi rokon volta, és bár visszaélések és jogtalanságok származtak a hosszú előjárásból, ezen időszak alatt függetlenedhetett teljesen a szegedi főbíró a király helyi tisztségviselőitől, a korábbi kötöttségekre 1488-ban már csak a király előtti bemutatkozás emlékeztetett.

Amint homály borítja a szabad bíróválasztás megszerzésének idejét, és a királyi tisztségviselők valamint a város előjáróinak hivatalos és személyes kapcsolatait: viselt-e például városi esküdt a várban avagy a sóházakban hivatalt vagy fordítva, ugyanúgy a szabad plébános választás megszerzésének pontos ideje sem ismeretes. Mátyás király 1458-ban, amikor Szeged polgárainak a plébános választásban gyakorolt kegyúri jogát a Szent Demeter és Szent György plébániákban, a Szent Péter valamint Szent Erzsébet ispotályokban és tempolomokban megerősítette, utalt arra, hogy e kiváltsággal, amely subpatronatust jelentett, azaz nem teljes kegyúri jogot,

⁴⁵ Petrovics István: *Azzonfolua alio nomine Felzeged*. AUSZ LXVII. Szeged 1980. 67–74.

⁴⁶ Reizner IV. 24–25.

⁴⁷ Reizner IV. 86–87.

⁴⁸ Kubinyi András: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló—korban*. Levéltári Közlemények 1967. 264–269., SZT. I. 459–460.

már rendelkeznek. Az egyes településrészek még külön-külön jutottak e joghoz, vagy már a területileg és jogilag egységes Szeged kapta meg, nem ismeretes. Arra azonban lehet következtetni, hogy Szeged polgárai mint királyi hospesek már az Árpád-korban élvezhették ezt a jogot.

Ha az időpontot illetően a pontosítást nem is tudjuk elvégezni, a Szent Demeter plébániára és a plébános jogállására vonatkozóan teszünk néhány észrevételt. Feltehetően a király alapította még a 11. században, és így mint királyi kápolna, amelyet társaihoz hasonlóan a 12-13. század fordulóján alakítottak át plébániává, az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. Az esztergomi és a kalocsai érsekség között a 12. század második felében és a 13. század első harmadában tartó nyílt ellenségeskedés idején a kalocsai érsek elérte, hogy a saját és a suffraganeus püspökségek területén lévő királyi kápolnákat, illetve plébániákat a saját iurisdictionja alá vonja. Így kerülhetett a Szent Demeter plébánia is az esztergomi érsek joghatósága alól a kalocsai érsekébe, és azt a középkor során az esztergomi érsek már nem tudta visszaszerezni, ám ha ez valóban így volt, nehéz magyarázatot adni arra: 1524-ben az esztergomi érsek miért járult hozzá nagylelkűen anyagiakkal a városfal építéséhez.⁴⁹ Nem került azonban a szegedi főesperes alá, megmaradt exemptiója, csak ezután nem az esztergomi, hanem a kalocsai érseknek engedelmeskedett. Ez a helyzet állt fenn a török hódoltságig. A plébános megtarthatta azon jogát is, hogy szentszéki ügyekben önállóan járhatott el,⁵⁰ amit bizonyít IX.

⁴⁹ Reizenr IV. 54–55. Magyar fordítása: Géczy Lajos CSMÉ. I. 79. Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei 19. (1959) 74–84. Kubinyi András: Plébános választások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. Aetas. 1991/2. 28. Koszta László: Adalékok az esztergomi és kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3., Bp. 1992. 73–82.

⁵⁰ A szakirodalomban nemcsak arról keletkezett vita, hogy a középkorban az esztergomi érsek exempt-jé volt-e a szegedi plébánia, hanem arról is, hogy mikor került a csanádi püspök joghatósága alá. Oltványi Pál (A szegedi plébánia és a t. piarista atyák szegedi krónikája, Szeged, 1886. 10–11) kalocsai forrásokra hivatkozva feltételezi, hogy a csanádi püspökség, miután Dózsa és serege elfoglalta és felégette Csanádot, a székhelyét a káptalannal együtt Szegedre helyezte, és ott is maradtak. Juhász Kálmán e feltételezést, amely a köztudatba is átment, nem osztotta (Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1500–1552). Csanádvarmegyei Könyvtár 43. Makó (1947. 44–45.), sőt korábban a csanádi káptalan történetéről írva éppen azzal, hogy a káptalan utolsó oklevelét 1549-ben állította ki, bizonyította addigi működését, ez pedig semmi esetre sem lehetett Szegeden, mert a város 1543 farsangján már a török kezére került, és ott ezután nem működhetett volna a káptalan (Juhász Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó 1941. 15.) A Kalocsán lévő források alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a püspökség 1514-ben ideiglenesen Szegedre költözött, de a püspök és a káptalan az épületeik helyreállítása után visszatértek Csanádra. A középkori helyzettől függetlenül alakult ki a 18. században az esztergomi érsek, a váci és a csanádi püspök között

Bonifác pápa 1400-ban kiadott oklevele, amelyben megparancsolja a Szent Demeter egyház rektorának, hogy Egyed István szegedi laikust a kiközösítés bűntette alól oldozza fel.⁵¹ Hogy a város többi plébániája rendelkezett-e önállóan szentszéki jogokkal, az nem ismeretes. Mindenesetre nem véletlen, hogy a szabad plébános választást is a 15. század második felében erősítették meg.

A városi jognak az Isenmann által említett területei közül a szokásjogra és a városi alkotmányra vonatkozóan nem sok adatot találunk a Szegedi forrásanyagban. Az utóbbi körébe tartoztak azonban a város, azaz a közösség vagyona és intézményei, amelyekről szerény adatokat szolgáltatnak a 15-16. század fordulóján keletkezett oklevelek. Máig nem ismeretes, hol állt a középkorban a szegedi városháza. Korszakunk végéről azonban értesülünk arról, hogy II. Lajos király a szegedieknek adományozta a Szilágyi László egykori szegedi főbíró által épített kőházat,⁵² amely az egyik legtekintélyesebb polgárháza volt a városnak. A ház adományozást megelőző története is jól adatolt. 1520-ban ugyanis Sárszegi István sókamara ispánnak, Szeged egyik leggazdagabb polgárának a kezén találjuk.⁵³ Ekkor ő eladta 100 forintért Beke Ferenc pesti polgárnak. 1525-ben viszont az adományozó levélben a király megemlítette, hogy atyja adományából Dajka István birtokolta. Mikor és hogyan került a király kezére, nem lehet tudni. Mindenesetre az adományozás után a város közösségének a tulajdonába került, közcélokra használták, talán éppen városháza lett. Ide húzódott a szegediek egy része 1527-ben Cserni Jovantól való félelmében, és innen lőtte le a „cárt” egy szegény ember puskájába golyó hiányában boglárt téve.⁵⁴

A szegedi polgárok közösségének ingatlanai közül 1522-ben kiadott oklevélből ismeretes a Budán lévő szegedi ház, amely a Szent Miklós kolostor előtt, Báthori András háza mellett állt.⁵⁵ Fenntartására a budai és pesti polgársággal létrejött

a jogvita a Szegedi plébánia hovatartozását illetően, amelynek pontos feltárása a későbbiekre vár. A szegedi plébánia 18. századi exempt voltára lásd: A szegedi plébánia 1761. évi összeírása. Fordította: Farkas Csaba. TCST. XIII. 1988. 5—16.

⁵¹ Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 164—165.

⁵² SZR. 48—50. 114. sz. Magyar fordítása Blazovich László. CSMÉ. I. 111—112. 115. sz. SZT. I. 454. 491. A vonatkozó részt Kulcsár Péter írta.

⁵³ SZR. 11. SZT. I. 454.

⁵⁴ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A hevezetűt és a jegyzeteket írta Székely György 134—135. SZT. I. 503.

⁵⁵ SZR. 46—112. sz.

szoros és állandó kereskedelmi kapcsolatok miatt volt szükség, ugyanis a korabeli Magyarország szűkölködött szálláshelyekben.⁵⁶

A középkori városi létehez hozzá tartoztak a kegyes célú alapítványok, amelyeknek intézményeit a város tarotta fenn. A középkori Szegeden kettő állt belőlük. Az Alsóvároson a Szent Péter ispotály, amelynek Mátyás király 1458-ban kiadott oklevele szerint a város korábban is a kegyura volt, nevét pedig a Régi Ispotály utca őrizte a 18. században.⁵⁷ Jelen esetben eltekinthetünk annak a kérdéskörnek a bemutatásától — új adat hiányában csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk —, hogy volt-e valamiféle összefüggés a johanniták esetleges szegedi jelenléte és az ispotály, valamint az alsóvárosi kolostor és templom, valamint a Szent Péter ispotály helye és működése között. Mindenesetre, ha 1459-ben a Szűz Mária kolostor állt, hiszen Mátyás király hetivásárt engedélyezett ekkor előtte, az nem lehetett azonos helyen a Szent Péter ispotállal, amelynek városi kegyuraságát ugyancsak a király említette 1458-ban, sőt állt az 1520-as években is. Az 1458-as oklevél szerint a Szent Péter ispotály — amint az más városok esetében is gyakorlat volt — a plébánia szerepét is betöltötte Alszegeden a középkor végén. Ez utóbbi tény is azt a nézetet erősíti, miszerint az Alsóvárosi ferences templom és kolostor nem a Szent Péter templom helyén, illetve mellette épült. Véleményünk szerint a kolostor és templom felépültétől a török időkig a két intézmény egymástól függetlenül létezett.⁵⁸

Kevesebb az adat és a vitás kérdés a felsővárosi Szentlélek apácázárdával kapcsolatosan. Egyetértünk Kulcsár Péterrel, aki úgy vélekedik, hogy a premontreiek zárdáját a város vagyonosai tartották fenn lányaik és özvegyeik számára. Létrehozásának ideje ismeretlen, egy 1511-es adat szerint már akkor állt, megszűnése az 1520-as évekre tehető. Létét Szeged gazdasági virágzásának, megszűnését a város hanyatlásának köszönhetette.⁵⁹

⁵⁶ Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja: Blazovich László — Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. 198.

⁵⁷ SZT. I. 298—301. A vonatkozó részt Szegő László írta.

⁵⁸ Reizner IV. 54. 55—56. Máté Zsolt: Szeged 16. századi helyrajza. TCST. XIV. 1989. 16—17. Kubinyi András Aetas. 1991. 27. Vö. SZT. I. 486—487. Péter László: Szegedi ferencesek, Szeged, 1991. A Somogyi Könyvtár kiadványai 33. 5—6. Trogmayer Ottó: Xenodochium. Ispotály a ferences templom mellett? Szeged, 1993. január 34—35. Lukács Zsuzsa — Szónoky Miklós: A Szeged-alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványai. Stílus- és műhelykapcsolatok a művészettörténeti és geológiai vizsgálatok alapján. Szeged, 1994. június. 12—17.

⁵⁹ SZT. I. 493. II.

A városi „vagyonhoz” számolták a városfalat is, amelyet a polgárok építettek, óvták állagát és segítségével védték a várost. Egy-egy részét a város polgárainak egy-egy csoportja tartotta karban, és ha harcra került a sor, az ő falszakaszukon küzdöttek az ellenséggel. A városfal azonban, Hans Hattenhauer szellemes megállapítása szerint, bár „feltalálása után” addig soha nem látott biztonságot nyújtott a városok lakóinak, ám mégis fontosabb volt, hogy egy sajátos, a falakon túli világtól eltérő jogterületet zárt körül, kézzelfoghatóan is elválasztotta egy olyan területtől, ahol más jog érvényesült.⁶⁰

Mivel Szegedet a király egészen 1514-ig saját városának tekintette, fal építésének gondolata sem merülhetett fel a polgárok között, hiszen a fal „segítségével” könnyebben szembeszállhattak volna uruk akaratával. Amikor erre már lehetőség nyílt volna, a város a török veszedelem torkában élt, jóllehet még megpróbálkozott vele Zákány István, a nagyformátumú főbíró 1524-ben, de tervét nem tudta megvalósítani az esztergomi érsek segítségével sem. A város erődítése csak a török kiűzése után annak támadásától félve Habsburg erővel és pénzzel valósult meg, ám akkor már feleslegesen.⁶¹ Bizonyára eme földsíncnak és az előtte húzódó Eugén ároknak a helyén, a mai Tisza Lajos körút nyomvonalán, illetve annak tájékán húzódott volna a középkori városfal is, hiszen maradványának egy része itt a piarista gimnázium építéskor került elő 1871-ben.⁶² A szabad királyi város státusának megszerzése után a falépítés elhúzódásának okait részint az anyagi erő hiányában, részint abban kell keresnünk, hogy bizonyára nem sok értelmét látták a fal építésének az al- és felszegedi tehetős polgárok, akik a Palánk köré húzott fal ellenére is védelem nélkül maradtak volna. Veszélyérzetük sem lehetett, hiszen városuk az ország közepén, királyi népek között állt, és évszázadok óta nem érte semmiféle támadás. A városfal nélküli város egyébként nemcsak magyar alföldi jelenség, a tiroli városok sem vették magukat fallal körül.⁶³

Egy-egy tájegység, település életében a fellendülést és hanyatlást hozó korszakok váltják egymást. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Szeged történetében és vele összefüggően jogi helyzetének alakulásában felfelé ívelő szakasz alakult ki a 15. században, amely folytatódott a 16. században is a Mohácsig terjedő évtizedekben. Szeged a korszak végére jogi státusának csúcspontjához, a szabad királyi

⁶⁰ Hans Hattenhauer: *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg, 1992. 238.

⁶¹ SZT. I. 493. II.

⁶² SZT. I. 493.

⁶³ Eberhard Isenmann 1988. 20.

város rangjához érkezett. Szabadságjogait lépcsőről lépésre szerezte meg és terjesztette ki királyi adományok elnyerésével, miközben a regionális jelentőségű településből országos tekintélyű város lett. Példája azért is tanulságos számunkra, mert reprezentálja — természetesen mások mellett — számunkra az önálló, külső hatásokat csak közvetetten átvevő magyar városfejlődést, ugyanis nem találkozunk sem gazdagabb sem szegényebb lakói között külfországból érkezők neveivel, akik magukkal hozták volna otthoni jogaikat.

IMRE BOBA

Vlachs in the History of Central Europe A „Problemstellung”

Currently, the appellative „Vlach”, of which variants are known in the vernacular in most of the Slavic, Germanic and Romance languages, as well as in Hungarian and Greek, carries a variety of connotations such as „Celt”, „Italian”, „Rumanian”, „transhumant shepherd”, „person of a different faith, foreigner, stranger”. The Slavic equivalents of the ethnonym „Vlach” are, e.g., the Russian „voloch” (Sing.), „volosi” (Pl.); Polish „Wloch” (for „Italian”) and „Woloch” (for „pastoral Vlach”); Bulgarian „Vlakh”. All these Slavic forms are derived from a Germanic dialect (cf. Gothic *Walhs). The Hungarian „olasz” (for ‘Italian’) and ‘oláh’ (for ‘Vlach’) are loanwords from some Slavic dialects. The Greek „Vlakhos”, used for „Vlach” and for „shepherd” is borrowed, in turn, from the South-Slavs. Since the Slavic forms were adopted from a Germanic dialect, and the Greeks use the Slavic form, the borrowing must have occurred only after the Slavs have settled in the Balkans, i.e. not earlier than the sixth-seventh century A.D. (cf. the etymological dictionaries of M. Vasmer s.v. „valach”, „voloch”; A. Brückner s.v. „Wloch”, „Woloch”; I. Kniezsa s.v. „oláh”, „olasz”.)¹

The first recorded reference to Vlachs in Central and Southern Europe, in the form „Vlachi” (plural), is in the „Vita Methodii”, a Church-Slavonic text compiled in the latter part of the ninth century, soon after the death of Saint Methodius (ob.885). Methodius is recognized as having introduced the Slavonic liturgical

¹ Max Vasmer: *Etimologičeskii Slovar Russkago Iazika*. Moskva 1964. Aleksander Brückner: *Slovník Etymologičny Jazyka Polskiego*. Warsaw 1957. István Kniezsa: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. Budapest 1955. Also confer Gyula Kristó (ed. in chief): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994. s.v. blakok and Gyula Kristó: *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál*. Századok 112 (1978) 623-658.

language in a recreated church province of Sirmium. His biographer relates in detail the events leading up to the appointment of Methodius:

„And it came to pass in those days that the Slavonian prince Rastislav jointly with Sventopolk sent envoys from Morava [=iz Moravy] to emperor Michael saying thus: [...] many Christian teachers have come to us from the land of the 'Vlachs', Greeks and Teutons, teaching us in various ways. But we Slavonians are simple people and have none to instruct us in the truth [...] o kind lord, send us such a man who will show us the whole truth.”
(*Vita Methodii. cap. 5*)²

In the Old-Slavonian original the phrase „from the land of the 'Vlachs', Greeks and Teutons” reads: „iz Vlach, i iz Grek, i iz Niemets”. The modern translations of the phrase „iz Vlach” reads „from among the Vlachs”. However, for the proper understanding of the phrase „iz Vlach”, the following comments are offered. According to the semantics of Medieval Slavonian, and in some Slavic languages even today, the plural form of ethnic names provided also the name of the land. The distinction in semantics depended on the syntax through the use of different prepositions. The phrase „iz Vlach” (Pl. Abl.) meant „from within the land of the Vlachs”, while the phrase „from among the people named Vlachs” would have been expressed with the form: „ot Vlach”.

Since some of the Christian teachers mentioned in the *Vita Methodii* came from the „land of the Vlachs”, this land must correspond to what the German-speaking people called in the Middle Ages „Walisch Land” and in modern times „Welschland”. „Walisch Land” is the German vernacular for the Latin terms „Regnum Langobardorum” and „Regnum Italia”, both denoting Northern Italy.

The German toponymics „Walisch Land”, „Welschland”, „Walchensee” are based on the name of the Romanized „Volcae”, once the Celtic population of the Roman Gallia Cisalpina, today, Northern Italy. The ethnonym „Welsch” is still used in vernacular German for all Italians. Since in the ninth century in Welschen Land there were no Celtic (Welsh) speaking people, the phrase „iz Vlach” = „from the land of the Vlachs” may refer to any attested speakers of the region: people speaking Romance dialects, Germanic dialects in the Alpine regions, and South Slavs in Istria and Carantania. The implication of all this is, that the phrase

² Several editions. Cf. e.g. in *Magnae Moraviae Fontes Historici. II. Brno 1967. 134—163.*

„iz Vlach”, being topographic, cannot be effortlessly associated with any specific ethnic group. Each occurrence of a term resembling the ethnonym „Vlach” has to be analyzed in the context of the source in which it occurs, as well as against the pertinent historical background.

The ethno-political appellative 'Volchva' (Commulative Sing.) and 'Volochoi' (Plural) were known to the compiler of the Russian Primary Chronicle.³ In the Preamble to the Chronicle he describes the people of Western Europe, among them the 'Volchva', whom he placed between the people of Gallia and the people of the city of Rome [i.e. of the Papal State]. Hence the 'Volchva' lived in Regnum Italia, located between the Papal State and Francia Occidentalis. In the same Preamble one reads that the 'Volochoi' invaded the Slovenes, who dwelt along the Danube. In the chronological part of the Chronicle s.a. 898 the compiler noted that the Hungarians had expelled the 'Volochoi' and had, themselves, settled in the land of the Slavonians.

These events reflect the well attested changes leading to the fall of the Avar domination over the Danubian Slavs, known from other sources as the penetration into Pannonia of the Langobard-Bavarian armies of Peppin, king in „Regnum Italia” („Welschland”); settling Carantanian Slavs in Pannonia (Conversio Bagoariorum et Carantanorum, caps. 6 and 10).⁴

The only other source for the study of problems pertinent for the Vlachs prior to the year 1000 is the *Gesta Hungarorum* of Anonymus Belae Regis (fl. 1200).⁵ His narrative covers events of the ninth and tenth century. His narrative concerning the Vlachs (caps. 9, 11, 24-27, 44, 46, 48, 49, 51) are subject to extensive interpretations with conflicting deductions.

In chapter nine of his narrative, Anonymus relates the hostilities around Kiev, shortly before 895, between the Russes and the recently formed Onogur-Magyar federation. After concluding a peace, the Russes told Almus, the duke of the federation, about the riches of Pannonia and have encouraged him to proceed to Pannonia. The Russes also named the various inhabitants of Pannonia. Since the enumerated names have bearing on the meaning of the name „Vlach”, the Latin text of Anonymus has to be scrutinized:

³ Several editions. Cf. e.g. *Povest Vremennykh Let*. I. Moskva 1950. 10, 11, 21.

⁴ Several editions. Cf. e.g. in *Magnae Moraviae Fontes Historici*. III. Brno 1969. 292—322.

⁵ Cf. in *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I. Budapest 1937. 45, 46, 48, 65, 66, 98, 102.

„Duces vero Ruthenorum [...] rogaverunt Almu ducem [...] in terram Pannoniae descenderent [...] quam terram habitarent Sclavi Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum”.

The fragment „*terram Pannonie habitarent Sclavi Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*” is being currently interpreted in Hungarian translations to mean: „Slavs, Bulgarians, Vlachs and the shepherds of the Romans”.⁶ Such a translation is suggested also by some of the printed editions of the Latin text, where a comma has been placed between the „Sclavi” and „Bulgarii” (e.g., *Scriptores Rerum Hungaricarum I. 45*; thereafter abbreviated as SRH).

In Rumanian translations, or in studies in Western languages originating in Rumania, the phrase „*Blachii ac pastores Romanorum*” is interpreted to mean, that the „Blachii” are „Romani”, hence, the Vlachs are Romans and thus the ancestors of the present-day Rumanians.⁷ The noted Rumanian historian, C. Giurescu, interprets the same fragment to read: „Slavs, Bulgarians, Romanians and the shepherds of the Romans”, simply translating „Blachii” as „Romanians”, consequently, in his view, the shepherds are not Romanians nor Romans.⁸

These currently offered analyses of the text of the *Gesta* are unacceptable on philological, logical and historical grounds. As noted above, the manuscript has no comma between „Sclavi” and „Bulgarii”. The grammatical forms 'Bulgarii' and 'Blachii' do not refer to ethnic or political entities, but are Genitive Singular adjectives formed from the appellatives „Bulgaria” and „Blachia” respectively. The forms „Bulgarii” and „Blachii” are used as adjectival attributes to indicate the lands of origin of the 'Sclavi': „Sclavi Bulgarii et Blachii” = „Bulgarian and Blachian Slavs”.

Scholars concerned with the identity of the Vlachs seem to overlook the fact, that Anonymus refers to conditions in Pannonia only. The „Sclavi Blachii”, are no others than Slavic speaking settlers from 'Welschland', the settlers known from the text of the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (caps. 6 and 10). The „Sclavi Bulgarii” may have been the Timocani, a Slavic polity, that defected from the Bulgarian federation in 818 (*Annales Regni Francorum*) and settled along the Sava in Pannonia. There were also other „Sclavi Bulgarii”, namely the „Sclavi”

⁶ György Györffy: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Sec. ed. Budapest 1975. 143.

⁷ Adolf Armbruster: *La romanité des Roumains*. Rumanian Academy 1977. 35, 45, 73.

⁸ C. Giurescu: *The Making of the Romanian National Unitary State*. Sec. ed. 1975. 38.

who were resettled between the Danube and Tisza, toward the Northern Carpathians by Keanus Magnus of Bulgaria (cf. Anonymus, cap. 11).

In the remaining fragment of the sentence under analysis, the phrase „pastores Romanorum” the genitive form „Romanorum” is not a definition of the ethnicity of the 'pastores' but, as Genetivus Possessivus, expresses the „dependence on, or belonging to, the Romans”. The „pastores Romanorum” were simply „the shepherds of the Romans”, hence the shepherds themselves could not be Romans.

It should also be pointed out that the „Romani” in the narrative of Anonymus were not the Romans of antiquity, but a segment of the population of the Frankish-Roman Empire of the ninth century. With the exception of one reference to the Romans of antiquity in chapter one, Anonymus always uses the name „Romani” for the military leadership of the Frankish-Roman Empire (caps. 11, 46, 48, 51). In chapter eleven the 'Romani principes' (= nobility, counts) settled their shepherds in Pannonia, „up to the river Danube”, at the time, when Keanus Magnus of Bulgaria occupied and settled Slavonians between the Danube and Tisza, toward the Carpathians.

This „Roman” and Bulgarian expansion occurred after the fall of the Avar realm, hence c. 800 A.D. A century later, when the Hungarians entered Pannonia proper; „All the Romans sought salvation in escape” (Anonymus cap. 46, cf., also caps. 48, 51). Thus the 'Volochi' known to the compiler of the Russian Primary Chronicle (Preamble), who invaded Pannonia and were expelled by the Hungarians in the ninth century, were fighting men from the Frankish realm of Regnum Italia = „Welschland”. Possibly, because of the overall 'Frankish' control of this polity, some scholars interpret the terms „Volchva” and 'Volochi' as „Franks” instead of: „people from Welschland”. Welschland at that time was an autonomous „regnum Italiae” within the Frankish realm. While the „Romani” had been expelled, their shepherds may well have remained in Pannonia. Finally, Anonymus does not report the presence of „Romans”, shepherds or otherwise, in Transylvania.

Anonymus, however, knew a certain „Gelou Blacus” as lord and duke in „terra Ultrasilvana”. He is known only to Anonymus. Gelou is named 'dux', 'dux Blacorum' and 'dux ultrasilvanus', hence equal in rank to other independent ninth-century rulers in the Carpathian Basin, such as Árpád, Menumorout, and Salanus. Duke Gelou's retainers and subjects were „Blasii et Sclavi” (Anonymus, caps. 24, 25, 26). In the phrase „Blasii et Sclavi” one has to note, again, the semantic distinction between the forms 'Blasii' and 'Sclavi'. The first form is Nominative Plural adjective, used substantively. Thus Anonymus refers to ethnic „Sclavi”,

evidently autochthons in Transylvania, and to „Blachii”: „those who belong or originate from a land „Blachia/Vlachia”.

*

Duke Gelou and his „Blasii” played a significant role in the history of Transylvania. As reported by Anonymus, after the Onogur-Magyar federation had crossed the Carpathians (895), a certain Onogur chieftain named Tuhutum, with the permission of the duke of the federation, Árpád, moved into Transylvania, while Árpád, with his Magyars, crossed the Danube into Pannonia (cf. above, chapter Dacia-Transylvania). Tuhutum defeated Gelou. Many of his Blasii retainers were killed, others were captured („multi interfecti, plures vero capti”). Tuhutum, henceforth is the lord and duke of the acquired territory. Thus the Blachii, attested for the late ninth century in Transylvania, were fighting men, the retainers of duke Gelou.

A century later the Vlachs appear in sources under the name of „Wolachen”. Among foreigners („advenae”) assuming service at the court of duke Géza and his son Stephen king of Hungary (ob. 1038) there were Czechs, Poles, Greeks, Spaniards, Slavs, Armenians, Saxons, „Pagans” and „Wolachen” (Chronicon Henrici de Mugeln cap. 15 SRH II. 140). In a parallel text, in place for „Wolachen”, the name „Latini” is used (Chronicon Budense. SRH I. 303), while in another parallel text the name is „Walon” (Chronicon, quod in Monte s. Georgii conservatur. SRH II. 279). Again, the Wolachen-Latini-Walons are employed at the ducal or royal court or in the army. They were, obviously, not shepherds.

*

By the year 1038, the year Saint Stephen died, his whole realm, which included at that time Transylvania, was organized ecclesiastically into the church provinces of Esztergom in Pannonia and regions north of the Danube, and of Kalocsa, east of the Danube, including Transylvania, later also Slavonia south of the Sava. The Hungarian church followed the practices of the Western, Roman, church, with the use of Latin in liturgical services. Through conversion to Roman Catholicism the local nobility of Slavic, Vlach and Hungarian descent, all became members of the Royal class of „servientes regis”, and soon were „Magyarized”.

From this analysis of the pertinent sources covering the ninth and tenth centuries, it appears evident that the Vlachs mentioned in the *Vita Methodii*, in the Russian Primary Chronicle and in the *Gesta of Anonymus Belae Regis*, were neither Romans nor shepherds. In the case of the *Vita Methodii* they are educated clergy; in the Russian Chronicle and in the *Gesta of Anonymus* they are fighting men of organized polities.

*

Pastoral Vlachs are first attested in Central Europe in Byzantine sources for 976.⁹ In Hungary they may have appeared not earlier than 1054, the date of the schism between the patriarchates of Rome and Constantinople. Indications for that are provided by church history of the region. Before the Schism, dioceses and church provinces were either under the jurisdiction of the patriarchs of Rome or Constantinople. There was no need for overlapping jurisdiction. In Hungary the liturgical language was Latin, while in church provinces south of Hungary Greek or vernacular Slavonic.

The Vlach population of Medieval and early modern Hungary were speakers of a Romance dialect, and lived within „Latin” dioceses. Until the nineteenth century they used Old-Slavonian (Church-Slavonic) language in liturgy, and the Cyrillic letters in Church and private usage, and had a clergy that recognized the jurisdiction of the Orthodox archbishop Ochrid. Thus the conjecture is that, since in Transylvania there was no Orthodox ecclesiastical hierarchy before the eighteenth century, the Vlach clans and extended families must have arrived in Hungary with their own clergy after the schism of 1054, and continued to employ clergy from Orthodox Bulgaria or Serbia. „A document of Emperor Basileos II, dated May 2, 1020, mentions the Vlachs, living all over Bulgaria, as belonging to the archbishopric of Ochrid.”¹⁰

*

In medieval Transylvania the Vlachs were a 'privileged' class of foreign settlers, like the Saxons. They had self-government by communities and paid taxes

⁹ Cf. Paul Miron: *Die rumänische Sprachgemeinschaft. Dacoromania. I.* 1973. 185.

¹⁰ Quoted from Paul Miron's study cited above.

directly to the king. They could follow their „orthodox” religion, but could not have bishops within the Roman Catholic dioceses. Vlach boyars (nobility) frequently converted to Catholicism, whereby they became part of the Hungarian nobility. Religion being no barrier, they soon became 'Magyars'.

There were two political organizations of the Vlachs in East Central Europe: Walachia, south of the Carpathians along the Lower Danube and Moldavia, and east of the Carpathians, toward the river Seret, both attested since the 13th-14th century respectively. These two principalities merged in 1859 to form the core of the Kingdom of Rumania, succeeded in 1947 by the Peoples Republic of Romania, followed by the present-day Republic of Romania.

The first attested connection between „Vlachs” and „Romans” was made in 1345 in the correspondence of Pope Clemens VI with King Louis of Hungary. The Pope referred to the „Olachi Romani”, the Vlach nobility and simple Vlach people in Transylvania and Sirmia, who became „Roman Catholics”. In the phrase „Olachi Romani” the term „Romani” is an adjective expressing fidelity to the Church of Rome, and not to a descendance from Rome.¹¹

Note also that the term „Ugrovlachi” means „Vlachs associated with the Hungarians (= Ugri)”, and „Ungureni” are „Vlachs from Hungary” (cf.; „Afro-American”, „oláh cigány”, „Sclavi Bulgarii”). If one would like to use philology „ad absurdum”, then the argument would be at hand to conclude that since „Olachi Romani” are Romans/Rumanians, the „Ugrovlachi” and the „Ungureni” must be Hungarians.

¹¹ Adolf Armbruster: *La romanite des Roumains*. Op. cit. 44—46, 73.

Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március)

Még a sokat utazó középkori uralkodók sorában is kivételes helyet foglal el Zsigmond magyar király, 1410-től megválasztott és 1414-ben megkoronázott német király, aki az aacheni koronázásától fogva (1414. nov. 8.) mint a „Rómaiak királya” és a császári korona várományosa, de a méltóságnak már viselője (korabeli francia forrásaink a „Rómaiak királya” és a „Császár” titulust többnyire felváltva használják, s rendre megemlítik magyar királyi címét is) 1412-től indult el hosszabb nyugat-európai útjára, s — mint ismeretes — hátralévő életének több, mint felét töltötte távol Magyarországtól.¹

Többször megállapítást nyert, hogy Zsigmond kora egyik legtehetségesebb diplomatája volt, akit a diplomáciatörténet több okból is számon tart, s akinek ellentmondásos egyénisége, személyes törekvései, becsvágya, politikai eszközrendszerének gazdagsága a korabeli sikeres diplomáciai tevékenységhez jól illett és időről-időre meglepően hatékonyak bizonyult.² A zsigmondi diplomácia tanulmá-

¹ Lásd a Zsigmond itineráriumának felrajzolásához használatos, helyenként pontosításra szoruló művek vonatkozó részeit; RÁTH K.: *A magyar királyok hadjáratai és tartózkodási helyei*, Győr, 1861., 121—122., SEBESTYÉN B.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*, Bp., 1926., 68., Zsigmondra, mint császárra ALTMANN, W.: *Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410—1437)*, „Regesta Imperii” XI, 1-2 Lief., Innsbruck, 1896—1900., 128—135., továbbá lényeges pontosításokat ad, térképekkel ENGEL P.: *Az utazó király: Zsigmond itineráriuma*, kiadva „Művészet Zsigmond király korában, 1387—1437” I—II., Szerk. BEKE L.—MAROSI E.—WEHLI T., Bp., 1987., (a továbbiakban MZS.), 70—81., s a Zsigmond-kori Oklevéltár korábbi és újabb köteteit, különösen a MÁLYUSZ E. (szerk.): *Zsigmondkori Oklevéltár II. (1400—1410), második rész (1407—1410)*, Bp., 1958., a *Zsigmondkori oklevéltár III. (1411—1412). és IV. (1413—1414)*., MÁLYUSZ E.—BORSA I., Bp., 1993., 1994. (a továbbiakban ZSO.), továbbá a *Magyarország történeti kronológiája*, I—IV., főszerk. BENDA K., I., Bp., 1981. megfelelő részeit.

² Zsigmond egyéniségét, diplomáciáját legsokoldalúbban Mályusz Elemér művei mutatják be, különösen MÁLYUSZ E.: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog „Értekezések a történeti tudományok köréből,” Új sorozat 9. sz., Bp., 1958., s UÖ.: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387—1437, Bp., 1991.,*

nyozásához az igen gazdag külföldi dokumentum-anyagban több, értékes információt tartalmazó francia forrás is található, melyeknek jobb feltételek közötti kutatását az ismét megélénkülő forráskiadói tevékenység lehetségessé, az anyag gazdagsága pedig kívánatosná teszi.³ Ezúttal azokat a szövegeket válogattuk össze és mutatjuk be, melyek Zsigmond párizsi tartózkodásával kapcsolatosak, s amelyek lehetővé teszik a „királyi-császári” látogatás menetének és céljainak rekonstruálását, rávilágítanak Zsigmond érdeklődésére, de módot nyújtanak a nemzetközi kapcsolatok lényeges kérdéseinek a tanulmányozására is.⁴

Igy a zsigmondi külpolitika olyan, már korábbról is jól ismert főbb alkotóelemei, mint a *schisma megszüntetésére* való törekvés, a *béke megteremtése* a Kereszténységben, a *hitetlenek és az eretnekek elleni* küzdelem ügye, a „császári diplomácia” sikerének nélkülözhetetlen feltételeként jelentek meg (országoként más és más, a körülményekhez és a „fogadókészséghez” leginkább illő hangsúllyal), s talán épp ebben az időszakban kapcsolódtak úgy össze, hogy egymást (és Zsigmond helyzetét) leginkább erősíthették. Természetesen, a döntéseknél mindvégig fontos szerepet játszottak Zsigmond személyes érdekei is.⁵

74—101. (Minden részletre kiterjedő alapos bibliográfiával) illetve *Mályusz Elemér Emlékkönyv*, szerk.: H. BALÁZS É.—FÜGEDI E.—MAKSAY F., „Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok”, Bp., 1984., Mályusz Elemér műveinek bibliográfiája (őá. Soós I.), 445—455.; Újabbán SZÉKELY Gy.: *Luxemburgi Zsigmond, egy közép—európai uralkodó*, MZS. I., 29—69., az európai szerepére vonatkozó anyagból lásd ENGEL P.: *Magyarok Európában I., Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*, Bp. 1990., 334—336., HERCZEGH G.: *Magyarország külpolitikája, 896—1919.*, Bp., 1987., 65—69., HARASZTI Gy.—HERCZEGH G.—NAGY K.: *Nemzetközi jog*, Bp., 1976., 65.

³ A francia forrásanyag felbecsüléséhez KONT, I.: *Bibliographie française de la Hongrie*, Paris, 1913., 1—5., KOSÁRY D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I., Bp. 1951., 109—111., ÁLDÁSY A.: *A XV. század nyugati elbeszlő forrásai*, Bp., 1928., 8—9, 15—16, 22—23. GABRIEL, A.: *Les Rapports dynastiques franco—hongrois au Moyen-âge*, Bp., 1944., 35—67., korabeli francia krónikairódalom magyar vonatkozásaira, CSERNUS, S.: *Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au XVe siècle. Un exemple: „les affaires de Hongrie”*, „Acta Univ. Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica” (továbbiakban „AH.”) T. LXXXVII., Szeged, 1988., 3—18.

⁴ FRAKNÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-székkal, a magyar királyság megalapításától a konstanzi zsinatig*, I., Bp., 1901., 327—335., ÁLDÁSY A.: *Zsigmond király és Spanyolország*, Bp., ⁴ 1927., MÁLYUSZ, *A konstanzi...*, 27—31., UŐ., *Zsigmond...*, 74—78., PALACKY, F. *A huszitizmus története*, Bp. 1984., 126—130., SZÁNTÓ K.: *A katolikus egyház története I.*, Bp., 1983., 500—503., CSERNUS S.: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a XV. sz. elején*, „AH.”, LXXVI., 11—23.

⁵ Több ilyen esetre utal MÁLYUSZ, *Zsigmond...*, 79—83., UŐ.: *A konstanzi...*, SZÉKELY, *i. m.*, 43—45.

Anélkül, hogy a békeközvetítéssel kapcsolatos kérdéseket részletesebben tárgyalnánk, szükségesnek tartjuk emlékeztetőül megjegyezni, hogy a Zsigmond-féle közvetítő szerepet a francia szakirodalom végső soron a korábbi szövetséges Franciaország érdekeinek *elárulásaként* értékeli, az angol szakirodalom a dinamikus angol monarchia *nemzetközi politikai sikereként*, illetve a kialakult *realitások* iránti érzékenységeként, míg a belga illetve holland elemzések a *Németalfölddel* kapcsolatos, fenyegető *luxemburgi* illetve *császári törekvések* megjelenéseként írják le.⁶ Kétségtelen, hogy a különböző nemzeti történetírások fenntartásokkal értékeli Zsigmond 1416-os törekvéseit, s a fenntartásokat az alább bemutatandó szövegek — közvetett, vagy közvetlen módon — igazolják is. Elemzésünkben ezúttal a hangsúlyt nem a békétárgyalásokra, vagy a zsinattal összefüggő egyéb akciókra kívánjuk helyezni, hanem egy olyan kérdésre, mely itt ugyan a francia királysággal kapcsolatban fogalmazódik meg, de amely végső soron valamennyi nyugat-európai nagy monarchia problémája is: az „*univerzális*”, a császári és a „*nemzeti*”, a monarchikus hatalom viszonyának alakulására, a köztük lévő konfliktus megjelené-

⁶ LENZ, M.: *König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Konstanzer Konzils*, Berlin, 1874., GIERTH, W.: *Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigismund Zwischen Frankreich und England, 1416.*, Halle, 1895., BLOK, P. J.: *History of the People of Netherlands II.*, New-York—London, 1899., 112—114, 125., MOKE, H.—G.: *Histoire de Belgique*, Bruxelles, 1886, 305—310, 318—319., PIRENNE, H.: *Histoire de Belgique des origines à nos jours*, I. „La Renaissance du livre”, Bruxelles, év. n., 371—374., UYTTEBROUCK, A.: *Le gouvernement du duché de Brabant au Bas—Moyen-âge*, I—II., Bruxelles, 1975., 14—15, 100—101., GALESLOOT, L.: *La revendication du duché de Brabant par l'Empereur Sigismund, 1413—1437.*, „Bulletin de la CRHB”, 4e série, V., Bruxelles, 1878., AVOUT, J. d': *La querelle des Armagnacs et des Bourguignons. Histoire d'une crise d'autorité.*, „La suite des Temps” 9., Paris, 1943., 50—53, 70—75, 243—244., legújabb feldolgozása SCHNERB, B.: *Les Armagnacs et les Bourguignons: la maudite guerre*, Paris, 1988., 173—175, 194—207., FAVIER, J.: *La guerre de Cent ans*, Paris, 1980., 404—413, 443., UŐ.: *Le temps des principautés*, Paris, 1984., 339—367., COVILLE, A.: *Les premiers Valois et la guerre de Cent ans (1382—1422)*, Paris, 1931., (*Histoire de la France illustrée des origines jusqu'à la Révolution*, szerk. LAVISSE, E., IV.), 323—363, 373., CALMETTE, J.: *Les Grands ducs de Bourgogne*, Paris, 1975., 172—173., LACAZE, Y.: *Philippe le Bon et le problème hussite: un projet de croisade bourguignon en 1428—29.*, „RH”, CCXLI., Paris, 1969., 69—99., CALMETTE, J.: *Les Grands ducs de Bourgogne*, Paris, 1979., 159—166., JACOB, E.F.: *The Fifteenth Century (1399—1485)*, Oxford, 1961. (*The Oxford History of England*, VI., kiadva CLARK, Sir G.), 165—170. CSERNUS, S.: *Quelques aspects européens du conflit armagnac—bourguignon: Sigismund et La France des Partis*, Paris, 1990. (*Violence et contestation au Moyen âge. Actes du 114e congrès National des Sociétés Savantes*), 305—318.

sére.⁷ Ugyanakkor a párizsi látogatásra vonatkozó szövegrészek talán olyan adalékokkal is szolgálhatnak, melyek egyrészt megerősíthetik, másrészt kiegészíthetik a Zsigmondra, s a zsigmondi diplomáciára vonatkozó, már meglévő ismereteinket.⁸

A továbbiakban a rendelkezésünkre álló információk könnyebb összevetése érdekében áttekintjük a Zsigmond párizsi útjára vonatkozó francia nyelvű forrásanyagot, mely műfaji szempontból alapvetően két csoportra osztható: *naplókra* és *krónikákra*; s lévén, hogy az ország belső helyzetéből következően a politikai szempontok különleges fontosságot kaptak, s hogy ezt a történetírást is híven tükrözi, vannak „*armagnac-orléans-i*” és „*bourguignon*” származású és pártállású dokumentumaink is.⁹

A LÁTOGATÁS ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK ELSŐ CSOPORTJA: A „NAPLÓK”

A Zsigmond párizsi látogatását megörökítő francia szövegek a legkülönbözőbb társadalmi és politikai miliőből származnak. Az a forrástípus, mely az eseményeket napról napra követi, és többnyire a megtörténtekkel egy időben ábrázolja, és amelyet a szerzők maguk is „*Journal*”-nak, azaz naplónak neveztek, a kései középkortól mind gyakrabban kerülhetett a kutatók kezébe, kétségtelenül — információinak gazdagságával sajátos tartalmával — a legeredettebb dokumentumaink közé tartozik. A korszakból ismert négy „*Journal*”-ból kettő foglalkozik közvetlenül Zsigmond Párizsba érkezésével, a harmadik a látogatás utóregzéseiével kapcsolatos

⁷ MÁLYUSZ, A *konstanzi...*, 28–29., BRYCE, J.: *A Római Szent Birodalom*, Bp., 1903., 196–199, 261–295., GUENÉE, B.: *L'occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*, „*Nouvelle Clío*” N° 22., Paris, 1981., 63–77., FALCO, G.: *La Sainte République romaine. Profil historique du Moyen âge*, Paris, 1970., 370–373., RAPP, F.: *L'église et la vie religieuse de l'Occident à la fin du Moyen âge*, „*Nouvelle Clío*” N° 28., Paris, 1983., 74–81, 260–272., KRYNEN, J.: *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen âge (1380–1440), Étude de la littérature politique du temps*, Paris, 1988., 228–239.

⁸ A szövegek kitérnek a lényeges politikai kérdések mellett Zsigmond és kísérete öltözékére, az általa adott fogadásra, a várt adományok elmaradására, melyeket a későbbi történetírás előszeretettel használ fel Zsigmond eljárásának kommentálásakor. COVILLE, *Les premiers Valois...*, 372., FAVIER, *La guerre...*, 443.

⁹ BOURDÉ, G.—MARTIN, H.: *Les Écoles historiques*, „*Points. Histoire*” H67., Paris, 1983. 40–46., EHRARD, J.—PALMADE, G.—P.: *L'Histoire*, „*Collection U*”, Paris, 1965. 13–14., FAVIER, *La guerre...*, 615., CSERNUS, *La mutation...*, 5–8., DOUTREPONT, G.: *La littérature française à la cour des Ducs de Bourgogne*, Paris, 1904., 413–455.

információt hagyott ránk (mindegyiket teljes terjedelmében közöljük), a negyedik — időhatárai miatt — kicsúszik az általunk tárgyalt korszakból.¹⁰

Az első, a „*Journal d'un bourgeois de Paris*” a kor legértékesebb forrásainak egyike. Szerzője (az első kiadójától kapott „besorolásával” ellentétben) valószínűleg nem „polgár”, hanem a párizsi egyetemhez is közel álló papi személy lehetett, aki sem a lovagokat, sem az armagnac-okat nem kedveli. Szerzőnk a VI. és VII. Károly uralkodása idején történt eseményeket beszéli el, s egy olyan, fordultatos, nélkülözésekben és véres helharcokban bővelkedő korszakot mutat be, melynek egyik legfontosabb, a szerző számára pedig kétségtelenül a legfontosabb színtere Párizs városa. A napló írását 1405-ben kezdi el és 1449-ben fejezi be. Érdeklődése rendkívül széleskörű, figyelme minden részletre kiterjed, ami Párizs lakosságának hétköznapi életére hatással lehet: így a hagyma árától az időjárás változásain, a farkasok okozta vélt vagy valós fenyegetettségen át a nagypolitika egyszerű embert is próbáló lecsapódásáig követhetjük végig az eseményeket. Művének végére a heves armagnac-ellenességtől eljut a VII. Károly uralmával való azonosulásig: olyan út ez, melyet igen sokan jártak be a korabeli honfitársai közül. Bizonyos nagyfontosságú, de a város életét közvetlenebbül nem érintő eseményeket kihagy a beszámolóból: így pl. a konstanzi zsinatot meg sem említi. A császár látogatása azonban ritka esemény, rendkívüli látványosság, ami — ha szűkszavúan is — de megörökítésre érdemes.¹¹

¹⁰ Jean Maupoint naplója, mely későbbi alkotás, s noha van magyar vonatkozása (V. László 1457-es követségéről beszél), Zsigmond párizsi újáról nem szól. MAUPOINT, J.: *Journal Parisien (1437—1469)*, kiadva FAGNIEZ, G., „Mémoires de la Société d'Histoire de France” (a továbbiakban MSHF); I., Paris, 1878.

¹¹ Szerzője ismeretlen, a rendelkezésre álló adatok alapján nem kizárt, hogy a napló írója Jean CHUFFART (megh. 1451.05.08.), kánonjogi doktor, Bajor Izabella bizalmi embere. Szerzőségét erősen kétségbevonja az a tény, hogy a napló a magasabb egyházpolitikai ügyekről nem beszél. A cím a mű egyik kiadójától, Denis Godefroy-tól származik, az eredeti kézirat nem maradt ránk. A naplónak több kiadása létezik; mi a legújabb, kritikai kiadást használtuk fel: *Journal d'un bourgeois de Paris, texte original et intégral présenté et commenté par BEAUNE, C.*, „Lettres Gothiques”, Paris, 1990., Korábbi kiadásokból, TUETÉY, J.: *Le Journal d'un bourgeois de Paris*, „SH de Paris et de l'Île-de-France”, Paris, 1881., SHIRLEY, J.: *A Parisian Journal (1405—1449)*, (angol ford.), Oxford, 1968. A Zsigmondra vonatkozó részt lásd *Journal...*, 12.

Az 1416-os esztendő

„Item, a következő március hónapnak első napján, egy vasárnap, Szent Aubin¹² ünnepén, Magyarország királya, a császár bevonult Párizsba; a Szent Jakab kapun vonult be a városba és a Louvre-ban szállásolták el; az érkezését követő második kedden egybehívatta az előkelő párizsi kisasszonyokat s a legtiszteltetlenebb polgárosszonyokat, s az érkezését követő tizedik napon, a Bourbon-palotában vacsorán látta őket vendégül, s egy-egy ékszert ajándékozott mindegyiküknek.

Item, körülbelül három hetet töltött Párizsban,¹³ majd Anglia felé vette útját, hogy kieszközölje a francia királyi vérhez tartozó foglyok¹⁴ szabadon bocsátását, akiket Azincourt-nál ejtettek fogságba.”¹⁵

¹² Szent-Aubin /Albin/ (469—550), a középkor egyik legnépszerűbb szentje, kultusza elsősorban a Francia Királyság észak-nyugati részén, Normandiában és Bretagne-ban terjedt el; ünnepe március elseje. Tekintettel arra, hogy Szent Aubin kultusza összekapcsolódik Nagy Károlyéval, talán nem véletlen, hogy Zsigmond ezt a napot választotta bevonulásának napjául. FAVIER, J.: *Dictionnaire de la France médiévale*, Paris, 1993., 88. Zsigmond Párizsba érkezését RÁTH, i. m., és SEBESTYÉN, i. m., febr. 24-re, ALTMANN, i. m., márc. 1-re teszi. A datálásban jelentkező és Zsigmond valódi tartózkodási helyére vonatkozó eltérések okairól ENGEL, *Az utazó...*, 70—71.

¹³ Forrásaink szerint Zsigmond 1416. március 20-án hagyta el Párizst s indult meg észak felé, Saint-Denis—Beaumont—Beauvais—Amiens—Montreuil—Abbéville—Boulogne—Calais útvonalon. Párizsi tartózkodása idején (mint korábban apja is), elzarándokolt Saint-Denis-be, és hosszabb ideig tartózkodott az apátságban. RÁTH, i. m., 121., SEBESTYÉN, i. m., 68., és ALTMANN, i. m., 132., a Párizsból való elindulást április 8-ra teszi, a Calis-ba érkezést pedig április 27-re illetve április 25-re. Dover-be ápr. 30 ill. május 1, Londonba érkezésre május 7 az időpont. Visszatérően Calais-ba aug. 25 ill. 26, a továbbutazásra szeptember 1. (Uo.) MONSTRELET i. m., 137., szerint Zsigmond a hűsvétot (április 19.) még Beauvais-ban töltötte. A hosszabb saint-denis-i tartózkodás (10 nap) csak akkor lehetséges, ha Zsigmond párizsi tartózkodásának rovására számoljuk, vagy úgy, hogy onnan „kirándult” az apátságba, vagy úgy (ami logikusabb, de a szövegből kevésbé következik) hogy Párizsból előbb indult el RELIGIEUX, i. m., 745.

¹⁴ Franciaországban a 14. sz. „rehabilitálta” a hercegi (*prince*) címet, s a *prince du sang* megjelölés ebben az időszakban kezd elterjedni a korabeli forrásokban. A „királyi vérhez” való tartozás végérvényesen kiemeli az arisztokrácia egy részét a többi főúr közül. A korabeli felfogás szerint a *prince du sang* a király természetes tanácsadója, aki emellett viselhet grófi (*comte*) vagy éppen hercegi (*duc*) címet. Így Azincourt-nál nem csak a csata veszett el, hanem, a közfelfogás szerint, a kormányzás egyik legfontosabb „egysége” került angol kézre. Itt elsősorban Orléans-i Károlyról (1440-ig marad angol fogságban), I. Bourbon Jánosról (Angliában hal meg 1434-ben), Eu grófjáról, d’Artois Károlyról és Bourbon-Vendôme Lajosról (1426-ig fogságban) van szó, de hasonlóan nagy veszteségnek tartották Arthur de Bretagne (Arthur de Richemont) foglyul ejtését is (1421-ig marad Angliában). FAVIER, *Dictionnaire...*, 783., KRYNEN, *Idéal...*, 141—144.

¹⁵ Az azincourt-i ütközet (1415.10.25.) a százéves háború egyik legsúlyosabb francia vereségét hozta. A mintegy 20 ezer fős francia seregből a veszteséget 3-4000 főre teszik (közülük mintegy hatszáz lovag és előkelő esett el). A csata és a veszteségek leírása valamennyi forrásunkban megtalálható, így a „Polgár”

A következő forrásunk Párizs egyik legfontosabb és legaktívabb intézményének a, *Parlamentnek* a munkájához kötődik; — pontosabban Zsigmond egyik párizsi programjához, a parlamenti látogatásához. Az esemény leírását *Nicolas de Baye „Journal”*-jének, parlamenti naplójának köszönhetjük. A Parlament írnoke a hivatalos jegyzőkönyvek margójára feljegyzi a Parlament életével kapcsolatos vagy éppen a nagypolitikához kötődő, de a Parlamentet is érintő eseményeket, melyeknek összeállítása adja az 1400-tól 1417-ig terjedő időszakot bemutató „naplót”.¹⁶ Meglehetősen fejlett kritikai szemlélettel közelít kora eseményeihez, s noha az *armagnac párttal* szimpatizál, ez nem akadályozza meg abban, hogy az orléans-i herceget is kritizálja. Az armagnac kormányzat nevezi ki parlamenti főhivatalnokká („conseiller-clerc”) 1417-ben, míg hivatalából a Párizsba visszatérő burgundiak űzik el 1418-ban. Baye valóságos hagyományt teremtett feljegyzéseivel, s noha elbocsátását nem sokkal élte túl, művét utóda, *Clément de Fauquemberghe* szinte természetesen tekinthető módon folytatta tovább. Nicolas de Baye-nek, az 1416-os esztendő eseményei között margóra vetett feljegyzései az alábbiakat közlik velünk:¹⁷

Vasárnap, március első napja

„Ezen a napon érkezett Párizsba Zsigmond Úr, Magyarország és a Rómaiak királya. Fogadására kilovagoltak az ez idő tájt Párizsban tartózkodó főpapok, Berry hercege, Bar bíborosa, a lovagok, a számvevőség urai, Párizs előljárója, s a kereskedők előljárója, ügyvédek és királyi ügyészek, a Chastellet urai,¹⁸ s Pá-

naplójában is, *Journal...*, 87—89., a vonatkozó gazdag irodalomból lásd még FAVIER, *La guerre...*, 437—442., COVILLE, *Les premiers Valois...*, 24, 364—369., a francia nemesség helyzetére CONTAMINE, Ph. de: *The French Nobility and the War*, in FOWLER, K.: *Hundred Years War*, London, 1971., 135—156., hadtörténeti összefüggésben is CONTAMINE, Ph. de: *La guerre au Moyen âge*, „Nouvelle Clio”, Paris, 1986.

¹⁶ Nicolas de Baye (1364—1419.05.09.), a polgári jog licenciátusa, ügyvéd, a Parlament írnoke (1400), a Notre-Dame kanonokja (1413). BAYE, N. de: *Journal (1400—1417)*, kiadva TUETÉY, A., I—II. „SHF”, Paris, 1885—1888.

¹⁷ BAYE, *i. m.*, 241—245.

¹⁸ A fogadására megjelentek között Zsigmondnak számos régi ismerőse van. *Berry hercege*, azaz Jean de BERRY (1340—1416), előbb Poitiers grófja, majd Berry hercege, II. (Jó) János király és Bonne de Luxembourg fia, V. Károly, Anjou I. Lajos, és Burgundiai (Merész) Fülöp testvére, a francia királyság egyik legbefolyásosabb személyisége. Politikai befolyását, személyes forrassain túl, a pártok közötti lavírozással biztosítja, a királyi kincstárát időnként a sajátjaként kezeli, híres művészetpártoló. A dél-franciaországi (Languedoc) területek teljhatalmú kormányzója, a pápasággal kapcsolatos politikájában XIII. Benedek ellen-

rizs polgárai, akik valamennyien lovon ültek; s közülük voltak, akik Estampes-ig, mások Longjumel-ig, míg a többiek, mint Berry hercege és a király tanácsosai a bourg-en-royne-i szélmalomig mentek ki eléje. Ezután Zsigmond bevonult Párizsba, s elfoglalta szállását a Louvre-ban, ahová az egész fogadósereg elkísérte.”

Csütörtök, március tizenkettedik napja

„Guillaume Seignet úr beadványban vitatta egyes adománylevelek jogszerűségét, melyek a belcaire-i királyi helytartó hivatalának („sénéchaussé”) odaítéléséről rendelkeztek, s amely hivataltól őt ezek által megfosztották, hivatkozással arra, hogy ő majd járadékhoz jut, ami nem így történt.¹⁹

A király képviselője eladta, hogy éppen akkor, de legalábbis azt nem sokkal megelőzően, hogy Seignet-t a hivatalából kítették, eltávozott és nem tartózkodott ott, mint ahogy ezt tennie kellett volna helybenlakási fogadalma értelmében; és

fele és Zsigmond szövetségese. Mérsékelt politikus, aki azonban objektíve az armagnac párt erősödését, főleg pedig Jean I. d'Armagnac-nak a hatalomba jutását segítette elő. Bar bíborosa, azaz Louis de BAR (megh. 1430), leányágon II. (Jó) János unokája, Poitiers (1391) majd Langres (1395) püspöke, bíboros (1397), a pápai zsinat egyik igen aktív résztvevője, akit V. Sándor pápa Németországba nevez ki legátusként. A reászálított hercegséget később Anjou Renére hagyja. Párizs királyi elöljárója ekkor az armagnac párt egyik vezetője és legkövetkezetesebb képviselője, Tanguy de CHASTEL (1370—1449), a „prévôt du roi” hivatalát 1415. 02. 09. és 1418. 05. 30. között viselte. Politikai karrierjét Orléans-i Lajos szolgálatában kezdte; 1418-ban Károly dauphin Párizshól való kimenekítésében szerzett döntő érdemeket, Félelemnélküli János burgundi herceg Monterau-ban bekövetkezett meggyilkolásának tevékeny részese (1419.09.10.) A királyi elöljáró székhelye az un. Nagy Châtelet palota. A kereskedők elöljárója, akit egyben Párizs legmagasabb rangú választott vezetőjének („polgármesterének”) is tekintettek, a „prévôt des marchands” a város legnagyobb céhének feje, ekkor éppen Philippe de BREBAN, pénzváltó (hivatalát 1415.10.10 és 1417.09.08. között viselte. Párizs főkapitánya KÁROLY, (1403—1461, a későbbi VII. Károly) herceg volt („Charles de France”), aki bátyja, János halálát követően (1417) lett dauphin, ekkor 13 esztendő volt. Meghíratása azt jelentette, hogy a főkapitányi rang, mellyel együtt járt a város feletti katonai ellenőrzés, illetve a helyőrség feletti parancsnoklás, szilárdan az armagnacok kezében volt. Hivatalát 1416—1418 között töltötte be. Vö. FAVIER, *Dictionnaire...*, vonatkozó részek és BEAUNE, *i. m.*, „Annexes” 439—513.

¹⁹ Guillaume SEIGNET az armagnac párthoz tartozó királyi hivatalnok volt, s személyében ezúttal Zsigmond, az egyébként gyakran a burgundiakkal szimpatizáló parlamentre erőszakolta rá akarátát, igen látványos, színpadias és ügyes fogással, egy armagnac ügyének megnyerése érdekében. Signet a későbbiekben megfizetett újra kinevezéséért, amennyiben a burgund hatalomátvételt követően hivatalát és egy Montpellierben lévő tulajdonát elveszítette, mivel „támogatta és segítette az átkozott armagnac-pártot”. BAYE, *i. m.*, 243., 1. sz. l.j.. Később viszont Seignet Zsigmonddal kapcsolatban kapott diplomáciai megbízatást a Zsigmonddal jó viszonyra törekvő VII. Károly francia királytól és Magyarországon is járt az Alain Chartier-féle francia követség tagjaként 1424-ben. COVILLE, A.: *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou—Provence de 1380 à 1435.*, Paris, 1941., 334—338.

hogy újabban elhatározták, hogy a királyi tisztségviselők, különösen pedig a „sénéchal”-ok vagy „bailli”-k csak egy hivatalt viselhetnek, s máshol szolgálatot nem vállalhatnak, nem kaphatnak adományokat vagy járadékokat, és helyben kell lakniuk. Így azt kérte, hogy ha a bíróság a keresetet fogadja, azt a fentebb mondottaknak megfelelően cselekedje, s azt sürgősen foglalja is írásba a megátalkodott beadványos számára.

Guy úr, Pestel hűbérura, lovag, aki korábban viselte és most is viseli a királyi helytartói hivatalt, előadta, hogy mivel az angolok fogságában volt és onnan hazatért, azért kért meghallgatást, hogy a Tanács tegyen igazságot, amibe bele is egyeztek.”

Hétfő, március tizenhatodik napja

„Az egyrésztől Guillaume Signet úr, másrésztől Guy Pestel lovag úr között lévő peres ügyben történekről.

És ezen a napon történt, hogy midőn Zsigmond úr, a császár avagy római király és Magyarország királya, aki eljött a bíraskodás munkájának megtekintése céljából, meghallotta, hogy Pestel tanácsa azt hozta fel a mondott Seignet-vel szemben, hogy ez a Seignet nem lovag, miközben Pestel lovagi rangot visel; mindenki jelenlétében, miközben ő maga a bírósági elnökök fölött, a legmagasabb helyen ült, mondván hogy neki jogában áll őt lovagi rangra emelni, magához szólította a mondott Seignet-t. Ezután egyik emberének kardját kezébe vette, miközben Seignet az írnok mellett térdre ereszkedett, s a király a karddal három jókora csapást mért Seignet hátára, majd lecsatolta egyik aranyozott sarkantyúját, amit egyik emberével feltéttetett Seignet csizmájára, s felövezte egy övvel, melyen kard gyanánt egy hosszú kés függött. Igaz, hogy Seignet ügyét már korábban is igyekezett előmozdítani.”²⁰

Hétfő, március huszonharmadik napja

„Ezen a napon Pierre Chazate mester, Guy lovag úrnak, Pestel hűbérurának képviselője bejelentette a bíróságon, hogy visszalép és visszavonja azt a jogi kere-

²⁰ Seignet nagy valószínűséggel Berry hercegének, Languedoc királyi helytartójának (akihez Beaucaire is tartozott) volt a protezsáltja, COVILLE, *Les premiers...*,

setét is, amit Guillaume Seignet úr ellenében, a beaucaire-i királyi helytartóság ügyében adott be.²¹

Mint említettük, az 1418-as esztendő jelentős változásokat hozott Párizs, illetve a párizsi Parlament életében is, melyenek tárgyalása kívül esik mostani vizsgálódásaink körén: annyit viszont mindenképpen jeleznünk kell, hogy ekkor a burgundi párt vette át a hatalmat a városban és az ország ügyeinek irányításában, ami változásokat hozott az adminisztrációban, és érintette a parlamenti napló írójának személyét is: a burgundiak saját embereikkel töltötték meg a hivatalokat, s az armagnac Baye-t a bourguignon Clément de Fauquemberghe, művelt párizsi nagypolgár váltotta fel a parlamenti írnoki feladatkörben, de — mint mondtunk — nem csak hivatali munkáját folytatta töretlenül (1417 és 1435 között), hanem naplóíró tevékenységét is.²² Az ő feljegyzéseiből Zsigmonddal kapcsolatban ránk maradt egyik szöveg azonban már a párizsi látogatás utóregzéseit tükrözi, azt a helyzetet (1417 nyaráról van szó), amikor a császár már nem a francia királyság szövetségeseként, s nem mediátor-békeszerzőként, hanem egyre inkább ellenségként, de legalábbis ellenfélként szerepel.²³

Szombat, június tizenkettedik napja

„Item, ezen a napon eljött a parlamentbe a kancellár úr, eljöttek Lisieux és Párizs püspökei,²⁴ G. de Boutellier lovag, N. Fraillon, G. Chanteprime, Arnault de Merle, Bureau Boucher magiszterek, a királyi palota főtanácsnokai, Miles Dayeul, a számvevőség magisztere, André Coti mester, ügyvéd és J. Aquemin, a király megbízott jogi képviselője, s tanácsot tartottak azokkal a levelekkel kapcsola-

²¹ DOUËT d'ARCQ, L.: *Choix de pièces relatives au règne de Charles VI.*, I., Paris, 1886., 382—383.

²² Clément de FAUQUEMBERGHE (megh. 1439), polgári és kánonjogból is rendelkezett licenciátussal. Az írnoki tisztségben 1417-től követte Nicolas de Baye-t. Burgund-párti, mint a párizsi nagypolgárság többsége (ezt a szimpátiát a burgundi hercegek a jóval liberálisabb várospolitikájuknak köszönheték). FAVIER, *Dictionnaire...*, BOSSUAT, R.: *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen âge*, Paris, 1971., vonatkozó részei.

²³ Kiadva, FAUQUEMBERGHE, Clément de: *Journal (1417—1436)*, I-III., kiadva TUETÉY, A., „SHF”, Paris, 1903—1915.,

²⁴ Párizs püspöke ekkor Gérard de MONTAIGU (megh. 1420. 09. 25.), polgári jogi licenciátussal rendelkezett, a király notariusus és secretariusus, előbb Poitiers püspöke (1403), majd Párizs püspöki méltóságát tölti be (1409—1420), és az armagnac-párt egyik legfontosabb személyisége. FAVIER, *Dictionnaire...*, 657.

tosan, melyeket de Vitry úr, a Dauphin úr belső tanácsosa és főhivatalnok a küldött, s ő maga nem lévén Párizsban, kérte a bírói tanács véleményét azzal kapcsolatban, hogy Zsigmond, aki magát a Rómaiak királyának és semper augustus-nak mondja, úgy rendelkezett, hogy Dauphiné valamennyi hűbérura teljesítse a Császárságnak kijáró hűbéri kötelezettségeit a legutóbbi Pünkösöd napjáig. Végül is de Vitry úrnak azt a választ küldték, hogy az ő véleményük szerint kérjen a teljesítésre haladékokat quantum poterit a mondott Zsigmondtól, s ajánljanak fel neki minden ésszerű kötelezettségteljesítést, és interim et quam citius fieri poterit, s tájékoztatás adassék Grenoble-ban és a Dauphiné más részein, hogy milyenek lehetnek azok a kötelezettségek, melyek Dauphiné-ra hárulnak, vagy más okból a Császársággal szemben teljesítendő, s azokat teljesítsék is.²⁵

A LÁTOGATÁS ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK MÁSODIK CSOPORTJA: A KRÓNIKÁK.

A párizsi látogatás menetének további rekonstruálása érdekében a források egy másik csoportjára térünk át: a *krónikákra*. A 15. század elejének francia krónikairodalma igen gazdag, s a történetírásnak (mely szoros összefüggésben fejlődik az olyan rokon műfajokkal, mint az útleírás, a regény, vagy éppen a politikai vita-irodalom) a politikai életben is egyre nagyobb szerep jutott.²⁶ A krónikák közül a legfontosabb a *Saint-Denis-i krónika*, mely több szempontból is a kor legjelentősebb történeti forrásának számít: igen alapos és színvonalas munka, mely egyben a Francia királyság hivatalos története is, számos más szerző részére referenciaműként használatos, s része annak a kompozíciónak, melyet a „*Les Grandes Chroniques de France*” címen tartanak nyilván, és amelynek információi — már a 13.

²⁵ Dauphiné területén a francia hatalom nagy lépést tett a stabilizálódás felé azóta, hogy IV. Luxemburgi Károly, német—római császár, párizsi látogatása alkalmával a birodalmi helytartói méltóságot a Valois-kra bízta, s a Dauphin számára különleges jogokat biztosított. COVILLE, *Les premiers Valois...*, 254., GUE-NÉE, *l'Occident...*, 66., AUTRAND, F.: *Charles VI. La folie du roi*, Paris, 1986., 64.

²⁶ A korabeli történetírásra, annak politikai és propagandisztikus szerepére lásd FAVIER, *La guerre...*, 615—627., KRYNEN, *Idéal...*, 39—43, 47—48., BOURDÉ—MARTIN, *i. m.*, 40—46., CSERNUS, *Mutation...*, 5—8., GUENÉE, B.: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980., 332—354. és BOUTET, D.—STRUBEL, D.: *Littérature, politique et société dans la France au Moyen âge*, Paris, 1979., 170—190., 229—236.

század második felétől (1274) — latin és francia nyelven egyaránt hozzáférhetők.²⁷

A Saint-Denis-i Szerzetes krónikája az apátságban írott krónika-kompozíciónak az 1380 és 1422-közé eső időszakát fogja át. A *Chronique du Religieux de Saint-Denys* eredetileg — követve az V. Károly által megfogalmazott instrukciókat — latin nyelvű. Szerzője ismeretlen, vannak, akik az apátság kántorának, *Michel Pinthouin*-nak a szerzőségét tartják valószínűnek. Zsigmondnak figyelemreméltóan szoros a kapcsolata a saint-denis-i apátsággal, az 1416-os nagy körútjára elkísérte őt Benoît Gencien, az apátság szerzetese, teológiai magiszter, aki a konstanzi zsinaton is aktív szerepet játszott, s több ízben helyezkedett szembe a burgundi párt törekvéseivel.²⁸ Minden bizonnyal volt szerepe abban, hogy Zsigmond párizsi tartózkodásának egy részét valójában Saint-Denis-ben töltötte, ami a krónikaíró informáltsága szempontjából sem lehetett mellékes. Az ismeretlen szerzetes krónikája, mely a legalaposabb és legrészletesebb információkkal szolgál, az alábbiakban foglalja össze a látogatásának eseményeit:²⁹

HARMINCHATODIK KÖNYV, XXXIX. Fejezet:

A Rómaiak tiszteletre méltó királyának fogadása Párizs városában.

„Időközben a Rómaiak illusztris királya, Zsigmond, elhagyta Narbonne városát és útnak indult Franciaországba. Régi vágya volt, hogy látogatást tegyen Francia-

²⁷ Kiadva, LE RELIGIEUX DE SAINT-DENYS: *Chronica Karoli Sexti ou Chronique de Charles VI.*, I—VI., kiadva BELLAQUET, L.F., „Collection de Documents Inédits”, Paris, 1839—1852.

²⁸ Benoît GENCIEN (megh. 1418.06.12.), bencés szerzetes, teológiai magiszter, a párizsi egyházi értelmiség egyik ismert és kiemelkedő alakja, aki mindvégig a mérsékelt reformok híve volt, az armagnacok elleni, mészárlásba átcsapó 1418 június 12-i felkelés áldozata. A Religieux krónikája gyakran hivatkozik rá, a konstanzi zsinattal, az egyházi ügyekkel, a diplomáciai akciókkal összefüggésben. Úgy tűnik, hogy Gencien Konstanztól Aragóniáig illetve Párizsig Zsigmond kíséretében volt. RELIGIEUX, *i. m.*, V., 697, 721. és VI., 17.

²⁹ A krónikás Zsigmond tevékenységéről már korábban is említést tesz, így beszél az aacheni koronázásról, a konstanzi és a perpgnani tárgyalásokról is. RELIGIEUX, *i. m.*, V. 701—721., 743—749.

ország királyánál és Berry hercegénél, szeretett rokonainál,³⁰ s hogy néhány napot eltöltjön az ő becses társaságukban. A királyt és nagybátyját is örömmel töltötte el ez a hír, s hogy elégedettségüket neki és kíséretének kifejezésre juttassák, úgy határoztak, hogy franciaországi tartózkodásuk idején a királyi kincstár költségére előkelően vendégül látják őket, s hogy valamennyi város, amelyen keresztülutaznak, fogadásukról a legnagyobb tisztességgel gondoskodjék.

Március elsején, amikor a császár Párizs közelébe ért, fogadására kiküldték eléje Párizs és a kereskedők elöljáróját, akiket nagyszámú, a legelőkelőbb polgárokból álló kíséret követett, s kivonult Franciaország kancellárja is a királyi tanácsosokkal együtt. Sorjában, valamennyien megadták a neki kijáró tiszteletet. Kissé távolabb a Rómaiak királya Berry hercegével találkozott, aki nagyszámú előkelő (barones) és a királyi palota tisztségviselői társaságában várta őt. A két fejedelmet a találkozáskor nagy öröm töltötte el, kezet adtak egymásnak, majd megölelték és megcsókolták egymást, s tudakozódtak egymás egészsége felől.³¹ Ezek után a herceg bevezette a városba az ő szeretett unokatestvérét, a királyt s a Louvre kastélyába szállásolta el.

A rákövetkező napokban Zsigmond, akinek várnia kellett arra, hogy a király felépüljön, mert ekkor még érezte betegségének hatását, hogy régóta meglévő kívánságát valóra váltsa, látogatást óhajtott tenni a tiszteletreméltó Párizsi Egyetemen, azért, hogy maga is láthassa az iskolai munkát, mivel ő maga teológiában és a latin nyelvben igen jártas volt. Több ízben ellátogatott a Parlamentbe is, hogy a királyi bíróságon tárgyalt peres ügyeket hallgassa. Egy napon, amikor valakivel szemben azt hozták fel, hogy nem lovag, tehát meghallgatásra nem található, a Rómaiak királya, nehogy az illető ki legyen téve annak, hogy ügyét elveszti, lovag-

³⁰ A rokonság anyai ágon meglehetősen közeli: Berry hercege, miután II. (Jó) Jánosnak és Bonne de Luxembourgnak, IV. Károly császár testvérének a fia, Zsigmondnak unokafivére, VI. Károly francia királynak pedig a nagybátyja. Zsigmond párizsi terveire lásd ZSO./IV., reg. 1734.

³¹ Franciaország kancellárja ekkor Henri de MARLE (1360—1418.06.12.) lovag, a polgári jog doktora, parlamenti ügyvéd, majd a parlamenti tanácsosi grádust átugorva elnök, illetve első elnök (1403). Marle egy valódi parlamenti „dinasztia” megalapítója, diplomáciai szolgálatokat Avignonban és Aragóniában teljesített. Az armagnac hatalomátvételt követően nyeri el a Franciaország kancellárja címet, a burgundiak 1418 májusi bevonulásakor bebörtönzik, majd áldozatul esik a június 12-i mérszárlásnak. Személyében Zsigmond fogadásánál az armagnac-párt újabb fontos személyiségét fedezhetjük fel. FAVIER, *Dictionnaire...*, 620. Berry hercege, aki ekkor már a harmadik francia király alattvalója, 76 esztendő. Nem sokkal Zsigmond párizsi látogatását követően, 1416 június 15-én hal meg; — haláláról több forrás is megemlékezik, így a RELI-GIEUX, *i. m.*, VI. 29—31., is.

gá ütötte őt, minden ellenvetés nélkül, noha az általánosan elfogadott nézet szerint ez a kiváltság nem a császárt, hanem kizárólag Franciaország királyát illethette meg.

Ugyancsak időtöltésként meglátogatta a Párizs környékén lévő királyi palotákat, s tíz napot töltött a saint-denis-i kolostorban. Onnan Saint-Ouen-ba ment, s csaknem félúton járt, amikor összetalálkozott Franciaország királyával, akit nagyszámú lovag vett körül, s kivételesen pompázatos felszereléssel voltak ellátva.³² Miután (a császár) gyengéden üdvözölte, sóhajtozva, könnyekkel a szemében megölelte őt, elfogadta a meghívást, hogy másnap nála vacsorázzon. A királyhoz hasonlóan Franciaország királynője és Berry hercege is több alkalommal és igen fényes fogadtatásban részesítették, s bőkezűen ajándékoztak neki drágakövekkel ékesített aranyékszereket, melyeknek értéke felbecsülhetetlen volt.

A császár, azért, hogy ennyi nagylelkűség láttán háláját kifejezésre juttassa, s azért is, hogy bőkezűségéről meggyőzze az udvar nemes hölgyeit és kisasszonyait s a legkiválóbb polgáraszonyokat, tiszteletükre ugyanazon napon egy nagy vacsorát adott, melyre dallamos zene hangjai és csodálatos énekhangok kíséretével került sor. S midőn e személyek eléje járultak, hogy búcsút vegyenek tőle, valamennyiüknek kegyesen rubinokat, zafirokat, smaragdokat és gyémántokat ajándékozott. Gyakran és nagy érdeklődéssel emlegette mindazon nagyszerű dolgokat, melyeket a királyságban látott, s szívesen mondogatta, hogy a francia mesteremberek, az ő véleménye szerint, mind közül a legügyesebbek. Még arra is gondolt, hogy a király beleegyezésével összegyűjtse a háromszáz leghíresebb mesterembert, legyenek azok Párizsból vagy máshonnan valók, s Magyarországra küldte őket azzal a céllal, hogy alattvalóit a különböző mesterségekre oktassák.³³

³² VI. Károly (1368.12.03.—1422.10.21) 1380-ban került a francia trónra, uralkodásra azonban egyre inkább alkalmatlanná teszik őt az 1392 augusztusában elkezdődött örülési rohamai. A francia király környezete, az orvosok tanácsára, igyekezett az egyre romló egészségű király számára mind több aktív szórakozást (főleg vadászatokat és lovagi tornákat) szervezni. Zsigmond és VI. Károly találkozása egy ilyen „gyógyhatású” vadászat alkalmával következett be. VI. Károly állapotára lásd AUTRAND, *i. m.*, 290—295, 518—519., DODU, G.: *La folie de Charles VI*, „RH”, CL. Paris, 1925., 161—188.

³³ Rendre felvetődik (a budavári szoborlelet 1974-es előkerülésével még erőteljesebben) a Budán dolgozó külföldi — francia — mesteremberek ügye, létezésükről, munkájuról leggyakrabban Bertrandon de la Brocquière beszámolóját szokták idézni, akinek állításához, valamint a Zsigmond által nyugat-európai útján valóban felfogadott építőmesterekre vonatkozó adatokhoz további értékes információt szolgáltathatnak a „Religieux” szavai, akinek ráadásul nem jellemzője a túlzó számadatok közlése. Vö. MÁLYUSZ, *Zsigmond...*, 244—246, 254—257. MAROSI, E.: *A Zsigmond-kor a magyar művészettörténet-írásban*, MZS. I.

A király jelenlétében megtartott tanácsülések alkalmával, melyeken ő is részt vett, több ízben is elmondotta, hogy őt milyen fájdalommal tölti el a Franciaország és Anglia királyai között uralkodó megosztottság s a lilium hercegeinek³⁴ szégyenletes fogva tartása, s mondotta azt is, hogy jó reménye van arra, hogy kapcsolatba lépve Anglia királyával, a békét helyreállítsa.

Meg kell itt említenem, szavahihető emberek elbeszéléseire hagyatkozva, hogy ezt a fejedelmet különösen nagy pompával várták Angliában, hogy legott a király tanácsába fogadták, s hogy ő, ígéretéhez híven részletekbe menő tárgyalásokat folytatott a békével kapcsolatos különféle kérdésekről. Nem akart azonban ebben az ügyben túl messzire menni addig, amíg Hainaut kiváló grófja³⁵ oda nem érkezett, akinek idősebbik leánya nőül ment Franciaország királyának idősebbik fiához, s akinek részvételét a tárgyalásokon ő maga kívánta meg. Később, miután majd megismerem a tartalmát a megbeszéléseknek, el fogom mondani, hogy mit beszéltek és határoztak ezeken a tanácsokon. Annyit már most is tudok, hogy időközben Anglia királya igen kedvetlenül vette tudomásul, hogy Harfleur-t a tenger felől ostromló francia sereg gyakorta támadta meg s borította tűzbe és vérbe az angol

380—401, 388., Uő.: *Buda, a vár Zsigmond-kori szobrai*, MZS. II., 251—254, 251.. LA BROUQUIERE, B. de: *Voyage d'Ouere-mer et retour*, kiadva CORDIER, H.—SCHEFER Ch.: *Recueil de voyages et de documents*, Paris, 1892., az előző alapján, hilingvis változatban kiadva, RABOTIN, V.—RAJICIC, M.. Beograd, 1950., 148. 150., magyar vonatkozású részeit kiadta SZAMOTA, I.: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717.*, Bp., 1891., 48—99., a hudai franciákról 93, 95., CSERNUS, S.: *A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe*, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, I-III., Budapest—Szeged, 1993., II., 1006—1019, 1012.

³⁴ A liliumnak, mint a francia királyság jelképének a használata (a 12. sz.-i eredet ellenére) igazán a 14. sz. terméke, és döntő részben ez is V. Károly propagandájához kapcsolódik, míg általános elterjedése majd VII. Károly idejében tapasztalható. Az ekkor született ábrázolások pedig már Klodvig koráig datálják vissza a lilium használatát. A „lilium hercegei” kifejezés ezúttal a fentebb már említett „princes du sang”-al azonos értelemben használatos, és itt is az azincourt-i foglyokra vonatkozik, akikről (és a csatáról) figyelemreméltó kommentárt ad a RELIGIEUX, *i. m.*, VI., 19—25. Zsigmond maga is a királyi családdal keres kapcsolatokat, lásd többek között ZSO. IV., reg. 1435, 1436, 2798, 2799. KRYNEN, *Ideál...*, 223—225.

³⁵ Hainaut grófsága 1345-ben került Margit grófnő hozományaként Bajor Lajos császárhoz, s a területet mind a francia király, mind pedig a burgundi herceg igyekezett befolyása alá vonni. WITTELSBACH III. Vilmos, Bajor Jakoba apja, ekkor még János dauphin (megh. 1417) apósa, s mind a burgundi, mind a francia uralkodócsaláddal szorosak a kapcsolatai. Tevékenységére lásd AUTRAND, *i. m.*, 150—151, 231, 434—436, 440.

partokat,³⁶ megakadályozván ezzel az élelemnek és a segédcsapatoknak a városba juttatását.”

A következő fejezetek azokról az elsősorban tengeri katonai vállalkozásokról adnak képet, melyeket az armagnac-orléans-i párti francia csapatok hajtottak végre a Zsigmond-féle közvetítési kísérlet időszakában, s beszámolnak egy hatalom-átvételekre irányuló összeesküvésről is (1416 április), melyet a burgundi herceg tevőleges támogatásával, s a párizsi polgárság jelentős részének szimpátiája mellett készíttettek elő, de amelyet árulás miatt lelepleztek, s az armagnac-ok véresen megtoroltak. Ígéretéhez híven, a szerző visszatér a Zsigmond angliai tárgyalásainak következményeire, és az abból fakadó lépésekre.³⁷

Emlékeztetnünk kell itt arra is, hogy Zsigmond párizsi útjára olyan helyzetben került sor, mely a franciák számára katonailag és politikailag egyaránt rendkívül előnytelen volt; az angolok azincourt-nál aratott nagyszabású győzelme a Francia Királyság mélypontra jutását, s a hatalmi elit egy fontos részének kényszerű lecserélését eredményezte.³⁸

A belső rivalizálások és a külső nyomás következtében az országban drámai helyzet alakult ki, aminek következtében megszűnt az egységes francia külpolitika. Mindez Burgundia — tényleges erőviszonyainak megfelelő — megerősödéséhez, s a francia királyság politikájáról való fokozatos leválásához, végül pedig a vele való szembeforduláshoz vezetett.³⁹ Mint ismeretes, az egyetemi értelmiség és a városok többsége a burgundi párttal szimpatizált. A francia király, VI. Károly betegsége egyre gyakoribb visszaesésekkel járt, s az ország „kormányzását” az a csoport látta el, amelyik éppen az „uralkodót kormányozta”.⁴⁰ A belső hatalmi vetél-

³⁶ Harfleur az azincourt-i csatát megelőzően került angol kézre, stratégiai pozíciója miatt kulcsfontosságú erőd. A francia támadások kiterjedtek a kontinensen lévő angol területekre és a csatornában lévő szigetekre is. RELIGIEUX, *i. m.*, VI., 15–17., COVILLE, *Les premiers Valois...*, 364–369., FAVIER, *La guerre...*, 438–441.

³⁷ RELIGIEUX, *i. m.*, VI., 15–19.

³⁸ A folyamatot sokrétűen és kitérően elemzi AUTRAND, *i. m.*, 394–410, 524–538., továbbá COVILLE, *Les premiers Valois...*, 142–146.

³⁹ FAVIER, *La guerre...*, 444–450. CALMETTE, *i. m.*, 151–170.

⁴⁰ A hatalomváltás mind gyakrabban ment végbe véres körülmények között, így az 1416-ban bekövetkezett armagnac, és az 1418 tavaszán történt burgundi hatalomátvétel egyike az ilyen kegyetlenséggel párosuló akcióknak. AUTRAND, *i. m.*, 538–546, 546–566., FAVIER, *Le temps...*, 362–366., UŐ., *La guerre...*, 405–409, 419–423, 440–445.

kedés színtere leggyakrabban Párizs volt, s Zsigmond látogatását éppen egy, a városban rendkívül népszerűtlen *armagnac hatalomátvétel* előzte meg. A látogatás kezdetén tehát az a politikai csoportosulás volt Párizsban hatalmon, mellyel Zsigmond már a megelőző időszakban is többször együttműködött, ahogy arról a nem sokkal korábban megkötött *narbonne-i egyezmény* ismételt tanúskodik, hiszen Foix és Armagnac grófjai szerepelnek az egyezmény aláírói között.⁴¹

Sajátos, mondhatnánk „skizofrén” állapot ez, hiszen a Párizsi Parlament urainak többsége, a Párizsi Egyetem legbefolyásosabb képviselői a reformokkal s a reformokat támogató burgundi irányvonallal szimpatizáltak; következésképp a reformtörekvések legfőbb patrónusaként ismert Zsigmond is feltétlen tekintélynek örvendett körökben, míg a hagyományosnak tekinthető armagnac irányvonal, mely magát a Francia királyság politikája örökösének, az angolok elleni harc letéteményesének tekintette, külpolitikai bázisát a burgund hatalom súlyának nyomasztó növekedésével korántsem rokonszenvező Zsigmond akcióiban remélte megtalálni. Az adott helyzetben azonban az alapvetőnek tekinthető armagnac-bourguignon szembenállás másodlagossá redukált minden egyéb viszonyrendszert: erről tanúskodnak a saint-denis-i névtelennek a Londonból jövő információkra vonatkozó kommentárjai, illetve a közvetítés menete során Párizsba érkező tárgyalási javaslatok sorsa is. A krónika leírja azt a vitát, melyet a Párizsba tárgyalni visszaérkező Garai tiszteletére rendezendő lovagi tornának az ötlete váltott ki, összefoglalja a javaslatok tartalmát, melyek alapvetően a kialakult „status quo” szerint rendeznék a helyzetet, s amelyet Lajos, Szicília királya⁴² a tanácsban elfogadhatónak is tartott. A fordulópontot a közvetítés menetében Armagnac grófjának beavatkozása

⁴¹ Zsigmond partnerei tehát az orléans-i—armagnac párt legkövetkezetesebb hívei közül kerültek ki, akik egyébként a burgundiakkal szemben még az angol szövetségtől sem idegenkedtek, átadva Aquitaniát az angoloknak (elthami egyezmény, 1412. 05. 08.) A szövetség még 1414-ben érvényben volt. JACOB, *i. m.*, 162. d'AVOUT, *i. m.*, 50—54., Zsigmond, aki az angolokkal való szövetségre biztatta a franciákat, maga is a francia fél szövetségeseként utazott Párizsba. FEJÉR, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/5., Budae, 1842., 479—483. COVILLE, *Les premiers Valois...*, 293—296, 372., A narbonne-i egyezmény szövegét közli ÁLDÁSY A.: *Zsigmond király és Spanyolország*, Bp., 1927., 94—97. Ugyanakkor Zsigmond érdekei erősen ütköztek a burgundi herceg törekvéseivel. ALTMANN, *i. m.*, reg. 2016b., PIRENNE, *i. m.*, 372—373., GALESLOOT, *i. m.*, 437—438., továbbá ZSO./IV., reg. 2410, 2411, 2575.

⁴² Anjou II. Lajos (1377—1417.04.29.) a Nápolyi Johanna által adoptált Anjou I. Lajos fia, Anjou hercege, Nápoly és Szicília királya (megkoronázva 1389), Provence grófja, előbb az avignoni pápa egyik fontos támasza, majd az obediencia felmondói oldalára áll, az orléans-i párt egyik mérsékelt főembere. Itáliában Nápolyi László ellenfele, s mint ilyen, Zsigmond szövetségese. FAVIER, *Dictionnaire...*, 596. Zsigmonddal való jó kapcsolatára utalnak ZSO./IV., reg.: 2045, 2174, 2576.

hozta meg, aki „szokásos szónoki tehetségével” a javaslatok elutasítása és — genovai valamint spanyol segédcsoportok bevonásával — a fegyveres harc folytatása mellett foglalt állást, és erre bírta rá a királyi tanács többségét is.⁴³

A feltételek ezzel megváltoztak, az eredeti béketerv alól kicsúszott a talaj, Zsigmond deklarálta az Angliával való szövetséget, elfogadva az angol király franciaországi trónigényét, s ígéretet tett arra, hogy Franciaország mellől eltántorítja leghívebb szövetségeseit — köztük a genovaiakat is. A saint-denis-i krónika Zsigmonddal kapcsolatos véleményének módosulása jól tükrözi a változásokat: eszerint a császár „foltot ejtett becsületén”, az „egyenes útról letérve görbe utakra tévedt,” következetlennek, állhatatlannak és „a franciák szemében gyűlöletesnek” nevezi őt. Megbotránkozva idézi Zsigmondnak azt a kijelentését, hogy „*rokonaim Franciaországban vannak, de az angolokra tekintek úgy, mint leghívebb barátaimra*”,⁴⁴ viszont alig titkolt elégedettséggel szól a genovaiak Zsigmondhoz küldött válaszána tartalmáról:⁴⁵

„A császár írt a genovaiaknak is, hogy elszakítsa őket Franciaországtól. Levelében, a legmeggyőzőbb és legszebb szóvirágokkal próbálta őket minderre rávenni; leghívebb barátainak, a birodalom ősi és hűséges szövetségeseinek nevezve őket, majd végezetül még fenyegetőre is vette a dolgot, arra az esetre, ha nem engedelmeskednének akarátának. Az elégedetlen genovaiak azt válaszolták neki, hogy soha nem viselkedtek sértő módon egy olyan fejedelemmel szemben, aki jogszerűen jutott el a császári méltóságba, s ők szívük szerint engedelmeskednének is a felséges úrnak; de fontosnak tartják, hogy a Franciaország királyával meglévő barátsági egyezségüket ne bontsák meg, mint ahogy azt ők már korábban is sértetlenül tiszteltben tartották; s hogy ők ezután is készen állnak arra, hogy a segítséget neki bárkivel szemben, mindig megadják. Ami pedig a kapott fenyegetést illeti, arra emblematikus módon válaszoltak, amennyiben a levelük aláírása után biggyesztettek egy kezet, melynek a hüvelykujját a mutató- és a középső ujj között ábrázolták: általában ez volt az a mód, ahogy több országban és királyságban a nemesek s az egyszerű népek a megvetésüket kifejezésre jutatták, egymás közötti csúfolódásaik alkalmával.”

⁴³ RELIGIEUX, *i. m.*, VI., 19—25.

⁴⁴ Uo., 54—59., COVILLE, *Les premiers Valois...*, 373., d'AVOUT, *i. m.*, 243—244., CSERNUS, *A nemzetközi...*, 18—21.

⁴⁵ RELIGIEUX, *i. m.*, 59.

Zsigmond párizsi útjának másik kulcsfontosságú forrása az a krónika, amit *Enguerrand de Monstrelet*, cambrai-i származású nemesember írt, aki mérsékelt, de egyértelműen burgund-párti volt, s krónikáját, melyben az 1400 és 1444 közötti eseményeket mondja el, Froissart művének folytatásaként írta meg. Jóval szerényebb tehetségű, mint illusztris elődje, nézőpontja azonban jelentősen gazdagítja a 15. sz. elejére vonatkozó ismereteinket. A számbeli pontosság nem tartozik az erényei közé, ezért az évszámok, a dátumok esetében szokott tévedni, s a saját becslései alapján megadott létszámok időnként túlzottak. Kedvelt témája a külsőségek, a lovagi élet leírása, gyakran dolgozik azonban sztereotípiákkal, de Froissart-hoz hasonlóan dokumentumokat és szóbeli beszámolókat is felhasznál művének megírásakor. Zsigmond látogatása természetesen nem került el a figyelmét; az alábbiakban Monstrelet előadásában mutatjuk be a látogatás eseményeit.⁴⁶

CLV. Fejezet:

Arról, (...) hogy Németország császára Párizsba érkezett, s hogy ott mit végzett.

(...)„Ez idő tájt érkezett Párizsba két lovag,⁴⁷ Zsigmondnak, Németország császárijának emberei, annak érdekében, hogy szállását előkészítsék és fogadására a szükséges intézkedéseket megtegyék, mivel hogy a császár Párizsba érkezése közelesen várható volt. A két lovagnak a császár elszállásolása céljából a Louvre kastélyát bocsátották rendelkezésére. A következő farsang vasárnapján a császár Párizsba érkezett mintegy nyolcszáz lovas kíséretében.⁴⁸ Fogadására kivonult

⁴⁶ MONSTRELET, E. de: *Chroniques*, kiadva DOUËT d'ARCQ, L., I–VI., „SHF”, Paris, 1857–1862. III., 134–138. Korábbi kiadása, BUCHON, J., *Choix de Chroniques et mémoires sur l'Histoire de France*, „SHF”, Paris, 1848.

⁴⁷ Zsigmond párizsi útját a „*grant comte de Hongrie*” („gross Graf von Vngern”), Garai Miklós nádor készítette elő, akinek már apja is kitűnő francia kapcsolatokkal rendelkezett. MONSTRELET, *i. m.*, 135., Tevékenységének elismeréseképp a két uralkodótól Párizsban kapott megújított címet. KOVÁCS E.: *A luxemburgi uralkodók rendjei*, MZS. I., 138. Az ifjabb Garai portréjára lásd ENGEL P.: *Zsigmond hárói: rövid életrajzok*, MZS. I., 416–420.

⁴⁸ Zsigmond, rangjának és a kor követelményeinek megfelelően, nagyszámú kísérettel utazott. Monstrelet, aki szívesen túlozza el a számokat, ezúttal valószínűleg nem téved, hiszen Zsigmond, csak saját kísérete számára, az aragóniai utazáshoz 1500 lovasra kért „*salvus conductus*”-t Ferdinánd királytól. ÁLDÁSY, *i. m.*, 53–54. 56.

Berry hercege, Bar bíborosa, Armagnac grófja,⁴⁹ Franciaország "connétable"-ja, a kancellár, Párizs és a kereskedők előljárója, s a város polgárai és tanácsosai igen nagy számban. A királyt ezek kísérték el szállására a Louvre-ba. Néhány nappal később ünnepélyesen előadták a királyi tanácsnak érkezése célját, ami nem volt más, mint az anyaszentegyház egységének helyreállítása. Ezt követően a császár felajánlotta a királynak, hogy megtesz mindent, amit csak tud a Francia Királyság érdekében. Volt ott egy teológiai doktor, Girard Machet mester, aki a Francia Királyság részéről igen figyelemreméltóan beszélt, s beszédével nagy elégedettséget váltott ki. A francia király ekkor elég jó egészségben volt, s a császárral számos alkalommal étkezett együtt. Brandon-másnapján, hogy a német királlyal találkozzon, Párizsba érkezett Lajos, Szicília királya és veje, Ponthieu grófja.⁵⁰ S a császár egész párizsi tartózkodása idején a király és a hercegek olyan nagy ünneplésben részesítették, amelyet csak kaphatott az, aki mindenkinek királya volt („roy de tout le monde”). S miután több ízben tárgyaltak az egyetemes egyház állapotáról s más problémákról, a császár elhagyta Párizs városát a virágvasárnapot megelőző szerdán, s a király elkísérte őt a Párizs és Saint-Denis között lévő La Chapelle-ig. Onnan Lajos király, Berry hercege és Bar bíborosa továbbkísérte Saint-Denis-be. Itt Németország királyát nagy tiszteletadással fogadta a város apátja (abbé d'icelle ville), majd onnan továbblovagolt Beauvais felé. Beauvais

⁴⁹ Bernard VII. d'ARMAGNAC (1360—1418.06.12) Berry hercegének leányát (Bonne de Berry) veszi nőül (1393), s a nővére, (Béatrice d'Armagnac) a Visconti-házból választ magának férjet, miközben Orléans-i Lajos Valentina Visconti hitvese. Bernard gróf leánya (Bonne d'Armagnac) Orléans-i Károly felesége lesz. A családi kapcsolatok és az érdekek közössége igen erőteljesen fűzi egybe az Armagnac—Orléans családokat. Az orléans-i, majd Azincourt után az armagnac-párt legeltőkéltebb vezéralakja, a burgundiak legádázabb ellensége. Azincourt után *connétable*, a királyi haderő főparancsnoka, az 1418 június 12-i felkelés alkalmával mérszörölják le. Ezidőtájt szintén Zsigmond szövetségeseinek számít. FAVIER, *Dictionnaire*... 69—70.

⁵⁰ Gérard MACHET (1380—1448), teológiai magiszter, a párizsi humanista kör egyik tagja, a kormányzat és az egyház reformjáért egyaránt kiálló, az Armagnacokhoz közelinek ismert személyiség. Párizs kano-nokja (1410); sikerül elmenekülnie 1418 júniusában, VII. Károly gyóntatója, az 1428-as „Pragmatica Sanctio” előkészítője. A Zsigmond ízléséhez igen közelálló zsinati és gallikán egyházpolitika képviselője. Karrierjét a párizsi egyetem teológus professzoraként zárja. *Ponthieu grófja* a szicíliai király, Anjou II. Lajos veje nem más, mint a későbbi VII. Károly, aki Anjou Lajos leányát, Marie d'Anjou-t veszi nőül, s ekkor még, János nevű hátyja életében Párizs főkapitánya. A Ponthieu-grófság 1367-ben szállt vissza a koronára, Károly Zsigmond párizsi látogatásakor ezt a címet viseli. *Uo.*, 248, 603, 775—776. *Brandon* a nagybőjt (kezdeté márc. 11.) első vasárnapja, az esemény tehát március 16-án történt. Ugyanezen a napon ütötte lovaggá Zsigmond Seignet-t a Parlamentben. SZENTPÉTERI I.: *A kronológia kézikönyve* hōv. kiadás, Bp., 1985., 188.

püspöke és nagyszámú polgár vonult ki a fogadására, s hódolatukat mutatták be neki. A Püspök saját palotájában szállásolta őt el, ahol a császár a Húsvétot is eltöltötte a milánói herceg, az orléns-i hercegnek a nagybátyja, a reims-i érsek és más követek társaságában, akiket Franciaország királya küldött ellenfeléhez, az angol királyhoz. Ezután Beauvais-ból Saint-Rémy hídján Saint-Riquier-be ment,⁵¹ mert az Abbéville-iek nem akarták az embereit a városba befogadni, mert kíséretében voltak az angol követek is, akik a vörös keresztet viselték.⁵² Saint-Riquier-ből elzarándokolt Saint-Josse-ba,⁵³ ahol kivonultak elé a kolostor lakói, élükön az apáttal, körmenetben, ahogyan ezt Franciaország királyának látogatásakor cselekedtek volna. S miután az üdvözlőbeszéd elhangzott, a császár sem adományt, sem felajánlást nem tett Isten dicső barátjának, Szent Jodok-nak. S való igaz, hogy a császár fegyverben volt, nyergére akasztva egy montauban-i kalapot hordott, fegyverzetén egy fekete színű „hacukát” (heucque) viselt, melyen elől és hátul egy aranypor színű egyenes kereszt volt, melyre latinul fel volt írva „Óh, mily kegyelmes a Mindenható” („O que tout puissions est misericors”) S így volt öltözve és felfegyverezve embereinek többsége,⁵⁴ akik jó és könnyű lovakon lovagoltak.

⁵¹ Ismerve Zsigmond ragaszkodását a „nagykárolyi” hagyományokhoz, s az ilyen szimbólumok iránti érzékenységét, talán nem volt véletlen, hogy útja éppen ebbe az apátságba vezetett, ugyanis Saint-Riquier előkelő származású 7. sz.-i szent (Ponthieu grófjának fia), aki a róla elnevezett bencés apátságot 624-ben alapította. Az apátság fűnykorát Angilbertnek, Nagy Károly tanácsosának köszönhetette, a Karoling-reneszánsz egyik központja. Az eredeti templom az aacheni kápolnát mintázta, jelentősebb ujjaépítésére a 15. században került sor. FAVIER, *Dictionnaire...*, 858.

⁵² Beauvais és Abbéville ekkor egyaránt az armagnacok kezén van, Abbéville Ponthieu-grófság központja. Az ellenséges angol király hívei, a kor kifinomult szín és jelrendszere értelmében a vörös keresztet viselték, ami okot adott az elutasításra, bár elképzelhető, hogy a kíséret nagy létszáma sem keltett bizalmat a városlakókban.

⁵³ Saint-Josse (Szt. Jodok), a Luxemburgi dinasztiahoz közel álló szent, egy legendás breton király fia, akinek élete olvasható a *Legenda aurea* kiegészítő részében, mely szerepelhetett Zsigmond olvasmányai között is. MÁLYUSZ, *Zsigmond...*, 10., VORAGINE, J. de: *La légende dorée*, I-II., texte intégral, Paris, 1967., *Supplément à la légende dorée: Saint-Josse*, II., 461–465.

⁵⁴ A „montaubani kalap” a fegyverzetnek a fej védelmére szolgáló része, „mely kerek formájú, felül, középen hosszában két ujjnyi magasságú taréjdísz húzódik végig rajta, s körülötte öt ujj szélességben kalapforma perem övezi” — tehát inkább sisaknak, mint könnyű viseletnek tűnik. PIPONNIER, F.: *Costume et vie sociale. La cour d'Anjou, XIe—XVe siècle*, Paris—La Haye, 1970., 382–383. Zsigmond és emberei elvonulóban a Sárkányrend díszait viselték. A kíséret ruházatának kortárs leírása valójában Monstrelet-től származik; a szöveget szinte változtatás nélkül emelték át Jean le Fèvre krónikájába. *Chronique de Jean LE FEVRE, Seigneur du Saint-Rémy*, I—II., kiadva MORAND, F., „SHF”, Paris, 1874—1876, 278., KOVÁCS É.: *A luxemburgi uralkodók rendjei*, MZS. I., 135 és 10 sz. lj., UÓ., *Viselet és divat Zsigmond korában*, MZS. I..

Onnan aztán Estaples-ba mentek Boulogne-on keresztül, de a városlakók a városba nem akarták őt bebocsátani, ami nagy felháborodással töltötte el, olyannyira, hogy a város által neki küldött ajándékokat sem akarta elfogadni. S miután Boulogne elővárosában („ville basse”) elfogyasztotta estebédjét, Calais városában tért nyugovóra. Fogadására kivonult eléje Warwick grófja, a város főkapitánya,⁵⁵ akit fegyveres lovagok és újaszok kísérték, s az érkezőt igen nagy tiszteletadással fogadták, s mindezt az angol király költségére, s ott tartózkodott egészen a következő keddig, amikor is felkerekedett és elindult Angliába.⁵⁶

A császár a fent említett párizsi tartózkodása idején egy napon elment a Parlament ülésére és azon részt vett az elnökök és más parlamenti tanácsosok társaságában, akik őt nagy tiszteletadással fogadták és a királyi helyre ültették. S ezután az ügyvédek megkezdték a vitás ügyek tárgyalását a felek jelenlétében, ahogy az szokásos. Volt egy olyan ügy is, melyben egy languedoc-i lovag állt perben egy Guillaume Sorguet nevű nemesemberrel, s arról volt szó, hogy ki töltsse be a beaucaire-i királyi hivatalnoki tisztelet, melyről mindketten azt állították, hogy azt a király adományából bírják; az említett lovag azonban még saját ügyének védelmében felhozta azt is, hogy senki nem kaphatja meg és nem is tarthatja meg a mondott hivatalt, aki nem lovag. Ekkor a császár, hallván a felek közötti vitát, megkérdezte a nemesembert, hogy kíván-e lovag lenni, aki azt felelte, hogy igen („oyl”). Erre a császár kért egy kardot, melyet legott átadtak neki, s ott azonnal lovaggá ütötte ezt a fegyvernököt, akinek aztán a parlamenti urak odaitélték a szóban forgó hivatalt. Mindazonáltal, amikor a királyt és tanácsát tájékoztatták erről az ügyről, ők nem voltak valami elégedettek a parlamenti urakkal, mert mindezt hajlandóak

226—234.

⁵⁵ Warwick grófja, Richard BEAUCHAMP (1382—1439. 04. 30.) korának egyik legkiválóbb lovagja, aki szentföldi zarándoklaton vett részt (1408—10), majd az angol delegáció vezetője a konstanzi zsinaton, 1415-től a kulcsfontosságú (és igen jól jövedelmező) Calais-i főkapitányi rang birtokosa, majd VI. Henrik nevelője. Normandia királyi helytartója, a troyes-i béke előkészítője, aki a zsinaton alaposan megismerhette Zsigmond ízlését, tárgyalt is vele, s tudta hogyan kell kedvében járnia. FAVIER, *Dictionnaire...*, 980., BEAUNE, *i. m.*, 504., ZSO./IV., reg.: 2599, 2678.

⁵⁶ A kapott információk tehát arra engednek következtetni, hogy Zsigmond Párizstól Londonig vezető útja leglább egy hónapig (1416 ápr. 7—máj. 7.) tartott. Mindez lényegi módosítást nem jelent az eredeti útirányhoz képest, csupán arra utal, hogy Zsigmond alaposan „beutazta” a Párizs—Calais közötti távolságot. MONSTRELET kiadója „a Virágvasárnap előtti szerdát” március 20-ra teszi; március 20 viszont *nem szerda*, a Virágvasárnap ápr. 12., így a dátum az Altmannál is meglévő *április 8.* Vö. ENGEL, *Az utazó...*, 71, 78—79., ALTMANN, *i. m.*, 132., SZENTPÉTERI, *i. m.*, 189.

voltak eltűrni. Ugyanis azzal, hogy ez a cselekedet, a Francia Királyság területén történt, úgy tűnt fel, mint felsőbbrendűségi aktus gyakorlása, amit eltűrniük semmiképpen nem lett volna szabad. Ennek ellenére a dolgot elhallgatták előtte, s egyáltalában nem éreztették ezt a császárral. ”

Monstrelet ezt követően Zsigmond angliai fogadtatásáról szól, leírja londoni és calais-i megbesszéléseit, külön kitérve a calais-i többoldalú tárgyalásokra, s arra, hogy „a burgundi herceg teljesítette kötelezettségét és hűbéri hódolatát mutatta be neki Burgundia és Alost grófságaira vonatkozóan”, majd leírja Zsigmond egy másik, a Francia Királyság szuverenitását korlátozó cselekedetét.⁵⁷

CLXV. Fejezet:

(...) a savoyai grófról, akit hercegi rangra emeltek.

(...) Ugyanebben az esztendőben történt, hogy Németország királya, angliai és franciaországi útjából visszatérőben a Rosne (Rhône) folyón keresztül utazott Lyon városán, ahol Savoyai Amadeus⁵⁸ hercegi rangra akarta emelni. Franciaország királyának ott jelenlévő tisztségviselői azonban nem kívánták magukat alávetni akaratának, ezért ő igen nagy haragra gerjedt, tovább utazott, s a Rosne folyó túlpartján lévő Moullet nevű kis kastélyban, mely már a birodalom területén fekszik, végezte el a ceremóniát.

S bizony úgy igaz, hogy amikor országából elindult, hogy Franciaországba jöjjön, mindig a burgundi herceggel ellentétes pártot támogatta, Bajor Lajos her-

⁵⁷ MONSTRELET, *i. m.*, 162—166, 172.

⁵⁸ Savoya 1360-tól, a hajdani Arles-i Királyság részeként, közvetlen birodalmi terület, melyre azonban a Francia Királyság is szerette volna kiterjeszteni fennhatóságát. A grófság Zsigmond akciója nyomán, VIII. AMADEUS /Amadé/ (1383—1451.01.07.), Zsigmond szövetségese, idején emelkedett a hercegség rangjára, ami nyilvánvalóan a terület feletti császári fennhatóság megerősítésének újabb jelzése is volt. VIII. Amadeus, savoyai herceg az egyházi kérdésekben játszott fontos szerepet, s mintegy tíz esztendőn (1439—1449) át V. Félix néven volt pápa. FAVIER, *Dictionnaire...*, 403, 866. Egyéb adatainkkal összevetve Monstrelet tévesen helyezi Amadé hercegi rangra emelését a császár vissza-útjára. A konfliktusra, illetve magára az aktusra a párizsi út előtt, 1416 január—februárjában (febr. 19.) került sor, ami Zsigmond számára egy Lyon—Chambéry—Lyonkitérőt jelentett. ALTMANN, *i. m.*, 129—130., reg. 1932.

ceg⁵⁹ által és annak befolyására, aki Franciaország királynőjének fivére volt; valamint az orléans-i párt más képviselőinek hatása alatt; viszont amikor országaiba visszaindult, teljesen megváltozott a véleménye, s Burgundia pártját jobban kedvelte, mint a franciákét.”

Számos további elbeszélő forrásunk van, így a valószínűleg tévesen *Guillaume Cousinot*-nak tulajdonított „*Geste des nobles françois*”, az arras-i *Pierre de Félin* műveként számon tartott „*Chronique de 1407 à 1422*”, és *Perceval de Cagny*-nak az 1437-es években diktált, de az 1239-es évvel indító *Krónikája*, csak a közvetítési kísérlettel összefüggésben tartalmaz rövidebb lélegzetű információkat. Mindhárom átlagos színvonalúnak tekinthető munka, az egyik burgundi (Félin), a másik kettő orléans-i szemszögből tekinti át az eseményeket. *Gilles Le Bouvier*, avagy *Héraut de Berry*, aki egyben a heraldika szakértője és nagy utazó, urának, Károly dauphin-nek (a későbbi VII. Károlynak) a történetét írta meg, az 1402 és 1455 közötti eseményeket tárgyalja. Zsigmond párizsi látogatásáról azonban csak rövid lélegzetű beszámolót ad. Művét — melyet első kiadói *Alain Chartier*-nek tulajdonítottak — integrálják a „*Grandes Chroniques de France*” - féle kompozíció 1402 és 1422 közötti részéhez. Hasonló a helyzet *Jean Le Fèvre de Saint Rémy* burgundiai krónikás esetében is, aki Jó Fülöp tanácsadója, majd az „*Aranygyapjas Rend Heraldja*” s a heraldika ismert szakértője volt. *Krónikájának* (1408—1436) első időszakára vonatkozó információi — így a Zsigmond párizsi útjáról szóló részek is — Monstrelet szövegét vették át, némileg könnyített változatban, kisebb eltérésekkel, a londoni látogatásra vonatkozó kiegészítéssel. A császári szupremácia érvényesítésére tett kísérletekről viszont nem ír. Értékes, új anyagot főleg a későbbi időszakra tartalmaz.⁶⁰

⁵⁹ BAJOR (Wittelsbach) Lajos, Bajor Izabella fivére, aki a francia politikai élet egyik fontos alakja 1402—1418 között. Izabella királynőnek köszönhetően számos franciaországi méltósághoz ill. birtokhoz jut; az Anne de Bourbonnal kötött házassága a királyi családba juttatja. Kezdetben (1413-ig) a burgundi herceg törekvéseit támogatja, később az Armagnac-párt befolyásos személyisége, Zsigmond tanácsadója és támogatója. FAVIER, *Dictionnaire* ..., 122; COHN, H. J.: *The Government of the Rhine Palatinate in the Fifteenth Century*, Oxford, 1965., 7—9, 45—46, 60—61.

⁶⁰ COUSINOT, G.: *Geste des nobles françois*, kiadva VALLET de VIRVILLE: *Chronique de la Pucelle (1422—1429)*, I. Paris, 1859., 105—204. FÉLIN, P. de: *Mémoires*, kiadva MICHAUD—POUJOLAT, *Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France*, I. série, Paris, 1836. 339—569., CHARTIER, A.: *Histoire de Charles VI. et VII., contenant l'histoire de son temps, l'esperance, le Curial*,

További két fontosabb dokumentumunk van még, amelyek Zsigmond párizsi látogatására, illetve annak későbbi lecsapódásaira vonatkozóan említésre méltó, újabb adatokat is közölnek. Az egyik *Jean (Jehan) de Wawrin*, aki Jó Fülöp tanácsosa és kancellárja, s 1465 táján alkotja meg nagyszabású kompilációját, mely francia nyelven Anglia történetét írja meg „*Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nommee Engleterre*” címen. Időszakunkra vonatkozóan információinak döntő részét máshonnan — többek között a saint-denis-i szerzetestől — kölcsönzi, a legfontosabb eredeti szövegrész magyar vonatkozású, de későbbi. Wawrin Zsigmond párizsi látogatásáról röviden ír, témaválasztásából következően inkább a „konkurens” fogadtatást, az angliai tárgyalás-sorozatot kívánta részletezni.⁶¹

A másik *Jean Juvénal des Ursins* munkája, mely szintén a „*Grandes Chroniques de France*” anyagát gazdagította, s melynek eredeti címe „*Histoire de Charles VI, Roy de France*”. Des Ursins munkájának egy részében gyakorlatilag a saint-denis-i névtelen fentebb idézett krónikájának francia fordítását adja. J.J. des Ursins egy nagy és befolyásos királpárti család tagja, közvetlen rokonaival együtt a legfelsőbb királyi és egyházi adminisztráció képviselője. Ő maga polgári és kánonjogi doktor, beauvais-i, majd laon-i püspök, s végezetül reims-i érsek (1449).⁶² A Zsigmond párizsi látogatását bemutató részlet azért is fontos számunk-

le Quadrilogue et autres pièces, Paris, 1656., 1–253., CAGNY, P. de: *Les Chroniques du roi Charles VII.*, kiadva COURTAULT, H.—CELLIER, I., Paris, 1979. A Hunyadi-kor francia elbeszélő forrásaira lásd CSERNUS, S.: *A „Fehér lovag”. A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. sz.-i francia történeti irodalomban*, „Tanulmányok Karácsonyi B. 70-ik születésnapjára”, Szeged, 1989. továbbá Mátyásra is, Uő., *Les Hunyadi, vus par des historiens français du 15e siècle*, in *Mathias Corvinus, and the Humanism in Central Europe*, szerk. KLANICZAY T.—JANKOVICS J., Bp. 1995., V. Lászlóra Uő., „*Lancelot, roy de Honguerie et de Behaigne*” — *Naissance et épanouissement d'un mythe au milieu du XVe siècle*, „AUSz. Acta Romanica” T.XIII., Szeged, 1988., 93—117., a korabeli francia nyelvű útleírásokra pedig Uő., *A XV. századi francia útleírások...*, „Peregrináció” II. 1006—1020. valamint Uő., *Voyage et récit de voyage in Écrire le voyage*, Paris, 1994., 125—143.

⁶¹ WAVRIN, J. de: *Recueil des chroniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nommee Engleterre*, kiadva HARDY, W., „*Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*” 39/2., London, 1879., s csak az eredeti részeket közli Melle DUPONT, Paris, 1858—1863., az összefüggő magyar vonatkozású rész, 1—162., Zsigmondra HARDY, i. m., 230—240. Kritikáját adja KROPF L.: *Jehan de Wawrin krónikájáról*, „Századok”, 1894., 665—696.

⁶² URSINS, J.J.: *Chronique de Charles VI.*, kiadva MICHAUD—POUJOLAT.: „*Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'Histoire de France*”, I. série, 339—569. Jean Juvénal des Ursins (1388—1473.07.14.), egyéb írásait lásd *Écrits politiques de Jean Juvenel des Ursins*, I-II., kiadva LEWIS, P. S., „SHF”, Paris, 1978 és 1985.

ra, mert a számos kompilált fejezet között ez eredetinek számít, hiszen des Ursins maga is résztvevője volt az eseményeknek, melyeket az alábbi módon ír le:⁶³

„Március első napján Németország császára megérkezett és bevonult Párizsba. Fogadására kilovagolt Berry hercege, a prelátusok, nemesek s a városbéliek is nagy számban. A Palotában szállt meg, ahol épp akkor a király is tartózkodott, s aki eléje jött a Szép Fülöp király épületének vonaláig. Ott aztán összeölelkeztek és nagy kedvességet mutattak egymás irányában. Kíséretében volt egy herceg, akit Magyarország „nagy gróffjának” („grant comte de Hongrie”) neveztek, valamint Berthold des Ursins gróf,⁶⁴ egy bölcs és mértéktartó úr, s más hercegek és bárók. S úgy tűnt, hogy a császár nagy kedvet érez ahhoz, hogy egyetértést, vagy közvetítési lehetőséget találjon Franciaország és Anglia királyai között. Nagy pompával és tiszteletadással fogadták, s a király is számos alkalommal adott ünnepséget a császár és kísérete tiszteletére, a király emberei pedig még gyakrabban. Eszerint cselekedett Jean Juvéal des Ursins, Traignel ura is, aki vendégül látta Magyarország említett „nagy gróffját”, Bertold grófot, s a többi urat, a Császár kivételével. S gondoskodott arról, hogy hölgyek és kisasszonyok, s zenészek jöjjenek, gondoskodott játékokról, dalkokokról és más szórakozásról: s noha megszokott dolog volt számára az idegenek fogadása, ezúttal azonban különös igyekezetet tanúsított a vendéglátásban a mondott Berholt des Ursins miatt, mivel azonos volt nevük és címerük. A fogadásokkal és az ünnepségekkel a király, a Császár és az urak egyaránt nagyon elégedettek voltak.

A mondott Császár tudni akarta, hogy miben áll a Parlament működése: és egy tárgyalási napon eljött a Parlamentbe, mely tömve volt urakkal, s a felső ülések mind tele voltak, hasonlóképpen ott voltak a szépen öltözött ügyvédek, szép szőrmés kabátokban és sapkákban. És leült akkor a Császár az első elnök fölé, ahová a király szokott ülni, ha a Parlamentbe látogat, amivel többekben elégedetlenséget váltott ki. És azt mondták, hogy bőven elegendő lett volna, ha a prelátusok oldalára, azok fölött helyezkedik el. Látni akarta egy, már folyamatban lévő ügy tárgyát, mely a beaucaire-i vagy a carcassonne-i királyi helytartói tisztség megbízását

⁶³ URSINS, *Chronique...*, 529—532.

⁶⁴ Bertold ORSINI, Soana és Pitigliano grófja, a Sárkány-rend tagja, pápai követ, XXIII. János pápa unokaöccse, aki a pápát és Zsigmondot több fontos diplomáciai akcióban szolgálta, ZSO./III., reg.: 1330, 1518, 1546, 2142, 2300, 2728, 3044, 3181, 3183., ZSO./IV., 266, 314, 458, 678, 698., FRAKNÓI, *i. m.*, I., 327—329.

érintette, s amelyre egy lovag és egy bizonyos Guillaume Signet mester formáltak jogot, aki egy igen figyelemreméltó papi személy volt, és nemes ember. S egyéb okok között, amelyeket a mondott Signet ellen felhoztak, hogy kimutassák alkalmatlanságát a kívánt hivatal viselésére, szerepelt az is, hogy ő nem lovag, s hogy az említett hivatalt szokás szerint lovagokkal töltötték be; amit a Császár végighallgatott. És akkor szólította a mondott Signet mestert, aki letérdelt eléje. Ekkor a Császár kivont egy szép kardot, melyet egy emberétől kért, lovaggá ütötte őt, s aranyos sarkantyúit felkötötte néki. S mondotta ekkor, hogy «az ok, amit ellene felhoztatok, megszűnt, mivel ő már lovag». És akkor ezen a megnyilvánuláson a jóérzésű emberek felháborodtak, mivel már máskor is el kellett szenvedniük, hogy a császárok fennt akarták tartani a felsőbbség jogát a Francia Királysággal szemben, ami ellenkezik az igazsággal és a joggal. Mivel hogy a «király császár ebben a királyságban, s csak Istennek és a kardnak tartozik engedelmeskedni, semmi másnak». (...)

Egy napon a császár lakomára hívta Párizs előkelő asszonyait és kisasszonyait a Louvre-ba, ahol ő el volt szállásolva. És eljött oda közülük mintegy százhusz személy. S csináltatott igen nagy pompázatossgot országa módszerei és szokásai szerint; ételt, amely sűrű raguból és erősen fűszerezett léből állt. És akkor az asztalhoz ültette őket, s mindegyiküknek adományozott egyet a németországi késeiből, melyek egy kis ezüstpénzt (un petit blanc) értek, s a lehető legerősebb bort hozatta. Nagyon kevesen voltak, akik enni tudtak ott a fűszerek erőssége okán, de a húsból bőven szolgáltak fel, s zenészek is voltak ott nagy számban. És a vacsora után táncoltak, és akik tudtak énekelni, énekeltek néhány dalt, majd elbúcsúztak. Távozásuk alkalmával mindegyiküknek adott egy aranygyűrűt vagy egy aranyvesszőt, melyeknek egyáltalában nem volt nagy értéke.

Ezekután a Császár beszélt a királlyal és tanácsával, mondván, hogy szívesen vállalkozna arra, hogy elősegítse az egyetértést vagy a közvetítést a már folyó háborúság ügyében. És hogy ennek érdekében elhatározta magát arra, hogy a lehető leggyorsabban Angliába menjen. S nem sokkal ezután a kíséretével együtt elbúcsúzott a királytól és uraitól. És fedezték minden költségét, s adományokat juttattak neki és emberei közül a fontosabbaknak. Az említett Bertold gróf pedig kinyilvánította véleményét és elképzelését mondván, hogy «kötni kellene négy vagy öt évre szóló fegyverszünetet, s az alatt azoknak gyermekei és barátai, akik a csatában (Azincourt) elesetek, erőben növekedni fognak, kellő pénzt és hadi felszerelést tudnak gyűjteni, vagy pedig legyen béke és végső megegyezés». Ezzel a Császár elment Angliába és előadta néhány lehetséges módját a békekötésnek: az angolok

késznek mutatkoztak arra, hogy javaslatait elfogadják, s hogy valamiféle fegyverszünetet kössenek. Tájékoztatták is erről a királyt és a tanácsot, de azok mégsem akarták ezt elfogadni. És egyeseknek az volt a véleménye, hogy Bretagne és Burgundia s a Francia Királyság más hercegeinek segítségével Harfleur könnyen visszafoglalható.”

A továbbiakban des Ursins összefoglalja az armagnac befolyás alá került királyi tanács véleményét, Armagnac grófjának buzdító beszédét a Harfleur-rel szembeni katonai akció kezdetére teszi, s leírja a spanyol és genovai segédcsapatokkal megerősödött franciák átmeneti katonai sikereit. A császári szupremácia további érvényesítési kísérleteiről des Ursins krónikájában nem esik szó.

ZSIGMOND PÁRIZSI LÁTOGATÁSA, MINT A CSÁSZÁRI UNIVERZALIZMUS ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK KÍSÉRLETE.

A fenti dokumentumok áttekintésekor, ha az eseményekre vonatkozó információk belső arányait vesszük figyelembe, láthatjuk, hogy a forrásaink szerzőit leginkább foglalkoztató témák között, mint a békeközvetítés és a schizma ügyének megoldása, előkelő szerepet kapott a „Seignet-ügy”, amelyre minden, az eseményeket részletesebben tárgyaló kortárs forrás kitért — méghozzá különbözőképpen interpretálva a helyzetet. Abban az egy dologban azonban egyetértés van közöttük, hogy ez a császári aktus szoros összefüggésben állt a Francia Királyság, a francia király szuverenitásának kérdésével. Ahhoz sem fér kétség, hogy a császári szupremácia gyakorlásához és további gyakorlási kísérleteihez Zsigmondnak a bázist a konstanzi zsinat összehívásával betetőzött sikersorozata adta meg: a nyugat-európai keresztény államok előtti tekintélyének csúcspontját is az 1414—17 közötti időszakra kell tenni. Ugyanakkor ezek az évek, az intenzív diplomáciai tevékenység, s a vele időnként szükségszerűen együttjáró kudarcok, vagy félsikerek — mivel nem egyszer erőiket és lehetőségeiket meghaladó problémák megoldását vállalták fel — egyre világosabbá tették a császári tekintély korlátait, a zsinaton és a „Kereszténységben” egyaránt.

Úgy tűnik, hogy ennek a folyamatnak egy, a császár—király viszonyban sorsdöntő állomása zajlott le a Zsigmond-féle közvetítési akció során több helyen, különösen Párizsban. A *császári univerzalizmus* érvényesítésére tett zsigmondi kísérletekben korábban sem volt hiány, sőt értékelhetjük úgy is, hogy ezek a pró-

bálkozások végső soron logikus folytatását jelentették a hatalmi viszonyokban bekövetkezett időleges eltolódásnak, mely eredetileg a két univerzális hatalom, a pápaság és a császárság viszonyában, az utóbbi javára következett be. Számos, itt nem részletezhető példa van arra, az írott forrásokban és az ábrázolóművészetben egyaránt, hogy a császári hatalom súlyának megnövekedését támogatta és fenntartotta a „korszellem”, a konstanzi zsinaton kialakult—kialakított légkör, s az ezt biztosító olyan megnyilvánulások, amelyekben Zsigmondot Nagy Konstantinhoz, Nagy Károlyhoz vagy éppen Nagy Sándorhoz hasonlították. Ez a dicsőítés sem Zsigmondra, sem a „közönségére”, sem pedig partnereire nem lehetett hatástalan. Zsigmond, aki egyébként is sokat adott a címekre, azon kevés német—római császárok közé tartozott, akik a címmel együttjáró négy lehetséges koronából hármat — a német királyit, a lombard vaskoronát és a császárit — valóban viselhetett is (nem számítva ezúttal a tartalmilag legértékesebb és kellő házist adó magyar koronát, valamint a cseh királyi koronát...); s mindemellett tudjuk, hogy gyakran még a legjelentéktelenebbnek tűnő ürügy is elég volt neki arra, hogy a diplomáciai porondon jelen legyen, és próbálkozásait sikerre vezesse.

Aligha meglepő tehát, hogy a császári cím viselésében rejlő lehetőségeket is igyekezett maximálisan kihasználni, amire királyként, császárként és hűbérúrként egyaránt módja volt. Így a zsinat kezdetekor a befolyása tetőfokára érkező uralkodó, aki már túl volt a *hitetlenek elleni harc* nagy tűzkeresztségén (ezzel rajta kívül, kortársai közül csak Félelemnélküli János burgundi herceg dicsekedhetett, és dicsekedett is), aki ekkorra már kiérdemelte a „*Defensor Ecclesiae*” titulust, s éppen, mint „*Imperator Pacificus*” készült újabb sikereket learatni. Ebben az összefüggésben okkal mondhatjuk azt, hogy *természetes módon igyekezett mindenhol érvényre juttatni a császári szupremácia elvét*, melynek a valóban kivételes uralkodói jogállását kellett volna konfirmálnia a nyugat-európai nagy monarchiák királyaival szemben. Zsigmond mindenhol igyekezett elmenni a tűréshatárig; — ez a határ viszont 1416-ban *monarchiánként változott*. Mint ahogy a múltban is, a császári beavatkozás hatékonyságát igazán a francia, az angol és a hispániai királyságok teheték próbára: egyes vélemények szerint már az a tény, hogy képviselik a zsinatra „*pro imperiali officio*” kaptak meghívást, gyanakvást keltett.⁶⁵

⁶⁵ Zsigmond 1413. 12. 09-én több meghívólevelet bocsájtott ki az európai uralkodóknak címezve a zsinatra. GUENNE. *L'Occident...*, 66., FRAKNÓI, im. 330., FEJÉR, im. X/5., 416—421, 424—426., ÁLDÁSY. *Zsigmond...*, 11—13., továbbá ZSO./IV., reg. 1437.

Valóban komolyra az ügy Zsigmond Párizsba érkezésével fordult. Az idézett források leírásai egyértelműen bizonyítják, hogy a látogatás során tapasztalható „univerzalista” kísérleteknek a kortársak szemében komoly jelentőségük volt: mint láttuk, minden kortárs forrás szükségesnek tartotta hogy szóljon róla; — még ha a hangsúlyok megjelenése eltérő is volt.

Úgy tűnik, hogy a császári szupremácia kifejezésére irányuló akcióval szemben a burgund párthoz közelebb álló források elnézőbbek, Monstrelet épp egy ilyen szövegekörnyezetben nevezte Zsigmondot „mindenki királyának”, s Fauquemberghe feljegyzése is visszafogottságról tanúskodik. A középkori „nemzeti érzés” kialakulását tanulmányozó kutatók a hangsúlyt a királynak, a monarchiának az „univerzális” hatalmaktól való függetlenedési folyamatára helyezik. A politikai gondolkodás fejlődését tanulmányozva, igen kifejezően, és a 14. század végére már elfogadott módon, a „*Király Birodalmáról*” (Empire du Roi) beszélnek.⁶⁶

A királyi és a császári hatalom közötti viszonyt, az előbbi emancipálódásának dinamikáját, illetve az utóbbi visszaszorulásának folyamatát tekintve természetesen mindig befolyásolták a konkrét erőviszonyok. A köztük lévő látens konfliktus napvilágra kerülése elkerülhető volt akkor, ha az érintett fejedelmek nem találkoztak, vagy semleges területen (pl. a határfolyón, amint arra már volt példa a francia király és a császár között) rendezték találkozójukat. Ha azonban a császár egy adott országba látogatott, a két uralkodó (jelen esetben a császár és a francia király) személyes találkozása alkalmával a probléma megkerülhetetlenné vált, s az egymásnak, de legalább annyira a „közönségnek” szánt jelrendszer is működésbe lépett.⁶⁷

A zsigmondi látogatás során is jelentkező konfliktus jobb megértése érdekében, mintegy előzményként, célszerű röviden felidézni a franciákkal már régebb óta igen jó kapcsolatokat fenntartó Luxemburg-császárok (IV. Károly és Vencel) korábbi franciaországi látogatásait. Egyöntetű az a vélemény, amit már a kortársak is jól érzékeltek, hogy e látogatások közül politikai jelentőségében kiemelkedett IV.

⁶⁶ A „*rex in regno suo est imperator*”-elvé egyre elterjedtebb. Első előfordulása a 14 sz. elején, Guillaume de PLAISIANS-nál. KRYNEN, *Idéal...*, 230., GUENÉE, *L'occident...*, 64., KRYNEN, J.: *L'Empire du Roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe—XVe siècle*, Paris, 1993., 352—376.

⁶⁷ FAVIER, *Dictionnaire...*, 379., KRYNEN, *L'Empire...*, 384—390., a királyi bevonulások összehasonlító tanulmányozására lásd GUENÉE, B.—LEHOUN, F.: *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515.*, Paris, 1968., és BRYANT, L.: *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen âge*, „Annales ESC”, T. 41., 1986., 513—542.

Károly 1378-as párizsi látogatása: a vendéglátók különösen a *Francia Királyság szuverenitása*, főleg pedig e *szuverenitás kinyilvánítása* szempontjából tulajdonítottak neki döntő fontosságot.

A megrendült egészségű, idős IV. Károly párizsi tartózkodásához ekkor egy olyan jelképrendszer kapcsolódott, melyet alapvetően egyetlen, de igen lényeges üzenetnek a továbbítása érdekében komponáltak meg, mégpedig azért, hogy világossá tegyék: a francia király és a császár *egyenrangú félként* találkoznak és tárgyalnak egymással, s hogy a francia király tekintélyét, szuverenitását saját országában semmi és senki nem csorbíthatja. Noha a gondolat nem új, kifejtésére és kinyilvánítására a császár jelenlétében és császári asszisztencia mellett eddig még nem kerülhetett sor. A szervezők minden részletre ügyeltek: ennek értelmében kellett a császárnak lemondania arról, hogy párizsi bevonulásakor fehér lovon üljön, hiszen a fehér ló a szuverenitás jelképe (következésképp ilyen alkalommal csak a francia királyt illeti meg), s ezért kellett fekete lovat használnia, melyről figyelmes vendéglátója idejekorán gondoskodott.

A látványos találkozó során, melyet a Valois-k nagy sikereként tartottak számon, a francia uralkodó arra is számított, hogy a császár egyértelműen állást foglal a százéves háborúban a francia dinasztia jogainak megalapozottsága mellett, deklarálja a Francia Királysággal való szövetségét, s hogy vendéglátóinak bizonyos birodalmi területek — főleg Savoya és Dauphiné — vonatkozásában engedményeket tesz, amivel egyben tudomásul veszi az Itália felé megnyilvánuló, egyre erőteljesebb francia érdeklődést is. A francia—angol konfliktusban a császár nem foglalt olyan egyértelműen állást, mint ahogy azt várták tőle, a Dauphiné ügyében azonban figyelembe vette a franciák törekvéseit.

A kortársaknak szánt üzenet teljességgel elérte a célját, s nem csak a jelennek, hanem az utókornak is volt szándékosan megtervezett mondanivalója. Így lehetett hatása ennek a csúcstalálkozónak *általában a császár—király* viszonyra, és fokozhatta jelentőségét az a tény, hogy részt vett rajta francia részről a későbbi VI. Károly, a birodalom részéről pedig Vencel, aki ekkor már viselte a római királyi méltóságot. Az a megfogalmazás, melyet később oly gyakran idéztek, s amelyet többnyire *Christine de Pisan*-ra hivatkozva szoktak emlegetni (s fentebb des Ursins leírásában fedezhettünk föl), erre a helyzetre vonatkozik: „*Franciaország királya*

*Császár ebben a királyságban, s csak Istennek s a kardnak tartozik engedelmeskedni, nem másnak.*⁶⁸

IV. Károly után fia és utóda, Vencel is fenntartotta a Francia Királysággal korábban kialakított jó viszonyt, s többnyire francia kezdeményezésre, számos nemzetközi kérdésben működött együtt a Valois-dinasztiával, elsősorban azzal a csoporttal, mely Közép—Európa és Itália iránt meglehetősen nagy érdeklődéssel viseltetett, s amelyet később armagnac-orléans-i pártnak neveztek. Természetesen sor került Vencel franciaországi látogatására is, ahol viszont fel sem vetődött a szuverenitással kapcsolatos, korábban megállapított és deklarált „status quo” kétértelműségének veszélye: egyik ország helyzete sem hasonlított már ekkor az 1378-as állapotokhoz, ráadásul a két uralkodó személy szerint sem volt alkalmas állapotban a finomabb diplomáciai akciók kivitelezésére. A felek rászorultak egymás támogatására, a találkozó rituáléja az együttműködés folyamatosságát hangsúlyozta, de ez a császár—király találkozó nem öltetett a korábbihoz hasonlóan látványos csúcstalálkozó-jelleget. Vencel látogatásakor, melyre a francia—birodalmi szövetség megkötésekor, 1398 márciusában, Reims-ben került sor, a kezdeményező szerep a francia diplomáciáé volt.

Ilyen körülmények között Vencel császár látogatása a Francia Királyság szuverenitására semmi veszélyt nem jelenthetett, sőt, a találkozóval és a szövetséggel összefüggő programoknak inkább az 1378-as eredmények megerősítését sugallhatták.⁶⁹ Úgy látszott ekkor, hogy a császári szupremácia érvényesítésének veszélye a Francia Királyságot többé nem fenyegeti.

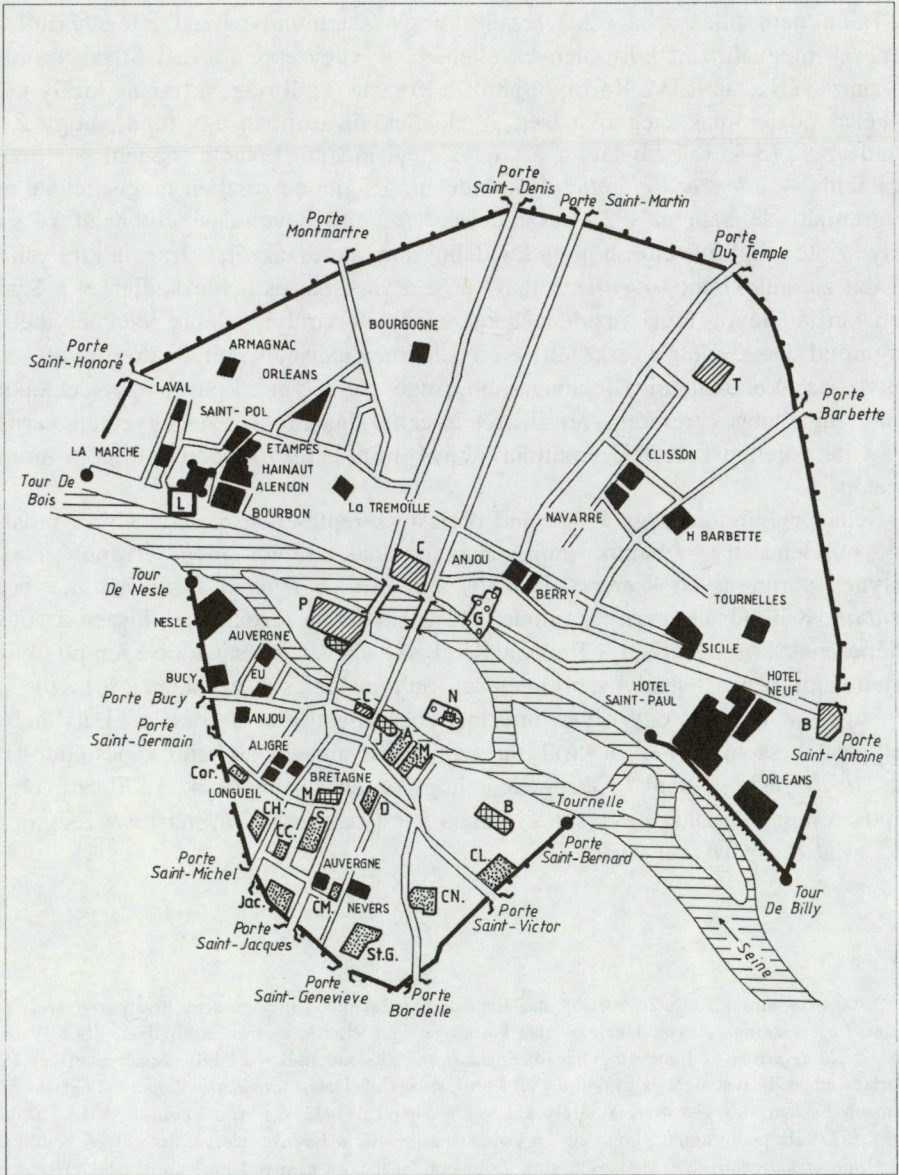
⁶⁸ PISAN, Ch. de: *Le livre des faits et des bonnes moeurs du Sage Roy Charles*, kiadva MICHARD—POUJOLAT, i. m., 99—100., újabb kiadása *Livre des faits et bonnes moeurs du Sage Roy Charles Quint*, SOLENTE, S., „SHF”, I—II., Paris, 1959., II., 105—106. A mondat első fele a római jogban, a második fele a feudális gondolatvilágban gyökerezik. KRYNEN, *Idéal...*, 231.

⁶⁹ *Les Grandes Chroniques de France. Chroniques des règnes de Jean II. et de Charles V.*, I—IV., „SHF”, kiadva DELACHANEL, R., Paris, 1910—1920., II., 244—260, 251., Károly császár látogatására 1378.01.04. és 01.16. között került sor. Erre és Vencel 1398 márciusi reimsi útjára lásd COVILLE, *Les premiers Valois...*, 252—254, FAVIER, *La guerre...*, 319, 360—361, 317—319., GUENÉE, *Histoire...*, 335—336., BURY, M. A.—PREVITÉ—ORTON, C. W.—BROOKE, Z. N.: *The Cambridge Medieval History*, I—VIII., VIII., *The Close of the Middle Ages*, Cambridge, 1936., 325—326. A francia királyon a reims-i találkozó alkalmával tört ki egy súlyos roham, Vencel pedig — francia vendéglátói némi megbotránkozására — szinte folyamatosan részeg volt. RELIGIEUX, i. m., II., 567—569. AUTRAND, i. m., 30, 64, 308, 344—345.

Talán nem túlzás, ha feltételezzük, hogy Zsigmond párizsi látogatásától (az igencsak megváltozott körülmények ellenére is, vagy éppen azért) a francia udvar ugyanazt várta, amit IV. Károly útjától: a Francia Királyság, a francia király külső és belső pozícióinak megerősítését. A előjelekből azonban úgy tűnik, hogy Zsigmond az 1378-as császár-látogatást nem megismételni kívánta, hanem — részben legalábbis — *ellenkező előjellel* újrendezni. Zsigmond részben megismételte apja programját, de nem az ő „klasszikusnak” számító bevonulási útvonalát követte, mely szinte megkövetelte, hogy a fejedelmi látogató északról, a francia királysíroknál tett zárandoklatot *követően* vonuljon be a városba, és helyezkedjen el a Szajna jobb partján lévő, főúri rezidenciákkal körülvett királyi paloták valamelyikében. Zsigmond eleve délről érkezett, s a „legracionálisabb” útvonalon jutott el a Louvre-ba. Vendéglátói a legmagasabb rangú személynek kijáró, egyre emelkedő szintű fogadtatás ceremónia-rendszerét is ehhez igazították. Az egyetemi városon és a Cité-n kellett keresztül vonulnia, ahová (mint láttuk) később is több programja vezetett.

Nehéz megítélni, hogy Zsigmond párizsi szereplésében mennyi volt a tudatoság, mindenesetre láthattuk, hogy Zsigmondnak számos megnyilvánulása volt, melynek során olyan szerepet játszott, ami *csak a francia királynak állt volna jogában*. Különösen érvényes mindez a Parlamentben történetekre, hiszen az ottani fellépésének koreográfiája a Francia Királyság szuverenitását több szempontból is sértette, amiben a legsúlyosabb talán az (noha a források ezt nem így teszik szóvá), hogy Zsigmond egy olyan intézményben foglalta el a francia király helyét, mely annak személyéhez, a királyság hagyományaihoz leginkább kapcsolódott: az ún. „*lit de justice*”-ben.⁷⁰ Kétségtelen, hogy az erőviszonyok az 1370-es évek óta alaposan megváltoztak, egyrészt a Francia Királyság rovására, másrészt Zsigmondnak, mint *császárnak* a javára.

⁷⁰ Az 1414 június 25. után létrejött megállapodásban Zsigmond mindenesetre hivatkozott arra, hogy atyjának, a császárnak a nyomdokait követve köt szövetséget VI. Károly francia királlyal, ZSO./IV. reg.: 2170. A „*lit de justice*” a francia jogi hagyományban az az alkalom, amikor a király személyesen megjelenik a Parlamentben, beavatkozik és gyakorolja legfőbb igazságszolgáltatási funkcióját. Zsigmond eljárása annál feltűnőbb lehetett, hogy a francia királyok ezzel a jogukkal 1413 óta nem éltek. FAVIER, *Dictionnaire...*, 577. Ha pedig tudjuk, hogy egy, a császári szupremácia érvényesítésével összefüggő konfliktusra már a *párizsi látogatás elő* sor került, amit Zsigmond feltehetően nem vett jónéven, s a tekintélyén esett csorbát így közzörülhette ki. (lásd fentebb, 58.j.).

JELMAGYARÁZAT

 Királyi vagy főúri rezidenciák (Sicile: Szicília királya, Anjou, Bourbon stb.)

 Louvre (1350 után V. Károly felújíttatta s ott helyezte el a könyvtárát is)

 Az államigazgatás és a városvédelem kulcsfontosságú épületei:

- P Parlament (1450-ig a régi királyi palota épülete, és a Sainte-Chapelle)
- C Nagy Châtelet (a Szajna jobb partján)
- C Kis Châtelet (a Szajna bal partján)
- T Temple
- B Bastille Saint - Antoine

 Templomok és egyetemi gyülekezési helyek:

- J St. - Julien - le - Pauvre
- M Mathurins
- B Bernardins

 Egyetemi oktatási épületek és kollégiumok:

- S Sorbonne (teológiai fakultás)
- A Bölcsészeti fakultás
- M Orvosi fakultás
- D Jogi fakultás (Clos Bruneau)
- CC Cluny-i kollégium
- CH Harcourt kollégium
- CL Lemoine kollégium
- CM Montaigu kollégium
- CN Navarrai kollégium
- Cor. Ferencesek (Cordeliers)
- Jac. Jakobinusok (Jacobins)
- St.G. Sainte - Geneviève

 Párizs 14 főbb városkapuja (Porte Saint - Jaques stb.)

 Párizs fontosabb gyülekezési helyei:

- G Grève - tér
- N Notre - Dame

Az előzményekből is logikusan következik, hogy a látogató a fogadtatást a császári univerzalizmus szellemében, annak érvényesítésével tartotta természetesnek. Zsigmond tekintélye 1416 tavaszán minden bizonnyal volt akkora, ha nem nagyobb, mint apjáé lehetett 1378-ban. Ráadásul az ellentét tükröződhetett a két uralkodó személye között is, hiszen ekkor Zsigmond nem csak uralkodói hatalmában, hanem fizikailag is ereje teljében lévő fejedelem volt, míg „francia kuzinját” mind gyakrabban kapták el az őrlési rohamok, mintegy szimbolizálva a Francia Királyság kormányzatának törekeny voltát, az ország sanyarú állapotát, s talán a két méltóság és a két fejedelem akcióképessége közötti különbséget is.

A vendég fogadásán résztvevők köréből egyértelmű, hogy Zsigmondban az armagnac-orléans-i párt keresett a Francia Királyság számára nagy tekintélyű szövetségest, de cserébe alig volt mit felajánlania. Ilyen körülmények között Zsigmond akciói meglehetősen készületlenül érhatték párizsi vendéglátóit, akiknek (erre fentebb több szövegrészlet is utal) mi sem állt ekkor kevésbé érdekükben, mint a hatalma csúcsán lévő császárral való konfrontáció. Zsigmondnak, számos előjelből úgy tűnik, nem lett volna ellenére ez a szövetség, de fel sem vetődött benne, hogy az a tekintélyek *egyenlősége* alapján lehetne elképzelhető.

Ugyanakkor az idézett szövegek a szuverenitással kapcsolatban mégiscsak tükrözik a királyság irányítóiban megjelenő „politikai öntudat” éberségét és bizonyítják, hogy V. Károly 1378-ban látványos körülmények között kifejezésre jutott törekvései nem voltak hatástalanok és gyökértelenek, s számolni lehetett azzal, hogy társadalmi heágyazottságuk egyre szélesebb: a hatalom, illetve a királyság szuverenitása különvált a király személyétől, s így az a kör, mely a királyság szuverenitásának védelmére érzékeny, hallatta véleményét és mobilizálódott.

Zsigmond tehát, beavatkozva a királyság ügyeibe, jelképesen képes volt érvényesíteni a császári szupremáciát, de ki is váltotta ezzel a Francia Királyság képviselőiben a védekező reflexeket. Sőt, úgy tűnik, mint ha az egyre élesedő pártérdekek mögött a Francia Királyság *külső hatalom által kétségbe vont* szuverenitásának problémája a *külső katonai fenyegetettség* kérdésével is összekapcsolódna, és meglehetősen tétova módon, de közelítené egymáshoz az ellentétes párthoz tartozókat, ahogy ezt — többek között — a saint-denis-i krónika és des Ursins, illetve Monstrelet szövegeinél láhattuk.

Ennek ellenére, az a „status quo”, melyet Franciaországban a korábbi évtizedek során sikerült kialakítani és elfogadtatni, s a császár—király viszonyban az egyenlőség elvére alapozni, a közelmúlt kudarcai valamint a Zsigmond-féle akciók hatá-

sára időlegesen megbillent. A császár- király viszony tisztázását és helyreállítását Franciaország számára végül két körülmény könnyítette meg.

Egyrészt példaként is szolgálhatott az angolok reagálása Zsigmond univerzalista törekvéseire, mellyel csírájában fojtották el annak lehetőségét, hogy a franciaországi események megismétlődjenek. A Párizsban tapasztalt császári szupremácia-kísérletekről idejekorán tájékozott angolok (bizonyítván, hogy ez az esemény más nyugat-európai monarchiák szempontjából sem volt jelentéktelen) igyekeztek megakadályozni, hogy Anglia területén hasonló események következzenek be, ezért még Zsigmond partraszállása előtt intézkedtek: forrásaink leírják, hogy a császár fogadására kiküldött gloucester-i herceg „a vízbe lovagolt, kardját a császár felé emelte, és nyilatkozatot követelt tőle, hogy nem azért jött angol területre, hogy a király hatalmán csorbát ejtson”, amire a meglepett Zsigmond ki is jelentette, hogy „*Nihil se contra superioritatem regis praetexere*”.⁷¹

A másik körülmény a *canterbury-i egyezményhez*, illetve ahhoz a tényhez kötődött, hogy Zsigmond a franciáktól elpártolva, az angolok szövetségese lett: Zsigmond angliai látogatásának ilymódon a IV. Károly párizsi látogatásához hasonló funkciója lett az Angol Királyság számára, azzal a különbséggel, hogy Zsigmond, elismerve az angol király franciaországi trónigényét, messzebb ment, mint annak idején apja Párizsban.⁷²

A császár tehát Londonban, az angolok illetve V. Henrik mellett kötelezte el magát úgy, ahogyan azt Párizsban, a Francia Királyság és VI. Károly érdekében vártak el tőle; — ezzel a vele való jó viszony fenntartásába vetett remény szerte-foszlott, hiszen ráadásul Zsigmondot az angol szövetség szükségképpen a burgundi herceghez is közelítette. Francia részről, ilyen körülmények között, már nem volt értelme a további megfontolásoknak. Ezzel a királyság *létét fenyegető és tekintélyét csorbító* törekvések végérvényesen egy táborba kerültek. A *császári univerzalizmus* pedig túllépte azokat a határokat, amelyeket az emancipálódott „nagy nyugati monarchiák” eltűrhettek.

Több ilyen kísérletre, ismereteink szerint, Franciaországgal szemben valóban nem került sor. Így tehát Zsigmond akciója a császári szupremácia érvényesítésére

⁷¹ BRYCE, *i. m.*, 202, 203., és I. lj., JACOB, *i. m.*, 167., az 1416.08.15-én megkötött canterbury-i egyezményre, WALSINGHAM, Th.: *Chronica Monasterii S. Albani. Historia Anglicana*, kiadva RIELY, H. T.: *Chronica Monasterii S. Albani II.*, „RBMS”, London, 1864., 471—472., FEJÉR, *i. m.*, 652—662., KINGSFORD, Ch. L.: *English Historical Literature in the Fiteenth Century*, Oxford, 1913., 160.

⁷² COVILLE, *Les premiers...*, 253., BURY, *i. m.*, 366, 388.

egy olyan *epizód* maradt, melyet ő magának *sikerként* könyvelhetett el, mely jól rávilágít Zsigmond lehetőségeire, amelyet a *francia király környezete*, akkor, az ország még nagyobb külpolitikai elszigetelődésének elkerülése s a nyomasztó nemzetközi tekintéllyel rendelkező császár szövetségének megőrzése érdekében, ha nem is szó nélkül, de *kénytelen volt elviselni*. Annak a körülménynek viszont, hogy a beavatkozást (pártállástól és vérmérséklettől függően) még a meglehetősen szétzilált állapotban lévő francia államgépezet is regisztrálta, vagy elutasította, a 15. század eleji *francia politikai gondolkodás* és a *nemzeté válás* folyamatának tanulmányozása szempontjából lehet külön jelentősége.⁷³

Ennek az epizódnak azonban később, a viszonyok VII. Károly franciaországi felülkerekedése után bekövetkezett normalizálódásával, ugyancsak az ország nemzetközi pozícióinak javítása érdekében már nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, így semmi akadály nem lehetett annak, hogy helyreálljon az alapvetően Burgundia-ellenes, eredeti viszonyrendszer, melyben VII. Károly ismét *egyenlő félként* kereshette és kereste is Zsigmond szövetségét.⁷⁴

⁷³ KRYNEN, *L'idéal...*, 46–47, 230–233., UŐ., *l'Empire...*, 352–356., BOUTET—STRUBEL, *i. m.*, 87–190., GUENÉE, B.: *État et nation en France au Moyen âge*, „Revue Historique” CCXXXVII., Paris, 1937., 17–30., BOSSUAT, A.: *La formule < le roi est empereur en son royaume >. Son emploi au XVe siècle devant le Parlement de Paris*, „Revue d'Histoire de Droit Français et Etranger”, 4e série, XXXIX., Paris, 1961., 371–381.

⁷⁴ Alain Chartier (1425-ös) követségére, aki ura részéről a császárt ismét békeközvetítésre akarja megnyerni, CHARTIER, A.: *Premier discours de la mission d'Allemagne*, in BOURGAIN—HEMEYRICK, P.: *Les oeuvres latines d'Alain Chartier*, Paris, 1977., KRYNEN, *Idéal...*, 228–239., COVILLE, *La vie...*, 336–337., CHAMPION, P.: *Histoire poétique du XVe siècle*, I., Paris, 1923., 96–107., BOUTET—STRUBEL, *i. m.*, 184–187.

ENGEL PÁL

A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban (Öt északkeleti megye példája)

Hóman Bálint volt az első, aki észrevette, hogy a magyarországi birtokviszonyokban Zsigmond uralkodása kezdetén rendkívüli változás történt. Zalogosításai és adományai folytán, mint írja, „egész sora keletkezett néhány esztendő alatt az új nagy vagyonoknak, s a régiek egyike-másika kétszeresére-háromszorosára növekedett”.¹ Mivel akkor még sem a Zsigmondkori Oklevéltár, sem alapos birtoktörténeti kutatások nem álltak rendelkezésre, Hóman az átalakulásnak sem az idejét, sem az okait nem látta világosan. Úgy vélte, hogy a legfontosabb változások e tekintetben nem a király uralmának legelején mentek végbe, hanem valamivel később, amikor már a „Garai—Cillei liga” ártalmas befolyása alá került. Tévesen feltételezte, hogy a királyi birtok fecsérlésének fő oka Zsigmond örökös pénz-zavara volt, és abban is tévedett, hogy az új nagy vagyonok kialakulásában lényeges szerepet tulajdonított a Horváti-pártiaktól és más hűtlenektől elkobzott birtokoknak. A döntő azonban kétségtelenül az, hogy felfedezte történetírásunk számára a korszak talán legfontosabb politikai folyamatát, tévedéseivel pedig ösztönzést adott a további kutatásnak.

Az időközben Mályusz Elemér által közzétett új forrásanyag² birtokában idővel sikerült pontosítani Hóman feltételezéseit. Évtizedek múlva éppen az ő állításai késztettek arra, hogy a kérdést elővegyem és közelebbről megvizsgáljam, és ha ma többet tudni róla, mint egykor, akkor az közvetve neki köszönhető. Figyelmemet elsősorban a magyarországi váruradalmak birtoktörténetének rekonstruálására fordítottam, és ez valóban új eredményeket hozott.

Először is kitűnt, hogy a birtokszerkezet átalakulásának legdöntőbb szakasza Zsigmond uralmának elejére, különösen pedig az 1387—1392 közötti évekre esett.

¹ Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet. 3. kiad. 2. köt. Bp. 1936. 346.

² Zsigmondkori Oklevéltár. 1—3. köt. Bp. 1951-1987. (alább Zs.).

Kitűnt az is, hogy a felosztásra kerülő Anjou-kori királyi vagyon lényegesen nagyobb volt, mint korábban gondolni lehetett. 1977-ben, amikor először foglalkoztam a témával, még csak az országterület egy részére (226 várra) nézve mertem statisztikai számításokba bocsátkozni, mert a délvidéki — szlavóniai és Maroson túli — uradalmak birtoklástörténete még nem volt elég világos. A vizsgált területen a királyi váruradalmak száma 1387 és 1396 között 100-ról 47-re, azaz 53 %-kal csökkent.³ Ezeket a számokat azóta, több adat birtokában pontosítani lehetett. Ma már elég biztosan állítható, hogy az ország egész területén (pontosabban a Szávától északra) Nagy Lajos halálakor 150 királyi vár állt, s ez alkalmasint több volt, mint a fele az akkortájt ténylegesen használatban levő váraknak. Közülük a nikápolyi hadjárat idejére mintegy 65 (43 %) maradt királyi kézen⁴, a többi egy-két kivétellel Zsigmond idején, 1387 után ment veszendőbe.⁵

Természetesen a király nem csak várakat adományozott el, hanem egyéb uradalmakat is, főképp pedig kiváltságos településeket. Régóta tudni lehetett, hogy az Anjou-kori királyi városok és városkezdemények állagában Zsigmond birtokpolitikája legalább olyan pusztítást végzett, mint a várállományban.⁶ Noha pontos számadatok egyelőre nem állnak rendelkezésre, annyi biztos, hogy a birtokstruktúra átalakulása egészben véve gyökeres és végleges volt.

Az átalakulás nagy horderejű társadalmi és politikai következményekkel járt, amennyiben előidézte a főnemesség kiformalódását és rendi elkülönülését. Már Hóman megfigyelte, hogy azokban az években addig ismeretlen méretű magánvagyonok születtek. Nem általában véve a nemesség gazdagodott meg a korona rovására, hanem elsősorban néhány család tagjai; azok, akik közel voltak a tűzhöz, vagyis politikai befolyásukat földvagyonra, örökadományokra és zálogbirtokokra tudták átváltani. Ennek folytán az addig egységes nemesi rend kettévált. Kiemelkedett belőle mintegy 40 család, és a Hunyadi- és Jagelló-korban a vagyon mellé megszerezte öröklődő jogon ama különleges kiváltságokat, amelyek addig csak az ország főméltóságait, a bárókat illették meg: a bandériumállítás és a királyi tanács-

³ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977. 31., 207 (táblázat).

⁴ Engel Pál: Vár és hatalom. Világosság 25 (1984) 295., 370. A várak 14. századi birtoklástörténetét, amiből ezek az adatok kiszámíthatók, a közeljövőben megjelenő archontológiám fogja tartalmazni.

⁵ Mária királynő, amennyire tudjuk, csak 1386-ban és csak Kis Károly gyilkosainak tett váradományokat. Gimest Forgács Balázsnak. Bujákot pedig Garai Pál bán egyik leszármazottjának, Garai Jánosnak adta.

⁶ Vö. Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 188.

ban való részvétel jogát. Ezentúl a mágnáscsaládok fejeit, sőt tagjait is báróknak szokás nevezni, megilleti őket a báróknak kijáró *magnificus* cím, és az országgyűléseken külön csoportként, főrendekként vesznek részt.⁷

A Zsigmond-kori átalakulás jelentősége, körülményei és következményei tehát nagyjából tisztázottak. Keveset tudunk azonban a folyamat részleteiről, mert alaposabb vizsgálatokra még nem került sor. A jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy az átalakulási folyamatot egy régió belül, Északkelet-Magyarország öt megyéjében vegyük szemügyre. Azért éppen itt, mert 1427-ből ránk maradt Abaúj, Gömör, Sáros, Torna és Ung megyék kamarahaszna-jegyzéke, amely falvanként tartalmazza a birtokosok nevét és jobbágyportáik számát.⁸ Ebből elég pontos keresztmetszetet kapunk arról az állapotról, amely a nagy birtokadományok kora után kialakult. Ama változásokról pedig, amelyek ezt az állapotot előidézték s amelyekre elsősorban vagyunk kíváncsiak, egyéb, viszonylag bő forrásanyag nyújt tájékoztatást.

Fontos megjegyezni, hogy az öt megye nem minden települése szerepel az adólajstromokban. Hiányoznak belőlük egyfelől azok, amelyekben nem éltek jobbágyok: a királyi városok és bányavárosok (Kassa, Bártfa, Eperjes, Kisszeben és Nagysáros, illetve Telkibánya), meg az egytelkes nemesek falvai. Hiányoznak azok is, amelyek birtokosai mentességet élveztek a kamarahaszna alól: a tornai és regéci váruradalom, az esztergomi érsekség birtokai (Rozsnyó és négy falu), Kassa és Bártfa jobbágyfalvai (egy kivételével), Szerednye és tartozékai, Szikszó mezőváros, továbbá elszórtan egyes falvak.⁹

A vizsgált minta így sem jelentéktelen. Az öt megye középkori területe összesen 13 946 km² volt, az ország területének (Szlavónia nélkül) közel 5%-a, de a hiányzó települések határát leszámítva is legalább 4,5%-a. Az összeírások pedig mintegy 1070 helység 21 257 portájára tartalmaznak adatot, ami az akkori Magyarország 400 ezer portájának 5,3%-ára rúg.¹⁰ Számottevő mennyiségről van tehát szó, épp ezért már most hangsúlyozni kell, hogy az öt megye statisztikai értelemben nem tekinthető mintavételnek. Nemcsak azért nem, mert hiányoznak a

⁷ Erről legújabban Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122 (1988) 150–152.

⁸ Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp. 1989.

⁹ Ld. bővebben uo. 17.

¹⁰ Vö. Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. Századok 119 (1985) 992.

mintavétel formai kritériumai, hanem főképp azért, mert tudható, hogy az itteni birtokszerkezet semmiképp sem tükrözi az országos átlagot.

Az Anjou-kor vége óta végbement folyamatok vizsgálatához egyszerű módszert választottam. Megpróbáltam megállapítani minden helység 1382 körüli birtokosát, ennek alapján — az 1427. évi portaszámok segítségével — rekonstruálni a porták Anjou-kor végi megoszlását birtokosok szerint, végül az így kapott megoszlást egybevettem az 1427. évi állapottal. A módszerrel szemben természetesen több kifogás emelhető. Egyfelől nyilvánvaló, hogy fél évszázad alatt a helységek népessége nem maradt állandó, tehát portaszámuk is változott.¹¹ Emellett tudjuk, hogy a vizsgált terület egy részén, Sáros és Ung megyék határvidékén még javában folyt a telepítés, és így minden bizonnyal összeírtak 1427-ben olyan falvakat, amelyek 1382-ben még nem léteztek. Kétségtávol akadnak olyanok is, amelyek a 14. században még megvoltak, de 1427-re elpusztásodtak. További bizonytalansági tényezőként még az is tekintetbe veendő, hogy az Anjou-kor végi birtokos kiléte nem mindig állapítható meg teljes bizonyossággal. A módszer azonban mindezek ellenére használható. Az észrevételek ugyan helytállóak, de tapasztalni fogjuk, hogy a gyakorlatban nincs jelentőségük. Az észlelt változások olyan mérvűek és jellegűek, hogy néhány tucat, sőt egy-kétszáz portányi hiba sem módosít az eredményen.

Első lépésként érdemes szembeállítani az öt megye kétféle birtokmegoszlását a birtokosok típusa szerint:

Birtokos	Porta	
	1382-ben	1427-ben
király (és királyné)	2925 (13.8%)	193 (0.9%)
egyház	721 (3.4%)	842 (4.0%)
nemesek	17 611 (82.8%)	20 222 (95.1%)

A táblázat minden lehetséges hibaforrás mellett is tanulságos és egyértelmű. Számszerűen illusztrálja azt a két, általában véve ismert tény, amelyről már szó volt: egyfelől, hogy az Anjou-kori királyi birtok jelentős volt, másfelől, hogy a Zsigmond-korban súlyos és pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

¹¹ Ádámföldre falu 1405-ben öt jobbágytelket számlált (Zs. II. 4170). 1427-ben 14 portát. Nagyhenninget 1398-ban lakatlanként adományozta el a király (Zs. I. 5200), és 1427-ben 11 porta volt benne.

Az egyházi birtokról itt nem szükséges bővebben szólni. Ezen a vidéken, mint látjuk, jelentéktelen volt; viszonylag legszámottevőbb képviselői a jászói és leleszi premontrei prépostságok (231 ill. 113 porta). Nyilván akkor sem jelentős, ha hozzágondoljuk az esztergomi érsekség adómentes gömői birtokát: Rozsnyó mezővárost és négy falut. Csekélyke gyarapodása részint abból adódott, hogy a leleszi prépost szerzett négy falut — hármat a Drugetektől (1400)¹², egyet a Csicseriektől (1413)¹³ —, részint abból, hogy a szepesi káptalannak is jutott három helység (93 porta) az 1397-ben kihalt idai Csirke család hagyatékából. Az egyházi intézmények politikai súlyát tovább csökkentette, hogy még a módosabbak egy része is magánkegyuraság alá tartozott: a mislyei társaskáptalannak (184 porta) a Somosiak¹⁴, a széplaki apátságának (104 porta) a főnemes Cudarok¹⁵ voltak a patrónusai. Nyomatékosan alá kell azonban húzni, hogy Északkelet-Magyarország viszonyai nem általánosíthatók. Nyugaton, különösen a Dunántúlon hatalmas főpapi és kolostori uradalmakat találunk, Veszprém megye portáiból például a 15. század végén 40 % volt az egyházak részesedése.¹⁶

A királyi birtok megfogyatkozása

A királyi birtokállomány 1382 körül az alábbi egységekből tevődött össze.

Az öt megye váruradalmi	
Sáros (20 falu)	595
Szádvár (Torna m., 11 falu)	386
Palocsa (Sáros m., 10 falu)	270
Gönc (Abaúj m., Gönc mezőváros)	191
Szalánc (Abaúj m., 7 falu)	155
Füzér (Abaúj m., 8 falu)	115

¹² Zs. II. 728. Közülük Mocsár portaszáma nem ismert, mert nem írták össze.

¹³ DF 23 4137.

¹⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 119. Birtokainak felsorolása 1435: DF 25 1584.

¹⁵ Zs. I. 4495.

¹⁶ Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adórajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. Tanulmányok Veszprém megye múltjából 3 (1984) 142.

Boldogkő (Abaúj m., 6 falu)	110
Szokoly (Sáros m., 8 falu)	100
Regéc (Abaúj m., 4 falu)	—
Más megyébe eső várak tartozékai	
Patakhöz (Zemplén m.) 5 falu	120
Fülekhez (Nógrád m.) 6 falu	110
Városok és szabad falvak	
Kassa	—
Bártfa	—
Eperjes	—
Kisszeben	—
Nagysáros	—
Telkibánya	—
Szepsi (Abaúj m.)	200
Szina (Abaúj m.)	91
Vilmány (Abaúj m.)	55
Háramlott uradalmak és birtokok	
Szinye (Abaúj m., 10 falu)	235
Hárskút (Torna m., 4 falu)	85
Somodi (Abaúj m.)	76
Betlér (Gömör m.)	31
Összesen	2925 porta

A hat várost nem számítva a királyi vagyron 105 helységből állt, köztük olyan jelentősekből, mint Szepsi és Gönc mezővárosok. Közel háromnegyedét (73,6 %) váruradalmak tették ki. Abaúj megyének mind az öt vára királyi kézben volt, Tornában kettőből egy, Sárosban nyolcból kettő, míg Gömörben nem volt királyi vár, csak a nógrádi Fülek várának volt itt hat faluja. Ungban egyáltalán nem volt királyi

birtok, az egykoriakat 1332 óta a Druget család birtokolta. Az uradalmak alól kivett városok és kiváltságos települések közül csak háromnak ismerjük a portaszámát, ez összesen 346 volt, a királyi porták 11,7 %-a. Végül egyheted rész (14,4 %) esett olyan egyéb birtokokra, amelyek Nagy Lajos uralkodásának vége felé kihalt családokról szálltak a koronára, és ezért nem tartoztak a váruradalmi szervezetbe. A legjelentősebb az Aba nembeli Szinyei (Tarjáni) család hagyatéka volt, amely 1373-ban vagy kevéssel előbb lett a királyé.¹⁷ Hárskutat négy faluval 1364-ben cserélte vissza Lajos a Cudaroktól.¹⁸ Betlér 1371-ben, Kaproncai (Delnei) János magvaszakadtával kerülhetett királyi kézre¹⁹, Somodi pedig az osztrák eredetű Tellesbrunniak kihaltával, 1374 után nem sokkal.²⁰

Az első kérdés, amit alaposabban meg kell vizsgálnunk: hogyan és milyen körülmények között fogyott el a királyi birtok? Célszerű ennek elemeit ismét táblázatba foglalni, ezúttal elidegenítésük sorrendjében. A nem örökbe, hanem csak zálogba adott birtokokat kiemeléssel jeleztük:

Birtok	Portaszám	Elidegenítés éve	Birtokszerző(k)
Szinye	235	1384 (1390-ig)	Alsáni Bálin ²¹
Simonyi és Détér	61	1384	Kaplai János és Dezső ²²
Alsóregmec	120?	1386	id. Perényi Péter ²³
Szalánc vár	155	1387	ifj. Losonci László ²⁴

¹⁷ Szinyei Petőc fia János és fia, István 1364-ben kapja vissza Oroszi (Heves m.) birtokot (F. IX/3. 450 = DF 263 173). Tarján (Heves m.) és Oroszi 1373-ban királynéi birtokok (Wenzel: Diósgyőr 32). Szinye és tartozékai 1381-ben Zámbo Miklós főkincstartó kezén vannak, bizonyára tisztségül: DF Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1381. nr. 14. Erzsébet királyné 1384-ben adományozza el, mint Petőc fia Jánosról háramlott birtokot: DF 263 175.

¹⁸ Makovica várért: Dl. 5343.

¹⁹ 1362-ben Kaproncai Ite fia János fia Jánosé (DF 211 776), aki 1371-ben halt meg (Dl. 38 967). Mivel később a Jolsvaiaké, az a legvalószínűbb, hogy királyi adományból szerezték meg.

²⁰ 1349-ben kapta Tellesbrunni Wel, cserében a Pozsony megyei Borostyánkőért (A. V. 504), és 1374-ben említik utoljára (Sztáray I. 411).

²¹ DF 263 175. 1390-ben a király visszacserélte a patai (Somogy m.) uradalomért (Zs. I. 1367).

²² Sztáray I. 466. Fülek vár tartozékai. Simonyi 1374-ben csakugyan királyi birtok: Dl. 6232.

²³ Dl. 24 690. Az iktatás: H. VII. 421. Biztosan hozzátartozott ekkor Felsőregmec és Vily (vö. 1387: Zs. I. 227), de valószínű, hogy Mikóháza és Mátyásháza is ekkortájt került a család kezére.

²⁴ Zs. I. 158.

Birtok	Portaszám	Elidegenítés éve	Birtokszerző(k)
Szokoly vár	100	1387 (1423-ig)	Bebek Imre és Detre ²⁵
Szedlice és 5 falu	128	1387 (1391-ig?)	Somosi János ²⁶
Somodí	76	1387	Kaplai János és Dezső ²⁷
Füzér vár	115	1388 (1389-ig)	Jolsvai Leusták ²⁸
Boldogkő vár	110	1388 (1397-ig?)	Cudar Péter ²⁹
Szepsi oppidum	200	1388 (1397-ig)	Kaplai János és Dezső ³⁰
Füzér vár	115	1389	Perényi Miklós ³¹
Kisszilva	24	1389	Rozgonyi Simon ³²
Szina	91	1390	Perényi Miklós ³³
Osztrópatak	34	1390	Ramocsa Péter ³⁴
Gönc vár	191	1391	Bebek Imre és Detre ³⁵
Szedlice	105	1391	Szécsi Gál ³⁶

²⁵ Zs. I. 76. 1388-tól a Bebekék másik ágának kezén találjuk (Ortvay: Temes 162, év nélkül), a király 1423-ban visszacserélte Bebek Jánostól (Dl. 11 367) és a Pálóciaknak adta.

²⁶ Zs. I. 203. Három falu Sáros, három pedig Szokoly vár tartozékaiából. Somosi 1389 után halt meg (Zala II. 230), és mivel nem volt utóda (vö. Zs. I. 4153), birtokai visszaszálltak a koronára. Ez 1392 előtt történt, mert Tihany várat, amely az övé volt, ekkor kapta vissza az apátság.

²⁷ Zs. I. 9.

²⁸ Zálogbirtok, Zs. I. 643. 1389-ben a király nyilván visszacserélte, mert ekkor a Perényiek kapták meg, ld. alább.

²⁹ Zálogbirtok, Zs. I. 822. 1396-ban még a Cudaroké (Zs. I. 4472), és talán a temesvári végzések értelmében került vissza Zsigmond kezére. (A várhoz tartozó Vizsoly 1398-ban a királyé volt, ld. alább). 1403-ban királyi vár volt, amikor a felkelők elfoglalták, de Perényi Péter visszavette a király részére (Zs. III. 692).

³⁰ Vö. Zs. I. 619. Zálogbirtok, a király 1397-ben a temesvári végzésekre hivatkozva visszaveszi (Ortvay: Temes 277).

³¹ Az adomány Dl. 7480, az iktatóparancs Zs. I. 915.

³² Zs. I. 1009.

³³ F. X/1. 610 (Dl. 71 905), ekkor Patak várhoz számítják. 1392-ben újabb adományt kap ugyanerről: Krassó III. 219.

³⁴ Ekkor csak zálogban: Zs. I. 1766. 1393-ban a király további pénzért eladta és egyúttal új adományul is odaadta Ramocsának: Zs. I. 2827, DF 212 258.

³⁵ Zs. I. 2296.

Birtokszerkezet átalakulása...

Birtok	Portaszám	Elidegenítés éve	Birtokszerző(k)
Kissáros	56	1392 (139?-ig)	vadnai Barius Péter ³⁷
Henning	11	1392 (1396-ig)	Semsei László ³⁸
Zsetek és 2 falu	28	? (1396-ig)	Semsei László ³⁹
Szádvár vár	386	[1387-88]	Bebek cs. ⁴⁰
Palocsa vár	270	?	Bebek cs. ⁴¹
Orkuta	50	?	Bebek cs. ⁴²
Hárskút	85	?	Bebek cs. ⁴³
Fülek tartozékai	49	?	Jolsvai Leusták ⁴⁴
Betlér	31	?	Jolsvai Leusták ⁴⁵
Töltszék	74	[1393] (1409-ig)	Jolsvai Leusták ⁴⁶
Nyárs és Ardó	63	1396	Semsei László ⁴⁷
Szinye	235	1397	Perényi Imre ⁴⁸
Szepsi	200	1397	Rozgonyi Simon ⁴⁹

³⁶ Miklósvágása és Szopotnica falvakkal F. X/1. 687. Előbb Somosi Jánosé volt, ld. fent.

³⁷ Zs. I. 2623. 1399 előtt — talán cserével — visszakerült a sárosi uradalomhoz (Zs. I. 5743).

³⁸ Zs. I. 2420. A király 1396-ban visszacseréli, ld. a következő jegyzetet.

³⁹ Zsigmond 1396-ban visszacseréli tőlük a korábban adott Henning, Zsetek, Ádámföldre és Hradiszko birtokokat. Zs. I. 4496.

⁴⁰ Tartozékai közül Szőlősdárdó és Acskó 1381-ben még királyi birtokok (Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 209—210), míg Szentandrás 1388-ban már Bebek Detrédé (Valter Ilona: A tornaszentandrás r. k. templom kutatása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 19 [1980] 103). Vendégi pedig 1402-ben unokaöccséné, Domokosé (DF 210 648).

⁴¹ 1366-ban még a királyé (DI. 83 307), 1427-ben és később a Bebekeké.

⁴² 1427-ben a Bebekeké. Fekvéséből következtethető, hogy eredetileg Sáros vár tartozéka lehetett.

⁴³ 1427-ben.

⁴⁴ 1384-ben még királyi vár (Sztáray I. 466), 1393-ban Jolsvai nádor itt tesz bevallást (Zs. I. 3242).

⁴⁵ 1427-ben.

⁴⁶ Cserében Pozsony megyei birtokokért. Jolsvai György 1409-ben elvesztette, mint meg nem erősített adományt (Zs. I. 3688, II. 6824, 6799).

⁴⁷ Cserében az ekkor visszavett négy Sáros megyei faluért: Zs. I. 4496.

⁴⁸ DF 209 838.

⁴⁹ Miután a király elkobozta a Kaplajaktól, Rozgonyi mint a család ősi birtokát kapja vissza: Zs. I. 5058.

Birtok	Portaszám	Elidegenítés éve	Birtokszerző(k)
Vizsoly	31	1398 (1403-ig)	Debrői István ⁵⁰
Henning	11	1398 (1410-ig)	Tarkői Tamás ⁵¹
Kajata	24	1401	Rozgonyi Simon ⁵²
Zsebfalu	38	1403	Soós Péter ⁵³
Szentmihály	28	1403	Valkói Dénes és Endesi Jakab ⁵⁴
Ádámföldre	14	1405	Iswpa-i Német Miklós ⁵⁵
Henning	11	1410	Gecsei Sebestyén ⁵⁶
Töltszék	74	1410	Kapi András ⁵⁷
Boldogkő vár	110	1423?	Lazarevics István ⁵⁸
Regéc vár	—	1423?	Lazarevics István ⁵⁹
Vilmány	55	1423?	Lazarevics István ⁶⁰
Vizsoly	31	1423	Poznani Mosticz ⁶¹

⁵⁰ Ideiglenesen, amíg a király meg nem tudja szerezni számára Liskát (Zemplén m.) a szepesi prépostságtól: Zs. I. 5191. 1388-ban Boldogkő tartozéka (Zs. I. 822). 1402-ben még Debrőie (Zs. II. 2114), és nyilván hűtlenségek, 1403-ban szállt vissza a koronára más vagyonával együtt.

⁵¹ Zs. I. 5200. Ekkor lakatlannak mondják. Tarkői magtalan halálával (1409. szept. után: Zs. II. 7013) visszaszállt a királyra: Zs. II. 7509.

⁵² Zs. II. 893. Eddig pro honore birtokolta.

⁵³ Zs. II. 2838. Perényi Péter familiarisa, jutalmul a felkelés leverésében szerzett érdemekért.

⁵⁴ Zs. II. 2326. Perényi familiarisai, jutalmul a felkelés leverésében szerzett érdemekért. Utódaik Szentmihályi néven birtokolják.

⁵⁵ Zs. II. 4170, ekkor azonban csak öt sessióból állt. 1427-ben az adományos özvegyéé.

⁵⁶ Zs. II. 7509. Tarkői Tamásról háramlott birtok. 1427-ben és később Perényi Jánosé.

⁵⁷ Zs. II. 7603. A Jolsvaiaktól elkobzott birtok.

⁵⁸ 1427-ben már a szerb fejedeleme. Valószínűleg Regéccel együtt kapta, talán ugyanakkor, amikor a szomszédos tállyai (Zemplén m.) uradalmat és Tokajt. Ez 1422-ben vagy 1423-ban történt.

⁵⁹ Az adóajstromból hiányzik. 1429-ben említik először Brankovics despota birtokaként. Ld. az előző jegyzetet.

⁶⁰ 1388-ban királyi birtok (Zs. I. 742), 1427-ben a despotáé.

⁶¹ Zálogul, Dl. 71 976. Mosticz a felét ekkor átengedte unokaöccsének, racsai Jugafi Jánosnak, aki 1427-ben az egészet birtokolta.

Birtok	Portaszám	Elidegenítés éve	Birtokszerző(k)
Szokoly vár	100	1423	Pálóci Máté ⁶²

Az öt megyében 1382 után történt királyi birtokadományok közül csak azokat tüntettem fel, amelyek 1382-ben (biztosan vagy feltehetőleg) királyi kézen levő birtokokra vonatkoztak. Azokat tehát nem (pl. Szikszó, Nagyida), amelyek 1387 után háramlottak királyi kézre, és mint ilyenek lettek eladományozva. A táblázatban egyes birtokok többször is szerepelnek, mert újból eladományozhatóvá váltak. Egyesek új birtokosukról magszakadás címén (Somosi János, Tarkői Tamás) visszaszálltak a koronára, másokat az uralkodó cserével visszaszerzett (Füzért 1389-ben, Szinyét 1390-ben, Henninget és másik három falut 1396-ban, Kissárost 1399 előtt, Szokoly várat 1423-ban), vagy elkobzott (Szepsit és talán Boldogkőt is 1397-ben, Vizsolyt 1403-ban, Töltséket 1409-ben).

Az elidegenítések elég világosan három korszakra oszthatók, ezeket választóvonalak jelzik. Az elsőbe Mária és Erzsébet 1386-ig tett adományai sorolhatók. Mint látható, ezek kisszámúak voltak, és a nemrég háramlott színei uradalmat leszámítva, amelyet Erzsébet kancellárja és kedvence, Alsáni kapott, nem is jelentős. Zsigmond trónraléptekor az Anjou-kori királyi birtokállomány egészben véve még érintetlen volt. A fordulat szemmel láthatóan a második periódusban, 1387 és 1392 között ment végbe, amikor az új uralkodó valósággal ontotta az adományokat: várakat, mezővárosokat, falvakat, látszólag boldog-boldogtalannak. Erre a szakaszra még visszatérünk. A harmadik szakaszban, azaz 1392 után céltalan elidegenítéssel már nem találkozunk. A nagyobb adományok ritkák, és ha mégis előfordulnak, kifejezetten politikai céljuk van, esetünkben a szerb fejedelem lekötése (Boldogkő, Regéc), egy *homo novus* társadalmi státusának megalapozása, vagy kifejezetten politikai érdekem jutalmazása. Zsigmond egyik kreatúrája, Pálóci Máté diósgyőri várnagy és titkos kancellár, a majdani országbíró és nádor nyilvánvalóan azért kapta meg 1423-ban a szokolyi uradalmat, mert még nem volt megfelelő vagyona és nem volt vára. 1403-ban Perényi Péter sárosi ispán három familiárisa azért kapott kisebb birtokot Sáros vár tartozékaiból, mert segítettek uruknak a lázadó bárók ellen vívott harcokban. A többi, egyébként sem jelentős méretű elidegenítés általában háramlott jószágból történt, és vagy cserével ment végbe

⁶² DI. 71 938.

(Töltszék, Nyársardó), esetleg pénzért (Vizsoly), vagy valamely speciális okból (Szepsi).

Visszatérve az 1387 utáni kritikus évekre, szembeötlő, hogy a nagy adományokat kivétel nélkül a kormányon levő bárók kapták, és a tárgyalt öt megyében szerzett birtokuk csak egy része volt egyéb szerzeményeiknek. Losonci László szlavón bán (1387-89) Szaláncon kívül szintén 1387-ben a Zaránd megyei Dézna és Pankota várakat szerezte; Perényi Miklós pohárnokmester (1387-90) és családja Füzért megelőzően 1387-ben Terebest (Zemplén m.), 1390-ben pedig a sárospataki uradalmat; Kaplai János volt oroszországi vajda, szörényi bán (1388-90) és testvére Besztercét, Sólyomkőt és más várakat.

Egészen biztos, hogy ezekre az évekre kell datálnunk azokat az elidegenítéseket is, amelyek időpontját nem ismerjük és fent kérdőjellel helyettesítettük azokat az adományokat, amelyeket Zsigmond Bebek Imre országbírónak (1386-92) és testvérének, Detre szlavón bánnak (1389-92), unokatestvérüknek, László királynéi udvarmesternek és temesi ispánnak (1387-92), valamint ajtónállómesterének, a majdani nádornak, Jolsvai Leustáknak (1387-92) juttatott. Nem hihető, hogy az osztogatásból éppen ők maradtak volna ki, márpedig az, amit ekkori szerzeményeiről tudunk (Szokoly, Gönc), a rangjukhoz képest kevés. A többi, mivel mindkét család oklevelei elpusztultak, csak sejtethetjük. Tény, hogy a volt királyi várak közül bizonyos idő múlva Palocsát és Szádvárt a Bebekék, Füleket meg Jolsvai kezén találjuk, és kézenfekvő feltételezni, hogy ezekben az években, 1387 és 1392 között kerültek a birtokukba. Nem valószínű, hogy bármelyiket 1387 előtt kapták volna, mert Mária idején királyi várat csak kivételes okból adományoztak el. Az pedig, hogy 1392 után szerezték volna őket, ismét csak valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük, amit Zsigmond akkori birtokpolitikájáról sikerült megállapítani.

Még mindig az 1387 utáni éveknél maradva, megállapítható az is, hogy a kisebb adományokat udvari emberek nyerték el, a két legszámottevőbbet Somosi János (1387) és Szécsi Gál (1391) udvari lovagok, akik korábban mindketten Oepelni László herceg szolgálatában álltak. Kapott még kisebb birtokot Rozgonyi Simon, szintén udvari lovag (1389), Barius Péter és János udvari familiarisok (1392), Semsei László, Perényi János alpohárnokmestere (1392), és szeretvai Ramocsa Péter (1390), aki talán Jolsvai embere volt és Sáros várat kormányozta a nevében. A bárókon, familiárisaikon és az aula tagjain kívül másról nem tudunk, aki részesült volna az uralkodó kegyéből.

Készítsünk ezek után mérleget az 1382 körüli királyi birtok sorsáról. Nézzük meg, mennyit kinek a birtokában találunk fél évszázad múlva, 1427-ben:

	Porta	%
király (Sáros vár)	130	4,4
Bebek család	982	33,6
Perényi Miklós és id. János	572	19,6
Rozgonyi család	248	8,5
Losonci Zsigmond	155	5,3
Serkei (Kaplai) család	137	4,7
Lazarevics István despota	134	4,6
Pálóci Máté	100	3,4
Jolsvai György	80	2,7
nemesek	387	13,2

Összeállításunk igazolja azt a korábbi megállapítást, hogy az Anjou-kori királyi vagyon lényegében eltűnt. Egyedül Sáros váruradalma maradt még egy darabig (1439-ig) az uralkodó rendelkezése alatt, de ez is alaposan megfogyatkozva, hiszen az eredetileg 20 falut, 595 portát számláló uradalomból, az öt megye legjelentősebb királyi birtokegyütteséből 1427-re már csak romok maradtak. A korszak két fő nyertese két mágnásfamília volt. Egy régi eredetű, a Bebekeké, akik az adományok egyharmadát gyűjtötték össze, és egy új, a Perényiek terebesi ága, amelynek több mint egyötöd rész jutott. A többieknek viszonylag kevesebb, de persze hozzáteendő, hogy néhánynak (Lazarevics, Jolsvai, Losonci) annál több más országrészekben.

A meggazdagodás jóval nehezebbé vált Zsigmond uralkodásának második felében. Jellemző az uralkodó későbbi takarékoságára, hogy az újabb kegyelteknek, az 1410 után nagy politikai karriert befutó Pálóciaknak egyelőre elég szerény adományokkal kellett beérniük, a Rozgonyiak pedig, akik 1409-től emelkedtek villámsebesen a ranglétrán, sokáig semmit sem kaptak. Majd 1430-ban ad nekik a király első ízben jelentősebb birtokokat: Szinát (pataki Perényi Miklós lovászmester hagyatékából), Györkét és két sárosi falut (az 1421-ben kihalt Visontaiak örökségé-

ből), 1431-ben pedig Ádámföldét (az utód nélkül elhunyt Német Miklós faluját).⁶³ Ezek összesen is csak 187 portát tesznek ki, egy közepes váruadalom terjedelmét. Mind az ő idejük, mind a Pálóciaké 1438-ban és 1439-ben, Zsigmond halálával jön majd el, amikor Alberttel bőségesen pótolatják mindazt a kegyet, ami elődjétől elmaradt.

A főnemesi vagyonok kialakulása

A nemességen belül 1427-re kialakult birtokmegosztást jól érzékelteti, ha rang-sorba szedjük az öt megye akkori tíz leggazdagabb családját

1.	Perényi		2030
		ebből	
		terebsesi ág	977
		nyalábi (ugocsei) ág	575
		rihnói ág	478
2.	Bebek		2001
		ebből	
		vámosi ág	783
		pelsőci ág	337
		közös	881
3.	Cudar		1896
4.	Druget		684
5.	Jolsvai		601
6.	Nagymihályi (Jakófi-ágak)		486
7.	Tarkói (három ág)		470
8.	Somosi		463
9.	Csetneki		453
10.	Derencsényi		402

⁶³ DI. 12 187, 12 190, 12 417.

A névsor közepén világos választóvonal húzható: az első öt család vagyonát tekintve messze kiemelkedik a mezőnyből. A táblázaton ez csak az első három esetében nyilvánvaló, mert az ő birtokaikból jelentős rész esett az öt megyébe. A *Perényieké* három uradalom volt itt: Füzér és a Sáros megyei Újvár a terebesi ág, Nagyida a nyalábi ág kezén. Ezeken kívül azonban még vagy ennyi — de inkább több — birtokuk volt másfelé: Nyaláb vár és Nagyszőlős (Ugocsa m.), Sárospatak, Újhely vár, Terebes vár és Sztropkó (Zemplén m.), Csorbakő vár (Borsod m.), Szentmiklós (Bereg m.), Rihná vár (Szepes m.), hogy csak a fontosabbakat említsük. 4000 porta a minimum, amennyire a három ág ekkori együttes vagyonát takaríthatjuk. Hasonló a helyzet a *Bebekekkel*. Az ő 2001 itteni portájukat hét uradalom tette ki: Gömörben Krasznahorka és Kövi (Rákos) várak, Pelsőc és Gömör mezővárosok, Tornában Szádvár, Sárosban Palocsa vára és Abaújban Gönc. Ámde a családé volt még, az apróbbakat nem számítva, Szendrő vár, Vámos és Edelény (Borsod m.), Hrussó vár (Bars m.), Bodony (Heves m.), Fonó (Bács m.), és Erdélyben Almás vára, Buza és Gorbó három megyére kiterjedő uradalmukkal. A *Bebek*-vagyonot sem lehet tehát kevesebbire, mint 4500-5000 portára becsülni. A *Cudarok* javait zömmel a hatalmas makovicai uradalom (1582 porta) tette ki, a többi (Nádasd, Forró, 314 porta) Abaújban feküdt. Csakhogy ezeken kívül az övék volt még Ónod vár is, amelyhez Borsod, Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyékben tartoztak még számottevő birtokok. Szlavóniai uradalmait ekkorra már elvesztették, de összvagyonuk így is megközelíthette a 3000 portát.

A másik két famíliával annyiban más a helyzet, hogy nekik elsősorban máshol voltak birtokaik. A *Druget*-vagyonról kivételesen pontos információnk van, mert 1437-ben, mindössze tíz évvel portaösszeírásaink után, az egészet felbecsülték a leleszi prépost ellen folytatott perükben. Ekkor Zemplénben mintegy 2035, Ungban 1115 népes *mansio*-jukat vették számba, összesen 106 helységben, amiben nincs benne a per tárgyát képező, 1427-ben 103 portával összeírt Nagykapos mezőváros.⁶⁴ A becslésből kitűnik, hogy magában Ungban számos olyan falujuk volt, amely valami okból kimaradt az 1427-i adólajstromból. Sokkal több jobbágyuk volt tehát, mint amennyire e lajstrom alapján következtetni lehet, portában számolva is legalább 2500.

Jolsvai György 601 portája — Jolsva és Gede várak, a füleki uradalom Gömörbe eső négy faluja — sem ad még hozzávetőleges képet sem arról, amiye valójában

⁶⁴ DF 234 235.

volt. Amikor néhány hónappal az összeírás készülte után, 1427 végén meghalt, a következő jószágok maradtak még utána: Fülek vár (Nógrád m.), Bajmóc és Keselőkő várak, Privigyé és Németpróna mezővárosok (Nyitra m.), Nagykőrös fele (Pest m.) és egyéb birtokok Bars, Borsod és Verőce megyékben. A nyitrai jószágok egymagukban kitehettek legalább 1000 portát, tehát a Jolsvai-hagyaték egészében jócskán meghaladhatta a 2000-et.⁶⁵

A következő öt család vagyona jóval kisebb, és meglepően azonos méretű: mindegyik 400 és 500 porta közé esik. Négyüknek ennél valamivel többje volt. A Nagymihályiak 486 portájához hozzáadandó uradalmuk Zemplénbe eső része: maga Nagymihály mezőváros fele és további részirtokok 4-5 helységben. A Tarkői-rokonságé volt Szepes megyében két helység és kettőnek a fele, Hevesben pedig Kömlő falu⁶⁶, a Derencsényiek pedig a nógrádi Vásárosterenyét (a mai Kisterenyét) és tartozékait mondhatták a magukénak.⁶⁷ A Csetnekiek ekkortájt szereztek részt a Szini-Tekes rokonság birtokaihoz Borsodban és Tornában. A Somosiaknak nem volt Sároson ill. Gömörön kívül más megyében földjük. Nyilvánvaló, hogy ez az öt család a lehetséges korrekciókkal együtt is más vagyoni kategóriába esik, mint az előzők. A leggazdagabbnak vehető Nagymihályiak és Tarkőiek vagyona sem igen léphette túl a 700 portát, a többieké pedig nyilvánvalóan jóval alatta maradt. Az első csoport portáit ugyanakkor ezekben számolhattuk.

Nyilvánvaló tehát, hogy 1430 táján jelentős különbség, mondhatni szakadék volt a nemesség legfelső rétege és az utánuk következők között. Ezt a kortársak is regisztrálták, és a legnagyobb vagyonok urait ekkortájt kezdik mágnásoknak (*magnates*) vagy főnemeseznek (*potiores nobiles*) nevezni, megkülönböztetendő őket az egyszerű nemesektől, a majdani köznemességtől. De voltaképp mit takart ez a különbségtétel? Miben volt más a főnemes, azon kívül, hogy nagyobb volt a vagyona?

Közkeletű felfogás szerint a főnemesek közül kerültek ki a főméltóságok, az ország bárói. Szokás ezért e dinasztikákat leegyszerűsítve bárói családoknak is nevezni. Alaposabban megvizsgálva a megjelölés nem pontosan fedi a valóságot. A vizsgált öt főnemesi család közül korszakunkban csak háromnak a tagjai szerepel-

⁶⁵ A családra röviden Engel Pál: Zsigmond bárói. Rövid életrajzok. In: Művészet Zsigmond király korában. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. I. Bp. 1987. 422-424.

⁶⁶ Szepesi birtokaikra 1438 Dl. 68 983, 1477 DF Szepesi kápt. orsz. lt. Z-5-15; Kömlőre 1418 Dl. 10 658. Ez még a 16. század közepén is a családé.

⁶⁷ 1413 DF 249 184.

nek az ország vezetői között. A *Perényiek* állnak vitathatatlanul az első helyen: 1387 és 1437 között kilencen viseltek bárói rangú hivatalt, összesen 90 évig, és mindössze két olyan év volt (1429-30), amikor nem találunk egy Perényit sem a főméltóságok között. (Ispán akkor is volt köztük.) A *Bebekek* kezdetben, Detre nádor leváltásáig még előkelőbb helyzetben voltak: 15 év alatt (1387-1402) hét Bebek szerepelt a bárók között, a királynéi udvar akkor még előkelő méltóságait is számítva összesen 56 évig, és nem volt olyan év, amelyben a négy legfontosabb méltóság (nádor, országbíró, vajda, szlavón bán) egyikét ne töltötték volna be. Az 1403. évi felkelés után, amelyben vezető szerepet játszottak, megcsappant a befolyásuk, de 1410 és 1427 között mégis hárman kerültek vezető pozícióba. A *Jolsvaiak* közül az apa, Leusták udvarmester, majd nádor volt 1396-ban Nikápolynál történt foglyul estéig, a fia, György pedig 1409-től Borbála királyné pohárnokmestere, majd 1427-ig zólyomi ispán volt, és a báróknak kijáró *magnificus* címet élvezte. Ezzel szemben a Cudarok, akik korábban az ország első emberei közé tartoztak, 1382 és 1440 között egyszer sem jutottak bárói hivatalhoz, a Drugetek pedig — több ezer jobbágyuk ellenére — 1355 és 1526 között mindössze néhány hónapra, amikor Simon 1463-ban Mátyás pohárnokmestere lett.

Ugyanakkor akadnak Zsigmond bárói között olyanok, akik semmiképp sem számíthatók a főnemesek közé. A legvilágosabb példa erre *Berzevici Péter* tárnokmester (1419-33), aki 22 éven át szepesi ispán, Szepesvár és más várak ura volt, a király távolléte alatt (1430-tól) a helytartók egyike, és arra is telt a befolyásából, hogy egyik fiát nyitrai püspökké tétesse meg. Vagyonban ugyanakkor messze állt a főnemesektől. Sárosban a Berzeviciék három ágának összesen csak 203 portája volt, ennek is csak harmada esett Péterre, akinek ezen felül csak a Szepességben voltak még birtokai, néhány porció, meg a nem túl jelentős dunajeci uradalom. Egy távoli unokatestvérét, Berzevici Pohárnok Istvánt vele egy időben Borbála királyné, később pedig leánya, Erzsébet udvari méltóságai között találjuk, mégis képtelenség volna azt állítani, hogy a Berzeviciék ebben az időben „bárói családnak” számítottak.⁶⁸ Ugyanígy nem minősíthetjük főnemesnek Csetneki György asztalnokmester (1387-96) családját sem, mint ahogy nem voltak még azok a Rozgonyiak és a Pálóciak sem, amikor 1409-ben ill. 1419-ben hivatalaiknál fogva *magnificus* rangra emelkedtek.

⁶⁸ A Berzeviciék ekkori szerepére Engel Pál (mint a 65. jegyzetben) 408-410.

Egyelőre még a címhasználatban sem tükröződött a mágnások magasabb társadalmi presztízse. A méltóságviselő bárók címe halálukig *magnificus* volt, de rajtuk kívül minden nemesnek, lett légyen mégoly gazdag, legfeljebb a *magister* megszólítás, majd a 15. század elejétől az ezt felváltó *egregius* (vitézlő) cím járt ki. A főméltóságot nem viselő Drugeteket és Cudarokat is ez illette meg, ugyanúgy, ahogy a fent tárgyalt Nagymihályiakat, Derencsényieket, Somosiakat, Tarkóieket vagy Csetnekieket. Egyetlen példa ennek igazolására: a Cudarok közül Benedek († 1422) és fia, János († 1440), Péter bán fiai, Simon és Jakab, és az utóbbi fiai, ifj. Simon és ifj. Jakab egyaránt *magisterek* ill. *egregiusok* minden általam ismert Zsigmond-kori forrásban, sőt olykor az 1440-es években is.⁶⁹ *Magnificusként* 1438-ban, a rendi átalakulás kezdetén fordulnak elő először.⁷⁰

Szembeszökő viszont a különbség főnemesek és más nemesek között, ha a hatalmi pozíciókat nézzük. A mágnások először is sokkal nagyobb számú fegyverest tudtak kiállítani, mint a többiek. Az 1432/33. évi banderiális tervezet szerint a Perényiek, Bebekék és Homonnaiak (Drugetek) háború esetén egyformán 200-200 lovas, a Cudarok összesen 100-at tartoztak felszerelni, míg az egyszerű aulicusok csak 50-et.⁷¹ Az 1411. évi lengyel hadjárat idején is a mágnások toborozták a haderő háromnegyed részét: a Bebekék 160, a Perényiek 140, a Drugetek 60, a Cudarok 50 lándzsát.⁷² Ezzel állt összhangban váraik száma is. A Perényiek három ága hét, a Bebekék hat, Jolsvai György öt, a Drugetek három, a Cudarcsalád két várban parancsolt, ezzel szemben a Nagymihályi, Tarkói, Somosi és Derencsényi nemzetségeknek egy-egy váruk volt (Tarkó, Kőszeg, ill. Derenk), a Csetnekieknek pedig egy sem. Ezekből a különbségekből természetesen az is következett, hogy a főnemesek, még ha hivatalt nem is viseltek, nagyszámú kisebb birtokos számára tudtak megélhetést nyújtani váraik és birtokaik kezelése révén. A Bebekék és Jolsvaiak szolgálatában például képviselteti magát Gömör megye csaknem minden jelentős köznemesi családja.⁷³ Váraikra és familiárisaikra támaszkod-

⁶⁹ Magisterként pl. 1416 Dl. 10 160; egregiusok pl. 1415 Dl. 10 338; 1416 Z. VI. 394; 1425 Dl. 11 632; 1427 Dl. 97 061; 1435 DF 222 044; 1440 Dl. 13 524, DF 222 181; 1447 DF 255 952.

⁷⁰ Dl. 13 190, a jászói konvent oklevelében.

⁷¹ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301—1457.* Edd. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. 428—429.

⁷² Bártfai Szabó László: *A Hunt-Páznán nemzetségheli Forgách család története.* Esztergom 1910. 677. a kelethez vö. Zs. III. 1455.

⁷³ Engel, Pál: *Der Adel Nordostungarns zur Zeit König Sigismunds (1387—1437).* In: *Settlement and society in Hungary.* Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. 27—47.

va a főnemesi dinasztiák voltaképp regionális hatalmak, és ebben különböznek alapvetően a szegényebb, de előkelő famíliáktól. Azok súlya lehet számottevő egy-egy megyén belül, de a mágnások hatalma jóval nagyobb hatósugarú. Egy egész országrész meghatározó politikai tényezői, és ezért elvárhatják, hogy az országos politika intézésében is helyet kapjanak. Nem az a döntő kérdés, hogy a Cudarok vagy Drugetek szereztek-e és mikor országos hivatalt; hanem az, hogy igényelték, sőt elvárták, hogy kapjanak. Egy Csetneki nyilván nem tekinthette mellőzöttnek magát, ha nem lett belőle báró, de egy Cudar vagy Druget igen. Ez magyarázza, hogy mindkét család vezetőit ott találjuk az 1403. évi felkelés vezérei között, hiszen ez mindenképp a mellőzött főurak mozgalma volt.

Az 1439-cel kezdődő rendi átalakulás lényegét abban kell látnunk, hogy megoldást nyújtott az előző évtizedekben kialakult új társadalmi réteg, a főnemesség elvárásaira. Nem volt annyi bárói hivatal, hogy mindenkinek juthatott volna; azonban az új intézményben, az országgyűléseken minden mágnásnak joga volt személyesen megjelenni, és vagyona adta hatalmát érvényesíteni. A rendi korszak jelentősége nem abban áll elsősorban, hogy a köznemességet juttatta beleszóláshoz az ország ügyeibe; sejtethető, hogy ez nem igazán következett be. Viszont 1440-től kezdve rendszeresen ott találjuk valamennyi mágnást az ország vezetői között, függetlenül attól, hogy tisztségviselő bárók voltak-e vagy sem. *Magnificus*nak is ebben az időben kezdik titulálni őket. A rendiség kialakulása elsősorban és mindezekelőtt a főnemességnek mint immár különálló társadalmi csoportnak politikai erővé történt szerveződését jelentette.

Exsecutio maiorum — exsecutio filiorum

Szent István Intelmeinek VIII. fejezete viseli a *De executione filiorum* címet.¹ Valószínű, hogy az Intelmek fejezetcímei egyidősek magukkal a fejezetekkel² és nyilvánvaló, hogy az, aki az egyes fejezetek címét adta, a cím megalkotásánál a fejezet tartalmát próbálta egy rövid szerkezetbe sűríteni. Több helyen, így a második, az ötödik, a nyolcadik és a kilencedik fejezeteknél, a fejezetek első mondatából szerkesztett címet, nem törődve azzal, hogy esetleg a cím a magyarázattal szolgáló fejezet nélkül félreérthető, hiszen a cím és a fejezet egymás mellett maradt. Egészen másként járt el Szent István Nagylegendájának az írója, amikor az Intelmekről röviden megemlékezett.³ Vigyáznia kellett arra, hogy az egyes fejeze-

¹ *De executione filiorum. Executio maiorum in regali dignitate octavum possidet locum. Regale ornamentum scio esse maximum antecessores sequi reges et honestos imitari parentes. Qui enim antecessorum decreta spernit patrum, nec divinas procurat leges. Patres enim idcirco sunt patres, ut nutriant filios ideoque filii sunt, ut obediant parentibus. Qui patri suo resistit, inimicus dei consistit. Omnes enim inobedientes deo sunt resistentes Spiritus quidem inobedientie dispergit flores corone. Inobedientia enim totius est regni pestilentia. Propterea, fili karissime, edicta patris tui, scilicet mei semper tibi sint promptuosa, ut prosperitas tua ubique regalibus dirigatur habenis. Mores quidem meos, quos regali vides convenire dignitati, sine vinculo totius ambiguitatis sequere. Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum. Quis Grecus regeret Latinos Grecis moribus aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus? Nullus. Idcirco consuetudines sequere meas, ut inter tuos habearis precipuus et inter alienos laudabilis. (Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. E. Szentpétery (továbbiakban: SRH). Bp. 1938. II. 626.).*

² Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 131.

³ Ipse [sc. S. Stephanus] quoque paterne dilectionis ardore compunctus libellum de institutione morum constituit, in quo fideliter et amicabiliter verbis eum admonitionis spiritualis alloquitur instruens, qualiter ante omnia debeat observare fidem catholicam, confirmare statum ecclesiasticum, honorem impendere dignitati pontificum, principes et milites diligere, iudicium observare, patientiam in cunctis actibus habere, hospites benigne suscipere, benignius nutrire, sine consilio nichil agere, maiores suos ante oculos semper habere et ad exemplum statuere, orationis officium frequentare, pietatem et misericordiam cum ceteris virtutibus possidere. (SRH 391.).

tek tartalmát félreérthetetlenül visszaadó kifejezésekkel foglalja össze az Intelmek mondanivalóját. Így míg az Intelmek szerzője a VIII. fejezet első két szavából az *exsecutio maiorum*-ból *exsecutio filiorum*-ot formált, addig a Nagylegenda szerzője a fejezetet a *maiores suos ante oculos semper habere et ad exemplum statuere* kifejezésben foglalja össze. Ezt Hartvik, a Kis- és Nagylegenda egybekovácsolója némileg átalakította.⁴ Ám sem a fejezetcímek szerzője, sem a Legendák írói nem tértek el a VIII. fejezet mondanivalójától. Ahogy nem tért el Mossóczy Zakariás sem a fejezet tartalmától akkor, amikor az Intelmeknek az Ilosvay-kódexben lévő szövegében a címben az *exsecutio* szót a szövegben szintén előforduló *obediencia*ra változtatta.⁵

Ugyanígy a *Corpus Iuris Hungarici* kiadói sem, akik a szövegben az *exsecutio* szót *imitatio*-ra, a cím *exsecutio filiorum*-át *Quod maiores imitari debeant et filii obedire parentibus* mondattá bővítették.⁶

Volt azonban akit a fejezet tartalmának a Szent István Nagylegendájában lévő megfogalmazása és a címul szereplő kifejezés közötti különbség arra a következtetésre vezetett, hogy a VIII. fejezet nem eredeti része az Intelmeknek, hanem későbbi betoldás.⁷ Igaz ugyan, hogy nemcsak ez a szempont vezérelte e következtetés levonására a VIII. fejezet egykorúságában kételkedő szerzőt, hanem az ugyan ezen fejezetben szereplő *antecessores sequi reges* kifejezés és a *Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum* mondat is. Álláspontja szerint ugyanis sem az előbbi kifejezést, sem az utóbbi mondatot nem használhatta első királyunk, hiszen első királyunk nem buzdíthatta a fiát a királyelődök követésére, különösen nem e vidék királyainak a követésére. Az *antecessores sequi reges* azonban felfogható általános, elvi jellegű kifejezésnek is, és így azt első királyunk is tanácsolhatta a fiának. Az viszont már kevésbé látszik valószínűnek, hogy az első királyunk a *huius climatis regnum* megtartásának feltételül a *consuetudo ante regnantium regum* követését jelölje

⁴ *maiores suos ante oculos semper ad exemplum statuere ...* (SRH 428.)

⁵ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 138. (jegyzet).

⁶ Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvények. Bp. 1899. 14.

⁷ Guoth Kálmán: Egy forrás két történetiszemlélet tükrében. Századok 76 (1942) 43—64. Deér József: A szentistváni Intelmek kérdéséhez. Uo. 435—452. Guoth Kálmán: Megoldandó kérdések az Intelmekben. Uo. 77 (1943) 1—40. Balogh József: „Ratio” és „mos”. A római jog megújulásának nyomai a szentistváni Intelmekben. Egyetemes Philológiai Közöny. 67 (1943) 273—336. Horváth im. 116—131. Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. 199—226.

meg. Azonban ennek az ellentmondásnak is megtalálható magában a szövegben a feloldása. A rímes prózában írt szövegben ugyanis nem lehetett másként stílusosan beilleszteni ezt a mondatot, csakis úgy, hogy a regnum-mal rímelnie kellett a rex szónak, s azt a szerző a regum alakban találta meg. Hogy így némileg félreérthetővé, helyesebben félremagyarázhatóvá tette a mondatot a szerző, azzal keveset törődött, hiszen a fejezet egészéből teljesen egyértelműen kiderül, hogy első királyunk a saját mores-ának és consuetudo-jának követésére oktatja a fiát, Szent Imre herceget. Ami tehát az Intelmek VIII. fejezete címének és a Nagylegenda róla készült tartalmi kivonatának elütő voltát illeti „a legendaíró valóban kénytelen volt a De executione filiorum címet a fejezetből vett tartalmi kivonattal helyettesíteni, mert az eredeti cím a legenda felsorolásában valóban kétértelmű lenne a benne előforduló genitivus obiectivus és subiectivus értelmezési lehetősége folytán”.⁸

Mitől kétértelmű azonban az exsecutio szó, illetve mit jelent eredetileg és mi a jelentése ebben a szerkezetben? Az exsequor, illetve az executio jelentését a persequi, curare, agere, vindicare, postulare igékkel, illetve az ad finem vagy ad effectum perducere kifejezésekkel jelölik meg.⁹ Elképzelhető tehát mit gondolna az Intelmek olvasója, ha a maiorum exsecutio kifejezést genitivus obiectivusnak véve, és maiores exsequi-nek értelmezve, a fent felsorolt igék illetve kifejezések valamelyikéből próbálná megfejteni. Nyilván ennek a félreérthetőségnek elkerülésére, no meg abból a célból, hogy kiderüljön az exsecutio maiorum genitivus obiectivus jellege, tette meg az Intelmek szerzője a VIII. fejezet címéül az executio filiorum kifejezést. A két kifejezés jelentése ugyanis mondattá feloldva ez: Filii exsequuntur maiores suos. Ebből egyértelműen kiderül ugyanis, hogy az executio jelentése a fent felsorolt igék és kifejezések egyik jelentésére sem illik rá. Szerencsére a fejezet mondanivalója világos. Egyértelműen az antik hagyományokban is meglévő mos maiorum-nak az utánzását, követését tanácsolja Szent Imre hercegnek, az Intelmek címzettjének.¹⁰ A szövegben a mos maiorum követését, utánzását az imitari és a sequi szavak fejezik ki, az antecessores sequi reges és a honestos imitari parentes, illetve a mores ... sequere és a consuetudines sequere kifejezések-

⁸ Horváth im. 131.

⁹ Thesaurus linguae Latinae. Lipsiae MCMXXXI—MCMLIII. V/2. col. 1849—1854. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. Ed. Iván Boronkai et Ibolya Bellus. III. Budapest, 1992. 459—460.

¹⁰ Balogh im. 273. Érszegi Géza: Az ősök követése, elv vagy fikció az Árpád-kori forrásokban (Kézirat 1968).

ben. Sem a sequi, sem az imitari igék nem okoznak gondot, hiszen a jelentésük a szövegkörnyezettől függetlenül egyértelmű.

Ezt kevésbé mondhatjuk el az exsequi, illetve az exsecutio szavak jelentéséről. Hiszen — mint láttuk — az exsequi, illetve az exsecutio szavak jelentései között nem találunk olyat, ami az imitari/imitatio, illetve a sequi/secutio szavak jelentéséhez közelállna, noha az utóbbival még rokoni kapcsolatot is tart fenn, lévén annak továbbképzett változata.

Az exsequi/exsecutio ehelyütt való értelmének megfejtéséhez egy lépéssel közelebb visz, hogy az Intelmek más részeiben is nyomokban felfedezhető antik auktor, Sallustius hatása itt is kimutatható. Itt az Intelmek szerzője számára egyértelműen Sallustius De coniuratione Catilinae című művének következő részlete szolgált mintául: *Maiores nostri, Patres conscripti, neque consilii neque audaciae unquam eguere; neque illis superbia obstabat, quominus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt; postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur; imitari quam invidere bonis malebant.*¹¹ Azonkívül, hogy stílusukban is van hasonlóság annyiban, hogy mind Sallustius, mind az Intelmek szerzője feltételül szabják, a csakis a jó és csakis az illő dolgok követését, feltűnő az is, hogy a szövegben értelmileg egybeesik az imitari és az exsequi. „Az idegen intézményeket, ha jók voltak, leutánozták”, illetve „amit bárhol a szövetségeseiknél, vagy az ellenségeiknél jónak gondoltak, nagy igyekezettel otthon lemásolták”.

Hogy mennyire beleértik az exsecutio/exsequi szóba a példa követését, az egy másik helyből is kitűnik. Ambrosiaster Szent Pál apostolnak az efezusiaknak írt levelének „*gratias agentes semper pro omnibus in nomine Domini nostri Iesu Christi Deo et Patri subiecti invicem in timore Christi*” szavaihoz a következőket fűzi hozzá: „*Deo gratias in omnibus donis eius agere iubemur, qui etiam adoptare nos dignatus est per Christum filium proprium, per quem cognovimus eum et didicimus in spiritu Deum, quia Deus spiritus est, adorandum alter alteri se subiciens propter timorem Christi, qui humilitatem exsequendam mandavit*”.¹²

¹¹ C. Sallustius Crispus: De coniuratione Catilinae 51, 37–39. Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Budapest, 1988. 204.

¹² Ambrosiastri qui dicitur commentarius in epistulas Paulinas. Rec. H.J. Vogels. Pars tertia. Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum LXXXI. Vindobonae 1969. Ad. Efesios 5,20–21.

Persze a [Christus] humilitatem exsequendam mandavit kifejezésben az exsequi-t egészen nyugodtan fordíthatnánk egyszerűen Sallustius szövegébe is beillő „megvalósít” szóval is, ám miként Sallustius szövegének környezete is utal arra, hogy itt utánzással történő megvalósításról van szó, úgy Szent Pál levelében is megtalálhatjuk ezt az utalást, mégpedig a filippieknek írt levelében, ahol is Krisztusról szólva írja: „humiliavit semetipsum factus oboediens usque ad mortem”,¹³ de megvan közvetlenül Krisztus szavai között is az erre való utalás, amikor azt mondja: „discite a me, quia mitis sum et humilis corde”.¹⁴

E helyek ismeretében aligha értelmezhető Ambrosiaster idézett kifejezése más-ként, mint: „Krisztus parancsa az, hogy példája nyomán (azaz utánzással) valósuljon meg (bennük) az alázatosság”. Az imitatio/imitari és az exsecutio/exsequi szavak jelentésének Sallustius szövegében való egybeesése, vagy közel azonos voltak ellenére mégsem lehet a két szót kölcsönösen felcserélni egymással. Ugyan az exsequi helyett nyugodtan állhatna az imitari, azonban az instituta imitari helyett az instituta exsequi legfeljebb csak azt jelentené, hogy „intézményeket létrehozni, kivitelezni.” Ugyanígy szélesebb szövegösszefüggés ismeretének hiányában nem kellene Ambrosiaster szövegének olvastán a humilitatem exsequi kifejezés humilitatem imitari értelmére sem gondolnunk.

Tehát levonható az a következtetés, hogy az exsequi csak bizonyos szövegösszefüggésben horodzhatja az imitari jelentését, illetve csak bizonyos szövegösszefüggésben helyettesíthető vele.

Ha ez így van, akkor feltehetően hibás az Intelmek VIII. fejezetében az exsecutio maiorum, illetve executio filiorum kifejezés, hiszen itt nincs olyan értelemmódosító szövegkörnyezetük, amely kikényszerítené az executio egyértelmű imitatio jelentését. Vajon miért maradt el ez az értelmet módosító szövegkörnyezet? Erre választ a szöveget ismét csak a stílus oldaláról megközelítve lehet adni. A fejezet megfogalmazására jellemző, hogy a szerző az általánostól a sajátosig vezet a gondolatot, mégpedig keretes megoldásban úgy, hogy az általánosságban mozgó első mondatnak az utolsó helyen álló sajátost kifejező mondat felel meg a következőképpen:

¹³ Phil. 2,8.

¹⁴ Matt. 11,29.

	Általános	Sajátos
1.	Exsecutio maiorum consuetudines sequere meas
2.	... antecessores sequi reges ...	Mores quidem meos, quos regali vides convenire dignitati ... sequere
3.	... filii sunt, ut obediant parentibus.	... edicta patris tui scilicet mei semper tibi sint promptuosa...

Míg az általános megfogalmazásában csak a királyelődök követéséről van szó, addig a sajátos megfogalmazásában már nem általában a királyelődök, hanem a királyelőd, a Szent István követését írja elő. Ugyanúgy az általános részben az ősök követése áll, a sajátos részben már az apa, Szent István sajátos vonásainak, mores-ának és consuetudo-jának a követéséről beszél.

A tudatosan alkalmazott stílus megannyi jele után nyilvánvaló, hogy a szerző nem alkalmaz kettős genitivusos szerkezetet még akkor sem, ha emiatt a szövegkörnyezettől elszakítva nem lesz egyértelmű a mondanivalója. Ha ugyanis az exsecutio maiorum kifejezésbe be kívánta volna venni az exsecutio szót egyértelművé tevő mores vagy consuetudo szavakat, óhatatlanul kettős genitivusos, stílus-talan szerkezetet kellett volna alkotnia. Minthogy ezt nem tehetette, ellipsist alkalmazott és így önmagában ugyan félreérthető, ám a szövegkörnyezet alapján egyértelmű kifejezést alkotott.¹⁵ Tehát mind a stílusos gondolatmenet alkalmazásának, mind a kettős genitivusos szerkezet elkerülésének kívánalma odavezetett, hogy a szövegben exsecutio maiorum, a címben pedig exsecutio filiorum fejezze ki a filii exsequuntur mores suorum maiorum mondatba összefoglalható mondanivalóját a szerzőnek.

Valójában itt be is fejezhetném az exsecutio maiorum — exsecutio filiorum-ról szóló fejtegetést, hiszen — miként az a Sallustius és Ambrosiaster szövegével való összevetésből kiderül — az exsecutio/exsequi értelmezhető az imitatio/imitari szavakkal is, igaz csakis a jelentést módosító szövegkörnyezetben. Hogy a címben, illetve a szöveg első szavaiban mégis miért van ellipsis, azaz miért hiányzik az értelemmódosító környezet, arra a stílus vizsgálata alapján próbáltam választ adni. Nem élhetett ugyanis a szerző a jelentést módosító szó beiktatásával, mivel a le-

¹⁵ Lausberg, Heinrich: Elemente der literarischen Rhetorik. München 1967, illetve: Elementi di retorica. Bologna 1969. 170—171.

hető legáltalánosabban kellett fogalmaznia, valamint a jó stílus is megtört volna egy stílustalan kettős genitivusos szerkezet miatt.

Nem adtam azonban választ arra, hogy amennyiben az imitari és exsequi megfelelő körülmények között jelentésmódosulás nélkül felcserélhető, akkor vajon miért nem alkalmazta az Intelmek írója a fejezet első szavául a félre nem érthető imitatio szót az igencsak problémát okozó exsecutio szó helyett. Valószínű, hogy azért nem, mert az exsecutio szónak többletjelentése van az imitatio-val szemben. Az exsecutio szó további jelentésének firtatása ismét a stílus területére vezet bennünket. A fejezet felépítése ugyanis premisszák, valamint az enim és quidem explikatív kötőszavakkal jelzett bizonyítékok egymásutániságán épül fel. Ezt a következtetést ἐπιχειρήματα-nak nevezik, aminek a latin neve: exsecutio, miként azt Cassiodorus Senator magyarázza. Konkrétabban: Cassiodorus a 26. zsoltár első két sorát mint premisszát és a további öt sorát mint bizonyítékot idézi:

Dominus illuminatio mea et salus mea: quem timeo?
Dominus protector vitae meae: a quo trepidabo?
Dum appropriant super me nocentes, ut edant carnes meas.
Qui tribulant me inimici mei,
ipsi infirmati sunt et ceciderunt.
Si consistant adversum me castra, non timebit cor meum.
Si exurgat adversum me proelium, in hoc ego sperabo.¹⁶

A 36. zsoltár első négy sora ugyancsak hasonló felépítésű:

Noli aemulari in malignantibus,
neque zelaveris facientes iniquitatem;
quoniam tanquam faenum velociter arescent
et quemadmodum holera herbarum cito decident.¹⁷

¹⁶ Ps 26,1—3. Hos tres versus paulo sollicitius audiamus, sunt enim magnae argumentationis formulā comprehensi, quam Graeci epichirema, Latini exsecutiones vel approbationes vocare maluerunt. Hoc argumento utimur quoties rem, de qua agitur, per exemplum aliquod probare contendimus. (F. Magni Aurelii Cassiodori Senatoris expositio in psalmos. Patrologia Latina LXX. Rec. J-P. Migne.).

¹⁷ Ps 36,1—2. Quapropter in his duobus versibus etiam illud argumentum declaratur eximium, quod dicitur epichirema, Latine exsecutio sive argumentum, quod rei dubiae fidem per exempla confirmat. (Uo.).

E sorokról szólva említ meg Cassidorus, hogy ezeken a helyeken a zsoldár szerzője ἐπιχείρημα-t, latinul exsecutio-t vagy approbatio-t alkalmaz. Az ő magyarázata szerint az exsecutio olyan érv(elés), amely a mondandót példával erősíti meg. Azt hiszem ez az a jelentés, amely szintén közrejátszhatott abban, hogy az Intelmek szerzője az exsecutio szót tegye meg a fejezet fő mondanivalójának kifejezőjéül. Ugyanis az exsecutio „példával megerősít, bizonyít” jelentése az exsecutio maiorum-ot genitivus subiectivusszá és az exsecutio filiorumot genitivus obiectivusszá alakítja. Vagyis nemcsak a filii exsequuntur mores suorum maiorum jelentés rejtőzhet az exsecutio maiorum-exsecutio filiorum kifejezésekben, hanem a maiores exsequuntur mores filiorum suorum is. Azaz a fejezet címével és első szavával a szerző azt a kölcsönhatást kívánta kifejezni, ami az elődök például vétele és példamutatása között fennáll, s ezért volt szükség arra, hogy olyan szót válasszon mondanivalója bevezetőjéül, amely egyszerre kifejezheti mind a példaadást, mind pedig a példa követését, vagyis az apák gondoskodnak a neveléssel arról, hogy fiaik végbevigyék azt, amit ők elterveztek, a fiak pedig megtesznek mindent, hogy megvalósítsák atyáik terveit.

Felvidéki kismemesek királyi szolgálatban

(Adalékok 13—14. századi társadalomtörténetünkhöz)

A 13. század számos változást hozott a magyar társadalom életében, amelyek egy részét jól tükrözik a szaporodó számú oklevelek, más esetben pedig csak következtetni tudunk egy—egy, a jéghegy csúcsaként felbukkanó jelzésből. Az előbbi esetben az uralkodó elit sorsának alakulásáról van szó, a másikkban a jelentősebb létszámú közép- és kismemességről. Az első csoportban az országos politikában is szerepet vállaló elit sorsa rajzolódik ki, a másikkban pedig a megyei szinten szervezkedő királyi szerviens és várjobbágyi eredetű népesség közmemessé formálódása látható.

II. András (1205—1235) által bevezetett új berendezkedés (nove institutiones)¹ a királyi birtokállomány jelentős csökkenését eredményezte. A fogyó királyi várbirtokból elsősorban néhány tucat család, illetve még ennél is kevesebb genus húzott hasznot. A királyi kancellária „irattermelése” is zömében a nekik szóló adományokat rögzítette. A diplomák elsősorban a királyi adományok megörökítésére keletkeztek, de egyre inkább megfigyelhető, hogy az oklevelek arengáiban sort kerítettek azoknak az érdemeknek és tetteknek a felsorolására, amelyekkel az illető kiérdemelte a királyi bőkezűséget.² Teljesen természetes, hogy királyi szolgálatban érdemeket gyűjteni leginkább az országos méltóságokat viselőknak nyílt alkalma. E szempontból sokkal nehezebb helyzetben voltak a királyi udvartól távolélők: ritkábban tudtak királyi megbízatáshoz jutni, amellyel hűségüket igazolták és birtokadómanýra érdemesültek, egyszersmind családjuk számára a felemelkedés lehetőségét

¹ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1899. Második kiadás. II. 39—86.; Kristó Gy.: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. 24—83.; Magyarország története tíz kötetben. főszerk. Székely Gy. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. szerk. Bartha A. Bp. 1984. 1273—1802.; Fügedi E.: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1988. 115—181.

² Mályusz E. Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Bp. 1973.; Középkori históriák oklevelekben (1002—1410). szerk. Kristó Gy. Szeged 1992.

is megteremthették. Mégsem volt lehetetlen. A királyi várak közelében (a vármegyében) élő alacsonyabb rangúak, kisebb birtokosok számára kedvező volt az a körülmény, hogy állandó királyi székhely nem lévén a király udvarával együtt állandóan „mozgott”, változtatta helyét az ország határain belül. Így fogyasztották el az ispánok által a királyi várakban felhalmozott élelmiszert. Erre utal a III. Béla korabeli (1172—1196) jövedelemösszeírás,³ midőn azt állítja, hogy az ország 72 ispánja évente vendégül látja a királyt. Sajnos, arra nincs elég adatunk még a 13. században sem, hogy a királyi udvar itineráriumát pontosan megrajzoljuk. A jövedelemösszeírás békés időszakra vonatkozhat, hadakozás idején a konfliktus helye határozta meg a király és környezetének tartózkodási helyét. A kisebb birtokosok (servientes regis) és az önálló földvagyonnal még nem rendelkező várjobbágyok (iobagiones seu milites castri) számára „kiugrási lehetőséget” teremtett a királyi udvar érkezése. Persze csak annyiban, amennyiben valamilyen különleges szolgálattal fel tudták hívni magukra a figyelmet.

II. András uralkodása hadjáratokban bővelkedő időszak volt.⁴ A gyakran ismétlődő halicsi hadjáratok pl. uralkodásának egészét végigkísérték. Más okok miatt ugyan, de Halics IV. Béla király (1235—1270) politikájának is állandó tényezője maradt. Így lényegében a 13. század javarészában alkalom nyílt hol hadakozásra, hol diplomáciai szolgálatra. A halicsi—magyar viszony alakulása jelentősen függött a halicsi—lengyel illetve a lengyel—magyar kapcsolatok helyzetétől. Tudjuk, hogy II. András és Leszek Biłay a Szepességben találkozott is egymással. Nyilván személyes találkozásuk eredményeképpen is együttműködésük rendkívül ötletgazdag változatokban valósult meg:⁵ minden bizonnyal a személyes találkozón túl gyakori üzenetváltással is számolhatunk.

Vajon kik közvetítették a magyar király üzeneteit Halicsba és Krakkóba? A magyar királyi okleveleket⁶ átnézve érdekes megállapításokat tehetünk. Míg a hadakozásban érdemeket szerzők között elsősorban az előkelő (nobiles majd baro-

³ III. Béla emlékezete. szerk. Kristó Gy. és Makk F. Bp. 1981. 81—82.; ifj. Barta J.—Barta G.: III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről). In: Századok 1993/3-4. 413—449.

⁴ Kristó Gy.: Az Árpád—kor háborúi. Bp. 1986. 100—111.; Senga T.: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. In.: Századok 1988/1—2. 36—51.; Font M.: II. András orosz politikája és hadjáratai. In.: Századok 1992/1-2. 107—144.

⁵ Wtodarski, B.: Polska i Rus 1194—1340. Warszawa 1966. 58. ; Font: II. András. 125—126.

⁶ Regesta regum stirpis Arpadianae critico—diplomatica. (RA) t.I. ed. E. Szentpétery Bp. 1923. t.II/1-3. Bp. 1930. t.II/4. ed. E. Szentpétery—I. Borsá Bp. 1987.

nes) réteg képviselőit látjuk,⁷ addig a követjárás szolgálata gyakrabban kisebb rangú személyek érdemének mutatkozik. Figyelemreméltó körülmény továbbá, hogy a halicsi illetve lengyel diplomáciai küldetésben szereplő „kisemberek” mindannyian a lengyel—magyar—halicsi határhoz közeli megyékből származnak. Pl. Buhtka és Natk Túrócból, Bogomerius Liptóból, German Sárosból, szepességi illetőségű Arnold fia Jordan ispán. A Szepességben jutott birtokhoz Witk, Túróban a tatárjárás után Magyarországra érkező és itt letelepedő Maladik. A felsorolt személyek diplomáciai küldetésre kiválasztásában szerepet játszott határközeli lakóhelyük, de minden bizonnyal szláv nyelvi ismereteik is, miáltal könnyebben eligazodtak a halicsi és krakkói fejedelmi udvarokban. Az ideérkezettek letelepítésében viszont inkább az uratlan földek mennyisége játszhatott szerepet. Nem zárhatjuk ki, de adatok híján inkább csak feltételezzük, hogy a szláv nyelvismeret birtokában lévő személyek maguk is az északi határokon túlról érkeztek, illetve ilyen személyek leszármazottai volt.

A jelen munkában szereplő személyek közül

1. hadakozással szerezték birtokukat:

- Buhtka és Natk (Túróc megye)
- Lőrinc fia Bogomerius (Liptó megye)
- Premysl és Nosk (Trencsén megye)

2. diplomáciai küldetést teljesítettek:

- Obichk fia Miklós Rusciába és Bulgáriába (Hont megyei)
- Jordanus ispán Rusciába és Lengyelországba (szepességi)
- Germanus Rusciába (Sáros megyei)

3. külföldről ide telepedett követ/a királynak szolgálatot tevő:

- Witk (Szepesség)
- Maladik Ruthenus (Túróc)

Sajnos, az érdemek elősorolásánál konkrét datálással nem találkozunk, jobbra az oklevél kelte jöhet csak szóba mint terminus ante quem. Az érdemeket említő oklevelek keletkezésük sorrendje szerint:

⁷ Font, M.: Ungarische Vornehmen in Halitsch im 13. Jh. In: Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. (SN) 1990. (1992) 165—174.

1.	1230. (II. András)	Buhtka és Natk ⁸
2.	1244. (IV. Béla)	Obichk fia Miklós ⁹
3.	1253. (IV. Béla)	Witk ¹⁰
4.	1256. (IV. Béla)	Arnold fia Jordan ¹¹
5.	1259. (IV. Béla)	German ¹²
6.	1259. (IV. Béla)	Premysl és Nosk ¹³
7.	1262. (IV. Béla)	Maladik ¹⁴
8.	1267. (IV. Béla)	Lőrinc fia Bogomerius ¹⁵

A hadi vállalkozásban magukat kitüntetők közül Buhtka és Natk esetét óvakodnánk akármelyik hadjárathoz kötni, mivel 1230-ban már a hadi érdemeikért kapott Nempty birtok cseréjéről van szó, a túróci Zobozlo (Szoboszló) került ekkor kezükbe. Az „in exercitu nostro in Ruthenia” 1205 és 1230 között számos alkalommal történtet. A trencsényi várjobbágyok közül kiemelkedő Premysl és Nosk nem magának IV. Béla királynak nyújtott segítséget, hanem „carissimo genero nostro Bozyslao”, mint mondja Béla király oklevele. Szentpétery az említett nevet Rosztyszlav torzított alakjának tartja.¹⁶ Ezidőtájt IV. Béla veje volt a krakkói Bolesław Wstydlivy (Szemérmes Boleslaw) is, akire egy morvaországi hadakozás esetén szintén gondolhatunk. A harmadikként említett, hadakozásban érdemeket szerzett személy esetében könnyebb dolgunk van: az oklevél megemlíti, hogy abban a hadjáratban vett részt, amelyben Béla király „carissimo genero nostro Ratislao, Duce Gallicie” nyújtott segítséget. Ez a Jaroszlav vára alatti vereségre vonatkozik, amelynek datálása bizonytalan ugyan, de mindenképpen az 1240-es évekre tehető.¹⁷

⁸ Codex diplomaticus Slovaciae. I. (CDS) red. Marsina, R. Bratislaviae 1971. 258.

⁹ Hazai Okmánytár (HO) I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. itt: IV. 29.

¹⁰ HO VI. 272.

¹¹ Fejér, G.: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. (CD) Budae 1829–1844. itt: IV/2. 380.

¹² Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár. (ÁUO) I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. itt: VII. 505.

¹³ HO VI. 98.

¹⁴ HO VII. 83.

¹⁵ RA I. 476–477.

¹⁶ RA I. 375.

¹⁷ Polnoje szobranijje russzkih letopiszje (PSZRL) t.II. Moszkva 1962. 800–802.; Kristó: Az Árpád-kor háborúi. 132–133.; Bertényi I.: Mezsduarodnoje polozsenyje Vengrii poszle tatarszkogo nasesztvija. In: Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevyekovje. Moszkva 1978. 315–319.; Stepanov, J.: L'

A király követi megbízásainak datálása még nehezebb, szintén az érdemeket említő okleveleket foghatjuk fel mint terminus ante quem-t. Ez Obichk fia Miklós esetében 1244, Jordan ispánéban 1256, míg Germanéban 1259. Hármuk közül egyedül German az, aki számára a jövőre nézve is kötelességként írja elő a király a követi feladatok ellátását. Hasonló érdemeket szerezhettek Witk is, akit a király másik veje, Lev Danyilovics kérésére adományozott meg. Sajnos, magának Witknek az érdemeiről az oklevél hallgat. A rutén Maladik viszont a tatárok elől menekülve érkezett a magyar királyi udvarba, feltehetően halicsi vagy csernyigovi területről. A királynak kölcsönadott harminc márka arany arra utal, hogy vagyonát is sikerült magával hoznia. A kölcsön visszajuttatásakor (1262) fordult azzal a kéréssel IV. Bélához, hogy adjon neki birtokot. Nyilván ekkor döntötte el, hogy letelepedik Magyarországon.

A királynak tett szolgálat családonként más és más eredménnyel járt.¹⁸

1. A Túrócba való *Buhtka és Natk* 1230-ban Szoboszló földet cserébe kapták Nempty nevű birtokukért, amely megszerzésével együtt kerültek a várjobbágyi státusból a királyi szerviensek közé. Közvetlen leszármazottaikat nem ismerjük. Jóval később, az 1391. évi túróci oklevélvizsgálatok során Szoboszló birtokosai (Miklós, János fia Tamás és Miklós fiai Tamás és Antal) tíz oklevelet mutattak be, köztük az 1230. évit is, mint legelsőt, amely „Zobozlo alio nomine Falkusfalva” birtoklását igazolja.¹⁹ A többi bemutatott és ekkor tartalmilag átfűrt oklevélből lehet következtetni Szoboszló tulajdonosaira. Nem biztos, hogy csak az 1230-ban szereplő Buhtka és Natk leszármazottairól van szó, hiszen a bemutatott oklevelek egyike (1271) azt állítja, hogy az ott felsorolt személyek (Buhtka, Iwan, Milk és Henchman fia Valcus) „cum terris populorum ville Zobozlo mixtim habitis” birtokolnak. Az ismétlődő személynév (Buhtka) nem bizonyosság, csupán a gyanút ébreszti fel, hogy rokonságot lássunk a háttérben: hiszen Buhtka (Buchka) nem gyakori személynév! Az 1271–1291 közti oklevelek után 1376-ig homály borítja a település és a családok sorsát. 1309-ben a váci káptalan előtt tíz tiszta ezüst márká-

époque de Danylo Romanovyc (milieu du XIII siècle). In: Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 354–356.

¹⁸ Az adományokról szóló oklevelek listáját és a családi viszonyokat bemutató táblázatokat ld. a tanulmány végén!

¹⁹ Horváth S.: A lipői és túróci regtrum. Bp. 1902. 92–93.; Kristó Gy.: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 69.

ért birtokot vásárolt Buchka fia István szerviens,²⁰ akit apja neve és szerviens státusza miatt gondolunk a rokonsághoz tartozónak. Sajnos, az oklevél a vevőről nem árulja el csak a nevét és galgagutai illetőségét. Ugyancsak a név ébreszt gyanút Falkus fia Mihály fiainak osztozkodását illetően.²¹ Ők abban állapodtak meg a váci káptalan előtt, hogy esedékes osztozkodásukat későbbre halasztják. Talán felbukkan magát az osztozkodást tartalmazó irat is az Anjou-kori Oklevéltár későbbi kötetei egyikében, mikoris a birtoktörténet sejtésünket megerősítheti vagy cáfolhatja. Buchka fia István és Falkus fia Mihály fiai a rokonság elszármazását mutatják.

2. *Obichk fia Miklós* Rusciában és Bulgáriában tett követi szolgálataiért kapta a honti várhoz tartozó Kóvárszeg (Koarszeg) földet. Miklós királyi szerviens volt, hiszen a családnak már volt korábban egy nem azonosítható Zynd nevű birtoka, amiről magukat „de Zynd” nevezték. Kóvárszeg adományozását leíró 1244. évi oklevél Karácsonyi megállapítása szerint hamis,²² mivel rosszul adja meg IV. Béla uralkodási éveinek számát. Ennek ellenére Karácsonyi korainak, a 13. század második feléből valónak tartja. Pauler nem sorolja a hamis oklevelek közé,²³ a magyar tudományosságban azonban Karácsonyi megállapítása lett a mérvadó. Ezt az oklevelet megerősítik III. András idején Miklós fia András dictus Lothou számára,²⁴ aki egymaga uralta Kóvárszeget. Kóvárszeg honti várföld volt „iuxta fluvium Ipul”, amelyre IV. Béla 1257-ben a zólyomi uradalomból szétszóródott népeket rendelte összetelepíteni, de sikertelenül.²⁵ Az 1280-as években a nevezett birtokért a Hont nembeli Csalomjai család pereskedett a Kóváriakkal. András dictus Lothou viszont ügyesen igazoltatta birtokjogát a surányi pappal és Surányi Balázssal, így III. András 1291-ben a hamis oklevelet valódinak fogadta el és átfirta.²⁶ Ez utóbbival győzedelmeskedett a Hont nembeli Csalomjaiak felett 1295-ben, midőn a választott bírák is valódinak fogadták el András hamis oklevelét. Obichk fia Miklósnak több fia is volt. Hanus és Mychael nevűek, akik 1299. no-

²⁰ Anjou-kori Oklevéltár. (AO) t.II. (1306—1310) Szeged—Bp. 1993. 806.

²¹ uo. 624.

²² Karácsonyi J.: Hamis oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szeged 1988. 18.

²³ Pauler: A magyar nemzet. II. 520.

²⁴ ÁUO X. 244.

²⁵ Györffy Gy.: Az Árpád—kori Magyarország történeti földrajza. III. Bp. 1987. 213—214.

²⁶ RA II/4. 60.

vember 9-e előtt Bald szepesi ispán jelenlétében intézkedtek a Szepességben fekvő Jazurmugy földjükről, amit sógoruknak, Lászlónak adtak át.²⁷ Jazurmugy föld ügye hamarosan ismét a szepesi káptalan előtt szerepelt.²⁸ Úgy gondoljuk, a két ügy összetartozik, hiszen ismét arról van szó, hogy Hanus és Mihály átengedik e földet sógoruknak, Lászlónak, de ezúttal az okot is megtudjuk: László megölte Aba comest, és Aba fia István számára váltságdíj fejében adták át. A család nem nyugodott bele e föld elvesztésébe, hiszen Istvántól „erőszakos emberek” elvették e fontos iratot. A szepesi káptalan 1309. december 11-én azonban újat állított ki számára. A Mindszent falu melletti Jazurmugy ügye 1324-ben már a nádor elé került,²⁹ aki eltiltotta Hanust, fiait és jobbágyait a Mindszent falu melletti erdő használatától, amely vita tárgyát képezi. Az ügy még ekkor sem zárult le, van esély arra, hogy az Anjou-kor iratanyagából a folytatás előkerül. Andreas dictus Lothou 1324-ben már comes és Bytus nevű birtokkal rendelkezik, amelynek határjárása az egri káptalan hatáskörébe tartozott.³⁰ Nevezett és fiai 1324. május 1-8 között a homo regius előtt letették az esküt, amint erről az egri káptalan jelentést tett Hermány nembeli Lampert országbírónak (1313–1324).³¹ Hanusról tudjuk, hogy fiaival együtt már a rozgonyi csata idején Károly Róbert mellé állt. Erre hivatkozott Hanus testvére, Jakab kassai plébános midőn kieszközölte az uralkodótól, hogy kivegye őket az ispánok joghatósága alól.³²

3. 1253-ban „Leo Dux Ruscie” azaz Lev Danyilovics, IV. Béla veje kérésére kapott birtokot a Szepességben *Witk*: Körtvélyes (Kurtues) melletti erdőt a Hernád mindkét partján.³³ *Witk* apjának, Munkachnak ekkor már malma volt a közelben, tehát nem lehetett szegény ember. *Witk* nyilván telepítéssel foglalkozott, hiszen a csupán erdőnek nevezett birtoknak másként aligha látta volna hasznát. Ezt igazolja, hogy a 14. században ezen a területen (Körtvélyestől északra) már egy Vitkfalva nevű települést találunk.³⁴ A falu templomáról, amelyet Szent Fülöp és Jakab tisz-

²⁷ uo. 233.

²⁸ AO II. 782, 783, 784.

²⁹ uo. t. VIII. (1324) Szeged—Bp. 1993. 246.

³⁰ uo. 257.

³¹ uo. 217.

³² uo. 544.

³³ HO VI. 272.

³⁴ Fekete-Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 121—122.

teletére szenteltek, már a 13. század végéről is van adat. Tudomásunk van arról is, hogy Witk (Wytk, Vitk) e birtok egy részét 1282-ben eladta.³⁵ Ugyanakkor gyarapította is javait a ludányi udvarház megvásárlásával és újabb négy ekényi földdel, amelyet a cseh hadjáratban tanúsított vitézségével érdemelt ki.³⁶ Witket az 1253. évi adomány a magyar birtokosok közé emelte, és tisztséget is viselt. Egy 1294-ben keletkezett ítéletlevél tanúsága szerint azért került eladományozásra egy Thamas (Tamási) nevű birtok, mert korábbi tulajdonosaitól elkobozták. Az ok egy ún. hatalmaskodási ügy volt: ugyanis Simon fia György és testvérei az „országot pusztították, Witk sárosi várnagyot elfogták és halálosan megsebesítették.³⁷ Adatok híján nem lehetünk biztosak — a névazonosság ellenére sem —, hogy a két név mögött egyazon személy áll. A negyven évnyi különbség miatt az is elképzelhető, hogy a sárosi várnagy már a század közepén felbukkant Witk fia volt. A két személy összekapcsolását a helyszínek távolsága is megnehezíti. Witk további leszármazottai nem ismertek, de 1343-ban unokáiról esik szó. Egyidejűleg azzal, hogy testvérének, Illésnek utódairól hallunk: Bereng fia Mátyás jobbágy feleségét, Illés unokáját megillető leánynegyedet követelt.³⁸ Fekete-Nagy Antal másképp vélekedik a két testvéréről: Berengár fia Mátyás követeléséről azt állítja, hogy az általa bemutatott 1287. évi oklevél egy olyan birtokról szól, amelyet Witktől vásároltak,³⁹ de rokonság köztük nem áll fenn.⁴⁰ Witket Fekete-Nagy magyarnak véli, annak ellenére, hogy e személynév csak igen ritkán fordul elő a magyarországi személynévek közt.⁴¹ Karácsonyi cseh származásának gondolja a Ludányi nemzetséggel való rokonság miatt, róluk ugyanis Kézai állítja ezt.⁴² Lev Danyiloviccsal való kapcsolata miatt azonban akár halicsi, akár lengyel eredetre is gondolhatunk. Véleményünk szerint a lengyel származás mellett szól inkább, hogy a korabeli

³⁵ uo. 118.

³⁶ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—II. Bp. 1900—1901. itt: II. 357.

³⁷ RA II/4. 136.

³⁸ Fekete-Nagy: Szepesség. 118.

³⁹ ibid.

⁴⁰ uo. 281.

⁴¹ ÁUO IX. 363., X. 139., XII. 404., AO VIII. 425. 570.

⁴² Karácsonyi: A magyar nemzetségek. II. 357.; ÁUO VII. 358.; *Scriptores rerum Hungaricarum*. ed. E. Szentpétery I—II. Bp. 1937—38. itt: I. 190.

lengyel személynévanyagban gyakran előfordul, a halicsi évkönyvből viszont ilyen személyt nem ismerünk.⁴³

4. *Arnold* szepesi ispán *fia*, *Jordanus* kora ifjúságától a király szolgálatában állt. Az 1256-ból való oklevél szerint követségben járt Rutheniában és Lengyelországban. Másik jelentős érdemének tartják, hogy részt vett a Szepesség betelepítésében: „in convocatione populorum ad terram Scepus de circumiacentibus regnis diversis regionibus congregatorum”.⁴⁴ Adományként a Poprád folyó mindkét partján elterülő névtelen erdőt kapott, amit nemesi jogon bírhatott, igazságszolgáltatási kiváltsággal, azaz bekerült az országos nemesek közé. A birtokba a hivatalban lévő szepesi ispán, *Detre* iktatta be. Való igaz, a *Jordanus* személynév többször is előfordul a korabeli személynevek között, osztjuk azonban a kialakult nézetet, amely *Jordanus*ban a *Görgey* család őseit látja.⁴⁵ *Arnold* fia *Jordanus* 1304-ben szepesi ispán és másokkal együtt mint királyi biztos (arbiter) intézkedik egy leánygyed körüli vitás ügyben.⁴⁶ 1256–1304 között azonban hosszú idő telt el, így a két személy azonossága mellett a következő nemzedékre is gondolhatunk. Nehéz eldönteni melyikükkel lehet azonos az a *Jordanus*, aki 1270–72 között a Szepességben várnagyi minőségben bukkan fel, majd 1299-ben mint curialis comes intézkedik.⁴⁷ A Szepességben *Jordan* ispán és utódai megindították a telepítést, illetve az erdőirtást a Poprád mentén. Az 1256-ban elnyert birtokukon a 13. század végére már több falu is alakult, pl. *Krig*, *Toporc*, *Szentmargita*, *Schönwald*, *Meldur*, és *Lomnic*.⁴⁸ 1310-ben a szepesi káptalan előtt néhainak mondott *Elias* fiai (*István*, *Jordan*, *Arnold*) osztzkodtak telepített falvaikon.⁴⁹ Mindhárman igen korán *Károly Róbert* hívéül szegődtek, elragadott birtokaikba *Drugeth Fülöp* nádor

⁴³ pl. *Wit*, *Witek*, *Witko* etc. ld. In: *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. II. Dokumenty z lat 1248–1355. Warszawa–Kraków* etc. 1989.; *PSZRL II.*; *Imennoj i geograficeszkij ukazatyeli k Ipatyjevszkoj letopiszi. Moszkva* 1975.

⁴⁴ CD IV/2. 380.

⁴⁵ *Görgey A.*: A toporci és görgői *Görgey* nemzetség történetéből. Igló 1908.; *Fekete-Nagy: Szepesség. 226–230., 311–317.*; *Körmendy A.*: A soltész („more scultetorum”) telepítette falvak a Szepességben (XIII–XIV. század) In: *Agrártörténeti Szemle* 16 (1974) 305–348.; *A Szepességről* ld. még *Kristó Gy.*: *A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 393–395.*

⁴⁶ *Regesta nec non epistolaria Slovaciae. (RDS) I. ed. Sedlák, V. Bratislavae* 1980. 162.

⁴⁷ *Fekete-Nagy: Szepesség. 353.*

⁴⁸ *Fekete-Nagy: Szepesség. 226–230.*; *Körmendy: i. m. 318–330.*

⁴⁹ AO II. 909.

(1322—1327) helyezte vissza István comest illetve testvérének, Arnoldnak Elias nevű fiát. Arnold ugyanis a Zágráb körüli harcokban, Jordan pedig Kassánál esett el.⁵⁰ Királyhűségük fejében régi birtokaik mellé az 1310-es években újabbakat is kaptak,⁵¹ a család felemelkedése folytatódott.

5. 1259-ben mentette fel a király a Comlous (Komlós) falubeli *Germant* a sárosi várral szemben fennálló tartozása alól, kiemelte korábbi várjobbágyi szolgálatból és elrendelte, hogy *Germant* senki se háborgassa Komlós birtoklásában. A király a Ruscia-beli követi megbízatás teljesítését jutalmazta, amire *Germant* a jövőben is kötelezte. Az oklevélben rögzített exemptio valószínűleg nem védte meg *Germant* a további zaklatásoktól. Más okát nem látjuk ugyanis annak, hogy az uralkodó két év elteltével *Germant* ismét megerősítette jogaiban. Az 1259. évi oklevél *Germant* már Komlós falu birtokosának láttatta, de egy később említett — de elveszett — diploma hírül adja, hogy eredetileg a várjobbágyok közé tartozott. IV. Béla nemcsak őt, hanem testvéreit (Remaldust és Iwudot) is kiemelte az újvári vár szolgálataiból. Ez a diploma azt is tudatja, hogy *German Danyiil* halicsi duxnál járt követként.⁵² Az 1240—50-es évek eseményei — Béla és *Danyiil* gyermekeinek házassága, a stájer háború, a tatárkérdés —⁵³ *German* megbízatásának különleges fontosságát sejtetik. E várjobbágyi eredetű család a következő generációban kihalt, vagy a királytól kapott kiváltság ellenére sem sikerült a nemesség soraiban megkapaszkodnia. Komlós birtokot 1309-ben már többek kezén találjuk, akik közt vita van. A Sáros megyei alispán, *Arnold* fia *Ladislau* maga is komlói birtokos, tiltja *Jakab* fiait (*Györgyöt* és *Benedeket*) attól, hogy őt birtokában háborítsák.⁵⁴ Nincs alap arra, hogy bármelyiküket is *German* leszármazottainak tekintsük.

6. 1263-ban adományozta a király a lipitói *Wezueres* nevű földet *Lőrinc fia, Bogomerius* ispánnak — érdemei felelőletése nélkül. Az 1267. évi megújítás szólt az érdemeikről, a hadjáratokban való részvételről és a követjárásokról. Ekkor

⁵⁰ Középkori históriák oklevelekben. 141.

⁵¹ AO VIII. 33, 363, 365, 367, 579.; ld. még Görgey: i. m. 6.

⁵² ÁUO VII. 505.; RA I. 296.

⁵³ Senga T.: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár—levele”. In: Századok 1987/4. 584—611.

⁵⁴ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 300.; RDS I. 297.; Wagner, K.: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Poonii et Cassoviae 1780. 510—513.; AO II. 690—691.

olvasható az a kitétel is, hogy Bogomerius egy névtelen erdő birtokot kapott azzal a céllal, hogy oda lakosságot toborozzon. Ez az oklevél — sajnos — hamis; Szentpétery 1318 körülnek tartja.⁵⁵ Bogomerius története azon esetek közé tartozik, mikor a közvetlen leszármazottakról valamivel többet tudunk. Bogomeriusnak hat felnőtt fia volt: Bodow (Bodó), Miklós, János, Lőrinc, Dezső és Bogomer. 1293-ban III. András mindannyiuk kérésére megerősítette az 1263. évi oklevelet.⁵⁶ Bogomerius fiai közül az idősebbek (a felsorolás valószínű születési sorrendet követett), Bodó és Miklós hadi érdemeket is szereztek, mikor a király báróiból és katonáiból álló csoportot küldött rokona, a krakkói Ladislaus dux kérésére és Prodatin várát ostromolták. Bodó és Miklós itt tüntették ki magukat. 1299-ben Bogomerius fiai birtokaik (Zentmiklous, Zemerchen, Nadasd és Domanwlese) védelmében pereskedtek egy bizonyos Miklós comesszel,⁵⁷ és szomszédaik is a Bogomer—fiak mellett tanuskodtak. Az ügy az illetékes szepesi káptalan előtt zajlott, ahová a túróci konvent is elküldte a maga emberét, hogy jelen legyen a birtokügyben teendő eskünél. (Feltehetőleg nem volt irat, ami korábban rögzítette volna a határokat.) A jelek szerint Bodó és Miklós örökölt birtokaikat gyarapították is és részt vettek a lipthói nemesi közéletben, a helyi ügyek intézésében. Pl. 1302-ben probus vir-ként Bodó és Miklós voltak jelen más lipthói nemesekkel együtt a szepesi káptalan előtt.⁵⁸ Később, 1306-ban Bogomerius fiai ismét együtt szerepeltek mind a hatan: Bodó comes címet visel, Lőrinc magister valamint esztergomi és szepesi kanonok, a többiek nem viseltek semmilyen címet. Együttesen kérik a szepesi prépost engedélyét, hogy Szent András tiszteletére templomot emelhessenek. Kérik hozzá két falu (a szepesi Vyrtus és Vasuch) tizedjövedelmét is.⁵⁹ Az 1310. évi oklevél királyhűségüket regisztrálja: Károly Róbert ezért járulhatott hozzá, hogy Bacha nevű folyójukban az aranymosás kizárólagos jogát élvezzék, illetve ugyanebben az évben vásártartást is engedélyezett számukra.⁶⁰ Hatuk közül Dezső ekkor már nem szerepelt, valószínű, hogy 1306—1310 között meghalt. 1314-ben Bodó comes ad életjelt magáról: offciálisként jelen van egy birtokosztzkodás megtörténte-

⁵⁵ RA I. 476—477.

⁵⁶ RA II/4. 109—110.

⁵⁷ RA II/4. 217.

⁵⁸ RDS I. 85.; AO I. 151.

⁵⁹ RDS I. 198.

⁶⁰ Horváth: A lipthói és túróci registrum. 42.; AO II. 910.

kor.⁶¹ Úgy tűnik, ez a család sikeresen kapaszkodott meg a lipthói nemesség körében, és a helyi nemesek között (nobiles de Liphthou) a tekintélyesebbek közé tartoztak. Bogomeriusnak és fiai közül Bodónak az ispáni címe ennél messzebbre mutat. Mályusz E. megállapítása szerint e Csehországból bevándorolt család - és itt felvultatott képviselői - a későbből ismert Szent-Iványi család ősei.⁶²

7. Az 1259-ben birtokhoz juttatott *Premysl és Nosk* trencsényi várjobbágyok szintén a király vejének, Rosztyiszlavnak a seregében tanúsított vitézségükért kaptak aranyzabadságot és a trencsényi Dulow földet, miáltal a királyi szerviensek közé kerültek.⁶³ A csatában Nosk elesett, helyette fiai (Seradok és Balaz) részesültek királyi adományból. Mivel Premysl gyermektelen volt, a birtok egésze unokaöccseire szállt. Birtokba bevezetésüket Benedek királynéi tárnokmester és trencsényi ispán végezte el. A két testvér érdemei közt megemlítették még a trencsényi vár védelmét, amelyet a tatárjárás idején sikerrel oldottak meg.⁶⁴ Trencsény megye sorsát ismerve minden bizonnyal e testvérek útja is Csák Máté familiájába vezetett.

8. 1262-ben jutott Túróc megyei birtokához *Maladik (Mladik) Ruthenus*, aki a tatárok elől menekülve érkezett a magyar királyhoz. IV. Bélának az oklevél szerint harminc márka aranyat kölcsönzött. Mikor a királyi udvarban az aranyat visszakapta, akkor kérte az uralkodótól a Tarnouch (Tarnóc) nevű birtokot, amelyet a túróci királyi birtokból hasítottak ki számára. 1266-ban birtokában újra megerősítették.⁶⁵ Maladik az országos politikában nem jutott szerephez, de úgy tűnik szűkebb környezetében sem. Birtokát nem gyarapította, de a 13–14. század fordulójának viharai közt sikerült megőriznie. A bemutatott okleveleket Szécsi Miklós ispán, királyi udvarbíró hitelesnek fogadta el.⁶⁶ Az itt szereplő örökösök zöme nő, így a kis Tarnóc birtok ezt követően más családok kezére juthatott.

Részint személynevük, részint konkrét utalás (pl. külföldi származás) miatt feltételezhető, hogy a követjárásokban magukat kitüntető személyek nyelv- illetve

⁶¹ RDS I. 515.

⁶² Mályusz E.: Túróc megye kialakulása. Bp. 1922. 131–132.

⁶³ HO VI. 98.

⁶⁴ Magyarország története. I/2. 1434.

⁶⁵ HO VII. 83.; CD IV/3. 543–544.

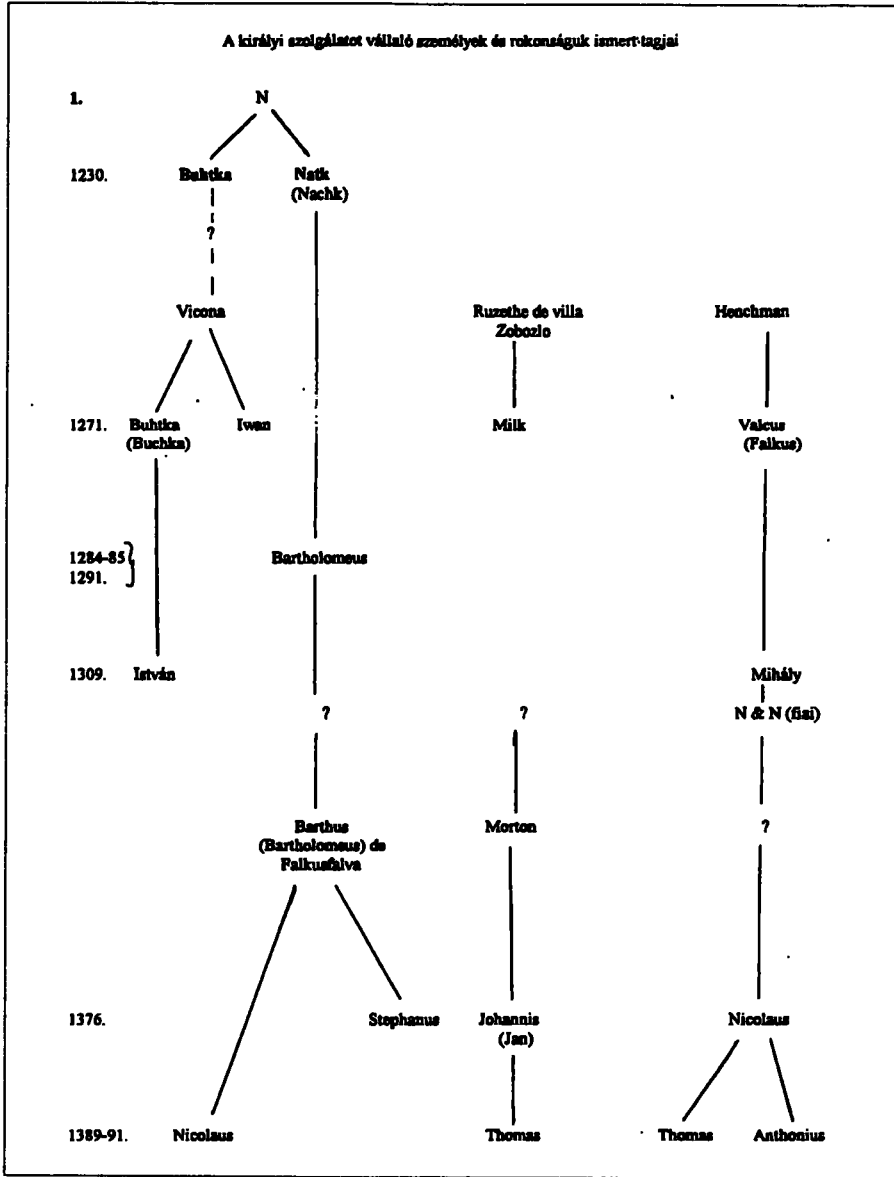
⁶⁶ Horváth: A lipthói és túróci registrum. 92.

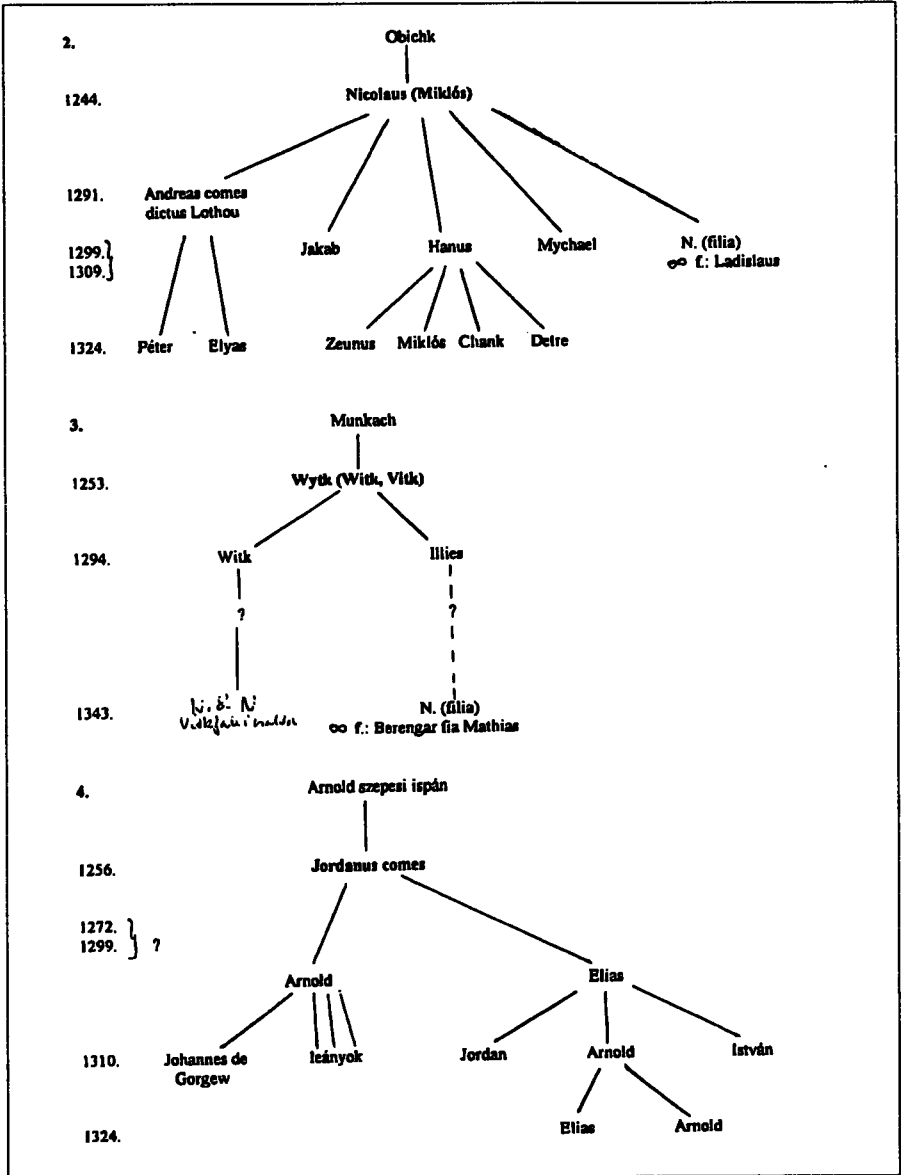
helyismeretükkel tudtak a király szolgálatára lenni. Így eshetett a választás adott esetben világiakra és alacsonyabb rangúakra — a szokásoktól eltérően. A 14. század során a királyi udvarba, országos tisztség birtokába nem jutott a nyolc közül egyik család sem. E szempontból kivételnek tűnik az a két család, amelynek tagjai az ispáni cím viseléséig jutottak: Arnold fia Jordanus szepesi ispán és Bodó ispán. A pusztai ispáni cím önmagában nem járt jelentős hatalommal, a szepesi ispánság ennek fölötté állt. Mégis mindegyikükre azt mondanánk, hogy mindkét család emelkedése a 14. században a köznemesi elit szintjéig jutott, a többieké még addig sem. E két család felemelkedése a későbbiekben tovább folytatódott. Nem lehet véletlen, hogy a nyolc család közül pont az a kettő rendelkezett a legtöbb birtokkal, amelyik a legmagasabbra kapaszkodott. A jelentéktelen birtok ellenére társadalmi emelkedés a többiek esetében is megállapítható. Az arany szabadság, a várbeli kötöttségektől való megszabadulás a többi családot is kedvezően érintette. Szerteágazó oka lehet annak, hogy a második generációt kevésbé ismerjük. Magyarázható demográfiai okokkal, hogy tíz gyermektelenül haltak meg, vagy kevés gyermekük született, akik a felnőtt kort nem érték meg. Feltételezhető, hogy a tartományúri hatalomaskodásoknak esett áldozatul némelyik birtok, esetleg maga a család is. Meglehet, hogy elszegődtek valamelyik familiába, így apró birtokukat megmentették és még plusz jövedelemre is tettek szert. Csakhogy a magánfamiliák személyi összetételéről igen keveset tudunk, hiszen a 13–14. század fordulóján az ilyen jellegű megállapításokat nem rögzítették írásban. Mindenesetre addig nem jelenthetjük ki, hogy e közép- és kispapok történetéről több adatunk nincs, amíg az Anjou—kori Oklevéltár munkálatai be nem fejeződtek, hátha sikerül a társadalomfejlődés nagy trendjeit több konkrétummal alátámasztani — vagy árnyaltabbá tenni.⁶⁷

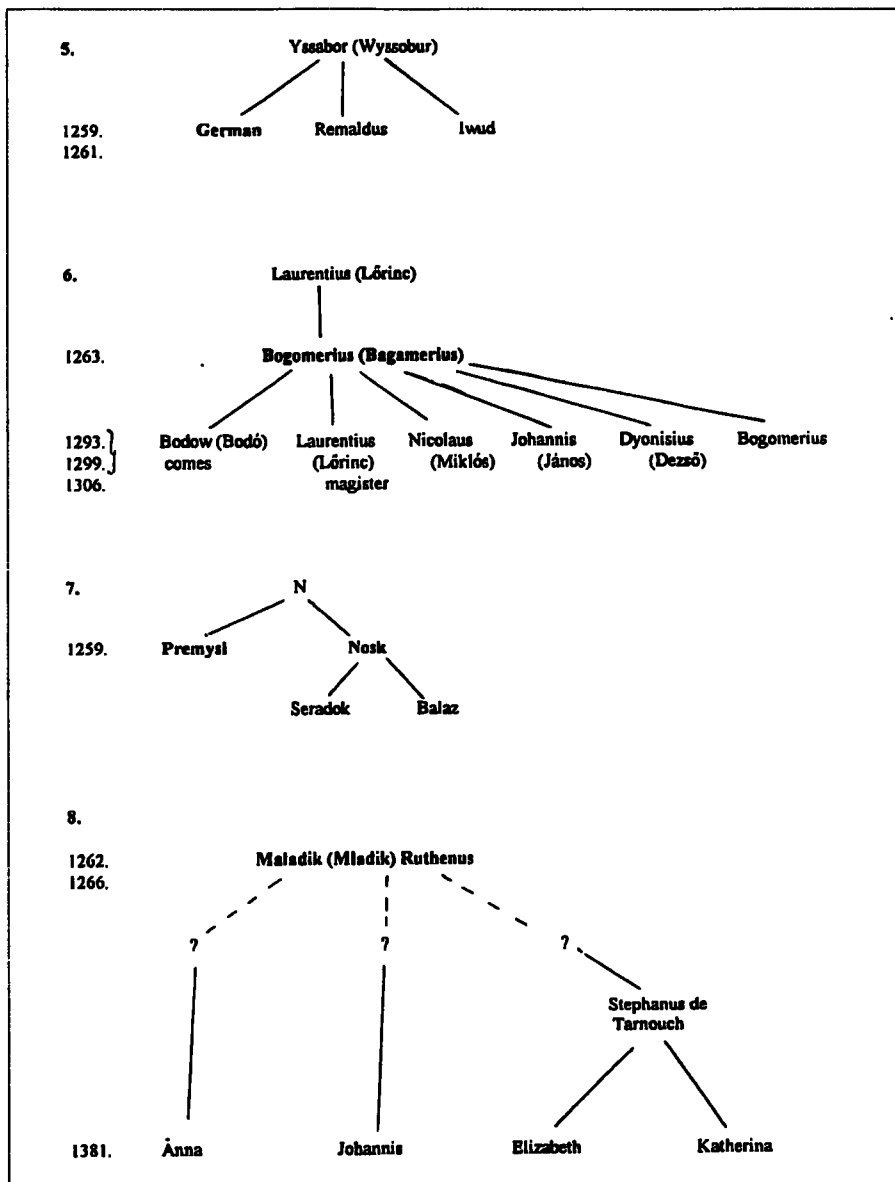
⁶⁷ Ehelyt köszönöm Czente Miklósnak a dolgozat több pontjához fűzött hasznos észrevételeit és a szepességi anyag esetében kutatásai rendelkezéseimre bocsátását.

A szövegben előforduló oklevelek

1.	1230. II. András 1391. Zsigmond	Buhtka és Natk Zobozlo alio nomine Falkusfalva	Túróc
2.	1244. IV. Béla 1291. III. András 1299. III. András 1309. 1324.	Obichk fia Miklós Miklós fia András Miklós fiai: Hanus és Mychael Jazurmugy Hanus és fiai Hanus és fiai	Koarzeg Hont Szepes Mindszent
3.	1253. IV. Béla 1294. III. András 1343.	Wytk Wytk haláláról Illés unokája	Kurtues közeli Vitkfalva Szepes Sáros
4.	1256. IV. Béla 1270-72. 1299. 1304. Károly Róbert 1310. 1324.	Arnold fia Jordan Jordan várnagy !?/ Jordan curialis comes !?/ Jordan szepesi ispán Elias fiai osztzkodnak István ispán és Arnold fiai	Poprád parti erdő Szepes Szepes
5.	1259. IV. Béla 1261. IV. Béla	German German	Komlous alio nomine Pousfalva Sáros
6.	1263. IV. Béla 1267. 1293. III. András 1299. 1302. 1306. 1310. Károly Róbert 1314.	Lőrinc fia Bogomer HAMIS! Bogomer hat fia Bogomer három fia Bogomer két fia (Bodó és Miklós probi viri) Bogomer két fia egyházat alapít Bogomer öt fia Bodó comes	Wezueres Liptó Wezueres Zentmitlus, Zererchen, Nadasd, Domanwlese Szepes Bacha folyó Liptó
7.	1259. IV. Béla	Premysl és Notk	Dulow Trencsén
8.	1262. IV. Béla 1266. IV. Béla	Maladik Ruthenus Maladik Ruthenus	Tarnouch Tarnouch Túróc

De Hungaria, hereditate Beatae Mariae Virginis

Nemo, qui quaestionibus solvendis mediae Latinitatis historiaeque iuris medii aevi studet, opere ingenti a Timotheo Reuter et Gabriele Silagi composito, quod Wortkonkordanz zum Decretum Gratiani. (Monumenta Germaniae Historica. Hilfsmittel, 10. Teil 1—5. München, 1990) inscribitur, carere poterit. Quo nisus quisque multo facilius Decretum leget tractabitque. Manifestum est Gratianum institutis terminisque technicis iuris Romanis in Decreto usum esse et partem fuisse, ut Ecclesia sub fine saeculi XII. ius Romanum paulatim legem suppletoriam adhiberet. (Vide decretalem Lucii III.: „sicut humanae leges non dedignantur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum priorum principum constitutionibus adiuvantur.” X,5,32,1)

Elementa iuris Romani — etsi non recepti — per ius canonicum et tribunalia ecclesiastica in iura nationum Romanae ecclesiae addictarum in omni Europa diffundebantur.

Et notio reipublicae sive universitatis ope Decreti percrebuit. Gratianus enim de servis ecclesiae manumittendis scribens (Dict.post C. 12 qu. 2 c. 58) ius Romanum allegat: „Libertus ... nisi venia impetrata patronum in ius vocare non permittitur. Unde in Dig. (2,4,25): ... Si a collegio quis manumissus fuerit, non singulis; sed universitati reverentiam debet. Unde in eodem libro (2,4,10): Qui manumittitur a corpore aliquo vel collegio vel civitate, singulos in ius vocabit. Nam non est illorum libertus, sed reipublicae honorem debet. Et si adversus rempublicam vel universitatem velit experiri, veniam edicti petere debet, quamvis actorem eorum constitutum in ius sit vocaturus.”

Iuri Romano universitas bonorum quoque cognita erat: „*Ait praetor: Quorum bonorum ex edicto meo illi possessio data est, quod de his bonis pro herede aut pro possessore possides ... id illi restituas.* Hoc interdictum restitutorium est et ad universitatem bonorum, non ad singulas res pertinet” (Dig.43,2,1).

Patet igitur bona universa, quibus hereditas constat, universitatem hereditatis, seu ius universum appellari.

Quo nomine iurisprudentes corpore iuris civilis usi exeunte saeculo XIII. Hungariam appellaverunt. Quo modo hoc factum sit?

Stephanus Sanctus, primus rex Hungariae (1000—1038), se regem a Beata Maria Virgine constitutum, Hungariam autem hereditatem Mariae esse existimavit affirmavitque, „cuius se cum regni provisione tutamini precibus assiduis commendavit”, invasionemque Conradi II. regis Alemanniae in Hungariam anno 1030. Maria intercedente a se repulsam esse arbitratus est.¹

De quibus omnibus nos Vita Maior Sancti Stephani regis certiores reddit, conscripta ante annum 1083., quo Stephanus ab episcopatu et synodo Hungariae canonizatus et corpus eius elevatum est. Eo tempore termini iuris Romani omni fere Europae incogniti erant.

Stephanus sine dubio exempla Biblica imitatus (e.g. 3Rg 8,51—53 etc.) Hungariam populumque hereditatem Beatae Virginis esse aiebat. Hungari autem nunquam obliti sunt, quid rex Stephanus fecisset. Quod demonstrat P. dictus magister in opere decennio primo vel secundo saeculi XIII. conscripto, quod Gesta Hungarorum inscribitur, dicens: „per gratiam ... (sanctae Mariae) reges Hungariae et nobiles regnum habeant felici fine hic et in evum”.²

Legentibus iusiurandum regis Andreae III. tempore coronationis praestitum patet, qui sensus iuridicus sub fine saeculi XIII. suppositus sit Hungariae, quae hereditas Beatae Virginis declarata est. Andreas anno 1290. rex Hungariae coronatus est. Cuius coronationis historiam continet Chronicon rhythmicum Ottocari de Horneck Germanice scriptum, qui caeremoniam vidit. Ut Ottocarus auctor est, Andreas iuramento spondit se ius Hungaricum (ungrischez reht) semper aucturum esse, recuperaturumque et restitutum in ius antiquum id, quod Beatae Virginis proprium esset (daz unser frowen eigen, daz ist Ungerlant) i.e. quod ex Hungaria in manus alienas, scilicet in ditionem principum Alemannorum venisset.³

Quod iuramentum Andreas implere studebat. Legati enim eius anno 1291. pacem cum legatis Alberti ducis Austriae bello finito fecerunt. Foedus pacis inter cetera praescipit: „dominus Albertus dux restituat omnia castra iuris regalis ad regem et

¹ Scriptores rerum Hungaricarum... 1937—1938. Bp. (compendium tituli: SRH) Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, vol. II. p. 390. Apud Hartvicum: op. cit. p. 424.

² SRH vol. I. p. 34.

³ Catalogus fontium historiae Hungaricae... Bp. 1938. Ed. Albinus Franciscus Gombos, p. 1868.

regnum immediate spectantia ... dominus rex quemlibet de Austria vel de qualibet parte Alemannie in acquisitis iusto in Ungaria possessionibus et iuribus conservabit salva in omnibus auctoritate iurisdictionis ordinarie ad regem tamquam ad verum et legitimum terre dominum pertinente".⁴

Decretum congregationis generalis regni anno 1298 celebratae studio simili inspiratum regem Andream eodem modo ac iuramentum tempore coronationis obligavit: „Si aliqua pars regni quocunque titulo aut colore per quemcunque regum alienata extitisset, teneatur revocare et idem dominus rex ad ius regium, ut regnum Hungarie quasi quoddam ius totum suarum possit partium integritate gaudere.”⁵ Cuius legis nonnulla verba ex Digestis (50,17,62) sumpta esse videntur: „Hereditas nihil aliud est, quam successio in *universum ius*, quod defunctus habuerit”. Regnum Hungariae ut hereditas Beatae Mariae potuit quoddam ius totum id est universum ius haberi et declarari, cuius curam rex gerere debebat, munere dispensatoris functus.

⁴ Hans Wagner—Irmtraut Lindeck—Pozza: Urkundenbuch zur Geschichte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete... Bd. II. Graz—Köln 1965. p.251 et sequ.

⁵ Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros... Budae 1798. tom. I. p. 118.

H. TÓTH IMRE

Metód találkozása az „ugor királlyal”

Azok között a szláv források között, amelyek a honfoglalásra ill. az azt megelőző évtizedek történetéhez nyújtanak hasznos információkat, különösen értékes hely illeti meg az ún. Pannóniai legendákat [PL] amelyekről hosszú ideig az volt a tudomány véleménye, hogy Pannóniában, vagy Moráviában keletkeztek nem sokkal Szt. Konstantin-Cirill ill. bátyja, Szt. Metód halála után (869—892 között). A PL egyházi szláv nyelven maradtak reánk és tulajdonképpen a szláv írásbeliség megteremtőjének Szt. Cirillnek (Konstantinnak), és bátyjának Szt. Metódnak, Morávia érsekének az életet és tevékenységet írják le. Mivel viszonylag kevés bennük a kötelező hagiografikus elem, mindkét legenda elsőrangú forrásértékekkel rendelkezik.

Konstantin életrajzát [VC] valamelyik tanítványa írta meg, de a mű összeállításában közreműködött bátyja, Metód is.

Metód életrajzát [VM] az érsek halála után (885) foglalták írásba. A szerző személyéről megoszlanak a vélemények P. Šafařík Metód utódját, Szt. Gorázdót tekintette a legenda szerzőjének. V. Undolszkij orosz kutatóra megy vissza az a hipotézis, amely szerint mindkét legenda szerzője a két szláv apostol tanítványa, Ohridi Szt. Kelemen volt. Ezt a nézetet támogatta a bolgár tudósok jelentős része.

V. Jagić a két legendát két különböző szerző művének tekintette. Ma az az elfogadott nézet, hogy VC és VM két különböző szerzőre megy vissza. Közülük az egyik szerzője Ohridi Szt. Kelemen, de nem tudjuk melyiké.¹

Mindkét legendának több kiadása ismeretes. Mi az egyik legutóbbi kiadásukat használtuk, amely Metód halála évfordulójának 1100. jubileumára jelent meg

¹ F. Grivec—F. Tomšič: *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes.* Zagreb, 1960. 20. 21.

Szlovéniában.² A PL történeti értékük miatt bekerültek A magyar honfoglalás kút-főibe.³

A Györffy György által szerkesztett A magyarok elődeiről és a honfoglalásról c. kötetben Kniezsa István akadémikus tolmácsolásában található a PL magyarokat érintő része.⁴ A PL magyar vonatkozásairól és a velük kapcsolatos filológiai, történeti kérdésekről Király Péter írt nagy szakirodalomra támaszkodó, kimerítő és szinte minden részletre kiterjedő részletes tanulmányt. A magyarokat illető részt ő is lefordította.⁵

A PL-nak az eredetin alapuló magyar fordítása nincs. J. Stanislav szlovák fordításából némi modernizálással és szövegváltoztatással F. Kovács Piroska fordította le.⁶ Jelenleg készül a PL teljes, kommentárral ellátott magyar nyelvű fordítása.

A VM magyar epizódját saját fordításomban közlöm. Az eredeti szöveg a VM XVI. kapujában található és így hangzik. [Célunk nem a szépirodalmi igényű, hanem a pontos, szövegű magyarosítás volt].

„Amikor az ugor király pedig a dunai vidékekre jött, meg akarta őt látni. És egyesek [azt] mondták és [azt] gondolták, hogy nem menekül meg kín nélkül. Elment hozzá. Ő pedig, ahogy így illik egy úrhoz, tisztességgel dicsőséggel és örömmel fogadta. És beszélgetve véle, ahogyan illett két ilyen férfinak beszélgetni, elbocsájtotta őt és megszeretve és megcsókolva nagy ajándékkal [azt] mondta neki: „Emlékezz meg rólam, tiszteletre méltó atyám állandóan szent imáidban”.⁷

A VM ezen nevezetes epizódjával kapcsolatban az alábbi 3 kérdésre keresték a választ a kutatók.

1. Valóban az „ugor királlyal”, ill. valamelyik magyar fejedelemmel [gyula, kende] találkozott-e Metód? Pontosabban van-e valami történeti hitele ennek az epizódnak.

2. Hol történt a találkozás, ha a VM ezen közlése valóban hiteles?

² Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti. Ljubljana. 1985.

³ A magyar honfoglalás kútfeje. Szerk. Pauler Gy.—Szilágyi S.. Bp., 1900. MHK. 352—353, 354—355.

⁴ A magyarok elődeiről és honfoglalásról. Sajtó alá rendezte Györffy György. Bp. 1986. 3. kiadás. 127.. 128.

⁵ Király Péter: A magyarok említése a Konstantin— és Metód legendában. Bp. 1974. 3—4.

⁶ F. Kovács Piroska: Pannóniai legendák. Budapest—Bratislava, 1978. 33—34.. 105.

⁷ Sveta brata...230

3. Mikor került sor Metód és az ugor király „találkozására”?

Az alábbiakban megkísérelünk válaszolni ezekre a kérdésekre.

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a szakirodalomban e problémákat illetően több vélemény ismeretes. Ezek lelkiismeretes leírása és kritikája megtalálható Király Péter már említett kiváló tanulmányában. Király Péter válaszának lényegét a következőkben foglalhatjuk össze.

1. VC és VM hiteles történeti forrás. A magyarokra vonatkozó két epizód — alapján — megtörtént eseményt ír le.⁸

2. A Metóddal való találkozás helyének meghatározásában számításba jöhet a Duna középső szakasza, az Alsó-Duna vidéke, de a Duna bolgár részei látszanak a legvalószínűbbnek.⁹

3. A találkozás időpontja 882-re tehető, amikor az érsek Konstantinápolyban járt.¹⁰

1.

Ismeretes, hogy a szakemberek véleménye megoszlik a VM „ugor királylyal” történt találkozást illetően. A Brückner lengyel nyelvész azt feltételezte, hogy a magyar „királylyal” való találkozás nagyon veszélyes lett volna a morva érsek számára. Ezért úgy gondolja, hogy Metód vagy Német Lajos frank királylyal, vagy ami még valószínűbb, III. Károly császárral találkozott, amikor a császár Tulln környékén megbeszélést folytatott Szvatoplukkal.¹¹

A VM magyar epizódját a kutatók véleménye szerint az összes kéziratban lényegében egyformán írják le. Egyetlen késői kézirat képvisel kivételt jelenlegi ismereteink szerint. Egy XVII. századi moldvai kézirat [LM 104 jelzetű] rövid legendájában a következőket olvashatjuk: „V Karlousa kralja němьčkogo u Dunaja gos-podarja ugor'skago”¹²

Mivel ezt a mondatot a késői másolók nem értették, tulajdonképpen két személyre osztották a Metóddal találkozó uralkodót: Károly császárra és Dunajra, a magyar uralkodóra.

⁸ Király Péter: Idézett mű 7., 67.

⁹ Király Péter: Idézett mű 12.

¹⁰ Király Péter: Idézett mű 12.

¹¹ Sveta brata...230.

¹² Sveta brata...230.

Ami Brückner elméletét, ill. a Károly császárra vonatkozó megnevezést illeti, megemlítyük, hogy a középkori források az uralkodók címeit pontosan adják vissza. III. Károly a feltételezett találkozás idején már császár volt: ezért imperátori hatalmát kifejezendő a másolónak cēsarъ (imperator és nem a kralъ (rex) címet kellett volna használnia.

Egy külső és egy belső ok magyarázza azoknak a kutatóknak a magatartását, akik tagadják a magyar epizód megtörténtét.

A külső ok tulajdonképpen a magyarokkal szembeni elfogultság, amely őseinkben műveletlen, kegyetlen „hordát” lát, amely leszámolt volna a morva érsekkel. Ennek a nem minden elfogultságtól mentes nézetnek a legfőbb cáfolata a VC VII. fejezete, amely előadja, hogy bár egy magyar csapat a kazár misszióból visszatérő Konstaninra „támadt” farkasmódra üvöltve, mégsem bántotta őt és kíséretét, hanem megadva neki a kellő tiszteletet, megszelidülve meghallgatta térítő beszédét.¹³ Erre a nézetre nem érdemes további szavakat vesztegetni.

A belső magyarázó tény az, hogy VM szövegében található „ugor” jelző későbbi interpolálás, amely az eredeti szövegben nem volt meg. Az eredetiben csak a 'király' jelentésű korolъ főnév volt, amely általában nyugati uralkodót jelentett. (Zárójelben érdemes megjegyezni ez a méltóságnév a kanonikus ószláv szövegekben nem fordul elő.) A VM óorosz másolója e méltóságnévet a saját nyelvében meglévő kopolъ szóval adta vissza.

Mivel az óoroszban a korolъ főnév nyugati uralkodót, elsősorban a magyar királyt jelölte az „ugor” jelzőt tette az orosz méltóságnév elé.

A kérdés megítélésével abból kell kiindulni, hogy az „ugor király” szerkezet, amely egyébként egy dativus absolutusban fordul elő, valóban interpolált hely. Azonban nem a korolъ főnév került a szövegbe, amint erre a kutatók rámutattak P. Šafařík óta, többek között legutóbb Z. Dittrich és Király Péter is, hanem az „ugor” etnonima.

Az eredeti szövegben más méltóságnév volt. Z. Dittrich szerint a vladyka ill. kъnjazъ szó lehetett.¹⁴ Király Péter a *kende* ill. *gyula* méltóságnév mellett tört lándzsát.¹⁵

¹³ Sveta brata...171.

¹⁴ Z. R. Dittrich: *Christianity in Great Moravia*. Groningen, 1962. 255–257.

¹⁵ Király Péter: *Idézett mű* 68.

Véleményünk szerint az eredeti szövegben a vladyka szó volt, amelynek jelentése 1. 'Herrscher', 'Herr', 'Befehlheter', 2. 'dominus', 'dux'.¹⁶ Ennek bizonyítéka az a tény, hogy VM következő mondatában ez olvasható: „ahogyan úrhoz illik úgy fogadta őt”¹⁷. Itt a magyar vezérről van szó, akit vladyka címmel illetett a legendaíró. Szövegünk alapján feltételezhető, hogy ezt a főnevet cserélte fel a VM ismeretlen óoroszmásolója a korábbi méltóságnévvel 1000 vagy 1001 után, amikor magyaroknak királya volt.

Metód vendége nem holmi kóborló horda vezére volt. Az ő kívánságára az érsek aligha utazott volna hozzá. Magasrangú magyar vezér volt Metód tárgyaló partnere. Talán igaza van Botka Tivadarnak, aki szerint a magyar vezér Árpád lehetett.¹⁸

2.

Arra a kérdésre, hogy hol zajlott le ez a nevezetes találkozás, szintén nem alakult ki egységes vélemény. Van olyan nézet, amely szerint Metód 881–882-ben történt bizánci útja során találkozott a magyarokkal. Úgy véljük, hogy a találkozás helyét illetően a VM belső, strukturális elemzése a irányadó. Ezért nézzük meg a VM utolsó fejezeteinek sorrendjét!

XII.: Metód és Wiching harca.

XIII.: az érsek bizánci útja.

XIV.: Metód szenvedései (pl. rablók kezébe jut).

XV.: Bizáncból való visszatérése után fordítói tevékenységet folytat (884 februártól október 26-ig).

XVI.: a magyar epizód.

XVII.: Metód életének vége.

Ha a magyar „kalandra” a bizánci utazás során került volna sor, akkor a XIII. vagy a XIV. fejezetben olvashattunk volna róla. De nem így van. A magyar vezérral való találkozáson Metód fordítói tevékenységének befejezése után, az érsek halála előtt került sor.

¹⁶ L. Sadnik—R. Aizetmüller: Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955. 152.

¹⁷ Botka Tivadar: Millenarium, vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig. in: Századok 1878. 533—545.

¹⁸ Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged, 1993. 73. l.

A magyar vezér jött a „dunai vidékekre”. A találkozásra Metód érseki székhelyéről nem messze kerülhetett sor, hiszen az agg egyházférfiú már hosszabb út megtételére nem volt képes egészségi állapota miatt.

3.

A találkozás időpontját illetően tájékozódásként megemlíjtük, hogy a magyarok 881-ben Svatopluk fejedelem szövetségeseiként Bécs környékén csatáztak a frankok ellen.¹⁹

A VM szerint, ha a legenda elbeszélésének sorrendjét követjük, a szöveg alapján az érsek találkozására a bizánci út után, 884. október 26. Szt. Demeter emléknapja után,²⁰ 884 utolsó napjaiban kerülhetett sor.

Ennek ellentmond az a tény, hogy az Annales Juvavenses Maximi szerint a magyarok első harca Bécs környékén 881-ben volt.²¹ Felvetődhet az a kérdés, hogy 881 és 892 között (amikor a magyarok Arnulf szövetségeseiként a morvák ellen harcoltak) nem kerülhetett-e sor valamilyen magyar felderítő útra, amelynek célja a Kárpát-medence erőviszonyainak felderítése volt.²²

A VM szövegének elemzése lehetőséget ad egy ilyen hipotézisre, amelyet azonban a VM szövegén kívül jelenleg más történeti forrás nem támogat, mint ahogy a magyarokkal való korábbi találkozásra sincs más bizonyítékunk, mint a VC szövege.

Tisztában vagyunk hipotézisünk valószínűsítésének nehézségeivel, azonban munka-hipotézisként mégis szükségesnek kívánjuk ezt a lehetőséget felvetni.

¹⁹ Uo.

²⁰ Sveta brata. . . 230

²¹ Magnae Maraviae Fontes Historici. Szerk. Dagmar Bartoriková, Lubomir Havlík, Zdeněk Masařík, Radoslav Večerka. I. 1966—. 131. l.

²² Hasonló véleményre nézve lásd: Király Péter: Idézett mű 39. l.

Filippo Brunelleschinek szóló ajánlás
Leon Battista Alberti festészetről írt traktátusában

Leon Battista Alberti a XV. század talán legnagyobb hatású humanistája és művészeteoretikusa a festészetről szóló értekezését két változatban, latinul és vulgáris, azaz olasz nyelven írta meg. A *De Pictura* és a *Della Pittura* nem egyszerűen fordításai egymásnak, jóllehet ugyanattól a szerzőtől származnak, hanem sajátosan külön művek. Egyrészt a latin verzió hosszabb, mivel számos klasszikus példát és hivatkozást tartalmaz, amely az olaszból hiányzik, másrészt az előbbi Giovan Francesco Gonzagának, Mantova fejedelmének van ajánlva, míg az utóbbi Filippo Brunelleschi firenzei építésznek, ami a kétféle olvasóközönségre utal. A latinnyelvű változat klasszikus műveltségű nemeseknek és értelmiségieknek szánt, humanista erudíciót csillogtató, tudós értekezés, az olasznyelvű viszont annak a törekvésnek a terméke, hogy a szerző eljuttassa nézeteit a (firenzei) művészirtársadalom képviselőihez.

A Brunelleschit megszólító és magasztaló *Prologus* tömör összefoglalását adja az albertii művészetfelfogásnak (a művészetet az 'arte' kifejezés jelöli, és rajta a festészetet, a szobrászatot és az építészetet kell érteni). Ennek első tétele az antik művészet magasztalása, és vele szemben a középkorinak hanyatlásként való felfogása. Kapcsolódik ehhez a második, a 'firenzeiség' felértékelése, vagyis az a nézet, hogy a firenzei művészek az újkorban felülmúlták a klasszikus antik művészetet: ennek a *Prologus*-ban Brunelleschi kupolája mintegy a szimbóluma. Végül a harmadik tétel a művészetnek a tudománnyal azonos szinten történő tételezése, a festészet tudományos (matematikai) alapjának bizonyítása, aminek révén azt „szabad művészetnek” lehet tekinteni.

A *Prologus* tanulmányozása fontos adalékokkal szolgál ahhoz a művészettörténeti jelentőségű lépéshez, amelyet Alberti a művészetelmélet megteremtése, illetve az elmélet és a gyakorlat szintézisbe foglalása terén megtett. A tartalmi elemzésen túl a szöveg filológiai vizsgálata nem kevésbé fontos, aminek külön jelentőséget

kölcsönöz az a körülmény, hogy a *Prologus* az olasznyelvű kéziratok közül mindössze egy kódexben maradt fenn. Az alábbiakban — a rendelkezésre álló lehetőségekhez mérten — igyekszünk e fenti két szempont figyelembevételével tanulmányozni a szöveget, majd ennek alapján választ keresni a *Prologus* és a traktátus viszonyának kérdésére, végül megfontolni, származnak-e mindebből olyan tanulságok, amelyek a traktátus egészére vonatkoztathatók.

1. A SZÖVEG

Az ismeretek jelenlegi állása szerint a *Della Pittura* szövege három kódexben van meg. A firenzei Biblioteca Nazionale Ms. Magliabechiano II, IV, 38 jelzetű kódexében, több Alberti mű mellett, a *Della Pittura* a c.120r és a c.136v között található¹. Ez a szövegváltozat a legjobb, és ez szolgált a Luigi Mallè-féle kritikai kiadás alapjául is.² További változatokat tartalmazó kódexek vannak a párizsi Bibliothèque Nationale-ban,³ illetve a veronai Biblioteca Capitolare-ban⁴.

A firenzei kézirat végén (c.136v) dátum található: „Finis laus deo die XVII mensis iulii MCCCC36”. Eszerint a szöveget írója (aki nem Alberti volt) 1436. július 17-én fejezte be. Az nyilván vitathatatlan, hogy a mű elejére illesztett ajánlás, talán nem sokkal, de mindenképpen ez után keletkezett. Adva van tehát az 1436-ban befejezett, a festészetről szóló, olasz nyelven írt traktátus, amelyet szer-

¹ A kéziratokról ld. GRAYSON, C., Studi su L. B. Alberti, „Rinascimento”, 1953, 54—62; MARASCHIO, N., Aspetti del bilinguismo albertiano nel „De Pictura”, „Rinascimento”, 12 (1972). 183—228 (a továbbiakban: MARASCHIO, 1972a). Legrészletesebb tárgyalásukat ld. Leon Battista Alberti, Opere volgari, a cura di Cecil Grayson, vol. III., Bari, Laterza, 1973, 299 és alább. A firenzei kódexről ld. 299, és 367—68.o.

² Leon Battista Alberti, *Della Pittura*, edizione critica a cura di Luigi Mallè, Firenze Sansoni, 1950. Korábbi kiadásai: A. BONUCCI, *Opere volgari di Leon Battista Alberti*, Firenze, 1843—7, Vol. IV. 11—86; H. JANITSCHKEK, L.B. Albertis Kleinere Kunsttheoretische Schriften mit einer Einleitung und Excursen versehen von —, in „Quellenschriften für Kunstwissenschaft”, Wien, 1877 (olasz szöveg és német fordítás); G. PAPINI, *Il trattato della pittura e i cinque ordini architettonici*, Lanciano, Carabba, 1913.

³ MS.Fond. Ital.1692, c.1r—31r. Első közlése: P.H.MICHEL, *Un idéal humain au XV siècle: la pensée de L. B. Alberti*, Paris, 1930, 22. Ld. még: MAZZATINTI, *Inventario dei MSS delle Biblioteche di Francia*, Roma, 1886, I. 255 ; R. WATKINS, *Note on the parisian ms. of L. B. Alberti's vernacular Della Pittura*, „Rinascimento”, 1955, 369—372; GRAYSON, 1973, 299—300.

⁴ Cod. CCLXXIII, c.144—169. Vö. P. H. MICHEL, *Le traité de la Peinture de L. B. Alberti*, „Revue des études italiennes”, 1961, 80—91; GRAYSON, 1973, 300.

zője Brunelleschinek ajánlott. Szokatlan módon nem világi vagy egyházi méltóságnak, hanem művésznek, de nem festőnek, ahogy várnánk, hanem építésznek, aki — ellentétben annyi kortársával — mint festő nem szerzett hírnevet⁵. Hogy Alberti miért tartotta fontosnak éppen neki címezni a *Prologus*-t, sőt talán számára készíteni el a traktátus olasznyelvű változatát, az az egész mű leglényegesebb kérdéseit érinti. Lássuk azonban előbb magát a szöveget!

c.120r

*L.B.AL. DEPICTVRA INCIPIT LEGE FELICITER PROLOGVS.*⁶

Io solea maravigliarmi insieme et dolermi che tante optime et divine arti et scientie quali per loro opere et per le historie veggiamo chopiose erano in que vertuosissimi passati antiqui ora cosi siano manchate et quasi in tucto perdute Pictori sculptori architecti musici ieometri* rheorici auguri et simili nobilissimi et*

⁵ Giorgio Vasari (*Vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri*, Torino, Einaudi, 1991, I.275 és alább) szobrásznak és építésznek mondja. Beszámol viszont két Brunelleschi által festett képről, melyek közül az egyik a „piazza San Giovanni”, vagyis a firenzei Battisterót, a másik a Signoria palotáját, terét és „loggiáját” ábrázolta. Mindkét képet mint perspektíva—tanulmányt említi, Manettitól merítve értesüléseit. Valóban, ezt olvasni a Manetti-féle életrajzban: „...questo caso della prospettiva, nella prima cosa in che e' la mostrò, fu in una tavoletta di circa mezzo braccio quadro, dove fece una pittura a similitudine del tempio di Santo Giovanni di Firenze (...) poche braccia verso Orto Santo Michele donde si guarda 'l palagio de' Signori in modo che due faccie si veggono intere, quella che è volta verso ponente e quella ch'è volta verso tramontana.” A. MANETTI, *Vita di Filippo Brunelleschi preceduta da la novella del Grasso*, a cura di D.De Robertis G. Tanturli, Milano, 1976. A két táblaképről ld. PAR-
RONCHI, A., *Le due tavole prospettiche del Brunelleschi*; „Paragone”, 107(1958), 1—32.

⁶ Az alábbiakban a Ms Magl.II.IV.38-ban lévő szöveg betű szerinti átírását adjuk. Interpunkciót, nagybetűt, hangsúlyjelölést csak ott használunk, ahol a kézirat is használ. Még a szövegben egybeírt, de értelem-szerűen külön kívánczó szavakat sem választottuk el. Minthogy a kritikai kiadás (Mallè, 1950) és a modern kiadás (Grayson, 1973) helyenként más olvasatokat tartalmaz, a kritikus helyeken megadjuk a miénktől eltérő olvasatokat (a Mallè-féle verziót kurzívval, a Grayson által közöltet vastag betűvel jelölve). Általános ér-
vénnel megállapítható, hogy míg Mallè ragaszkodik a szöveg latinus írásmódjához (scientie, historie, pictori, stb), Grayson a szavak mai formáját használja, sőt központozással értelmezi is a szöveget (pl. a „Chi mai si duro...” kezdetű mondatot kérdőmondatiá alakítja, stb). *virtuosissimi, geometri, Natura, giuganti* (ami nyilvánvalóan nyomdahiba), *essilio, quegli, Masaccio, Masaccio, postporli, se, sì, quegli, imparare, essempro, truoviamo, ajuto, legname, legname, iudicho, de, recitarne, recitarne, truovare, ingeguo, achade, accade, ozio, rivegha, di, matematico, sorgere, instiuisce, instituisce, leggierni.*

maravigliosi intellecti oggi si truovano rarissimi et pocho da lodarli: Onde stimai fusse quanto da molti questo cosi esse <re> udiva che gia la natura* maestra delle cose fatta anticha et straccha piu non producea chome ne giganti* cosi ne ingegni quali in que suoi quasi giovanili et piu gloriosi tempi produsse amplissimi et maravigliosi Ma poi che io dal lungo exilio* in quale siamo noi alberti invecchiati qui fui in questa nostra sopra laltre ornatissima patria reducto chompresi in molti ma prima in te filippo et in quel nostro amicissimo donato sculptore et in quelli altri nencio et luca et massaccio* esser a ogni lodata cosa ingegno da non posporli* acqual si sia stato antiquo et famoso in queste arti Pertanto mavidì in nostra industria et diligentia non meno che in beneficio della natura et de tempi stare il potere acquistarsi ogni laude di qual sia virtú confessoti siaquelli antichi avendo quale aveano chopia dachi in parare* e imitarli meno era difficile salire incognitione di quelle supreme arti quali oggi annoi sono fatichosissime Ma quinci tanto piu el nostro nome piu debba essere maggiore se noi senza preceptori senza exemplo* alchuno troviamo* arti et scientie non udite et mai vedute Chi mai si duro o si invido non lodasse pippo architecto vedendo qui structura si grande erta sopra e cieli ampla dacoprìre chon sua ombra tutti e popoli toscani facta senza alcuno aiuto* di travamenti o di copia di legname* quale artificio certo se io ben iudico* come a questi tempi era incredibile potersi cosi forse appresso gli antichi fu non saputo ne conosciuto Ma delle tue lodi et della virtú del nostro donato insieme et degli altri quali amme sono per loro costumi gratissimi altro luogo sara da* recitare* Tu tanto persevera in trovare* quanto fai di di in di cose per quali il tuo ingegno* maraviglioso saquista perpetua fama et nome et se intempo tacchade* otio* mi piacera rivegga* questa mia operetta de* pictura quale atuo nome feci in lingua toscana Vedrai tre libri el primo tutto mathematico* dalle radici entro dalla natura fa sorgiere* questa leggiadra et nobilissima arte elsecondo libro pone l'arte in mano allo artefice distinguendo sue parti et tucto dimostrando El terzo istituisce* l'artefice quale e come possa et debba acquistare perfecta arte et notitia ditutta la pictura Piacciati adunque leggermi* condiligentia et se cosa viti par da emendarla correggimi Niuno scriptore mai fu si docto alquale non fussero utilissimi gli amici eruditi et Io in prima datte desidero essere emandato per non essere morso da detractori:

Finito el prologo vel Proemio

Gyakran csodálkozom, és ugyanakkor kesergek is azon, hogy annyi isteni művészet és tudomány, amelynek oly bővében volt ama dicsőséges antik múlt — miként ez a művekből és a történelmi leírásokból kiderül —, most annyira hiányzik, és szinte teljesen elveszett: ma kevesen vannak festők, szobrászok, építészek, zenészek, geometerek, rétorok, augurok és hasonló nemes és csodálatra méltó szellemek, és akik vannak, azok sem dícséretre méltók. Következésképp azt gondolom, miként sokaktól ezt hallani lehet, hogy a természet, minden dolgok mestere, megöregedett és kifáradt, többé nem teremt sem gigászokat, sem tehetségeket, amilyeneket ama ifjúkori és dicsőségesebb időkben oly bőségesen és csodálatos módon alkotott. De aztán, hogy a hosszú száműzetésből, amelyben mi, Albertik megöregedtünk, visszatértem ebbe a mi mindennél dicsőségesebb hazánkba, felismertem sokakban, de elsősorban benned, Filippo, aztán nagyszerű barátunkban, Donato szobrászban, és azokban a többiekben, Nencióban, Lucában és Masaccióban az összes dícséretreméltó dolog iránti tehetséget, amely nem alábbvaló egyetlen antik, e művészetekben híres mesterénél sem. Aztán észrevettem, hogy a képesség elérni a legfőbb kitüntetést bármely erényes dologban, nem kevésbé függ szorgalmunktól és kitartásunktól, mint a természet és az idő áldásától. Megvallom neked, azoknak az antikoknak, minthogy a tanuláshoz és utánzásához volt honnan másoljanak, sokkal könnyebb volt eljutni ama magasrendű művészetek megismeréséhez, amelyek ma nekünk rendkívül fáradságosak; ennél fogva a mi hírünknek inkább nagyobbnak kell lennie, ha előfutárok és bármilyen példa nélkül eddig nem hallott és látott művészeteket és tudományokat fedezünk fel. Ki olyan keményszívű és irígy, hogy ne dícsérné az építész Filippót, látva itt ezt a hatalmas szerkezetet az égre tornyosulni, amely méreteivel képes az egész toszkán népet magába foglalni, és amely bármiféle alátámasztó gerendázat vagy famodell nélkül készült. Ha jól ítélem meg, egy ilyen mérnöki teljesítmény bizonyosan hihetetlennek tűnt a mai emberek számára, és hasonlóképpen ismeretlen és elképzelhetetlen lehetett az antikoknak is. De dícséretedről, valamint Donatónk erényeiről, továbbá a többiekéről, akik kiválóságuk miatt nekem kedvesek, máshol fogok szólni. Állhatatosan folytasd, amit nap mint nap csinálsz, oly dolgok véghezvitelét, amelyekkel csodálatos tehetséged örök dicsőséget és hírnevet szerez, és ha némi szabadidőd akadna, nagy örömet szereznél, ha e kis művem a festészetről átnéznéd, amelyet számodra készítettem toszkán nyelven. Három könyvet fogsz találni. Az első, amely tiszta matematika, bemutatja, miként erednek e nemes és finom művészet gyökerei a természetben. A második könyv a művészetet a művész kezébe adja, felosztva azt részeire és mindegyiket bemutatva. A harmadik megmutatja a művésznek, miként

tudja és kell megszereznie a mesterségbeli tudást és a festészet egész ismeretét. Kérlek tehát, olvasd kedvtelve művemet, és ha benne valami javítanivaló lenne, helyesbítsd. Egyetlen író sem volt soha olyan művelt, hogy ne lettek volna hasznára tudós barátai; és én azt szeretném, hogy először te javítsd ki a hibákat, nehogy rosszakaróim prédája legyek.

A kézirat végén szereplő, már említett dátum felveti a *De pictura* és a *Della pittura* keletkezésének, illetőleg keletkezési sorrendjének kérdését. Adatokkal az elsőbbség kérdése nem dönthető el, vagyis dokumentumok alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy vajon az olasz szöveg latinizálásáról vagy a latin szöveg „vulgarizálásáról” van-e szó. A két szöveg viszonyát elemzők az általunk már ismert időmegjelölésen túl még további kettőt szoktak említeni. Egyikük Cicero, *Brutus* című művének egy, a velencei Bibiloteca Marciana-ban lévő kézirat példánya, amelyben Alberti autográf bejegyzése található: „Die Veneris ora XX3/4 quae fuit dies 26 Augusti 1435 complevi opus de Pictura Florentiae”.⁷ A másik a párizsi kódex jegyzete, amely a szöveg végén található: „Incomença uno tractato partito in tre parte facto per lo eruditissimo homo miser baptista degli alberti facto in latino e da lui medesimo reducto in vulgare perché se ne potesse havere più comodità per li non letterate che fosseno de larte o a quelli tirate per affectione o amore che habiano a larte”.⁸ Grayson már idézett 1968-as tanulmányában⁹ a mű keletkezését három fázisban képzelte el: első volt szerinte a latin verzió, 1435-ben, második az olasz nyelvű fordítás, 1436-ban, míg harmadik a latin változat átdolgozása a Giovanni Francesco Gonzagának szóló ajánlás alkalmából, 1438 és 1444 között. Noha a szakmai közvélemény hajlik ennek a nézetnek az elfogadására, korántsem lehet állítani, hogy ebben nézetazonosság uralkodna.¹⁰

⁷ Cod. Lat. 67, cl. XI. Vö. MARASCHIO, N., Leon Battista Alberti, *De Pictura: Bilinguismo e priorità*, „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa”, Serie III, Vol. II, 1; Pisa, 1972, 265–273, és 266/1 (a továbbiakban: MARASCHIO, 1972b).

⁸ Bibl.Nat., Paris, MS Fond. Ital. 1692, f.31; Vö. GRAYSON, C., The text of ALBERTI's *De Pictura*, „Italian Studies”, 1968, 71–92, itt: 72; MARASCHIO, 1972b, 266/3.

⁹ GRAYSON, The text of Alberti's *De Pictura*, id.

¹⁰ Ld. többek között PICCHIO SIMONELLI, M., On Alberti's treatises of Arts, „Yearbook of Italian Studies”, 1971, 75–102.

A *Prologus* szövegét is megvizsgálták már az elsőbbség kérdésének szempontjából, de a benne szereplő utalásokat nem tekintették perdöntő érvnek egyik vagy másik álláspont mellett sem. Tanulmányozása önmagában nyilván nem pótolhatja a traktátus két változatának filológiai elemzését, mindazonáltal szolgálhat adalékokkal a sorrendiség kérdéséhez.

A legfontosabb utalás az a kitétel, amelyben Alberti azt írja, hogy a festészetről szóló művét Brunelleschinek készítette toszkán, azaz olasz nyelven (*questa mia operetta de pictura quale atuo nome feci inlingua toscana*). Kétségtelen, nem azt mondja, hogy neki fordította, hanem hogy neki alkotta (a *fare* igét használja). Ha azonban összevetjük ezt a kijelentést a párizsi kódexben szereplő közléssel, mely szerint a traktátus eredetileg latinul készült, és amelyet maga Alberti fordított olaszra (*facto in latino. . . stb*), akkor felmerül a lehetőség, hogy a 'neked készítettem' kifejezés olaszra történt átdolgozást jelent.

Másik fontos utalás a *Prologus* szövegében a firenzei művészet és a név szerint felsorolt művészek magasztalása. Alberti pátosza szűkebb hazájával, Firenzével, annak pezsgő művészeti életével és a nagy mesterekkel való találkozás élményéből fakad. Ez a találkozás még 1435 előttre nyúlik vissza, aminek bizonyítéka Masaccio említése (aki 1428-ban meghalt). A névsor, Brunelleschi, Donatello, Ghiberti és Luca della Robbia, a firenzei művészársadalommal történt találkozásnak kíván emléket állítani, ennél fogva érthető, miért szerepel benne a már nem élő Masaccio is.¹¹ Mindennek elsősorban nem kronológiai szempontból van jelentősége. A Bolognából érkezett humanista ekkor és ezen a módon fedezte fel a festészet, a szobrászat és az építészet világát, látta meg a perspektíva-kísérletek jelentőségét, és ismerte fel a teória megalkotásának szükségességét. A párizsi kódex idézett szövegrészében az áll, hogy Alberti a latin művet a nem iskolázott művészek (*per li non letterate che foseno de larte*) számára fordította le olaszra. A firenzei művész-névsor tehát amiatt fontos, mert e művészekben sejthetjük azokat, akiknek a *Della pittura* elsősorban készült.

A *Prologus* alapján az látszik tehát valószínűnek, hogy Alberti először latinul írta meg festészetről szóló értekezését, minden bizonnyal 1435-ben. E hipotézist támasztja alá a *Brutus*-ban lévő idézett bejegyzés, amennyiben elfogadjuk, hogy a

¹¹ Luigi Mallè, im. Introduzione, megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy indokolatlan kronológiai megmondásokból egy másik Masacciót feltételezni az albertii névsorban, ahogy ezt pl. Janitchek is teszi (L. B. A. Kleinere Kunsttheoretische Schriften, id. VII.; és 257).

'de Pictura Florentiae' latin cím a latin nyelvű verziót jelöli. Ezt a szöveget aztán, 1436-ban, elsősorban művészarbái számára, olaszra fordította, egyszerűsítette (sok klasszikus példát elhagyott, stb), és a legkiválóbbnak tartott Brunelleschinek ajánlotta.¹²

2. A MŰVÉSZET MINT TUDOMÁNY

Alberti traktátusírói vállalkozásában radikálisan új elem, hogy humanista jellegű értekezésben tárgyalja a mechanikai művészeteknek tartott festészetet, szobrászatot és építészetet. E diszciplínáknak, éppen a firenzei művészek körében szerzett tapasztalatai révén, felismeri intellektuális értékeit, és traktátusával a szabad művészetek rangjára igyekszik emelni őket.¹³ E programjának tömör összefoglalása található a *Prologus*-ban.

A gondolatmenet kiindulópontja az a tétel, hogy a művészet a klasszikus kor után elenyészett, majd a firenzei művészek jóvoltából újra feltámadt. Az eltemetett és feltámasztott művészet eszméje Alberti történet-szemléletének alaptétele, amely Villanitiól származik, és Vasarinál teljeseedik ki. Eszerint az egykor nagyszerű műveket produkáló antik művészet és tudomány mára szinte eltűnt. A természet, amely 'ifjúkorában' óriásokat teremtett, kifáradt és most, előregedvén, nem ad többé sem tehetséges művészeket, sem tudósokat. A klasszikus antikvitás elhalála után hosszantartó űr keletkezik, és csak a kortárs firenzei művészet jóvoltából tér ismét vissza az élet.

A középkornak ilyen sommás ignorálása a festészetben a bizáncias stílussal szembeni ellenérzéssel, az építészetben pedig a gótika elutasításával függ össze. Petrarca mondta ki, hogy a festészetnek a régi fényt a „görög” stílussal szemben

¹² Grayson, a két változat viszonyát vizsgálva az idézett firenzei kódexben lévő olasz (F1) és a bázeli kiadás (De pictura praestantissima et nunquam satis laudata arte libri tres absolutissimi Leonis Baptistae de Albertis viri in omni scientiarum genere et praecipue mathematicarum disciplinarum doctissimi, Basileae, Thomas Venatorius, 1540) latin szövegét összevetve megerősíti ezt a feltételezést; „In base a (...) confronti fatti tra la redazione volgare rappresentata da F1 e quella latina stampata nell'edizione di Basilea, non si è potuto arrivare a nessuna sicura conclusione intorno alla relativa precedenza delle due redazioni; ma si crede comunemente che la versione latina sia stata la prima (1435), seguita a pochi mesi di distanza da quella volgare (1436)”. *Opere volgari*, id. (1973), III, 305.

¹³ Ld. DESWARTÉ-ROSA, S., *Le De Pictura, un traité humaniste pour un art „mécanique”*, in L. B. A., *De la peinture, De pictura* (1435), Préface, traduction et notes par Jean Louis Schefer, Paris, Macula Dédale, 1993, 23–62.

újat hozó Giotto adta vissza, amely tételt az ő nyomán Boccaccio is megismételt. A nézet megtalálható Cennino Cennininél¹⁴, és maga Alberti is magáévá tette (Giotto az egyetlen „modern” festő, akit név szerint említ a *Della pitturá*-ban).

Az építészetben Giotto megfelelője Brunelleschi, akinek alakja a dómkupola révén Manettinál emelkedik heroikus magasságba. Ő írja híres életrajzában, hogy „...giudicando ogni uomo, che un solo al mondo era sufficiente, e questo era chi l'aveva fatta; donde si dinotava, che la fu propria (*sic*) operazione di Dio”.¹⁵ Alberti ezúttal is egy létező tételt ismétel meg, Manettival ellentétben azonban a gigászi alkotásnak nem az emberfeletti, egyenesen isteni jellegét aknázza ki, hanem azt Firenze, sőt az egész Toszkána szimbólumává magasztosítja. Mint írja, a kupola, hatalmas méreteivel alkalmas arra, hogy befogadja az egész toszkán népet. Alberti ezzel deklarálja, hogy Firenzét, művészete révén uralkodó szerep illeti meg Toszkánában, amivel identitásának büszke megvallásán túl firenzei nacionalizmusát is kifejezésre juttatja. Ugyanakkor az ilyen értelemben vett „firenzeiség” megkülönböztetett jelentőségének a hangsúlyozásával egy hosszúéletű „előítéletnek” is kezdeményezője lett, amely Vasari esztétikájában érte el csúcspontját, aki Michelangelóban látta kiteljesedni a Giottóval kezdődött modern művészetet.

Van a dómkupola megalkotásának egy másik jelentése is, és ez az antik művészet meghaladása. A lélegzetelállító mérnöki teljesítmény, vagyis az, hogy a hatalmas szerkezet alátámasztó gerendázat és előzetes famodell nélkül készült, Alberti számára az ókori technika fölülmúlását jelenti. Hozzáteszi mindehhez, hogy az ókori mestereknek voltak követhető mintáik és előfutáraik, amikkel a kortárs művészek nem rendelkeznek. Alberti szerint kora művészetének nem modellje és mintája a klasszikus antik, a középkori pedig szóba sem kerül: a kortárs művészeknek tehát előfutárok nélkül, „eddig nem hallott és látott művészeteket és tudományokat” kell felfedezniök.

Magabiztos álláspontja az antikvitás meghaladásáról a dómkupola előzmények nélküli szerkezeti bravúrján túl egy másik, szintén nem az antikoktól származó nagyszerű eredményre támaszkodik, és ez a perspektíva tudománya.¹⁶ Alberti ennek alapjait a firenzei művészekről, elsősorban Brunelleschitől sajátította el. A

¹⁴ „Il quale Giotto rimutò l'arte del dipignere di greco in latino e ridusse al moderno ; . CENNINI, C., *Il libro dell'arte*, Commentato e annotato da Francesco Brunello con una introduzione di Licisco Magagnato, Vicenza, 1993. 1. fej. Vö. SCHLOSSER, J. v. , *La letteratura artistica*, Firenze, 1979, 93.

¹⁵ *Vita di Filippo Brunelleschi*, id. kiad.

¹⁶ Vö. DESSWARTE—ROSA, im. 42

felsorolt művészek — akik között, az egy Masacciót leszámítva, szobrászokat és egy építész találunk — valamilyen módon mind az új térkonceptió képzőművészeti megvalósításán fáradoztak, tehát közülük volt az új tudományhoz. Alberti joggal látta bennük a művészetnek az ókor után a dicsőséget újra visszaadó, sőt, az antik nagyszerűséget felülmúló mestereket.

A művészetnek a tudománnyal való kapcsolatba hozása persze nem itt jelenik meg először, már az Alberti előtti művészetelméletben megvolt mint érv a festészet intellektuális jellegének bizonyítására. Cennino Cennini a XIV. század végén írt *Libro dell' Arte*-ban a festészetnek a „szabad” művészetek közé emelését kívánta elérni a tudományos jelleg bizonyításával. Nézete szerint a földművelésből és a szövés-fonásból sok hasznos dolog származott, közöttük legfontosabb a tudomány: az alkalmazott tudományok között van a festészet, amelynek az a sajátossága, hogy képes formát adni a fantáziának. A festészet a tudománnyal összevetve tehát másodlagos jelentőségű, viszont méltóságban azonos szinten áll a költészet-tel.¹⁷ Cennini érvelése arra irányul, hogy a középkorban egyszerű kézművességnek tartott festészetet, amely még a hét mechanikai művészet (*artes mechanicae*) között sem szerepelt, a szabad művészetek (*artes liberales*) által képviselt magas spirituális diszciplínák közé integrálja. A festőműhelyek (*bottega*) világából jövő, egykori Agnolo Gaddi-tanítvány Cennini ebben a törekvésében találkozott a történész Filippo Villaniéval, aki az általa 1387-ben írt Firenze-történetében a híres emberek között a festőket is felsorolta.¹⁸ A festészet gyakorlásához szükséges mesterfogásokat intellektuális ismeretekként tárgyaló Cennini azonban csak az igényt tudta megfogalmazni, és ki nem mondott érvként mindössze a (firenzei) festőknek középkorhoz képest vitathatatlanul megváltozott társadalmi állását tudta felsorakoztatni. A döntő érvet Alberti fogalmazta meg a festészet matematikai alapon történő interpretálásával.

A *Prologus*-ban Alberti a művészeket a „szabad” művészeteket gyakorlókkal egyenrangúnak tekinti. A szöveg elején található felsorolásban a festőket, szobrá-

¹⁷ „...e così egli (azaz Adám) incominciò con la zappa e Eva col filare. Poi seguìto molte arti bisognevoli e differenziate l'una dall'altra; e fu ed è di maggiore scienza l'una che l'altra, ché tutte non potevano essere uguali: perché la più degna è la scienza; appresso di quella seguìto alcune discendenti da quella, la quale conviene avere fondamento da quella con operazione di mano: e quest' è un'arte che si chiama dipignere, che conviene avere fantasia e operazione di mano, (...) E con ragione merita metterla a sedere in secondo grado alla scienza e coronarla di poesia.” *Il libro dell'arte*, 1. fej.

¹⁸ VILLANI, F., *De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*, ed. critica del Milanese, Firenze; 1887. Vö MAGAGNATO, L., *Introduzione, Il libro dell'arte*, id. VII—IX, és VIII/4.

szokat és építészeket együtt említi a zenészekkel, geometerekkel, retorokkal és augurokkal, vagyis a zene, a geometria, a retorika és az asztronómia művelőivel. Ezzel mintegy befejezettnek veszi a művész felemelkedését az intellektuális tevékenységet folytatók közé, és a maga részéről igazolja az új „reneszánsz” ember individualista és lázadó attitűdjét, amelynek egyik jellegzetes képviselője éppen Brunelleschi.¹⁹

Az építész a magatartásbeli példaképen túl mestere is volt Albertinak, amennyiben tőle származtak a perspektíva tudományára vonatkozó ismeretei. Brunelleschi optikai és geometriai kísérletei révén rájött egy módszerre, amely a távlat képzőművészeti megőrkítésében új irányt mutatott. Valószínűleg a század első évtizedében két, azóta elveszett kisméretű táblaképen kutatta a látvány két dimenzióban történő megragadásának technikáját. Az egyikben a Battisterót ábrázolta úgy, hogy a képen megjelenő látványt a képpel szemben elhelyezett tükörben lehetett szemlélni a kép mögül, egy, a képbe fúrt lyukon keresztül. Vasari leírása szerint a Brunelleschi által alkalmazott megoldás az ábrázolandó tárgy alaprajzára (*pianta*) és homloknézetére (*proffilo*) támaszkodik, és a tárgy képét elmetszés (*intersegazione*) révén kapja meg.²⁰ Az „elmetszés” fogalmának köszönhetően a tárgy perspektívája, mint az ábrázolás nélkülözhetetlen eszköze az alaprajz és a homloknézet útján szerkeszthető meg, a merőleges vetítősugaraknak egy síkkal történő elmetszése segítségével.

Nem kétséges, hogy Alberti innen merítette, majd ebből fejlesztette tovább a maga perspektíva-elméletét, illetve dolgozta ki a maga szerkesztési módszerét. A *Della pittura* perspektíváról szóló értekezésének alapfogalma a Brunelleschi által használt „elmetszés” („*il quadro è una intersegazione piana della piramide viva*”), és a két eljárásnak közös eleme éppen a 'látógúla' elmetszésének elve. Csak-hogy míg a Brunelleschi-féle eljárás, az alaprajz és a homloknézet révén, jellegze-

¹⁹ Az építész 1434-ben inkább hagyta magát börtönbe zárni, semhogy kifizesse azt az adót, amelyet „mestersége” űzése címén vetettek ki rá. Vö. MAGAGNATO, im. IX

²⁰ „Attese molto alla prospettiva allora molto in male uso adoperata per molte falsità che vi si facevano. Nella quale perse molto tempo, perfino che egli trovò da sé un modo che ella potesse venir giusta e perfetta, che fu il levarla con la pianta e proffilo e per via della intersegazione, cosa veramente ingegniosissima et utile all'arte del disegno. Di questa prese tanta vaghezza, che di sua mano ritrasse la piazza di San Giovanni.” VASARI, *Vite*, id. kiad., I. 279. Brunelleschi perspektíva-kutatásairól ld. PARRONCHI, *Le due tavole*, id.; BOSKOVITS, M., *Quello ch'è dipintori oggi dicono della prospettiva. Contributions to Fifteenth Century Italian Art Theory*, „Acta Historiae Artium” 1962, 241–260; 1963, 139–62; BELTRAME, R., *Gli esperimenti prospettici del Brunelleschi*, „R. Accad.” XXVIII (1977), 417–468.

tesen kötődik az építészeti gyakorlathoz, Alberti megoldása, aki maga is fest, spekulatívabb, „absztrakt módon logikus”, ahogy Panofsky mondja.²¹

A *Prologus*-ban minderre ott történik utalás, ahol Alberti a traktátus szerkezetét összefoglalva azt írja, hogy az első könyv teljes egészében matematikai jellegű, amely „bemutatja, miként erednek a festészet gyökerei a természetben”. Ez a formula a harmadik dimenzió illúzióját az optika geometriai-matematikai módszereivel igyekszik megteremteni. Nincs szó ezúttal Brunelleschi empirikus megfigyeléseinek, a valóságos távolságoknak a kép dimenziói közé történő adaptálásáról, hanem tisztán konceptuális térkonstruálásról, amelynek eszköztára a geometriai elemekből (pont, egyenes, sík) áll, szabályait pedig az optika geometriai törvényei alkotják.

Alberti matematikai alapokra helyezett festészet-elméletével a perspektívát végérvényesen a képzőművészeti ábrázolás szférájába vonta, megszüntetve annak további evolúcióját az építészeti ábrázolásban. A XVI. század során ugyan foglalkoztak építészek (Serlio), és építészet-teoretikusok (Daniele Barbaro) is a perspektíva elméletével és szerkesztési módszereivel, az megmaradt a képzőművészeti tér mind tökéletesebb kifejezőeszköze lenni. Már ugyanennek a századnak az elején megmutakoztak azonban az autonóm tudománnyá válás igényének jelei (Jean Pélerin, azaz *Viator De artificiali perspectiva* című traktátusa 1505-ben jelent meg, stb), aminek következtében matematikusok lettek igazi művelői.

3. A PROLOGUS ÉS A DELLA PITTURA

Az ajánlás a műhöz írt bevezetésnek tekinthető, mivel explicit megfogalmazza azokat a tételeket, amelyekre az értekezés gondolati rendszere épül. Tartalmazza ezen kívül a mű szerkezeti beosztását is. Mint tudjuk, a három könyvre osztott traktátusban az első a perspektívát tárgyalja. A második könyv — ahogy ő mondja — „a művészetet a művész kezébe adja, felosztva azt részeire és mindegyiket bemutatva”, vagyis ez a rész magával a művel foglalkozik, míg a harmadik a művésszel, annak „tudós” művésszé képzésével. Traktátusának felépítése merőben

²¹ PANOFSKY, E., Die Perspektive als „Symbolische Form”, („Vorträge der Bibliothek Warburg”, hrsg. von Fritz Saxl), Leipzig—Berlin, 1927; Milano, Feltrinelli, 1990, 69. Panofsky interpretációjának kritikáját ld. PARRONCHI, A., Il Filarete, Francesco di Giorgio e Leonardo su la „costruzione legittima”, „Rinascimento”, V (1965), seconda serie, 155—167; EDGERTON, S. Y. Jr., Alberti's Perspective: A New Discovery and a New Evaluation, „The Art Bulletin”, XLVIII(1966), 367—378, stb.

más, mint a középkori kompendiumoké. Ez utóbbiakhoz lehet sorolni tulajdonképpen még Cennini *Libro dell'arte*-jét is; ahogy róla Schlosser megállapítja, esetében még élénken élnek a középkori enciklopédikus hagyományok.²² Alberti értekezésének logikusan felépített rendszere van, amelyben az alapfogalmak bevezetésétől halad a definíciókon át a konklúziók felé. Felosztásai eredetiek, amennyiben alapul vett modelljeit autonóm módon alkalmazza a festészet rendszerezésére.

Tulmutat e dolgozat keretein az Alberti által használt források és modellek kérdésének tárgyalása. Jelentős azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek klasszikus retorikai művek mintaként történt használatát kísérlik meg kimutatni.²³ Ismét mások a retorikai modell mellett a matematika jelentőségét hangsúlyozzák.²⁴ Az mindenesetre már a *Prologus*-ban előrebocsátott szerkezeti felépítés alapján nyilvánvaló, hogy Alberti a *Della pitturá*-ban a humanista traktátus- műfajt és a festészeti ismereteket egyesítő művet alkotott, amelynek tárgyalási rendszerében a középkori hagyományt meghaladó, teljesen újszerű, fogalmi-logikai technikát alkalmazott.

²² SCHLOSSER, im. 30—94; ld. továbbá MAGAGNATO, im. VII

²³ Csak a szerintünk legfontosabb néhány tanulmányt említjük: LEE, R.W., *Ut pictura poesis. The Humanistic Theory of Painting*, „The Art Bulletin”, XXII (1940), 197—269; SPENCER, J.R., *Ut rhetorica pictura. A Study in Quattrocento Theory of Painting*, JWCI, XX (1967), 1—2, 36—44; WRIGHT, D. R. E., *Alberti, De Pictura: Its Literary Structure and Purpose*, JWCI, XLVII (1984), 52—71, stb.

²⁴ Itt elsősorban Sylvie Deswarte-Rosa már idézett bevezető tanulmányára gondolunk; *Le De Pictura*, id. 52 és alább.

Bírósági döntvények és szokásjogi feljegyzések „Nota”-k a Gregoriánczi-kódexben¹

A szerző a közelmúltban elég sokat foglalkozott Gregoriánczi Pál személyével² és kézirataival.³ Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 4126. jelzetű, alapvetően törvénytartalmú kódexe a törvényeken kívül azonban számos olyan érdekes anyagot is tartalmaz, amelynek publikálására, az említésen túl, eddig nem került sor. Az értékes Gregoriánczi-kódex relatív ismeretlenségéhez hozzájárult az is, hogy az nagyon sokáig külföldön lappangott, s így a kéziratos anyagot összegyűjtő Kovachich Márton György és fia, József Miklós sem lelhetett fel a XVIII. század végén, XIX. elején, s nem hozhatták nyilvánosságra anyagát. Talán ez lehet az oka, hogy a későbbi történészek a kéziratra előkerülése után sem fordítottak figyelmet. Néhány tétele úgy került kinyomtatásra, hogy a kézirat bizonyított másolatait, a Nádasdy- s a Festetics-kódexet⁴ vagy a még későbbi másolatokat használták. S

¹ A szerző a „Nota”-k kiadására e munkában terjedelmi okok miatt nem vállalkozhat, mint ahogy ugyan ezen ok miatt azok eredetével illetve a Formuláskönyvekhez való viszonyával sem foglalkozhat. Ezek egy későbbi tanulmány vizsgálati alapjául fognak szolgálni.

² JÁNOSI MONIKA: Egy elfelejtett XVI. századi jogász-püspök, Gregoriánczi Pál. In: Emberek és korok, szerkeszteték és folyamatok (sajtó alatt); Uő.: Ki volt Gregoriánczi Pál? Történelmi Szemle (sajtó alatt).

³ JÁNOSI MONIKA: Gregoriánczi Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 54–64.

⁴ A kéziratos egymásról való másolásának bizonyítására: JÁNOSI M.: i.m. 57–58.; Uő.: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 235–250.; A kiadásokra: *Alsólendvai Bánffy Miklós históriája*: BELIUS, MATTHIAS: Adparatus ad historiam Hungariae. II. Posonii 1746. 112–114.; *Becsűjegyzék*: KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS: Supplementum ad Vestigia comitiorum ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. II. Budae 1800. 258–266.; *Magyarország királyainak története Attilától I. Ferdinándig*: BELIUS, M.: i.m. 85–95.; KOVACHICH, MARTINUS GEORGIUS: *Scriptores rerum Hungaricarum minores* tom. I. Budae 1798. 315–331.; *Oláh Miklós Hungaria-jának Gregoriánczi által kissé átdolgozott változata*: BELIUS, M.: i.m. 96–112.; *A magyar egyházi és világi hivatalviselők felsorolása egy későbbi, 1558. évre vonatkozóan*: KOVACHICH, M.G.: *Scriptores...* I. 98–111.; *Rövid anekdota a török követről, midőn Mátyás Bécsijehelyt ostromolta.*: BELIUS, M.: i.m. 114.

noha a Gregoriánczi-kódex már 1925-ben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került Apponyi Sándor ajándékaként,⁵ azóta mindössze Végh Gyula tett róla említést egyéb Apponyi-könyvajándék mellett,⁶ illetve Bartoniek Emma 1975-ben kézirat gyanánt megjelent posztumusz munkájában foglalkozott vele. Bartoniek azonban csak Gregorináczinak a Magyarországon uralkodó királyokról szóló krónikáját és az 1556. évi állapotok szerint a magyar egyházi és világi tisztségviselők felsorolását elemezte belőle.⁷

A kézirat — természetesen a törvényeken kívül — rövidebb-hosszabb történelmi feljegyzéseket, anekdotákat, verseket, mondókákat, közmondásokat, Enea Silvio Piccolomini néhány rövid beszédét és egy levelét, egy részletet a Bibliából, nevezetesen Mózes V. könyvéből, egy Zsigmond-kori bandérium-jegyzéket, Gregoriánczi Pál címerleírását, egy tintakészítési receptet és körülbelül 50 darab jogi vonatkozású feljegyzést tartalmaz. Mindezek az anyagok „Nota” címmel szerepelnek a kéziratban.

Az itt megtalálható történelmi históriák és anekdoták igen kedveltek lehettek, hiszen a későbbi kéziratok is átvették, és többnyire már a XVIII. században megjelentek több-kevesebb változtatással nyomtatásban is, ahogy arra már utaltunk.⁸ Tudomásunk szerint azonban még nem adták ki — holott kódexünk másolataiban is szerepel —, azt a történelmi feljegyzést, mely szerint Zsigmond császár fiú utód hiányában vejére és egyetlen leányára hagyja Magyarország trónját, majd ugyanitt később szó esik Albert haláláról, Fehérvárt történő eltemetéséről, végül V. László születéséről és rövid életrajzáról is.⁹ Az 1563. évi pozsonyi articulusok végén pedig, csak erre a kéziraatra jellemzően, egy hosszabb leírás található Ferdinánd király 1564. július 25-én bekövetkezett haláláról és temetési szertartásáról.¹⁰ Nagyon érdekesek az 1558—1568. évekre és az 1559. évre¹¹ vonatkozó, szintén csak itt fellelhető annalsztikus feljegyzések is, amelyek között pl. Nádasdy Tamás nádor 1562. jún. 2-i, Gregoriánczi Pál 1565. okt. 21-i, II. Henrik francia király

⁵ JÁNOSI M.: Gregoriánczi Pál kéziratoss törvénygyűjteménye...55.

⁶ VÉGH GYULA: Rariora et curiosa gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből. Bp. 1925. 14.

⁷ BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 128—131.

⁸ Vö. fentebb a 4. jegyzet.

⁹ A kézirat 147v—148r oldalain. Kéziratunk számozásánál a nyomtatott sorszámokat vettük figyelembe.

¹⁰ A kézirat 535v oldalán.

¹¹ A kézirat 503v illetve 516v oldalain. II. Henrik francia király és a pápa, Gian Pietro Carafa, halálát kétszer is feltüntették.

1559. jún. 30-i, IV. Pál római pápa 1559. aug. 18-i halálát és az új pápa, IV. Pius, megválasztását is megörökítették.

Nem kifejezetten történeti jellegűek azok az anekdoták, amely közül az egyik Lengyelországban járt pápai kövekről szól, aki csodálkozott, hogy a lengyelek sört és nem bort isznak, ugyanis a sört nagyon rossznak találta; a másik pedig a borról szól, amely olyan sok Magyarországon, hogy ezért itt ritka a sörivás. Részletesen leírja a borvidékeket, boruk minősége szerint értékelve azokat, megállapítja, hogy van vörös bor is, de több a fehér, a kun mezőkön pedig kölesből és vízből készítenek egy bozának nevezett italt.¹² Kéziratunk lapjain találkozunk egy tanulságos történettel is egy vendégfogadósról, aki a szajkóját két szóra tanította meg: az egyik a „pap”, a másik „ageb”. Egyszer vendégségbe jött a kocsmároshoz Kanizsai László pécsi kanonok. A madár elmondta a mondókáját, mire a kocsmáros megkérdezte, hogy tetszik-e a beszéde. A pap a következőket válaszolta: nagyon okos ez a madár, mindkettőnknek megmondta, ami neki jár. Nekem azt mondta, hogy „pap”, neked pedig, hogy „agg eb”.¹³

A versek közül legáltalánosabbak a kétsorosok, többnyire valamely antik szerző valamely költeményének részletei, de természetesen vannak „modernekk” is, mint pl. Laurentius Valla négysoros sírfelirata¹⁴ vagy az 1556-ban ismeretlen költő által alkotott, Szulejmánról és V. Károlyról szóló 36 soros költemény¹⁵ és Johannes Heberus 1558-ban írt 28 soros verse.¹⁶ Utolsónak említjük, holott a gyűjtemény élén áll Adam Schroter 1558-ban írt, Gregoriáncai Pál címermadaráról szóló költeményét, amelyet a tudós püspök címerleírása követ a következő oldalon.¹⁷

A kézirat legérdekesebb részét azonban minden bizonnyal azok a jogi vonatkozású feljegyzések alkotják, amelyek ugyanakkor a legnagyobb számban is fordulnak elő kódexünkben. Az 50 „nota” közül 5 (Kit lehet hamisítónak és esküszegőnek tekinteni; Az alispánok és a szolgabíró vagy zsoldosok hogyan kötelesek kicsikarni a bírságot; Arról, aki a más földjén fekvő szőlőskertet elfoglalta; A nyelv-

¹² A kézirat 329v és 388v oldalain.

¹³ A történet a későbbi másolatokban, a Nádasdy és Festetics-kéziratban is szerepel. A Gregoriáncai kódexben a 325r oldalon.

¹⁴ A kézirat 282v oldalán.

¹⁵ Az évszámot feljegyezték a költemény címe mellé. A kézirat 420rv oldalain.

¹⁶ A költemény végén ez olvasható: „1558. Magister Johannes Heberus faciebat.” A kézirat 478v oldalán.

¹⁷ Noha az évszámot más kéz írta hozzá a címhez. A kézirat 24rv oldalain.

váltságról; A testvérek vagyoni jogi egyenlőségéről, s ezért csak a legidősebb testvér perbeli megidézéséről) alapvetően azonosnak tűnik a Kovachich József Miklós által az Ilosvay-kódex alapján kiadott törvényszéki végzésekkel, döntvényekkel (decisiones).¹⁸ A többi 45 esetében azonban semmiféle azonosságra nem sikerült rábukkannunk.

Noha a késői középkorban sem válnak szét mindig élesen a jogesetek, a csak a Gregoriáncai-kódexben lévő jogi vonatkozású „nota”-kat csoportosítva a következő a helyzet: kilenc magánjogi, nyolc büntetőjog-féle és a fennmaradt túlnyomó részben perjogi, főként eljárásjogi jellegűek. A *magánjogi* jellegű feljegyzések közül egy a *tulajdonjoggal* kapcsolatos: Arról szól, hogy ha az adás-vétel valami miatt általános lenne, s így bárki jogot szerezhetne bármilyen javakra, akkor a rokonokra (agnati et cognati) semmit sem tud hátrahagyni, mint érvényesen vásároltat, hacsak nem a maga módján, amit az öröklési jog szabályoz. A *személyi jog* keretébe tartozik az a „nota”, mely szerint a gyám (tutor) törvényes korú gyámfiának (pupillus) köteles kiszolgáltatni a javait, s ha nem akarja is, a gyámfiú a saját tulajdonát elviheti.¹⁹ A *családjogot* érinti a következő két, a jószágban ülő gyermektelen özvegygel (dotalista) kapcsolatos döntvény: az egyik arról szól, amikor a javakban ülő özvegynek többen is le akarnák tenni a hitbért (dos), hogy így a javakat elfoglalhassák. Úgy rendelkezik, hogy az özvegy senkitől sem köteles felvenni, s addig maradhat a birtokon, amíg a vetélytársak civakodása véget nem ér. A másik a mostohalányával (privigna) együttélő özvegygel (dotalista) foglalkozik. Jóllehet a mostohalányt a birtok javai és jogai nem érintik, ő mégis követeli azokat a rokonokon keresztül. Ha az özvegy megházasodik és máshová költözik, a javak birtoklásáért folytatott per rászáll a mostohalányra, aki saját jogon nem is lehetne a tulajdonban, s így az ügy a továbbiakban a mostohalány tulajdonáért

¹⁸ KOVACHICH JOSEPHUS NICOLAUS: Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitalium. Pestini 1820. 400—401. — A szövegek nem szó szerint egyeznek, de arra már Bónis György is felhívta a figyelmet, hogy olvasati hibák előfordulnak benne. (Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Bp. 1972. 218.) — Viszont a mi öt döntvényünk nemcsak olvasati hibákban különbözik a Kovachich által kiadottól. A gyakran előforduló szinonim szavak azt a meggyőződést erősítik bennünk, hogy Gregoriáncai nem ismerte az Ilosvay-kódexet, nem azt másolta, illetve másoltatta. Ezt viszont a két kézirat anyagának kevésbé alapos, nem filológiai eszközökkel történő összehasonlítása is elárulja. A döntvények az említett sorrendben a Gregoriáncai-kézirat következő oldalain: 1v és 158v (egyetlen feljegyzés két szó szerint egyező változata), 25r (a másodikként és harmadikként említettek) 25v (a negyedikként és ötödikként említettek).

¹⁹ Mindkettő a kézirat 60v oldalán.

gyámsági címen („tutorio nomine”) folyik tovább.²⁰ Az örökléssel kapcsolatban is két feljegyzés olvasható: az egyik arról szól, hogy a férj nőtestvére, a sógor-asszony (glos), az osztályos, azaz a fiútestvérevel közös vagyon felosztásában (in divisione rerum fraterarum), a fiútestvér halála után minden ingóságról esküt tesz, kiváltképpen ha a felperes vele szemben semmit sem ismer el. A másik szerint természetesen az öröklött javak és ingóságok elnyerésére csak az utolsó örökös halála után van lehetőség, egyébként a pert megnyerő veszít, még akkor is, ha a per idején az utolsó örökös is meghalt volna.²¹ Talán a *kötelmi jog* keretei közé sorolható a két következő döntvény: gyakran előfordul, hogy valaki úgy leköteli magát valakinek, hogy ha ígéreteit vagy a megegyezésekben foglaltakat, amelyről érvényes kötelezvényt, leveleket adott, nem tartja be, még a birtokát is lefoglalják. Ha azonban nem adott semmiféle írást, nem foglalhatják le a birtokát, akár-mennyire lekötölte is magát. A másik: a női nemesek megbízólevele (procuratoria) alapján a vallomás (fassio) két kanonok vagy törvényszéki személy színe előtt érvényes együtt az átküldő levéllel (transmissio).²²

A *büntetőjogra* vonatkozó döntvények közül több foglalkozik a *javak (Bona) erőszakos elfoglalásával*: az egyik szerint, ha valaki pert indít saját javai visszaszerzésért, tehát perben áll (in lite), és közben sikerül kieszközölni saját javait, új ellentmondás, szerencsétlenség (contradictio) következik be, lehet, hogy két per (lis) lesz. Mindazonáltal nem illethetik patvarkodással (calumnia), mert az utolsó idézés (ultima evocatio) az említett ellentmondás miatt van. A másik szerint: ha valaki, akit megfosztottak javaitól (spoliatus), pert indít saját javai visszafoglalásáért, miután ez az öröksége, nem a tulajdonról (proprietas), hanem a visszaállításról (restitutio) szükséges csak vizsgálatot tartani, amennyiben az egy éven át „békés birtoklásban” (in pacifica possessione) volt. A következő is a javak elfoglalásának főben járó ügyére (causa capitali occupationis Bonorum) vonatkozik. Nem bűnhődik az elfoglaló halálbüntetéssel, ha már az ítélet idején visszaküldte a javakat, és a megfosztott (spoliatus) átvette tőle. Ha azonban a javaitól megfosztott nem akarja átvenni, mert pert akar indítani a megbüntetésére, ez módjában áll, de ez az elfoglalónak halálbüntetést jelent, amit semmiképpen sem engednek el. Feljegyzés készült azokra a főnemesekre vonatkozóan is, akik a jogra hivatkoznak a királyi

²⁰ A kézirat 362v és 297v oldalain.

²¹ Mindkettő a kézirat 179r oldalán.

²² A kézirat 282v és 325v oldalain.

kincstárral szemben. Támadják a nádort (*soleat fieri per palatinum iudicium extraordinarium*), követelik elveszett javaikat. De nem lehet követelésüknek helyt adni, ha egy harmadik több, mint egy éven át a birtokukon él. Csak törvényes pert indíthatnak vele szemben az idő figyelembevételével. A következő eset arra vonatkozik, aki a zálogjog szerint (*iure pignoris*) követel vissza javakat (*quis bona repetat*), amiket az alperes magánál örökjogon tartottként ismer el. Nem tekintik patvarkodásnak (*calumnia*), de érvénytelenítik a pert. Méhsörrel (*marcium*) fizet viszont az, aki elhajtja valakinek a jószágait (*pecora*) és nem juttatja vissza a harmadik napig a szolgabíró kezéhez. Ha rábizonyítják, a negyedik napon 6 köből, az ezt követő napok után pedig egy-egy köből méhsör a büntetése. Főben járó bűnnek számít a *nemesember verése* is, ha azonban a fiatal nemeset üstökön vagy pofon (*crinis vel alapa*) vágják, az elkövetőnek nem kell halálbüntetésre számítania. Ha valaki *bevádolja az alispánt vagy a szolgabírót*, s azt nem találják vétkesnek, a vádlónak bűnhődnie kell. *Nyelvváltsággal* (*emenda lingue*) büntetik az alaptalan perhalasztást vagy ennek érdekében tett, nem bizonyítható kifogásokat. Így ez a büntetése annak a személynek is, aki óvást emel, mert abban a káptalanban, akinek a tanúit felvonultatja a végrehajtásban (*in executione*), nincs elegendő számú személy.²³

Mint említettem, a legtöbb „*nota*” *perjogi* vonatkozású. A teljesség igénye nélkül ízelítő a feljegyzésekből. Az *idézésre* vonatkozóan több is található. Régi törvényre utal a következő megállapítás: ahogy az ország királyán és nádorán kívül senki sem ítélt Magyarországot határain kívül, ugyanúgy senkit sem lehet megidézni vagy perbe hívni a határokon kívül, mégha az ország határain belül kötelesek is fölötte törvénykezni. Vagy: egyetlen perlekedő (*causantius*) sem idézheti törvénybe prokurátorát másvalaki megyéje főispánja színe előtt valamely már megítélt ügyben. Más. Sajnálkozás amiatt, hogy rövid lefolyású perek esetében nem tartják be azt a szokást, hogy az idézések tizenöt vagy nyolc nappal megelőzzék a bírói vizsgálatok határnapját.²⁴ Kétszer is szerepel a kéziratban, hogy az *ok nélkül való perbefogás* (*indebita*) büntetése 100 forint. Az utóbbi esetben azt is hozzáfűzik, hogy ugyanazzal a bírsággal büntetik a megyei törvényszéken, mint a királyin.²⁵ Majd egy másik helyen: az *ok nélküli perbefogásról* az ügyet félre

²³ Az esetek sorrendjében a kézirat 362v, 218r, 60v, 218v, 131r, 25r, 152v, az utolsó két eset a 218v oldalain.

²⁴ A kézirat 354r, 25v, 362v, 25v oldalain.

²⁵ A kézirat 380v és 325 v oldalain.

lehet tenni, ha nem változik meg és nem tisztázódik róla a törvénycikk, mert legalább az 1547. évi nagyszombati diéta articulusa szól róla.²⁶ A *pertilalommal* (*perorvosló tilalom, ítéletbetiltás* = prohibita) is két „nota” foglalkozik. Az egyik csak az elkövetőre kirótt bírság összegét közli: 1 márka. A másik szerint viszont, ha valaki a tárgyalásra (ad actionem) principálist biztosított a bíróságon, akkor a pertilalom mellett (iuxta prohibitam), ha valaki megteszi, nem térhet vissza a törvényszék halasztó kifogásához (ad exceptionem dialtoriam fori).²⁷ Az egyszerű *patvarkodásra* (calumnia) vonatkozik az a feljegyzés, mely szerint ha a vádlott (reus) a vádlójával (actor) szemben semmit se tud felhozni a bíróságon, akkor ha ugyanaz a vádló ugyanazon levelek és tárgyalás alapján a vádlottat újra törvénybe idézteti, elítélik egyszerű patvarkodásért (pro vera calumnia)²⁸ és megbüntetik.²⁹ Ismét a calumnia esetét érinti és a *perhalasztásra* is vonatkozik az a döntvény, amely szerint, ha egy előrelátó felperes önmagára ártalmas tárgyalását — ugyanis a patvarkodás bűnet vagy más efféle elkövetet — el akarja halasztani, megteheti, de 6 forint büntetéssel. Kivéve természetesen azt az esetet, ha az alperes valamilyen leveleket már ez ügyben felvonultatott. Akkor nem halaszthatja el a pert, hanem végig köteles vinni és vállalni a törvényes büntetést.³⁰ *Perindítással* kapcsolatban az egyik feljegyzés megjegyzi, hogy gyilkossági pert távolabbi személy is indíthat, amennyiben a vádja egybeesik a legközelebbi rokonokéval, s más rokon személy nem képes vállalni. De csak abban az esetben, ha még nem idézték meg tanúnak.³¹ Néhány feljegyzés foglalkozik a *bizonyítással* is. Az egyik, régi jó magyar szokásra és törvényre hivatkozva kijelenti, hogy a jószágokhoz és birtokokhoz való tulajdonjogot (*ok*)levelekkel és (*ok*)leveles eszközökkel (litteris et litteralibus instrumentis) bizonyítanak, s perlekedés esetén a levelek bemutatásával történik a bizonyítás.³² Érdekes viszont, s jellemző a korra, hogy a nőnemű testvérek kérelmező levelére (ad instanciam fratrum faeminei sexus) senki sem köteles saját javainak okleveleit (litteralia instrumenta) elővezetni még a király vagy nádor

²⁶ A kézirat 218r oldalán. A glosszához hozzáfűzi, hogy hol található a nevezett articulus: 388. folio (természetesen a kézzel írt, korabeli számozás szerint.) Sajnos az ellenőrzésre nem volt lehetőségünk.

²⁷ A kézirat 218v és 60r oldalain.

²⁸ *Calumnia* minden olyan eljárás, amely az igaz tényállás szándékos és rosszakaratú mellőzésével és ferdítésével, hazugsággal és ámtítással jár, és ármanykodva mást károsítani vagy bajba keverni igyekszik.

²⁹ A kézirat 325v oldalán.

³⁰ A kézirat 372v oldalán.

³¹ A kézirat 131r oldalán.

³² A kézirat 218v oldalán.

bármilyen elismervényére sem, de hasznos peres eljárást indítani (processum formare), illetéket kérni ott, ahol az illetékről vagy leánynegyedről döntenek, s ahol más illetékről nem. Hasonlóképpen *nőket* érint az a feljegyzést is, amely szerint ha az alperes levelet diktál a felperes előtt, akkor ha a felperes nő, nem tartozik eskü tenni.³³ A bizonyítás másik módjára, az esküre, pontosabban itt a *feleslegesen, hamisan esküt tevőre* vonatkozik a következő döntvény: Ha a vádlott erőszakból lealacsonyodik az eskü által, s az ellenfél állításai bizonyítékok ellene, ha utána távol is tartaná magát az eskütől, s visszatérne a bizonyításokra (ad probationes), nem hallgatják meg.³⁴ A peres ügy végén a *bizonyításról másolatot* állítanak ki, melyet az egyik döntvény tanúsága szerint a döntést követő harmadik napig kötelesek kiadni a feleknek, s ott a felek jelenlétében átolvasni. Ha a feljegyzett bizonyítás (attestationes conscriptae) olyan hosszú, hogy kényelmesen nem tudják átolvasni a bíróságon, akkor az ügy ítélőmestere (prothonotarius) a hivatalos helyiségében elintézi azt. Egy másik feljegyzés tanúsága szerint az ügyvéd (procurator) visszahívása után egyszer lehet kérni oklevelek másolatait.³⁵ Az *ügyvéd, prokurátor visszahívására* vonatkozóan is találtunk egy feljegyzést, mely szerint ha valaki prokurátorát vissza akarja hívni, ha az éppen személyesen jelen van a bíróságon, akkor ezt megteheti, viszont fizet 200 forintot. Ha azonban távol van és embert kér a curiától, akinek jelenlétében a prokurátor visszahívását teheti, akkor a curia csak akkor ad embert, ha kitartanak a per ugyanazon határnapjainál. Viszont ha a szemben álló fél prokurátort akar tartani a visszahívás helyett, a szokásos illeték lerovása után megteheti.³⁶

Nem véletlen, hogy ebben a kéziratban annyi jogi, főként perjogi vonatkozású döntvény, szokásjogi feljegyzés fordul elő. Számos kortársához hasonlóan, Gregoriánczi Pál, a kézirat tulajdonosa, a magyar törvényhozás lehetőség szerint összes alkotásának összegyűjtésén kívül gyűjtötte, összeíratta az érvényben lévő szokásjogi döntvényeket is. Szükség volt erre, mert ugyan 1517-ben nyomtatásban is megjelent Werbőczy Tripartituma, számos megállapítása azonban már nagyon korán korrekcióra szorult. Ahogy arra már Bónis György rámutatott az Ilosvay-kódex 86r-88v fol. oldalain levő „Sequuntur quedam decisiones tabule tempore Wladislai regis in curia regie maiestatis iudicialiter per sententiam facte” c. traktá-

³³ A kézirat 218v és 152v oldalain.

³⁴ A kézirat 325v oldalán.

³⁵ A kézirat 354r és 152v oldalain.

³⁶ A kézirat 372v oldalán.

tus 12. döntvénye kapcsán, amely a „szőlőt negyed, hitbér és ítéleti teher kifizetésénél csak a föld értékére becsüli, de a földesurat az igazi érték megfizetésére kötelezi a tulajdonos(!) jobbhágnak, ha ki akarja őt becsülni. S ennyiben Ulászló király bírótársaival együtt kijavította a Tripartitumot, mondja az 1514—1516 közé datálható glossza”.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a saját praxisában szerzett ismeretein kívül, — hiszen leveleiből kiderül, hogy számos esetben kérték fel valamely ügyben döntőbírónak, élete szinte utolsó percéig résztvett az országgyűlések üléssein, és egyike volt a két főpapnak a nyolcados törvényszéken —, korábbi időből származó glosszákat is gyűjtött, így fordulhatott elő kódexében az Ilosvay-kéziratban is meglevő, ha nem is pontosan azonos szövegű 5 döntvény, melyek — Bónis szerint — részben a Kollár-kódexben is megvannak.³⁸ A kézről kézre adott megjegyzések tehát tudni érdemes „notabile” anyagként kerültek be a különböző törvénygyűjtemények üres lapjaira. Ez vonatozik a Gregoriánczi-kódexre is. A kézírásokból következtetve a döntvények és jogi feljegyzések mindegyike 1556, azaz a kódex törzsanyagának elkészülte előtt, a törvények szövege zömének írásával egy időben készülhetett. Ez utóbbit bizonyítja nemcsak ezen „nota”-k és a törvényszövegek írójának azonos keze, hanem az a tény is, hogy nemcsak „verso”, hanem „recto” oldalakra is kerültek döntvények és más jogi vonatkozású megjegyzések. Gyűjtötte Gregoriánczi a szokásjogi jellegű anyagokat azért is, mert nagyon komoly feladattal bízták meg 1549-ben. Ferdinánd király levélben kéri fel Gregoriánczi Pált, hogy elnöke legyen annak a bizottságnak, amely elkészíti a szokásjog újabb kodifikációját, átvizsgálva Werbőczy Tripartitumát, amelynek hézagai és az egyes rendelkezéseivel ellenkező törvények szükségessé tették a változtatások eszközölését. Ahhoz a tényhez, hogy e megtisztelő feladatot Gregoriánczinak szánták, a leendő zágrábi és győri püspöknek, persze hozzájárult az is, hogy már az 1540-es évek végén nemcsak a kánonjog doktora volt, hanem ennél magasabb fokozattal is rendelkezett, nevezetesen doctor utriusque juris volt.³⁹ Noha Ferdinánd király Gre-

³⁷ BÓNIS GY.: i.m. 220. Kovachich József Miklós pontosan idézi is ezt: „Haec vero deliberatio, ac decisio facta est, per Serenissimum Dominum Wladislaum Regem, ac Dominos Praelatos, ac Barones, ceterosque Sedis Judicariae Assessores, et quidem hac deliberatione, opus Tripartitum in hac parte est correctum, ac emendatum.” KOVACHICH, J N.: i.m. 403—404.

³⁸ BÓNIS GY.: i.m. 220. és A hazai szokásjog feljegyzései c. fejezetnek 148. jegyzete.

³⁹ A doctor utriusque juris címet 1548-ban szerezte meg Bécsban. LOCHER, JOHANN JOSEPH: Speculum Viennense, seu magistratus antiquissimae et celeberrimae Universitatis Viennensis, a primo ejusdem auspicio ad nostra tempora chronologiae, historice et lemmaticae, Viennae I. 1773. (Kéziratban II., III. Viennae 1774.). Az adatunkra a II. köt. 38.

goriánctihoz intézett levele, amely 1549. március 14-én Prágában íródott, még „Venerabili Paulo, decretorum doctori, lectori, canonico et vicario ecclesie Zagrabensis etc. fideli, nobis dilecto”⁴⁰ titulálja. A felkérés azért történt Ferdinánd részéről, mert az 1548. évi XXI. cikkely a király feladatává tette a jogtudósok kiválasztását, s ő Gregoriáncti Pál, az elnök, személyén kívül Újlaky Ferenc győri püspököt és királyi helytartót, Mérey Mihály királyi tanácsost, személynököt, Szarvaskendi Sybrik Gergely királyi tanácsost, Kamarjay Tamás országbíróhelyettest, Pókatelki Zombor Jánost, a királyi ügyek igazgatóját és Bodenarius Márton híres bécsi jogtudóst jelölte. A bizottság 1553-ra készült el munkájával a „Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae”-vel.⁴¹ Közismert tény viszont, hogy e munka sohasem örvendett olyan népszerűségnek, mint a Tripartitum, s ehhez bizonyára az is hozzájárult, hogy csak későn, a XVIII. század végén jelent meg nyomtatásban.

Rendkívül érdekes, és jogtörténeti szempontból hasznos lenne, ha a Gregoriáncti-kódexben található kb. 50 döntvényt és jogi vonatkozású feljegyzést összevetnénk a Tripartitum és Quadripartitum anyagával, és összehasonlítanánk a törvényekben lefektetettekkel is. Így az egyes glosszák korára vonatkozóan is megállapításokat tehetnénk, s mindenképpen gazdagítanánk a XVI. században élő szokásjogról szerzett ismereteinket. Ez azonban meghaladja jelenlegi terjedelmi lehetőségeinket, s mindenképpen a későbbi kutatás feladata lesz.

⁴⁰ LASZOWSKI, AEMILIUS: Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae. III. Zagreb 1917. 326–327.

⁴¹ Első nyomtatott kiadása: Zagreb, 1798. Ez az első kiadás a Praefatio I–II. oldalán felsorolja a bizottság tagjait is méltóságukkal együtt.

KORDÉ ZOLTÁN

Székelyek, őrök és lövők

A székelység eredetét firtató elméletek közül hosszú múltra tekintenek vissza azok a koncepciók, amelyek valamilyen foglalkozásnévből származtatják e népesség elnevezését. A nézetcsoporton belül — főleg Hunfalvy Pál munkássága nyomán — fontos szerepet töltött be az a felfogás, amely szerint a 'határőr, őr' értelmű *székely* név az eredeti tevékenységre utaló szóból, kifejezésből vált etnonimmá. Az irányzathoz tartozó kutatók általában nem önálló népnek vagy törzsnek tekintették a székelységet, hanem a középkori magyar haderő határőri, illetve más katonai feladatokat ellátó alakulatának. E felfogásokat idők során különböző oldalról számos kritika érte¹, így az Árpád-kori hadszervezetet tárgyaló munkák is többnyire megkülönböztetik a forrásokban *speculator*, *custos* („őr”), *sagittarius* („lövő”) és *explorator* („kémlelő, leső”) elnevezéssel szereplő határvédő népelemeket a székelyektől (ez utóbbiakat a határvédelem részének, a hadsereg elővédjének tekintve).² A kérdés mégsem zárult le, ugyanis e teória változatlan, illetve némileg

¹ A székely-kérdés történetének korábbi szakaszára: Ember Ödön: A székelyek eredetének irodalma és annak hatása a nemzeti népi törekvésekre. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen 1940. 3—12. A Hunfalvy Pál fellépésétől az 1980-as évek közepéig tartó korszak fontosabb elméleteire: Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Múzeumi Füzetek 4. Székelyudvarhely 1991. A legutóbbi években megjelent nézetekre: Bóna István: A székely-kérdés mai állása egy régész—történész szemszögéből. Korunk 1991. (továbbiakban: Bóna 1991.) 1529—1536., valamint Kordé Zoltán: A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. Aetas 1993/3. 21—39.

² A határvédő népelemekre további szakirodalommal és a forrásanyaggal: Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973. (továbbiakban: Kristó—Makk—Szegfű 1973.) 639—660.; Borosy András: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények 1977. (továbbiakban: Borosy 1977.) 543—557. Lsd. még a Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. vonatkozó szócikkeit.

módosult formában a legutóbbi időkig jelentkezik a székelység múltját vizsgáló tudományosságban.³

A probléma megoldásában a névtan egyelőre nem bír perdöntő jelentőséggel — a *székely* elnevezésnek a több évszázados erőfeszítések és a számtalan megfejtési kísérlet ellenére még nincs biztos lábakon álló, általánosan elfogadott etimológiája —, így a XII—XIV. századi elbeszélő forrásokhoz és oklevelekhez kell fordulnunk felvilágosításért. A kérdés, amelyre az eltérő jellegű, egymást kiegészítő kútfőktől választ remélhetünk, így hangzik: van-e kézzelfogható nyoma a hagyományanyagban, a jogrendszerben, társadalmi szerkezetben stb. a székelység speculatorei, sagitariusi eredetének, azonosnak tartották-e egymással e népelemeket a kortársak?

Mint ismert, a székelység eredetéről elsőként — jelenlegi tudásunk szerint — *Anonymus* nyilvánított véleményt, aki feltehetően a XIII. század elején alkotta művét.⁴ A Névtelen Jegyző úgy tudja, hogy a „Kórógy vize mellett” az Ósbő és Velek által vezetett magyar sereghez önként csatlakozó székelyek „előbb Attila király népe voltak”.⁵ A néhány évtizeddel később krónikát író *Kézai Simon* már a hun-történetébe illeszti a székelyekről szóló részt. Ő a hunok maradékainak véli e népcsoport tagjait, akik vereséget szenvedvén az Attila halála után kitört testvérháborúban, „a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle meze-

³ Benkő Loránd főleg nyelvtörténeti jellegű vizsgálatok révén jutott arra a megállapításra, hogy „a székelyek eredetileg nem külön etnikai csoport, hanem a központi hatalom által szervezett határvédők katonai csoportja. Véleményem szerint tehát a *székely* népnév sem etnikumot, hanem foglalkozást jelölt eredetileg. [...] Meglehetősen bizonyossággal mondhatom, hogy a *székely* név eredetileg foglalkozásnév.” (Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1990/1—2. 121.) Bóna István főleg régészeti és nyelvtörténeti megfontolások alapján vélekedik úgy, hogy „a rokon nyelvújrást őrző csíki és kézdi székelyeknek az Őrségben a lövők felelnek meg, vagyis...a két elnevezés rokon, szinonim fogalom. Mindkettő íjász határőrt jelentett, a lövő inkább gyalogos íjász, a székely inkább lovas íjász. [...] A számunkra egyelőre megfejthetetlen eredetű, *foglalkozást* jelölő Székely...a Lövő, az Őr megfelelője...csak a határőr-szervezet 12. századi áttelepítésének lezáródása után válik egy népesség csoportnévévé.” (Bóna 1991. 1533., 1536.)

⁴ *Anonymus* korára vonatkozó nézetek: Csapodi Csaba: Az *Anonymus*-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978.; Kristó Gyula: Szempontok *Anonymus* gestájának megítéléséhez. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet. Bp. 1983. 369—392.; Györffy György: *Anonymus*. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. Bp. 1988. IV. Béla jegyzőjének tartja a Névtelen: Vékony Gábor: *Anonymus* kora és korhűsége. Életünk 1991. 58—73., 135—158., 263—275., 355—375.

⁵ Gabriel Silagi—László Veszprémy: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Ungarns Geschichtsschreiber 4. Sigmaringen 1991. (továbbiakban: Silagi—Veszprémy. *Anonymus*) 116. Magyar fordítás: Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Bp. 1975² 174.

jén maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták”.⁶ A Kézai után íródott krónikák ezt a változatot vették át, évszázadokra rögzítve így a köztudatban a székelyek hun származását.⁷

E tudósításokban nincs nyoma annak, hogy a XIII. századi krónikások határőr vagy lövő származásúaknak tartották volna a székelységet; önálló, a magyarokhoz csatlakozott népelemként ábrázolják „Csaba népét”. Ezt igazolja az is, hogy mind Anonymus, mind pedig Kézai a székelyektől teljesen függetlenül tesznek említést — több alkalommal is — *sagittarius*, illetve *speculator* elemekről. A Névtelen gestája 12. fejezetében például arról ír, hogy a magyarok Pannóniába való jövetelét elősegítendő „*dux Galicie duo milia sagittatorum [!]...anteire precepit*”;⁸ másutt pedig „*pater Ogmand, speculator Tuhutum*”-ről, „*quosdam speculatores viros*”-ről vagy „*de speculatoribus missis a ducibus*” olvashatunk.⁹ Hasonló eljárás tapasztalható Kézai Simonnál is, aki Attila határőreiről írva megint csak nem adja semmi jelét annak, hogy bármiféle kapcsolatot feltételezne közöttük és a székelyek között: „*requievit speculatoribus suis in mundi quatuor partes*”, „*speculatorum...prima societas*”.¹⁰

Bár a XIII. századi hazai krónikások szemmel láthatóan nem tartják határőri eredetűeknek a székelyeket, önmagában ez a tény még nem feltétlenül döntené el a problémát. Nagyon tanulságos viszont annak megvizsgálása, hogy illették-e a középkorban a határőröket *székely* elnevezéssel, lehetett-e ennek a szónak 'határőr, őr' jelentése. A kérdésre már Szent László II. törvénykönyvének 17. törvénycikke-lye megadja a választ: „*Custodes vero confiniorum, quo vulgo ewrii vocantur*”¹¹; vagyis ekkoriban a határvédelmi szolgálatot ellátó elemeket „őrök”-nek nevezték

⁶ Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum. I—II.* Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH.) I. 162. Magyar ford.: A magyar középkor irodalma. Bp. 1984. 132.

⁷ Kézai és a hun-történet viszonyára: Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények. (továbbiakban: ItK.) 1963. 446—476.; Kristó Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. ItK. 1972. 7.; Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák. Századok 1993. 395—400.

⁸ Silagi—Veszprémy, Anonymus 88.

⁹ Silagi—Veszprémy, Anonymus 76., 88. Érdemes megjegyezni, hogy a határvédelemmel kapcsolatos passzusok sem hozhatók semmiféle összefüggésbe a székelyekkel: uo. 64—66., 74., 128—129.

¹⁰ SRH. I. 156. A XIV. századi krónikakompozíció e helyütt használja még az „*exploratoribus*” kifejezést is: uo. 252.

¹¹ Závodszyky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 1701.

magyarul. Nem volt ez másképp a későbbiekben sem: V. István 1272. évi, egy bizonyos Finta nevű, Sáros megyében fekvő földbirtok eladományozását tárgyaló oklevele szintén ezt a kifejezést használja: „*speculatorum nostrorum uulgariter Ewrdictorum*”,¹² csakúgy, mint egy 1392. évi diploma: „*Speculatores wlgariter Zala- eur vocati*”.¹³ Az „őr” szóval ellentétben — amely helynévi változatokban is előfordul, s természetesen nem kizárólag a határvédők jelölésére szolgált¹⁴ — a *székely* nevet egyetlen alkalommal sem használják a középkori oklevél és elbeszélő források a *custos*, *speculator* vagy esetleg az *explorator* szinonimájaként. Nincs semmi nyoma a két elnevezés bizonytalanságot tükröző, váltakozó használatának; az *őr* és a *székely* párhuzamos, jól elkülöníthető együttéléséről lehet csak beszélni.¹⁵

¹² Hazai Okmánytár. I—VIII. Győr—Bp. 1865—1891. (továbbiakban: HO.) V. 46—47.

¹³ Pesti Frigyes: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Sajtó alá rendezte: Ortway Tivadar. I. Pozsony 1896. 213. Lsd. még a bizonyára szintén határőr elemekre vonatkozó Gömör-őr („*Gumureur*”) elnevezést is: Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 18.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: Tört. földr.) III. Bp. 1987. 466.; Kristó Gyula: A vármegyéik kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (továbbiakban: Kristó 1988.) 390.

¹⁴ Kristó—Makk—Szegefi 1973. 650—654.

¹⁵ A *székely* név 1131 körül keletkezett diplomában bukkan fel először személynévi változatban, „*Scichul*” formában (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I—XII/B. Szerk.: Erdélyi László—Sörös Pongrác Bp. 1902—1916. VIII. 272. Ugyanez a név a bakonybéli apátság birtokait összeíró oklevél későbbi hamisítványának tartott részében „*Scicul*” alakban szerepel. Georgius Györffy: *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. 1000—1131. Bp. 1992. 255.). Népnévként már az 1116. évi Olsava menti, illetve az 1146. évi Fische menti ütközetekre vonatkozóan is előfordul a XIV. századi krónikakompozícióban. SRH. I. 436., 456. Hogy a *székelységben* nem lehet a keletre telepített határőrökből viszonylag későn kialakult népséget látni, azt egyebek mellett az is bizonyítja, hogy a *székely* név nép-, személy- és helynévi változatai rendre előfordulnak olyan területeken is, ahol a források „őröket” emlegetnek. A XIV. századi krónikakompozíció fentebb említett passzusain kívül *székelyeket* említ a nyugati határ közelében Tamás esztergomi érsek 1314. évi oklevele is: „*quandam possessionem in metis Hungariae et Austriae existentem, Barandanbe vocatam, quam olim Siculi inhabitabant et colebant*” (Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg III. Wien—Köln—Graz 1979. 79.) Északnyugaton Boleráz határjárásával kapcsolatban: „*ad magnam silvam versus Siculos*”, „*tercia meta pertinet ad Siculos*” (1256). Richard Marsina: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae 1987. 393. Személynévként Zalában és Nyitrában: HO. V. 50. (1274). *Monumenta ecclesiae Strioniensis*. Red. Knauz, Fridericus Strigonii 1874. II. 617—618. Helynévi előfordulások: Györffy György: A *székelyek* eredete és településük története. Erdély és népei. Bp. 1941. *Székely telepek Magyarországon c. térképmelléklet* 40—41. o. között; Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. (továbbiakban: AUSz AH.) Tom. XLIV. Szeged 1973. 16—17.

Nem támogatják a székelyek határőri eredetével kapcsolatos elméleteket a két-féle népelem jogállásáról, öröklési rendjéről, adózásáról felvilágosítást nyújtó oklevelek sem. Az őrök meglehetősen alacsony, a várnépek kötött szabadságához hasonlítható jogállását¹⁶ több diploma is tükrözi. Egy 1257. évi oklevél beszámol három királyi serviens ügyéről, akik a tatárjárás zivataros idején számuk csekély volta és a szívüket eltöltő félelem miatt földjeikkel együtt csatlakoztak a Zala megyei karkai örökhöz. Miután azonban az ország állapota nyugalmasabbra fordult, „*cum terris eorum ab ipsorum speculatorum consorcio separare voluissent, cauentes, ne libertati ipsorum aliquid impingatur propter tanti temporis prolixitatem, et consequenter ipsorum heredibus in futurum*”. Chak királyi tárnokmester meggyőződésén az uralkodó okleveléből „*de ipsorum statu libero*”, elvégeztette birtokaik határjárását.¹⁷ István ifjabb király 1269-ben kiadott diplomájában arról tudósít, hogy Gosztonyi Miklóst és fiait hadi érdemeikre való tekintettel „*eximendo de numero populorum nostrorum spiculatorum licet primitus iobbagiones castriferei fuerint, et sic per calumniam in numerum inciderunt spiculatorum... in numerum seruiantum nobilium nostrorum duximus transferendos... ita vt inter ceteros seruiantes nobiles nostros computentur*”.¹⁸ 1275-ben IV. László Buza fia Márton zalai őrt — érdemeire való tekintettel¹⁹ — rokonaival együtt „*de consortio et*

¹⁶ Borosy 1977. 550—554.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből 100. Bp. 1983. 42—43.

¹⁷ Wenzel Gusztáv: Árpád-házi új okmánytár. I—XII. Pest—Bp. 1860—1874 (továbbiakban: ÁÚO.) VII. 465.

¹⁸ Fejér, Georgivs: Codex Diplomaticvs Hvgariae ecclesiasticvs ac civilis. I—XI. Buda 1829—1844. (továbbiakban: FCD.) IV/3. 526. Borosy András véleménye szerint „a két Gosztonyi fiú nem mint határvédő, nem mint lovasjász szerepel, hanem egy királyi udvari méltóság magánhadserégében, támadó hadjáratban harcoló, teljes értékű — hihetőleg lovagi fegyverzetű — harcos” (Borosy 1977. 551.). Véleményünk szerint nem arról van szó, hogy a gosztonyi őrök egy udvari méltóság magánhadserégébe tartoztak volna, hiszen István, 1266. évi bulgáriai hadjáratára utalva, azt írja róluk, hogy „*sub vexillo nostro... et quidem et specialius sub vexillo Aegidii, magistri Tauernicorum nostrorum*” (uo. 525.) küzdöttek. Magát a hadjáratot István vezette, az öt ütközet közül kettőben személyesen is részt vett, a másik hármat főemberei — köztük tárnokmestere, Egyed — irányították. Az oklevél egyébként a Gosztonyiak hovatartozására vonatkozóan világosan azt írja, hogy „*de numero populorum nostrorum spiculatorum*” (uo. 526.) emeli őket az ifjabb király a serviensek közé. István hadjáratára: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899. 264—265.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 138.

¹⁹ A diploma szerint Márton érdekes szolgálattal vívta ki a király elismerését: „*Stephano patri nostro... tam in officio notarie [!] quam in legationibus et aliis agendis suis fideliter servivisset*” (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II/4. Szerk.: Szentpétery Imre—Borsa Iván. Bp. 1923—1987 [továbbiakban: RA.] II/2-3. 136. 2635. sz.).

collegio ipsorum speculatorum cum quinque aratris terrarum, que...manendo in consortio predictorum speculatorum pacifice possederunt, pure et sincere eximetes [!] in cetum et numerum servientum nostrorum regalium de benignitate regia duximus transferendos, volentes, ut de cetero inter nobiles regni nostri computentur sub vexillo regio militantes".²⁰ Számos alkalommal arról értesülünk, hogy az uralkodó eladományozza az örök földjeit (ezeket az esetek egy részében már elhagyták régi tulajdonosaik).²¹ Adózási kötelezettségeikbe és öröklési jogukba enged betekintést V. István 1270. évi, a vasi vár fennhatósága alá tartozó magyarórsdi speculatorok számára kiállított oklevele. Eszerint őrnagyuknak évente minden tíz mansio után egy juhot, négy tyúkot, egy libát, húsz kenyert stb. kötelesek beszolgáltatni. A tizedszedőket kísérő jóhírű, birtokos várjobbágyért mansionként két dénárt tartoznak fizetni az ispánnak; a király által szedett rendkívüli adónak („*collectam regalem*”) csak a felét kellett megfizetni; ezt portánként, nem pedig füstönként rótták ki.²² Az öröklés rendjét az alábbiak szerint szabályozza az okirat: a fivérekkal rendelkező, de örökös nélkül elhunyt őr ingóságából — szolgálai és szolganői kivételével — csak egy dolog megtartására jogosult az őrnagy; ha az elhunytnek nincsenek fivérei, de vannak leányai és felesége, akkor ők a javainak a felét öröklik, míg a másik rész az őrnagyra száll; abban az esetben viszont, ha leányai sincsenek, akkor örökségének egy harmadát felesége kapja, két harmadát pedig az őrnagy.²³

²⁰ Uo. 136.

²¹ 1246: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. M. Kostrenčić—T. Smičiklas. I—XV. Zagrabiae 1904—1934. (továbbiakban: Smičiklas) IV. 288—289.; 1246: Johann Nepomuk Weis: Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde I. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et acta XI. 1. Wien 1856. 173.; 1272: HO. V. 46—47.; 1282: RA. II/2—3. 290. 3146. sz.; IV. László hiányos keltezésű oklevele: RA./2—3. 419. 3580. sz.; ÁÚO. X. 32—33.

²² „*ipsi annuatim de singulis decem mansionibus dent maiori speculatorum...unam ovem, quatuor gallinas, unum anserem, viginti panes, unum cubulum cervisie et quinque cubulos annone, cubulus vero debet esse trium palmarum*”; „*item statuimus ut cum decimatoribus vel monetariis iobagio castri bone fame possessionem habens mittatur et, in precessione decimarum recipiat de qualibet mansione duos denarios comiti persolvendos*”; „*item ordinavimus ut ad collectam regalem si fieri contingat, dicentur ad portas et non ad fumos, et dimidiam collectam persolvant*” (HO. VIII. 127., 128., 129.).

²³ „*item statuimus firmiter observandum, ut bona sine herede decedencium nec comes nec maior speculatorum si fratres habeant, possint usurpare accipere seu retinere, sed omnia devolvantur in ius fratrum decedencium, preter unam rem, quam exceptis servis et ancillis de rebus mobilibus maior speculatorum recipiet; si vero fratres vel fratrem non haberent, si filias habuerint et uxores, medietas bonorum defuncti debet cedere in ius maiorum speculatorum, reliqua vero medietas in ius filie vel filiarum si habeant et uxoris,*

A speculatorok XI. századtól dokumentálható alacsony jogállása a későbbiek során sem változott alapvetően. Azon szerencsés emberek kivételével, akiknek a XIII—XIV. századi uralkodóknak köszönhetően sikerült a serviensek, illetve a köznemesség soraiba emelkedni, a többség útja a földesúri függőséghez vezetett.²⁴ A székelyek esetében ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy jogaikat és kiváltságait sikerül megerősíteni, sőt bizonyos szempontból még tovább is fejleszteni ebben az időszakban. Úgy tűnik, hogy a XIII—XIV. században a székelyek jogállása — ellentétben a határőrökével — nem bizonytalan jövőjű, hanyatló státust jelentett birtokosaiknak, hanem sokak számára kívánatos, elérni vágyott célként jelent meg. V. István — pontosan nem ismert időpontban — megengedi Hylyas fia Lőrincnek és Lőrinc fia Leustachusnak, hogy a telegdi székelyek szomszédságában fekvő Scederyes és Scenkerest nevű birtokaikat ezek törvényei szerint bírják, a székelyeknek pedig megparancsolja, hogy az említetteket közösségükbe befogadják és minden bajtól megóvják.²⁵ Károly Róbert 1323. és 1326. évi okleveleiből kiderül, hogy Székely Domokos kérésére — aki Egyed fia Iván tárnokmester serviense volt és szerzett birtokkal rendelkezett Sényőn — az uralkodó az esztergomi és az egri káptalanok révén kétséget kizáróan meggyőződött arról, hogy nevezett „*est verus Syculus de generatione Syculorum de Saswar et...quod idem Dominicus hereditariam haberet possessionem in Magna Luew de Themusy Zekul*”. Minderre tekintettel Károly Róbert engedélyezi Domokosnak, hogy saswari székelyként visszatérjen öröklött birtokaira, sőt avval a különleges joggal is felruhazza, hogy ő és utódai bárhol megtelepedhetnek a királyság területén, s senki se kényszerítse őket arra, hogy akaratuk ellenére a székelyek közös helyére menjenek.²⁶

si vero filiam vel filias decedentem habere non contingeret, tunc tertia pars bonorum uxoris erit, due vero partes in ius maiorum speculatorum devolventur” (uo. 129.).

²⁴ Kristó—Makk—Szegfű 1973. 651.

²⁵ „*praecipimus vobis universitatibus Siculorum de Telegd firmiter per praesentes, quatenus praescriptum Laurencium et filium eiusdem ac suos heredes heredumque successores in vestram universitatem favorabiliter recipere velitis, et eosdem ab omnibus malefacientibus defendere seu protegere non tardetis*” (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen von Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller—G. Gündisch. I—V. Hermannstadt—Köln—Wien 1892—1975. [továbbiakban: ZW.] I. 108.)

²⁶ Az oklevelek kiadása: Jakubovich Emil: Ugocsa-szabolcsi székelyek a XIV. században. Magyar Nyelv 1931. 206—209. I. h.: 207. Saswart Nyitra és Pozsony határszélén levő székely ispánságnak tartja: Györfly György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. (továbbiakban: Györfly 1959.) 75. E felfogás bírálata, Saswar ugocsai lokalizálása: Kristó 1988. 365—369., 492—495.

Nemcsak a jogállás terén mutatkozik azonban különbség a speculatorok és a székelyek között, hanem az adózás és az öröklés vonatkozásában is. Az örök által teljesített, fentebb már idézett járandóságoknak a székelyeknél nem találjuk nyomát; rendszeres fizetéssel sem a királynak, sem pedig főbb tisztviselőiknek nem tartoztak. Az uralkodó részére meghatározott alkalmakkor kellett teljesíteniük az úgynevezett *ökörsütést* (ennek legkorábbi emléke az esztergomi érsekség kiváltságainak IV. Béla általi megerősítésében maradt fenn²⁷), tisztségviselőik is csak alkalmanként kaptak tőlük ajándékot, mint például a székely ispán hivatalba lépésekor székenként egy—egy lovat.²⁸ Ugyancsak nem látjuk nyomát a speculatorok között a székely öröklési jog egyik fontos elemének, a *fiúleányságnak* sem. Míg a fiú utód vagy fivér nélkül elhunyt ör esetében leányai és felesége csak vagyonának a felét örökölték, a másik fele pedig az őrnagyra szállt, addig a székelyeknél a fivér nélküli leányt apja halála után jogi értelemben fiúnak tekintették, s így vált az örökség tulajdonosává.²⁹ Ami a birtokjogot illeti, az örök vonatkozásában a király adományozási joga, úgy tűnik, különösebb akadály nélkül érvényesült. A székelység esetében ez megint csak nem így volt. Itt még a magtalanul, illetve örökös nélkül elhunyt birtoka sem szállott a királyra, hanem rokonai vagy szomszédai kezére került.³⁰ Ha az uralkodó mégis megpróbálkozott az örökös nélkül maradt birtok idegen kézre adásával (amire csak egyetlen példánk van), akkor a székelyek heves ellenállásába ütközött, mint kiderül az Károly Róbert 1324. évi, a gyulafehérvári káptalannak küldött okleveléből. Eszerint a csíki székelyek ellentmondtak a király beiktatási parancsának, melynek révén Apor fia Sándort és István fia Egyedet akarta Lokkazun birtokába juttatni, s a káptalan idézésére sem voltak hajlandóak az uralkodó előtt megjelenni.³¹

²⁷ 1256: „*similiter in decimis percipiendis regalium proventuum ex parte Siculorum et Olacorum, in pecudibus, pecoribus et animalibus quibuslibet*” (ZW. I. 80.).

²⁸ Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 36—52., 73—84.; Connert János: A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár 1901. (továbbiakban: Connert 1901.) passim.

²⁹ Szabó Károly: A székelyek régi törvényei és szokásai. In: A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanulmányok. Kolozsvár 1890. (továbbiakban: Szabó 1890.) 193—196.; Connert 1901. 103.

³⁰ Szabó 1890. 180—187.; Connert 1901. 98—103.

³¹ „*cum possessiones Lokkazun uocatas petitas nomine possessionum hominum sine herede decedencium Sandur filio Opor, fideli nostro...per Stephanum filium Paulus hominem nostrum sub testimonio hominis uestri iam bis eidem Sandur, et Egidio filio Stephani fratris eiusdem statui mandantes, at Sijculi de Chijk, et nominatim ex eisdem Ladislaus maior exercitus...in ipsa possessionum statuacione asserendo eadem fore*

Tekintve, hogy a székelyek feltételezett speculatori származásának az elbeszélő forrásokban nincs semmiféle nyoma, sőt a kútfők félreérthetetlenül megkülönböztetik egymástól e népelemeket; tekintve továbbá, hogy elnevezésük, jogi helyzetük, adózási és öröklési szokásaik jelentős mértékben eltérnek egymástól, a székelyeket nem tarthatjuk határőrökből megszervezett és keletre telepített népességnek.

Továbbra is kérdéses azonban, hogy igazolják-e a kútfők esetleges sagittariusi származásukat. Szemügyre véve az elbeszélő források azon részleteit, amelyek segíthetnek a probléma megoldásában, a fentebb már érintett passzusok mellett fontos szerep jut az 1116. évi Olsava menti és az 1146. évi Fischa menti csatákkal kapcsolatos elbeszéléseknek.³² A XIV. századi krónikakompozíció az első ütközet (amely II. István és a cseh herceg, Vladisláv között zajlott) leírása során arról tudósít, hogy egy kétszínű főember az alábbiakat tanácsolta a magyar uralkodónak: „Küldjön a király íjászokat (*sagittarios*) a herceg tábora köré, hogy azok ne nyargalhassanak sebtiben az ő táborához.» (...) Amikor látták a csehek, hogy íjászok jönnek...rátámadtak...az íjászokra. A hitvány biszenusok és székelyek egészen a király táboráig futottak, anélkül, hogy sebet kaptak volna”.³³ Az 1146. évi csatát az ifjú II. Géza által vezetett magyar had Jasomirgott Henrik bajor herceg serege ellen vívta. Az összecsapásról részletes tudósítás maradt fenn a kortárs Freisingi Ottó „*Gesta Friderici I imperatoris*” c. művében. A német püspök ebben egyebek mellett arról ír, hogy a magyar uralkodó az ütközet előtt hadrendbe állította csapatait „*positis in capite duabus alis, in quibus sagittarii, quatinus vim hostium eminus repellerent, erant*”. A német sereg azonban, támadásba lendülve „*nimia...sagittariorum impetum, qui in duabus precedentibus alis positi erant, pervenit ac illas cum duobus comitibus, qui eisdem preerant, ferme funditus delevit*”.³⁴ A magyar krónikából világosan kiderül, hogy kik is alkották az íjász-elővédet: „A gaz biszenusok és a hitvány székelyek valamennyien egyszerre futamodtak meg,

terras eorum, contradictores extitissent, licet obhoc contra eosdem Sandur filium Opor et Egidium ad nostram citati presenciam ad prosequendam huiusmodi citacionis causam non venerint nec aliquem miserint” (Székely Oklevéltár. I—VIII. Szerk.: Szabó Károly—Szádeczky Lajos—Barabás Samu. Kolozsvárt—Bp. 1872—1934. [továbbiakban > SzO.] I. 42—43.).

³² E leírások elemzése a székelység szempontjából: Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. AUSz AH. Tom. XCII. Szeged 1991. 17-24.

³³ SRH. I. 435-436. Magyar ford.: Képes Krónika. Ford.: Bellus Ibolya. Bp. 1986. (továbbiakban: Képes Krónika.) 192.

³⁴ A. F. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. III. Bp. 1938. 1768.

mint a juhok a farkasok elől, pedig szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak”.³⁵

E krónikás leírásokból egyértelműen kiderül, hogy a székelyek elővédi, íjászi feladatokat láttak el a magyar hadseregben (a besenyőkkel együtt), s a források több alkalommal is sagittariusként emlegetik őket. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy íjász eredetűek volnának, s hogy a *székely* név az „íjász, lövő” valamiféle szinonímája lenne, hiszen mind a magyar, mind pedig a külföldi forrás a székelyekre és a besenyőkre is egyformán alkalmazza a sagittarius minősítést. Nem arról van tehát szó, hogy a krónikások bizonytalanságuk jeleként váltakozva használták volna a *sagittarius* és *székely* elnevezést, hanem egyszerűen csak arról, hogy a székelyek és a besenyők (valamint rajtuk kívül nyilván „magyar” népelemek is) *egyaránt* ellátták ezt a feladatot. Nem a foglalkozásnév etnonimmá való alakulásának vagyunk tehát a tanúi, hanem a foglalkozásnév és a népnevek változó használatának.³⁶

A Pécs környéki vátyi ispánságot a szakirodalom egy vonulata etnikai alapokon szerveződött *székely* ispánságnak tartotta.³⁷ Bár az utóbbi időben e felfogást kritika érte,³⁸ az tény, hogy a XIII. században az oklevelek vegyesen emlegetnek székelyeket és lövőket Váttal kapcsolatban. Kérdés azonban, hogy adhat-e ez alapot ahhoz, hogy teljesen azonosnak vegyük e két népelemet, illetve, hogy sagittariusi eredetet tulajdonítsunk az itteni székelyeknek. IV. Béla ismeretlen időpontban kiállított oklevele említi a vátyi székelyeket („*siculi de Wagh*”), akiket ispánjuk korábban elnyomott, ezért a király avval a joggal ruházta fel őket, hogy „*sub certo numero hominum, videlicet centum armatorum, nobis et regno nostro in omni expeditione nostra seruire teneantur, super gracia seu misericordia nostrum privilegium concedendo*”. Mivel a kedvezményezettek kötelezettségeiket még túl is teljesítették, ezért a király jelen privilégiumával feljogosítja őket arra, „*quod non sub certo numero, sed eo modo, sicut seruientes regales, per se et personaliter*

³⁵ SRH. I. 456. Magyar ford.: Képes Krónika 206.

³⁶ Érdemes megemlíteni, hogy III. Ince 1212. évi oklevele külön említi a királyi íjászokat és a besenyőket, az előbbieket nyilván foglalkozásuk, az utóbbiakat pedig etnikumuk alapján megjelölve: „*cogens insuper regis sagittarios et Bissenos ad decimas integre persoluendas*” (FCD. III/1. 136.)

³⁷ Györffy 1959. 71.; Uő.: Tört. földr. I. Bp. 1987.² 403–405.; Székely György: Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp. 1984. 312.

³⁸ Kristó 1988. 291–293.

armati nobiscum exercituare teneantur".³⁹ A későbbiekben arról kapunk hírt, hogy az uralkodók a nemes serviensek közé emelik a vátyi lövők egyes csoportjait. 1272-ben V. István „*attendentes fidelitates et seruicia Demetrii, Abraam, Mathey, Deme, Galli, et Mikus, sagittariorum nostrorum de Wágh...de sagittariis penitus eximendo, in numerum Seruientium regalium, et cetum Nobilium Regni nostri, ex liberalitate regia duximus transferendos*".⁴⁰ IV. László 1279. évi oklevelében arról számol be, hogy „*Iohannes filius Deme, Abram, filius Tywanus, Paulus, filius Zegey...qui de condicione sagittariorum de Wagh originem duxerant*” arra kérték az uralkodót „*vt nos eosdem...cum terra eorum Zegued vocata...a terris aliorum sagittariorum certis vndique metis separata, a nexu sagittarie condicionis eximere, eripere, et liberare, ac in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium, qui vulgariter Seruientes vocantur, transferre de benignitate dignemur*”, amit a király, atyjára hivatkozva, teljesít is.⁴¹ A pécsi káptalan 1283. évi, IV. László 1277-ben kelt diplomáját átiró oklevelében szerepelnek egy birtokjogi ügy kapcsán „*comes Iohannes filius Thome de Sybolch, item Andreas filius Denk, Petrus clericus filius Bakya et alter Petrus faber filius Pynk, sagittarij de Wagh*”.⁴²

E forráshelyek alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy a székelyek a vátyi lövők közé tartoztak. Nem tehetünk viszont egyenlőséget a két népesség közé és nem mondhatjuk, hogy minden sagittarius egyúttal székely is volt. A lövők egyes csoportjait ugyanis különböző időpontokban nemesítették az uralkodók, míg IV. Béla oklevele általánosságban említi a vátyi székelyeket, akiket név szerint nem sorol fel, valószínűleg azért, mert az adott kiváltság mindannyiójukra vonatkozott. Feltűnő, hogy a lövők nemesítése során sem V. István, sem Kun László nem hivatkoznak IV. Béla privilégiumaira (pedig kétszer is kiváltságban részesítette a vátyi székelyeket), miközben László 1279. évi diplomájában utal az atyja által a sagittariusoknak adott kedvezményre. Figyelemre méltó még az is, hogy a lövők nemesítése során mindegyik oklevél részletesen, félreérthetetlenül leszögezi, hogy az

³⁹ SzO. I. 15.

⁴⁰ FCD. V/1. 184.

⁴¹ FCD. V/2. 490—493.

⁴² Koszta László: A pécsi székeskáptalan Árpád-kori hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs 1989. 18.

illetők a serviensek, a nemesek soraiba kerülnek.⁴³ IV. Béla viszont a székelyeknek adott kiváltság kapcsán csak annyit mond, hogy ettől fogva „*eo modo, sicut seruienses regales, per se et personaliter armati nobiscum exercituare teneantur*”. Nem lettek tehát nemes serviensek, hanem az állapotuk vált ez utóbbiakéhoz hasonlóvá. Jogállásuk ezt követően olyan lehetett, mint néhány évtized elmúltával a már említett sényői Székely Domokosé. Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a székelyek a vátyi lövőknek egy önálló, jogilag is elkülönülő csoportját alkották.

Ha a sagittariusok helyzetét és birtokjogát az egész országra kiterjesztve vizsgáljuk a fennmaradt oklevelek segítségével, akkor az örök esetében tapasztalt eredményre jutunk: társadalmi státusuk a várnépekével volt rokon,⁴⁴ földjeik az uralkodó adományozási joga alá tartoztak;⁴⁵ ha hűtlenség bűnébe estek, földjeiktől és jogaiktól megfosztotta őket az uralkodó;⁴⁶ ha felemelkedtek, egyes csoportjaik nemesekké váltak (mint például a vátyiak), mások esetleg hospes jogokhoz jutva a polgárság körébe tagozódtak⁴⁷. Nevük, korabeli megítélésük, társadalmi helyzetük és jogállásuk változásának irányai legalább annyira megkülönböztetik őket a székelyektől, mint a öröket. Vizsgálódásaink alapján tehát úgy látjuk, hogy a székelyek és a határőrök, lövők közötti látszólagos hasonlóság valójában sokrétű, komoly — fentebb már részletezett — különbségeket takar; a névtani bizonytalanság, valamint a krónikás és okleveles anyagból feltáruló eltérések nem teszik lehetővé a speculátori, illetve sagittariusi származtatást. Úgy tűnik, hogy a székely eredetkérdésre más irányban kell a választ keresni.

⁴³ 1272: „*in numerum Seruiencium regalium, et cetum Nobilium Regni nostri duximus transferendos*”; „*eadem nobilitate perpetuo perfruantur, qua alii nobiles regni nostri gratulantur*” (FCD. V/1. 184.); 1279: „*in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium, qui vulgariter Seruienses vocantur, trans[ferre]...dignaremur*”; „*ad numerum et dignitatem Nobilium transtulimus regni nostri*”; „*in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium aggregati, cum privilegio, praerogativa, eminentia et honestate aliorum regni nostri Nobilium cum plenitudine gratie regie de cetero gratulentur*” (FCD. V/2.)

⁴⁴ 1268: „*Nos Chak banus...terram Ladislavi et Stephani...et aliorum fratrum suorum nobilium de Bocha...per castrenses de Bocha et sagittarios de Hazugd indebite occupata, ad sacramentum Ladislai, Stephani et Symonis predictorum tribus terram consimilibus nobilibus restituimus eisdem iure perpetuo irrevocabiliter possidendam*” (Smičiklas V. 481.).

⁴⁵ 1272: HO. VIII. 438—440.; 1323-ban Károly Róbert egyebek mellett eladományozza „*terram sagittariorum nostrorum regalium, hominum sine herede decedencium...collacioni nostre pertinere asserentes*” (Himfy lt. 41.-ről másolt újkori kézirat alapján. Regeszta: Anjou-kori oklevéltár. VII. Szerk.: Blazovich László—Géczi Lajos. Bp.—Szeged 1991. 273. 588. sz.). Külön érdekes, hogy ez az adományozás lényegében egyidőben zajlott Károly Róbert és a csíki székelyek fentebb már idézett birtokvitájával.

⁴⁶ 1274: ÁÚO. XII. 111—112.

⁴⁷ 1277: FCD. V/2. 375—376.; 1282: FCD. V/3. 120.; 1283: ÁÚO. IV. 380.

Püspöki székhely és városfejlődés

(Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig)

Az egyháztörténetírás egyik feladata az egyház és a világi társadalom kapcsolatának vizsgálata. Ennek része az egyházi központok településalakító szerepének kutatása. A korai magyar településhálózatban kiemelkedő helyük volt a püspöki székhelyeknek. Az egyes püspöki székvárosokat külön-külön ugyan többen vizsgálták,¹ de város és püspökség kapcsolatát, a város mint egyházi központ szerepét valamint az egyházi intézmények hatását nem hangsúlyozták. Ezidáig szinte kizárólag a püspöki városok jogi helyzetét és ennek következményeit emelték ki. Így nem került előtérbe a felismerés, mely szerint a püspöki székhelyt külön város-típusként kell vizsgálni.²

¹ Pl. K.-D. Grothusen: *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1967.; Váczy P.: *A város az ókor és a középkor fordulóján*; Lengyel A.: *A középkori Győr*; Fügedi E.: *Győr városának 1271. évi kiváltságlevelé*. in: *Győr. Várostarténeti tanulmányok*. Szerk. Dávid L. — Lengyel A. — Z. Szabó L., Győr 1971. 49-117.; Nagy J.: *Eger története*. Bp. 1978. 9-28.; Gutheil J.: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém 1979.²; Zolnay L.: *A középkori Esztergom*. Bp. 1983.; Kubinyi A.: *A középkori Vác 1526-ig*. in: *Vác története I.* Szerk. Sági V. Szentendre 1983. 49-76.; Györfly Gy.: *Vác városa az Árpád-korban*. in: *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 53-60.

² A német várostörténeti kutatás nagy figyelmet szentel ennek a várostípusnak, néhány példa: F. Merzbacher: *Bischofsstadt*. Köln 1961.; K. Hefele: *Studien zum hochmittelalterlichen Stadtypus der Bischofsstadt in Oberdeutschland*. München 1970.; G. Möncke: *Bischofsstadt und Reichsstadt*. Berlin 1971.; *Bischofs- und Kathedralstädte*. Hrsg. F. Petri, Köln—Wien 1976.; E. Ennen: *Stufen der Zentralität im kirchlich-organisatorischen und kultischen Bereich. Eine Fallskizze: Köln. (a továbbiakban Ennen: Köln)* in: *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*. Hrsg. E. Meynen. Köln—Wien 1979. 15-21.; N. Leudemann: *Deutsche Bischofsstädte im Mittelalter*. München 1980.; P. Dollinger: *Der Aufschwung der oberrheinischen Bischofsstädte in der salischer Zeit*. in: *Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen*. Hrsg. B. Diestelkamp. Köln—Wien 1982. 143-148.; *Stadt und Bischof*. Hrsg. B. Kirchgässner — W. Baer, Sigmaringen 1988.

A későközépkori magyar városhálózat hierarchikus rendjét bemutató tanulmányok — koldulórendi kolostorok száma³ és az egyetemekre beiratkozott polgárok száma szerint kirajzolt hierarchia⁴ — eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy Pécs a 15. században az ország legjelentősebb városai közé tartozott. A város 11-14. századra visszanyúló történetét azonban csupán az 1367. évi egyetem-alapítás kapcsán vizsgálták.⁵ A település korábbi szerepének bemutatásánál szükséges összegyűjteni, hogy Pécs milyen központi funkciókat látott el, és ezek hatóköre mekkora területre terjedt ki. Meg kell kísérelni a város vonzáskörzetének, helyesebben gazdasági, igazgatási és kulturális vonzáskörzeteinek megrajzolását. Amikor jelen dolgozat minderre kísérletet tesz, egyúttal adalékot szolgáltat a püspöki székhely mint várostípus vizsgálatához, s a tervezett Pécs története monográfia előmunkálatához.

A római Sopianae és frank Quinque Basilicae előzményeire támaszkodva Pécs már az államalapítás korában fontos központtá vált. Vélhetőleg a város keresztény hagyományai, a még álló, és a frankok által is használt ókeresztény kápolnák miatt választották Pécsset az 1009-ben a Duna jobb partja mentén alapított püspökség székhelyévé. A város elsősorban kultikus hagyományainak köszönhetően lett a korai magyar településhálózat egyik centruma.⁶ A világi igazgatásban azonban a 11. század elején, de a középkor későbbi szakaszában sem kapott kiemelt szerepet.⁷ A megyeszervezéstől a 13. század második feléig-végéig működő királyi vármegye központja a Duna menti Baranyavár lett. Baranyavár kiválasztását egyrészt hadászati helyzete indokolta, mivel a Dráva mocsarainál zárta le a Duna mellett Bizánc irányába haladó kereskedelmi és hadiutat. Másrészt, amint azt Kris-

³ Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. in: Fügedi E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 87.

⁴ Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. (a továbbiakban Kubinyi: Városhálózat) in: Településtudományi Közlemények 23 (1971) 74.

⁵ Székely Gy.: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a középeurópai egyetemlétesítések összefüggéseiben. in: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. 155-174.

⁶ Dercsényi D. — Pogány F.: Pécs. Bp. 1956. 21.; Koszta L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. (a továbbiakban Koszta: Egyházszerv.) in: Az államalapító. Szerk. Kristó Gy., Bp. 1988. 184.

⁷ Az utazó királyok többször időzhetek a városban és ezekhez az alkalmakhoz bizonyosan kormányzati döntések is kapcsolódtak. Ezt példázza 1064-ben, húsvét napján a városban tartózkodott Salamon király Géza herceggel, és a székesegyházban az ünnep liturgiájához kapcsolódva ünnepi koronázást is tartottak. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery, Bp. 1937. 362.

tó Gyula hangoztatta, Péccsel szemben az döntött Baranyavár megyeközponttá tétele mellett, hogy ez utóbbi településen már vár állt, míg Pécsen ebben az időben még nem.⁸

Pécs a királyi vármegye bomlása után, a tatárjárást követően sem kapott centrális funkciókat a világi igazgatás terén. A kialakuló nemesi vármegye központja a 14. század elejére a Siklós melletti Nagyfalú lett.⁹ Az új központ kiválasztását az indokolta, hogy a vármegye minden irányából jól elérhető helyen feküdt. Pécs mint püspöki birtok eleve nem jöhetett számításba. A nemesi vármegye önállóságát csonkította volna, ha a megye egyik legjelentősebb birtokosának székhelyét teszik a vármegye székhelyévé,¹⁰ bár nem egy püspöki központ (pl. Veszprém, Csanád) a nemesi vármegye irányításában is szerepet kapott.

A püspökség megalapítása (1009) után Pécs lett a Dél-Dunántúl és a Dráva-Száva folyó határolta terület keleti felének egyházi központja. A pécsi püspök délnyugati joghatóságának pontos lehatárolása az 1090-es években, a zágrábi püspökség megalapítása után történt meg.¹¹ A pécsi egyházmegye területén a 11-12. században négy megye, Tolna, Baranya, Valkó és Pozsega szerveződött meg. A püspökség területe 20340 km² ¹² volt, ezt a vidéket egyházi ügyekben Pécsről kormányozták. Így a város egyházigazgatási vonzáskörzete Magyarország teljes (lakott és lakatlan) területének (330 ezer km²) kb. 6,2 %-át tette ki.

A 11. században a kicsi templomsűrűség miatt a plébániákat, az egyházigazgatás alsóbb központjait a főközpontból, a püspöki székhelyről közvetlenül irányították, ellenőrizték. A 11. század végére a plébániák számának növekedése szükségessé tette, hogy a hatékony felügyelet érdekében megszervezzék az egyházi igaz-

⁸ Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (a továbbiakban Kristó: Vármegyék) Bp. 1988. 94-95.

⁹ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (a továbbiakban ÁMF.) Bp. 1987.³ 345.

¹⁰ Koszta L.: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. (a továbbiakban Koszta: Mohács) in: Tanulmányok Mohács történetéből. Szerk. Ódor I., Mohács 1993. 13.

¹¹ Diplomata Hungariae Antiquissima I. Ed. Gy. Györffy, Bp. 1992. 58.; Kristó: Vármegyék 283-305.; Koszta: Egyházszer. 183.;

¹² Ortway T.: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. (a továbbiakban Ortway: Tizedjegyzékek) Térképkötet. Bp. 1892. Pécsi egyházmegye térképe alapján a mérést a Pécsi Geodéziai Vállalat szegedi munkatársa, Kolumbán Tamás végezte. Segítségét ezúton is megköszönöm.

gatás középső szintjeit a főesperességeket.¹³ A pécsi egyházmegyében a 11. század vége és a 12. század folyamán hét főesperességet — Pozsegával együtt nyolcat — hoztak létre,¹⁴ így a püspök és a plébániák kapcsolattartása egyre inkább közvetetté vált, és gyakran a nyolc főesperesi templomon keresztül történt. Pécs maga viszont nem lett egyetlen főesperesség székhelye sem. A város plébániái a vátyi főesperesi kerülethez tartoztak.

A 12. század végén, az egyházi középréteg formálódásához kapcsolódva, a pécsi egyházmegyében is megindult a főesperesek székeskáptalanba költözése. Egy 1181-es oklevél még csak egyetlen főesperest említ a városban.¹⁵ Alig 36 esztendő múlva már hat archidiaconust soroltak fel Pécssett,¹⁶ 1239-ben pedig a hiányzó tolnai főesperest is említették egy püspöki oklevélben.¹⁷ Közvetlenül a tatárjárás előtt tehát a nyolc főesperes közül hat Pécsről irányította a kerületéhez tartozó plébániákat. Ezzel újra megerősödött, közvetlenné vált a püspöki székváros és az egyházmegye plébániáinak kapcsolata. A kapcsolattartás szorosabbá válását jelzi, hogy az addig vátyinak nevelt főesperesség nevet váltott, és a 14. század elejétől kezdve székesegyházinak hívták.¹⁸ Kivételt csupán a pozsegei főesperesség jelentett, ahol a terület középszintű egyházi igazgatását a pozsegaszentszéki prépost

¹³ Fügedi E.: Középkori település és egyházi szervezet az egykori Felvidéken. in: *Regnum 1944—1946.* 126.; A. Szentirmai: *Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn.* in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 7 (1956) 231-244.; Kristó: *Vármegyék* 214-218.

¹⁴ Tímár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. (a továbbiakban Tímár) in: *Baranyai Helytörténetírás* 1981., Pécs 1982. 39.; Kristó: *Vármegyék* 284.

¹⁵ III. Béla magyar király emlékezete. (a továbbiakban Forster: III. Béla) Szerk. Forster Gy., Bp. 1900. 345.

¹⁶ 1217. Árpádkori új okmánytár XI. Szerk. Wenzel G., Bp. 1878. (a továbbiakban AÚO.) 154. Az oklevél tanúnévsorában „Tyburcio preposito de Posaga existente, Lodomerio preposito Sancti Johannis et archydiacono de Baranya... Johanne archydiacono de Marchia, Jacobo archydiacono de Wathy, Petro archydiacono de Walko, Johanne archydiacono de Regun”.

¹⁷ „Tulpino archydiacono de Tolna” *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/1.* (a továbbiakban F.) Ed. G. Fejér Buda 1829. 173.

¹⁸ 1276. „Stephanum archidiaconum de Vagh” AÚO. IX. 163-164. az utolsó említése a vátyi főesperességnek. 1291-ben talán a névváltás folyamatát mutatja, hogy az esperesség betöltőjének említésekor nem adják meg a főesperesség nevét, „coram discreto viro magistro Egidio archidiacono”. Hazai oklevéltár 1234-1536. (a továbbiakban HOKI.) Szerk. Nagy I. — Deák F. — Nagy Gy., Bp. 1879. 158-161.; 1306-os pécsi püspökválasztási jegyzőkönyv említi először a pécsi (székesegyházi) főesperest, „Ego Egidius archidiaconus cathedralis, canonicus Quinqueecclesiensis huic electioni interfuit consensi subscripsi et sigillum apposui” Df. 230259.

látta el.¹⁹ Így e vidék a többi főesperesi kerülethez viszonyítva lazábban kötődött a székvároshoz.

A 14. század első harmadának végén a pécsi püspökség joghatósága alá összesen 529 alközpont, plébánia tartozott. A székesegyházi főesperességben az ürögi monostorral együtt 89, a baranyai főesperességben a négy püspöki joghatóság alatt álló monostorral együtt 99 templomos hely volt.²⁰ A dioecesis legészakibb megyéjének, Tolnának két főesperessége közül a regölyiben Töllel együtt 68, a tolnaiban pedig 74 plébániát soroltak fel.²¹ Az egyházmegye Dráván túli főesperességei közül az aszuágiban 51, a valkóiban 66, a marótiiban 41,²² míg a pozsegai prépost alá tartozóban 41 templomos helyet említettek az 1332-7-es pápai tizedjegyzékben.²³ A pécsi püspökök és a plébániák többségének kapcsolattartását azonban a kegyúri jogok korlátozták.²⁴ Ez alól természetesen a püspöki és a káptalani birtokokon épült templomok kivételt jelentettek, mivel ezek földesúri jogon is a püspökség részét képezték.

A középkori egyházigazgatáshoz hozzá tartozott az egyházmegyei zsinatok intézménye. Az első ilyen gyűlést 585-ben Auxerre-ben rendezték. A IV. lateráni zsinat 1215-ben évenkénti megtartásukat írta elő, de ez a rendelet sehol sem vált gyakorlattá.²⁵ Az intézmény magyarországi bevezetését Kálmán király első törvénykönyvének második pontja írta elő, amely szerint ezeket az egyházmegyéknek évente két alkalommal, Szt. Fülöp és Jakab apostolok napján (május 1.), illetve Szt. Mihály nyolcadán (október 6.) kellett a püspök elnöklete alatt megtartaniuk, és a klerikusokon kívül, az egyházmegye területén működő ispánoknak és az egyéb

¹⁹ Koszta L.: A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig. (a továbbiakban Koszta: Pozsegai kápt.) in: *Aetas* 1991/3-4. 45.

²⁰ ÁMF. I. 264-8., a baranyai főesperesség területén további 14 plébánia volt, de ezek a pécsváradi kolostorhoz tartoztak, mentesek voltak a pécsi püspök és az illetékes főesperes joghatósága alól. A főesperesi jogokat a pécsváradi apát gyakorolta felettük. Sörös P.: *Az elenyészett bencés apátságok*. Bp. 1912. 22. és Gállos F. — Gállos O.: *Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez*. Pécs 1975. 16.

²¹ Hegedűs L.: Egy Anjou-kori összeírás nyomában. A tolnai és a regölyi főesperesség. in: *Levéltári Szemle* 29 (1979) 580-584.

²² ÁMF. I. 264-268. és pontosabb munkák hiányában Ortway Tizedjegyzékek I. 264-268. (aszuági főesp.), u. o. 272-278. (valkói főesp.), u. o. 278-282. (maróti főesp.)

²³ ÁMF. I. 264-268., Engel P.: Pozsega megye. Kézirat az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzához. (a továbbiakban Engel: Pozsega) Bp. 1988. Az anyaggyűjtés használatát ezúton is megköszönöm Engel Pálnak.

²⁴ Szabó I.: *A középkori magyar falu*. (a továbbiakban Szabó: Magyar falu) Bp. 1969. 199-200.

²⁵ *Lexikon für Theologie und Kirche* III. Freiburg 1959. 413.

tiszttségviselőknak is meg kellett rajtuk jelenni.²⁶ 1193-ban a váci egyházmegyében rendelték el, hogy minden esztendőben Kisboldogasszony napján (szeptember 8.) zsinatra kell hívni az egyházmegye klerikusait.²⁷ Az 1279-es budai zsinat 18-19. pontjai szabályozták újra az egyházmegyei gyűléseket, elrendelve, hogy rajtuk a püspökség minden klerikusának és szerzetesének részt kell venni.²⁸

A rendelkezések ellenére Magyarországon sem évenkénti rendszerességgel hívták össze az egyházmegyei zsinatokat. Az első ilyen gyűlés megrendezéséről Esztergomból maradt fenn híradás 1256-ból. A középkor végéig (1526) mindössze 44 megrendezését lehet bizonyítani a két magyar egyháztartományban. Pécssett is csak kettőről van tudomásunk, s ezek is későiek (1456 és 1515). Magyarországon az egyházmegyei zsinatokat, úgy tűnik, kivétel nélkül a székesegyházakban, vagy az azokhoz tartozó püspöki épületekben rendezték a püspökség védőszentjének ünnepén, tehát Pécssett június 29-én, Szt. Péter apostol napján. Általában 3-5 napig tartottak. Ennyi időre kellett, hogy a résztvevők szállást biztosítsanak maguknak a városban. A zsinatokat szabályzó törvények (Kálmán király törvénykönyve és az 1279-es zsinati határozat) alapján kitűnik, hogy ezek nem képviseleti gyűlések voltak, hanem elvileg az egyházmegye teljes papságának meg kellett rajtuk jelenni.²⁹ Alkalmanként tehát akár több száz klerikus is megfordulhatott Pécssett. Kálmán törvényein túl egy-egy elszórt 15. századi adat alapján, szinte bizonyosnak vehető, hogy az egyháziakon kívül laikusok is részt vettek a zsinatokon.³⁰ Sejteti ezt az is, hogy a korabeli jogrendszerben nem különítették el pontosan az egyházi és a világi jog kompetenciáját.³¹

A ritkán összehívott, látványos szertartásokkal színesített és a nagy számú résztvevő miatt emlékezetes zsinatok a város egyházkormányzati centrális szerepét hatásosan demonstrálták. A kapcsolatok intenzitása szempontjából azonban fontosabbnak tekinthetők a 14. század elején létrejövő és ezután rendszeresen működő

²⁶ Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (a továbbiakban Závodszy) Bp. 1904. 184.

²⁷ F. II. 290-291., A. Szentirmai: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. (a továbbiakban Szentirmai: Diözesansynode) in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 47 (1961) 266-269.

²⁸ Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gy., Szeged 1994. 150-151.

²⁹ Szentirmai: Diözesansynode 270-279. és 290-292.

³⁰ Szentirmai: Diözesansynode 272-273.

³¹ Bónis Gy.: Az egyházi és a világi jog határai a középkorban. in: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely Gy. Bp. 1984. 235-241.

szentszéki bíróságok,³² amelyeken a főesperesek, s következő felelősségi fórumként a püspök, vagy vikáriusai ítéleztek az egyházmegye területén a kánonjog alá eső peres ügyekben, leggyakrabban eljegyzési szabálytalanságok, leánygyed, vagy dos kiadása miatt keletkezett jogvitákban.³³

A liturgiai előírások tovább erősítették Pécs központi funkcióit, mivel az egész egyházmegye kultikus centruma a székesegyház volt. Ezt legjobban a nagycsütörtöki krizmaszentelés mutatja. Nagycsütörtök délelőtt az egész egyházmegyében csak a székesegyházban lehetett misét bemutatni, és ott, az úgynevezett krizmaszentelési mise keretében történt a szentolajok (betegek olaja, keresztelendők olaja és a krizma) megáldása. A szertartást a püspök az egyházmegyei papság asszisztenciájával végezte így szimbolizálva a püspök és a joghatósága alá tartozó papság összetartozását. Kívánatos volt ezért, hogy minél több pap részt vegyen rajta. A mise befejeztével elosztották a szent olajokat, amelyeket ezután a püspökség plébániáiba vittek szét, hogy a következő esztendő nagycsütörtökéig azokkal szolgálják ki a szentségeket.³⁴ Az olajoknak legkésőbb nagyszombaton, húsvét vigiliájának kezdetéig kint kellett lenni a plébániákon.³⁵ Alig két nap állt rendelkezésre, hogy a pécsi Szt. Péter-székesegyházból a püspökség legtávolabbi plébániájáig eljuttassák azokat. Nem tudjuk, hogy főesperességenként megszervezve szállították el, vagy pedig minden plébánia elküldte a maga képviselőjét. Lehetőség szerint inkább az utóbbira törekedtek, mivel így a távoli plébániák papjai is részt vehettek a székesegyházi szertartáson. Erre azonban a messze eső plébániák közül csak azoknak volt lehetősége, ahol legalább két felszentelt pap volt, mivel nagycsütörtök este már az utolsó vacsora miséjét kellett bemutatni.³⁶ A bizonytalanságok ellené-

³² Gy. Bónis: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. (a továbbiakban Bónis: Gerichtsbarkeit) in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 49 (1963) 201-206.; Erdő P.: Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon. in: Jogtudományi Közlöny 48 (1993) 133-142.

³³ Bónis: Gerichtsbarkeit 206-209.; Erdő P.: Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn. in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 72 (1986) 272.; pécsi ítéletekről: pl. 1313. Anjoukori okmánytár I. (a továbbiakban A.) Szerk. Nagy I., Bp. 1878. 318-319., 324-325., 327. és 336.; 1343. Dl. 67911., 1352. Dl. 67719.

³⁴ K.-H. Bieritz: Das kirchen Jahr. Berlin 1988.² 109.; Liturgikus lexikon. (a továbbiakban Liturgikus lex.) Szerk. Verbényi István — Arató Miklós Orbán, Bp. 1989. 99., 135., és 183-184.; Várnagy A.: Liturgika. Abaliget 1993. 174. és 409.

³⁵ Ennen: Köln 16-17.

³⁶ Liturgikus lex. 99-101.

re azt hátran állíthatjuk, hogy a 14. századi pécsi egyházmegye félezer plébániájából esetenként talán száznál is több klerikus kereste fel parrochiája néhány laikusának kíséretében a kultuszjavak elosztóközpontjaként szolgáló székesegyházat,³⁷ erősítve ezzel a központ és a vonzáskörzet kapcsolatát.

Pécs a középkor vizsgált szakaszában nem rendelkezett olyan ereklyével és ahhoz kapcsolódó búcsúval, amely különös tisztelete folytán zarándokhellyé tette volna a várost. A szentkultuszok valószínűleg nem erősítették ebben az időben a város ismertségét, központi funkcióit.

Pécs, mint püspöki székhely, természetesen kulturális központ is volt. Szt. István második törvénykönyvének megfelelően a püspöknek kellett ellátnia az újonnan alapított plébániákat könyvekkel.³⁸ Így a székesegyház mellett működő scriptorium nemcsak a helyi papság, hanem az egész egyházmegye számára dolgozott, s lett könyvkultúrájának központja. Hasonló igények ellátására szerveződött meg a székesegyházi iskola is, amelynek létesítésére már egy 11. század eleji adat is utal.³⁹ Az iskola feladata elsősorban a pécsi egyházmegye papi utánpótlásának biztosítása lett. A pécsi székesegyházi iskola hatását és mintaadó szerepét mutatja, hogy az 1290-es években a pozsegai káptalanban a pécsi székeskáptalan olvasókanonoki stallumának mintájára szervezték meg a lectori tisztséget, amely az iskola-alapítással is együtt járt.⁴⁰ A pécsi iskola vonzáskörzete igen kiterjedt volt. Sajnos kérdéses marad, vajon a püspökség határain túlról is érkeztek-e tanulni vágyó klerikusjelöltek. Ám bizonyos, hogy 1367 után, az egyetem alapítását követően —

³⁷ Az egyházmegyei zsinatok koraközépkori ideje ezért nagycsütörtök. Ennen: Köln 16. Az egyházban csak a püspökök számára fenntartott liturgikus cselekmények tovább erősítették a székesegyház és a székváros szerepét. III. Ince pápa *De missarum mysteriis* munkája szerint: „*Differt autem inter episcopos et presbyteros, quia ad omnes sacerdotes communiter pertinet, catechizare, baptizare, praedicare, conficere, solvere et ligare. Sed specialiter ad pontifices spectat, clericos ordinare, virgines benedicere, pontifices consecrare, manus imponere, basilicas dedicare, degradandos deponere, synodos celebrare, chrisma conficere, vestes et vasa consecrare.*” W. Imkamp: *Pastor et sponsus. Elemente einer Theologie des bischöflichen Amtes bei Innocenz III.* in: *Aus Kirche und Reich. Festschrift für Friedrich Kempf.* Hrsg. H. Mordek. Sigmaringen 1983. 287. Így a papszentelések elsősorban a székesegyházban történtek, de nem kizárólagosan. Ezt mutatja, hogy Péter pécsi püspök 1308-ban oklevelében bizonyítja, hogy a budai Boldogasszony egyházban Gentilis legátus utasítására egy diaconust pappá szentelt. F. VIII/7. 67-68., Anjou-kori oklevéltár II. (a továbbiakban A. Oklt.) Szerk. Kristó Gy.. Bp.—Szeged, 1992. 525. reg.

³⁸ Závodszy 153.

³⁹ Bonipert pécsi püspök Fulbert chartres-i püspöktől egy Priscianus-kódexet — vélhetőleg a Grammatikát — kért meg. Árpád- és Anjou-kori levelek. Szerk. Makkai L. — Mezey L. Bp. 1960. 109.

⁴⁰ Koszta: Pozsegai kápt. 44.

hacsak néhány évtizedig is — a város ilyen jellegű vonzaskörzete jóval túllépte a pécsi püspök joghatósága alá eső terület határait.⁴¹

A 13. század elején az egyházigazgatási és kulturális funkciókból nőtt ki, illetve azokra épült a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége. A székeskáptalannak a világi társadalom előtti tekintélye, megbízhatósága, és az írástudó, az oklevél-szerkesztésben jártas klerikusok nagy száma tette lehetővé, hogy a poroszlók bizonyosságát elégtelennek tartók számára jogügyleteik megörökítése végett okleveleket adjanak ki a pécsi kanonokok.

A káptalan hiteleshelyi tevékenységének első nyoma 1214-ből maradt fenn. Péter prépost és káptalanja az előtte megjelent felek kérésére oklevélben örökítette meg, hogy a Baranya megyei Srebsa és Kisfalud prédiomok eladása körüli vitában milyen döntés született a király által kirendelt bíró előtt, illetve mely napokon kellett további három föld vételárát kifizetni a pécsi székesegyházban. Az oklevél arra is bizonyosságot nyújt, ha korábban rendeztek is Pécssett más székesegyházakhoz és nagyobb társaskáptalani templomokhoz hasonlóan istenítéleteket,⁴² 1214 körül már nem tartottak tüzesvas-próbákat, mert az erre kötelezett ügyfelet Kalocsára küldték.⁴³

A pécsi székeskáptalan néhány, már a 12. század utolsó évtizedeiben is hiteleshelyként működő egyházi intézmény — pl. a veszprémi és a székesfehérvári káptalanok — után az elsők között kezdte meg az oklevéladó munkát. A székeskáptalan egészen az 1250-es évek elejéig az egyetlen hiteleshely volt a pécsi püspökség területén. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Délkelet-Dunántúlon és a Drávántúl jó részén konkurencia nélkül folytatta tevékenységét. Az egyházmegye határain túli hiteleshelyek — pl. bácsi, kalocsai és székesfehérvári káptalanok stb. — is adhattak ki a pécsi egyházmegyében fekvő birtokokra vonatkozó okleveleket. A megnövekedett igények miatt, a 13. század közepétől már az egyházmegyében is több intézményt fel tudtak keresni a terület nemesei, hogy magánjogi ügyeiket írásba foglalhassák. A Drávántúlon fordulhattak a pozsegi társaskáptalanhoz,

⁴¹ F. Kavka: A prágai Károly Egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején. in: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből I. Szerk. Csizmadia A., Pécs 1967. 91.; Csizmadia A.: A magyarországi felsőoktatás kezdetei. (a továbbiakban Csizmadia: Felsőoktatás) in: uő: Jogi emlékek és hagyományok. Bp. 1981. 47.

⁴² Závodszy 186.; Solymosi L.: Guden oklevele másodlagos pecsétjének eredete. in: Veszprémi Történelmi Tár 1 (1989) 105. 31. jegyz.

⁴³ AÚO. VI. 440-442.

amely noha első oklevelét már az 1220-as években kiadta, rendszeresen csak 1250-től működött hiteleshelyként. A 13. század végétől aztán felkereshették a Valkó megyei Diakóváron székelő boszniai székeskáptalant is. A Drávától északra fekvő részen a pécsváradi és a székszárdi bencés apátságok kapcsolódtak be a rendszeres hiteleshelyi munkába 1254-től, illetve 1279-től. Mellettük alkalmanként néhány kisebb konvent is foglalkozott hiteleshelyi oklevélkiadással, így a cikádori és a gottói ciszterci kolostorok, a dunaföldvári bencés apátság, a pakráci és az okurszentlőrinci keresztesek.⁴⁴

A pécsi káptalan 1214 és 1353 közötti hiteleshelyi tevékenységéből 479 oklevélről maradt tudomásunk.⁴⁵ Az oklevelek tekintélyes száma bizonyítja, hogy ebben az időben a pécsi székeskáptalan az ország egyik legfontosabb hiteleshelye volt. A nagyszámú oklevél a bennük szereplő helynevekkel együtt lehetőséget ad arra, hogy pontosan megrajzoljuk, mely területek magánjogi ügyleteinek írásba foglalása került részben, vagy egészben Pécsre, mekkora volt a pécsi jogi írásbeliség vonzáskörzete. A tekintélyes mennyiség, noha statisztikai értelemben nem vehető reprezentatív mintavételnek, meglehetősen pontos kép megrajzolását teszi lehetővé. A 479 oklevélből 385 tartalmaz földrajzi neveket, tehát bizton támaszkodhatunk az így nyert információkra a vonzáskörzet megállapításánál.

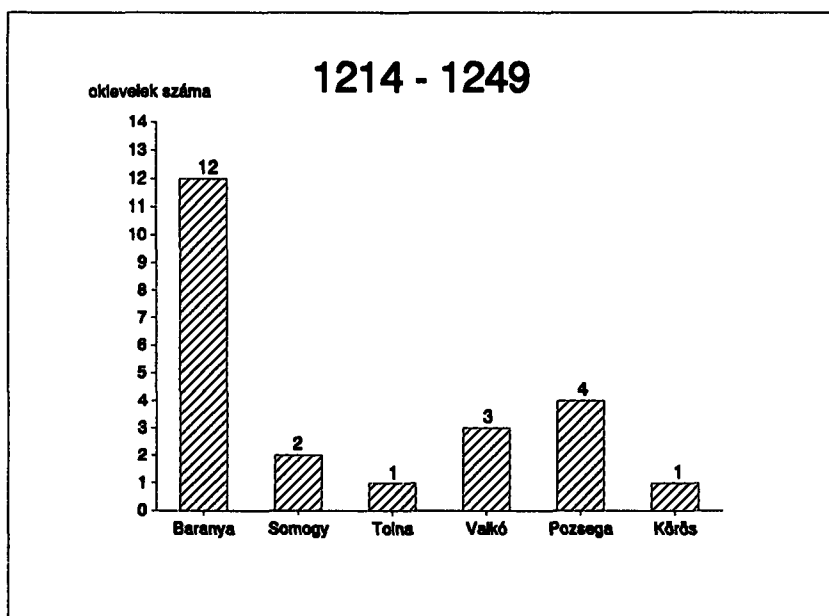
Az 1214-1353 közötti csaknem másfél évszázados időszakot hat metszetben vizsgáljuk. Az így kapott kép ezáltal kevésbé lesz statikus. A vonzáskörzet változásai érzékletesebbé válnak. Az első metszet az 1214 és 1250 közötti időszak. Ekkor az egyházmegyén belül még nincs konkurenciája a pécsi hiteleshelynek. A második az 1250-1289 közötti szakasz, amikor már több hiteleshely működött Pécs közelében, s a káptalan és Jób püspök közötti hosszú joghatósági vita is ekkor bontakozott ki, amely kihatott a hiteleshelyi oklevéladásra. A harmadik periódus az Árpád-kor utolsó évtizede (1290-1300), a hiteleshelyi kancellária megszerveződésének, a belső viszályok lezárásának időszaka. Az Anjou-korban egyenletesen növekvő volt az oklevélkiadás, ezért két évtizedenkénti — 1301-1319, 1320-1339 és végül 1340—1353 — szakaszokat jelöltünk ki.

A hiteleshelyi vonzáskörzet kirajzolásánál a jogügyletekben szereplő összes birtokot külön-külön térképre vittük. Jelen dolgozatban azonban, terjedelmi okok

⁴⁴ Koszta L.: Hiteleshelyek a pécsi egyházmegyében 1353-ig. in: Baranya 1991/1-2. 55-70.

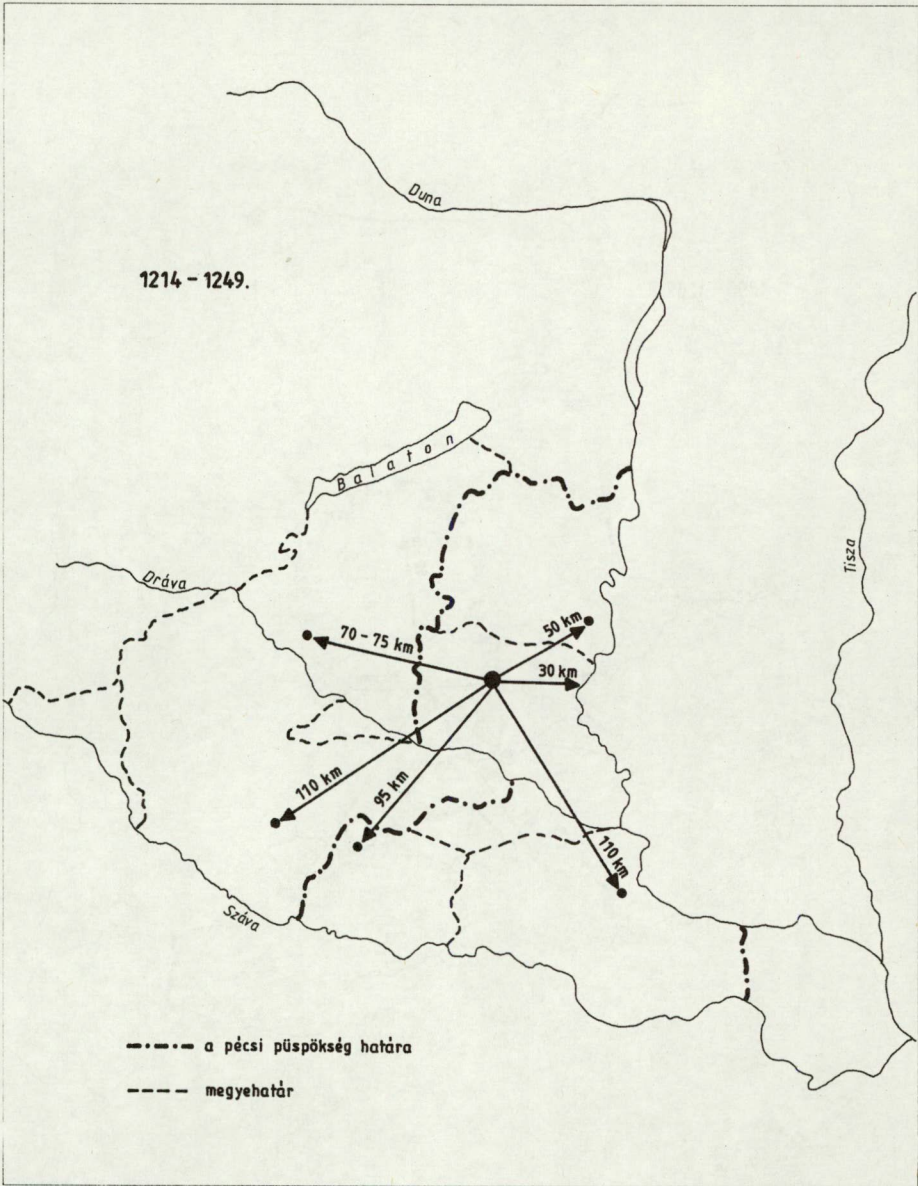
⁴⁵ A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi okleveleinek listáját és az oklevelekben szereplő minden egyes birtok azonosítását egy közeljövőben megjelenő dolgozat fogja tartalmazni.

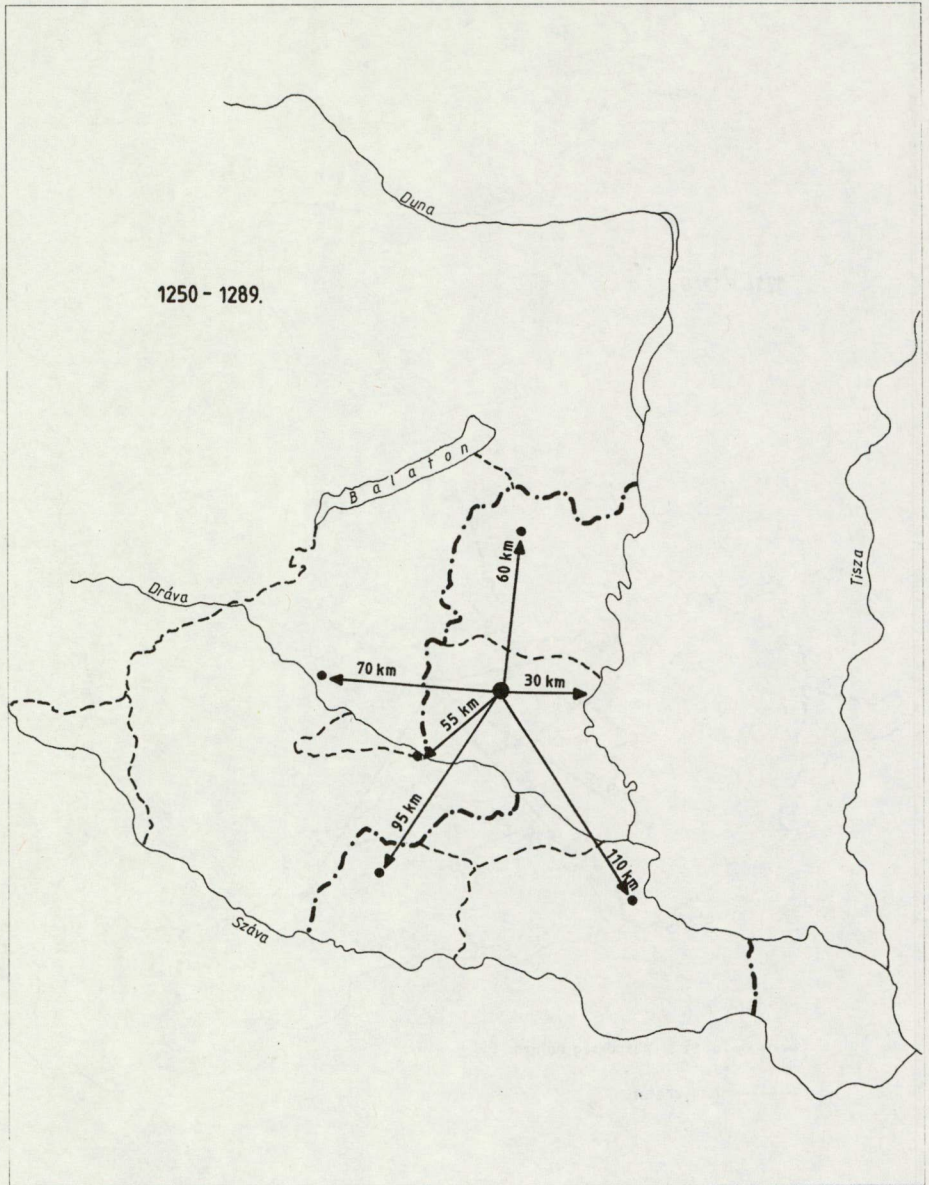
miatt, csak a vonzáskörzet szélső pontjait jelöltük, megadva ezek Pécstől való légvonalbeli távolságát is. A szélső pontok adatait a mellékelt táblázat tartalmazza. A vonzáskörzeti belül kapcsolatok intenzitását megyénkénti bontásban grafikonokon ábrázoljuk, szám szerint jelölve azt, hány pécsi oklevélben szerepel az adott megyéhez tartozó település. Természetesen egy oklevél a benne előforduló helynévanyag alapján két, vagy több megyénél is szerepelhet.

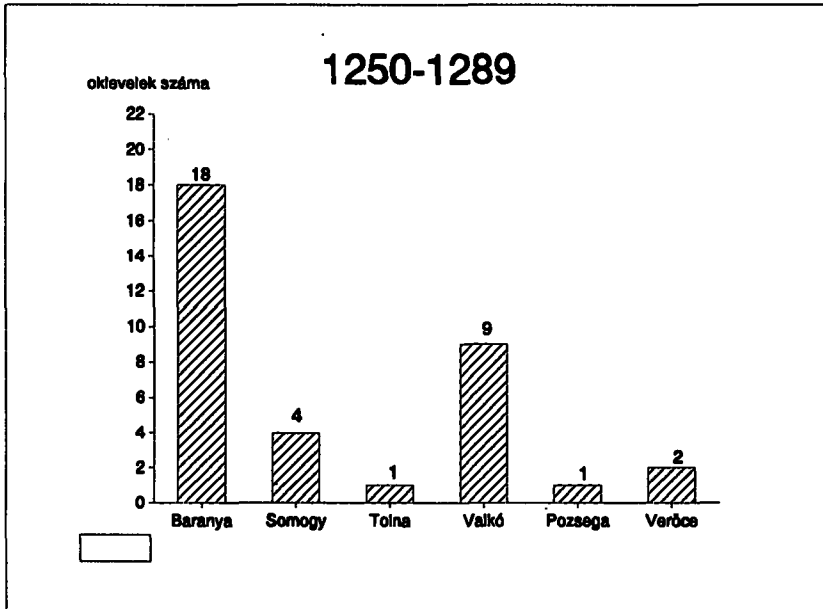

1214-1249 között a vonzáskörzet déli irányban terjedt ki, messze lenyúlt Valkóba, Körösbe és Pozsega megyébe. Észak felé ellenben Tolnának csak a délkeleti szeglete tartozik bele. Keleten a Duna vonala volt a határ, nyugaton Somogy déli része. A kapcsolattartás intenzitása szempontjából Baranya tekinthető törzsterületnek, utána a déli megyék, Pozsega és Valkó következtek.

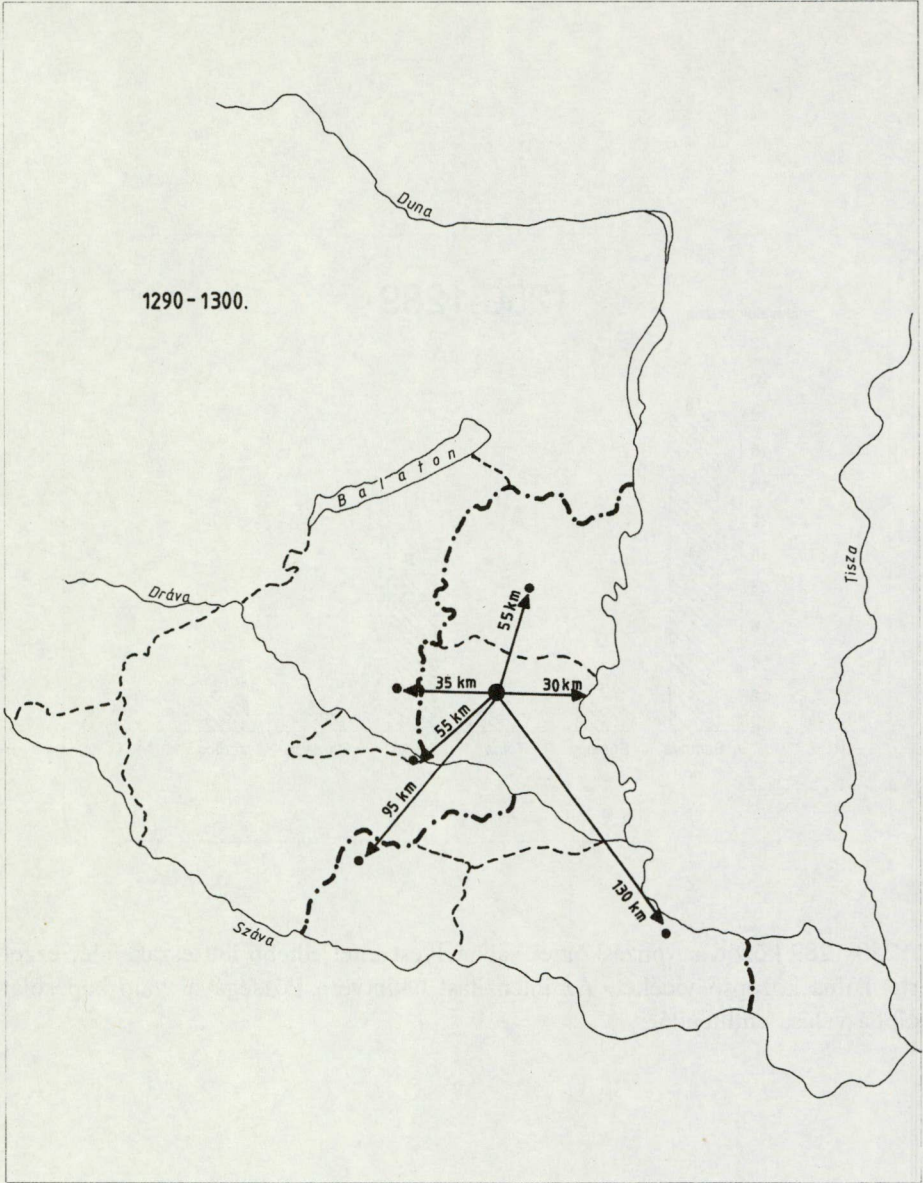
	Észak	Kelet	Dél-Kelet	Dél	Dél-Nyugat	Nyugat
1214-1249	Kesztölc, a mai Decs határában. Tolna m., 1240. H. IV. 24-25.	Csele, Szekcső a Duna vonala, 1248. AÚO. XI. 365-366.	Valkóvár vidéke, Valkó m., 1240. AÚO. VII. 111-112.	Pozsega m. észak-nyugati része, AÚO. VI. 512-513.	Peker (Pakrac) Körös m., 1239. Sm. IV. 74.	Somogy dél-keleti része Babócsa-Nagyatád vonaláig, 1231. H. VIII. 27-28.
	kb. 50 km.	kb. 30-35 km.	kb. 100-110 km.	kb. 90-95 km.	kb. 105-110 km.	kb. 70-75.
1250-1289	Koronc (Pincehely és Tamási között) Tolna m., 1276. AÚO. IX. 163-164.	Izsép, a Duna vonala, 1261. AÚO. VIII. 16-17.	Csepán (Valkóvár vidéke) Valkó m., 1267. H. VI. 148-151.	Fellak (Pozsegavártól észak-nyugatra) Pozsega m., 1251. Z. I. 6-7.	Váska-Szentkereszt Verőce m., 1269. Sm. V. 496-497.	Pácsod (Háromfa határában) Somogy m., 1260. AÚO. VII. 534.
	kb. 60 km.	kb. 30-35 km.	kb. 100-110 km.	kb. 90-95 km.	kb. 50-55 km.	kb. 70-75 km.
1290-1300	Szakadát Tolna m., 1291. AÚO. XII. 519-522.	Bár, a Duna vonala, 1296. AÚO. X. 232-238.	Apáti (Opatovac) Valkó m., 1290. H. VI. 370-372.	Orjava, Pozsega m., 1290. H. VI. 370-372.	Váska- SzentmártonVerőce m., 1292. Sm. VII. 109-110.	Gyarmat (Somogy és Baranya határán) 1296 AÚO. XII. 591-592.
	kb. 55 km.	kb. 30-35 km.	kb. 120-130 km.	kb. 90-95 km.	kb. 50-55 km.	kb. 35 km.
1301-1319	Keszőkút (ma Hidegkút) Tolna m., 1315. F. VIII/7. 43-44., F. VIII/1. 180-181.	Füzezy Bács m., 1313. Koszta 1990-1991. 7-8.	Darnóc Pozsega m., 1308. Koszta 1990-1991. 4-5.	Váska-Szentmárton Verőce m., 1307. Sm. VIII. 148-149.; Medvevár Zágráb m., 1313. Sm. VIII. 339-340.	Karán (a mai Szigetvár vidéke) Somogy m., 1307. A. Oklt. II. 57-58.; Magyaratád Somogy m., 1309. F. VIII/1. 359-360.	Keresztúr Valkó m., 1317. A. I. 448-449.
	kb. 60 km.	kb. 90 km.	kb. 100 km.	kb. 35 és 170 km.	kb. 35 és 50 km.	kb. 135 km.
1320-1339	Moha Fejér m., 1330. D1. 99921.; Lyuliahegy Somogy m., 1339. D1. 100017	Borsodszentlőrinc Bodrog m., 1332. Z. I. 383.	Tordasfalva Valkó m., 1324. Koszta 1990-1991. 17-18.	Atyina Körös m., 1337. A. III. 331.	Vinodol Zágráb m., 1334. Sm. X. 172-173. és Sm. X. 237-238.; Szentmárton Zágráb m., 1336. Sm. X. 255-256.	Börzönce Zala m., 1329. Zala I. 232-233.; Szurd Somogy m., 1334. D1. 99950.
	kb. 130 és 85 km.	kb. 75 km.	kb. 100 km.	kb. 70 km.	kb. 170 km.	kb. 120 és 100 km.
1340-1353	Regöly Tolna m., 1347. Df. 254709.	Borsod Bodrog m., 1324. Z. II. 38-39., D1. 76677., D1. 87136.	Berzétémonostor Valkó m., 1353. A. VI. 66-69.	Nekcse-Udvarhely Baranya m., 1353. D1. 106125.	Zágráb 1343. Sm. XI. 47-49.	Komár Somogy m., 1346. Sm. XI. 331.
	kb. 60 km.	kb. 80 km.	kb. 95 km.	kb. 60 km.	kb. 170 km.	kb. 95 km.

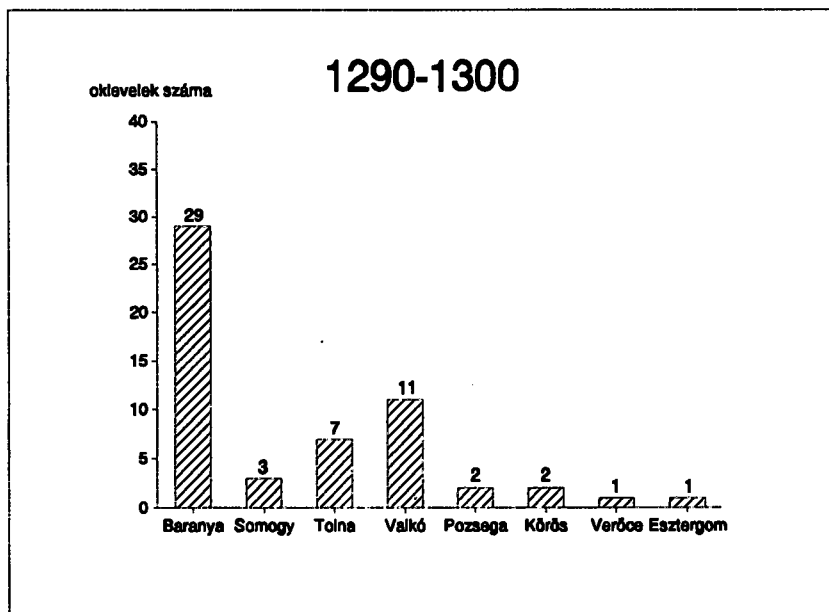

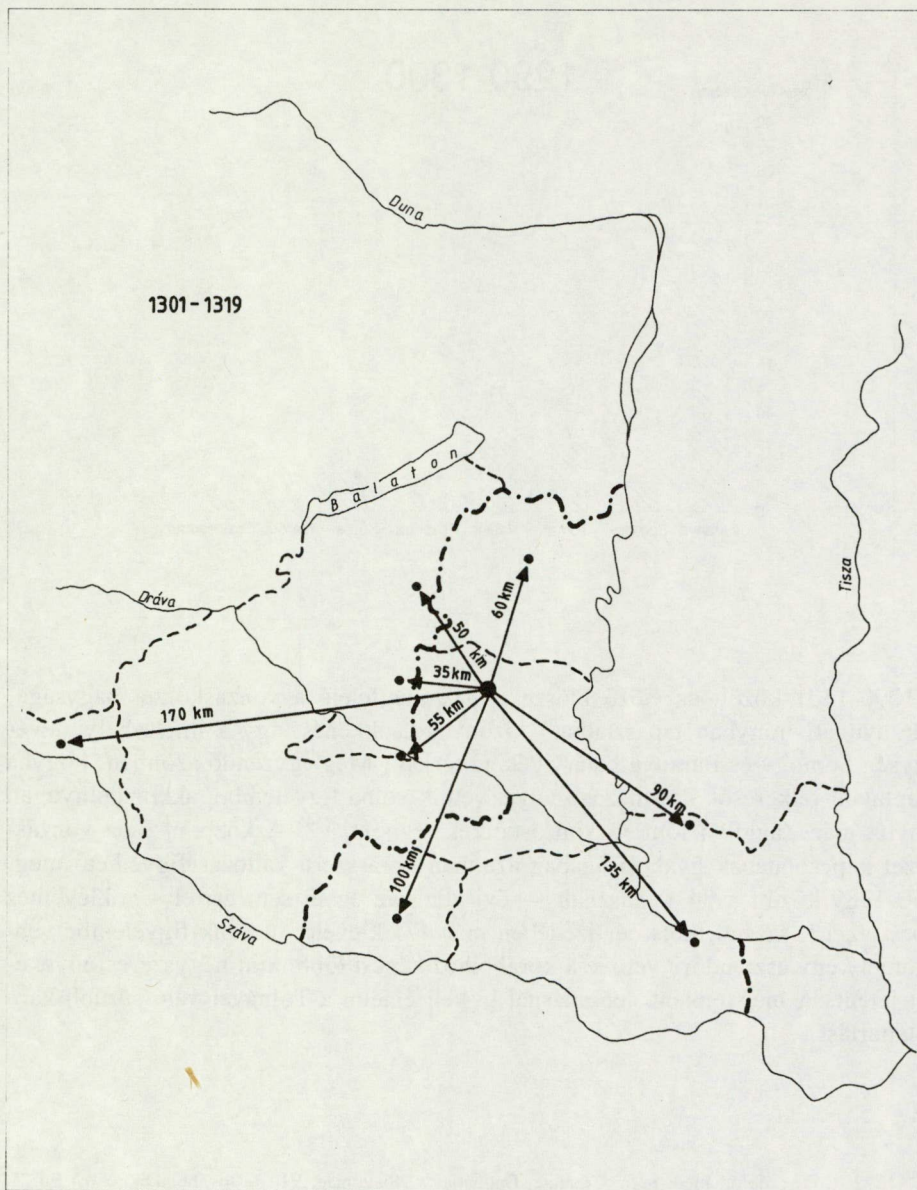
1250-1289 között a vonzáskörzet valamelyest kiterjedtebb lett észak felé, ezzel elérte Tolna középső vidékét. Az intenzitást tekintve a Pozsegával való kapcsolat ritkábbá válása említendő.

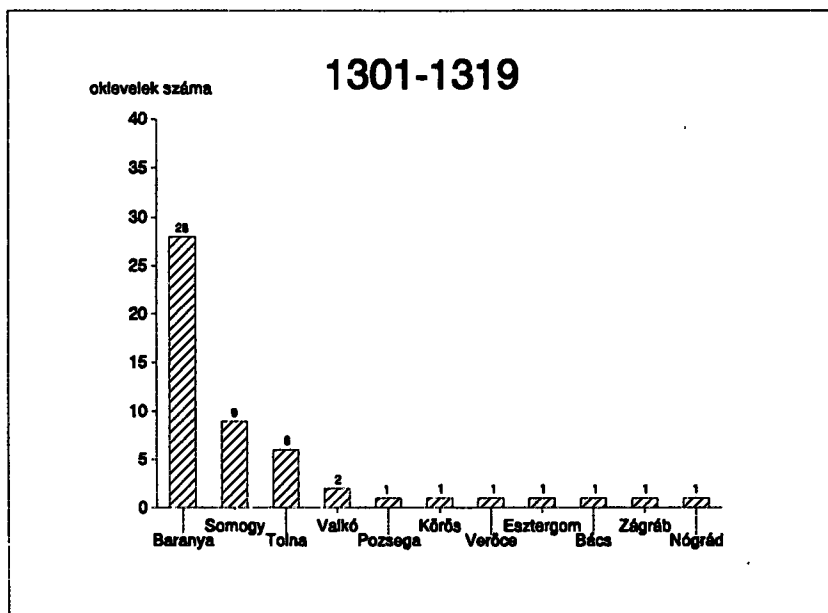

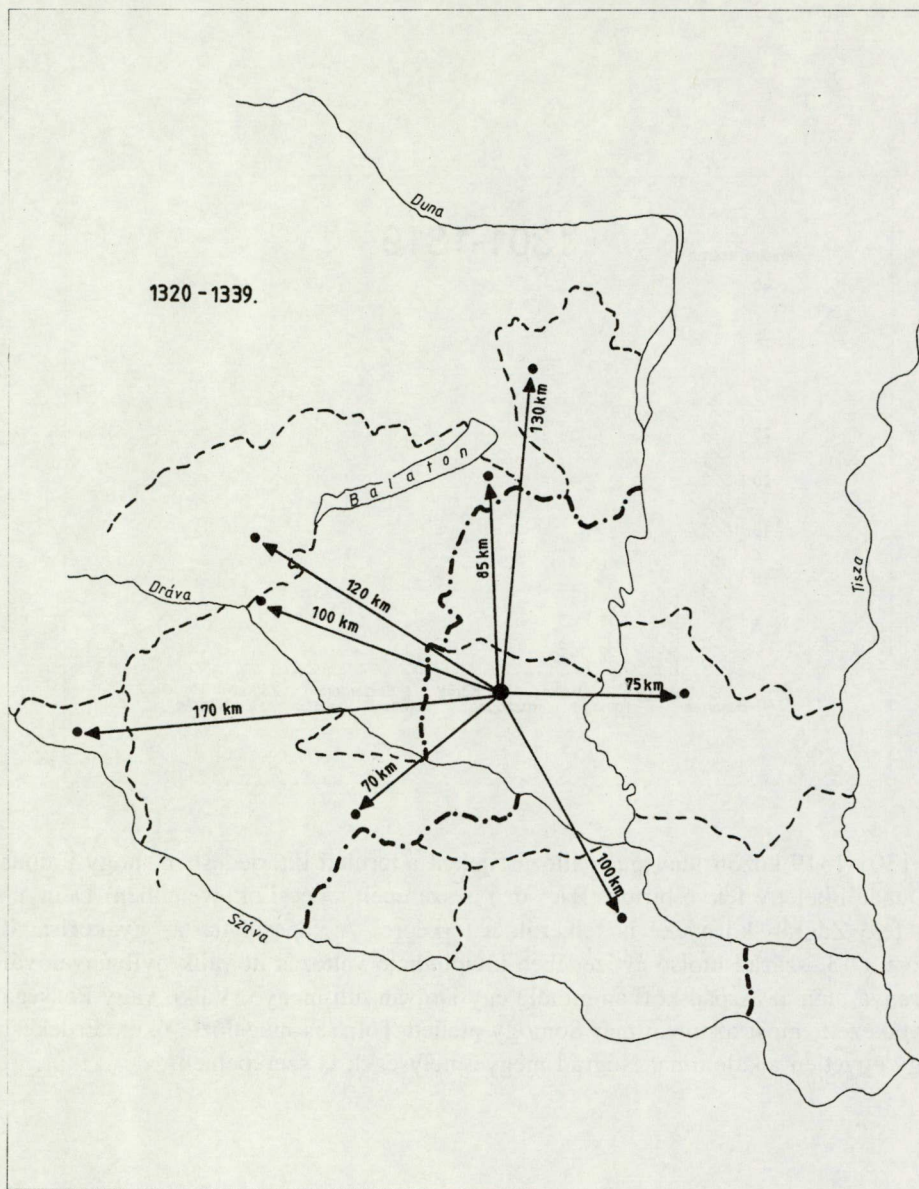
1290-1301 között az előző időszakoknak megfelelő a vonzáskörzet nagysága, csak nyugati irányban tapasztalható bizonyos csökkenés. Így a hiteleshelyi tevékenység Somogy és Baranya határvidékéig terjedt. Megjegyzendő azonban, hogyha a káptalant felkeresők származási helyét vettük volna figyelembe, akkor délnyugati irányba már Zágráb jelölné a vonzáskörzet végpontját.⁴⁶ A központ és a vonzáskörzet kapcsolatának gyakoriságában azonban ugrásszerű változás figyelhető meg. 1250-1289 között a 34 felhasznált — évi átlag az egyet sem éri el — oklevélhez képest az 13. század utolsó évtizedében már 47 oklevelet tudunk figyelembe venni, amely egy esztendőre vetítve a korábbihoz képest több mint négyszeres növekedést jelent. A megyénkénti lebontásnál ki kell emelni a Tolnával való sűrűbb kapcsolattartást.

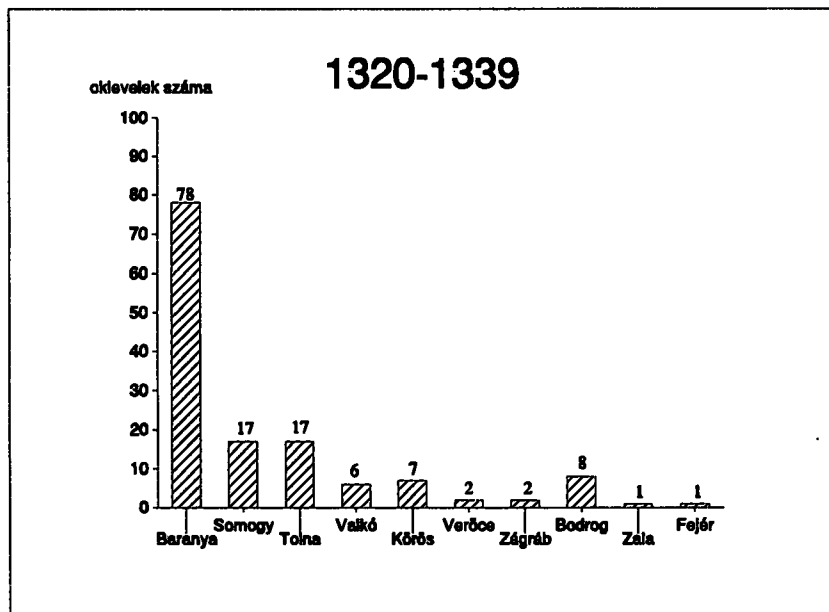
⁴⁶ 1292. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. VII. (a továbbiakban Sm.) Ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1909. 109-110.

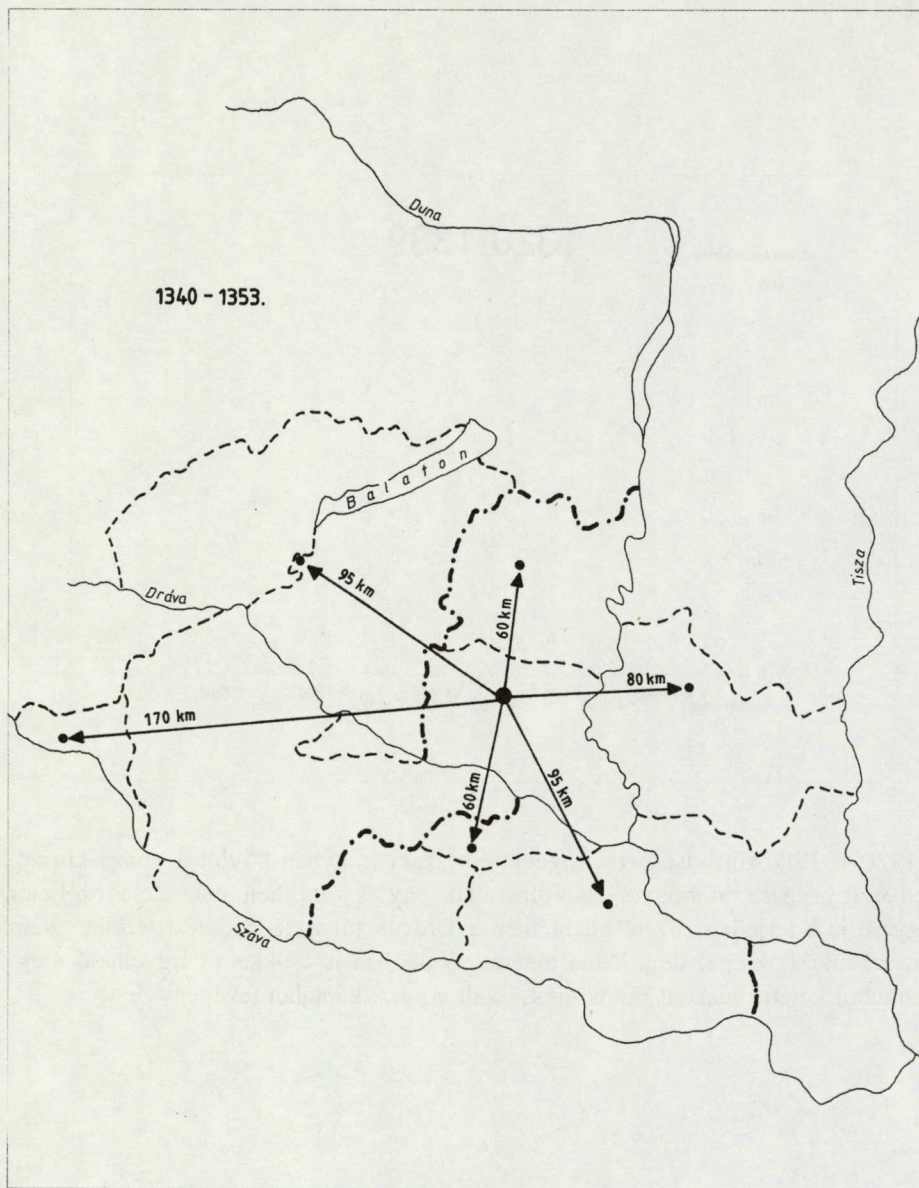

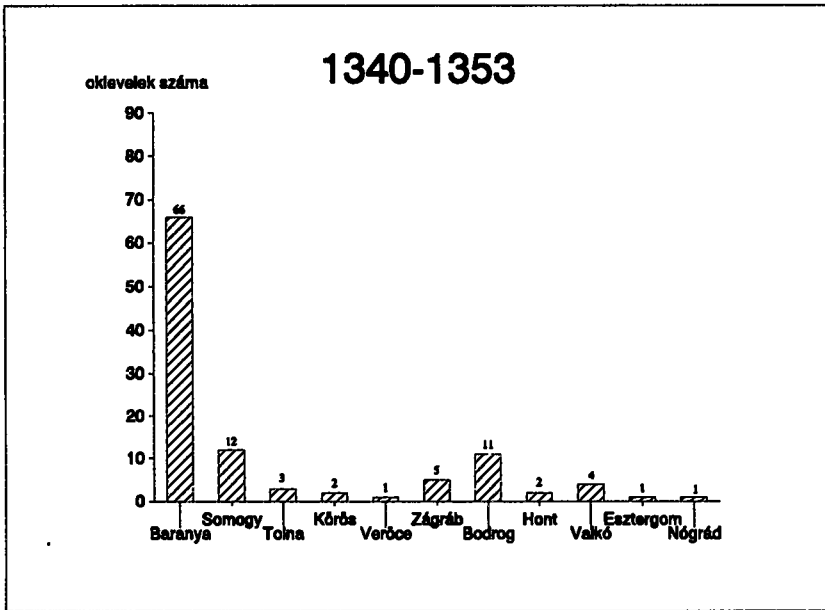
1301-1319 között lényeges változást jelent a területi kiterjedésben, hogy immár a Dunától keletre fekvő birtok (Bács m.) is szerepelt a pécsi oklevelekben. Délnyugat felé Zágráb környéke is felkerült a térképre. A kapcsolattartás gyakoriságát nézve a 13. század utolsó évtizedében kitapintható változás itt válik nyilvánvalóvá. Baranya után az Árpád-korban mindig egy Dráván túli megye, Valkó vagy Pozsega következett, most azonban már Somogy mellett Tolna is megelőzte őket. Érdekes, hogy egyetlen alkalommal Nógrád megyei helységek is szerepelnek.

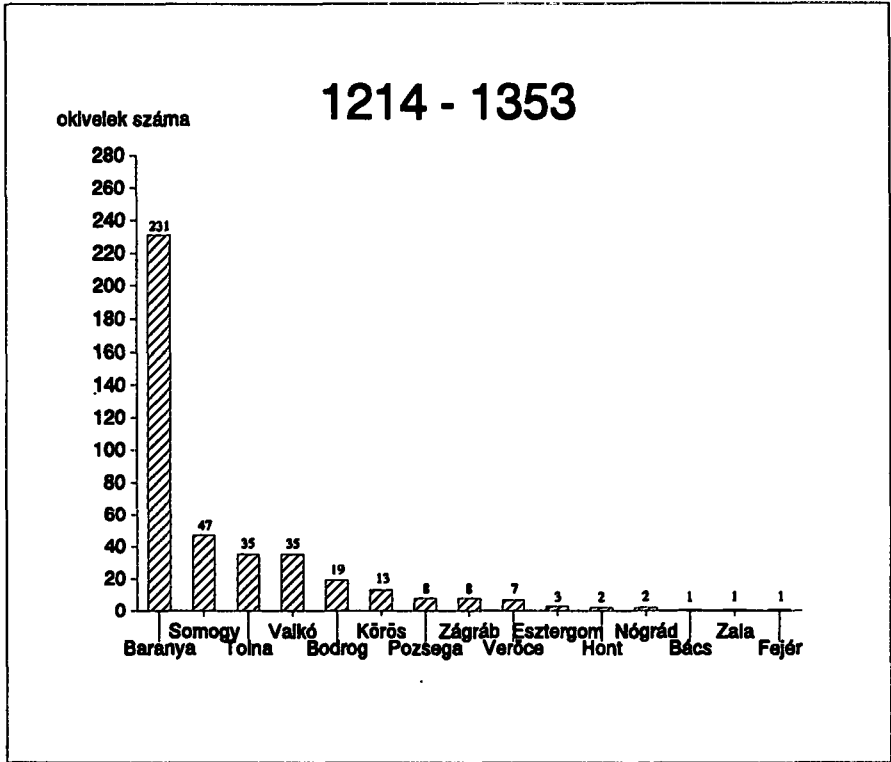

1320-1339 között elsősorban nyugat és északi irányban bővült a vonzáskörzet, lefedve így egész Somogyot és Tolnát, sőt egy-egy esetben már Zala és Fejér megyére is kiterjedve. Ezzel ellentétben a Dráván túl zsugorodott a terület. Nem szerepel már Pozsega, de a Duna mentén, Valkóban is csökkenés figyelhető meg. A Dunától keletre viszont rendszeressé vált a pécsi káptalan tevékenysége.

1340-1353 között a területi kiterjedés lényegében megegyezik az előző intervalluméval. Jelentősebb csökkenés csak az északi irányban figyelhető meg. Itt visszaállt a 13. század közepétől jellemző helyzet. Tolna megye középső részén túl már nem terjedt ki a pécsi káptalan oklevéladó tevékenysége. Az intenzitás szempontjából Bodrog megye gyakoribb szereplését érdemes külön kiemelni.

A pécsi káptalan okleveleiben 1353 végéig említett birtokok 15 megyében szóródtak. A hiteleshelyi vonzáskörzet törzsterülete Baranya megye volt, 5-ször gyakrabban keresték fel innen a pécsi káptalant, mint a gyakorisági grafikonon második helyen szereplő Somogyból. A harmadik helyen áll Tolna és Valkóhoz képest pedig 6,6-szer gyakrabban fordult elő baranyai helység. Somogy, Tolna és Valkó után, a következő zónába Bodrog, Körös, Pozsega, Zágráb és Verőce tartozott. Ezekhez viszonyítva Baranya 12–30-szor gyakrabban szerepelt. A negyedik

csoport: Esztergom, Hont, Nógrád, Bács, Zala és Fejér már nem tekinthető a káptalan aktivitási területéhez tartozónak.⁴⁷

A vonzáskörzeten belül figyelemre méltó változások észlelhetők a 13-14. század fordulóján. A korábbi időszakban, mint láttuk, Baranya után a déli megyék szerepeltek leggyakrabban. A 14. század elejétől viszont Somogy, Tolna, majd Bodrog került előtérbe. A hiteleshelyi tevékenység alakulása azt mutatja, hogy a város vonzáskörzetében a 14. század elején súlyponteltolódás következett be a Drávántúl rovására. Ezeket részben közlekedésföldrajzi változások okozhatták. Könnyebbé vált az átkelés a Dunán, talán új réveket is kialakítottak. Észak felé a Mecsek-hegységben is gyorsabbá vált az átjárás, sűrűbb lett az úthálózat, és a jobbára lakatlan erdőségek betelepülése is megindult. Pozsega ellenben Szlavónia felé orientálódott. Pécs vonzáskörzete ennek köszönhetően a dél felé nyúló ellipszis forma helyett szabályosabb köralakot vett fel.

A jelentékeny területre kiterjedő pécsi hiteleshelyi tevékenység nyomán nemcsak az egyházjog alá tartozó perek, hanem a régió magánjogi ügyeinek is legjelentősebb központja lett a város. Az ebből származó bevételek jótékonyan hatottak Pécs gazdaságára. Egyrészt kiegészítették a káptalan bevételeit, növelték a székesegyház papságának vásárlóerejét. Másrészt mivel a jogügyletek lebonyolítása és írásba foglalása néha hosszabb időt vett igénybe,⁴⁸ a városban hosszasan időzők emelték a hetivásárok forgalmát, illetve távoli vidékekre vitték el a piac és a pécsi kézművesek hírért.

⁴⁷ 1290 körül az esztergomi káptalan és a város polgárainak viszálykodásában a pécsi püspökség emberei is tanúskodtak a pécsi káptalan előtt. AÚO. X. 106-108. Az ügyben személyes kapcsolatok miatt került sor a pécsiek szerepvállalására, ugyanis ebben az időben Pál esztergomi prépost volt a pécsi püspökség adminisztrátora. AÚO. IV. 310. és Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. (a továbbiakban MES). Ed. F. Knauz. Strigonii, 1882. 225. és 475.; Tímár 20-22.; 1312-ben pedig Tamás esztergomi érsek a Dunántúl legjelentősebb hiteleshelyei — a pécsi mellett a győri, a székesfehérvári és a veszprémi káptalanok — előtt tiltakozott Csák Máté pusztításai miatt. MES. II. 656-9. és 662.; Kristó Gy.: Csák Máté. Bp. 1986. 177.; 1329-ben Zala megyében királyi mandátumra végez a káptalan iktatást. Zala vármegye története. Oklevéltár I. Szerk. Nagy I., Bp. 1886. 232-233.; 1330-ban Ugali Pál országbírói protonotarius testvérei, Miklós és István, a pécsi káptalan előtt vásárolták meg Aladár comes fia. Imrétől a Fejér megyei Moha földet. DI. 99921.; Hont megyei föld pedig 1353-ban Szerecsen Jakab királyi apothecarius és pécsi-szerémi kamaraipán fassiója alapján került pécsi oklevélbe. DI. 69236.

⁴⁸ Az Anjou-korban a meg nem jelenő félre (pl. zálogkiváltásnál), törvényesen négy napig kellett várni, káptalan csak azután adta ki az igazoló oklevelet, 1335. Zichy-család okmánytára I. (a továbbiakban Z.) Szerk. Nagy I. Pest 1871. 478-479.; 1336. Z. I. 486. Előfordult azonban, hogy ennél hosszabb ideig kellett várni az oklevél kiadásra, így öt napig, 1330. DI. 49238.; vagy egy hétig, 1335. Df. 278622.

A hiteleshelyi tevékenységnek, úgy tűnik, városösszekötő szerepe volt. A zágrábi püspökök és a káptalan tagjai fontos okleveleik átírása érdekében már az Árpád-kor végén a pécsi káptalant keresték fel.⁴⁹ A pécsi káptalan tekintélyét mutatja, hogy a zágrábiak a nagy távolsággal járó nehézségek ellenére Pécsset részesítették előnyben, noha közelebb is találtak volna hiteleshelyet, bár azokat nem székeskáptalanok működtették. Egy oklevélátírás alapján a két város közötti út megtételének korabeli időtartamára is következtetni lehet. A zágrábi káptalan 1313. június 23-án kelt levelében kérte a pécsieket, hogy írják át István szlavón bán egy oklevelét.⁵⁰ Június 27-én teljesítette is a kérést a pécsi hiteleshely.⁵¹ Domonkos mester, űrkanonoknak, a zágrábiak képviselőjének így legfeljebb 3-4 napra volt szüksége arra, hogy megtegye a Zágráb-Pécs utat. A két város szoros kapcsolatát mutatja, hogy 1306-ban a pécsi káptalan Manfréd zágrábi prépostot választotta püspökévé.⁵² 1326-ban László pécsi püspök a zágrábi püspökség egyik jogvédője,⁵³ akinek egyideig a zágrábi egyházhoz tartozó gercsei főesperesség vezetője, János főesperes, majd Jakab zágrábi prépost volt a segédpüspöke.⁵⁴ A két város között a kapcsolat kölcsönös volt, így pécsiek is elkerültek Zágrádba, köztük Pécsi János testvér, a zágrábi Szt. Miklós domonkos kolostor tagja.⁵⁵

Pécsnek a gazdaság terén élvezett központi funkciói közül elsőként érdemel említést, hogy a város püspöki székhelyként az egyházmegyei, majd a részben külön kezelt püspöki és káptalani birtokok központja volt. Pécs 1190 körülre datált, de ma ismert szövegében 1340 táján keletkezett kiváltságlevele szerint „*civitas Quinqueecclesiensis, caput omnium possessionum ipsius ecclesie*”.⁵⁶ A pécsi püspökség az ország egyik leggazdagabb egyházmegyéje volt. A problémás hitelű III.

⁴⁹ 1269. Sm. V. 496-497.; 1292. Sm. VII. 109-110.; további adatok a zágrábi egyház és a pécsi hiteleshely kapcsolatára: 1313. Sm. VIII. 339-340.; 1321. Sm. IX. 17.; 1334. Sm. X. 172-173.; 1337. Sm. X. 357-358.; 1343. Sm. XI. 47-48. és 58-59.; 1350. Sm. XI. 592. stb.

⁵⁰ Sm. VIII. 339.

⁵¹ Sm. VIII. 339-340.

⁵² Koszta L.: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. in: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XCVIII. Szeged 1993. 46-47.

⁵³ Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I. Ed. A. Theiner, Romae 1859. 510.

⁵⁴ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis II. Ed. G. Fraknoi, Bp. 1899. 87-88.; DI. 67715.

⁵⁵ 1346. Hazai okmánytár I. Szerk. Nagy I. — Ráth K. Győr 1865. 192.

⁵⁶ Árpád-kori magyar városprivilegiumok. Szerk. Kubinyi A., megjelenés alatt, 14. okl., amelyet Tringli István jóvoltából használhattam; régebbi kiadása Leges ecclesiasticae regni Hungariae II. Ed. I. Baththyány, Albae-Carolinae 1785. 277-282.

Béla-kori jövedelemösszeírás alapján 1500 márkás jövedelmével a magyar egyházmegyék között még csak a közepesen gazdagok közé számítható.⁵⁷ A 14. század elején azonban a *communa servitium* fizetésekből következőleg már a legjövedelmezőbb volt. A pécsi püspökök 3400 firenzei aranyforintot fizettek be a pápának megerősítésük érdekében,⁵⁸ így éves jövedelmüket ennek háromszorosára, körülbelül 10200 firenzei aranyforintra tehetjük. Velük szemben az esztergomi és a kalocsai érseknek a befizetések alapján becsülhető jövedelme 6-6 ezer firenzei aranyforint lehetett.⁵⁹ Az egész egyházmegye bevételeit tekintve ehhez járultak még a káptalani jövedelmek. Tekintélyes voltukra utal, hogy a 14. században 40 kanonoki javadalmával a pécsi székeskáptalan volt a legnépesebb az országban.⁶⁰

A gazdag jövedelmek származási helye alapján újabb vonzáskörzeteket lehet kirajzolni. A jövedelmek egyik csoportja, a püspököt, a főespereseket és a kanonokokat mint az egyház vezetőit illette meg. Ezekhez sorolhatjuk a plébániák tizedbevételeiből a püspöknek és a kanonokoknak járó részt, továbbá a főespereseknek a kerületük plébánosaitól befolyó *catedraticum*-ot.⁶¹ Az ilyen, adó jellegű bevételek származási körzete a püspöki egyházmegye egész területe volt. A tizedbegyűjtés megszervezése érdekében külön területekre, tizedszedő késekre (*cultellus*) osztották fel az egyházmegyét,⁶² így a plébániákból, mint alközpontokból csak közvetett úton kerülhetett fel a pécsi püspöki központot illető tizedrészt. Az alközpontok tehát ebben a rendszerben egyenként nem kerülhettek kapcsolatba a várossal.

⁵⁷ Ifj. Barta J. — Barta G.: III. Béla király jövedelmei. in: Századok 127 (1993) 416.

⁵⁸ H. Hoberg: *Taxae pro communibus servitiis*. (a továbbiakban Hoberg) Citta del Vaticano 1949. 98.

⁵⁹ Hoberg 39. és 115.

⁶⁰ Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. (a továbbiakban Mályusz: Egyházi társ.) Bp. 1971. 116. A székeskáptalan kanonokjainak származása alapján is ki lehet rajzolni egy vonzáskörzetet, de erre csak a 15. századtól, a kételemű névadás általánossá válásától van mód.

⁶¹ A. Szentirmai: *Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters*. in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 43 (1957) 197-198.; Szabó: *Magyar falu* 203.; Mályusz: *Egyházi társ.* 83.

⁶² Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás. in: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953. 323.; *Az egyház a tizedszedő késeket a birtokviszonyok figyelembe vételével alakította ki, igyekeztek alkalmazkodni a várakkal rendelkező nagybirtokokhoz*. Fügedi E.: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Bp. 1977. 76.; A korszakban a pécsi egyházmegye egyetlen tizedszedő késéről maradt fenn információ. 1294-ben a pécsi káptalan Nagyfalú (Baranya) elzálogatása kapcsán említést tett saját váradi dézsmakéséről (*cultelli nostri Varadiensis*), amelyből a pécsváradai apátság 12 faluja tizedet fizetett a káptalannak. AÚO. XII. 553-555.

A jövedelmek másik csoportját a püspök és a káptalan földesúri jogon élvezett bevételei jelentették. Ezeken keresztül újabb vonzáskörzet rajzolható ki. Sajnos a pécsi egyházmegye birtokainak listáját még nem állították össze, így ezt a körzetet csak feltételesen lehet meghúzni. Az egyházmegye birtokainak nagy része Baranya megyében volt.⁶³ A 13-14. században elsősorban ezeket a birtokokat igyekeztek cserék,⁶⁴ zálogbavételek,⁶⁵ vásárlások⁶⁶ és adományok,⁶⁷ néha pedig oklevélhamisítások⁶⁸ útján bővíteni. Jelentős egyházmegyei birtokok voltak még Tolnában is.⁶⁹ A 15. század végi összeírások szerint a veszprémi püspökséghez tartozó Somogyban is találunk a pécsi püspökség tulajdonát képező földeket.⁷⁰ Ezeket valószínűleg a megye délkeleti részén kell keresnünk.⁷¹ Feltűnő viszont, hogy sem Pozsegában,⁷² sem Valkóban⁷³ nem tudunk a pécsi püspökhöz, vagy a káptalanhoz tartozó birtokokról. Amennyiben vázlatos adatgyűjtésünk valamelyest is megközelíti a valóságot, akkor ez a második vonzáskörzet csak Tolnát és Baranyát — beleértve a Somogy határvidékét — foglalta magában, a Drávántúlra viszont már nem terjedt ki. Az egyes birtokok uradalmakba voltak szervezve, ezek élén egy-egy comes terrestris, vagy officialis állt.⁷⁴ A püspöki székváros és a birtokok

⁶³ ÁMF. I. 257.

⁶⁴ Pl. 1307. a Tolna megyei Hetény birtokot a káptalan elcseréli a baranyai Beránra, amely Dörgicse püspöki birtokkal volt határos. F. VIII/1. 236.; A.Okt. II. 294. és 286. reg.

⁶⁵ 1351. Siklóson 12 márka bécsi dénárért, A. V. 509-510.

⁶⁶ 1237-ben 40 márka ezüstért megvásárolják Turul terra felét, amely a káptalan falvai között feküdt. AÚO. VII. 47.

⁶⁷ 1314-ben Kisdér birtokot kapják meg Károly Róbertől, F. VIII/1. 545-546., F. VIII/2. 464-467., F. VIII/3. 397-402.

⁶⁸ 1337. Nyárád, Koszta: Mohács 15.

⁶⁹ 1296-ban Nosztány püspöki uradalmat említik, F. VI/2. 17-20.; a püspökség és a káptalan 15-16. századi tolnai birtokait felsorolja Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. (a továbbiakban Csánki) Bp. 1897. 473. Problémás a késői adatok felhasználása, de mivel az egyházi birtokok a 15-16. században már lényegesen nem növekedtek, hanem a foglalások, zálogba adások és haszonbérbe adások miatt inkább csökkentek, így a 15. századi birtokállomány jórésze a 14. századig alakult ki és tájékoztató jelleggel talán felhasználhatók a pécsi egyházmegye 11-14. századi birtokainak számbavételénél.

⁷⁰ Csánki II. 690-691.

⁷¹ A birtokok eredetileg talán Baranya megyében voltak, a megyehatár változásával kerültek döntő részt át Somogyba.

⁷² Engel: Pozsega; Cs. II. 446.

⁷³ Cs. II. 379.

⁷⁴ 1296. nosztányi (Tolna) officialis, F. VI/2. 18.; 1323. mohácsi officialis, F. VIII/2. 495-496.; 1332. pécsi comes terrestris, A. II. 605.; 1347. zselici (mecseki) officialis, Z. II. 232.

az uradalmi központokon keresztül kerültek kapcsolatba. Az uradalmi központok alközpont funkciója akkor teljessé vált ki, amikor vásártartási jogot szereztek. Baranyában a püspöki és káptalani birtokok közül a 15. századra Hímesháza, Mohács, Kisdér és természetesen Pécs szerzett vásártartási jogot.⁷⁵

Az egyházi bevételek alapján kirajzolódott két vonzáskörzetet kiegészíti az a terület, amelyen belül a pécsi polgárok birtokokat vásároltak. Némi bizonytalansággal ugyan, de ide sorolhatjuk az 1181-ben említett Szeles prédiomot. A birtokot Froa asszony, Marcell prépost özvegye a pécsi hospesek tanubizonysága mellett 120 márkáért eladta Farkas nádorispánnak.⁷⁶ 1297-ben Pál pécsi püspök egy az Ürög falun átfolyó patakon lévő malom tulajdonjoga felett keletkezett perben az ürögi monostor perjeljének állításával ellentétben, úgy ítélte meg, hogy a malom Domonkos és Pál pécsi polgárok tulajdona, mivel apjuk, Wosponez fia Tamás a tatárjárás után vásárolta Péter fia Perench pécsi polgártól.⁷⁷ A harmadik adatunk 1332-ből származik, amelyből megtudjuk, hogy István pécsi kereskedő leánya, Margit asszony eladta a patacsi hegyen lévő hosszú idő óta műveletlen szőlőjét.⁷⁸ Az 1330-as évekig tehát a pécsi polgárok csupán a város, vagy a szomszédos települések határában rendelkeztek birtokokkal.

Ezzel szemben az 1340-es évek elejétől a polgárok között olyan tőkeerősebb réteg jelent meg, amely a nevek alapján német eredetűnek tűnik. 1341 júliusáig előtt Silberius (Seleberius, Seliberius) mester pécsi polgár, Siklóson egy kúriahelyet és a vele határos szőlőt vette zálogba 15 márka báni dénárért.⁷⁹ 1344-ben ugyanő 11 márka bécsi dénár kölcsönt adott Siklós Szombatszeg nevű részén fekvő jobbágységekkel ellátott birtokrész ellenében,⁸⁰ majd 1345-ben újra Siklóson, a sáncon belül szerzett meg egy másik területet (*cum locis sessionalibus*) 7 márka bécsi dénárért.⁸¹ 1349-ben Sreiber mester pécsi polgárnak Nagy Kelemen fia Gergely

⁷⁵ Diószegi A.: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idején. (a továbbiakban Diószegi) Kolozsvár 1909. 42-43.; Koszta: Mohács 28-30.

⁷⁶ Forster: III. Béla 345.: A bizonytalanságot az okozza, hogy a *praepositus* megjelölést szabad-e *maior villae*-nek értelmezni, erre: Koszta L.: Egy francia származású főpap a 13. századi Magyarországon. in: *Aetas* 1994/1. 65.

⁷⁷ HOkt. 158-161.

⁷⁸ A. II. 605.

⁷⁹ Dl. 69960.

⁸⁰ A. IV. 435.

⁸¹ A. IV. 481.

pécsvárad polgárral közösen Pécsvárad határában két malma volt.⁸² Három évvel később (1352) Sreiber mester, már mint pécsi bíró, a Várkony (Zengővárkony) falu melletti patakon lévő három malomhelye közül az egyiket elcserélte Nagy Kelemen fia Gergellyel egy közeli kaszáló fejében.⁸³ 1353-ban pedig a pécsi István fia, Miklós és Hirdi Nagy Mihály eladták a Hird falu határában folyó patakon lévő malomrészüket Nagy Kelemen fia Gergelynek.⁸⁴ Silberius és Sreiber mesterek birtokvásárlásai azt mutatják, hogy az 1340-es évektől a pécsi polgárok már nem csupán a város közvetlen környékén, hanem a környező mezővárosokban és azok határában is igyekeznek birtokokat szerezni. Így ezeket a településeket erősebben kapcsolták Pécs vonzáskörzetéhez.

Pécs növekvő jelentőségét mutatja, hogy a 14. századra már hetente két alkalommal, szerdán és vasárnap tartottak vásárt.⁸⁵ A vasárnapi piac lehetett az ősi, még I. Béla uralkodása előtt keletkezhetett. A 13-4. század fordulóján már Pécs környékén is megfigyelhető a piackörzetek összekapcsolódása.⁸⁶ Pécsváradon 1258-ra ugyancsak két hetivásár alakult ki. Ezeket szintén szerdán és vasárnap tartották.⁸⁷ Így a két település piacai egymás konkurenciái lettek, és kölcsönösen csökkentették egymás forgalmát. Az összehangolás jeleként értékelhető azonban, hogy a 14. század második felében a vasárnapi piacos napot Pécsváradon áttették a hétfői napra.⁸⁸ Kéménden a 13. század második felében a Győr nemzetség Óvári ága épített ki egy vásárral rendelkező birtokközpontot.⁸⁹ Péctől délre három piacos hely alakult ki a korai időben. Szerdahelyen 1177 tájától — nevéből következőleg — szerdán tartottak hetivásárt,⁹⁰ Harsányban hétfőn,⁹¹ Siklóson pedig ismeretlen napon⁹² működött egy-egy piac.

⁸² A. V. 267-268.

⁸³ A. V. 540-541.

⁸⁴ Dl. 3683.

⁸⁵ Diószegi 42-43.

⁸⁶ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok. (a továbbiakban: Szűcs Az utolsó Árpádok) Bp. 1993. 255.

⁸⁷ Gállos F. — Gállos O.: Fejezetek Pécsvárad történetéből. Pécs 1988. 59.

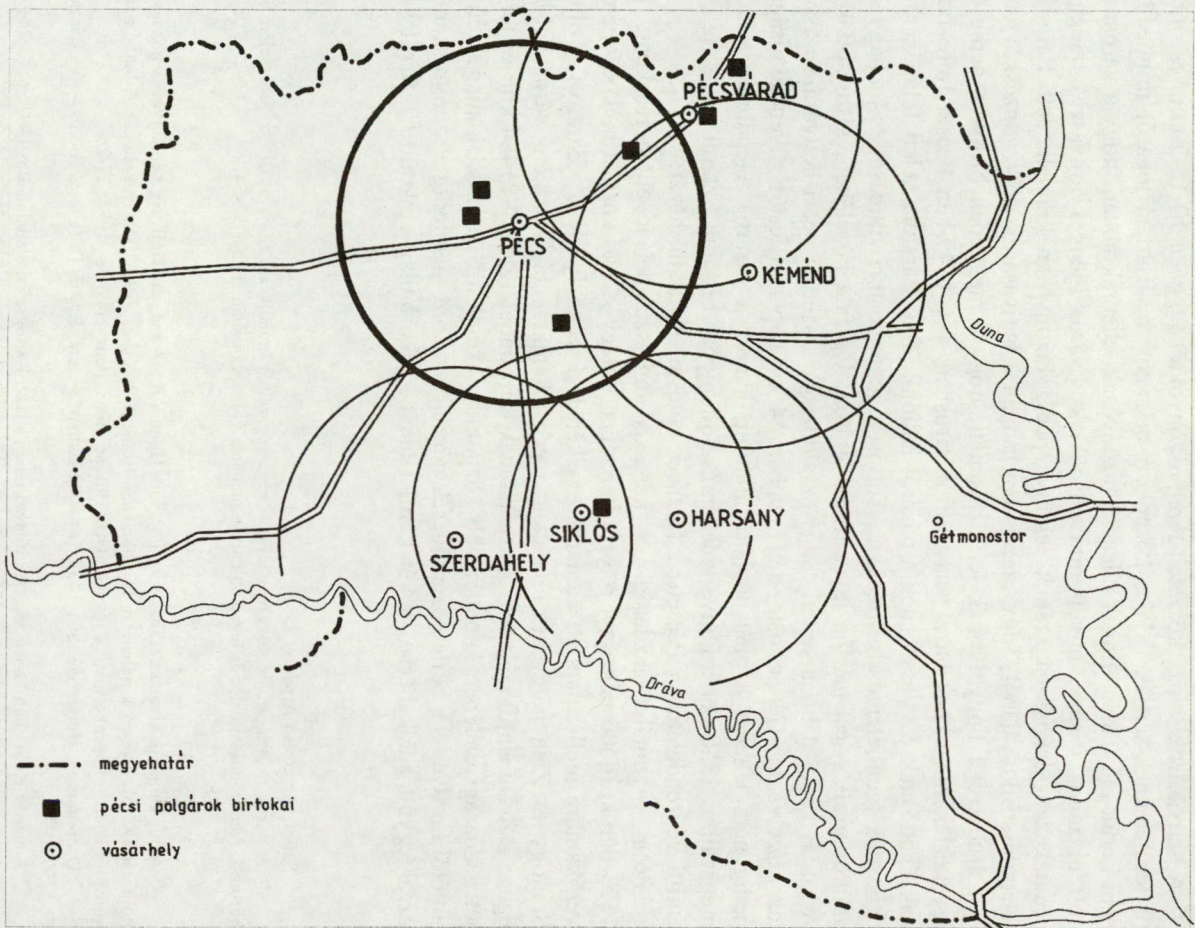
⁸⁸ 1408. Z. V. 559.

⁸⁹ Első említése 1285. AÚO. IX. 435-436.

⁹⁰ ÁMF. I. 392.

⁹¹ Első említése 1247. AÚO. VII. 247-248.

⁹² Első említése 1294. AÚO. X. 162-165.

Püspöki székhely és városfejltetés

A hetivásárok vonzáskörzeteit terepviszonyoktól függően 10-15-20 km-es sugárú területeknek tartják.⁹³ Pécs középkori országos vásártartási jogáról mindeddig nem került elő utalás. Ennek ellenére bizonyosak lehetünk abban, hogy a városnak volt országos vására, mivel mint püspöki székváros igényes fogyasztó réteggel rendelkezett, lakossága számát tekintve pedig bizonyosan kiemelkedett Baranya településstruktúrájából,⁹⁴ így piacai sem csupán a hetivásárok szűk vonzáskörzetének árucseréjét bonyolították le. Ezt sejteti, hogy a megyében birtokos nemesek igyekeztek maguknak házat vásárolni a városban. Így 1349-ben Becsei Imre fiainak, Töttösnek és Vesszősnek a házáról hallunk, akik Baranya keleti felében rendelkeztek igen jelentős birtokokkal. Töttösék gétmonostori villicusát és jobbágyait, amikor uraik pécsi házába igyekeztek, félúton, Ug falu közelében, kifosztották.⁹⁵ A rablás keddi dátuma sejteti, hogy az áldozatok a szerdai pécsi hetivásáron akartak részt venni. Gétmonostor légvonalban 44 km-re van Pécestől. Ilyen távolságra pedig nem lehetett a piac napján elindulni, hanem a vásáros településen kellett megszállni. 1350-ben a Dráva vidékén és Somogyban birtokos Sztárai János fia Pál említi végrendeletében Pécssett, a ferences kolostor előtt álló házát.⁹⁶

Pécs, regionális gazdasági és kereskedelmi szerepének elismeréseként, az 1323-ban kezdődő pénzügyi reform keretében a négy Árpád-korban működő pénzverőkamara mellé alapított kamarák egyikének a székhelye lett.⁹⁷ Baranya, Tolna, Somogy és Zala megyéket rendelték a pécsi kamara alá,⁹⁸ ezzel a város lett az egész Dél-Dunántúl pénzügyi igazgatásának központja. Így egy 21484 km²-es terület gazdasági életében kapott újabb központi funkciókat.⁹⁹ A pécsi kamarát létrejöttétől kezdve — a bérleti szerződések tanúsága szerint — mindig a szerémi kamarával együtt adták bérbe, a két kerület tehát gyakorlatilag egyesült.¹⁰⁰ Arról saj-

⁹³ Szűcs: Az utolsó Árpádok 256.

⁹⁴ A város nagyságát, és közvetett módon népességszámát mutatja az, hogy a 14. század elején már három koldulórendi kolostor és legalább három plébánia volt a városban. Timár 52-54.

⁹⁵ Z. II. 388.

⁹⁶ A. V. 356-357.

⁹⁷ Az új kamarák kiválasztásának szempontjaira Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. (a továbbiakban Hóman) Bp. 1921. 197-200.; Huszár L.: A budai pénzverés története a középkorban. (a továbbiakban Huszár: Budai pénzverés) Bp. 1958. 27-28.

⁹⁸ Decreta regni Hungariae 1301-1457. (a továbbiakban Decreta) Ed. F. Döry — G. Bónis — V. Bácskai, Bp. 1976. 107.

⁹⁹ A mérést Kolumbán Tamás végezte Világtörténeti atlasz. Kartográfiai Vállalat, Bp. 1991. 114. alapján.

¹⁰⁰ Decreta I. 107. és 118-119.; Hóman 197-8.; Huszár: Budai pénzverés 27-28.

nos nincsenek információink, hogy a pécsi-szerémi kamara területén Pécsen kívül hol folyt még pénzverés, valamint arról sem, vajon két központja volt-e az egyesült kamarának, vagy Pécsről irányították az eredetileg Szerémhez tartozó területeket is. Pécs meghatározó szerepét feltételezve a város pénzügyi—adminisztrációs vonzáskörzetéhez sorolhatjuk a szerémi kamara megyéit, Bodrogot, Bácsot, Szerémet és Valkót.¹⁰¹ Az együttes vonzáskörzet így elérhette a 40 ezer km²-t, és ez az ország teljes területének több mint 12 %-t jelentette.

E hatalmas terület egyben az ország legnépesebb vidékeit foglalta magába.¹⁰² Erre utalnak a pécsi-szerémi kamara bérleti összegei. Az Anjou uralkodók ugyanis mindig a pécsi-szerémi kamaráért kérték a legtöbbet. 1335-ben és 1342-ben 1500 márkát, 1345-ben pedig már 3300 márkát, amit általában négy részletben, Budán vert aranyforintokban kellett kifizetni.¹⁰³ A magas összegek bizonyítják, hogy a budai kamara után a pécsi-szerémi volt a legjövedelmezőbb, s talán a 14. század közepére, a pénzverés és a kamarahaszna beszedésének szétválasztásáig (1370 körül),¹⁰⁴ időlegesen a budai jelentőségét is meghaladhatta. Ezt Szerecsen Jakab 1352-től kezdődő pécsi kamaraispáni szerepvállalása sejteti.¹⁰⁵

A bérleti díj fejében az összes kamarai jövedelmet a bérlő élvezte. Őt illette meg a pénzváltásból származó haszon, majd a helyette bevezetett portális adó; a nemesérc monopoliumból és a bányajövedelmekből befolyt haszon, sőt bíraskodási jogot nyert a kamara alkalmazottai felett.¹⁰⁶ Az adminisztratív irányítás Pécsről történt, a bevételek összegyűjtését megyénként végezték. Mivel a pécsi kamarához nem tartozott bányavidék, ezért itt a pénzverés pagamen ezüstre épült.¹⁰⁷ A pénzváltásnál vagy az adóbeszedésnél összegyűjtött pénzt vissza kellett szállítani a kamaraispánság finomító- és pénzverőházaiba, tehát nagyrészt Pécsre. A befizetések igazolására a hiteleshelyek megbízottai adtak ki okleveleket. A Pécsről induló

¹⁰¹ Decreta I. 107. és 118-119.

¹⁰² Kubinyi A.: A középkori körmöcbányai pénzverés történeti jelentősége. (a továbbiakban Kubinyi: Körmöcbánya) in: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Szerk. Gedai I., Bp., 1978. 10-16.

¹⁰³ Thallóczy L.: A kamara haszna története. Bp. 1879. 56-57.; Hóman 204.; Kubinyi: Körmöcbánya 10-16.

¹⁰⁴ Kubinyi: Körmöcbánya 15.

¹⁰⁵ Horváth H.: A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorban. in: Numizmatikai Közlöny 30-31 (1931-1932) 17.; Horváth T. A. — Huszár L.: Kamaragrófok a középkorban. in: Numizmatikai Közlöny 54-55 (1955-1956) 25.; Huszár: Budai pénzverés 51-53.

¹⁰⁶ Hóman 203-212.; Huszár: Budai pénzverés 29.

¹⁰⁷ Kubinyi: Körmöcbánya 15-16.

adószedőket a helyi hiteleshely emberei kísérték. Baranyában bizonyos a pécsi káptalan bekapcsolódása. 1327-ben Kéméndi Jakab comes fiainak adott ki igazolást a káptalan arról, hogy minden birtokuk után megfizették az adót.¹⁰⁸ Három eszterdövel később Bonaghunca-i János mesterrel Loch Miklós prebendáriust küldték ki, hogy a pénzváltás lebonyolítása után az igazolásokat ki tudják adni.¹⁰⁹ Alkalmanként Baranyán kívül is szerepet kaphatott a káptalan, így a város két vonzáskörzete (kamaraigazgatási és hiteleshelyi) összekapcsolódva erősítette egymást. Nem véletlen, hogy a pécsi hiteleshely a kamara megalapítása után, az 1320-as évektől fedte le teljesen Somogy megyét, megjelent Bodrogbán, sőt elérte Zalát is, a kamaraigazgatás Pécestől legtávolabbra eső területét. A pécsi egyházmegyéhez tartozó területek közül Pozsega volt az egyetlen, amely semmilyen formában nem kapcsolódott a pécsi-szerémi kamarához, hanem szlavón kamarai kerület részét képezte.¹¹⁰ Így a pozsegai terület a pénzügyi és az adóigazgatás terén Szlavónia felé orientálódott, s mint láttuk, az 1320-as évektől a pécsi káptalan sem végzett már hiteleshelyi tevékenységet itt. A Péccsel való kapcsolatok megritkulását a pozsega-szentpéteri káptalanban is érezték, és elérkezettnek látták az időt a pécsi püspökhöz való kapcsolatuk további lazítására. Az 1330-as évek elején a pozsegai prépost megpróbálta — úgy tűnik, sikertelenül — megakadályozni azt, hogy a pécsi püspök beleszóljon káptalanja kanonoki stallumainak betöltésébe.¹¹¹

A püspökségi szervezettől független egyházi intézményekként a koldulórendek kolostorai is szerepet játszottak Pécs életében, s bizonyos mértékben bővítették a város központi funkcióit. Pécsen a 14. század közepéig három koldulórend alapított rendházat. A két legjelentősebb a ferences és a domonkos igen korán, az 1230-as években, szinte egy időben jelent meg a városban.¹¹² A pécsi ferences rendház első ismert gvardiánját, Vincét, 1256 táján említik, amikor részt vett a bajcsi pálos kolostor felszentelésén.¹¹³ A pécsi rendház lehetett a Dél-Dunántúl első ferences alapítása, így a kialakuló rendi közigazgatásban is szerepet kapott. Az 1239-ben függetlenné vált magyar ferences provinciában is őrségekbe szervez-

¹⁰⁸ Df. 259831.

¹⁰⁹ Df. 259832.

¹¹⁰ Hóman 289-290.

¹¹¹ Koszta: Pozsegai kápt. 44.; Sm. IX. 543-544.

¹¹² Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I. (a továbbiakban Karácsonyi: Ferencesek) Bp. 1922. 16.

¹¹³ AÚO. XII. 352.

ték a kolostorokat, élükre a jelentősebb településeken álló és korai alapítású rendházak kerültek. A rendi közigazgatás kialakítása az 1240-es évek második felében történhetett. A ferences tartományi gyűlésekről 1248-tól vannak adataink.¹¹⁴ Az 1260-as narbonne-i generális káptalanon pedig már felsorolták a magyar rendtartomány nyolc custodia-ját, s ezek egyikét pécsinek nevezték.¹¹⁵

A pécsi őrségbe tartozott a Zala megyében, a Mura folyó mellett 1248-ban létrehozott szeményei rendház,¹¹⁶ az 1292-ben a Körös megyei Kőkaproncán alapított kolostor,¹¹⁷ az először 1295-ben említett Somogy megyei segesdi¹¹⁸ és a bizonytalan alapítású, talán IV. Béla kori varasdi monostor.¹¹⁹ Érdekes, s talán nem véletlen, hogy az 1301-ben a Korógyi (Szezlaki)-család támogatásával felépült pécsi ferences kőkolostor¹²⁰ a várossal felépülése után a város nyugati irányú kivezető útja mellett, a Szigeti-kapu előtt állt. Ott, ahol a várost Kálmáncsehi—Babócsa irányba el kellett hagyni, ha a custodia rendházait el akarták érni. Az őrséghez tartozó kolostorok feltűnően távol feküdtek Pécestől. Három egyházmegyében, a pécsi, a zágrábi és a veszprémi püspökségekben helyezkedtek el. Véltétlen tudatosan alakították így. Ezzel akarták elejét venni annak, hogy a püspökök bármiféle ellenőrzést gyakoroljanak a szervezetüktől független custodia felett. A távoltság azonban a kolostorok kapcsolattartását is megnehezíthette. Az őrségek vezetőinek, a custosoknak, a rend alapítása idején nagy befolyásuk volt. Jogban állt az alájuk tartozó kolostorok vezetőit — akár a provinciális közbenjárása nélkül — leváltani, és helyettük újakat kinevezni. 1239-ben azonban korlátozták hatalmukat. Ettől kezdve egyre inkább csak megtisztelő, formális tisztséget jelentett a custoság, tényleges hatalommal nem járt. A tisztség betöltőjét 1239-től rövid ideig az őrség kolostorai választották, de a 13. század közepétől a provinciális nevezte ki a custodia tekintélyes szerzeteseivel való konzultálás után. Az őr megbízatása a két tartományi gyűlés közötti időre szólt. Az ő joga volt igény esetén összehívni a custodia gyűlését. Ezeknek a káptalanoknak azonban a provinciális gyűlésekkel

¹¹⁴ Karácsonyi: Ferencesek I. 20.

¹¹⁵ Szabó Gy. P.: Ferencrendiek a magyar történelemben. Bp. 1921. 63.

¹¹⁶ Karácsonyi: Ferencesek I. 272-273.

¹¹⁷ Karácsonyi: Ferencesek I. 119-120.

¹¹⁸ Karácsonyi: Ferencesek I. 245.

¹¹⁹ Az őrséghez sorolták az 1373-ban Ludhregan alapított rendházat is, Karácsonyi: Ferencesek I. 199. és 288.

¹²⁰ L. Wadding: *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisci Institutorum* I. Nr. 13. 1933. Ad Aquas Claras

ellentétben semmilyen döntési joga nem volt. Így szerepük is igen csekély maradt. Nagyon ritkán rendezték meg őket, noha megtartásukat a regula is előírta. A 14. század közepétől szinte teljesen megszűntek.¹²¹ A custos személye, mint választott/kinevezett vezető nem feltétlenül a pécsi rendházból kellett, hogy kikerüljön. Úgy tűnik, hogy a custodia központ nem járt számottevő központi funkcióbővüléssel a város számára. A custodia területe nem képez újabb vonzaskörzetet. A vizsgált időszakban csupán egy alkalommal, 1348-ban rendeztek a pécsi kolostorban országos káptalant.¹²²

Az 1238-ban először említett domonkos kolostor az alapítás idejében a délvidéki misszió támogatásában kapott szerepet. Itt gyűjtötték a boszniai székesegyház felépítésére szánt pénzeket.¹²³ Idővel, mivel magas szintű teológiai oktatás folyt benne, iskolája növelte a város tekintélyét. A 13. század második felében talán itt állították össze a Pécsi egyetemi beszédek néven ismert prédikációs gyűjteményt.¹²⁴ A kolostorban kellett 1286. május 12-től 73 napig vezekelnie Lőrinc fia, Kemény comesnek az Óvári Konrád fia, Jakab ellen elkövetett hatalmaskodásai miatt. Előírták Kemény mesternek azt is, hogy a 74. napon száz nemes ember kíséretében mezítláb, megeresztett övvel, megbocsátást kérve vonuljon Jakab elé.¹²⁵

Pécsett a 14. század elejére megtelepedett harmadik koldulórend, az ágostonos remeték kolostoráról nagyon kevés említés maradt ránk, így központi funkcióit értékelni nem lehet.

A város általános vonzaskörzetét az egymás hatását inkább erősítő, mintsem gyengítő központi funkciók (egyházkormányzati, oktatási, liturgikus, hiteleshelyi, birtokközpont, piacoshely, pénzügyi igazgatás) összekapcsolódása és intenzitása alapján, kell megállapítanunk. A magyar várostörténeti kutatás a nagyvárosok, a regionális jelentőségű települések körül hármast vonzaskörzetet mutatott ki. Egy 15-17 km-es gyűrűt, amely a hetipiac forgalmában jelentkezett, továbbá egy 70 km-es, és egy 150-170 km-es sugarú körben elhelyezkedő külső vonzaskörze-

¹²¹ H. Holzapfel: *Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens*. Freiburg 1909. 193-196.

¹²² Karácsonyi: *Ferencesek* I. 226-227.

¹²³ Hodinka A.: *Tanulmányok a hosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Bp. 1898. 8.; Sm. IV. 65-66.

¹²⁴ Csizmadia: *Felsőoktatás* 23.

¹²⁵ AÚO. IX. 435-437.

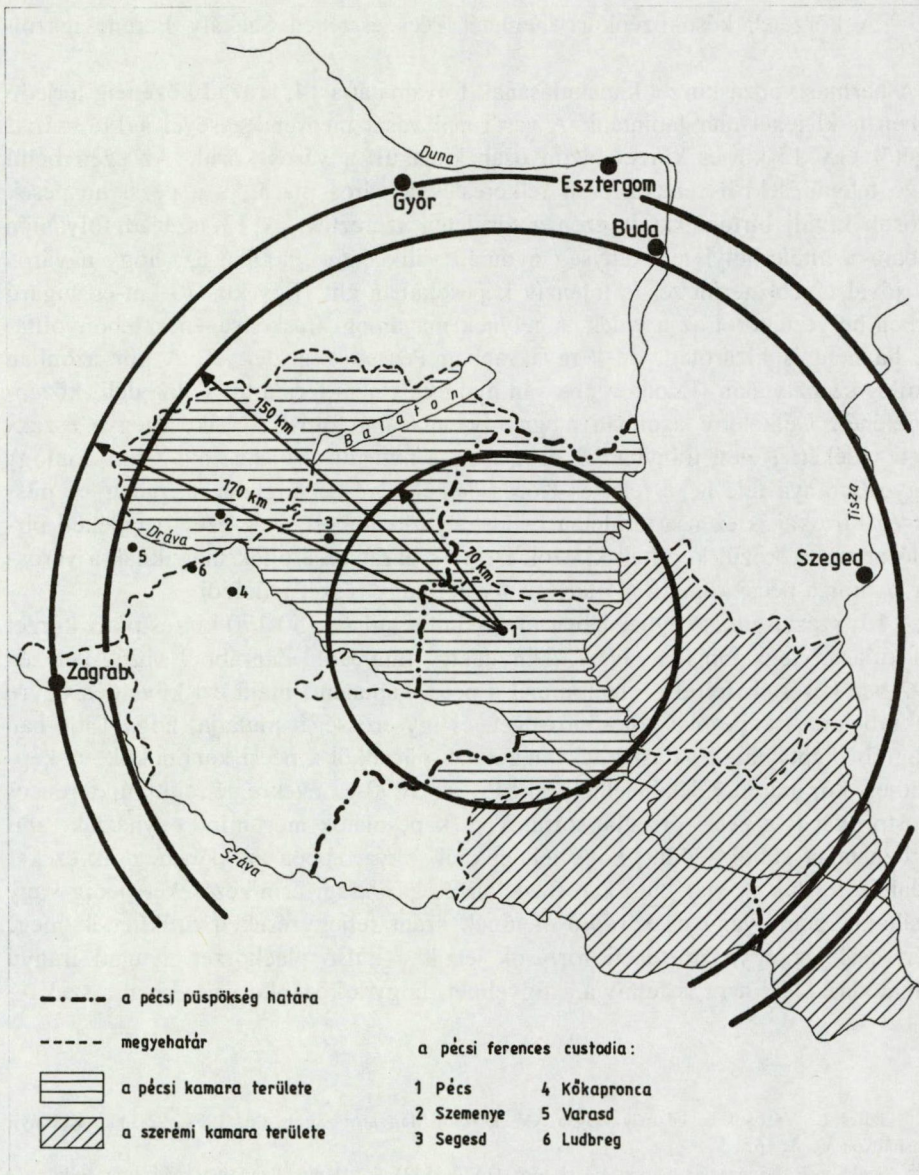
tet.¹²⁶ A körzetek későközépkori meglétét Pécs esetében Szakály Ferenc igazolta.¹²⁷

A hármás vonzaskörzet kialakulásának folyamatát a 14. század közepéig terjedő időben is ki lehet már tapintani. A vasárnapi vásár megrendezésével a 11. század elejétől egy 15-km-es körzet bizonyosan kialakult a város körül. Az ezen belül fekvő településekről rendszeresen felkeresték a város piacát, s a pécsi hospesek városon kívüli birtokaikat is ezen a területen szerezték. A 13. század folyamán jobbra a hiteleshelyi tevékenység nyomán válik érzékelhetővé az, hogy a város egy jóval tágabb területtel is intenzív kapcsolatban állt. Egy kb. 70 km-es sugarú körben helyezhető el az a vidék, amelynek magánjogi írásbeliségének lebonyolítását, ha nem is kizárólag, de leggyakrabban Pécssett végezték el. A kör azonban némileg szabálytalan. Északon „be van nyomva”, nem terjed túl Tolna déli, középső felénél. Délkeletre azonban megnyúlva magába foglalja Valkó megye északkeleti vidékét. Keleti irányban Bodrog megye nyugati területét, nyugaton Somogy megye Baranya felé néző felét és Körös délkeleti részét foglalja magában. A püspökség birtokai is ezen a területen belül helyezkedtek el, s az ezen a vidéken birtokló nemesek közül kerültek ki azok is, akik házat vásároltak maguknak a városban. A kör a pécsi kamara alá tartozó terület nagy részét is lefedi.

A 13. század utolsó évtizedében megindult a külső, 150-170 km-es piaci körzet kialakulása, legalábbis nyugat, délnyugati irányban. Zágrábból 1262-ben és 1292-ben keresték fel első alkalommal a pécsi káptalant, majd ezt követően egyre gyakrabban. A kapcsolat kölcsönösségét, és így erősségét mutatja, hogy 1306-ban a zágrábi káptalanból választottak maguknak püspököt a pécsi kanonokok. A képzeletbeli kör peremvidékén elhelyezkedő, az 1290-es évekre létrejött új ferences kolostorokat is a pécsi őrségbe sorolták. E kapcsolatok még mind egyháziak, ami részben talán abból adódik, hogy jellegüknél fogva, ebben az időben, csak ezeket foglalták írásba. A kialakuló kereskedelmi és gazdasági érintkezéseket pedig vagy egyáltalán nem, vagy csak rövid életűnek szánt feljegyzéseken örököltették meg. Ezért csak az egyháztörténeti források jelzik a külső piackörzet nyugati irányú formálódását. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a középkornak ebben a szaka-

¹²⁶ Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 92-111.; Kubinyi: Városhálózat 59. és 66.

¹²⁷ Szakály F.: Schreiber Farkas pécsi bíró (1527-1542). in: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1975-1976. 80.

szában az egyházi kapcsolatoknak igen jelentős településösszekötő szerepük volt. Szinte előkészítették a kereskedelmi kapcsolatokat, s ezzel megalapozhatták a későbbi vonzáskörzeteket. A hármas piackörzetnek a 13. század végén, 14. század elején megindult kialakulása jelzi, hogy Pécs elindult a nagyvárossá, regionális jelentőségű településsé fejlődés útján, s ezzel az Árpád-kori püspöki székhelyek többségével ellentétben megőrizte, sőt tovább növelte szerepét a középkori településstruktúrában.

Remarks on Andrew III of Hungary

Did his recognition of the privileges of the lesser nobility, and the dynastic marriages of the Árpáds, aid Andrew III of Hungary in retaining his throne?

Et consensu uenerabilium patrum archiepiscoporum, episcoporum, baronum, procerum, et omnium nobilium regni nostri, apud Albam, in loco nostro catedrali, ... habita congregacione generali, ... nobilium a sancto progenitoribus nostris data et concessa, que in articulis exprimuntur infrascripturis, ... firma fide promissimus obseruare.
Andrew III at the Diet of 1290

Did his western upbringing, the experience his father, Prince Stephen, had gained during his sojourn at the court of his relative, James I of Aragon, or the family relations the Árpáds of Hungary had established with the ruling dynasty in Aragon during the thirteenth century, influence the domestic policies and foreign diplomacy of Andrew III of Hungary (1290—1301), determine the social constituency of the diets of 1290 and 1298, and prevent realization of Angevin claims to his throne?¹

The „family” data in the Hungarian² and non-Hungarian chronicles,³ royal writs and diplomas,⁴ the related correspondence of the Holy See,⁵ and the letter Andrew III wrote after his coronation to another Aragonese relative, James II of

¹ For text, cf. H. Marczali (ed), *Enchiridion fontium historiae Hungarorum* (Budapest, 1901), cited hereafter as Marczali, *Enchiridion*, 186ff., and 191ff.; also, St. L. Endlicher (ed), *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* (Sankt Gallen, 1849; repr. Leipzig, 1931), cited hereafter as RHM, 615ff., and 630ff.; Akos v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, 2nd ed., tr. Felix Schiller (Berlin, 1904), 318f.; Bálint Hóman — Gyula Szekfű, *Magyar történet* [Hungarian history], 5 vols., 6th ed. (Budapest, 1939), I, 614ff.

² „Chronicon pictum,” cc. 186—87, in Emericus Szentpétery (ed), *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 vols. (Budapest, 1937—38), cited hereafter as SSH, I, 476f.; C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians* (Cambridge, 1953), 133ff.; Hóman—Szekfű, II, 41ff.

³ As, for instance, J. Zurita, *Indices rerum ab Aragoniae regibus gestarum* (Caesaroaugustae, 1578), vol. I, 84; *Chronica regia Coloniensis*, ed. G. Waitz, SSrG (Hannover, 1880; repr. 1978), 184.

⁴ Cf. E. Szentpétery — I. Borsa (eds), *Regesta regum stirpis Árpádianae critico-diplomatica*, 2 vols. (Budapest, 1923—87), cited hereafter as RA, nn. 537, 540, 541; also nn. 198 and 362.

⁵ See A. Potthast (ed), *Regesta pontificum Romanorum*, 2 vols. (Berlin, 1875), n. 6318: „qui cum teneantur et in sua coronatione iuraverit regni sui et honorem coronae illibata servare,” — Ae. Friedberg (ed), *Corpus Iuris Canonici*, 2 vols. (Leipzig, 1879; repr. Graz, 1959), II, 373.

Sicily, where he described the circumstances of the coronation and his goals in governing the realm, may provide an answer to the question.⁶

Most probably, Andrew III had not visited the Iberian peninsula. But the wording of the decrees of the mentioned diets, the tone, text structure of the writ addressed to King James II were nearly identical with the ideas expressed by, and the text of decisions of the thirteenth century Spanish cortes, and with the circumstances under which they were summoned.⁷ The fact that Andrew III had turned to the „knights” the service (lesser) nobility, to represent the country's common interests before the diet points to, already by employing the terminology identical with that of the Iberian cortes, to Spanish influence. On Spanish soil the representatives of towns had played a role in the debates and drafting of resolutions in the cortes. In Hungary, where town life was still stagnant, Andrew III had turned to the service knights: the (lesser) nobility. He publicly acknowledged their constitutional privileges, recognized them as the representatives of common interests in public life,— laid the foundation for constitutional representation in his country's governmental affairs.⁸

According to the report of the Hungarian chronicler, Andrew III, who had succeeded to the throne in 1290,⁹ was a late descendant, the grandson, of Andrew

⁶ See the writ of Andrew III to James II of Aragon-Sicily, RA, n. 3662, with full text; compare text to H. Finke (ed), *Acta Aragonensia: aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II*, vol. III (Berlin, 1922; repr. Aalen, 1966), n. 7, a slightly shorter text; on James II, see also. Ramon Muntaner, *Chronicle*, Hakluyt Society, vol. II (London, 1921), 448ff., and 587ff.

⁷ „...convenimus apud Legionem.. omnes pontifices, abbates et obtimates regni Hyspaniae et issu ipsius regis talia decreta decreuimus;” cf. *Cortes de los antiguos reinos de Leon y de Castilla*, ed. M. Colmeiro, 5 vols. (Madrid, 1861—94; repr. 1990), cited hereafter as *Cortes*, I, n. I, and n. VII, a. I. H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters*, 8th ed. (Weimar, 1968), 182, noted that the cortes in Aragon had secular beginnings, — *ibid.*, 414ff.; R. B. Merriman, „Cortes of the Spanish Kingdoms in the Later Middle Ages,” *American Historical Review*, 16 (1911), 476ff.

⁸ „... cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales;” RA, n. 1546; I. Nagy et al (eds), *Hazai Okmánytár* [Collection of Domestic Documents], 8 vols. (Győr—Budapest, 1865—91), cited hereafter as HO, VIII, 108f.; Timon, 119ff.

⁹ RA, n. 3651; O. von Horneck, *Österreichische Reimchronik*, ed. J. Seemüller, *MGH Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, vol. V, 1—2 (Hannover, 1890—93), cited hereafter as *Reimchronik*, lines 74456—74514; W. Heinemeyer, „Ottokar von Steier und die höfische Kultur,” *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 73 (1936), 201ff.; H. de Boor, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter, 1250—1350*, 3rd ed. (Munich, 1967), 195ff.; A. Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (Graz—Cologne, 1963), 288f.

II of Hungary (1205—35).¹⁰ Upon the death of his second wife,¹¹ Andrew II had taken another wife, the daughter of the margrave d'Este. After the early death of her husband, the Queen returned home to give birth to their posthumous child in her father's house on Italian soil. The son born to her was baptized Stephen, and was regarded as the son of the Hungarian king. When his maternal grandfather was near death, Stephen attempted to take over the margravate, but the grandfather regained his strength and had the prince expelled far away from home. (Interesting is the wording of the chronicler, „avus suus prevalens ipsum remocius au-fugavit.”)¹²

Did the maternal grandfather exile Stephen „far away?” Stephen fled to Spain, to the court of James I of Aragon, whose second wife, Jolanta, was his elder half-sister, the daughter of Andrew II from his second marriage.¹³ The prince had sojourned in Aragon for a period of time, „et ibi aliquamdiu conmutatus,” then went back to Italy; there, the citizens of Ravenna elected him podesta. But he had to leave, went to Venice, where an immensely well — to — do citizen, after he had convinced himself that Stephen was, indeed, the son of the Hungarian king, gave him his daughter in marriage, and made him heir to all of his wealth; „et omnium bonorum suorum participem eum constituit.” In Venice, a son was born to him, whom he named Andrew after his father.¹⁴

Andrew was supported by the advice and aid of his immensely rich uncles, „auxilio et consilio avunculorum suorum, qui erant infinitarum diviciarum.”

During the reign of his nephew, Ladislas IV (1272—90), Andrew entered Hungary, to, as the royal prince, „quod esset dux,” the descendant of Andrew II, demand his inheritance of the realm's territory.¹⁵

¹⁰ Chronicle, c. 186, SSH, I, 475f.

¹¹ Andrew II had married his second wife after his return from the Holy Land in 1218, — *ibid.*, I, 475, 16—18, and I, 464f. The Chronicle MS, fol. 62'b, in a „P” initial depicted King Andrew II as a „crusader;” cf. *Chronicon pictum — Képes Krónika*, ed. Dezső Dercsényi, 2 vols. (Budapest, 1963), vol. I (facsimile).

¹² SSH, I, 475, 13 — 476, 5; and, „Chronicon Poseniense,” *ibid.*, II, 45, 16—30.

¹³ *Ibid.*, I, 476, 5—7; F. O. Brachfeld, *Dona Violante de Hunaria, reina de Aragon* (Madrid, 1942); J. S. Brundage, *Lax, Sex and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago—London, 1987), 422f., and n. 27.

¹⁴ SSH, I, 476, 8—15; and, II, 46, 4—9; Mór Wertner, *Az Árpádok családi története* [The family history of the Árpáds] (Nagybecskerek, 1892), 550ff.

¹⁵ SSH, I, 476, 15—19; II, 46, 10—13; Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon* [Feudal particularism in medieval Hungary] (Budapest, 1979), 32ff.

The chronicler provided no further details, but from his matter of fact assertion one may conclude that the wealth of the immensely rich uncles had made Andrew politically (that is, financially) a wholly independent claimant to the Crown. Because of his family descent, „quod esset dux”, he had claimed the right to establish, during the reign of his predecessor, a firm foothold in the country, so that he, in time, gain access to the Hungarian throne.¹⁶

Therefore, from the next sentence of the chronicler it logically follows that, after Ladislas IV had been murdered, the barons of the realm „feliciter” crowned Prince Andrew.¹⁷

The chronicler’s statement reveals a twofold concept: one, that Andrew’s coronation had occurred right after the assassination of Ladislas IV, — a question of principle in constitutional law in that he had to claim his inheritance.¹⁸ Two, that it was the barons of the realm, *barones regni*, who had crowned him.¹⁹ As if the chronicler had totally excluded the archbishop of Esztergom from his constitutional public function of anointing and crowning the kings of Hungary,²⁰ — in spite of the fact that, as it is clearly evident from the royal writs and from the preface of the 1290 diet, it was Archbishop Lodomér of Esztergom who had performed his coronation.²¹ As if the author of this segment of the Chronicle wished to emphasize that Andrew could not have been crowned without the support and cooperation of the country’s barons; and, since it was they who had made him king, they could also deprive him from his throne.²²

¹⁶ He must have „visited” Hungary before. — „in Hungariam subintravit,” SSH, I, 476, 17, and note 7.

¹⁷ Ibid., I, 476f.; the Posen Chronicle left out „feliciter,” *ibid.*, II, 46, 10—12.

¹⁸ In one Chronicle MS, the term „barones regni” had been omitted, *ibid.*, I, 476, 22; see further RA, n. 3651; Reimchronik, lines 41263—41292; Timon, 339, and 520ff. Andrew III knew that his *regiminis potestas* depended upon receiving the Crown, — cf. RA, n. 3900 (dated it January 10, 1293); Georgius Fejér (ed), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 42 vols. (Budae, 1842—44), cited hereafter as CD, VI—1, 237f., where it was dated Jan. 10, 1292! See further RA, n. 3880; CD, VI—1, 196f.; J. B. Tkalčić, *Monumenta historica episcopatus Zagradiensis saec. XII et XIII*, vol. I (Zagreb, 1873), 228f.; Joseph Deér, *Die heilige Krone Ungarns* (Vienna, 1966), 216f.

¹⁹ SSH, I, 476, 20.

²⁰ Cf. Potthast, nn. 3725, 1896, 2328, in Migne, PL, 216, 50, 215, 463bc, and 215, 56; Z. J. Kosztolnyik, *From Coloman the Learned to Béla III (1095—1196: Hungarian Domestic Policies and Their Impact Upon Foreign Affairs* (New York, 1987), 279, and 289, n. 124; 244, and 260, n. 134.

²¹ RA, n. 3705; RHM, 615f.; Enchiridion, 186.

²² In reference to „quidam nobiles regni,” SSH, I, 477, 4—5, see Elemér Mályusz, *A Thuróczy Krónika és forrásai* [The Thuróczy Chronicle and its sources] (Budapest, 1967), 57ff.

The latter instance must have been true, because the chronicler next reported that, although Andrew III had during the second year of his reign defeated the duke of Austria with a large force, certain nobles of the country had, out of spite toward Andrew III, approached Pope Boniface VIII with the request to send them a(nother) king.²³ In view of the fact that Boniface VIII only ascended to the papal throne in 1294, the „quidem nobiles regni” must have affronted the pope with their petition at the very beginning of his pontificate.²⁴

The pontiff recognized Charles Martel of Anjou as king of Hungary, and following the death of Charles Martel in 1295, Boniface VIII acknowledged Charles' seven year old son, Caroberto, as the Hungarian monarch.²⁵ Yet during the life of Archbishop Lodomér of Esztergom, who had crowned Andrew III, the papal curia did not even attempt to intervene in Hungarian affairs. When, however, George Bodoli, elected to succeed the deceased Lodomér as archbishop of Esztergom (whose election was also recognized by the king),²⁶ changed alliances and declared for Caroberto, — consequently, Andrew III had no alternative but to withdraw recognition from him,²⁷ — Rome intervened.²⁸

²³ Cf. RA, n. 3845, dated Dec. 31, 1291, thanking Archbishop Lodomér for negotiating on his behalf with the Duke of Austria, AÜO, X, 27ff.; SSH, I, 477, 3—13; II, 46, 14—20.

²⁴ F. X. v. Funk — K. Bihlmeyer, *Kirchengeschichte*, 2 vols., 8th rev. ed. (Paderborn, 1926—30), II, 248f.; Hans Kühner, *Neues Papslexikon*, Fischer Bücherei (Hamburg, 1965), 79ff.; F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*, 5 vols. (Munich, 1949—57), IV, 24ff.; idem, in *Historische Zeitschrift*, 130 (1928), 40ff.

²⁵ See papal writ, Potthast, n. 25254; CD, VIII—7, 29f.; also, Potthast, n. 25252; A. Theiner (ed), *Vetera monumenta historiam Hungariae sacram illustrantia*, 2 vols. (Rome, 1859—60), cited hereafter as VMH, n. 635. See further, SSH, I, 478, 11—14.

²⁶ Cf. F. Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, 2 vols. (Strigonii, 1873—74), II, 433f.; indeed, on two royal writs issued on Jan. 9, 1298, and one on Jan. 18, Gregory had signed as archpriest of Fehérvár and royal vice—chancellor, RA, nn. 4167, 4168 with text, and 4169. On the royal writs dated Febr. 17 and 24, 1298, Gregory signed as archbishop—elect of Esztergom, RA, nn. 4173, 4174, — CD, VI—2, 122f., and G. Wenzel (ed) *Árpád kori új Okmánytár* [New document collection of the Árpadian age], 12 vols. (Pest, 1860—74), cited hereafter as AÜO, V, 186; on another writ, issued in 1298, — no closer date! — Gregory did, once again, sign as archpriest of Fehérvár. — AÜO, X, 300f., a writ that has an authentic seal, and is yet regarded as falsification. RA, n. 4204.

²⁷ On March 29, 1298, it was Friar Antal, OFM, bishop of Csanád, who had signed as royal vice—chancellor, — RA, n. 4176; CD, VI—2, 124f.

²⁸ Vilmos Fraknói, *Magyarország és a Szentszék* [Hungary and the Holy See], 3 vols. (Budapest, 1901—03), I, 103; Z. J. Kosztoľnyik, „In the European Mainstream: Hungarian Churchmen and Thirteenth Century Synods,” *Catholic Historical Review*, 79 (1993), 413ff.

The pope supported the election of Bodoli, an adherent of the Anjou party, and carefully recognized him as the spiritual and secular caretaker: „procurator,” of the archdiocese of Esztergom.²⁹ But the curia failed to inform Andrew III of its decision, nor did it notify Caroberto about it. Pope Boniface VIII, in his letter of January 28, 1299, turned instead to the country’s population, and, already during the reign of Andrew III, dispatched the eleven year old Caroberto to Hungary.³⁰ (The chronicler of this segment of the record, not very sympathetic to Andrew III,³¹ found it necessary to explain in a whole paragraph the family descent of the Angevin Caroberto.)³²

What were the options of Andrew III under these circumstances? The country was in turmoil, his family descent and claim to the throne had been seriously questioned; therefore, he had to prove that, legally, „ordine geniturae,” and by his coronation, he was the true ruler of the country.³³

The majority of the country’s population supported Andrew III against the barons;³⁴ in view of the fact that public liberties were identical with the liberties of the service nobility, the monarch had to establish immediate contact with them, and with members of the hierarchy who remained loyal to him.³⁵ Actually, it was a twofold problem that had kept him preoccupied. He had to rise to the challenge presented to him by the barons; and, he had to convince the Holy See of the correctness of his, and of the wrongness of Rome’s policy toward him.³⁶

In order to successfully confront his domestic opponents through constitutional means, the king, therefore, needed allies among members of the country’s hierarchy, and certain noble families. Considering the fact that in the Royal Council,

²⁹ As it is evident from a papal writ, — Potthast, n. 24773; VMH, n. 616.

³⁰ SSH, I, 477f.

³¹ Mályusz, 59f.

³² SSH, I, 478, 3—14.

³³ Andrew III to James II of (Aragon-)Sicily, RA, n. 3662, with full text

³⁴ See, e.g., RA, nn. 3989, 3991, 3992, 3996, 4000, 4008—09, 4015, etc.

³⁵ As it is evident from his letter to James II, RA, n. 3662, and from the prefatory note to the dietary acts of 1298, in Marczali, Enchiridion, 191f.

³⁶ Bishops Antal of Csanád (vice-chancellor!) and Benedict of Vác were active in Rome on behalf of the monarch, — cf. V. Fraknói (ed), *A veszprémi püspökség római levéltára* [The archives of the Veszprém bishopric in Rome], 2 vols. (Budapest, 1896—99), II, p. xliii. Peter Bonzano also sojourned in Rome, copies of whose correspondence were printed in AÚO, V, 260ff. Emma Bartoniek, „Az Árpádok trónöröklési joga [The right of inheritance of the Árpáds],” *Századok*, 60 (1926), 785ff.; Deér, *Hl. Krone*, 189ff.

— with whose membership the king had nothing to do; as the chronicler recorded it, it was the barons who had crowned him,³⁷ — the barons had the upper hand who, according to the resolutions of the diets, had met and debated among themselves separately from the nobles,³⁸ Andrew III had to seek out support among those who immediately surrounded him.³⁹ These were the knights: the lesser, or service nobles who, together with members of the hierarchy had, in 1222, called upon his grandfather, Andrew II, for the restoration of their „ancient” rights that dated back to the late ninth century, and for the king to publicly recognize them as the holders of those rights at the annual law-day held at Székesfehérvár.⁴⁰

The essence of the lesser nobles' demands and arguments were determined anew by Simon de Kéza, chronicler of Ladislas IV, who in his *Gesta Ungarorum* explained the idea of „unam eademque nobilitas,”⁴¹ as if to summarize constitutional developments under the reign of his uncle, Béla IV (1235—70). Béla IV had acknowledged, „habito baronum consilio et assensu,” the existence of the nobles' and of the knights: service (=lesser) nobles' estate; „nobiles regni Ungariae, qui universi, qui servientes regales dicuntur,” and had confirmed them in their liberties that dated back to the age of King St. Stephen (nb. 1038).⁴²

³⁷ SSH, I, 476f.; „Chronicon Poseniense,” *ibid.*, II, 46, 13—14.

³⁸ „... exclusis quibuscunque baronibus, prout moris est. ... in unum convenientes, accepta auctoritate ex consensu domini regis et baronum totius regni;” cf. Marczali, *Enchiridion*, 192; RHM, 631f.

³⁹ „... ac universis nobilibus,” says the royal letter, — cf. RA, n. 3662; „... cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales,” reads a royal document, HO, VIII, 108f. (RA, n. 1546); Bálint Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 2 vols. (Berlin, 1940—43), II, 270ff.

⁴⁰ As exemplified by the Decree of 1222 (Golden Bull) of Andrew II, and its re-issue in 1231, — cf. *Enchiridion*, 134ff., in parallel columns; RHM, 412ff., and 428ff.; Hóman—Székfi, I, 491ff., and 507ff.; Z. J. Kosztoľnyik, „Triumphs of ecclesiastical politics in the 1231 *Decretum* of Andrew II of Hungary,” *Studiosorum speculum: Studies in Honor of L. J. Lekai*, ed. F. R. Swietek — J. R. Sommerfeldt (Kalamazoo, MI, 1993), 155ff.

⁴¹ Simon de Kéza, „*Gesta Ungarorum*,” SSH, I, 164ff., esp. cc. 24 — 26, 74, 76, 95 and 97; Macartney, 89ff.; do we have access to the actual manuscript?— J. Gericz, „Adalékok a Kézai—krónika problémáinak megoldásához (Some solutions to the Kéza chronicle question),” *Annales Universitatis Budapestiensis*, sectio hist., 1 (1957), 106ff.; Jenő Szűcs, „Kézai problémák [Questions concerning the work of Kéza],” *Memoria saeculorum Hungariae*, ed. Gy. Székely — János Horváth, vol. I (Budapest, 1974), 187ff. See my review of this volume in *Austrian History Yearbook*, 12—13 (1976—77), 494ff.

⁴² The cause of the nobility had greatly been aided by the fact that the country's social and constitutional developments since the 1250's led to the unification of the lesser nobility: *servientes regis*, with the nobles of the country, *nobiles regni*, in the *nobles' estate*; the Law of 1267 spoke of „universi nobiles regis nostri seu servientes regales.” Cf. RA, n. 1547. Many in servile status were elevated, for services performed, to the

The demands of the lesser nobles were voiced even earlier by the late twelfth century Hungarian chronicler, Anonymus „P. dictus magister,” who had argued that the service nobles of his age were, really, the descendants of the late ninth century conquerors of the mid-Danubian basin. Anonymus noted that the Árpáds were the people’s [national] leaders elected by the chiefs of the conquering Hungarian tribes in the late ninth century, therefore, cooperation between the Árpád dynasty and the service nobility had already been established at that early date.⁴³

One may make a note here/of the remark made by Otto of Freising, — who, admittedly, did not like the Magyars, — that the Hungarian ruler of the House of Árpád was, indeed, a Christian king, who did not assert self serving personal rule.⁴⁴

Andrew III had expressed willingness to comply with the demands of the service nobility. Soon after his coronation he had summoned a diet: *congregationem generalem convenit*, in order to listen to the grievances of his countrymen, to the complaints of the service nobles, and to correct them publicly. On the grounds that the barons had kept him under constant observation, Andrew III himself had summoned the diet in 1290, and approved of its resolutions.⁴⁵ The diet of 1290 recognized, and the monarch sanctioned the constitutional emancipation of the lesser nobility, their right to participate in the conduct of the country’s public affairs.

ranks of the royal (service) nobles, and, to that of the nobility. Since 1251, numerous fort personnel were given noble status, that of the „iobagiones nobiles castris,” — RA, n. 1546. In 1275, the fort personnel at Fehérvár were recognized as service nobles, — RA, nn. 2104, 2605; earlier, nn. 955 with text: 1155 (AÚO, VII, 452f.), and n. 1157. So were the fort guards in Zala county, — and raised to the status of nobility. Cf. RA, nn. 2598, 2635 with text: „in cetum et numerum servientum regalium... duximus transferendos.” Kings Béla IV, Stephen V, and Ladislas IV had issued numerous writs conferring status of nobility upon many. See, e.g., RA, n. 2104: „in numerum, cetum et collegium nobilium regni nostri duximus transferendos;” further, n. 2609, AÚO, VIII, 26ff.; and, RA, nn. 2635, 2637.

⁴³ SSH, I, 33ff., esp. cc. 6, 14, 57; Macartney, 67ff.; Kornél Szovák, „Wer war der Anonyme Notar? Zur Bestimmung des Verfassers der Gesta Ungarorum,” *Ungarn Jahrbuch*, 19 (1991), 1ff.; Gyula Kristó, „Szempontok az Anonymus Gesta megvilágosításához [Some remarks on Anonymus’ Gesta],” *Acta historica Szegediensis*, 66 (1979), 45ff.; Péter Váczy, „Anonymus és kora (Anonymus and his age),” *Memoria saeculorum Hungariae*, I, 13ff, argued for an early thirteenth century date of authorship. Also, Z. J. Kosztolnyik, „A view of history in the writings of Gerhoch of Reichersberg and in the medieval Hungarian chroniclers,” *Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum: II Internationaler Kongress für Hungarologie, Wien, 1986* (Vienna—Budapest, 1989), 513ff.

⁴⁴ Cf. *Gesta Friderici Imperatoris*, S Sr G, ed. G. Waitz — B. v. Simson (Hannover, 1912), i:32; Kosztolnyik, *From Coloman the Learned*, 171 and 177.

⁴⁵ Marczali, *Enchiridion*, 186f.; RHM, 615; RA, n. 3705 (the royal writ was dated Febr. 22, 1291!).

Thereby, the monarch granted them the opportunity to organize themselves in every county, — and, in the process, to gain control of the counties' government, — to become, together with members of the hierarchy, the main support of the ruler against those who had tried to undermine the country's royal government.⁴⁶

The diet of 1290 had followed the main line of provisions determined in the Hungarian Golden Bull of 1222, in relation to the king's domain and it recognized the liberties of the service nobility. But on two essential points it had differed from the Bull of 1222. In article 9, the diet, for instance, declared that the king will name his head officials in accordance with the nobles' consent; thereby, the service nobles had for the first time gained the right to take an active part in forming the country's government.⁴⁷

In article 14, the diet had made it clear that when the Palatine was holding his circuit of county courts of law, he be accompanied, besides the county reeve, — who was the king's and of the barons' nominee, — by four service nobles of the county concerned, who had the right to appeal to the king against any wrongdoing: handing down false sentences, by the palatine.⁴⁸

In such a manner the service nobles appeared as controllers in the judiciary establishing a personal tie with the king, the fountainhead of the country's justice system.

Andrew III had revived the approach taken by Béla IV, who by granting recognition of noble status for the knights: lesser nobles, „servientes regis,” had permanently formed their estate. Béla IV had permitted them to take an active part in judicial proceedings in the county courts of law, in that they could delegate four nobles of the county to accompany the district reeve, when the latter held his circuit of law courts. In such a fashion the monarch had established control by the knights: lesser nobles of the county's administration. By inviting representatives of the knights to the annual law-day at Székesfehérvár, Béla IV had further laid a foundation for a regular meeting of the country diet: „congregatio generalis.”⁴⁹

⁴⁶ Marczali, *Enchiridion*, 186; a section: the first half of the introduction, not printed in RHM, 615!

⁴⁷ *Ibid.*, a. 9.

⁴⁸ *Ibid.*, a. 14. Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* (Development of the Hungarian county) (Budapest, 1988), 100ff.; and, my review in *East European Quarterly*, 23 (1989), 254f.

⁴⁹ For text, see *Enchiridion*, 168f.; RA, n. 1547, and, previously, n. 955 with text, and compare to AÚO, VII, 501f. (anno 1259!); Jenő Szűcs, „Az 1267 evi Decretum és háttere [The Law of 1267 and its (socio-political) background],” *Mályusz Elemér emlékkönyv* [Studies in honor of Elemér Mályusz], ed. É. H.

Encouraged by his success, the monarch, Andrew III, went one step further. In the Diet of 1298, he had effectuated the strongest regulations against the baronial troublemakers. Andrew III had made the diet subscribe to his proposal that, henceforth, next to the barons, members of the hierarchy delegate two bishops, — representing the Esztergom and Kalocsa church provinces, — and, the knights: lesser (service) nobles send two elected delegates to the Royal Council, „toidemque et quasi omnes nobiles regni, quos elegimus.” These spiritual and secular representatives by taking turns every three months in the Royal Council, served the interests of the King and of the country.⁵⁰ At the same time, the diet under the threat of excommunication, obligated the monarch to take necessary measures against thieves, robbers and common criminals in the country.⁵¹

In such a manner the country: ... the people themselves ... were allowed to take an active role in the government. The monarch was constantly accompanied by two delegated high churchmen and two elected knights: lesser nobles. Resolutions reached by the King and the barons in the Royal Council were only sanctioned if consented to by the representative advisors. The „consent” of the latter meant the cooperation of the representative element in the Council.⁵²

The drafting of the text of these resolutions, and their meaning, were strongly reminiscent of the laws of Alfonso the Learned of Leon - Castile,⁵³ and of the pronouncements made by Spanish ruling couples (King and Queen) before (in) their cortes. The monarch, they agreed, could not reign and rule without the advice and consent of the invited members of the higher estates, and the elected representatives of their country: „fecimus concilium, — so reads the text of the cortes' resolutions, — cum episcopis et abbatibus et totius regni optimatibus,” -

Balázs et. al. (Budapest, 1984), 341ff.

⁵⁰ Enchiridion, 191ff., art. 23; in RHM, 630ff., it is art. 20! Ignatius de Batthyány (ed), *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, 3 vols. (Claudipoli, 1824etc.), II, 507, wrote „concilium mixtum,” and so did P. Palazzini, *Dizionario dei concili*, 6 vols. (Rome, 1863— 68), III, 398. Hóman, *Ungarisches Mittelalter*, II, 231ff.

⁵¹ Marczali, *Enchiridion*, 191ff., a. 7.

⁵² *Ibid.*, a. 23; art. 20 in RHM!.

⁵³ In Alfonso X's resolutions, anno 1258, there occurred a reference to „omnes bonos de villas” of Castile and Leon, — *Cortes*, I, n. xiii, preface; R. B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire*, vol. I: *The Middle Ages* (New York, 1918; rep. 1962), 98ff., and 217ff.

(or, as on a following occasion), „cum archiepiscopis et episcopis et magnatibus regni mei, et cum electis civibus ex singulis civitatibus.”⁵⁴

In both instances, by recognizing the public constitutional rights and ancient privileges of the knights: lesser (service) nobility, and through the participation in the Royal Council of the elected delegates of the hierarchy and of the lesser nobility, Andrew III had emphasized the idea of *representation*. In 1290, members of the diet had met „ex consensu... archiepiscoporum, episcoporum, baronum, procerum, *et omnium nobilium* (italics mine!) regni nostri,” for discussion and the enactment of resolutions.⁵⁵

In 1298, it was the King with the barons (in the Council) who had summoned the diet, — they met „ex consensu domini regis et baronum tocius regni, prouti et aliorum,” — so that the prelates and churchmen, and especially the nobles, but not the barons, debate and legislate enactments; „per prelatos et viros ecclesiasticos, *nec non et nobiles* (italics mine) huius regni, exclusis quibuscunque baronibus, prout moris est.” The representatives expressed the mood of the country, addressed its needs, and represented the interests of the people in the Royal Council.⁵⁶

The application to Hungarian politico-social conditions of the idea of constitutional representation was no novelty to Andrew III. He was born and raised on Italian soil, and through his family ties, especially the personal contacts and experiences of his father had made in Aragon, he had been aware of the representative customs of the Spanish cortes, where the interests of the town were spoken for by their elected representatives.

A word of explanation will be in order here regarding Árpádián family ties with the court of Aragon. King Emery of Hungary (1196-1204), the father of Andrew II, was married to Constance of Aragon, the daughter of Alfonso the

⁵⁴ *Cortes*, I, n. iii, and n. vii, art. 3 [and, conclusion, p. 42]: or, „... cum uxore mea. ... notum, facio vobis, ... et presentibus episcopis et vassalis meis et multis de qualibet villa regni mei in plena curia,” *ibid.*, I, n. viii; J. F. O’Callaghan, „The Beginnings of the Cortes of Leon-Castile,” *American Historical Review*, 74 (1969), 1503ff.; T. N. Bisson, „Prelude to Power: Kingship and Constitution in the Realm of Aragon, 1175—1250,” in R. I. Burns (ed), *The Worlds of Alfonso the Learned and James the Conqueror* (Princeton, 1985), 23ff.

⁵⁵ *Enchiridion*, 186ff., introduction.

⁵⁶ *Ibid.*, 191ff., introduction, and a. 23.

Troubadour and the sister of Peter II the Catholic.⁵⁷ In her train numerous Aragonese nobles had arrived in Hungary, as, for instance, the noble named Simon, who became a royal reeve under Andrew II;⁵⁸ or, the beautiful Tota, lady-in-waiting of Queen Constance.⁵⁹ (When Constance had, upon the early death of husband, married the German emperor Frederick II, Tota became the lady-in-waiting of the second wife of Andrew II.)⁶⁰

On Spanish soil, it was the royal couple: the King and the Queen, who had called upon the high churchmen and high nobles of the realm, — although in Leon, the barons had met separately from the high nobility since 1188! —,⁶¹ and the elected town representatives for a meeting (cortes) to debate the restoration of Christianity in the kingdom; „fecimus concilium in castro Cojanza;... cum celebrarem curiam... cum archiepiscopis et episcopis et magnatibus regni mei, et cum electis civibus ex singulis civitatibus.”⁶²

Without the consent of the bishops, nobles, barons and „good men” of the kingdom,⁶³ the Spanish sovereign could not enact laws, bring forth resolutions, declare war, or conclude peace: „promisi etiam, quod non faciam guerram vel pacem vel placitum, nisi cum concilio episcoporum, nobilium, et bonorum homi-

⁵⁷ SSH, I, 463, 9—13; „Chronicon Poseniense,” *ibid.*, II, 41, 19—20. Gabriel Jackson, *The Making of Medieval Spain* (London — New York, 1972), 82, and 118. On August 10, 1291, James II of (Aragon-)Sicily had dismissed „Amor et Gabriel de Ungaria fratres... versus partes Ungariae transituri;” they had, decades earlier, arrived in Aragon with their grandfather, — cf. Finke, III, 16, note to n. 7; on James II, *ibid.*, III, 623ff.

⁵⁸ See RA, nn. 393, 443, 495, 712, 731—32, and 746, dealing with, mentioning Reeve Simon; also, SSH, I, 190f.

⁵⁹ On Tota, see RA, n. 393; CD, III—1, 316f., and compare with RA, n. 198, CD, III—1, 318f.

⁶⁰ Cf. Zurita, I, 103; Iohannis Victoriensis *Libri certarum historiarum*, S Sr G, ed. F. Schneider (Hannover—Leipzig, 1909), 299, 312, 332f., 367.

⁶¹ *Cortes*, I, 39ff., n. vii.

⁶² *Ibid.*, I, 39ff., n. iii. Compare to „... una nobiscum venerabilium episcoporum cetu reverendo et totius regni primatum et baronum glorioso colegio, civium multitudine destinatorum a singulis civitatibus considerente, ego Alfonsus... multa deliberatione prehabita, de universorum consensu hanc legem edidi mihi et a meis posteris omnibus observandam;” *ibid.*, I, n. x, preface. R. A. McDonald, „Law and Politics: Alfonso’s Program of Political Reform,” in Burns, *op. cit.*, 150ff.

⁶³ „Ricos hombres;” „ricos omnes” (from Latin *regere, reaens?*); „Grossvasalle, die ricos hombres... grundbesitzender Hochadel,” — Mitteis, 416. In Aragon „der Adel in zwei Stande zerfiel, ricos hombres und infanzones,” *ibid.*; J. N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms, 1250—1516*, 2 vols. (Oxford, 1976), I, 304.

num, per quorum consilio debeo regi."⁶⁴ The appearance of the Hungarian Golden Bull issued in 1222 by Andrew II, grandfather of Andrew III, reflected Aragonese influence upon the Hungarian court. The daughter of Andrew II, Jolanta, was married to James I of Aragon.⁶⁵

In 1222, the Hungarian lesser nobility, supported by members of the hierarchy, demanded from Andrew II recognition of their „ancient” constitutional privileges (that, they claimed, dated back to the times of King Saint Stephen [*ob.* 1038], and, even earlier, to the land-conquest by their urforefathers in the 890's), and not without success. „Nos igitur eorum petitioni satisfacere cupientes in omnibus, ... concedimus tam eis, quam aliis hominibus regni nostri libertatem a sancto rege concessam,” - had Andrew II agreed with their request.⁶⁶

On the Iberian peninsula such privileges had already been recognized in that the body of corporate function of bishops, higher nobility and barons, and the elected town representatives had consented to the king's legislation. „... et totius regni primatum et baronum glorioso colegio, civium multitudine destinatorum a singulis civitatibus consistente, ... de universorum consensu hanc legem edidi mihi et a meis posteris omnibus observandam,” - recorded the keeper of the Iberian cortes' proceedings.⁶⁷

Andrew III wrote to his relative, James II of (Aragon-)Sicily soon after his coronation, — in its terminology, the expressions used in this letter were almost identical with the wording of the prefatory note to the resolutions of the 1298 diet,⁶⁸ — that he had obtained the crown through the cooperation of his higher

⁶⁴ Cortes, I, n. xiii; *Las siete partidas del Sabio Rey don Alfonso el Nono*, ed. G. Lopez, 3 vols. (Salamanca, 1555; repr. Madrid, 1974), I:1, 18—19; II:1, 11; O'Callaghan, *op. cit.*, 358ff.; A. Ballesros Beretta, *Alfonso X el Sabio* (Barcelona, 1963).

⁶⁵ SSH, I, 476, 5—7; Burns, *op. cit.*, 211ff.; O'Callaghan, *op. cit.*, 346f.

⁶⁶ The Hungarian „Golden Bull” of 1222, preface, see Enchiridion, 134a; RHM, 412f.; J. Deér, „Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas II von 1222,” *Schweitzer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, 10 (1952), 104ff.

⁶⁷ Cortes, I, n. ix, — a view held by John of Salisbury: „Princeps vero capitis in re publica obtinet locum uni subiectus Deo et his qui vice illius agunt in terris, quoniam et in corpore humano ab anima vegetatur et regitur; see his *Policraticus*, ed. C. C. J. Webb, 2 vols. (Oxford, 1909), v:2. E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: a Study in medieval political theology* (Princeton, 1957), 93ff., and 207f., and note 42, — an argument challenged by Hans Liebschutz, „Chartres und Bologna: Naturbegriff und Staatsgedanke bei Johann von Salisbury,” *Archiv für Kulturgeschichte*, 50 (1968), 3ff., eps. 18ff., and 19, n. 43; idem, *Medieval Humanism in the Life and Writings of John of Salisbury* (London, 1950), 20f.

⁶⁸ As, for instance, the Diet of 1298, art. 1.

clergy, higher nobility, barons, and especially the service nobility and church prelates, „ac universis nobilibus, necnon ecclesiarum prelati” (italics mine), because it was they who had recognized him as the natural lord of the country! He was governing the kingdom through their consensus to restore law and order, preserve peace, and, by the grace of God, to reign and rule in the interest of his people.⁶⁹

The observation made by Bálint Hóman in this respect, that it was common consensus (that had been) reached in the country that elevated Andrew III to kingship, although his reign was only made possible through the coordination of interests of various political groups (parties?) that had previously opposed each other, is correct, and supports the explained point of view.⁷⁰

Next to the quoted chronicles, it is the letter Andrew III wrote to James II that provides decisive evidence of Iberian influence upon constitutional representative developments in the Hungarian diets of the 1290's. In this writ Andrew III, first, *announced* that he had constitutionally been crowned; „successimus... in totius regni Hungariae gubernaculum, solium et coronam iure et ordine geniturae.” As it is further evidenced by the introductory lines of the resolutions of the 1290 diet, he had obtained the crown in a constitutional manner in being crowned by the Archbishop of Esztergom at Székesfehérvár, „apud Albam, in loco nostro cathedrali, annuente domino fuissemus coronati. ”

Second, he *explained* that he had obtained the throne through the support of the higher clergy, higher nobility, barons, and especially the service nobility, - and other church prelates, „ac universis nobilibus, necnon ecclesiarum prelati.” Consequently, third, he *promised* that he will fulfill his obligations in accordance with the oath of coronation he took⁷¹ by maintaining law and order in the land, and by serving the common interests of his people; „ut regnum... in assumptione et coronatione nostra in pacem et concordiam... cupimus... conformari,”⁷² - almost to echo the words in the text of resolutions of the cortes of Alfonso X the

⁶⁹ RA, n. 3662.

⁷⁰ Hóman—Szekfi, I, 615; Fritz Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*, tr. S. B. Chrimes (Oxford, 1939), 188f.

⁷¹ Reimchronik, lines 41263—41292; Helene Wierunowski. *Vom Imperium zum nationalen Königtum* (Munich—Berlin, 1930), 141ff. See further the papal writs in Potthast, nn. 7443 and 9080; the oath of King Andrew II, RA, n. 224, — was re-written by Pope Innocent III, in Potthast, n. 3712; CD, III—1, 90f.

⁷² RA, n. 3651.

Learned: „per quorum consilio debeo regi.”⁷³ The Hungarian Crown was the symbol of constitutional royal power: its usage at the coronation of Andrew III (and, later, at the 1310 coronation of Charles I Anjou of Hungary) had been the prerequisite of the constitutional exercise of that power.⁷⁴

In this letter, therefore, Andrew III emphasized two arguments: first, it was the high clergy, high nobility, barons *and* the knights: service nobility⁷⁵ who had supported his rights to the crown by recognizing him as the natural, that is, constitutional lord of the kingdom: „in dominium et ut dominium naturale.”⁷⁶ Such a point of view was even supported by the writ of Pope Boniface VIII, dated May 31, 1303, where the pontiff, perhaps not so willingly, spoke highly of the family tree of the Árpáds,⁷⁷ - as if to provide living evidence of the successful diplomatic activities of the envoys Andrew III had finally dispatched to the papal curia.⁷⁸ It is known that Peter Bonzano had acted as royal ambassador in Rome representing the interests of Andrew III at the papal court, and he was aided by bishops Antal of Csanád and Benedict of Vác, also sojourning in Rome.⁷⁹

The second point of view is that since it was the members of the hierarchy, high nobility, and service nobility who had made him king, Andrew III performed his duties through the cooperation of the estates of the hierarchy, aristocracy, and the knights: service nobility, whose members had represented the realm's common interests before the king, the diet, and in society.⁸⁰

⁷³ *Cortes*, I, n. vii, a. 3; the laws were issued by the ruler with the consensus of all concerned, — *ibid.*, I, n. viii, a. 1.

⁷⁴ *Enchiridion*, 205ff.; Hóman—Szekői, II, 52f.; Kantorowicz, 339, and 355, n. 144.; compare with Friedrich Heer's idea on „Weihe und Krönung”, in his *Die Tragödie des Heiligen Reiches* (Stuttgart, 1952), 216f.

⁷⁵ On western concepts of the „lesser” — or, service nobility, „serf— knights”, see A.L. Poole, *Obligations of society in the XII and XIII centuries* (Oxford, 1946), 35ff.: on „knights;” on class distinctions among the nobility, see Marc Bloch, *Feudal Society*, tr. L. A. Manyon (Chicago, 1961), 320ff., esp. 332ff.: serjeants and serf-knights.

⁷⁶ RA, n. 3662.

⁷⁷ Cf. Potthast, n. 25254; CD, VIII—7, 29ff.

⁷⁸ Three of Peter Bonzano's letters survived, — cf. AÚO, V, 260ff.

⁷⁹ On the two bishops, see Fraknói, *Veszprémi püspökség*, II, p. xliii.

⁸⁰ Diet of 1298, art. 23 [RHM, a. 20!]

Town life in Hungary was still stagnant in the later thirteenth century.⁸¹ According to the remarks made by the Hungarian chronicler,⁸² and by earlier non-Hungarian chroniclers, such as Deo de Deogilo,⁸³ Cosmas of Prague,⁸⁴ and Arnold of Lubeck,⁸⁵ the town dwelling social burgher element of western European style had not, as yet, become firmly established in Hungary.⁸⁶ It was only King Béla IV who had begun a serious attempt at establishing towns in the kingdom.⁸⁷ By inviting foreign settlers, Italian craftsmen and merchants, Béla IV supported the development of town life.⁸⁸

Towns aided by the increase of trade, commerce, and industrial activities also began to play a role in the defenses of the realm.⁸⁹

⁸¹ Cf. RA, n. 3841; or, RA, n. 3846 to the effect that the merchants of Regensburg had to enjoy royal protection during their stay in the country. C. T. Gemeiner, *Chronik der Stadt Regensburg*, vol. I (Regensburg, 1800), 432f.; AÚO, V, 32f. Also, RA, n. 4133, on the poverty of the citizenry of Sopron: „et paupertatem, inopiam seu depressionem civium ac omnium hospitem nostrorum in eadem civitate nostra Supruniensis;” AÚO, V, 171f.; L. Gerevich, „The Rise of Hungarian Towns Along the Danube,” in his *Towns in Medieval Hungary* (Budapest, 1990), 26ff.

⁸² See Rogerius, „Carmen miserabile” about the Mongol invasion of Hungary in 1241—42, c. 39, SSH, II, 584; he spoke of the town of Pest as a German village, c. 16, *ibid.*, II, 562, and of Varad, c. 34, *ibid.*, II, 576ff. See the royal charter issued for Pest, RA, n. 781; RHM, 466ff. Compare to Alfons Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, 2 vols., 3rd rev. ed., ed. Erna Patzelt (Cologne—Graz, 1962), I, 95ff.: „das Stadtwesen;” further, Emma Lederer, „A legrégebbi magyar iparososztály kialakulása [Formation of the oldest segment of the Hungarian manufacturing working class],” *Századok*, 62 (1928), 494ff.

⁸³ Cf. Odo de Deuil, *De professione Ludovici VII in orientem*, ed. V. G. Berry (Latin—English) (New York, 1948), 30.

⁸⁴ Cf. his „Chronica Bohemorum,” MGHSS, IX, 64, 13—14; 96, 2—3; 105, 29—33. J. Loserth, „Studien zu Cosmas von Prag: ein Beitrag zur Kritik der althöhmischen Geschichte,” *Archiv für österreichische Geschichte*, 61 (1880), 1ff., esp. 29f.

⁸⁵ „... in civitatem venisse, que dicitur et metropolis;” Arnold of Lubeck, *Chronica Slavorum*, ed. G. H. Pertz, S Sr G (Hannover, 1868; repr. 1978), iv:8.

⁸⁶ An impressive study by Elemér Mályusz, „Geschichte des Burgertums in Ungarn,” *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 29 (1927—28), 365ff.; Erik Fügedi, „Das mittelalterliche Ungarn als Gastland,” *Die deutsche Siedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, ed. W. Schlesinger (Sigmaringen, 1975), 471ff.

⁸⁷ Ambrus Pleidell, „A magyar városfejlődés néhány fejezete [Chapters on the development of towns in Hungary],” *Századok*, 68 (1934), 1ff., 158ff., and 276ff.. — a fundamental work.

⁸⁸ *Ibid.*, 13.

⁸⁹ Béla IV gave the landholdings of the fort personnel to the citizens of Sopron, RA, n. 1642; CD, IV—3, 513f. Gerevich, *Hungarian Towns*, 28ff.

The merchant social stratum in Hungary, if and where it had existed at all, had been far too preoccupied with its own affairs.⁹⁰ Its members did not have the time, nor the desire to care for public common interests.⁹¹ May it suffice here to refer to the rather uncivil confrontation between the archbishop of Esztergom and the merchants of Esztergom over taxes, business and money matters.⁹² Therefore, Andrew III had no alternative but to turn to the knights, - the service nobility of the country, instead of a non-existent „flourishing middle class” town dweller stratum.⁹³ The knights, - service nobility by their county to county organization (=the county estate!) spoke for the interests of the entire country before the king in the Royal Council, and before the diet (that had been summoned by the king).⁹⁴

In the 1298 diet, members of the higher clergy were the ones who placed into writing the issues to be debated, and the resolutions that had been enacted in the assemblies.⁹⁵ Although the King and the barons were expected to sanction the enactments of the diet, the text of those resolutions drafted by members of the hierarchy did voice, did publicly express the country's common welfare.⁹⁶ The resolutions were enacted by the diet that had assembled with the full knowledge of the monarch, but without his presence, but it was he, and the barons in the Royal Council, — that included *representatives* of the hierarchy and of the service nobility, — who had to sanction them.⁹⁷

Andrew III, the last Árpád scion, was born and raised on western soil. Through the marriage ties of his family with Aragon he had been made aware of the representative element, of the function and importance of the Iberian cortes in public

⁹⁰ Cf. RA, nn. 3659—60.

⁹¹ „... quod cum cives seu hospites nostri de Suprunio” be tax-exempt „sicut cives Albenses et Budenses, per tocius regni nostri climata;” RA, n. 4132; AÚO, V, 172f

⁹² RA, n. 3699; AÚO, V, 20ff.; Knauz, II, 354ff.

⁹³ Cf. RA, nn. 3852 with text; 3857, AÚO, V, 61f.; 3890, AÚO, V, 68f., and 269; 3908, CD, VI—1, 242f.; 3910 with text; 3939 with text; 4008 with text, and 4015 with text, etc.; Jerő Szűcs, Nationalität und Nationalbewusstsein im Mittelalter. „Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae.” 18 (1972), Iff., and 245ff.

⁹⁴ Idem, „Theoretische Elemente in Meister Simon de Kézas Gesta Ungarorum, 1282—85,” in his *Nation und Geschichte: Studien* (Vienna, 1981), 263ff., esp. 274ff.

⁹⁵ RHM, 631.

⁹⁶ „... tractare cepimus de his, per que regie magnificencie et statui regni tocius, ac eciam ipsarum ecclesiasticarum personarum et ordinum aliorum consueretur.” *Ibid.*

⁹⁷ *Ibid.*, 1298, art. 20; in *Enchiridion*, art. 23!

life. He had, indeed, been prepared to become the king of his country. He had brought under roof the historic trend of his country's constitutional development that had its origins in the times of Prince Géza (972-97).⁹⁸ In the tenth century, the descendants of the conquerors of the land in the 890's, — who were, or were regarded to be the urforefathers of the service nobility of the thirteenth century, — had, together with the King, played a role in the government of the public good.⁹⁹ This trend had been further revived by the issue of the Hungarian Golden Bull in 1222, that had not only smoothened the road toward representative participation in public affairs of the kingdom during the 1290's, but rightly made the last Árpád king the first constitutional monarch of his country.

⁹⁸ Anonymus, c: 57, *SSH*, I, 114, 8—11; the „Zagreb Chronicle” must have regarded Prince Géza [d. 997] as Géza the First: „primus fuit dux Geycha, pater beati Stephani regis” (ibid., I, 206, 14—15), because he spoke of King Géza I (1074—77) as Geycha (ibid., I, 209, 4), and of King Géza II (1141—62) as „Geycha tertius” (ibid., I, 210, 7).

⁹⁹ On this, see Anonymus, cc. 40 and 41, *SSH*, I, 83ff.; and, ibid., I, 114, 9—11 (c. 57); Keza, c. 42, ibid., I, 172, 5—8; the Chronicle, c. 62, ibid., I, 311, 18—20. Further, the impressive original study by Kálmán Gouth, „Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban [The ideal and the real in the royal legends of the Árpáadian age],” *Erdélyi Múzeum*, 49 (1944), 304ff., esp. 325.

KOVÁCS LÁSZLÓ

Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban

(A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja)

Kalmár János (1899–1977) emlékének

Miután kiderült, hogy az Akadémiai Kiadó végleg elfektette azt a nyomdakész tanulmánykötetet, amelyben hosszabb cikket írtam a 10. sz. második fele és a 11. sz. eleje közé keltezhető magyarországi kétélű kardokról,¹ az időközben már részben el is avult munkám értékelő részét átdolgozott szövegű önálló tanulmányban adtam közre,² majd megjelentettem kibővített adattárát,³ s végezetül a honfoglaló magyarok „korai” kétélű kardjaira vonatkozó feltevés vizsgálatát tartottam szükségesnek.⁴ A régebbi szakirodalomban ugyanis egy-három kardot kiemeltek a fenti időhatárok közül, s korábbiaknak, azaz a 10. sz. elejéről, első feléből származóknak tekintették őket. E korhatározás vizsgálatára két szempontból is sort kellett kerítenem, mert
1/ az újabb közlemények szerzői anélkül, hogy eljárásukat megmagyarázták volna, ilyen megkülönböztetést már nem tettek,⁵

¹ László KOVÁCS: Remarks on the evaluation of 10th–11th century Hungarian double-edged swords. In: *Studies in ancient history and economy*. Ed. by László Castiglione—János Makkay. Budapest 1981. Kézirat az Akadémiai Kiadónál archíválva.

² KOVÁCS LÁSZLÓ: Szablya — kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *Archaeologiai Értesítő* (a továbbiakban ArchÉrt) 117 (1990) 39–49; UA. Waffwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10–11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* (a továbbiakban FascArchHist) 6 (1993) Lódz 45–60.

³ KOVÁCS LÁSZLÓ: Adattár a 10–11. századi magyar kétélű kardok kárpát-medencei listájához. *Communications Archaeologicae Hungariae* (a továbbiakban CommArchHung) 1994. Sajtó alatt.

⁴ Természetesen ezt a kérdést is érintettem: vö. KOVÁCS 1990 (2.), 42–43; KOVÁCS 1993 (2.), 49.

⁵ Pl. Mechthild SCHULZE: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs: Zur Münzchronologie altungarischer Gräber. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* (a továbbiakban JRGZ) 31 (1984), 505, 514–514, 504: Abb. 32; Attila KISS: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Hrsg. von Herwig Friesinger — Falko Daim. 2: Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung (a továbbiakban VKF) 9 (1985), 233, 299–303, Karte 16.

2/ még nem kapott jelentőségének megfelelő értékelést az, az elsősorban Fettich Nándornak a harmincas években elért kutatási eredményeire⁶ alapozott feltevés, hogy a honfoglaló magyarok már némi nehézlovassággal is rendelkeztek.⁷ Ezt a feltevést bírálatal nélkül érte utól a feledés,⁸ s emiatt a honfoglaló magyarok első generációjának régészeti hagyatékát éppen a keleti párhuzamok nyomán követésével körvonalazni kívánó Mechthild Schulze-Dörrlamm a kétélű kardot nem is vette fel a tanulmányozni szükséges tárgytípusok sorába.⁹

A szóban forgó „korai” kétélű kardok a következő lelőhelyekről valók: Ladánybene (Bács-Kiskun m.) — Benepusztá, Székesfehérvár (Fejér m.) — Bikaszi-

⁶ Fettich Nándor a magyarok levediai lakóhelyét a Donyec és a Don közére lokalizálta, ahol természetesen erősen magyar—normann (kijevi óorosz) kapcsolatok alakulhattak ki. Véleménye szerint, e „kapcsolatok legfőltűnőbb emlékei a normann kardok, amelyek részben a honfoglaló magyarokkal együtt jutottak Levediaiból Etelközön át a mai Magyarországra.”: FETTICH Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. *Archaeologica Hungarica* (a továbbiakban ArchHung) 21 (1937), 52; UA.: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztinián. Bp. 1938, III. 516. Bár maga 22 normann kardot sorolt fel, csupán a ladánybene—benepusztai sír példányáról állította azt, hogy a honfoglalók első generációjához tartozó, 60 év körüli életkorában elhunyt vitéz fegyvere, viseletének némely ékességével együtt a megelőző hazából származott: UA. 1937, 52, 71; vö. UA. A levediai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933), 396—397; UA.: Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság. Budapest 1933, 5—6.

⁷ Fettich Nándor rámutatott, hogy a kétélű kardnak, „a nyugat- és észak-európai harcmodor e sajátos fegyverének ily nagymérvű fellépése a pogány magyarság körében arra vall, hogy a kijevi állammal való érintkezések már a levediai korszakban mélyebb kultúrhatások befogadására vezettek s ezek ismét a magyarság katonai szervezetébe újabb, nem steppei elemek felvételét eredményezték.”: FETTICH 1933 (6.), 396—397. László Gyula csatlakozott e véleményhez, mert nem tudott szabadulni az akkor egyetlen korainak tartott kard, a ladánybene—benepusztai elfogadott keltezésétől, ezért fogalmazott úgy, hogy a honfoglaláshoz közel álló időben „fejdelmeink és hadnagyaink ... szablyát viseltek, világos tehát, hogy a vezetésük alatt álló sereg fegyvere is szablya lehetett. A déloroszországi norman kereskedőktől vásárolt kétélű kardok némi szerephez juthattak a jelentőségben messze a könnyű lovasság mögött maradó korai nehéz lovasságnál, de a magyar harcrend szervezetében ekkor még nem idéztek elő mélyreható változást”: LÁSZLÓ Gyula: Fettich Nándor, A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. *Folia Archaeologica* (a továbbiakban FolArch) 1—2 (1939) 232.

⁸ Vö. BOROSY András: Magyarország hadügye a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. Főszerk.: Liptai Ervin. Budapest 1984. I. Szerk.: Borus József, 15—17; KRISTÓ Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986, 178—182.

⁹ A tárgyalat szablyáknál valamivel későbbi időre, azaz a 10. sz. második harmadától keltezte mind a kardokat, mind a szablyamarkolatú kardokat, amelyeket ezért témája kifejtésénél nem is vett figyelembe: Mechthild SCHULZE-DÖRRLAMM: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *JRGZ* 35 (1988) 394.

get (vagy Rádiótelep) A. sír¹⁰ és Szered (Sereď, okr. Galanta, Szl.) — Mácséd, II. temető 7./55. sír.¹¹

A ladánybene-benepusztai „kardról” már korábban kifejtettem, hogy ez az ábrázolás nélkül elveszett fegyver nem kard volt hanem szablya, amit az első közlésben megadott pengeszélesség (1 hüvelyk azaz 2.634 cm) bizonyít, s nem mond neki ellent az ugyanott használt „egyenes kard” megnevezése sem, mert a 19. sz. végén csak kialakulófélben lévő magyar régészeti szaknyelv még nem ügyelt az egyenes kardok és az ívelt pengéjű szablyák szabatos megkülönböztetésére.¹²

A szeredi sír fegyverének a többi kétélű kardnál korábbi volta azért vetődött fel, mert olyan temetőből került elő, amelynek egyéb temetkezéseiben kalandozás kori érmék láttak napvilágot,¹³ s ezért az egész sírmező a 10. sz. első felére keltezhetőnek látszott.¹⁴ Kétségtelen, hogy a temető ilyen korhatározásának az érméi alapján nyert 919., ill. 926. évi terminus post quem adatok nem mondanak ellent, kétélű kardjának e rangos temetőben való felbukkanása pedig elüt e fegyverek zömének köznépi sírból/temetőből való származásától is,¹⁵ mégis e kard — bár

¹⁰ BAKAY Kornél: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihöz. Dunántúli Dolgozatok I (1965) 35; UA.: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisation des fürstlichen Heeres. Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (a továbbiakban ActaArchHung) 19 (1967) 172.

¹¹ „Die zweischneidigen Schwerter aus altmagyarischen Gräbern in der Slowakei gehören gegenwärtig bis auf eine Ausnahme (Sereď) in die zweite Hälfte des 10. Jh.“: Alexander RUTTKAY: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. II: Slovenská Archeológia (a továbbiakban SlovArch) 24 (1976) 365; I: SlovArch 23 (1975) 174—175; vö. Anton TOČÍK: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca Catalogi 3 (1968) 54.

¹² László KOVÁCS: Der Säbel von Benepusztá (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecskemét). ActaArchHung 32 (1980) 309—316.

¹³ 8./55. sír: I. Berengár itáliai király (888—915) átlukasztott milánói denára és I. (Madarász) Henrik német király (919—936) átlukasztott strassburgi denára; 12./55. sír: Provence-i Hugó itáliai király (926—931) átlukasztott milánói denára: vö. TOČÍK 1968 (11.), 49—57; László KOVÁCS: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologici Hungariae 19 (1989) 64—65: Nr. CXVa-b. 350—352.

¹⁴ Alexander Ruttkay szíves levelében fejtette ki a tanulmányában csak megemlített véleményét; segítségét ezúton is megköszönöm.

¹⁵ Talán hasonlóan rangos temető volt a kalandozás kori idegen érmét és szablyamarkolatú kardot azonos sírban tartalmazó alábbi néhány sírmező: Bodrogvécs (Več, okr. Trebišov, Szl.): „tarsolylemez” sírjának terminus post quem dátuma 895/896—, Szeged (Csongrád m.) — Csongrádi út 1. sírjának terminus post quem adata 948—. Az alábbi köznépi temetőkben egyaránt volt idegen vagy magyar érme és kétélű kard, de nem ugyanazon sírban: Csekej (Čakajovce, okr. Nitra, Szl.) — Kostolné dűlő, Hajdúdorog (Hajdú-Bihar m.)

nem lehetetlen, hogy a kalandozások során szerzett példánnyal van dolgunk¹⁶ — semmiképpen sem lehet még korábbi, azaz Levédiából vagy Etelközből behozott fegyver.

A székesfehérvár-bikaszigeti/rádiótelepi A. sírnak és kardjának kérdése részletesebb tárgyalást igényel. 1923. április 21-én a vizenyős területre benyúló földnyelven, földelhordó munkások „ezüstdrótra akadtak. Ezt követve kb. egy méter mélységben kardot találtak, majd tovább kutatva egyéb tárgyak is kerültek elő. A talált tárgyakat a rádiótelep felügyelője vette őrizetbe. Jelentést kapva a leletről, azt április 22-én” Marosi Arnold a múzeum számára átvette, s intézkedett, „hogy a lelet környékét tovább ne bolygassák, hanem várják meg annak szakszerű átkutatását. Sajnos a kedvezőtlen idő miatt ezt nem sikerült mindjárt foganatosítanunk, miközben híre érkezett, hogy a lelet helyét teljesen feldúlták. Erre április 26-án a ciszt. r. főgimn. cserkészeivel a kihányt földet átrostáltuk, mikor újabb leletrésztetek kerültek elő és hozzájuk a munkások is szolgáltatottak még néhány darabot. A rendszeres ásást április 30-án kezdtük meg a talált tárgyak fekvőhelyének teljes feltárásával, miközben lófej és lábszárcsontokra akadtunk. Embercsontok azonban nem kerültek elő. Állításuk szerint a munkások sem találtak, hangoztatva, hogy a tilalom kiadása után nem bántották a sírt. Gyanunkat azonban nem sikerült eloszlatniok, mert megállapításunk szerint a sírt fenéig kiásták és a kihányt, átrostált föld között három emberfog is akadt...Május 1-én a sír közvetlen környékét ástuk fel. Munkánk eredménye egy mellékletnélküli csontváz volt a lovassírtól délre 5—6 m távolságra. Különböen itt is megtaláltuk a kincset kereső turkálás nyomát.”¹⁷ Az A. sír fentebb részletezett módon előkerült mellékletei: füles bronzpityke, kétélű kard, nyéltámaszos balta, trapéz alakú kengyelpár, csikózábla, ismeretlen rendeltetésű „bronzszeggel összefoglalt két csontlemez bőrmaradványokkal”, faveder vasabroncsai és füle, sima, valamint vékonyabb és vastagabb fonott ezüstdrótdarabok, ezürtlemez töredékek, 4 arany lemezszalag, kerek aranylemezke és vastöredék-

— Temetőhegy, Komáromszentpéter (Dolný Peter, okr. Komárno, Szl.) — Kistrét, Napkor (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) — Vásárosnaményi út, Ógyalla (Hurbanovo, okr. Komárno, Szl.) — Bagota (časť Bohatá), Szob (Pest m.) — Kiserdő, Szob — Vendelin földek, Újkígyós (Békés m.) — Tanya 38. és végezetül egyetlenként, Szentes (Csongrád m.) — Szentlászló szablyamarkolatú karddal.

¹⁶ Hasonló magyarázat a kajárpéc (Győr-Moson-Sopron m.) — gyüri kavicsbányában talált sír egyéltű kardjával kapcsolatban is felmerült: vö. KOVÁCS László: Honfoglaló magyar leletek a kajárpéc — gyüri kavicsbányában. *CommArchHung* (1992) 166.

¹⁷ MAROSI Arnold: A székesfehérvári rádiótelepi ásás. *ArchÉrt* 40 (1923—26) 245—246.

kek. A temetkezés egykori gazdagságát megítélni nem lehet, hiszen kibontásakor a találók a lehető legdurvábban jártak el: a kardot a markolatánál fogva húzták ki a földből, eközben elveszett a markolatgombjának harmada, a pengéje pedig darabokra törött és hiányossá is vált. A vastagabb fonott ezüstdrótokat a markolatgombról szaggatták le, a vékonyabbakat a markolat borításáról, az ezüstlemezket pedig a szerelék felszínéről választották le. Letört és elveszett mindkét kengyel füle, hasonlóképpen a zabla egyik karikája is. Az egyetlen mellékszíjveret csupán hírmondója a lehetséges teljes veretkészletnek, az aranszalagocskák pedig a halotti ruha kar- és lábperceiből maradhattak meg. Azon pedig nem is érdemes töprengeni, hogy mi lehetett még a vitéz mellé temetve? A csontváz meglétére nemcsak a rostán fennakadt három fog utalt, hanem az A. sír közelében talált melléklet nélküli csontváz feltárható állapota is, jelezvén: nem enyésztek el, hanem megsemmisültek a vitéz csontmaradványai!¹⁸

A közreadó Marosi Arnold a szokásos módon és terjedelemben ismertette a megmaradt leleteket, részletes leírást csak a kétélű kard (1. kép 1) kapott, amelynek eredetéről — két másik székesfehérvári karddal egyetemben — csak feltevéseit válaszhatta fel: hozhatták a honfoglalók az őshazából, de zsákmányolhatták akár a bizánci, akár — Hampel József nyomán, aki frank gyártmányúaknak tartotta e kardokat¹⁹ — a nyugat-európai kalandozásokon is.²⁰ Később Fettich Nándor hatására e fegyverek normann eredetét, ill. levediai származását tekintette a legvalószínűbbnek,²¹ elfogadván utóbbinak azt a nézetét, hogy a temetkezés a magyar honfoglalás kori leletanyag még keleti kapcsolatait őrző régebbi rétegéhez tartozott,²² azaz a kard és kísérelétei „mind azt mutatják, hogy a rádiótelepi magányos lovas

¹⁸ A sírlelet leltári adatai: Székesfehérvár, I. István Király Múzeum, lt. sz.: 5859. (1—2. kard, 3. kengyelpár, 4. zabla, 5. balta, 6. vödörbronzcsok, 7. a szegecselt csontlemezpár, 8—9. a vékonyabb, ill. vastagabb csavart ezüsthuzalok a kard markolatáról, ill. markolatgombjáról, 10. ezüstlemez-töredékek a keresztvasról, 11. sima ezüsthuzal 11 darabja, „állítólag levezettek a földszintről a kardhoz”, 12. aranszalag 4 darabja, 13. lekerekített aranylemezke, 14. füles bronzpityke)

¹⁹ HAMPEL József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907, 22—23, 29.

²⁰ MAROSI 1923—26 (17.), 247—248, 256—257; UA.: A Székesfehérvári Múzeum honfoglaláskori kardjai. Hadimúzeumi Lapok 2:5—7 (1926. november) 38.

²¹ MAROSI Arnold: A székesfehérvári honfoglaláskori kardok. Székesfehérvári Szemle (a továbbiakban SzSz) 4 (1934) 93: itt Peter Paulsen nyomán megemlítette kelet-porosországi származásuk lehetőségét és a lengyel, ill. cseh földön keresztül futó kereskedelmi úton történhetett behozatalát is; vö. FETTICH 1933 (6.), 396; Peter PAULSEN: Magyarországi viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában. ArchHung 12 (1933) 42—44.

²² MAROSI Arnold: Adatok Fejér megye honfoglaláskori archeológiájához. SzSz 6 (1936) 46—47.

sír még a levediai kultúrában élő, honfoglaló magyar előkelőség hagyatéka.”²³ Időközben megoldódott a fegyver díszítésének kérdése is, ugyanis szerelékének a magyarországi kardok körében egyedülálló sajátossága a lyuksorokkal borított felülete (2. kép). Marosi Arnold tévesen úgy képzelte, hogy a lyuksor egykor valamilyen színes anyaggal volt kitöltve,²⁴ vagy gyöngyök,²⁵ ill. gránátkövek²⁶ foglalatául szolgált, ezért döntésre Kalmár Jánost kérte fel.²⁷ Kalmár János mérnökember lévén nemcsak felismerte, hanem készítőtechnikailag is rekonstruálta a kard különleges díszítését, eredményeit Marosi Arnoldnak engedve át közlésre.²⁸ Annakidején készített leírása és rajza (3. kép 1–2) fennmaradt abban a magyarországi múzeumokban őrzött fegyverekről felvett jegyzetanyagában, amelyet a könyvről írott recenziómat²⁹ követő barátságossá vált kapcsolatunk hatására, nem sokkal halála előtt nekem még átadott, s amely dokumentáltan jelzi felismerésének elsőségét. Vizsgálatának eredményeit némi kiegészítéssel, röviden az alábbi módon foglalhattam össze:

A kétélű kard egyenes markolatvasára húzták fel a vaslemezből kovácsolt, domború testű, felülnézetben csónak alakú keresztvasat, amelynek mindkét oldalába, azt át nem lyukasztva, még hevített állapotban lyukasztóvassal három sorban 8—9—8 kerek lyukat mélyítettek, majd a keresztvas felületét simára csiszolták. A kerek lyukakat ferdén a keresztvas testébe fűrt csatornákkal kötötték össze, amelyeken keresztül ezüsthuzalt vezettek. A huzal a csatornákban rejtetten futott, s csak a kerek lyukak alján volt látható: a szélsőkben hurkot vetve fordult vissza, a középsőkben pedig két ága keresztelte egymást.³⁰ Ezután a keresztvas két olda-

²³ MAROSI Arnold: Levediai vonatkozások a székesfehérvári múzeum anyagában és a rádiótelepi kard. SzSz 8 (1938) 55; vö. UA.: Székesfehérvár a honfoglalás és Szent István korában. SzSz 8 (1938) 5–6; FETTICH 1937 (6.), 25–57, különösen 52–53; UA. 1938 (6.), 512–516.

²⁴ MAROSI 1923–26 (17.), 247.

²⁵ MAROSI 1926 (20.), 35–36.

²⁶ MAROSI 1936 (22.), 47.

²⁷ Fettich Nándor valószínűleg nem ismerte meg idejében Kalmár János vizsgálati eredményeit, s ezért tartott ki emellett, hogy az üregecskék „nemesfém-berakások helyei”: FETTICH 1938 (6.), 510.

²⁸ Vö. MAROSI 1938 (23.), 51–54.

²⁹ László KOVÁCS: J. Kalmár, Régi magyar fegyverek. Budapest 1971. ActaArchHung 24 (1972) 428–435.

³⁰ 1994. szeptember 5-i szemlém alkalmával megállapíthattam, hogy a kard mai állapotában is van olyan csatornácska, amely átvezet az üregesen kovácsolt keresztvas falán, tehát az ezüsthuzalokat a keresztvas üregébe ki— majd onnan visszabujtatva is vezethették. A markolatgomb egyik lyukpárjánál azonban egyértelmű volt, hogy közöttük a gomb falvastagságában maradó közvetlen csatornácska van: drótszál ma is

lát és a markolat felé néző felületét szerszámmal „felborzolták”, azaz nagyon sűrű keresztirányú árkolással érdes felületűvé alakították, hogy a rákalapálandó ezüstlemez jól feltapadjon. Az üregecskék felett az ezüstlemezt kivágták, s a peremüket ugyancsak a jobb tapadás céljából, körbeütögetett kereteléssel ékítették. Maga az ezüstlemez-borítás sem maradt díszítetlen. A keresztvas felső lapján a markolatvasat kettős vonalkeret övezte, amelyet a hosszanti oldalon meanderszalag kísért, a keskenyedő végeit egykor borító mintázatnak azonban ma már csak töredékes nyomai maradtak. Díszítve volt a keresztvas alsó lapja is. Az ezüstlemez borításba mélyített díszítmények árkaikat egykor niellóval töltötték ki. A keresztvas mindkét oldalán „csipkézett, valószínű háromszögű kerethe foglalt” niellos mintázatot sejtett Kalmár János, ma azonban e lemezborításnak csak kevés nyoma maradt, s a keresztvas oldalsó felületén leginkább a borzolás árkaiban megmaradt, fésűs ezüstnyomok láthatók.

A markolatvasat minden bizonnyal alkalmasan megfaragott, két részből összeillesztett fahengerkével takarták, s ezt „kalászszerű mintát adó”, két egymással ellentétesen felcsavart, kettős sodratú ezüsthuzallal tekerték be, majd a két végén három összecsavart kettős ezüsthuzalsodrattal kötötték le. A kalászmintát azzal is kihangsúlyozták, hogy a sodrott huzalok között sima ezüsthuzalt is futtattak.

Ezután szerelték fel a markolatvas végére az üregesen kovácsolt markolatgombot. A markolatgomb lapított gomba alakú felső, és ellipszis alapú hasáb alakú alsó részből állt, belső üregük egymásba nyílt. Az alsó rész felső lapjának két szélén egy-egy csap állt ki, amelyek a felső rész aljának két megfelelő nyílásába illeszkedve rögzítették az alsó részen a felsőt. Ezután húzták fel az immár egyesített kétrészes markolatgombot a keskenyedő markolatvasra, amelyen előbbi úgy ült meg, hogy a markolatvas kiálló végét elkalapálták rajta.³¹ A markolatgomb felső része közös páncélú kétfejű teknősbékára emlékeztetett, az ennek megfelelő hármastagolást három-három kettős sodratú ezüsthuzal berakásával hangsúlyozták. A

átvezethető rajta! A mintázat rendszeréből következik, hogy akár egy huzal végigbujtatásával is előállíthatták: pl. az egyik középső sorbeli szélső lyukban lehetett kezdeni, majd végigbujtatva az adódó minden második soron, a középső sorbeli túlsó lyukban hurkot formálva lehetett visszafelé indítani. Előállhatott a minta a fentivel azonos helyen egyszerre két irányban indított két huzal végigbujtatásával is. Ma már eldönthetetlen, hogy melyik módszert alkalmazták, sőt a jelenleg megfigyelhető egyetlen, huzallal összekötött lyukhármastagolást a drótszál csupán keresztjezi, míg a harmadikban megmagyarázhatatlanul két dróthurok is megfigyelhető.

³¹ A markolatvas elkalapált, lecsiszolt végének nyoma talán ma is felismerhető a markolatgomb domború felületén, de ennek eldöntésére nem volt módom.

bizonyára ezüstlemezsel borított, s a teknősbéka páncélját sejtetően kiemelkedő vonalú középső tagot a keresztvaséhoz hasonló 3—3—3 üregecskéből álló díszítés ékítette. Az oldalsó, teknősbékafejhez hasonló tagokat ugyancsak vésett és nielló-díszes ezüstlemez borította, az állkapcsokat a hármas vonalú elválasztó sávig futó, ugyancsak tausírozott, sodrott kettős ezüsthuzal jelezte. A markolatgomb alsó részét a keresztvaséhoz hasonló 8—9—8 üregecskéből álló díszítés fedte, s a felső résztől kettős sodratú ezüsthuzallal volt elválasztva, amely az illeszkedés alatt körbefutó árkot töltötte ki.³²

A fegyver Kalmár János-féle leírását Bakay Kornél is ismerte, de az üregecskék huzalozott díszítésére nem fordított nagyobb figyelmet, csak a kard típusának bemutatásakor tért ki rá.³³ Megtalálta a kard kitűnő párhuzamát a Hortica sziget mellett, a Dnyeper zúgóiból előkerült négy kard egyikében, de nem vette észre, hogy a két szóba jöhető, sokban hasonló Petersen-féle típus közül, az általa választott E-típus helyett, azt közreadója, Anatolij Nikolaevič Kirpičnikov T-1 típusúként közölte!³⁴ A tévedésnek az lett a következménye, hogy Marosi Arnold és Fettich Nándor véleményéhez csatlakozva, a magyarságot még Levediában ért normann hatás bizonyítékaként korai, a 10. sz. elejére keltezhető kardnak határozhatta meg a rádiótelevíziós A. sár fegyverét, amely ily módon elkülönült a magyarországi kardoknak a 10. század utolsó harmadától elterjedő többségétől.³⁵ Más keltezésre nyílt volna lehetőség a T-1 típusba sorolás elfogadása esetén, ugyanis ennek példányai a

³² MAROSI 1938 (23.), 51—54.

³³ „Az üregeket...fűrt csatornácskák kötik össze. Néhol ezüsthuzal maradványokat talált bennük Kalmár János”: BAKAY 1965 (10.), 13; vö. UA.: Gräberfelder aus den 10.—11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. II. Alba Regia 6—7 (1965—66) 56; nem szósz szerint: UA. 1967 (10.), 133. A típus ismertetésekor azonban megemlítette a szóban forgó eljárást: UA. 1965 (10.), 33; UA. 1965—66, 76; UA. 1967 (10.), 167.

³⁴ „Meč s o. Hortica u Dneprovskih porogov — s jačeistoje ornamentacije, sudja po nadpisi „Ulfberht”, takže zapadnogo proišoždenija... (No. 33; ris. 4, 3)”: Anatolij Nikolaevič KIRPIČNIKOV: Meči Kievskoj Rusi (IX—XI vv.). Sovetskaja Arheologija (a továbbiakban SovArch) 1961.4., 187. A típusokról: Jan PETERSEN, De norske vikingesverd. En typologisk—kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Videnskapsselskabet Skrifter II:1 (1919) Kristiania. Itt jegyzem meg, hogy Bakay Kornél munkáiban az ULFBERHT mesterjegy/műhelynév következetes helytelenséggel ULFBERTH alakban szerepel.

³⁵ Arra utalt, hogy Jan Petersen szerint a sok ilyen típusú európai kard közül ritka a 900-as évek utáni példány, viszont az órosz példányok többsége a 10. századból való: UA. 1965 (10.), 33, 35; BAKAY 1965—66 (33.), 76; UA. 1967 (10.), 167—168, 172; vö. KIRPIČNIKOV 1961 (34.), 187—188.

10. sz. második feléből valók.³⁶ Kétségtelen, hogy a Hortica sziget mellett lelt T-1 típusú kard a rádiótelepi példány ránézésre pontos párhuzama,³⁷ ugyanakkor üregecskéinek huzalozott díszítését (ha egyáltalán volt!) közreadója nem említette meg, hanem az eljárás részletes leírását könyvének más helyén, az E típusú kardok ismertetésénél adta meg. Ennek az lehetett az oka, hogy a bonyolult technikájú díszítés rendszerint (s talán a Hortica sziget mellett talált kardon is) megsemmisült olyannyira, hogy A. N. Kirpičnikov 1961-ben és 1966-ban is kitért arra, hogy rekonstruálni európai viszonylatban is csak az órosz anyag segítségével sikerült, mégpedig éppen E típusú, de a skandináv példányoknál fiatalabb kardokon.³⁸ Mint annyszor, a nyelvi határokat nem tudta átlépni az akkor már negyedszázados magyar felismerés: járuljon hozzá tehát munkám Kalmár János 1938. évi teljesítményének utólagos méltánylásához!

A. N. Kirpičnikovnak a Hortica sziget mellett lelt kardra vonatkozó, s így a székesfehérvár-rádiótelepi A. sőr kardját is érintő besorolását később több szaktekintély is elfogadta. Holger Arhman és Nils-Ove Nilsson egy franciaországi kard kapcsán tért ki a rádiótelepi A. sőr fegyverére, T típusúnak ítélve azt, s rámutatva, hogy az eredetileg skandináv formát balti-lengyel területen módosíthatták. Különlegesen számító díszítését Kijev környékéről eredeztették.³⁹ Michael Müller-Wille

³⁶ „Meča tipa „T-1” v norvežskih kompleksah datirujutsja vtoroj polovinoj X v., u nas, verovatno, za predely X v. ne vyhodjat”: KIRPIČNIKOV 1961 (34.), 187. A csak a 9. sz. végéig használt észak- és nyugat-európai E típusú kardok szerelékének díszítése több sorban (a sorok száma elérheti a kilencet!) hemélyített apró gödröcskékből állt, s nem figyelték meg bennük a szóban forgó huzalozási eljárást — vö. UA.: Drevnerusskoe oružie. I: Meči i sabli IX—XIII vv. Arheologija SSSR (a továbbiakban ArhSSSR) E1-36 Moskva-Leningrad 1966, 30. —, viszont a későbbi, 10. századi órosz példányokon a huzalozott díszítés ritkább, csak 3—5 soros, nagyobb átmérőjű gödröcskék sorozatával együtt alkalmazták: UA. 1966, I, 30. A gödröcskés díszítés az órosz anyagban még a „helyi A (A mestnyj)” típuson is jelentkezett: UA. 1966, I, 35. A T típus későbbi keltezői szerint, használata a 11. sz. első évtizedeire is kiterjedt, vö. Gleb Sergeevič LEBEDEV: Etjud o mečah vikingov. In: Arheologičeskaja tipologija. Szerk.: Lev Samuilovič KLEJN. Leningrad 1991, 280—304, különösen: 299, 303, 298: 48. á.

³⁷ Lehetséges, hogy a gödröcskék közötti huzalozás nem maradt meg; mindenesetre ennek említése hiányzik ahhoz, hogy a párhuzam tökéletes, és a székesfehérvári kard T-1 típusba sorolása vitathatatlan legyen: vö. KIRPIČNIKOV 1966 (36.), I, 28..

³⁸ KIRPIČNIKOV 1961 (34.), 187; UA. 1966 (36.), I, 30.

³⁹ „C'est le seul exemplaire d'épée E., connu en Europe occidentale. En Hongrie, il se trouve un exemplaire du type apparenté, Petersen T., provenant de Székesfehérvár-Rádiótelep... Cette forme ainsi que celle des épées S trouvées en Hongrie, remonte vraisemblablement à un modèle scandinave modifié déjà en territoire balto-polonais. Elles prouvent un contact indirect entre la Scandinavie et l'Europe centrale. Cependant comme l'épée de Székesfehérvár-Rádiótelep porte un ornement très particulier fait de fils d'argent

külön tárgyalta az A. N. Kirpičnikov közölte E és T-1 típusú oroszországi kardokat, utóbbiak közé beleértve a Hortica sziget mellett leltet is,⁴⁰ és ennek kapcsán közvetlenül is utalt a székesfehérvári példányra!⁴¹ Mindezek nyomán, jóllehet kardunk E vagy T-1 típusba sorolását még nem érzem véglegesen eldöntöttnek, E típusúként a szokatlanul ritkásan és nagyobb méretű lyukakkal gödrözött díszítése alapján, T-1 típusúként pedig a rokon példányok általános korhatározása alapján egyaránt, nem a 10. sz. elejére, hanem második felére kell keltezni.⁴² Mivel a szakirodalomban egy-egy kard gyártása, ill. földbekerülése kettős keltezésének szükségességére a leletegyüttesek kis száma miatt ritkán terelődik a figyelem, a fenti korhatározás ellenőrzésére a sír kíséreléleteinek keltezése kínál lehetőséget!

A további sírmellékletek között elsőként érdemel említést az ún. nyéltámaszos balta (I. kép 3), amely onnét kapta a nevét, hogy kikovácsolásakor fokát pajzsze-

couchés dans de petits canaux reliant entre elles des cavités de sorte qu'ils n'apparaissent qu'au fond des dites cavités, on est porté à admettre que cette épée soit arrivée en Hongrie de la région de Kiev où ce genre d'ornementation se rencontre...": Holger ARBMAN — Nils-Ove NILSSON: Armes scandinaves de l'époque viking en France. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum (1966—68) Lund 1969. 195: 38. jegyzet. Megjegyzendő, hogy sok nyugat-európai kutató nem különített el T-1 és T-2 altípusokat, ezért mutatható be T típusúként nagy gödröcskés díszítésű keresztvasat, s írt a típus 11. századi keltezéséről: B. NERMAN: Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm 1929, 76—82, valamint 69. á.

⁴⁰ Az ULFBERHT mesterjegyes pengéjű 10 európai T típusú kardot a 10. sz. második és a 11. sz. első felére keltezte, s megállapította, hogy egyikük, „von den beiden aus dem unteren Dnjepr gehobenen Schwertern trägt das eine Grübchenverzierung in der Art der Schwerter vom Typ E, weshalb es als Variante T-1 von Kirpičnikov ausgesondert wurde”: Michael MÜLLER-WILLE, Ein neues ULFBERHT-Schwert aus Hamburg. Verbreitung, Formenkunde und Herkunft. Offa 27 (1970) 74.

⁴¹ MÜLLER-WILLE 1970 (40.), 74: 48. jegyzet!

⁴² Bakay Kornél később e kérdésre már nem fordított különösebb figyelmet, mert a szóban forgó kardot egy ismeretterjesztő munkájában a 10. sz. harmadik harmadából való példányok között szerepeltette — BAKAY Kornél: A magyar államalapítás. Budapest 1978, 39: 5. á. —, másutt viszont csak utalt a korábbi kardok jelenlétének lehetőségére: „A IX. század végi és a X. század eleji sírokban ilyen fegyver szinte elő sem fordult.” — módon, de azt is megemlítette, hogy „a kétélű nehéz kard a honfoglalás utáni magyarság fegyvertárában kétségtelenül új fegyver”: UA.: A lovas fűszótló a sarkantyús lovagig. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk.: Szombathy Viktor. Budapest 1978, 268, 279. Ismét más helyen részletezés nélkül ugyan, de véleményét fenntartani látszott, hiszen úgy fogalmazott, hogy „a kétélű kardok kronológiáját eléggé megbízhatóan sikerült összeállítani, s az újabb adatok sem szólnak ellene”: UA.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Studia Comitatensia 6 (1978) 138, 138: 110. jegyzet. Utoljára Dienes István foglalt úgy állást, hogy a rádiótelepi kard „az államalapítás idején általánosan elterjedő kétélű kard egy korai (Petersen rendszerezése szerint E típusú) példánya, amely az előző szállásterületekről származhat. A honfoglalás kori sírokban szablyák helyett kétélű kard csak kivételként fordul elő”: DIENES István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972³, 69, 82: Nr. 19, 19. t.

rűen megnyújtották, köpűjének mindkét oldalát pedig fel- és lefelé háromszög alakban meghosszabbították talán a céllal, hogy zúzó felülete megnövekedjék, ill. a nyél ily módon biztonságosabban szoruljon meg benne. Ez a baltatípus, valamint a szélesebb pengéjű bárd megfeleljene nem tartozik a megszokott magyar honfoglalás kori leletanyagba, s párhuzamai sem a sztyeppén, hanem elsősorban a kijevei Oroszország régészeti hagyatékából ismeretesek. A. N. Kirpičnikov 1966-ban megjelent gyűjtése e típusból 62 baltát és 144 bárdot tárgyalt, s megállapította, hogy példányai a kijevei Oroszország határain kívül csupán valamikor a 10. sz. 2. felében bukkantak fel, s elterjedésük lelőhelyei nemcsak e fegyverek térhódítását, hanem némelykor közvetlenül a rusz (óorosz) etnikumú katonai kíséret jelenlétét is tanúsítják.⁴³ Magyarországi példányaikat magam gyűjtöttem össze, és a 4 baltát, valamint a 4 bárdot együtt kezelve megállapíthattam, hogy rendszerint köznépi temetőből, s a 10. sz. második felénél nem korábbi időből maradtak ránk, kivételnek éppen a székesfehérvár-rádiótelepi A. sír mutatkozott. Feltűnő volt, hogy a 4 balta hármója kétélű kard mellett feküdt a sírban.⁴⁴

Ugyanilyen figyelmet érdemel a temetkezés kengyelpárja, amely az ún. trapéz alakú, gombos szárú kengyelek típusából való (1. kép 5–6), szárainak külső oldalán az egykori bronztauszírozás nyomaival.⁴⁵ E kengyelek körében is magam végeztem jelentős, de a teljességre nem törekvő gyűjtést, amelynek eredménye elmélyítette és megerősítette a róluk korábban kialakult véleményt. Eszerint sírleteik zöme köznépi temetők lovas — fegyveres vitézeit kísérte a másvilágra,⁴⁶ s fegy-

⁴³ Vö. III. és IV. típus: Anatolij Nikolaevič KIRPIČNIKOV: Drevnerusskoe oružie. II: Kop'ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. ArhSSSR EI-36 Moskva—Leningrad 1966, 35—37. Óorosz lovas osztag állomáshelyéhez kapcsolódhatott a Lengyelország közepén feltárt, s a 11. sz. első felében használt lutomierski (pow. Łódź) temető, amelynek 10 halalelete közül 9 a nyélvédős bárdok közé tartozott: vö. UA. 1966, II, 37; UA. 1965 (10.), 23; BAKAY 1967 (10.), 151, 153; RUTTKAY 1976 (11), 310.

⁴⁴ KOVÁCS László: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez. CommArchHung 1986, 101—110. A baltát és kardot is tartalmazó sírok: Ógyalla (Hurbanovo, okr. Komárno, Szl.) — Bagota (časí Bohatá) 3. sír, valamint Szob (Pest m.) — Kiserdő 21. sír.

⁴⁵ Arany berakást említett: MAROSI 1923—26 (17.), 248; helyesen: UA. 1965 (10.), 13; UA. 1965—66 (33.), 57; BAKAY 1967 (10.), 134.

⁴⁶ Az összegyűjtött 91 példány közül a 33 sírletként értékelhető 58 kengyelből 28 fegyveres férfisírból 49, 4 fegyvertelen férfisírból 7, 1 női sírből pedig 2 példány származott. Lovastemetkezésnek 15, szablyának 1, szablyamarkolatú kardnak 2, kétélű kardnak 6 alkalommal volt kísérő melléklete: KOVÁCS 1986 (44.), 111—113; UA.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 220—221.

vereik (kardjaik, haltáik), továbbá néhány gyűrűtípusuk alapján a 10. sz. második felével kezdődő időszakra keltezhetők.⁴⁷

Nem gyakori a korszak leletanyagában a vasalt favödröcske (1. kép 7) sem, amelynek hazai leleteiből Bakay Kornél készített összeállítást. Ebből kiderült, hogy ez a lovasfelszerelési tárgy ugyancsak nem a jellegzetes honfoglalás kori sírok melléklete, s csak az őket tartalmazó temetkezéseknek a temetők rendszerébe való illeszkedése, valamint a hagyományos temetkezési szokások és mellékletek alapján lehetett elhárítani azt a feltevést, hogy tulajdonosaik szláv származásúak lehettek.⁴⁸

Az egyetlenként megőrzött bronzveret a jellegzetes, két hosszú párhuzamos oldallal rendelkező ötszög alakja miatt, valószínűleg valamilyen függesztőszíj verete lehetett.⁴⁹ Mivel tarsolylemez, veretes tarsoly mindaddig nem került elő kétélű kardos temetkezésből, bizonyára a kardszj díszítésére szolgált, s a lelet-együttes keltezését nem befolyásolja.

A 0.5 cm szélességű aranylemez-szalagocskák⁵⁰ rendeltetése in situ megfigyelés híján aligha tisztázható. Révész László legújabb áttekintése szerint a rövidebb darabok (3 db h: 4.0–4.0 cm) süveg vagy kaftán szegélyét ékíthették, ha viszont eredetileg hosszabb pántokat alkottak, amire a 22.5 cm hosszúságú darab utal, akkor esetleg a halotti, vagy inkább a viselt kaftán ujjait szegélyezhették. „Használatuk az egész 10. századi magyar településterületre jellemző, főként rangos temetőkben kerülnek elő.”⁵¹

A 2.5 cm átmérőjű kerek aranylemezke a 10. századi temetkezésekben felbukkant pénzutánzatok körébe sorolható, ezek között azonban nemcsak a 10. sz. első,

⁴⁷ E keltezés támogató további érv lehet, hogy a kalandozás kori érméket és kengyeleket tartalmazó 36 temetkezés közül mindössze egyben volt a kengyel trapéz alakú és gombos szárú, valószínű tehát, hogy az utóbbi típusú kengyellel eltemetettek többségét csak a nevezett érmék mellékletadásának csökkenése idején vagy megszűntét követően hantolták el: KOVÁCS 1986 (44.), 112; UA. 1986 (46.), 221–222.

⁴⁸ BAKAY 1965–66 (33.), 82–83.

⁴⁹ A veret képe: MAROSI 1923–26 (17.), 249: 81. á. 6. Bakay Kornél a tárgy leírása után utalt az illusztrációjára — BAKAY 1965–66 (33.), 36. t. 11. —, de az adott táblán csak 10. kép szerepel, s nem tűnik fel a veret a többi táblán sem. Hasonló veretet a tuzsér (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) — boszorkányhegyi honfoglalás kori temető 6. sírjában találtak: JÓZSA András: Emlékek a honfoglalás korából. ArchÉrt 20 (1900) 223: 25. á. A veret jelenleg nem található meg a múzeumi gyűjteményben.

⁵⁰ Csak a leghosszabb szalag végén említettek egy hosszúkás nyílást, vagyis sem ez másutt, sem a többi, nem volt kilyukasztva.

⁵¹ RÉVÉSZ László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Kandidátusi disszertáció kézírata. Miskolc 1993, 71–72.

hanem második feléből sejthető leletegyüttesek is előfordultak,⁵² tehát a pénzutánzat sincs ellentmondásban a székesfehérvár-rádiótelepi A. sír megásásának a fentiek nyomán kialakulni látszó, a 10. sz. második felére való keltezésével, amellyel kapcsolatban a kísérőleletek maradéka: az ismeretlen rendeltetésű csonttárgy (1. kép 2)⁵³ és a csikózabla (1. kép 4), valamint a lovastemetkezés rítusa közömbös marad.

A székesfehérvár-rádiótelepi A. sír, valamint a kíséretében eltemetett melléklet nélküli szolgatemetkezés(?) párosát rendszerint azonos lelőhelyüként szokták tárgyalni egy köznépi temetőrészlettel, amelyet Marosi Arnold még 1923. május 1-én vagy azt követően, a földnyelv gerincén észak-déli irányú kutatóárkot húzva, e területtől északra mintegy 100 méterre talált. Ekkor öt sírt bontott ki, de engedélyezési nehézségek miatt az ásást csak 1924. augusztus 11—27. között folytathatta, amikor másfél méterenként húzatott 11 kutatóárral további 68 temetkezést (benn 71 egyén maradványaival) tárt fel.⁵⁴ A 2+73 sír teljes leletanyagát újra feldolgozó Bakay Kornél korban is elkülönítette a két lelőhelyet, mert a hagyományt követve,⁵⁵ az A—B. sír kettősének földbekerülését a 10. sz. első harmadára, a 73 síros temetőrészlet használati idejét pedig a 10. sz. 2. fele és a 11. sz. eleje közé keltezte.⁵⁶ Véleményem szerint a nagy távolság miatt a két sírcsoport semmiképpen sem lehetett ugyanannak a temetőnek része,⁵⁷ viszont időben felesleges elkülöníteni őket egymástól, hiszen a temető használatának első évtizedeiben kellett az A—B. sír megásásának is történnie. Mivel az A. sírba temetett vitéz

⁵² KOVÁCS 1989 (13.), 163—164: a későbbi leletek: Majs (Baranya m.) — Udvari rétek 53. sír; Mohács (Baranya m.) — Téglagyár 5. sír; Tornóc (Trnovec nad Váhom, okr. Galanta, Szl.) — Felsőjattó (časť Horný Jatov, Szl.), Remiz dűlő 278. sír.

⁵³ A tárgy jelenleg nem található meg a múzeumi gyűjteményben!

⁵⁴ MAROSI 1923—26 (17.), 246. Együtt tárgyalta, de 68 sírosként: FEHÉR Géza — ÉRY Kinga — KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 71: Nr. 977; a valódi 75-ös sírszámmal: BAKAY 1965—66 (33.), 56—61, 75—83.

⁵⁵ A kardos sírt a köznépi temetőnél „legalább egy évszázaddal korábbi”-nak vélte: MAROSI 1936 (22.), 47; UA. 1938 (23.), 6; vö. UA. 1938 (23.), 55.

⁵⁶ BAKAY 1965—66 (33.), 83.

⁵⁷ A két közölt, legmagasabb sírszámú 10—12. századi magyar köznépi temető legnagyobb átmérője kb. 116, ill. 103 m volt — KOVÁCS László: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok. CommArchHung (1988) 152: 11. jegyzet —, ráadásul a rádiótelepi temető(részlet) bizonyára a kisebbek közé tartozott, hiszen egyetlen temetkezéséből sem került elő 11—12. századi magyar érme: vö. UA. 1988, 146.

saját vagy hozzátartozói kérésére nem a faluközösség köznépi temetőjébe hantolták el, benne az akkori vidék jelentős személyiségét sejtették: Marosi Arnold erős túlzással fejedelmi rangúra gondolt,⁵⁸ majd visszafogottabban „még a levediai kultúrában élő, honfoglaló magyar előkelőség hagyatékának” tekintette a temetkezését,⁵⁹ míg Bakay Kornél a ruha aranylemez díszeit értékelve, talányosan „bizonyára nem rangnélküli” férfinak,⁶⁰ másutt a vidék vezető személyiségének⁶¹ nevezte őt. Végül is az utóbbi ítéletével egyet lehet érteni annak hangsúlyozásával, hogy a magyarországi 10–11. századi kétélű kardos vitézek temetkezései gazdagságban, azaz tárgytypusaik minőségében, sokféleségében és darabszámában messze a szablysoké mögött maradnak. Leletgyűtéseik alapján fejedelem, törzsfő vagy nemzetségfő aligha akadt közöttük, nem véletlen, hogy többségük mégiscsak köznépi temetőből való.⁶² Sajnálatos, hogy a kivételnek tekintett székesfehérvár-rádiótelepi A. sír megtalálásakor sem tudományos megfigyelésre, sem a mellékletek gondos hegyűjtésére nem kerülhetett sor, s a múzeumba csupán a feldúlt és kirabolt temetkezés maradványai jutottak. Mégis a leletanyag szokatlanul keveredő idegen — magyar tárgyi együttese, vagyis egyrészt a Kárpát-medence korabeli leletei között egyedülálló kivételű kétélű kard, a nyéltámaszos balta, a vasalt vödör, másrészt a trapéz alakú kengyelpár, a kardszív (?) verete, a pénzutánzat és a kaftán aranylemez—szalagjai a sajátos lovastemetkezéssel kiegészülve azt sejteti, hogy a sírban egy, a kijevei Oroszországból érkezett, részben már magyar módra felszerelt, majd magyar jellegű végtisztességet nyert, nem közrendű vitéz nyugodott.

A székesfehérvár-rádiótelepi A. sírban tehát nem egy Levédiából áttelepült honfoglaló vitéz, hanem valószínűleg egy a 10. század második felében Magyarországra érkezett előkelő rusz harcos nyugodott, akit már a magyar temetkezési rítust követve helyeztek örök nyugalomra. Sírjának, ill. kardjának a magyarországi 10–11. századi kétélű kardos temetkezések, ill. kardok korához való csatlakoztatásával utolsó „korai”-nak vélt kardunk dőlt ki a sorból, s ezzel megszűnt a lehetsége valamiféle korai magyar nehézlovasság feltételezésének, illetve egy ilyen

⁵⁸ A felsorolt leletek „valóban fejedelmi sírra engednek következtetni,”: MAROSI 1936 (22.), 47; hasonlóképpen: UA. 1938 (23.), 5–6.

⁵⁹ MAROSI 1938 (23.), 55.

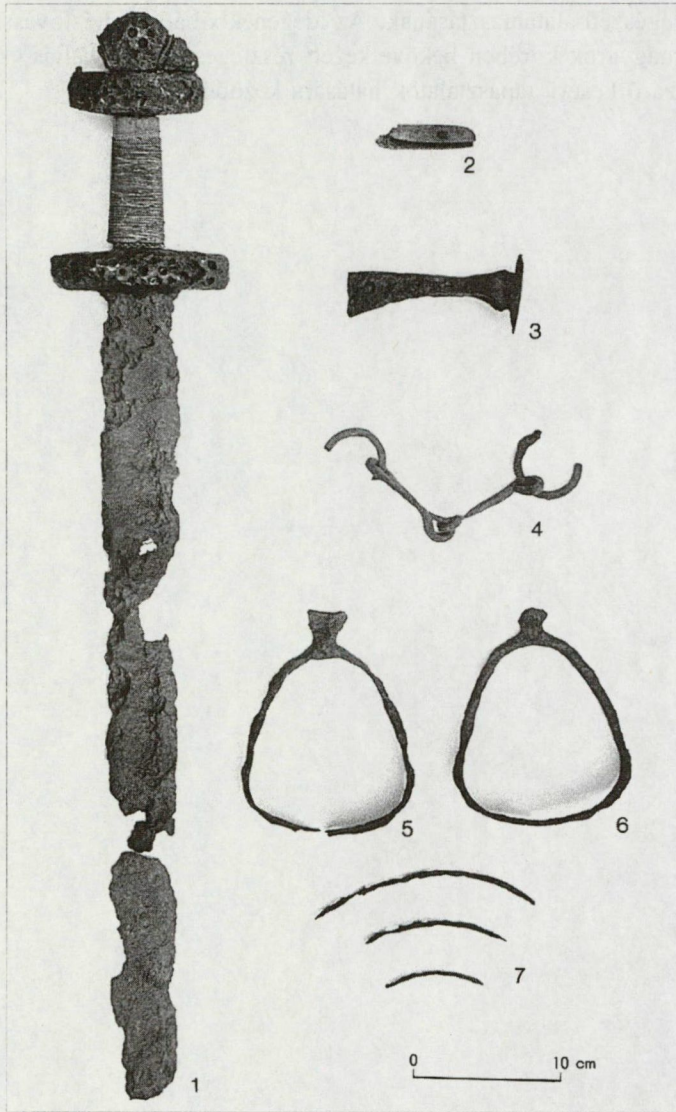
⁶⁰ BAKAY 1965 (10.), 12; UA. 1967 (10.), 133.

⁶¹ BAKAY 1965–66 (33.), 83.

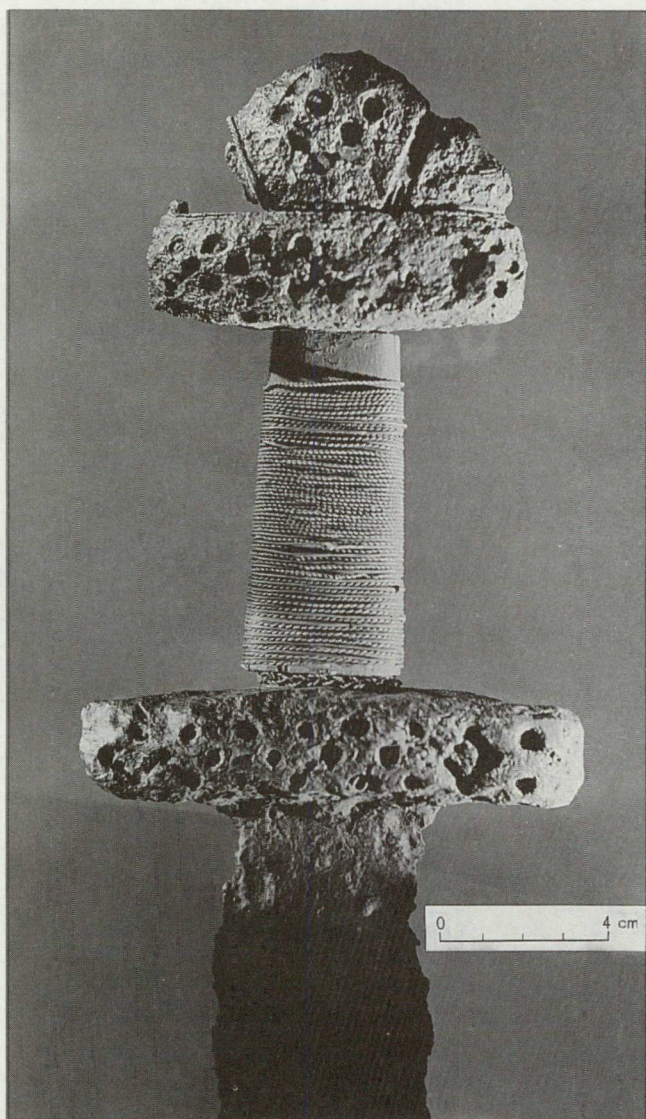
⁶² KOVÁCS László: Viselet, fegyverek. In: KRISTÓ Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986. 244–247.

feltételezés régészeti alátámasztásának. Az idegenekből álló nehézlovasság megjelenése, ill. a magyarok körében bekövetkezett részleges fegyverváltás csak a kalandozásokat lezáró keserű tapasztalatok hatására kezdődött meg.⁶³

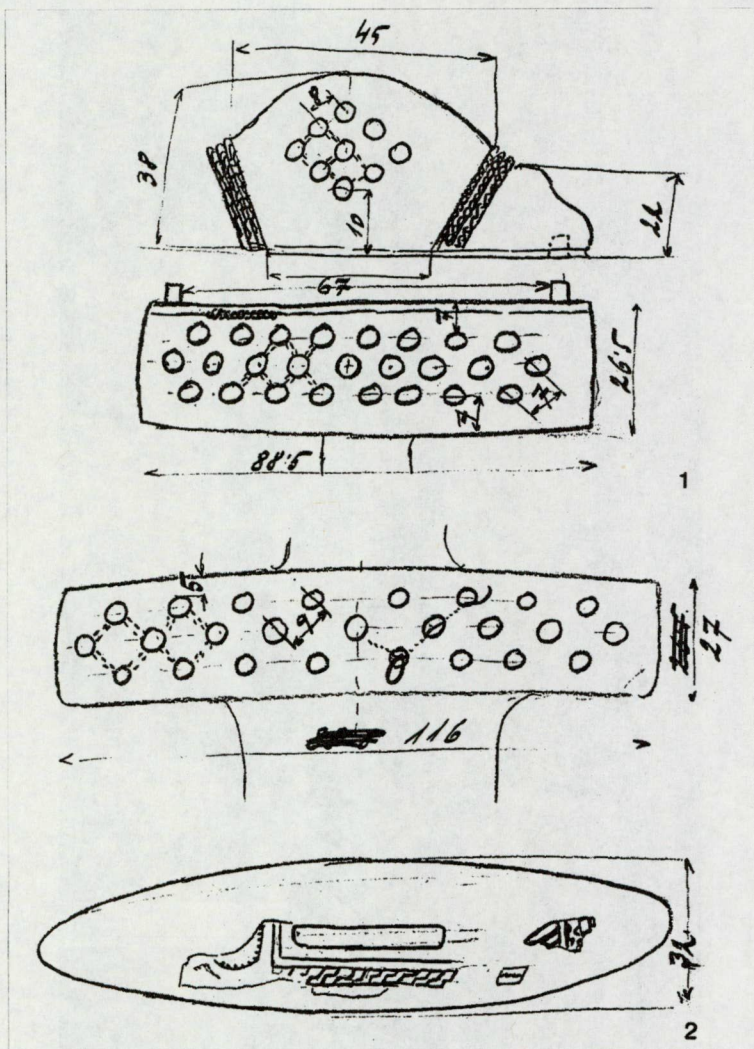
⁶³ KOVÁCS 1990 (2.), 44–45; UA. 1993 (2.), 51–52.

A székesfehérvár-rádiótelepi A. sír leleteiből

A székesfehérvár-rádiótelepi A. sír kardjának markolata

Kalmár János vázlatrajza a székesfehérvár-rádiótelepi kard markolatgombjáról és keresztvasáról

A királyi udvar élete a Jagelló-korban

A királyi udvar életét a középkorban leginkább a Jagelló-korból ismerjük. Fennmaradt a királyi kincstár számadáskönyve 1494—95-ből,¹ rendelkezésünkre áll egy kiadási napló 1525 első feléből,² valamint egy töredék 1526-ból.³ II. Ulászló öccse, Zsigmond, a későbbi lengyel király, a század első évtizedében bátyjánál tartózkodott egy ideig Budán, az ő számadásai is fennmaradtak.⁴ Ebből az időből sokkal több követjelentést, vagy fontos adatokat tartalmazó magánlevelet ismerünk, mint korábról, úgyhogy a Jagelló-kor gazdagabb forrásadatai a gyér korábbiakat is meg tudják világítani.

Egy fontos tényt kell előrebocsátanunk. 1440—1526 közt csupán 26 évben élt a budai királyi udvarban királyné is.⁵ Ez azt jelenti, hogy a budai várban többnyire csak kevés nő tartózkodott, és talán részben ezzel függ az is össze, hogy a mágnás-családok, az urak asszonyai és leányai csak ritkán utaztak a fővárosba, inkább a

¹ Kiadta: *Johann Christian von Engel*, *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, I. k. Halle 1797, 17—181. — Feldolgozta egy disszertációban: *Soltész Gyula*, *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai*, (Művelődéstörténeti Értekezések 18. sz.) Bp. 1905. Itt jegyzem meg, hogy a Mohács előtti utolsó három király udvartartását már feldolgozták. *Csánki Dezső*, I. Mátyás udvara, *Századok* 17 (1883) 515—581, 617—667, 750—785. — *Fógel József*, II. Ulászló udvartartása (1490—1516), Bp. 1913. — *U.ő.*, II. Lajos udvartartása 1516—1526, Bp. 1917.

² *Fraknoi Vilmos*, II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12—július 16, *Magyar Történelmi Tár* 22 (1877) 45—236.

³ *Johann Christian von Engel*, *Monumenta Ungrica*, Vienna 1809, 187—236. A hibás kiadás helyett az eredetit használtam: *DI*. 24 405.

⁴ *Divéky Adorján*, Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500—1502, 1505.), (*Magyar Történelmi Tár* XXVI. k.) Bp. 1914.

⁵ A következő királynékról van szó: Podjebrád Katalin 1461—1464; Aragóniai Beatrix 1476—1490; Foix-i (Candalle-i) Anna 1502—1506; Habsburg Mária 1521—1526.

családfő vidéki rezidenciájában éltek.⁶ Ha nincs királyné, nem számolhatunk királynéi udvartartással sem. Mindez kihatott az udvar életére, sőt nyilván az udvari kultúrára is.

A királynéi udvar jelentőségét megismerhetjük azokból az évekből, amikor ilyen egyáltalán létezett. Mivel a mindenkori királyné egyben az ország egyik legnagyobb birtokosa volt,⁷ udvara gazdaságilag nem függött a királyi kincstártól, így az udvartartás tagjai csak ritkán fordulnak elő a számadásokban. A királynénak pl. saját konyhája is volt. Véletlenül épp 1525-ből — amikor kincstári kiadási napló is rendelkezésünkre áll — tudjuk, hogy ebben az évben a királynéi konyhának legalább 118 ökröt, 80 sertést, 300 füstölt (fél)sertést és 40 hordó bort szállítottak.⁸ A királynénak is voltak udvari méltóságai.⁹ Mária királyné udvarmestere 1525-ben pl. Vilmos brandenburgi őrgróf, a magyar politikában oly nagy szerepet játszó György öccse, a későbbi rigai érsek volt.¹⁰ Voltak kamarásai,¹¹ és más udvari emberei,¹² sőt saját zenészei is.¹³ Mindez azt is jelentette, hogy sok főúr és nemes kaphatott jól fizetett állásokat a királynéi udvarban. Egyes királynék, így

⁶ Kubinyi András, Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig, in: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 217.

⁷ Engel Pál, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437), (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Bp. 1977, 73—78. — Gernot Heiss, Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505—1558) und ihre Verwaltung, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 27 (1974) 61—100. 29 (1976) 52—121.

⁸ Df. 260567.

⁹ Főgel, II. Ulászló i. m. 38—39. — U.ő, II. Lajos i. m. 23—26.

¹⁰ Fraknói, II. Lajos i. m. 180. — Antjekathrin Grassmann, Preussen und Habsburg im 16. Jahrhundert, Köln — Berlin 1968, 18, 30. — A fiatal Vilmos ellátása komoly nehézségeket okozott testvéreinek. 1519 felmerült egy olyan terv, hogy összeházasítsák Zsigmond lengyel király leányával, hogy ezáltal podóliai hercegséget kreálhassanak számára. Az év májusában, a porosz-lengyel háború kitörésére tekintettel bátyjától, Kázmértól tíz embert és lovat kért, hogy rangjának megfelelően léphessen fel. 1520 nyarán másik bátyja, Albrecht német lovagrendi nagymester Poroszország egyik régensévé nevezte ki. Erich Joachim, Die Politik des letzten Hochmeisters in Preussen Albrecht von Brandenburg, I. k. (Publicationen aus dem k. Preussischen Staatsarchiven 50. k.) Osnabrück 1965 (reprint), 34, 67., 105. 1525-ben úgy látszik, hogy György nevű bátyja hozta be a magyar királynéi udvarba.

¹¹ 1525-ben pl. egy bizonyos Ludovicus Hispanus volt Mária királyné egyik kamarása, akit a király 100 Ft utiköltséggel a pápához küldött, azaz a királyné egyik spanyol kísérője. Fraknói, II. Lajos i. m. 144.

¹² Ld. fenn, 9. j.

¹³ Mária szolgálatában állott pl. a híres zeneszerző Thomas Stoltzer. Lothar Hoffmann-Erbrecht, Thomas Stoltzer. Leben und Schaffen, (Die Musik im Alten und Neuen Europa 5.) Kassel 1964, 11—37. — Kubinyi András, A budai királyi udvar zenei életéhez a XVI. század elején. Tanult zenészek — népi mulattatók, in: Magyar Zene 16 (1975) 391.

Anna és Mária tekintélyes rendi politikusokat vettek fel szolgálatukba, hogy ezáltal befolyásolhassák őket.¹⁴

Természetesen voltak udvarhölgyek is, akiknek jó része úrnőjét a hazájából kísérte Magyarországba, de magától értetődően itteni hölgyek is lehetőséget kaptak az udvarban élni. Minden királyné egyik fő feladatának tartotta udvarhölgyei kiházasítását: ezzel is lehetett a magyar urakat a királynéhez kötni.¹⁵ Az udvarhölgyeket azonban szórakoztatni is kellett, így nem véletlen, hogy szinte csak akkor hallunk a magyar királyi udvarban táncmulatságokról, ha éppen volt királyné, akkor azonban igen gyakran. Az 1521 és 1526 között a királyi udvarból írt levelek (ekkor volt Mária II. Lajos felesége) többsége említi a táncokat, mégpedig igen pejoratív módon. A magyarok úgy látszik elszoktak már az udvari mulatságoktól. Például: nem történik más „sunder tanczen vnd springen, steckenn vnd brechenn, alzo wol wir layder spilentd das land verlihenn.”¹⁶ (Azaz a tánc és lovagi torna miatt játszva vész el az ország). Szerémi György szerint a király udvari emberei a királyné Németországból magával hozott udvarhölgyeivel táncoltak, zenéltek, és erkölcstelenkedtek. Jellemző, hogy a jámbor káplán a királynét nemes egyszerűséggel csak *lator nōnek* (*latruncula*) nevezte.¹⁷

¹⁴ *Kubinyi András*, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, in: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából, szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc, Bp. 1986, 71, 81.

¹⁵ Amikor Csáktornyai Ernuszti Ferenc mágnás és királyi kamarás feleségül vette a királyné udvarhölgyét, Elisabeth Ungnad von Sonnecket II. Lajos és Mária saját kezűleg írták alá a házassági szerződést. *DI.* 24 279. — Mária királyné maga küldte ki Batthyány Ferenc pohárnokmester és a királyné udvarhölgye esküvőjére a meghívásokat. *DI.* 82 620. — Vö. még *Főgel*, II. Ulászló i. m. 39. — *Uő*, II. Lajos i. m. 26.

¹⁶ *Df.* 229 740. Ezt a levelet az eperjesi származású Kunisch Mátyás egri segédpüspök írta 1524. január 22-én. Hat nappal később, január 28-án, Drágffy János temesi ispán ezt írja az udvarból: „in die saltem faciunt exclamationes et ludibria, de nocte autem coryzationes multas.” *DI.* 82 630. — 1525. Január 31-én Révay Ferenc nádori titkár szerint az udvarban más nem történik „preter choreas et alia que non pertinent ad defensionem reipublice.” *Df.* 260 505. Egy hét leforgása alatt tehát két, más-más társadalmi réteghez tartozó egyén egybehangzóan, és rosszalóan emlékezik meg az udvar szórakozásáról, és ezt követi még egy, egy esztendő múlva. A negatív kritikával kapcsolatban azonban utalni kell a *farsangra*.

¹⁷ Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543, kiadta Wenzel Gusztáv, (Mon. Hung. Hist. II/I. k.) Pest 1857, 93: „aulici...corizaubant (!), simphonizabant, scortizabant cum puellis Regine, quas duxerat secum de Germania sub scamno et sub carpit.” Ugyanezen az oldalon nevezte „latrocula”-nak a királynét.

A királynékat új külföldi szokásaik miatt általában utálták az országban, mint Aragóniai Beatrixot, Mátyás feleségét,¹⁸ vagy az említett Máriát. Túl nagy intervallumok voltak az egyes királynék között, hogy az új udvari szokások meghonosodjanak. Amikor Budán királynéi udvartartást is találunk, teljesen különbözött az udvar élete attól, amikor csak egy aglegény, vagy özvegy uralkodó élt a várban. A számadáskönyvek pontosan érzékeltetik ezt a különbséget: II. Lajos alatt nemcsak táncokat találunk az udvarban, hanem több vendégséget is, mint II. Ulászló idejében.¹⁹ Európában mindenütt az uralkodónk környezetében virágzott az udvari kultúra,²⁰ mivel nálunk ritkán voltak királynék, ez legfeljebb Beatrix királyné idejére állhat.²¹

A királyi udvar központja a budai vár volt, ahol az udvar egy része akkor is ott maradt, amikor az uralkodó máshol tartózkodott.²² A vár személyzete azonban nem tartozott közvetlenül az udvarhoz. A vár élén a várnagy állt, aki a királyi tanácsban is helyett foglalt. A királyi uradalmakat a budavári udvarbíró (provisor curiae castris regii Budensis) igazgatta, aki ugyancsak tagja volt a tanácsnak. A két tisztséget olykor ugyanaz a személy töltötte be. Mivel az udvarbíró nem függött a kincstártól, számadásai nem kerültek be a kincstár számadáskönyvébe, így nem határozhatjuk meg az udvartartás összkiadását, valamint alkalmazottai teljes létszámát, hiszen egy részüket esetleg az udvarbíró fizette.²³

¹⁸ *Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades*, edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, IV/1. k. Bp. 1941, 135. — A Beatrix és II. Ulászló közti házassági bontóper idején a királyné ellen a magyarok részéről emelt vádak egy röpiratban foglalták össze: *Roszner Ervin, Régi magyar házassági jog*, Bp. 1887, 471, 474—476.

¹⁹ Az 1494—95-ös számadáskönyvben táncok nem fordulnak elő, annál inkább 1525 első felében: *Fraknói, II. Lajos i. m.* 90, 209. — Vendégségek az udvarban 1494—1495: *Engel, Geschichte i. m. I. k.* 71, 80, 83, 116. — 1525-ben: *Fraknói, II. Lajos i. m.* 63, 72, 92, 148, 160, 166, 209.

²⁰ A gazdag irodalomból két példa: *Hans-Werner Goetz, Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*, München 1986², 171—172. — *Margaret L. King, Frauen in der Renaissance*, München 1993, 192—197.

²¹ Vö. pl. *Horváth János, Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus, (A Magyar Szemle Könyvei XII.)* Bp. 1944, 105—111.

²² Mivel a király 1494—1495-ben hosszú ideig nem tartózkodott a fővárosban, a kincstár két kiadási naplót vezetett. A budai kiadásokat az alkincstártó naplója tartalmazza 1494. január 31-től 1495. július 15-ig. *Engel, Geschichte i. m. I. k.* 79—122. — Egy, a királyt kísérő hivatalnok 1494. július 28-tól 1495. július 14-ig vezette a párhuzamos naplót. *Uo.* 47—78. — Július 19-től december 31-ig újra egységes a napló. *Uo.* 166—181.

²³ *Kubinyi András, A budai vár udvarbírói hivatala (1458—1541)*, in: *Levéltári Közlemények* 35 (1964) 67—98.

Az udvari élet egyik nem jelentéktelen színtere, a várkápolna, természetesen a várban állt. A XIV. sz. második felében épült és Nagyboldogasszonynak szentelt kettős kápolnának alsó részét régészetileg feltárták.²⁴ A kápolnának, mint intézménynek az 1430-as évekig erős kapcsolata volt a királyi kancelláriához, és a kápolnaispán igazgatta. Zsigmond a vár előtt Szent Zsigmond tiszteletére templomot és mellette társaskáptalant alapított, amelyet összekapcsolt a kápolnával: a kápolnaispán lett a káptalan feje. A század közepén kettévált a két intézmény: a társaskáptalan élére prépost került, az udvari kápolna irányítását pedig a rector capellae vette át. Az udvari kápolnának birtokai voltak és Mátyás idején 40 személyből állt. Közéjük tartoztak természetesen a kápolna zenészei és énekesei is.²⁵ A Jagelló-korban a kincstár rendszeres fizetést biztosított a rektornak és néhány „speciális káplánnak”. II. Ulászló egy cseh és egy lengyel udvari káplánt is tartott. Fizetést kapott az orgonista is, valamint a kincstár fedezte a kiadásokat: a gyertyák, olaj, stb. árát.²⁶ Az udvari káplánok egy része mindig elkísérte a királyt utazásainál.²⁷ A kápolna többi tagjait nyilván a kápolna birtokai jövedelméből, vagy az udvarbíró által fizették. Egyházz jogilag a kápolna ki volt véve a megyéspüspök joghatósága alól, és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott: hiszen ő „est primas Hungariae et plebanus regum pro tempore, quorum animarum curam habet.”²⁸ A primás tehát a király és általa az udvar plébánosa volt, ezt a joghatóságát azonban általában a kápolnán keresztül gyakorolta.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a király és udvara csak a kápolnában vett részt istentiszteleten. A város legnagyobb temploma az ugyancsak Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt templom, a németek plébániatemploma, a mai

²⁴ Gerevich László, A budai vár feltárása, Bp. 1966, 207–226. — Újabbán: Károly Magyar, Der Königs-palast in Buda, in: Budapest im Mittelalter, szerk. Gerd Biegel, Schriften des Braunschweigischen Landes-museums 62, Braunschweig 1991, 201–235.

²⁵ Kumorovitz L. Bernát, A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez, in: Tanulmányok Budapest múltjából (TBM) 15 (1963) 109–151.

²⁶ Ld. pl. Engel, Geschichte i. m. I. k. 69, 78, 84, 117, 168, 180. — Fraknoi, II. Lajos i. m. 50, 58, stb. a kiadások minden szombaton megismétlődnek. — II. Ulászló orgonistája egy bizonyos Grimpeck volt, II. Lajosnál Wolfgang Grefinger működött. Magyarország zenetörténete, I. k. Középkor, szerk. Rajeczky Benjamin, Bp. 1988, 137–138.

²⁷ Engel, Geschichte i. m. I. k. 84: „Quatuor Capellanis regie Majestatis euntibus cum eodem ad dietam data est pecia Pernisij. Aliis similiter quatuor, qui in Castro in Capella seruiunt, data est iterum altera pecia Pernisy.” stb.

²⁸ Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából, edd. Bunyitay Vilmos, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, III. k. Bp. 1906, 297.

Mátyás templom volt.²⁹ Fontosabb alkalmakkor ezt kereste fel a király. Mátyás — mivel a Szentkorona akkor III. Frigyes császárnál volt — itteni trónraülésével vette át az uralkodói jogok gyakorlását.³⁰ A királyi esküvőket és az uralkodó gyermekei keresztelését általában itt végezték.³¹ A meghalt királyt is itt ravatalozták fel.³² A királyi udvartartás, és a király környezetében élő főpapok is gyakran megfordultak így ebben a templomban, ami olykor problémákhoz vezetett.³³

Ugyancsak gyakran látogatta az uralkodó a Szent Zsigmond-templomot is. A bártfai jegyző pl. azt jelentette városának, hogy 1484 Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe előestéjén a király „zw der vesper was ... zw Santh Sigmundt, unnd do er off das gschlosz gyeng von der vesper, nam ich seyn war unnd gab im eyne suplicatio.”³⁴ Ez tehát azt jelenti, hogy a vesperás után lehetett a királlyal beszélni. A Szent Zsigmond káptalan és a királyi kápolna között olykor később is lehet kapcsolatot kimutatni. 1506-ban pl. a káptalan prépostja, Huszti Márton egyben a király „cantor et musicus”-a volt, és az udvari ének és zenekart vezette, amit ugyancsak

²⁹ *András Kubinyi, Die Anfänge Ofens, Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I, Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, Bd. 60, 1972, 34–37.*

³⁰ *Bonfini i. m. III. k. 216–217.*

³¹ Beatrix esküvőjére ld. pl. *Borsa Béla, Reneszánszkori ünnepségek Budán*, in: TBM 10 (1943) 48. — II. Ulászló Anna nevű leánya keresztelésére: *Wenzel Gusztáv, II. Ulászló magyar és cseh király házas élete*, in: *Századok* 11 (1877) 822–823. — II. Lajost azonban az Óbuda melletti fejéregyházai templomban keresztelték (uo. 837), amelyet anyja, Anna királyné, különösen kedvelt. (Uo. 827). Mind a két királyi gyermeket a primás, Bakócz bíboros keresztelte.

³² Ulászló volt egyike azon kevés magyar királynak, aki fővárosában halt meg 1516. március 13-án. Előtte természetesen Bakócz primás gyóntatta és áldoztatta meg, az utolsó kenetet is ő adta fel. A holttest először „avf den grossen palladtcz gelegt, das yn yderman hadt mvgen ehen vndt besyngen lassen, bye sych gebvrdt. Am balmntag hadt man yn mydt der broczes csv sant haus gedragen, dych nach also sten lassen.” Másnap innen ünnepélyes körmenetben vitték ki a városból, majd Székesfehérvárott eltemették. Die letzten Stunden des Königs Wladislaw II. In: *Ungarische Revue* (1884) 38–42. — I. Károly budai felravatalozására ld. *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. I. Textus*, edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp. 1985, 156–157.

³³ A templom plébánosa 1497-ben supplicatit nyújtott be a pápához, hogy noha a pápa a plébániát archipresbyterséggé alakította, és számára a főpapi áldás osztását engedélyezte, de mivel az udvart számos püspök követi, alig van mise, amelyen valamely püspök nem vesz részt. (Az archipresbyter csak akkor oszthat főpapi áldást, ha nincs főpap jelen). Ezért arra kéri a pápát, hogy csak akkor ne oszthasson áldást, ha pápai legátus, vagy a veszprémi püspök (a megyéspüspök, akinek joghatósága alól azonban a plébánia ki van véve) jelen van. *Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis* III. k. 82–83.

³⁴ *Iványi Béla, Bártfa szabad királyi város levéltára, I. k. Bp. 1910, 2320. sz.*

„capella regia”-nak neveztek, és amely kapcsolódott a kápolnához, mint egyházi intézményhez.³⁵

Többnyire azonban nem tudjuk, hogy melyik templomba járt leggyakrabban a király. Ez valószínűleg mégis a várkápolna volt, hiszen ennek kapujánál volt a helye a két „királyi koldusnak” (pauperes regiae maiestatis), akik az uralkodótól rendszeres alamizsnában részesültek.³⁶ Fontos ünnepeken (karácsony, húsvét, pünkösd, áldozócsütörtök, úrnapja, a legtöbb Mária-ünnep, és néhány fontos szent ünnepe) négy apród állt égő gyertyákkal a nagymise, és olykor a vesperás alatt is a király előtt.³⁷ Ezek többnyire azon ünnepek voltak, amelyeken a fővárosi hét iskola tanulói is felkeresték a királyt, hogy „rekordáljanak” előtte.³⁸ Fontos ünnep volt virágvasárnap. Ilyenkor a kincstár virágokat vásárolt a kápolna számára. Legfényesebben azonban Úrnapját ünnepelték meg. A király számára trónust állítottak, hogy arról szemlélje meg a körmenetet. Stációkat készítettek. Tizenkét apród égő gyertyákkal haladt az Oltáriszentség előtt. Olyan szerkezeteket is gyártottak, amelyre felerősítették a kápolna és a király ereklyéit, ezeket azután a palotások (aulici) vitték a körmenetben. A rendezés az udvarmester feladata volt.³⁹ Úrnapja fényéhez hozzátartozott az uralkodó jelenléte, így pl. 1498-ban a freiburgi birodalmi gyűlés alkalmával elhalasztották a körmenetet Miksa római király megér-

³⁵ *Kubinyi András*. Huszti Márton. II. Ulászló király udvari muzsikusa, in: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok* (Szabolcsi Bence 70. születésnapjára), Bp. 1969, 19–26.

³⁶ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 161, 170, 188, stb. — *DI*. 24 405, 61. o.: „duobus pauperibus regie Maiestatis ad janua[m] capelle sancti Johannis in castro sedentibus.” Mivel a várbeli Boldogasszony kápolnában helyezték el Alamizsnás Szt. János ereklyéit, Szt. János kápolnának is nevezték. *Kumorovitz* i. m. 150.

³⁷ Ezt jól mutatják az 1525-ös számadások. *Fraknói*, II. Lajos i. m. 68, 87, 117, 119, 143, 145, 146, 153, 159, 162, 188, 189, 190, 200, 201, 215, 219.

³⁸ *Pl*. 1525. Húsvét vasárnapján: „scolaribus septem scholarum Regiam Maiestatem recordantibus, iussu sue Maiestatis, pro recordacione et elemosina dedi ñ. I.” *Uo*. 145. Más rekordálási adatok: *Engel*, *Geschichte* I. k. 79, 97, 115, 118, 121, 166, 167, 180. (Amikor a király nem tartózkodott Budán, akkor az ottani iskolások keresték fel, ahol épp tartózkodott). Ld. még: *Fraknói*, II. Lajos i. m. 70, 145, 180, 188, 196. — *DI*. 24 405, 5. o. — A recordatio általában el volt terjedve: Magyarország zenetörténete i. m. I. k. 76–77. — Itt jegyzem meg, hogy a királyi apródok is kaptak zenei nevelést: „Laurencio Polyak tubicinatori Regie Maiestatis pro erudicione et informacione duorum aprodianorum sue Maiestatis ad tubicinam, dati sunt Fl. XX.” *Fraknói*, II. Lajos i. m. 130.

³⁹ Virágvásárlás: *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 107. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 136. — Úrnapja: *uo*. 200–202.

kezéséig.⁴⁰ Az úrnapi ünnepséget olykor politikai demonstráció céljaira is felhasználták, ahogy arról még lesz szó. Említeni lehet még Gyertyaszentelő Boldogasszonyt: ilyenkor a kincstár nagy számú gyertyát vásárolt és ezeket az udvarmesterek adta át, hogy a kápolnában megszenteljék őket.⁴¹

Világi szempontból az udvar nyújtotta a keretet az uralkodó mindennapi tevékenysége számára, és egyben fontos kormányzati eszköz is volt. Az udvar személyzetét, eltekintve a budai vár őrségétől és a kápolnától két nagy csoportra oszthatjuk: egyrészt a különleges jogokkal rendelkező „palotásokra”, másrészt a többnyire alacsonyabb társadalmi réteghez tartozó tulajdonképpeni személyzetre.

Az udvartartás irányításának kérdését ma sem lehet még teljes bizonyossággal megoldani. Nálunk is kimutathatók ugyanis, akár külföldön, az udvari méltóságok: az ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmesterek. Az ajtónállómester egyben udvarmester is volt. Az udvari méltóságok az ország „igazi báróihoz” tartoztak, nevüket az ünnepélyes királyi oklevelek méltóságsorai is feltüntették. Eltérően számos külföldi országtól, nálunk egyik méltóság sem vált örökölhetővé: az uralkodó bárkit kinevezhetett és elbocsáthatott. Ez utóbbi esetben a volt „igazi báró” azonban általában élete végéig megőrizte a méltóságával járó társadalmi helyzetét, megfelelő birtok esetében pedig leszármazottait az arisztokráciához sorolták. (Ezért is nevezték a mágnásokat bárófiaknak, vagy úrfiaknak is).⁴²

Kérdéses, hogy ezek az urak valóban gyakorolták-e udvari méltóságukat. A lovászmester pl. elvileg nemcsak a lovászok és az istálló előljárója volt, hanem egyben az udvar főszállásmestere (marsallja) is.⁴³ Ezért a király által felkeresett települések iparosai kötelesek voltak őt megajándékozni.⁴⁴ Szállásmesteri tiszttel

⁴⁰ J. F. Böhmér, *Regesta Imperii*, XIV, *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I.* 1493–1519, II/1, Bd. Maximilian I. 1496–1498, bearb. v. Hermann Wiesflecker, Wien–Köln–Weimar 1993, Nr. 6300.

⁴¹ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 69.

⁴² Kubinyi András, *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején*, in: *Századok* 122 (1988) 147–215.

⁴³ 1549. november 14-én a helytartótanács ezt írja I. Ferdinándnak: „quam quidem distributionem conscriptionemque hospitiorum ad magistrum agazonum ex veteri huius regni consuetudine pertinere Maiestas Vestra non ignorat.” *R. Kiss István*, *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*, Bp. 1908, 175–176.

⁴⁴ Pl. Mátyás Sárospatak Héce nevű utcája kiváltságlevelében olvasható: „Insuper magistri agazonum nostrorum et successorum nostrorum regum Hungarie aut alii quicumque officiales curie regie in prefata platea et cives ac populos eiusdem nullam jurisdictionem habeant, ita, quod ipsi vel eorum officiales dum illac nos in persona vel aliquem ex successoribus nostris regibus Hungarie accidere contingeret super mecha-

függhet össze, hogy Mátyás és Beatrix esküvői ebédje alkalmából a marsall jelölte ki az idegen vendégek helyét.⁴⁵ Ezzel szemben nagyon ritkán tudjuk a lovászmester jelenlétét a Jagelló-korban az udvarban kimutatni, feladatköre egy részét az allovászmester látja el, akit olykor lovászmesternek is címeznek.⁴⁶ Ettől függetlenül van egy istállómester (magister stabuli),⁴⁷ sőt egy szállásmester (distributor hospitiorum domini regis) is.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy a bárói rangú lovászmester csak bizonyos — ünnepélyes — alkalmak esetén járt el méltóságának megfelelően. Azt sem tudjuk igazolni, hogy a tényleges feladatokat ellátók a névleges főnök familiárisai lettek volna. Ugyanez áll az asztalnokmesterre is. Megint van egy alasztalnokmester, aki tényleg az asztalnokok előljárója. A királyi étkezések alkalmával az egyes fogások előtt az „antecessor ferculorum regiae Maiestatis” (a királyi ételfogások előljárója) haladt, aki az alasztalnokmester alá tartozott.⁴⁹ Ünnepélyes alkalmakkor, pl. Mátyás esküvője alkalmából, a királyi pár számára szolgáló fogások előtt a leghatalmasabb mágnások haladtak, és a tálakat magukat is az urak vitték.⁵⁰ Hasonló lehetett a helyzet a pohárnokmesternél.

Tőlük eltért az udvarmester, és a csak 1490-ben létesített új udvari méltóság, a kamarásmester (magister cubiculariorum domini regis) szerepe. A kápolnával kapcsolatban már láttuk, hogy az udvarmester valóban gyakorolta jogkörét. Fontosabb volt politikai szerepe. Az 1495:25.t.c. alapján neki kell a királyi tanácsban határozathozatal előtt csendre inteni a tagokat, majd egyenként a véleményüket megkérdezni, és végül a „sanior pars” határozatát kihirdetni.⁵¹ Bizonyos mértékben tehát a tanács elnökének tekinthető. Királyi audientiák esetében az uralkodó

nicos, ut soliti sunt, nullum census habere valeant.” Dl. 15 664. — Korábbi adatok pl.: Zsigmondkori Oklevéltár II/2. k. Összeállította Mályusz Elemér, Bp. 1958, 2921, 3767, 3792, 3921. sz.

⁴⁵ *Stephanus Katona*, *Historia critica regum Hungariae*, XVI. k. Budae 1793, 61, 62, 66.

⁴⁶ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 146. — *U.ő*, II. Lajos i. m. 135—136.

⁴⁷ Dl. 24 405. 24. o.

⁴⁸ *Egyháztörténeti Emlékek* i. m. I. k. Bp. 1902, 58—64.

⁴⁹ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 72. — *U.ő*, II. Lajos i. m. 54—55. — 1525-ben hetente említik Zopchyth Gergely antecessor ferculorumot. *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 50, 58, 65, 71, 72, 76, 83, 89, 91, 94, 97, 102, 111, 119, 126, 135, 151, 191. Olykor csak dapifer—nek nevezik: *uo*. 105, 140, 226. Egyszer curialis: *uo*. 172. — A következő évben is szolgál: Dl. 24 405. 86. o. — 1525-ben mégis egyszer Merssyth Simont nevezik fizetésével kapcsolatban antecessornak. Ez azonban túl magas, 300 ft, még hátralék esetében is. *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 132.

⁵⁰ *Borsa Béla* i. m. 49, 51.

⁵¹ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek, Bp. 1899, 576—578.

nevében vagy a kancellár,⁵² vagy az udvarmester válaszolt.⁵³ Hogy az udvarmester valóban az udvar előljárója volt, azt egy 1523-as tervezet is mutatja. (Ekkor ugyanis az urak a lengyel követ segítségével szabályozni akarták II. Lajos és udvara életét). „Magistri Curie vel domus curen exercere officium suum pro decore et honestate principis et Curie in his omnibus, que ad eorum iure pertinent officia.” (Az udvari méltóságokat ugyanis gyakran nem egy hanem két egyenrangú báró töltötte be.)⁵⁴ Végül az udvarmester elnökölhett a királyi udvar lovagi becsületbíróóságán is.⁵⁵ Tevékenysége a külföldi udvarmesterekéhez hasonlítható.⁵⁶

Nem függött az udvarmestertől a kamarásmester, a királyi kamarások (cubicularii) előljárója. Az imént idézett 1523-as tervezet szerint ő (vagy ők, ha ketten vannak) parancsol mindazoknak, akik a király kamrájában (azaz lakóhelyiségében) szolgálnak. (A „kamra”, vagy az annak megfelelő helyiség a külföldi udvarokban is különleges szerepet töltött be).⁵⁷ Ők a felelősök nemcsak az uralkodó értékei, hanem személye védelméért is. „Et isti ydem debent haberè advertenciam vt vita principis securá a rebus noxiis esse possit.” A kamarásmesternek ki kell választani négytől nyolc kamarást, hogy ők szolgáljanak felváltva a kamrában. A többi kamarás csak akkor jelenhet meg a király kamrájában, ha hívják őket.⁵⁸ Bár ez csak tervezet maradt, a számadáskönyvek mégis azt mutatják, hogy a nagyszámú kama-

⁵² Vö. pl. Magyar Történelmi Tár 24 (1877) 181, 202–203. (Az előző esetben a velencei követeknek a titkos kancellár, a másodikban a főkancellár válaszolt.) Amikor 1523 őszén Szydłowiecki lengyel főkancellár képviselte királyát a magyar–osztrák–lengyel csúcstalálkozón, akkor fogadásánál a magyar király nevében kancellárja válaszolt. Naplójának a másolatát ld. MTA Könyvtár Kézirattára MS. 4945.

⁵³ Esztergomi kpt. magánlevéltára, Lad. 25. Fasc. 3. Nr. 5. (1516).

⁵⁴ Szydłowiecki id. naplója, 43. A tervezetet átdolgozták, és a fenti szöveget az alábbival bővítették: „non permittant rixas fieri in Curia, et facientes Jure castigentur in exemplum aliorum.” Uo. 216.

⁵⁵ Hajnik Imre, A magyar hírsági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt, Bp. 1899, 60–65.

⁵⁶ V.ö. pl. Peter Moraw, Die Verwaltung des Königtums und des Reiches und ihre Rahmenbedingungen, in: Deutsche Verwaltungsgeschichte, Bd. I, Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches, Stuttgart 1983, 34–37. — Dietmar Willoweit, Die Entwicklung und Verwaltung der spätmittelalterlichen Landesherrschaft, in: uo. 116–118.

⁵⁷ Ld. pl. Philippe Ariès et Georges Duby, Histoire de la vie privée, Tome 2, De l'Europe féodale à la Renaissance, Paris 1985, 30–31, 34, 83–84. — D. A. L. Morgan, The house of policy: the political role of the late Plantagenet household, 1422–1485, in: David Starkey, The English Court: from the Wars of the Roses to the Civil War, London and New York 1993³, 33–34.

⁵⁸ Szydłowiecki id. naplója, 40, 212.

rás közül csak néhány tartózkodott állandóan az uralkodó mellett.⁵⁹ Azt nem tudjuk, hogy az udvarmester, vagy a kamarásmester beleszólhatott-e a többi udvari szolgálattevő, pl. az étkefogók, pohárnokok dolgába.

Az udvari személyzetnek általában a nemesség számára fenntartott rétegeit, akiket az aulicus (középkori magyar nevén palotás⁶⁰) gyűjtőfogalomba kapcsoltak

⁵⁹ Az 1494–95-ös számadáskönyvből csak egy különösen bizalmas kamarás mutatható ki: a szlavóniai Bradách Lőrinc. (A számadásokat nem azonos rendszer szerint vezették). Ő adott a király (409 eset) után legtöbbször (307 eset) kifizetési parancsot a kincstárnak. Ezek azonban kis összegek voltak, átlag 7,4 Ft. Kilenc további esetben ő közvetítette a királyi kifizetési parancsot. Neve a számadás majdnem minden lapján előfordul. *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 47–53, 55–77, 79, 82, 84–89, 106–122, 150–151, 162–163, 166–172, 175–177, 179–181. — 1525-ben egyenként fizették a kamarásokat, így többet tudunk róluk. Január 12–július 16. közt 73 cubicularius fordul elő. 39 magyar alattvaló volt, 34 cseh, lengyel vagy német. 58 kamarást csak akkor említene, ha fizetést kaptak: 49-en csupán egytől három alkalomig kaptak pénzt. Két külföldi és egy magyar kamarást ugyan említene, de ezek ezalatt nem kaptak fizetést. A többi 70 összesen 3995 forintot kapott, mégpedig a 32 idegen 2426, a 39 magyar csupán 1569 forintot. A magyarokat a kincstár valószínűleg egy jövedelemforrásra kiállított utalvánnyal fizette, ezért kaptak készpénzben kevesebbet. Nincs rendszer a fizetésben. 18-an csak 10 forintot vagy még kevesebbet kaptak. (Csányi János pl. csak 6 forintot. *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 224.) Ezzel szemben 14 cubicularius száz forintot, vagy többet kapott. Ezek részben arisztokraták voltak, mint Hans, Hardegg grófja (400 forint, *uo.* 110, 132.), vagy Szentgyörgyi és Bazini Farkas gróf (100 forint, *uo.* 183.) Mások a kamarások legszűkebb köréhez tartoztak, mint Herestyéni Miklós (102 Ft, *uo.* 66, 79, 81, 93, 100, 121, 125, 135, 140, 144, 172, 176, 185, 187, 191, 196, 218.), Kajdacs György (155 Ft, *uo.* 82, 129, 178, 197.), Jan Lezecki (152 Ft, *uo.* 59, 69, 89, 107, 126, 140, 170, 183, 210, 224, 235.), Jan Pilecki (258 Ft, *uo.* 60, 62, 70, 74, 78, 105, 117, 139, 144, 153, 168, 173, 179, 181, 191, 205, 214, 224.) Voltak, akiknek magas fizetését nem tudjuk megmagyarázni. Istvánfi János pl. 250 forintot kapott. (*uo.* 129, 222.) Azok, akik alacsony fizetésben részesültek, azt akkor kapták meg, amikor épp volt pénz a kincstárban, és az udvarban épp jelen levő aulicusokat ki tudták fizetni. Ilyenkor fejenként kevés pénzt kaptak, általában tíz forint körül, pl. július 1-én és 2-án. (*uo.* 223–229.) A királyi környezetben állandóan tartózkodók — ahogy a fenti adatok is mutatják — gyakran részesülhettek kisebb juttatásokban. A kamarások ezen szűkebb körének tevékenysége kiderül a számadásokból. A király személyes szükségletére általában ők vettek fel pénzt a kincstártól. Bevásároltak is uruk számára. Gyakran fontos utasításokkal küldte el őket az uralkodó. Mindez kimutatható a fenti négy személyes esetében. Herestyéni: *uo.* 63, 121. — Kajdacs: *uo.* 105, 124, 202, 219. — Lezecki: *uo.* 56, 64, 68, 69, 71, 85, 116, 138, 144, 153, 230. — Pilecki: *uo.* 80. A király legbizalmasabb kamarásai azonban nem kaptak mindig magas fizetést. Szentiványi Kelemen, aki talán a legtöbbet tevékenykedett közülük (*uo.* 65, 108, 111, 125, 133, 144, 158, 170, 191, 197, 232) pl. csupán 40 forintot kapott négy részletben. (*uo.* 105, 168, 214, 224.) Azért írtam ilyen részletesen a kamarásokról, mert fizetési rendszerük azonos volt a többi palotásokéval. Az uralkodó bizalmas kamarásai oklevéladási parancsot is adhattak a kancelláriának, így előfordulnak a relatiós jegyzetekben. *Kubinyi*, Bárók i. m. 193.o. 225–227. j.

⁶⁰ „Aulici: qui sunt: et seruiunt in aula regys: Az kyalry palotayaba lako Iffyak: komornykok.” *Berrár Jolán — Károly Sándor*, Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára, Bp. 1984, 346. Ebből különben az is kiderül, hogy az „aulicus” valóban gyűjtőfogalom volt, amely egyaránt

össze, többféle módon osztályozhatjuk. A legelső fokon álltak az apródok (pueri, parvuli, aprodiani). Az apród később udvari ifjú (adolescens) lett, ami nem feltétlenül korjelző. Az „ifjak” komoly politikai, vagy diplomáciai feladatokat is láthattak el.⁶¹ Ez után került a palotások különféle csoportjai valamelyikébe (pl. kamarás, vagy asztalnok), bár az ifjak egy része már az, vagy udvari huszár volt.⁶² A ranglétra legfelső fokán az udvari familiárisok álltak. Ez a rang főként a mágnásoknak volt fenntartva, de találunk köztük nemesi előkelőket (proceres) is.⁶³ A még Mátyás idejében kimutatható udvari lovag (aulae regiae miles) lassan eltűnt a forrásokból.⁶⁴

Osztályozhatjuk a palotásokat tevékenységük alapján is. Legtöbben voltak a kamarások (cubicularii). Az 1525. január 12-től július 16-ig vezetett királyi számadáskönyv 73-at nevez meg.⁶⁵ Az asztalnokok száma 18 volt. A többi csoportot nehéz különválasztani. Igaz, hogy 48 udvari ifjú nevét találjuk meg a számadáskönyvben, de már láttuk, hogy ezek egy része egy másik csoportban is előfordul. 44 udvari huszár nevét ismerjük, de igazolható, hogy a csak aulicusnak, vagy curialisnak nevezettek között is kell számolni huszárokkal. A sok aulicus, vagy curialis egy része a többi csoportban is előfordul, azaz a kifejezés tágabb értelem-

jelentette az udvari ifjat és a komornyikot, azaz kamarást. Ld. még *uo.* 416., ahol azt is megtudjuk, hogy a komornyikok feladata: *admittere aulicos intra cubiculum: ad principem salutandum.* — Ld. még: *Szamota István* — *Zolnai Gyula*, Magyar oklevél-szótár, Bp. 1902, 743.

⁶¹ Bosnyák Antal adolescens (*Fraknoi*, II. Lajos i. m. 141.) pl. 1525-ben az országgyűlés ügyében Moson megyébe (*uo.* 192.), majd a vajdához lett küldve (*uo.* 199.) 1526-ban pedig négy megyét, Bebek Jánost és az egri káptalant mozgósítja Mohács előtt. *DI.* 24 405. 76. o. — Kisnémet Sebestyén udvari ifjút 1525-ben kétszer küldték a morva rendekhez (*Fraknoi*, II. Lajos i. m. 60, 152.), egyszer egy főurat hív a királyhoz (*uo.* 137.), egyszer Schneidpöck császári követ után küldik (*uo.* 210.), a hatvani országgyűlés idején ő tartja a kapcsolatot Budával. (*uo.* 222, 231.) — Sok hasonló példát lehetne még idézni.

⁶² Iváncsi Gergely adolescens (*uo.* 65, 176.) és cubicularius. (*uo.* 224.) — Klenoczky Benedek cseh cubicularius (*uo.* 86, 140, 175, 224.) egyben adolescens is. (*uo.* 164.) Itt is lehetne a példákat szaporítani.

⁶³ A ranglétrára: *Kubinyi András*, A Mátyás-kori államszervezet, in: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára, szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László, Bp. 1990, 62–69. — Az 1525-ös számadásban tíz familiáris szerepel. Hatan bárók: Bánfi Zsigmond, Frangepán Bernát, Farkas (egyben kamarás, ld. fenn), Kristóf és Mátyás grófok valamint Jakšič Márk. (*Fraknoi*, II. Lajos i. m. 79, 155, 229, 54, 115, 81.) Az előkelőkhöz tartoznak: Imrefi (Fekete) Mihály, Kállai Vitéz János, Paksi János, Pekri Lajos. (*uo.* 124, 88, 77, 163.) Valamennyire csak egy adatot idéztem.

⁶⁴ *Csánki* i. m. 538–539.

⁶⁵ Ld. fenn, 59. j. — 1494–95-ben az aulicusok többségét csak globálisan fizették, így az udvartartás létszáma nem állapítható meg. *Pl.* 1495: „Ladislaio literato ad exoluendos Aulicos Regie Maiestatis in parata pecunia Bude in diuersis terminis simul cum panno dedi 16934.” *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 153.

ben szerepel, így nem tudjuk, hogy hányan sorolhatók a szűkebb értelemben vett palotások közé. Azt azonban pontosan tudjuk, hogy 24 apród élt az udvarban, és épp ennyinek a nevét említi a számadáskönyv.⁶⁶ Tíz udvari familiáris fordul elő, de biztosan többen voltak.⁶⁷ Lényeges dolog, hogy — leszámítva az udvari huszárokat — a palotások valamennyi csoportjának legfeljebb a fele tartozott a Szentkorona alattvalói közé. Jagelló-királyaink lengyel származásúak és cseh királyok is voltak, így cseh, lengyel és német nemesek a magyarokkal nagyjából azonos számban szolgáltak az udvarban. A szűkebb értelemben vett palotásoknál külön kapitánya volt a magyaroknak és a cseheknek.⁶⁸

Az udvari személyzet, azaz a tágabb értelemben vett palotások, mind nálunk, mind külföldön, egy bizonyos számú lóra kapott fizetést,⁶⁹ ami fegyveres lovast jelent. Így egyik feladatuk a katonáskodás volt. Nem emelhetjük ki egyik csoportjukat sem mint testőrséget,⁷⁰ ilyen nem létezett a középkori Magyarországon, noha kétség kívül ők látták el annak feladatát. Inkább gárdáról, mint elit katonai alakulatról beszélhetünk, amelyet a palotások csoportjai együtt alkottak. Az 1498: 21. t.c. alapján a király által tartandó 1000 lovasból álló bandérium a palotásokból és csatlósáikból állott.⁷¹ 1525—1526-ban az udvari huszárok (valójában huszártisztek) egy része saját kapitányaik vezénylete alatt a legfontosabb végvárakban állomásozott. 1525 első felében udvari familiárisként, kamarásként, asztalnokként, aulicusként, udvari huszárként vagy ifjúként, illetve curialisként név szerint 227 személy szerepel. Közülük 35, zömében udvari huszár, a végvárakban állomásozott, bár valószínűleg ezek száma valamivel magasabb volt. Hozzájuk kell még számítani a 24 apródot, így a tágabb értelemben vett palotások számát kereken 250-re becsülhetjük, amelynek legfeljebb egyötöde nem az udvarban, hanem a végeken szolgált.

⁶⁶ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 60. 72, 77. — Nevüket és azok előfordulási helyét terjedelmi okokból nem adhatjuk meg. Ugyanez a helyzet a többi udvari alkalmazottnál.

⁶⁷ Ld. fenn, 63. j.

⁶⁸ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 67—68.

⁶⁹ *Kubinyi*, A Mátyás-kori i. m. 67.

⁷⁰ Mint azt *Fógel* teszi. II. Ulászló i. m. 71. — II. Lajos i. m. 60—62.

⁷¹ *Corpus Juris* i. m. 606. — Egy-egy adat valamelyik végvárra, ahol 1525-ben aulicus huszárok kapitányuk parancsnoksága alatt hadakoztak: Temesvár (*Fraknói*, II. Lajos i. m. 107.), Karánsebes (uo. 66.), Jajca (uo. 80.).

A palotásoknak különleges jogaik, és jelvényeik is voltak.⁷² Ügyeikben a királyi „curia militaris”, az udvari lovagi becsületbíróság volt illetékes, ahol a feleknek személyesen (nem ügyvéd által képviselve) kellett megjelennie, és ahol a perdöntő párbaj még mindig bizonyító eszköznek számított. Az illetékes bíró a király volt, aki az elnökséget vagy az országbíróra (mint egykori comes curiae-ra), vagy az udvarmesterre ruházta át. A bírótársak a palotások közül kerültek ki.⁷³ A palotások a király támaszának számítottak. Mind igazgatási, mind katonai ügyekben felhasználta őket,⁷⁴ olykor vizsgálatok elvégzését bízta rájuk.⁷⁵ Társadalmi emelkedésre az udvar nyújtott legjobb alkalmat. Az arisztokráciába újonnan bekerült családok zöme a palotásoktól eredt.⁷⁶ Természetesen voltak arisztokrata palotások is, a legtöbben azonban a nemesi előkelőkhöz, vagy a közép, sőt a kismemességhez tartoztak. Polgárok is bejuthattak korlátozott számban közéjük.⁷⁷ Az udvari állások természetesen igen keresettek voltak. A király vagy tanácsadói előszeretettel választottak olyan személyeket, akiket le akartak kötelezni, pl. a rendi ellenzék vezetőit⁷⁸ vagy pedig akiknek protekciója volt.⁷⁹ A legjobb protekciót az jelentette, ha egy családtag már az udvarban dolgozott. Nem véletlen, hogy

⁷² Kubinyi, A Mátyás-kori i. m. 64–66.

⁷³ Ld. fenn, 55. j.

⁷⁴ Kubinyi, A Mátyás-kori i. m. 62–69.

⁷⁵ Uo. — Az 59. j-ben említettem Kajdacsai kamarást. — 1525. június 27.-én Kajdacsit 100 forint utiköltséggel az erdélyi sóbányák felülvizsgálatára, és Tornaljai Jakab kamaraispán ellenőrzésére küldték ki. *Fraknói*, II. Lajos i. m. 219.

⁷⁶ Kubinyi András, A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban, in: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv, szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp. 1984, 265–268.

⁷⁷ Az 1525-ben említett kamarások közül Bárány Bernát (*Fraknói*, II. Lajos i. m. 115.) bártfai (Bártfa város lt. Oklevelek 5502.sz.), Pemfflinger Kristóf (*Fraknói* i. m. 107, 129, 235.) pedig budai polgár volt. *András Kubinyi, Die Pemfflinger in Wien und Buda*, in: *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 34 (1978) 67–88.

⁷⁸ Ld. fenn 76. j. Az 1525-ben a királyi hatalom megerősítésére létrejött ún. „Kalandos szövetség” 91 tagjának egy harmada tartozott a palotásokhoz, vagy a királyi pár más alkalmazottja volt. Többen közülük korábban rendi vezetők voltak. *Kubinyi András, Az 1525. évi „Kalandos szövetség”*, in: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*, szerk. Bertényi Iván, Bp. 1980, 141–153.

⁷⁹ Várdai Ferenc erdélyi püspök 1515 óta kereste először a kancellár, majd a nádor protekcióját testvére kinevezésére, amit a király 1517-ben tett meg. Dl. 89 053, 89 054, 89 095, 89 098.

ugyanabból a családból egyidejűleg hárman,⁸⁰ sőt egy esetben négyen⁸¹ mutathatók ki a palotások között.

A palotások, az udvari nemesség rendelkezett a legnagyobb befolyással, de nagyszámú egyéb személyzet is dolgozott az udvarban. Pontosán ismerjük a királyi istállóban dolgozók számát 1525 elején. Az allovázmester két személyre, a kengyelfutó három személyre kapott zsoldot. (Három kengyelfutó fordul elő a számadáskönyvben).⁸² 36 lovasz volt, köztük 24 német és 4 a király gyors (verseny) lovaira. Az istállóhoz tartoztak a király fegyvercsiszárai (négyen), de a számadáskönyv öt személyt említ, igaz, az egyik mester címet visel,⁸³ a királyi kovács, aki négy személyre kapott zsoldot, végül a királyi kocsis 12 kocsit és a király saját kocsiját kezelte. Valószínűleg ugyanannyi személyt kell hozzá számítani. E szerint az istálló személyzet — az allovázmester kivételével — 61 fő volt (Más adat szerint 74.).⁸⁴ Volt egy sáfár, egy kulcsár és egy számvevő, a konyhában pedig kereken nyolc szakácmester, bár a számadáskönyv kilencnek adja meg a nevét. A konyhához tartozott még két konyhai ajtónálló, valamint 10 segéd (adolescens) és 8 konyhai apród (inas).⁸⁵ Az étkezéssel függ még össze a királyi edénymosó fel-

⁸⁰ Egyidejűleg három Lezecki volt kamarás: *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 56, 100, 120. (Jan, Felix és Martin). Ők azonban maguk is a néhai Stanislaw Kostka királyi asztalnok rokonai voltak. Rokonságukhoz tartozott a lengyel Obrazovicei Trepka András, a király egyik udvarmestere is. Bártfa v. lt. Oklevelek 4563. sz. Df. 229 804—22 9806, 229 813. Trepka a Kostka örökséggel kapcsolatban Jan Lezeckit „cubicularium sue Maiestatis primarium”-nak nevezte. Df.229804. Lezecki valóban a legfontosabb kamarások közé tartozott, ld. fenn. 59. j. Más udvari embernél is kimutatható hasonló rokonság.

⁸¹ Négy Rákóczi testvér: Ferenc, György, Lajos és Márton volt egyidejűleg aulicus: *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 128, 145. Az erdélyi fejedelmek azonban az ötödik testvértől, Zsigmondtól származtak: *Csoma József*, *Abaúj—Torna vármegye nemes családjai*, (Abaúj—Torna egyesült vármegyék monographiája, I. k.) Kassa 1897, (Reprint: Miskolc 1992.) 472.

⁸² Ld. pl. 1525. január 21.: „Joanni Ethiopi, Nicolao Chwza et Joanni Marya cursoribus streparum Regie Maiestatis ad usum ipsorum defi fl. III.” *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 58.

⁸³ 1525. március 18-án Timót mester királyi „armipolitor” 100 forint (!) fizetést kap. *U.o.* 110. — Ezzel szemben április 8-án „tribus servitoribus armipolitori (sic) Regie Maiestatis” együtt 13 forintot adnak fizetesként. *U.o.* 136. Előfordul még György mester „politor gladiorum”, aki a király három kardja tisztításáért kapott két forintot. *U.o.* 174. Lehet, hogy városi mester volt.

⁸⁴ *U.o.* 52. — 74 személy részletezés nélkül: *u.o.* 66. — Itt jegyzem meg, hogy a király lovait május végén a rétre küldték fűvelésre. *U.o.* 177.

⁸⁵ A sáfár Majlárd István volt, *u.o. passim*. — A kulcsár (claviger) György, aki egyszer tévesen Gergely néven fordul elő. *U.o.* 111, 142, 157, 160, 166, 202, 220, 226, 228. — „Racionista”-ként András deák működött. *U.o.* 229. — 1525-ben négyszer neveznek meg 6—6 szakácmestert, de a személyek nem teljesen azonosak. *U.o.* 96, 134, 209, 229. A szakácmesterek száma kimutatható a borprebendából is. Június 15-től

adatköre (lotor scutellarum). A király étkezésével kapcsolatban — az asztalnokokat nem számítva — tehát minimálisan 32 fővel számolhatunk.

Ez már átvezet a királlyal személyes kapcsolatban állók sorába. Volt az uralkodónak egy ruhamosója, három bortöltője (vinifer⁸⁶). Az ajtónállói feladatot 12 „rutén” (ld. alább) látta el. Az uralkodó egészségével egy-egy orvos és seb-orvos,⁸⁷ valamint 3 borbély foglalkozott. A szórakoztatással kapcsolatosak részben a trombitások (legalább hat fő), a síposok (2), valamint egy-egy hegedűs (citarista) és orgonás.⁸⁸ Említenek egy „istrio”-t, aki ugyancsak sípos lehetett.⁸⁹ Volt a királynak vívómestere is, aki könyvet is írt a vívómester feladatairól.⁹⁰ Az 1525-ös számadáskönyv említ még egy vadászt és három madarászt. Nem számítva a már említett csiszárokat, kovácsot és borbélyokat több királyi mesterembert említ számadásunk: három szabót, két ágyú mestert, valamint egy-egy festőt, puskapor-

rendszeresen 7 szakácsmester részesült ebben, ugyanakkor 8 cubicularius (a kamarások szűkebb köre) és 12–14 asztalnok. Ebben az esetben a napi prebenda kimutathatóan 16 dénár volt. *Uo.* 202, 208, 215–216. A korábbi adatok április 30. és május 14-e körül értékelhetők, bár nehezebben, mint a június közepe utániak. 16 dénáros prebenda esetén ugyanis csak 9 asztalnok, 6 cubicularius és 5 szakácsmester lenne. (*Uo.* 157, 165–166, 171.) Valószínű azonban, hogy ekkor 9 dénáros prebendával, azaz 18 asztalnok, 12 kamarás és 10 szakácsmesterrel kell számolnunk, ugyanis az 1525. évi pénzromlás épp május közepén éreztette hatását az árakban. (A malváziai bor pintja május 14 és 21 között 32-ről 48 dénárra emelkedett pl. *Kubinyi András*, *A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán.* (Galinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből), in: *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964) 376–378. — A konyhában dolgozó adoloscensekre és puerekre ld. pl. *Fraknói*, II. Lajos i. m. 90. — A konyhai ajtónállók Gergely és János deák voltak. (*Uo.* 202, ill. 142, 171, 208, 216, 228.) — Az edénymosó Harami János volt. *Uo.* 95, 142, stb.

⁸⁶ Balázs, Fábíán és Tamás: *Uo.* 54, 77, 59. Csak egy-egy adatot idéztem. A ruhamosóra ld. alább, 98. j.

⁸⁷ Mota Jakab: *uo.* 116. ill. (Figgini) Szilveszter: *uo.* 96, 133, 183, 210, 219. — A borbélyok: Gergely és János mesterek, ill. Menyhért voltak: *uo.* 144, 229, 141.

⁸⁸ Budai János, György, Marussy János, Polyák Lőrinc, Vid és Vince. *Uo.* 71, 92. Egy-egy adat. (A 71.o.-n öt név.) — A síposok (egy meghaltat nem számítva): *uo.* 125. (Józsa és Menyhért.) Keller Máté citarista: *uo.* 189. — Wolfgang mester orgonista: *uo.* 168, 203, 229.

⁸⁹ Dely Péter, aki a többtől eltérően több lóra kapott fizetést: *uo.* 56, 64, 79, 96, 104, 108, 136, 159. — Az „istrio” sípos jelentésére: *Berrár—Károly* i. m. 614.

⁹⁰ György „domicator” 6 forintot kapott a királytól „pro uno libro de magisterio eiusdem dimicatoris”. *Fraknói*, II. Lajos i. m. 114. Ld. erre az ügyre *Erik Fügedi*, Turniere im mittelalterlichen Ungarn, in: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen — und Verhaltensgeschichte des Rittertums*, hsgg. v. Josef Fleckenstein, (Veröffentlichungen des Max—Planck—Instituts für Geschichte 80.) Göttingen 1985, 398. — A vadászokat, kézműveseket stb. nem sorolom fel, megtalálhatók részben Fögelnek a 9. j.-ben i. m.-ben is. — II. Ulászlónak különben volt udvari bolondja és egy törpéje is. *Fögel*, II. Ulászló i. m. 135.

gyártót és sátorkészítőt. Az udvartartásban — a palotásokon és a káplánokon kívül — tehát legalább 151 ember dolgozott.

A magyar szakácsoknál és a „rutén” ajtónállóknál a korai, Árpád-kori helyzet élt tovább. A királyi szakácsok a Somogy megyei Szakácsi mezővárosban és a szomszédos Vid faluban éltek. Őseik a király nem szabad szolgálónépei közé tartoztak, és a középkor végéig turnusszerűen látták el szakácsfeladataikat az udvarban.⁹¹ Az ajtónállók ősei is a szolgálónépekhez tartoztak, akik Oroszországból jöttek Magyarországra (ezért „rutheni”), és a Fővárostól északra fekvő Oroszfallu, vagy Oroszi mezővárosban laktak.⁹² Ők is felváltva szolgáltak, és az ajtónállás mellett ők látták el a manuális kisegítő munkát az udvarban,⁹³ és így igen szoros személyi kapcsolatban álltak az uralkodóval.⁹⁴

Ez az archaikus, nem-szabad szolgálati viszony éppen különlegessége folytán lehetőséget nyújtott a társadalmi emelkedésre. Mind a szakácsok, mind az „oroszkok” a királyhoz fűződő személyes kapcsolataik révén nemesnek tartották magukat. A szakácsok nemességét a középkor végére általában országosan elismerték.⁹⁵ A rutének 1522-ben a király prágai tartózkodása idején akarták nemesi jo-

⁹¹ Főgel, II. Ulászló i. m. 137. — Csánki Dezsd, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II. k. Bp. 1894, 579—580, 656. — Heckenast Gusztáv, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban, (Értekezések a történelmi tudományok köréből 53.) Bp. 1970, 119.

⁹² Főgel, II. Ulászló i. m. 72. — U.ő, II. Lajos i. m. 64. — Csánki, Magyarország i. m. I. k. Bp. 1890, 93. — Őseik valószínűleg testőrként kerültek az Árpád-korban Magyarországra. Györffy György, István király és műve, Bp. 1977, 513. — Oroszfallura és kiváltságaira: Mocsáry Antal, Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statisztikai Ismertetése, I. k. Pest 1820, (Reprint: Kecskemét 1982.) 305—307.

⁹³ Valamennyi számadáskönyvben szinte minden lapon találunk adatokat a „rutheni”-ra. Ők szögezték fel pl. ünnepek alkalmával a tapétákat a terem falára, (Engel, Geschichte i. m. I. k. 115.) melegvizet hoztak a király fürdőjéhez (Fraknói, II. Lajos i. m. 88. stb.), fáklyákat (uo. 92.), zárat (uo. 134.), vagy virágokat, stb. (uo. 136.) vásároltak a királynak. Ők takarítottak a palotában, uo. 186. stb. — Számukra (12): uo. 60, stb.

⁹⁴ Újtára is elkísérték az uralkodót: Engel, Geschichte i. m. I. k. 89. — A király gyakran bízta meg őket valami elintézésével: uo. 120.

⁹⁵ A szakácsi nemesek a XIV. században pálos kolostort alapítottak. A kolostor fennmaradt levéltárának oklevelei a szakácsokról is jó képet nyújtanak. Bándi Zsuzsanna, A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei, in: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 17 (1986) 27—72. — Egy 1505-ben tizedügyben kiállított oklevél névszerint felsorolja a szakácsi „tota communitas universitatis nobilium et ignobilium” 91 tagját: 6 papot, 55 nemeset és 30 nem-nemeset. A nemeseknél négy szabó, valamint egy-egy kőműves és kovács, a nem-nemeseknél két varga és egy-egy szabó és kőműves található. Nincs különbség tehát nemesek és parasztok közt. A királyi udvarban 1494-ben és 1495-ben évente hat-hat szakács (mester) kapott fizetést. Ez tíz személy, mert ketten mindkét évben szerepeltek. A tíz szakács közül az 1505-ös oklevél ötöt nevez

gaikat érvényesíteni, ezért az uralkodó a nádort bízta meg jogaik megvizsgálásával.⁹⁶ Mindkét csoport tagjai fizetésben részesültek, noha a szolgálatra tulajdonképpen kötelezve voltak.⁹⁷ Nemeseket találunk különben olykor máskor is az alacsonyabb személyzet között. A király ruháit II. Lajos idején egy bizonyos Mosó Ferenc „lotor vestimentorum domini regis” mosta. Nyilván nem ez volt eredeti neve, hiszen ezt foglalkozásából kaphatta. Előfordul azonban „nobilis Franciscus Mosso de Gywrkee” néven földbirtokosként is.⁹⁸ Sajnos, nem tudjuk, hogy nemesként került-e az udvarba, ahol elvállalta a király ruhái mosását, vagy pedig szolgálata alapján szerzett nemességet.

A királyi udvar — nem számítva a királyi tanácsot, a hivatalnokokat, bírákat, vagy a kápolnát — tehát nagyszámú személyzetből állt. A Budán kimutatható 200 palotához az általuk tartott fegyveres csatlósokat, sőt szolgálait is hozzá kellene számítanunk. Valószínűleg nagyon alábecsüljük számukat, ha egy palotásra átlag csak másfél embert számítunk. Ezeket figyelembe véve ennek az udvari rétegnek létszámát legalább 500-nak kellene vennünk. Hozzászámítva az alacsonyabb udvari személyzetet, kereken 650 főre becsülhetjük a Mohácsot közvetlenül megelőző időben az udvartartás személyzetét. Ez a korabeli Európa más országaival össze-

meg: Gondos Jánost, Illyés Jánost, Pálfi Lászlót, Szabó Mihályt és Szalai Benedeket. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története, szerk. Erdélyi László, III.k. Bp. 1905. 593—595. Az öt szakács a számadáskönyvben: Engel, Geschichte i. m. I. k. 168. — Itt jegyzem meg, hogy II. Ulászlónak volt német szakácsa is: *uo.* 88.

⁹⁶ „Exposuerunt nobis ruteni in nostra et reginalis Maiestatis curia servientes quemadmodum ipsi et omnes incole possessionum Naghorozfalw et Kysorozfalw nobiles essent, unde certa haberent privilegia,” mégis adófizetésre kényszerítik őket, írja 1522-ben a király a nádornak. *DI.* 23 636.

⁹⁷ A 95. j.-ben id. adat szerint a szakácsok egyrészt fizetést kaptak, másrészt a személyzet évente, vagy két évente változott.

⁹⁸ Mosó hetibérben részesült az udvarban, ami egy forint volt, és kihagyásokkal meg is kapott. *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 94, 108, 123, 131, 138, 153, 162, 168, 177, 186, 196, 204, 215, 220, 226, 229. — *DI.* 24 404. 10, 25, 47, 64, 80. — Az 1526-ban említett Mosó Mihály királyi apród talán a fia lehetett. *Uo.* 68. — Mosó földbirtokosként: *DI.* 106 083. 353—354, 412. o. Az első esetben az oklevél egregiusnak címezi, mint az előkelőket.

hasonlítva sem alacsony szám.⁹⁹ Egy ilyen nagyszámú személyzettel számolni kellett, ennek politikai súlya is volt.

Ebben a létszámban nem szerepel az udvarbírótság személyzete, amely különben bizonyára részt vett az udvar ellátásában is, noha a kincstár hetente nagy összegeket fizetett a konyha és az istálló ellátására, sőt zabot is vásárolt a lovaknak.¹⁰⁰ Ha a király távol volt fővárosától, udvara egy része akkor is ott maradt, ezt is el kellett látni, noha kisebb összeggel.¹⁰¹ Mindent a fővárosban vásároltak, a budai kereskedők nagy üzleteket köthettek udvari szállítóként.¹⁰² (Pl. a II. Ulászló által igen kedvelt narancsokat a kincstár rendszeresen utána küldte egy küldönccel a királynak Budáról, ha az vidéken tartózkodott¹⁰³).

Az udvartartás személyzetét étellel, itallal és ruházattal a király látta el. Még az országos méltóságok, és a királyi hivatalnokok is kaptak posztót ruházatokra.¹⁰⁴ Étél, vagy bor helyett olykor pénzt, készruha helyett posztót kaptak az udvar alkalmazottai¹⁰⁵ Egyes csoportok, pl. az apródok,¹⁰⁶ vagy az istállószemélyzet,¹⁰⁷ készruhában, valamiféle egyenruhában részesültek. A kincstár az anyagot

⁹⁹ 1438–39-ben az angol királyi udvarban 523, 1448–49-ben 875 személy szerepelt. 1454-ben azonban a király szolgálatában csak 428, a királynéjában 120, a walesi hercegeiben 30 dolgozott. *Morgan* i. m. 41. o. 45. j., 48. o. 66. j. — Miksa császár udvartartása 1519-ben, halálakor 400 „lóból” állt. Ez azonban a többi birodalmi fejedelemhez képest is alacsony szám. Fia, Szép Fülöp, pl. 1503-ban 1500 „lóból” álló udvarral rendelkezett. A császárné udvartartása 100–200 fő között ingadozott. *Hermann Wiesflecker*, Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, V. k. Wien 1986, 382–383.

¹⁰⁰ Vö. pl. *Fraknói*, II. Lajos i. m. 49. skk. és passim.

¹⁰¹ 1495-ben a konyha rendszeresen heti 100 forint ellátmányt kapott, viszont: „ad coquinam Regie Majestatis Sua Majestate in Venatione existente...” 40. forint, vagy: „ad Coquinam Regie Majestatis ad Castrum, Regia Majestate in Venatione existente...hina vice...” 60 forint, stb. *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 171–173.

¹⁰² *Kubinyi András*, Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban, in: Budapest Régiségei 19 (1959) 99–119.

¹⁰³ *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 100, 110, 111, stb.

¹⁰⁴ Uo. 80, 122–124. — A Hencseli jogügyigazgatóval 1505-ben kötött királyi szerződés előírja: „debet habere...ad singulos annos de scarlatho bono vestem estivalem unam et iemalem de veluto sive athlasio carmasino cum subductura pellium mardurinarum similiter unam. Singulas vestes estivales ad florenos XXV. et iemales cum subductura similiter pro florenis LX computando.” DI. 47 129. Járt még neki 300 forint pénzben és 200 forint sóban. DI. 47 129–47 133. Az elszámolások mutatják, hogy nem kapott meg mindent.

¹⁰⁵ *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 124. (A szakácssegédek és a rutének posztót kapnak.) Bor helyett pénzre ld. fenn, 85. j. A végvári katonák is kaptak pénz és só mellett posztót. DI. 21 279.

¹⁰⁶ *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 85.

¹⁰⁷ Uo. 178.

átadta a királyi szabónak, akinek az irányításával a városi szabók gyártották le az öltönyöket.¹⁰⁸

A király napirendjében a mise, és olykor a vesperás a jelek szerint nagy szerepet játszott.¹⁰⁹ Az állami ügyek intézésére főként a tanácsülés szolgált. A tanács kritikus időben olykor naponta is összeülhetett. Szükség esetén meghívták ide a szövetséges hatalmak követeit is.¹¹⁰ Az uralkodó legfelsőbb bíróként elnökölhetett a bírósági üléseken is,¹¹¹ az elnökséget azonban rendszeren akkor is átengedte az illetékes bírónak, ha maga jelen volt.¹¹² A külkapcsolatoknál fontos volt az udvar szerepe. Ha új követ érkezett Magyarországra, akkor néhány mérföldre a főváros előtt tekintélyes méltóságok fogadták.¹¹³ Szállását és ellátását a kincstár fedezte.¹¹⁴ Az új követet az uralkodó ünnepélyes audiencián fogadta. A követ bemutatkozó beszédére többnyire a kancellár válaszolt.¹¹⁵ A király természetesen a lényeges ügyeket szűk körben tárgyalta meg a követtel.¹¹⁶ A követeknek el kellett az uralkodót kísérni, ha azt az államügyek elszólították Budáról.¹¹⁷ A hazatérő követeket a király gazdagon megajándékozta.¹¹⁸ A diplomáciai érintkezés azonban nemcsak hivatalos követek által bonyolódott le. Gyakran egyszerű hírnő-

¹⁰⁸ *Uo.* — *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 150—151. — A farsangi tánca is ruhaanyagot vettek a „curialis”-ok számára. *Uo.* 68.

¹⁰⁹ A király vesperáson 1525-ben: *Uo.* 146, 159, 189, 200, 202.

¹¹⁰ Így 1523-ban Andrea da Burgo császári követet: HHSStA Wien, Grosse Korrespondenz 25 a. 1523. július 3., vagy 1525-ben a pápai nunciust: *Relationes oratorum Pontificiorum 1524—1526*, (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia II/1.) Bp. 1884, 196—197.

¹¹¹ *Hajnik* i. m. 42—45.

¹¹² *Ld.* pl. DI. 16 236. (Az országbíró a királyi tanáccsal együtt az uralkodó jelenlétében ítélkezett).

¹¹³ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 107—108. stb.

¹¹⁴ A számadások tele vannak a külföldi követek szállás- és ellátási költségeivel. Vö. *Soltész* i. m. 99—100.

¹¹⁵ Vagy az udvarmester: *Ld.* fenn, 52. j.

¹¹⁶ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 108. — *Zombori István*, II. Lajos udvara — Szydlowiecki kancellár naplója alapján, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp. 1987, 109.

¹¹⁷ II. Ulászló 1495 első negyedében Délmagyarországon, többnyire Pécssett tartózkodott. Kíséretében voltak a római király, a török szultán, a lengyel király és a havasföldi vajda követei. *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 63, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75.

¹¹⁸ *Fógel*, II. Ulászló i. m. 111. — *Zombori* i. m. 116. — Amikor 1495 tavaszán II. Ulászló Pécssett békét kötött a törökökkel, a szultán követe 200 aranyforintot és egy 62 forint értékű serleget kapott. Hat kísérfője fejenként 10, négy szolgája pedig 4—4 forint adományban részesült. *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 74—75.

kök hoztak leveleket, és a király maga is fenntartott ilyen szolgálatot. (Pl. ezt látták el a kengyelfutók: cursores streparum, cursores).¹¹⁹

Fontos időtöltése volt a királynak a vadászat. Az uralkodó vadászfegyvereit rendben tartották.¹²⁰ Voltak vadászsolymai is.¹²¹ II. Ulászló olykor többhetes vadászkirándulásokra távozott.¹²² A Buda melletti Nyéken a királyok egy vadász-kastéllal rendelkeztek. Az ottani királyi vadaskert falainak maradványai még egy-két helyen láthatók a budai erdőkben.¹²³ II. Lajos sokat járt Nyékre, és ilyenkor éjjel fáklyafény mellett lovagolt vissza Budára.¹²⁴

Már volt róla szó, hogyha a király nem volt nős, táncmulatságokat ritkán tartottak. Gyakori volt viszont a lovagi torna, és pedig nemcsak ünnepnap. Ezeken résztvett az arisztokrácia, pl. Brandenburgi György, és a palotások is, akik ez esetben a királytól pénzt kaptak.¹²⁵ II. Lajosról tudjuk, hogy ő maga is gyakran résztvett a tornán.¹²⁶ Uralkodása idején gyakran tartottak a fővárosban lóversenyeket is. A király maga is tartott versenylovakat, amelyeket más istállóban, nem a többi lóval együtt, őriztek.¹²⁷ A győztes díjban részesült.¹²⁸ Különféle játékokat is játszott-

¹¹⁹ Ld. rájuk, fenn 82. j.

¹²⁰ *Soltész* i. m. 101–102. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 174, 183.

¹²¹ A solymászokat gyakran említik II. Ulászló idejében: *uo.* 51, 53, 59, 69, 169. — II. Lajos egy solymászt küldött Lengyelországba sólyomvásárlás céljából, (Dl. 24 405. 36. o.) és sapkákat készíttetett a sólymok és vadászölyvök számára. (*uo.* 13.) — A királyi vadászkutyákra: *Fraknói*, II. Lajos i. m. 164–165. — A Veszprém megyei Szentgál és Németi falvakban élő királyi vadászok (*Csánki*, Magyarország i. m. III. k. 243–252.) épp olyan királyi szolgálónépek voltak, mint a szakácsok és az oroszok. Adómentességben részesültek. *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 131. — 1511-ben azonban a német Johann Schraybisdorffot nevezik meg királyi vadászként. Egregiusnak címezik, mint az előkelőket. Dl. 106 083. 31–32. o. — II. Lajos vadásza 1525-ben Thaucz György volt: *Fraknói*, II. Lajos i. m. 74, 81, 142, 147, 174, 229.

¹²² *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 76–78, 121–122, 125, 170, 174.

¹²³ *Horler Miklós*, Budapest műemlékei II. k. (Magyarország műemléki topográfiája VI/2.) Bp. 1962, 222, 264–269.

¹²⁴ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 125, 146, 148. — „Collatio” Nyéken: *uo.* 75, 94, 96, 102, 114.

¹²⁵ Brandenburgi: *Fógel*, II. Lajos i. m. 116–117. — A palotásokra: *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 71–73, 112, 115, 119, 168. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 89, 94. — Dl. 24 405. 63–64. o.

¹²⁶ *Fógel*, II. Lajos i. m. 114–115.

¹²⁷ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 83. — A futtatásokon az apródok vettek részt: *uo.* 156, és alatta egyszer cigányok, más alkalommal a nádor és az egri püspök trombitásai zenéltek. *Uo.* 163, 169.

¹²⁸ A budai bíró szolgálói őrizték a díjakat „in stadio, ubi equi Regie Maiestatis et dominorum currerunt.” *Uo.* 161.

tak az uralkodó környezetében. Adatok maradtak pl. kockázásra és kártyázásra.¹²⁹ II. Ulászló és testvére, a későbbi lengyel király, Zsigmond pl. 1500-ban a bácsi fegyveres országgyűlés idején valami pörgettyűs, vagy tekejátékot játszottak.¹³⁰ Leggyakrabban a fiatal kamarások lehettek II. Lajos játszópajtásai, és ezért volt állítólag olyan kis tekintélye.¹³¹ Megjegyezzük, hogy ilyen vádak más fiatal uralkodóval, így VIII. Henrik angol királlyal kapcsolatban is elhangoztak, ahol a szakirodalom még a fiatalok szubkultúrájáról is beszél a király környezetében.¹³²

Keveset tudunk az udvar mindennapi asztali és evési szokásairól. A kevés felhasználható forrás főként az ünnepi lakomákról tudósít. Két fő étkezés volt, déltájt a prandium és estefelé a cena. A kettő a jelek szerint nem nagyon különbözött egymástól.¹³³ Bizonyos alkalmak esetén, pl. a király nyéki kirándulásainál valami uzsonnafélélet is ettek (collatio).¹³⁴ Mivel a számadáskönyvek csak globálisan adják meg a heti étkezési költségeket,¹³⁵ nem tudjuk, hogy mit fogyasztottak. A Mátyás korában az udvarban tartózkodó Galeotto azt írja, hogy a magyarok az udvarban nagy négyzögletes asztaloknál esznek. Minden ételt mártásokkal talál-

¹²⁹ Főgel, II. Ulászló i. m. 134. — Endrei Walter — Zolnay László, Társasjáték és szórakozás a régi Európában, Bp. 1986. 152—159. — Sándor Petényi, Games and toys in Medieval and Early Modern Hungary. (Medium Aevum Quotidianum, Sonderbd. III. = STAMRA Vol. I.) Krems 1994. 58—61. — Volt sakkjáték is: *uo.* 52—55. — Itt jegyzem meg, hogy a királyok Budán exotikus állatokat is tartottak. Vészes előjelenek vették, hogy Mátyás oroszlánjai akkor múltak ki, amikor a király meghalt. *Bonfini* i. m. IV/1. l. 162. — II. Lajosnak volt egy majma, (*Fraknoi*, II. Lajos i. m. 116.) és éneklő madarakat is tartott. (*Uo.* 77.)

¹³⁰ *Divéky* i. m. 71—75.

¹³¹ Szydlowiecki id. naplója. 38.

¹³² *David Starkey*, Intimacy and innovation: the rise of the Privy Chamber, 1485—1547, in: *Starkey* i. m. 79—81.

¹³³ Az étkezési szokásokra: *Kubinyi András*, A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája, in: *Aetas* (1990/3) 56—58.

¹³⁴ *Ld.* fenn, 124. j.

¹³⁵ *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 85, 86, 107, 108, 109, 111, 112. stb. *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 49, 51, 56, 60, stb. — Bizonyos támpontokat nyújt az archäozoológia. A budai palotából előkerült középkori állatcsontok nem egész tíz százalékát vadcsontok alkották, ami a középkori átlagnál magasabb arány. Háziállatnál elsősorban a marha, utána a sertés, majd a juh- és kecske következnek. Fogyasztottak kisebb mértékben lóhúst is. A vadaknál első helyen áll a szarvas, és közvetlenül utána a mezei nyúl. Vadmadaraktól tőkés réce, vetési lúd, hatyú, fácán, fogoly és tuzók említendő. *Bökönyi Sándor*, A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga, in: *BudRég* 18 (1958) 455—486, 20 (1963) 395—425, 21 (1964) 369—373. — *Matolcsi János*, A budai királyi palota északi elödvárában feltárt XIV—XV. századi állatcsontok, in: *BudRég* XXIV. 3. (1977) 179—193.

nak, és villa nélkül, közös tálból vesznek.¹³⁶ A király asztalánál zenészek és lantosok magyar nyelven adják elő a hősi eseményeket.¹³⁷

Úgy látszik, hogy az étkezési szokások épp Mátyás idején változtak meg. Erről a másik olasz, Antonio Bonfini számol be részletesen. Korábban minden nagyon egyszerű volt, még az étel és az ebédlőhelyiségek is. Az asztalokat nem egészen tiszta terítők borították. Csak az öltözet és a fegyverzet volt díszes. Mátyás maga is nagyon egyszerűen élt, gyakran meglátogatta alattvalóit, és barátaival együtt lévén talán túl sokat evett és ivott. Minden megváltozott azonban, amikor 1476-ban feleségül vette Aragóniai Beatrixot. Díszes étkezőhelyiségeket emeltek, a királyt csak nehezen lehetett felkeresni, az ajtókat ajtónállók őrizték, ezekkel akarták emelni a király felségét. Természetes ezért, hogy Beatrixot nagyon utálták a magyarok.¹³⁸ Bonfini a kontrasztot akarta kiemelni, ezért talán nem kell szó szerint venni, amit írt. Valószínű azonban, hogy az étkező királyt tényleg könnyen meg lehetett közelíteni. Záh Felicián 1330. április 17-i ismert merénylete ezt pontosan igazolja. Felicián akkor ment be a királyhoz, amikor az családjával a prandiumot fogyasztotta. Megsebezte a király jobb kezét, levágott négy ujjat a királyné jobb kezéről, és megtámadta a király fiait is. Ezeket nevelőik megmentették, míg végül az asztalnokmester megölte a merényletet.¹³⁹ Az uralkodó tehát szűk családi körben evett, természetesen a fiatal hercegek pedagógusaival együtt. Tőre a jelek szerint csak az asztalnokmesternek volt.

A Beatrix által bevezetett asztali rendtartás, az ebédlőterembe való belépés megnehezítése a jelek szerint legkésőbb II. Lajos trónraléptével megszűnt, és helyreállt a régi állapot. Ezt a már idézett 1523-as udvartartási reformterv plasztikusan mutatja. „In Cameram omnes intrant qui volunt et quum volunt, corpus suum nudum omnibus et ipsis multis intrantibus ostendit. (ti. a király). In mensa nullus ordo, omnes passim venientes ad eius mensam comedunt, iocantur et ipsum solum publice derident.”¹⁴⁰ Mintha a fiatal VIII. Henrikről olvasnánk, akiről egy évtized-

¹³⁶ *Galeotus Martius Narniensis*, De egregie, sapienter, iocose dictis et factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae 1935, 17–18.

¹³⁷ *Uo.* 18.

¹³⁸ *Bonfini* i. m. IV/1. k. 134–136. — Ld. még fenn, 18. j.

¹³⁹ *Johannes de Thurocz* i. m. I. k. 148–150. — Okleveles források és irodalom: *uo.* II/2. k. *Commentarii*. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó, (Bibliotheca...Series Nova IX.) Bp. 1988, 59–64.

¹⁴⁰ Szydlowiecki id. naplója, 28.

del korábban hasonlókat írtak!¹⁴¹ Függetlenül az angol analógiától úgy látszik, hogy a magyar király külföldi kollégáihoz képest jobban volt megközelíthető. Beatrix a megszigorításokkal inkább a királyi méltóságot akarta kiemelni, és nem annyira az uralkodó személyi biztonságát erősíteni, hiszen, mint láttuk, a vesperásról hazatérő királyt még mindig meg lehetett szólítani.¹⁴² A személyi biztonságot az 1523-as tervezet hangsúlyozta először: még a konyha elé is esküdt nemest állított, hogy idegenek ne léphessenek oda be.¹⁴³ Az 1525-ös számadáskönyvben szereplő konyhai ajtónállók azonban csak keresztnévvel vannak említve, igaz, az egyik deák volt,¹⁴⁴ így nemességük kérdéses.

Az étkezéssel kapcsolatban érintettük tehát a király személyes biztonságát is. Még valami. Télen a királyi „antecessor ferculorum” hetente két fáklyát kapott, hogy a fogások előtt világítsanak. Ugyanakkor hetente egy fáklyát és hét kis gyertyát vásároltak a királyi ezüstnemű őrzésére a vacsora idején.¹⁴⁵ Az ezüstnemű pohárszéken való kiállítására étkezéskor általában az úri reprezentációt szolgálta,¹⁴⁶ megvilágításuk azonban ebben az esetben nem ezzel állt kapcsolatban, hiszen csak télen világították meg őket.

A jelek szerint a nagy vendéglátások ritkák voltak a budai udvarban. Úgy látszik, hogy évente legalább egyszer, különösen országgyűlés idején az összes főpapot és főurat, valamint néhányat a nemesi előkelők közül vendégül látta Őfelsége.¹⁴⁷ Évente egyszer a budai polgárok (nyilván csak a vezetőréteg) számára is lakomát adott a király.¹⁴⁸ Ilyen fogadások előtt fel kellett újítani az asztalkendő-

¹⁴¹ Ld. fenn, 132. j.

¹⁴² Ld. fenn, 34. j.

¹⁴³ Szydlowiecki id. naplója, 190–191.

¹⁴⁴ Ld. fenn, 85. j.

¹⁴⁵ *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 50, 58, 59 stb.

¹⁴⁶ *Alltag im Spätmittelalter*, hg. von Harry Kühnel, Graz Wien Köln 1985² 213. (A vonatkozó részt Helmut Hundsbichler írta.)

¹⁴⁷ *Engel*, *Geschichte i. m. I. k.* 116. — *Fraknoi*, II. Lajos i. m. 92.

¹⁴⁸ *Engel*, *Geschichte i. m. I. k.* 83, 87. — Mátyás ausztriai uralma idején 1488-ban a bécsi tanács két ízben fizetett „als die Frawn gen Hof seinn gefarenn”, ill. „als er die frawnn gen hoff gefuert”. Nemcsak visszaszállították őket, de lámpásokra is költöttek. (Wiener Stadt und Landesarchiv, OKA Rechnungen, 1/49. k. 69v, 37v.) Lehet, hogy ez összehasonlítható Albert és V. László fogadásával, amelyeken a városi kéjrnök is résztvettek. *Brigitte Rath*, *Prostitution und spätmittelalterliche Gesellschaft im österreichisch—süddeutschen Raum*, in: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. = Öst. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch—historische Klasse, Sitzungsberichte 473. Bd.) Wien 1986, 569. — Ez azonban nem biztos, lehettek polgárásszonyok is.

ket és az étkezésnél használt edényeket: hiszen az egyik cél épp az uralkodói méltóság bemutatása volt.¹⁴⁹ Ilyenkor a legelőkelőbb vendégek, különösen a fontosabb külföldi követek a király asztalánál ültek, de természetesen más asztalok is voltak.¹⁵⁰ Gyakrabban csak akkor voltak vendégeskedések az udvarban, ha az uralkodó nős volt.¹⁵¹

Az udvari életben rendszeresen visszatérő tevékenységek főként az egyházi ünnepekkel függtek össze. Bizonyára ezért fürdött Ófelsége szombatoként, és pedig eléggé rendszeresen. Gyakran a budafelhévízi termálfürdőket kereste fel, ahol a szegényeknek alamizsnát adott. A királyi borbély is többnyire ott kezelte a királyt.¹⁵² Természetesen az is előfordult, hogy a „ruténok” a várban készítették melegvizet az uralkodó fürdőjére.¹⁵³ A fürdéshez illatosítószerül szegfűszeget használtak.¹⁵⁴

A periódikusan visszatérő ünnepek közül Újév volt az egyik legfontosabb. Galeotto leírja, hogy ekkor az udvartartás tagjai felkeresik a királyt, hogy az megajándékozza őket. Az uralkodó ilyenkor pénzt helyez az eszközeikbe: így a trombitás trombitájába, a szakács fazekába, a pohárnok poharába. Ez az ajándékozási ceremónia késő éjszakáig tart.¹⁵⁵ Még Ulászló öccsét, Zsigmond herceget is sokan felkeresték Újévkor, hogy megajándékozza őket.¹⁵⁶ A király maga is kapott Újévkor ajándékokat, így a városaitól,¹⁵⁷ stb.

A szórakozás legfontosabb ideje farsang volt. Sokat táncoltak, és nem egyszer álarcban: II. Lajos állítólag ördögnek öltözött.¹⁵⁸ Az álarc is hozzátartozott a

¹⁴⁹ Engel, Geschichte i. m. I. k. 71, 116. — Fraknói, II. Lajos i. m. 92, 166, 208. — A külföldi követek fogadása is fontos volt, ld. lenn.

¹⁵⁰ Borsa Béla, i. m. 49—51. — 1525-ben a király Campeggio híboros legátusnak adott fogadást. Fraknói, II. Lajos i. m. 160. — 1525. május 7-én II. Lajos lett a keresztapja Hans Schneidpöck császári követ fiának, és fogadást adott, amelyre 20 font édességet és tíz kristályüveget vásároltatott. Uo. 166.

¹⁵¹ Ld. fenn, 19. j.

¹⁵² Engel, Geschichte i. m. I. k. 107, 108, 110, 113, 120, stb. — Fraknói, II. Lajos i. m. 71 (a király a fürdőben „collatio”-t [uzsonna] is kapott), 92, 116, 133, 144, stb. A király nem mindig fürdött szombaton, olykor erre egy ünnep előestéjén került sor.

¹⁵³ Uo. 88.

¹⁵⁴ Uo. 71, 92, 144.

¹⁵⁵ Galeottus i. m. 22—23.

¹⁵⁶ Divéky i. m. 83—84.

¹⁵⁷ Borsa Béla i. m. 50—51.

¹⁵⁸ Fógel, II. Lajos i. m. 116—117.

VIII. Henrik mellett kialakult „fiatal szubkultúrához”.¹⁵⁹ 1525-ben egy elefántot és „vestimenta histrionalia” készítettek a királyi palotások számára.¹⁶⁰ A jelek szerint a farsangot ünnepi királyi lakomával is összekötötték.¹⁶¹

Úrnapja elsősorban egyházi ünnep volt ugyan, de a körmenet, amelyet Ófelsége egy trónusról szemlélt meg, nagyszámú kíváncsit vonzott magához, így alkalmas volt politikai célú propagandára is. 1501-ben, amikor török háborút határoztak el, nagy úrnapi ünnepséget rendeztek. A körmenetet (Isvalies) Péter pápai bíboros legátus vezette, aki a Boldogasszony plébánia temetőjében egy angyalt állíttatott fel egy várra, akinek a szájából a körmenet alatt bor folyt. A velencei követ egy oroszánt állíttatott fel, ennek a szájából ugyancsak bor folyt. A temetőben felállították Mohamed koporsóját, amelyet a körmenet végén elpusztítottak. A velenceiek a király előtt egy keresztény és egy török gálya harcát mutatták be. Igen vidám ünnepség volt, ami késő éjszakáig tartott.¹⁶²

A királynak udvartartása tagjaival szemben kötelezettségei is voltak. Nősülésük alkalmával megajándékozta őket, és általában meg is jelent az esküvőn.¹⁶³ A megbetegedett aulicus támogatásban részesült.¹⁶⁴ A szolgálati idejében meghalt temetésére az uralkodó pénzt adott.¹⁶⁵ Ezzel szemben nem járt nyugdíj a szolgálatból kivált udvaroncnak. Az özvegyek még meghalt férjük hátralékos fizetését is csak hosszas várakozás után kapták kézhez.¹⁶⁶

Az uralkodó fontos feladata volt az alamizsnaosztás. Nem csak a király hivatalos „szegényei” kaptak alamizsnát, hanem különösen özvegyek és papok, akik Ófelségét az egész országból felkeresték.¹⁶⁷ A király különben maga is kapott

¹⁵⁹ Starkey, *Intimacy* i. m. 80, 104.

¹⁶⁰ *Fraknói*, II. Lajos i. m. 90, 123. — Ezeket az egyik kamarás, Lezetha Bartus készítette.

¹⁶¹ A király minden farsangon lakomát rendezett: *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 83, 87, 71. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 92.

¹⁶² Die ordnung zu Ofen wider den Türcken gemacht. (Egykorú nyomtatvány OSZK Apponyi Hungarica 62.) — Dainero modenai követ jelentése: *Haraszti János—Pethő Tibor*, *Utikalandok a régi Magyarországon*. Bp. 1963. 69—70. — A két forrás új kiadása és elenzése: *Petényi* i. m. 44—50. — A király trónuson nézi a körmenetet: *Fraknói*, II. Lajos i. m. 200—202.

¹⁶³ *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 102. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 72, 209.

¹⁶⁴ *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 53, 73, 117, 119. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 179.

¹⁶⁵ *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 58, 66, 72, 107, 167. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 105, 234.

¹⁶⁶ *Uo.* 83, 117, 133, 154, 195.

¹⁶⁷ *Engel*, *Geschichte* i. m. I. k. 52, 53, 64, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 111, 115, 118, 119, 125. — *Fraknói*, II. Lajos i. m. 61, 62, 75, 80, 88, 89, 98, 120, 128, 131, 132, 134, 136, 140, 142, 159, 172, 186, 192, 208, 218, 231.

gyakran ajándékot, az uraktól főként lovakat,¹⁶⁸ de maga is gyakran, és nemcsak Újévkor ajándékozott.¹⁶⁹ Az uralkodótól ugyanis elvárták a bőkezűséget.¹⁷⁰

Amikor a király elhagyta fővárosát, maga és kísérete számára új ruhákat készíttetett, megújította a lószerszámokat és a kocsikat: az uralkodónak hatalmát reprezentálnia kellett.¹⁷¹ Mind az uralkodói kivonulás,¹⁷² mind a bevonulás¹⁷³ a legnagyobb fényvel és pompával ment végbe.

Ebben a tanulmányban az udvari életnek csak néhány mozzanatát tudtam felvázolni. Az újabb történetírás egyre jobban felismeri az udvar jelentőségét. Erre számos tény utal. Említettük, hogy az udvari életen belül igen sok esetben kimutatható a királyi reprezentáció, az udvari életnek bizonyos propagandisztikus szerepe is volt. Az udvartartás nálunk is szerepet játszik a kormányzatban, sőt a háborúskodásban is. Ilyenformán az udvarba kerülés a társadalmi mobilitás egyik eszközevé válik. Mivel a késő-középkorban az udvar egy része a király távollétében is a fővárosban maradt, ezáltal Buda jelentősége is megnőtt.¹⁷⁴ Az udvar kulturális szerepe talán nálunk kisebb volt a szokásosnál, hiszen csak ritkán lakott királynéi udvar is a budai várban. Fontos lenne az udvar helyszínét is jobban ismerni, hiszen egy más palotai alaprajztípus más udvari etikettnek felelt meg.¹⁷⁵ A budavári palota belső alaprajzát, az egyes helyiségek rendeltetését, és ezek esetleges átalakulását azonban nem tudjuk olyan mértékben rekonstruálni, hogy az udvar története forrásaként felhasználhassuk.

¹⁶⁸ Engel, Geschichte i. m. I. k. 52, 64, 65, 68, 87, 88, 107, 111, 112, 118, 120, 164. — Fraknói, II. Lajos i. m. 112, 154, 158, 169, 170. — Feltűnő, hogy II. Ulászló sok lovat kapott, és főként Magyarországról, fia azonban csak lengyel uraktól.

¹⁶⁹ Engel, Geschichte i. m. I. k. 82. — Fraknói, II. Lajos i. m. 205.

¹⁷⁰ Ez még a lovagi erényekhez is hozzátartozott. Marc Bloch, La société féodale, Paris 1983, 432—433.

¹⁷¹ Engel, Geschichte i. m. I. k. 122—124, 170—173. — Fraknói, II. Lajos i. m. 225.

¹⁷² Vö. Borsa Béla, i. m. 44—45.

¹⁷³ Uo. 46.

¹⁷⁴ Kubinyi András, Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények, in: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv (1994/I) 57—70.

¹⁷⁵ David Starkey, Introduction: Court history in perspective, in: Starkey, The English Court i. m. 1—24, valamint uő. a Whitehall alaprajzát 1540—1640 közt, berajzolva a királyi udvartartás különböző részeinek elhelyezését. Uo. VI.

Szemponatok Szulejmán szultán 1541. évi magyarországi döntéseihez

Magyarország fővárosa, Buda 1541. augusztus 29-én a törökök kezére került. Szulejmán szultán immár harmadszor tisztelte meg jelenlétével Budát. 1526 majd 1529 után azonban a város most nem került vissza a magyarok kezére. Ahogy azt a Buda vesztét részletesen taglaló korabeli kompiláció megfogalmazta, „kincses Buda Szolimán terek császár keziben ... esett” mégpedig „nagy csalárd-sággal, kicsin gondal, nem semmi okkal”.¹

A kutatás e fenti állítás szinte minden lényeges részletét hitelesítette már. Noha hosszú ideig úgy tűnt, pusztán Buda elfoglalásához kellett cselhez folyamodniuk a törököknek, ma már világos, hogy a „csalárdságra” nagyobb szükségük volt a várfoglalás diplomáciai előkészítésekor, mint a katonai akció lebonyolításakor.² Ez utóbbi esetben ugyanis elegendőnek bizonyult a budai bíró szándéktalan segítségének igénybevétele, a diplomáciai előkészület azonban szövevényes szálaival, látszólag ellentmondásokkal terhelt döntéseivel a Porta magatartását talányossá, kiszámíthatatlanná tette. És mindenképpen sikeressé. Ezért tűnhetett úgy, hogy Buda jól kimódolt elfoglalása már csak „kicsin gondot” okozhatott a töröknek.³ Azzal pedig, hogy Szulejmánt több ok indította döntése meghozatalára, mindenki egyetértett, akit lelkiismerete vagy politikai érdeke számvetésre készített.

¹ 1504—1566 Memoria rerum. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Bp. 1981. (a továbbiakban: Memoria rerum) 76.

² Buda török kézre kerülésének körülményeit, okait legutóbb Fodor Pál foglalta össze: Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. (a továbbiakban: Fodor 1991.)

³ A budai bíró, Turkovics Miklós szerepére: Memoria rerum 67.; Barta Gábor: Vajon kié az ország? Bp. 1988. (a továbbiakban: Barta 1988.) 97—98. Szerémi György szerint a magyarokat „sűrű csapásokkal” kellett kiszorítani a város kapujából: Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1979. (a továbbiakban: Szerémi) 325.

Jelen tanulmány az említett „csalárdság” néhány mozzanatáról igyekszik a talányosság fátylát fellebbenteni. Reméli továbbá, hogy ennek segítségével olyan szempontokat tud kínálni Szulejmán 1541-es magyarországi döntéseinek értelmezéséhez, amelyek felé eddig talán kevesebb figyelem fordult.

A török legfőbb csalárdsága jól ismert. 1540 őszén elismerte az elhunyt Szapolyai János király örökösének annak csecsemő fiát, János Zsigmondot. Megerősítette őt az apja által uralt terület birtokában, s még arra is volt gondja, hogy a királyfi környezetét uruk iránti feltétlen engedelmességre és hűségre intse.⁴ Mindezek után alig egy esztendő múlva kis védencétől elvette királyságának székvárosát, s őt udvarával együtt országa keleti tartományába, Erdélybe rendelte. Tette még akkor is csalárdságnak minősült, ha tudjuk, hogy az érintettek szinte kivétel nélkül számítottak rá, féltek annak bekövetkeztétől. Habsburg Ferdinánd még ellenlábasának, János királynak az életében tartott attól, hogy a legközelebbi török hadjáratban Buda elveszik a kereszténység számára. Testvére, V. Károly is figyelmeztette Szapolyait 1540 áprilisában, hogy biztos értesülései szerint a törökök hódítani jönnek Magyarországra, s legfőbb céljuk Buda lesz.⁵ Jellemző módon mindez nem térítette el Ferdinándot attól, hogy a váradi egyezség értelmében megkísérelje birtokba venni régi-új országát. Makacssággal párosult naivitása hitelhette csak el vele, hogy szándéka megértő partnerre lel Szulejmánban.⁶ Látzólag ugyanez a makacsság és naivitas terheli a jánosista vezérkar számláját is. Fráter Györgyöt maga III. Pál pápa óvta attól, hogy Ferdinánd helyett Szulejmán szultánban keressen támaszt terveihez. Ezzel ugyanis csak alkalmat nyújtana a töröknek arra, hogy az országot a végső pusztulásba taszítsa, s a Balkán sorsára

⁴ Az 1540 októberi portai döntésekre: Szalay László: Szolimán és János Zsigmond 1540-ben. In: Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez. Pest, 1859. (a továbbiakban: Szalay 1859.) 182—197.; Horváth Mihály: Útyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok élete). In: Horváth Mihály: Rajzok a magyar történelemből. Pest, 1866. (a továbbiakban: Horváth 1866) 219—220.; Fodor 1991. 68—70.

⁵ Ferdinánd 1540. március 31-én kelt levele, illetve V. Károly 1540 áprilisi követutasítása: Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541—1711. Bp. 1918. (a továbbiakban: Lukinich 1918) 13—14.

⁶ Ferdinánd egyidejűleg kísérelte meg diplomáciai úton és fegyveres erővel biztosítani magyarországi uralmát, remélve, hogy amíg a portán eléri hatalmának elismerését, addig katonái révén Buda birtokába juthat. Mindennek a korábbi szakirodalmat is összefoglaló leírását: Szántó Imre: Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen. 1526—1541. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LXI. Szeged, 1977. (a továbbiakban: Szántó 1977) 76—79.; Ferdinánd bízott abban is, hogy a váradi egyezség beárulása a portán pusztán Szapolyaira fog rossz fényt vetni, ám e reményében is csalódnia kellett: Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1992. 236—237. (reprint)

juttassa.⁷ A pápa intő szózatát Fráter a maga értelmezésében visszhangozva a szentatya segítségét kérte Ferdinánd megregulázásában. Szerinte ugyanis a Habsburg uralkodó országfoglaló törekvései ingerlik fel az oszmánokat, s hoznak veszedelmet a királyságra.⁸ A kölcsönös figyelmeztetésekből jól kiolvasható, hogy mind a Szapolyai tábor mind Ferdinánd környezete jó előre egymásra hárította egy olyan tragédia felelősségét, melytől tartottak, ám lehetőségével talán mégsem számoltak komolyan. 1541-re már mindkét fél megszokhatta, hogy kapcsolatát a fenyegető oszmán hódítás réme árnyékolja be. Egy olyan hódításé azonban, amely mindezidáig jelentősebb területfoglalásokban nem realizálódott.⁹ A Memoria rerum tudósítása szerint a magyar urak magabiztossága s hiszékenysége még akkor sem ingott meg, amikor néhány jószándékú török figyelmeztette őket: „az császár megfogja őket, és az Budát tőlek elveszi”.¹⁰ Megingathatatlan bizalmukat persze nemcsak az magyarázhatja, hogy a török hódítás veszélye lassan közhellyé merevedett tudatukban. Korábbi tapasztalataik ugyanúgy elaltathatták gyanújukat, mint a törökök mesterkedései. Még emlékezhetek arra, hogy a szultán eddig sem tartotta meg Budát, noha annak két ízben is birtokában volt. Ráadásul 1541-ben olyan embereket kerestetett, akik Bécs alá kalauzolják seregét. Márpedig 1529-es bécsi hadjárata során visszaadta Budát János királynak, így remélhető volt, hogy egy újabb Bécs elleni támadásnak 1541-ben sem lesz más következménye. Értesültek a magyarok arról is, hogy Szulejmán kintartásra buzdította őket Ferdinánd ostromló hadaival szemben. Hősiességükért tehát jutalmat s nem büntetést vártak. Fráter György és Török Bálint pedig egyenesen a csecsemő királyfi mellett betöltendő főhatalom megszerzésének és megerősítésének reményében várta Szulejmán érkezését.¹¹ Mindezzel együtt sem lenne azonban jogosulatlan a jánosisták magatartását tragikus

⁷ III. Pál pápa levele Fráter Györgynek, 1540. október 3.: Károlyi Árpád: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok. Történelmi Tár 1878. 246–247.

⁸ Horváth 1866. 223–224.

⁹ Jellemző, hogy történetírásunk figyelmét is csak legutóbb hívta fel Szakály Ferenc arra, hogy a török hódoltság már a szerémségi várak elfoglalásával 1526-ban kezdetét vette. E területfoglalás jelentőségével mindaddig nem számolt a kutatás. Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Bp. 1986. (a továbbiakban: Szakály 1986) 119–121.

¹⁰ Memoria rerum 63., 66.

¹¹ Minderre: Memoria rerum 61–62., 87–88.; Verancsics Antal levele Szalánczi Jánosnak, 1540. október 12.: Verancsics Antal összes munkái. VI. kötet. Közli Szalay László. Pest, 1860. (a továbbiakban: Verancsics VI.) 150.; Szerémi 317.

hibának tartani, mögötte „politikai dilettantizmust” sejteni.¹² Főleg, hogy az egyik főszereplő, maga Fráter György is élete egyik legnagyobb hibájának ismerte el Buda török kézre jutását.¹³

Tiszteletben tartva a barát „beismerő vallomását”, a fentiekben előszámlált körülményeken felül nem haszon nélküli néhány olyan szempont felvillantása, amely Fráterék kitartását további, eddig talán kellően figyelembe nem vett érveléssel magyarázza. Mindenekelőtt természetesen kell tartanunk, hogy a legsúlyosabb vád mindenkor azt érheti, aki egy adott helyzetben a legtöbb előnyt élvezzi, abból a legnagyobb hasznot húzza. Viszonylagosan bár, de 1541-ben épp Fráter György volt az, aki veszteségei mellett némi nyereséget is elkönnyelhetett magának: a kiskorú János Zsigmond gyámja s az ország kormányzója maradhatott. Azzal már Budán, a szultán megérkezése előtt tisztában lehetett, hogy mindezért az árulás bélyegét fogják rásütöni.¹⁴ Az ország és az egész kereszténység elárulásának bélyegét. Amikor azonban szembesülnie kellett az első szemrehányásokkal, felettébb megfontolt választ adott az őt kérdőre vonó Izabella királynénak. Véleménye szerint ugyanis „azonkípen is gonoszban jártuk volna, ha az terek mitülünk is, németektül is vette volna a Budát.”¹⁵ (kiemelés tőlem — LJ) Úgy véljük, válaszában eddigi politikusi pályájának minden hasznosítható tapasztalata benne foglaltatott.

Nem kétséges ugyanis, hogy mint a Szapolyai János és Ferdinánd király közötti váradi békeszerződés egyik megalkotója, tisztában lehetett azzal, hogy a szultán nem nézi jó szemmel, ha nélküle alkudoznak annak az országnak a sorsáról, amelyet ő a sajátjának tekint.¹⁶ Ám abban is bízhatott, hogy Szulejmán csak a legvégső esetben vonja meg bizalmát a Szapolyai udvartól. Amint az már többször bebizonyosodott, az 1528-as török-magyar megegyezésben kifejezésre juttatott „érdekközösség”¹⁷ komoly szakítópróbákat is képes volt kiállni. Szulejmán ugyan-

¹² Fodor 1991. 84.

¹³ Szántó 1977. 82.; Barta 1988. 100.

¹⁴ Izabella királyné még Szulejmán megérkezése előtt gyanúsította meg azzal, hogy Budát a töröknek tartja: Memoria rerum 52.

¹⁵ Memoria rerum 73.

¹⁶ Fráter György szerepére a váradi egyezmény megkötésében: Horváth 1866. 131–132., 151.; portai kegyvesztettségére is utalhat, hogy nem bátorkodott János király megbízásából Konstantinápolyba menni 1540-ben. Szerémi 311–312.

¹⁷ Laski Jeromos 1527 végén és 1528 elején folytatott konstantinápolyi tárgyalásaiból világos, hogy Szulejmán is megtalálta a maga számítását Szapolyai elismerésében és megerősítésében, másképp elképzelhetetlen, miért tanusított olyan megértést irányában. Szalay László: János király és az európai hatalmasságok.

úgy nem bosszulta meg Lodovico Gritti halálát (1534), mint ahogy a már 1539 végén tudomására jutott váradi békéért sem vett elégtételt Jánoson. Úgy tűnt tehát, hogy a jelzett érdekközösség alapfeltételei és idővel kialakult szabályai mindeddig nem sérültek meg véglegesen. Amint arra legutóbb Fodor Pál utalt, Szulejmán szultán János országlása alatt megtanulta, milyen fontos összetartó ereje van egy legitim uralkodónak.¹⁸ Nem lehetett véletlen, hogy az 1529-es hadjárataról beszámoló győzelmi irat (fethnáme) szinte külön magyarázatot szánt a magyar királyi korona legitimizációs erejének.¹⁹

Néhány jel arra utal, magyar részről is tisztában voltak azzal, milyen biztonságot nyújt számukra az oszmánok felé uralkodójuk iránti engedelmességüknek és belső egységüknek, egyetértésüknek megőrzése. Frangepán Ferenc kalocsai érseknek 1531-ben tudomása volt a török azon ígéretéről, mely szerint „ha a magyarok mindnyájan alávetik magukat Jánosnak, vagy másnak, aki a porta kegyeit bírja, az országát örök időkre megkíméli támadásaitól.”²⁰ János király is azzal próbálta

In. Szalay 1859. 93—125.; Barta Gábor: A Sztambulba vezető út. Bp.1983. 172—173.; Tóth Sándor László: Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz” (A török Porta magyarországi politikája 1526—1529). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus LXXXVI. Szeged, 1988. 35.

¹⁸ Fodor 1991. 68—70., 77.

¹⁹ 1527-ben Ibrahim nagyvezír még arról oktatta ki Laski Jeromost, hogy oszmán jogfelfogás szerint a koronázás még nem biztosít legitim uralkodást, főleg olyan országban nem, amelyet egyszer már szerencsétlenül a padisah lovának patkója, ahol a szultán már egyszer álomra hajtotta a fejét, s a pénteki imát is elmondták az ő nevére. Szalay 1859. 103—104.; Az 1529-es fethnáme már megértőbb: „korona néven ismeretes királyi korona, ... melyet míg a Magyarország királyságára törekvők hatalmukba nem ejtenek, addig királyi címet nem használhatnak.”: Török hadak Magyarországon 1526—1566. Thury József fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette Kiss Gábor. Bp. é. n. 205.; a korona szerepéről és a róla vallott oszmán felfogásról: Fodor 1991. 142—143.

²⁰ Magyar Országgyűlési Emlékek. I. kötet. 1526—1536. Szerkesztette: Fraknói Vilmos. Bp. 1874. 319. A török politika szándékai némiképp más megvilágításba kerülnek azon adatok fényében, melyek szerint a porta a magyarok egyetértéséhez kötötte bármely önjelölt király, főkapitány vagy fejedelem támogatását. Ezidáig ugyanis e támogatást úgy értelmezte történetírásunk, mint amelynek segítségével a porta sikerrel erősítette a török orientáció gondolatát a magyar társadalomban, s elmélyítette annak megosztottságát. Lásd erre: Szakály 1986. 128—135.; s az ő nyomán Fodor 1991. 21. Valójában úgy tűnik, mintha a porta a törökpárti magyar társadalom egységét igyekezett volna biztosítani azzal, hogy támogatását csak olyanoknak ajánlotta, akik ezt az egységet, mint irányukban megnyilvánuló közös akaratot bírták. Az is feltűnő, hogy erre a politikára épp akkor kényszerült a török, amikor uralma megrendülni látszott, befolyása veszélybe került: így az 1529-es bécsi hadjáratot követő „királytalan országgyűlések” kapcsán, vagy — mint látni fogjuk — 1540 őszén, amikor Szapolyai halála okozott bizonytalanságot; de akad erre példa később, a tizenöt éves háború idején is, amikor a porta szívesen támogatta átmenetileg minden önjelöltet, ha bírták a társadalom többségének bizalmát. Lele József: Erdély a tizenöt éves háborúban és a porta. Egyetemi doktori érteke-

elhárítani magáról az oszmánok haragját, hogy intette őket: neheztelésük csak híveinek táborát gyengíti, azok eddigi hűségét és egyetértését kezdi ki, aminek maguk is kárát látnák.²¹ Jellemző, hogy a Budát megtartó Szulejmán indokai között első helyen említette a jánosisták meghasonlottságát. Eszerint Izabella királynőnek rótta föl, hogy „az urak, ki környüled vadnak, igyenetlenek önköztek, tehozzád engedetlenek”, sőt megbízhatatlanok, mint azt a Ferdinándhoz átpártolt Perényi Péter és Frangepán Ferenc esete bizonyította.²²

Mindezek fényében talán megkockáztatható, hogy Fráter György nem számított rosszul, amikor úgy vélte, Szulejmánnak változatlanul szüksége lehet olyan politikai partnerre, akire magyarországi uralmát eddig is rábízhatta. *A jánosista tábor* — Fráter korábban idézett megjegyzése értelmében, s reményei szerint — *a magyar államiságot óvta*, mert úgy vélte, ha a váradi egyezmény szellemében Ferdinánd alatt egyesül Magyarország, úgy nem maradhat részese egy esetleges újabb hatalmi osztozkodásnak. Szulejmán a jánosistákat és a habsburgiánusokat is ellenségnek tekintve maga rendezkedik be. E veszély realitását az óbudai török táborban történetek meggyőzően igazolják. Az Izabella királyné szervitora jóvoltából fennmaradt tudósítás szerint Szulejmán tanácsában komolyan fontolgatták annak lehetőségét, hogy János király csecsemő fiát Konstantinápolyba viszik, a jánosista urakat pedig egyszerűen lefejezik.²³ A jánosista Magyarországot teljesen kiiktató, tisztán katonai rendezés lehetősége sejtett föl. Ám végül mégiscsak Fráter reménye teljesedett be, ha nem is maradéktalanul. Szulejmán a Szapolyai udvar meghagyásával újólaj hitét tett eddig követett magyarországi politikája mellett. Ebbe azonban már belefért a Szapolyai uralom meghagyása mellett annak jelentős területi és személyi „megcsonkítása” is.

Jól ismert, ám kevésbé elemzett tény, hogy Szulejmán szultán 1541-es magyarországi hadjárata során nem pusztán Buda várának elfoglalását határozta el, hanem ezzel együtt több fontos kérdésben is döntött.²⁴ Fodor Pál tette közzé azt az osz-

zés. Kézirat. Szeged, 1993. 159—160.

²¹ Szapolyai levele I. Szulejmánhoz, 1538. augusztus 18. Török-magyar oklevéltár 1533—1789. Gyűjtötte: Karácson Imre. Szerkesztették: Thallóczy Lajos, Krcsmárik János, Szekfű Gyula. Bp. 1914. 32.

²² Memoria rerum 70—71., 83.

²³ Poremski Péternek, Izabella titkárnak levele magyar fordításban: Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1526—1790. Szerkesztette: Sinkovics István. I. kötet. Bp. 1968. (a továbbiakban: Poremski) 33—41. vö.: Fodor 1991. 70—71. 113. sz. jegzet.

²⁴ Erre utal a tanulmány címében használt többes szám.

mán dokumentunot, amely alig egy héttel Buda birtokbavétele előtt készülhetett, s amelyben magyar urak és váraik, birtokaik nevei sorjáznak, mintegy a magyarországi török foglalás előzetes haditerveként. Ezzel kapcsolatban fogalmazta meg az irat kiadója, hogy az oszmánok valószínűleg egyszerre gondolkodtak területben és személyekben, amikor magyarországi lehetőségeiket számba vették.²⁵ E megjegyzés után azonban maga is jórészt az oszmán foglalás területi vonatkozásaival foglalkozott, megnyugtatóan tisztázva, mi maradt meg a Szapolyai-ház kezén. A személyeket érintő döntésekről pusztán néhány elejtett megjegyzése tájékoztat.²⁶

Noha az egyes, 1541-ben fontos szerepet játszó személyekről külön-külön meglehetősen sokat tudunk, az mindeztől nem nyert kellő megvilágítást, hogy szerepüket valamennyien ugyanazon „nagy színjátékban”, Buda török elfoglalásában játszották illetve játszhatták el. Így jól ismert, hogy a csecsemő János Zsigmond mellé Szulejmán is Fráter Györgyöt állította gyámul, s őt rendelte az ország megmaradt kormányzatának élére is, amivel mintegy teljesítette János király hasonló értelmű végakarátát. De nem ismeretlen Petrovics Péter és Török Bálint sorsa sem: az előbbi az általa addig is uralt temesi ispánságot kapta szandzsákul, míg az utóbbi élete végéig nyögte rabságát Konstantinápolyban.²⁷ A sort Maylád István zárhatja, bár időben az ő sorsa tisztázódott legkorábban. 1541. július 20-án Fogaras vára alatt foglyul ejtették őt az oláh-török seregek.²⁸

Amint tudjuk, hogy óbudai táborában *Szulejmán* a kiosztandó területekről sem döntött könnyen, bizonyos, hogy *elhatározásainak személyi vonatkozásai sem voltak pillanatnyi ötlet szülőitei*.²⁹ A komolyabb megfontolás persze nem lehetett

²⁵ Az irat keletkezésének idejét és célját tisztázta: Fodor 1991. 87–105.

²⁶ Fodor 1991. 105–106.; 114.

²⁷ Poremski 40., Memoria rerum 72., 74–76.; Török Bálint sorsára: Bessenyei József: A Héttorony foglya Török Bálint. Bp. 1986. (a továbbiakban: Bessenyei 1986) 93–97. Werbőczy Istvánt Budára rendelte Szulejmán, mint a „magyarok bíróját”. Barta Gábor: Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben. (Werbőczy István kancellár. 1526–1541). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Rúzsás Lajos és Szakály Péter. Bp. 1986. 320.

²⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Első kötet. 1540–1556. Szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (a továbbiakban: EOE I.) 27–29.; Memoria rerum 80–82.; Majláth Béla: Maylád István. Bp. 1889. (a továbbiakban: Majláth 1889) 104–107.

²⁹ A területi döntések változására: Fodor 1991. 105–106., 108–110.; a személyi döntések mögött meghúzódó megfontolásokra utalhat Szulejmán 1550 júliusában kelt levele, amelyben előszámlálja, miért rendelte épp Fráter Györgyöt Izabella és a kis János Zsigmond mellé. Eszerint tudta róla, hogy hatalmát, rangját, javait János királynak köszönheti, s így elvárható hűsége annak árvái iránt. De bízott Szulejmán abban is, hogy mint barát megveti a világi hiúságokat, s csak a királyi ház gyarapodására fog gondolni.:

biztosítéka a tökéletes megoldásnak, ám a szultán lassan megtanulta, hogy ez utóbbiról magyarországi politikájában le kell mondania.

Amint arra már Lukinich Imre figyelmeztetett, a területi döntések kapcsán „a szultáni akarat egyszerű kinyilvánítása ... korántsem teremthetett új rendszert a zavaros birtokviszonyokban.”³⁰ Így a Budán berendezkedő török helyőrség lényegében hátország nélküli, merészen előretolt bástyája lett a magyarországi török uralomnak, s nem volt biztos az sem, vajon a János király életét az utolsó pillanatokban is megkeserítő Erdély jószívvel fogadja-e be a Szapolyai-ház maradványait.³¹ Végső soron az 1541-ben hozott személyi döntések sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, hisz 1551-ben épp Fráter György lesz az, aki Szulejmán kitartó ellenlábásának, Habsburg Ferdinándnak átadja a tíz évvel korábban gondjaira bízott országot, Erdélyt.

Amint Fráter Györgynek már Buda oszmán kézre kerülése miatt is el kellett szenvednie az őt ért vádaskodásokat, nem kímélték riválisai és ellenfelei akkor sem, amikor az 1541-ben török fogságba esett két főúr, Török Bálint és Maylád István sorsáról kellett számot adnia. Az ebben a kérdésben felettébb óvatosan fogalmazó Horváth Mihály sem tudta elosztatni a barátira terelődő gyanút, akinek Bálint úr lefogásában ugyanúgy része lehetett, mint abban, hogy Maylád élete végéig nem szabadulhatott konstantinápolyi fogságából.³²

A már idézett Memoria rerum szerint „egy felől Barát más felől Terek Bálint, mindenik titkon egymástul kívánja vala az király fia és az ország gubernátorságát”, s céljuk elérése érdekében „terekhöz fogának dolgokat”. Szulejmán megértő partnere lett mindkettőjüknek, ám biztatásait „titkon és különképen” adta, gondosan ügyelve így arra, hogy színvallása ne okozzon nyílt ellenségeskedést a „jelöltek” között.³³ Kétségtelen, hogy *Buda megtartásában a szultán ugyanolyan hasznát vette Török Bálint vitézségének, mint Fráter György diplomáciai fortélyainak. A*

EOE I. 308—309. Összevetve Fráter „erényeit” riválisával, Török Bálinttal, feltűnő, hogy török szempontból valóban alkalmasabb ember volt, mint a pártváltásairól hírhedt, s folyton a maga javait gazdagító Bálint úr.

³⁰ Lukinich 1918. 36.

³¹ Maga Izabella sem szívesen hagyta el Budát, s nem könnyen állt rá arra sem, hogy székhelyét Erdélybe tegye.: Izabella levele Lippáról a krakkói palatinusnak, 1541. november 19. Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul I. 1527—1572. Publicate de Dr. Andrei Veress. Bucaresti, 1929. 25.; Veress Endre: Izabella királyné 1519—1559. Bp.1901. (a továbbiakban: Veress 1901) 206—209.

³² Horváth 246.; a kortársak gyanakvására: Barta 1988. 98.

³³ Memoria rerum 87.

Memoria rerum azt is tudni véli, hogy a vetélkedésben, „ha az Buda dolga más módon leszen vala, az barát hátramarad vala”.³⁴ Fráter ki is használt minden lehetőséget, hogy a szultánnal személyesen tárgyalhasson. Aggodalma nem lehetett alaptalan, hisz János király első embereként valamennyi korábbi döntés (így például a váradi egyezmény megkötése) felelősségét vállalnia kellett, s az is korán kiderült, mennyire nem szívlelik egymást Szapolyai özvegyével, Izabellával, így annak jóindulatára sem építhetett.³⁵ Amint tehát valószínűsíthető közreműködése a szultán területi döntéseinek meghozatalában, úgy érdekében állott a személyekre vonatkozó döntések befolyásolása is. Így valóban szorgalmazhatta Török Bálint lefogását, s biztosíthatta magának a szultán kegyét s vele hatalma megerősítését.

Nem volt azonban abban a helyzetben, hogy kizárólag az ő akarata érvényesüljön. Szulejmán is meg kellett, hogy találja a maga számítását. Bessenyei József számos olyan megfontolást mérlegelt, amely a szultánt Török Bálint lefogásában vezérelhette. Szamba vette Bálint úr híres-hírhedt ingatagságát, az oszmánokat sértő kijelentéseit s legfőképp birtokai fekvését, amelyek a Duna menti török felvonulási út biztonságát veszélyeztethették.³⁶ Ám Török Bálint fogságra vetése más szempontból sem volt haszon nélküli a padisah számára. Elméletileg végezhetett volna vele még Budán, ahol tettek is neki ilyen értelmű javaslatot főemberei, bővítvé a kivégzendők sorát az egész jánosista vezérkarral.³⁷ Ám Szulejmán nem ezt tette. Helyette lefogatta és élete végéig rabságban tartotta. Úgy véljük, mindezzel végső soron a Szapolyai-ház hűségét igyekezett biztosítani, különösképpen pedig György barát hajlandóságát erősíteni a török érdekek kiszolgálása iránt. *Török Bálint így lényegében a Szapolyai-ház hűségének zálogaként a törökök túsza lett.* Fráter György minden bizonnyal értette az üzenetet, noha ezidáig egyetlen alkalmat ismerünk, amikor a Fráter—Török Bálint csere lehetősége felmerült. Jellemző, hogy mindez épp abban az esztendőben történt, amikor György barát hitele jelentősen megromlott a portán. Ezért írhatta somlyai Báthori András 1550. szeptember 24-én, hogy az erdélyiek örömmel szolgálnának a szultánnak, ha „Török Bálintot elereszti, hát kincstartónak fejét béküldik” helyette.³⁸

³⁴ Memoria rerum 87.

³⁵ Fodor Pál megfigyelése szerint Fráter legalább három alkalommal tárgyalt külön is a szultánnal: Fodor 1991. 110—111. 176. sz. jegyzet.

³⁶ Bessenyei 1986. 98—99.

³⁷ Porembski 38.

³⁸ Veress 1901. 307.

A Török Bálintot terhelő és az oszmánokat aggasztó vádak között Bessenyei József a Bálint urat Maylád Istvánnal összefűző szálakat is megemlítette. Eszerint „Maylád mozgalmát veszélyesnek ítélték a Portán, fel is léptek ellene.”³⁹ Kettejük kapcsolata persze önmagában nem gerjesztette volna fel a török haragját, hisz épp Török Bálint volt az, aki János király parancsából — igaz meglehetősen kényyszeredetten — ostrom alá vette Mayládot Fogarasban.⁴⁰ Sorsuk hasonlósága mégis arra figyelmeztet, hogy az 1540—41-es erdélyi eseményeket, s benne Maylád tevékenységét s a vele kapcsolatos török magatartást ugyanúgy az 1541-es szultáni döntések részének kell tekintenünk, mint az eddig előszámlált körülményeket.

Török Bálint és Maylád István sorsa ugyanis 1541-ben és a következő években nemcsak hasonló volt, de szinte teljesen összeforrt. Mindkettőjüket csellel vetették fogságba, s életben is hagyták, amíg az árnyékvilágból ki nem szólította őket az Úr — mégpedig ugyanabban az esztendőben, 1550—ben. Ez utóbbi ugyan pusztán a véletlen műve lehetett, azt azonban a kortársak is tudták, hogy akad még egy szál, mely összeköti őket: mindketten Fráter Györgyben tisztelhettek legtekintélyesebb s egyben legádázabb ellenfelüket. Bár azt nem tudjuk bizonyítani, hogy Maylád lefogásának terve, mint „finoman szőtt háló szálai csak oly élesesű ember kezében összpontosulhattak”, mint amilyen Fráter György volt,⁴¹ az kétségtelen tény, hogy kiszabadítását inkább akadályozta, mint segítette. Hiába esedezett hát Maylád felesége a barát segítségéért, Fráter meggyőződéssel vallotta, hogy Maylád István hazatérése csak „igenetlenséget és viszhavonást” idézne elő az országban. Érvelése persze nem fedhette el viselkedésének valódi okait, melyeket az árvaságra jutott asszony így összegzett: „Kincstartó uram penég szegény uramnak az előtt halálos ellensége volt”.⁴²

Nemcsak Török Bálint és Maylád sorsának feltűnő hasonlósága az, amely az Erdélyben történeteket az 1541-es budai események elválaszthatatlan részévé teszi. A török magatartása is e kapocs szilárdságát erősíti. 1540. szeptember 21-én a berethalmi gyűlésen egy bizonyos Szinán nevű csausz lepte meg azzal az erdélyi

³⁹ Bessenyei 1986. 99.; A Maylád—Balassa-féle szervezkedéssel önálló tanulmányban legutóbb Szabolcsi József foglalkozott: Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és céljai. Századok, 1970. 300—320. (a továbbiakban: Szabolcsi 1970)

⁴⁰ Majláth 1889. 79—80.;

⁴¹ Majláth 1889. 105.

⁴² Maylád Istvánné levelei Nádasdy Tamáshoz, 1546. március 18. és 1548. június 20.: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerkesztették: Károlyi Árpád és Szalay József. Bp. 1882. 123—124., 135.

rendeget, hogy ura, Szulejmán Maylád Istvánt rendelte számukra fejedelemnek.⁴³ 1541 tavaszára azonban nagyot fordult a szerencse kereke. A május 25-én tartott rendi gyűlésen az újabb török követ már a János Zsigmond iránti hűségre intette az erdélyieket, tudtukra adva, hogy Szulejmán az országot János király fiára bízta.⁴⁴

Nem kis fejtörést okozott eddig sem, hogy a Porta látszólagos következtetlenségére, pálfordulására magyarázatot találjon a kutató. Egyszerű megoldásnak tűnt hinni Verancsics Antal gyanújának, aki már 1540 októberében kételkedett abban, vajon Szinán valóban Szulejmán követeként szól-e az erdélyiekhez, vagy pusztán Maylád vesztegette meg. Ez utóbbit igazolhatta, hogy Verancsics arról is tudott, miszerint nemcsak Erdélyben, de Budán is járt török követ, aki azonban egészen másként tolmácsolta a szultáni akaratot, mint erdélyi társa. Könnyeivel küszködve bizonygatta, hogy ura senki másnak nem adja Magyarországot, csak János király fiának.⁴⁵

Úgy tűnik, a Porta magatartása sem csak 1541 tavaszára tisztázódott. Noha mindeddig a májusi nagysejki diétán felolvasott szultáni parancsot tekintette a kutatás Maylád portai kegyvesztettsége első határozott jelének, egy újabban előkerült oszmán forrás tanúsága szerint Szulejmán szultán már 1540 szeptember közepén döntött.⁴⁶ Ekkor kelt ugyanis az a Mayládnak címzett levele, amelyben a magyar előkelők hozzá érkezett követeinek kérésére hivatkozva Szapolyai fiát, „Istvánt” ajándékozta meg kegyeivel. Őt ismerte el János király örökösének, s az

⁴³ EOE I. 11–12. Már Szilágyi Sándor is úgy vélte, hogy Szinán „tüllépte küldetése hatáskörét”, s Maylád nyerte meg ügyének. L. még Szilágyi Sándor: *Mayláth István bukása*. In: *Uő. Történeti rajzok*. Bp. 1880. 8.; Legtöbb kutató osztja ezt a nézetet: Horváth 1866. 208.; Lukinich 1918. 28–29.; Majláth Béla szerint azonban „nem lehetetlen ..., hogy ezen eljárása a portának diplomáciai fogás volt, mellyel Ferdinánd, Izabella és Maylád reményeit féken tarthatá”; Szabolcsi József azt is lehetetlennek tartotta, hogy Mayládék 1540 tavaszán segítséget kértek a töröktől és vállalták volna azok fennhatóságát. Szabolcsi 1970. 309., alább azonban elismeri ennek lehetőségét: Szabolcsi 1970. 316.; Noha elemzésünk nem kívánja meg, hogy ebben a kérdésben állást foglaljunk, jeleznünk kell, hogy a porta oldaláról szemlélve a kérdést Fodor Pál véleményét osztjuk, aki szerint noha Szulejmán nem foglalkozott egy vazallus Kelet-Magyarország vagy Erdély gondolatával, 1540 októberéig külön ügyelnie kellett Erdélyre is. Fodor 1991. 117–118.

⁴⁴ EOE I. 23–24.

⁴⁵ Verancsics levelei Szalánczi Jánosnak (1540. október 12.) és Izabellának (1540. október 13.): Verancsics VI. 151., 156.

⁴⁶ EOE I. 24.; az 1540 szeptemberében kelt szultáni levelet kiadta: Anton C. Schaendlinger: *Die Schreiben Süleymans des Prachtigen an Vasallen, Militarbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen*. Wien, 1986. 3–4.; Fodor 1991. 118.o. 189. sz. jegyzet.

iránta való hűségre intette az erdélyi vajdákat, Mayládót és Balassa Imrét. Parancsának szavaiból azonban arra is következtethetünk, *nem lehetett eleve és határozottan elutasító Mayláddal szemben*. A Szapolyai János halála után hozzá fordul István vajda adófizetés ellenében kérte magának Erdélyt, s Szulejmán — levele szerint — legalább is tárgyalhatott vele erről. Szapolyai fia mellett ugyanis csak azt követően döntött, hogy Mayláddhoz küldött követe (Juszuf csausz) és az őt kísérő erdélyi megbízott (bizonyos Lázár nevű) semmitmondó válasszal érkezett vissza Erdélyből. Noha Szulejmán Erdélybe küldött üzenetének tartalmát ezidáig nem ismerjük, *nem lehet kizárni, hogy a János halála (1540 július) és az idézett szultáni levél megírása (1540 szeptember) közti időben nem zárkózott el élesen Maylád felajánlkozása elől*. Lehetett hát némi alapja azoknak az 1540 októberére datálható híreknek, melyek szerint Mayládnak megvoltak a portai összeköttetései, s Erdély elszakadásával, valamint török függésbe kerülésének veszélyével Magyarországon és Bécsben is számoltak. Verancsics Antal például tudott arról, milyen hírekkel traktálta Maylád István a török főembereket. Az erdélyi vajda remélte, ha elhiteti, hogy János király úgy halt meg, hogy nem hagyott fiú örököst maga után, több keresnivalója lehet a Portán, ahol bizonynyal mérlegelik, kit állíthatnak János örökébe. Budán a János Zsigmond mellett esküdöző török követ egyik feladata épp az volt, hogy meggyőződjön róla, van-e fia Szapolyai Jánosnak.⁴⁷ Úgy tűnik, teljes bizonyosságot nem szerzett róla, mert Szulejmán még az óbudai táborban is szűkségét látta annak, hogy kezét a csecsemő „természetére” tegye.⁴⁸ A fent jelzett és feltehetően jól működő portai kapcsolatai nélkül Maylád nem tudta volna elbizonytalanítani a Portát János király utódával kapcsolatban.

1540 októberében kelt utasításában Habsburg Ferdinánd is világosan kifejtette Erdélybe rendelt követei előtt, milyen veszélyekkel jár a török befolyás megerősödése Erdélyben. Eszerint az oszmánok még akkor is az ország romlására törnek, ha a János király újszülött gyermeke iránti engedmességre intenék az erdélyieket. Ha pedig valamely kormányzóra (alicui prefecto) bíznák az országot, úgy az biztosan Havasalföld sorsára jutna.⁴⁹

A Memoria rerum által megőrzött feljegyzések arról árulkodnak, hogy ez utóbbi változást a Portán nem fogadták merev elutasítással. Szulejmán eszerint „fílti is

⁴⁷ A Maylád által keltett hírekre l. Verancsicsnak a 45. sz. jegyzetben idézett leveleit.

⁴⁸ Memoria rerum 65.

⁴⁹ EOE I. 50.

vala, hogy ha remínsígben nem tartatnának ötet (ti. Mayládot — LJ), kétsígben esnők és az Ferdinandus királyhoz hajolván, az országot is neki adhatná.”⁵⁰ Paradox módon e reménység halvány meglétére utal az is, hogy Maylád még 1541 júliusában is elhitte Bali bégnek, a „császár elvígezte, őneki erdélyi fejedelemséget megadni”.⁵¹

Azaz a szultán lényegében azonos módon viszonyult a Szapolyai János halála után kialakult magyarországi helyzethez, legyen akár Budáról akár Erdélyről szó. Ahogyan elismerte János Zsigmond örökösödési jogát 1540 őszén, ugyanolyan megfontolásból támogathatta ideig-óráig Maylád törekvéseit is. Mindkettővel azonos célt szolgálhatott: *a jánosista ország belső békéjének és egységének megőrzését, mégpedig a törökpártiság jegyében*. Az egymás szándékait is keresztező, a Szapolyai országrészt belső háborúval fenyegető hatalmi versengés vitorlájából csak úgy lehetett kivonni a szelet, ha az érintettek terveik külső támaszát ugyanott remélhették: a portán. Amint azt Fodor Pál találóan megjegyezte, 1540—41-ben az oszmánoknak ugyancsak nagy szükségük volt egyik leghatásosabb fegyverükre, a színlelésre, hitegetésre.⁵² A porta politikájából az is világosan kitűnik, mennyire nem gondolkodtak a törökök Erdélynek, mint önálló államnak a lehetőségében. *1541. augusztus 29-e felől szemlélve taktikájuk azonos volt mind Buda, mind Erdély esetében*. Következtesen támogattak minden jánosista jelöltet, hogy aztán kegyüket szinte azonos módon vonják meg valamennyitől.

Miért nem ismerték fel Budán, hogy Erdélyben 1541 júliusában a törökök főpróbát tartottak 1541. augusztus 29-e előtt? Miért nem okult a Szapolyai kormányzat Maylád sorsából? Ha e tanulmány nem is adhatott végleges választ e kérdésekre, elemzése talán egy lépéssel közelebb vitt a szultáni döntések értelmezéséhez, és a vele szembesülni kénytelen magyar politika helyzetének jobb megértéséhez.

⁵⁰ Memoria rerum 78.

⁵¹ Memoria rerum 78.

⁵² Fodor 1991. 72.

MAKK FERENC

Csaba és Alpár

A címben szereplő két „személy” azért került egymás mellé, mert az utóbbi években Györffy György tanulmányaiban mindketten a X. századi magyar történelem fontos személyiségeivé nőttek ki magukat. Az alábbiakban külön-külön a két „személy” alakjával és történeti szerepével kívánunk foglalkozni.

CSABA

Csaba vezér nevével és tevékenységével három írott forrásban találkozhatunk. E három kútfő — időbeli sorrendben — az 1200 táján élő Anonymus, a XIII. század végén alkotó Kézai Simon és a XVI. század elején író Aventinus.

Anonymus elmondása szerint a vezérek közül Szovárd és Kadocsa — Árpád fejedelem engedélyével — seregükkel (azaz népükkel) együtt a Balkánra mentek és ott telepedtek le. Szovárd népét, amely vezére halála után is görög földön maradt, Sobamogera (= Csaba-magyara) néven emlegetik.¹

Kézai a hun történetben lépteti fel Csabát, mint Attila király fiát, aki Attila halála után fegyveres csatában alulmaradt testvérével, Aladárral szemben, s ezért hívei egy részével Görögországba (= Bizáncba) ment, majd onnan visszatért a hunok (és magyarok) őshazájába, Szkítiába. Népének Pannoniában maradt része, a székelység úgy tudja azonban, hogy Csaba görög földön halálozott el.²

¹ E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I—II.* Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH) I. 92—93. — A Sobamogera (Csaba-magyara) kifejezésre legújabbán ld. KAPITÁNYFY I.: *Hungarobyzantina. Kéziratos kandidátusi értekezés.* Bp. 1992. 89.

² SRH I. 161—163.

Aventinus, a humanista bajor történetíró a 955. évi (s Augsburgnál végződő) kalandozás kapcsán a magyarok fővezére, Bulcsú rex mellett szereplő négy alvezér (regulus) között — Lél, Súr és Taksony társaságában — kétszer is megemlíti Csaba (Schaba) nevét.³

Ezen forrásadatok felhasználásával 1948-ban Györffy György úgy fogalmazott, hogy a népi hagyomány alapján író Anonymus és Kézai, ill. az eseményekkel egykorú forrásokból dolgozó Aventinus közlései alapján szerinte Csaba a X. század közepén élő kalandozó vezér volt, aki népével görög földre ment, ez a nép a Csaba-magyarja népe, amely valószínűleg azonos a bizánci forrásokban előforduló vardarióta turkokkal (türkökkel).⁴

Ehhez az elsőnek tekinthető Csaba-portréhoz viszonyítva látványos, mondhatni radikális változást jelentett az a — második — kép, amelyet 1980-ban rajzolt meg Györffy.

Az új Csaba-portré felvázolásához az alapot Ibn Hajján 942. évi vezérnévsora szolgáltatta.

1979-ben jelent meg Czeglédy Károly cikke az ibériai mór történetíró művének magyar vonatkozású részéről, amelynek arab szövegét a magyar tudós csupán fényképmásolat révén tanulmányozhatta. Czeglédy, miután leszögezte, hogy Ibn Hajján műve rendkívül értékes és megbízható forrás, megállapította: az arab szerző a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásának történetét írta meg, amely hét főnök parancsnoksága alatt zajlott le. Ezt követően pedig az arab szöveg alapján megadta a hét katonai parancsnok nevének betű szerinti olvasatát, amelyekből több olvasatot fel is oldott. Czeglédy a sorrendben első vezérnek a nevét, aki Ibn Hajján szerint a hét főnök közül a leghatalmasabb volt, Šānā formában, a másodikét Djila, a harmadikét Wul(u)ğudi alakban adta vissza, s úgy foglalt állást, hogy a Šānā az Árpád-kori magyar forrásokban szereplő Csanád névnek, a Djila a méltóságnév-

³ A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III*. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: G) 353—354.

⁴ GYÖRFFY GY.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. (továbbiakban: GYÖRFFY 1948.) 32—33., 142., 151.; GYÖRFFY GY.: *István király és műve*. Bp. 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 55.

ként használt *gyula* szónak, a Wul(u)ğudi a Bulcsú névnek, az ötödik (bizonytalan) olvasat pedig a Lél (Lehel) névnek felel meg.⁵

Györffy György 1980-ban megjelent tanulmányában részben elfogadta s átvette Czeglédy olvasatait és feloldásait, részben azonban módosította azokat. Utóbbiak közül a legfontosabb az volt, hogy emendatio eredményeképpen a Šānā alakot Šaba formában adta vissza, s ezt a Csaba névvel egyeztette. Ezután az Ibn Hajján szövegében szereplő „leghatalmasabb” vezért, Csabát azonosította Anonymus, Kézai és Aventinus Csaba vezérével.⁶ Ezt követően egy egészen nagy ívű koncepciót fejtett ki, amelynek a lényege a következő.

A 942. évi arab névsor a magyar törzsek, ill. törzsszövetség 942. évi vezetőinek (s nem a hadjárat parancsnokainak) neveit tartalmazza. Aminthogy pedig a névsor a második helyen a hét magyar törzs második számú vezetőjét, a gyulát, a harmadik helyen a harmadik számú törzsszövetségi vezetőt, Bulcsú harkát említi, az első helyen a törzsszövetség legfőbb (a forrásban: leghatalmasabb) vezetőjének a neve található, azaz Csaba 942-ben a magyarok nagyfejedelme volt. Csaba — mondja Györffy — nem tartozott az Árpád-házhoz, ezért nem igaz Bíborbanszületett Kostantinos császár azon kijelentése, miszerint mindig Árpád nemzetségéből kerül ki a magyarok nagyfejedelmje. A tudós császár e tévedése magyar informátorainak szándékos torzítására, Csaba vezér nevének célzatos elhallgatására megy vissza. Ily módon — fűzi tovább Györffy — az Árpád-házi Fajsز fejedelem előtt, aki 948-ban már hatalmon volt, Csaba személyében egy, nem Árpádtól származó nagyfejedelem állt a magyarság élén. Csabát azonban 942 és 948 között Fajsز és Bulcsú harka vezetésével leverték, azaz eszerint egymás után két dinasztia váltás is lejátszódott. Az ekkor bekövetkezett uralomváltás nyomán Fajsز lett a magyarok uralkodója, s ettől kezdve az Árpád-utódok végleg magukhoz ragadták a nagyfejedelmi méltóságot. Györffy szerint ezek az események a székelyek X. századi törtéreljával is összefüggenek. Csabát ugyanis a Fajsز és vezérei ellen vívott küzdelmé-

⁵ CZEGLÉDY K.: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1979. (továbbiakban: CZEGLÉDY 1979.) 273—282. — A CZEGLÉDY-féle Djila = Gyula olvasatra ld. GYÖRFFY GY.: A 942. évi vezérmévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 1980. (továbbiakban: GYÖRFFY 1980.) 311. Egyébként Ibn Hajján műve forrásértékére ld. még GYÖRFFY 1980. 308.; KRISTÓ GY.: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. Ethnographia 1982. (továbbiakban: KRISTÓ 1982.) 466.; Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GY., szerk.: ENGEL P. és MAKK F. Bp. 1994. (továbbiakban: Lexikon) 277. (ZIMONYI I. cikke).

⁶ GYÖRFFY 1980. 309—314.

ben a székelyek is támogatták. Csaba a székelyek vezére volt, akik Csaba bukása nyomán két részre szakadtak. Egyik részük Csabával Görögországba menekült (Csaba magyarjai), a többiek a győztesek erőszakos telepítő akciója révén elkerültek első hazájukból, a bihari részekről szerteszét a gyepűkre határvédő feladatok ellátása céljából. Ez volt Györffy szerint a X. század legnagyobb belső népmozgása. Csabával együtt bukott a Nyitra vidéki Basman és a Zaránd vidéki Velek vezér is akiknek nevét Györffy szintén kiolvasta az arab betűkből. Végül Györffy a három első vezér: Csaba, Gyula és Bulcsú mindegyikének szállásterületét helynevek alapján meghatározta a Dunántúlon.⁷

Eddig az elmélet. A X. század közepe magyar törzsszövetségének belső uralmi-hatalmi viszonyairól mindeddig a rendelkezésünkre álló forrásokból szerfelett keveset tudunk meg. Most e koncepció jóvoltából — legalábbis első pillantásra úgy tűnik — nagy fontosságú eseményekre, eseménysorokra derült fény. Nem véletlen, hogy a maga koncepciójától eltelve Györffy a következőképpen nyilatkozik: »Ilyen távlatok nyílnak meg akkor, ha a 942. évi hét vezér közül „a leghatalmasabb” Šana nevet Šabára vagy Csabára helyesbítjük, míg Csanával semmit sem tudunk kezdeni.«⁸

E most idézett mondat két szempontból is nagyon tanulságos, hiszen többszörösen is rávilágít Györffy György forráskezelésének teljesen önkényes voltára. Györffy nyíltan elárulja itt magát: ha az arab szövegben Sana szó van, akkor — lehet a szöveg a leghitelesebb forrás, márpedig P. Chalmeta és Czeglédy Károly ezt vallja — semmit sem ér, semmire sem használható az adat. Miért? Mert nem tudunk a hiteles forrás közlésével mit kezdeni, hiszen elképzelt ötletünknek nem felel meg. Ezért változtassunk rajta, hátha tudunk olyan nevet kitalálni — tulajdonképpen új „adatot” létrehozni —, amit már értékesíteni tudunk prekoncepciónk teljes kidolgozásához. Mivel a X. század közepére szólóan — hála Anonymusnak, Kézainak és Aventinusnak — Csaba vezérünk már van, ehhez azonban Sana/Csana nem kapcsolható, ezért csináljunk belőle egy emendatióval Saba/Csaba alakot, s ez már „távlatos” elmélet oszlopa lehet. Ebből az eljárásból az derül ki egyértelműen, hogy nem a forrás a fontos, hanem a koncepció, s a forrást ehhez kell önhatalmúlag igazítani.

⁷ GYÖRFFY 1980. 313—317.

⁸ GYÖRFFY 1980. 316.

Győrffy önkényes forráskezelése teljes kudarcot vallott. Bebizonyosodott a régi filológiai alaptétel, hogy a hiteles forrást úgy kell elfogadni s felhasználni, ahogy van, azon még „távlatos” koncepció érdekében sem szabad változtatni.

1979-ben ugyanis megjelent Pedro Chalmeta és munkatársai jóvoltából Ibn Hajján Al-Muqtabas című műve V. kötetének kritikai kiadása.⁹ Ennek alapján Elter István 1981-ben több vezérnév kapcsán komoly változtatásokat javasolt. A leglényegesebb megállapítása az volt, hogy az első vezér nevének tekintett Šānā nem tulajdonnév, hanem egyszerű közfőnév, amelynek *méltóság*, *rang* jelentése van, s az arab szövegben *accusativus respectivusként* tekintethatározói értelemmel bír: az előtte és az utána álló egy-egy arab szóval együtt azt jelenti, hogy „közöttük *méltóságra* ~ *rangra nézve* legnagyobb...”¹⁰ Chalmeta és Elter olvasata nyomán a šān/šānā szó jelentését és értelmét Czeglédy Károly azonnal elfogadta, s egyuttal mindjárt fel is adta a maga Šānā ~ Csanád névjavaslatát.¹¹ Ezzel megszünt Csanád, mint kalandozó vezér, és végleg kiiktatódott a magyar történelemből.

Nem így tett Győrffy György. 1984-ben adták ki a tízkötetes Magyarország története első kötetét, amelynek idevágó részét Győrffy György írta.¹² Ebben ismét nagyon sajtóságos fejtegetések találhatók tőle a 942. évi vezérnévsorral kapcsolatban. Több névalaknál is Győrffy figyelembe vette Chalmeta, Elter, Czeglédy új olvasatait, de zavarba került a šān/šānā szó értelmezése kapcsán. Korábbi véleményében megingott, de azt mégsem adta fel. Ezért fogalmaz így: „A főfejelelem megjelölésénél a forráskiadásban Sana áll, ami lehet az arab 'méltóság' szó, de lehet az arab másoló által szónak felfogott személynév is, Sana ugyanis egy pont változtatásával Sabának is olvasható.”¹³ Amikor ugyanitt felsorolja a 942. évi vezéreket, továbbra is Saba ~ Schaba ~ Chaba (Csaba) szerepel első helyen, a

⁹ P. CHALMETA—F. CORRIENTE—M. SUBH: Ibn Hayyān, Al-Muqtabas V. Madrid 1979. (továbbiakban: Al-Muqtabas).

¹⁰ ELTER I.: Néhány megjegyzés Ibn Hayyān a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. Magyar Nyelv 1981. (továbbiakban: ELTER 1981.) 413., 415.

¹¹ CZEGLÉDY K.: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1981. (továbbiakban: CZEGLÉDY 1981.) 420.

¹² Magyarország története tíz kötetben I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. Főszerk.: SZÉKELY GY., szerk.: BARTHA A. (továbbiakban: GYÖRFFY 1984.).

¹³ GYÖRFFY 1984. 609.

második helyen gyila (Gyula), a harmadikon Bulcsú, a negyediken Velech, az ötödiken Basman, a hatodik megfejtetlen, a hetediken Harhadi (Harka).¹⁴

A zavar, a bizonytalanság azonban végig ott érződik a sorok között. Világosan kiderül ez a következő fejtegetéséből: „Ibn Hajján 942. évi vezérnévsorát csak részben sikerült megfejteni, éppen ezért nehéz lenne a magyar történetbe beépíteni. Annyi azonban a bizonyosan kiolvasható nevekből is kitűnik, hogy a fő méltóságviselők nem ugyanazok, mint akiket Břborbanszületett Konstantin császár feltűntetett [ti. 948 tájára vonatkozóan; MF kiegészítése], ebből pedig arra lehet következtetni, hogy 942 és 948 között az uralomban változás következett be.”¹⁵

Ebben az új helyzetben került sor a Csaba-portré immár harmadik változatának a megrajzolására.

Győrffy — Árpád halálától követve az eseményeket — már nem említi fejedelmként Csabát, noha a Csaba név olvasatáról nem mondott le. Árpád után és Fajsz között csak Szabolcs vezért, ill. fejedelmet nevez meg.¹⁶ 1980-as „távlatos” koncepciója azonban fogva tartja őt, s változatlanul azt vallja, hogy 942 után uralomváltozás következett be, amelynek révén „a harcból győztesen kikerülő Árpád-házi Fajsz” lett a fejedelem.¹⁷ Nem világos azonban, hogy kitől ragadta el Fajsz a magyar fejedelmi méltóságot: Szabolcstól vagy Csabától. Valószínűleg Győrffy sem lát már tisztán, éppen ezért Csabával kapcsolatban nem is a fejedelmi méltóságot hangsúlyozza, hanem — Kézai és Anonymus alapján — azt, hogy 942 táján — az Árpád-házi hercegek helyett — ő alá tartoztak a székelyek, s így Csaba a székelyek vezére volt.¹⁸ A 944 és 946 közé datált s az uralomért vívott harcban a székelyek Csabát támogatták, s a vereség után került sor arra, hogy egy részük Csaba vezetésével a Balkánra menekült a Vardar folyó vidékére, más részüket a Körösök vidékéről a gyepűkre telepítették szét. Csaba vezér és a székelyek szoros kapcsolatát bizonyítja Győrffy szerint „a Körösök összefolyásánál fekvő (Békés)Csaba neve és elhelyezkedése” is. A hatalmi küzdelem során Basman vezér szintén elbukott, és szállásterületét — a törzsnévi eredetű helynevek alapján —

¹⁴ Uo.

¹⁵ GYÖRFFY 1984. 676.

¹⁶ GYÖRFFY 1984. 671.

¹⁷ GYÖRFFY 1984. 676.

¹⁸ GYÖRFFY 1984. 677., 678.

Árpád-házi Lél foglalta el a Nyitra mentén, miközben Bulcsú megerősödve került ki a harcból Fajsz fejedelem oldalán.¹⁹

Ha ezek után abból indulunk ki, hogy 1980-ban Györffy szerint a második Csaba-portré alappillére a Saba ~ Csaba névolvasat volt, ekkor egészen egyértelmű: az a koncepció Chalmeta, Elter és Czeglédy szövegfilológiai megállapításai nyomán teljesen összeomlott, mégha Györffy ezt 1984-ben sem volt hajlandó érdemben tudomásul venni. De más szempontból is rendkívül gyenge alapokon áll az 1984-es elmélet.

Ellentmond a Györffy által felvázolt események kronológiájának Aventinus azon közlése, mely szerint Csaba 955-ben ott volt Augsburgnál,²⁰ tehát csak ezt követően távozhatott a Balkánra. Elfogadhatatlan Györffy érvelése (Békés)Csaba nevét és fekvését illetően, amit egyébként korábban nem is vetett fel. Meggyengült koncepciója erősítése érdekében vette elő ezt az érvet 1984-ben. A település neve azonban csak 1332-ben fordul elő először a forrásokban, és semmi sem szól amellett, hogy már évszázadokkal korábban is létező falu lett volna.²¹ Ily módon összekapcsolása a X. század közepi Csaba vezérrel — külön bizonyítás nélkül — teljesen önkényes. Egyébként Csaba helynévből a középkori Magyarországon található még mintegy harminc.²² Györffy adós maradt annak kifejtésével, hogy ezek miékként kapcsolódnak, ill. miért nem kapcsolódnak Csaba történetéhez.

Ezek után számunkra, mert nem bizonyított, elfogadhatatlan az 1984-es Csaba-portré is.

1993-ban újabb — ezuttal már a negyedik — változatban került megfogalmazásra Csaba vezér politikai karrierje Györffy György magyar történetében. Ebben az évben újra megjelent a szerző 1948-es könyve (Krónikáink és a magyar őstörténet), amelyhez a végén több új tanulmányt csatolt.²³ E tanulmányok közül a 942. évi névsort elemző cikkének egyik lábjegyzetében Györffy döntő elhatározásra jutott: Chalmeta, Elter és Czeglédy nyomán feladta a Sana > Saba > Csaba emenda-

¹⁹ GYÖRFFY 1984. 678.

²⁰ G 353—354.

²¹ Ehhez ld. GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. (továbbiakban: GYÖRFFY 1963.) 504.

²² KRISTÓ GY.—MAKK F.—SZEGFŰ L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 44 (1973) 62.

²³ GYÖRFFY GY.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések—új válaszok. Bp. 1993. (továbbiakban: GYÖRFFY 1993.).

tiót és olvasatot.²⁴ Ennek magától értetődő következménye lett az, hogy — csaknem másfél évtized után — teljesen és véglegesen kudarcot vallott Csaba vezér nagyfejedelemségének gondolata.

Ugyanakkor Györffy — Chalmeta, Elter és Czegléd megállapításait figyelembe véve — Ibn Hajján 1979-es szövege alapján újólag megalkotta a maga vezérnévsorát. Eszerint a 942. évi törzsfői névsor a következő: Gyula, Ecser, Bulcsú, Basman, Alpár, Galád, Harhadi (=Harka).²⁵

Ezen új vezérnévsor birtokában az 1993-as kötet *Vezérnévsor* című fejezete tanulmányaiiban Györffy — egyrészt teljesen mellőzve azt, hogy a nevek olvasatai közül több esetben változatlanul nagy a bizonytalanság,²⁶ másrészt tökéletesen elfeledkezve saját 1984-es véleményéről, miszerint a 942. évi vezérnévsor beépítése a magyar történelembe szerfelett nehéz — merészen újraírta a X. század első fele magyar fejedelemsége uralmi-politikai viszonyainak alakulását. Ennek egyik lényeges alapgondolata az, hogy Árpádtól és Kurszántól kezdve egészen Fajsz 955-ös bukásáig a magyar törzsszövetség története állandó belharcok, hatalmi küzdelmek szakadatlan sorozata.²⁷

Ezekkel a belharcokkal összefüggésben fogalmazta meg a kérdést: „melyikhez kapcsolható Csaba leverése?”²⁸

A válasz során Györffy először is Csaba — aki természetesen már nem fejedelem — családi viszonyait igyekszik meghatározni. Miután elveti azon — önmaga által felvetett — ötletet, hogy ti. Csaba a Kurszán-utódok közé tartozott volna, villámgyorsan két másik lehetőséggel áll elő. Mindkét variáció szerint — s ez is nagy változás a korábbiakhoz képest — Csaba az Árpád-nemzetséghez tartozik. Az

²⁴ GYÖRFFY 1993. 225. 173. jegyz.

²⁵ GYÖRFFY 1993. 225–227. — Ebből a listából Csaba mellett Velek is hiányzik, akinek neve szintén olvasható volt az 1980-as GYÖRFFY-féle névsorban (GYÖRFFY 1980. 310.). Érdekes — s ez GYÖRFFY bizonytalankodását mutatja —, hogy 1981-ben CZEGLÉDY hatására GYÖRFFY elállt a Velek olvasattól (GYÖRFFY 1981. 512.), de 1984-ben ismét szerepelteti a vezérek névsorában (GYÖRFFY 1984. 609.). Velek volt az, aki GYÖRFFY szerint 942 után Basman vezérrel együtt — a Körös vidéki katonai segédnépek parancsnokaként — Fajsz ellenében vereséget szenvedett (GYÖRFFY 1980. 316., 317.). Velek nevének végleges elejtésére ld. GYÖRFFY 1993. 228. 191. jegyz. Így hát most már ez a szép történet is összeomlott.

²⁶ A nevek olvasatai közötti eltérésekre és a bizonytalanságokra ld. ELTER 1981. 417., 418., 419.; CZEGLÉDY 1981. 422.; TÓTH S.: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83 (1986) 6–7.; L. VARADY: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Byzantinische Zeitschrift 82 (1989) 52.

²⁷ GYÖRFFY 1993. 231.

²⁸ Uo.

egyik lehetőség az, hogy Csaba a legidősebb Árpád-fiúnak, Leventének a fia vagy unokája. Ennek bizonyítására Györffy számára két helynév szolgál. Györffy kimutatja, hogy a középkorban Abaúj, ill. Heves megyék területén egymás szomszédságában volt egy Levente és egy Csobád nevű falu, s mivel szerinte az első Árpád fiáról, a második pedig Csaba vezérről kapta nevét, ezért joggal tételezhető fel: Csaba fejedelemfi (sic!) Levente közeli rokona (fia vagy unokája) volt.²⁹ Úgy véljük: e megdöbbentően vérszegény „adatsor” (két helynév!) egyáltalán nem alkalmas Györffy nézete igazolására. Először is önmagában semmi sem igazolja azt, hogy e két települést Levente vezérről, ill. Csaba fejedelemfiről nevezték volna el. S ismét felvetődik a kérdés: mi bizonyítja azt, hogy ez a két település első előfordulásuk (1297, ill. 1323) előtt már évszázadokkal korábban is létezett? Másodszor Györffy érvelése alapján egyértelmű axiómaként adódik az a tétel, hogy minden olyan esetben, amikor két — egymástól eltérő — személynév után elnevezett települést találunk egymás közelében, akkor a két névadó személy egymásnak közeli rokona volt. Ez pedig teljes képtelenség!

Ugyanez a véleményünk a Györffy által felvetett másik lehetőségről is. Eszerint Csaba a X. század közepén uralkodó Fajsز fejedelem fia volt. Ennek alátámasztására egyetlen helynév szolgál: Györffy szerint a Sárvíz mellékének közelében előforduló Csaba falu Csabáról kapta nevét, mivel a trónörökös szálláshelye volt. S minthogy a Sárvíz melléke Györffy szerint a Jutas-Tevel-Fajsز-ág területének számított, ezért Csaba herceg Fajsز fiának tekinthető.³⁰ E lehetőséggel kapcsolatban a következő kifogások emelhetők. Semmi sem igazolja, hogy e somogyi Csaba falut Csaba hercegről nevezték el. Ha e falu fekvése miatt Csaba vezér a Fajsز-ághoz tartozott, akkor a környéken található és személyről elnevezett település összes névadója a Fajsز-család tagja lett volna!? Teljes képtelenség!

E példákából is látható: Györffy számára — tetszőleges kombinációk révén — mindenre felhasználhatók a helynevek. Nyilván ezért is teszi oly magasra Györffy a földrajzi nevek forrásértékét, hiszen azok kívánság szerint egyszerre alkalmasak a legkülönbözőbb elméleti konstrukciók alátámasztására.³¹ Mi ezt a forráskezelési

²⁹ GYÖRFFY 1993. 232.

³⁰ GYÖRFFY 1993. 232–233.

³¹ GYÖRFFY felfogására ld. pl. GYÖRFFY GY.: A honfoglaló magyarok településrendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. (továbbiakban: GYÖRFFY 1970.) 199–200.; GYÖRFFY 1993. 219., 219. 150. jegyz.: GYÖRFFY GY.: Vezéri szálláshelyek emlékei. Honfoglaláskor és régészet. Főszerk.: GYÖRFFY Gy., szerk.: KOVÁCS L. Bp. 1994. (továbbiakban: GYÖRFFY 1994.) 129., 134. A helynevek kritikai felhasználásáról ld. a szerző előszavát.

szabadosságot nem tudjuk elfogadni. Csaba, mint trónörökös herceg — fejtegeti tovább Györffy — 955-ben (s nem 942 és 948 között, miként vallotta azt korábban) Fajsz fejedelem bukása után hatalomra tört, de az uralomért vívott harcban, amelyben a székelyek is támogatták őt, súlyos vereséget szenvedett. Ezt követte Csaba és a székelység egy részének Balkánra menekülése, ill. a székelyek másik részének a határszéli gyepűkre telepítése.³² Természetesen Csaba és a székelyek kapcsolatánál az 1984-es koncepció kerül bemutatásra.

Mi úgy látjuk: megbízható adatok ennek a Csaba-portrénak igazolására sem állnak Györffy rendelkezésére, ezért ezt a Csaba-koncepciót sem tudjuk elfogadni. Véleményünk az, hogy Csaba vezér alakját és történelmi szerepét illetően — Anonymus, Kézai és Aventinus közléseinek reális értékelése alapján — ma is az a kép tekinthető a legvalószínűbbnek, amelyet maga Györffy is 1948-ban vallott, s amelyet számos szakember ugyancsak elfogadott.³³

ALPÁR

Alpárról egészen 1993-ig egyetlen írott forrás sem szólt. Alpár vezér személye 1993-ban Györffy György jóvoltából kelt életre, és lett a X. század közepi magyar história egyik jelentős alakjává.

Alpár nevéhez Györffy az Ibn Hajján-féle, 942. évi vezérnévsor ötödik tagjának többszörös emendatiója révén jutott el. Az arabista szakemberek az ötödik nevet vagy l. x. s formában adták vissza (amelyben az „x” egyaránt jelölhet b, t, n és j mássalhangzót), vagy l. j. s alakban olvasták el.³⁴ Györffy ezeken az olvasatokon kétszeres emendatiót hajtott végre, amely l.b.r olvasatot eredményezett. Ezt pedig a Labor ~ Labor névalakkal azonosította, amelyet a török Alp-er (= hős férfi) név szláv hangátvetéses formájának minősített, s egyeztetette a magyar helynevek között

lására általában véve ld. KRISTÓ GY.: Szempontok korai helyneveink tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Atilia József norminatae. Acta Historica (55) 1976. (továbbiakban: KRISTÓ 1976.).

³² GYÖRFFY 1993. 234.

³³ Ld. pl. MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 49.; KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 105—106., 292., 462.; KRISTÓ 1982. 470., E. MÁLYUSZ—J. KRISTÓ: Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum. Commentarii III/I. Bp. 1988. 131.; Lexikon 143. (KORDÉ Z. cikke).

³⁴ Ehhez ld. ELTER 1981. 419.; CZEGLÉDY 1981. 422. CHALMETA olvasatára ld. GYÖRFFY 1993. 228.

előforduló Alpár névvel, mint a török Alper szó magyar változatával. Ily módon kimutatta, hogy 942-ben az egyik magyar törzs vezetőjét Alpárnak hívták, akit az Anonymusnál szereplő — honfoglaláskori — Laborc szláv vezérrel azonosított.³⁵

Ezután megkereste Alpár vezér és törzse földjét a X. század közepi Magyarországon. Azon alaptétele nyomán, miszerint tartós településfolytonosság esetén a szálláshely neve (főleg folyóparton) megőrzi a birtokos vezér nevét,³⁶ úgy foglalt állást, hogy az Alpár földrajzi nevek elhelyezkedése alapján Alpár vezér — a honfoglaláskori Ónd vezér utódként és örökösöként — a Tisza mentén lakott, s 942-ben szállásterülete északról délre az Ondava folyótól Titelig húzódott.³⁷ E részen az ő vára volt Alpár vára, amelyet Anonymus szerint Ónd vezér Salán dux legyőzése után foglalt el.³⁸ Alpár vezér — viszi a fonalat tovább Györffy — vezértársaival, más törzsfőnökökkel együtt — 943 és 948 között lázadást robbantott ki Fajszi fejedelem ellen. Alpár szövetségesei voltak a Nyitra vidéki Basman, az erdélyi Gelou (Gyalu) és a Temes vidéki Glad ~ Galád.³⁹ A Galád nevet Györffy a 942. évi lista hatodik vezérének nevéként olvasta ki ugyancsak többszörös szövegjavítás útján. Amit ugyanis az orientalisták 'x.w.d, ill. 'r.w.d alakban olvastak el, azt ő Grod ~ Grud ~ Garod formában adott vissza, és ezt az olvasatot a Glad ~ Galád névvel azonosította.⁴⁰

Fajszi fejedelem és Alpárék összecsapásának okát illetően 1994-ben új ötlettel állt elő Györffy, hogy ti. nem Alpár és társai hatalomellenes lázadásáról volt szó a fejedelemmel szemben, hanem éppen fordítva: Fajszi és hívei (Bulcsú és Harka) támadtak Alpárékra a Tisza menti kereskedelmi útvonal megszerzésének érdekében 945 körül.⁴¹ Győzelmük után Fajsziék a leverte vezérek területét birtokukba vették, a fontosabb helyeket megbízható törzsek katonaságával szállták meg. Györffy szerint ezt bizonyítják a bukott vezérek egykori területén sűrűsödő törzsi helynevek.⁴² Györffy úgy véli: Anonymus a helyi szláv hagyományt követve írt arról, hogy Laborc vezért, aki Zemplén várába akart menekülni, a vesztes csata után a

³⁵ GYÖRFFY 1993. 228.; GYÖRFFY 1994. 131.

³⁶ Erre ld. pl. GYÖRFFY 1994. 129.

³⁷ GYÖRFFY 1993. 228–229.; GYÖRFFY 1994. 131.

³⁸ SRH I. 54., 83–84. — Ehhez ld. GYÖRFFY 1993. 229.; GYÖRFFY 1994. 131.

³⁹ GYÖRFFY 1993. 229–230., 229. 208. jegyz.

⁴⁰ ELTER 1981. 417.; CZEGLÉDY 1981. 422. P. CHALMETA olvasatát ('r. w. d) ELTER idézett helye hozza. — GYÖRFFY olvasatára ld. GYÖRFFY 1993. 229.

⁴¹ GYÖRFFY 1994. 135–137.

⁴² GYÖRFFY 1993. 234.

róla elnevezett folyónál akasztották fel a magyarok.⁴³ A Laborc ~ Alpár azonosság alapján Györffy határozottan kijelenti: az ún. zempléni „fejedelmi” (vezéri) sírban, amelyet 1958-ban találtak meg a régészek, a Fajsz ellenében vívott csata során elesett Alpár vezér nyugszik, „s így a zempléni sír Alpár vezérnek tulajdonítható”.⁴⁴ Majd e belharccal kapcsolatban kijelenti, hogy ezen küzdelmeknek a hagyományait ismerve alkotta meg Anonymus a magyarok honfoglaló harcait.⁴⁵

Ezzel az egész koncepcióval kapcsolatban igen komoly fenntartásokat vagyunk kénytelenek megfogalmazni.

Ezek közül az első és talán a legfontosabb az, hogy emendatíóval nevet kiolvasni szerfelett nagyon veszélyes dolog. Ezt a Sana ~ Saba/Csaba emendatíó teljes kudarca tökéletesen bizonyította. Kétszeres szövegjavítás pedig már egyenesen megengedhetetlen, mert ezután nincs megállás: hiszen ilyen alapon addig lehet emendálni, amíg a kívánt, keresett nevet meg nem kapjuk! De nemcsak a többszöri emendatio okoz nehézséget. Az Alpár ~ Laborc névpár magyarozatával kapcsolatban Berta Árpád alábbi szakvéleménye szerint nyelvészeti és kronológiai problémák is felvetődnek.

„A magyar Alpár szónak a török Alper névből való származtatása elfogadható. A török szó szláv hangátvetéses alakjának azonban Laber ~ Labar helyett szabályosan a Laper ~ Lapar ~ Lapor forma felelne meg. Ilyen azonban a szláv forrásokban nincs. Másszóval a p helyén levő b hang külön nyelvi magyarozatot igényelne!

A szláv Laber ~ Labar ~ Labur alak b hangja akkor lehetne védhető, ha a keleti szláv szó — egy feltételezett — kun (kipcsak török) Álbär szóból származna, de ennek áthidalhatatlan kronológiai akadálya van. A keleti szlávok ugyanis a kipcsak kunokkal nem a X. század első felében, hanem csak a XI. század második felében találkozhattak. Ebben az esetben viszont a XI. századi Laber ~ Labar alak (ld. orosz évkönyvek adatát) semmiképpen sem kapcsolható a X. század közepi magyar Alpár névhez.”⁴⁶

Mindezen problémák miatt mi nem tudjuk elfogadni a Laber ~ Labar olvasatot, s így természetesen azt sem látjuk bizonyítottnak, hogy 942-ben egy Alpár nevű törzsfő élt volna Magyarországon!

⁴³ SRH I.52.—GYÖRFFY véleményére ld. GYÖRFFY 1994. 132., 133.

⁴⁴ GYÖRFFY 1994. 133.

⁴⁵ GYÖRFFY 1993. 229.; GYÖRFFY 1994. 137.

⁴⁶ Ezúton is megköszönjük Berta Árpád szíves segítségét.

A már említett emendatiók miatt hasonlóan vélekedünk a Grud ~ Grod olvasatról is; vagyis Galád vezér személyét sem tartjuk bizonyítottnak.

Korábban maga Györffy is azt vallotta, hogy Anonymus — egyáltalán nem ismerve a honfoglalás kori Kárpát-medencének és környékének politikai viszonyait és szereplőit — a magyarok ellenfeleit nem a valóságból vette, hanem kitalálta őket, mégpedig többségüket helynevekből keltette életre (így tett például Salán, Zobor, Gyalu, Galád és Laborc esetében).⁴⁷ Most azonban fordított egyet, s Laborc-Alpárt, Gyalut és Galádot valóságos történelmi személyeknek tette meg.⁴⁸ S ezzel összefüggésben úgy fogalmazott, hogy éppen a 945 körüli beharcok alapján rajzolta meg Anonymus a honfoglalás csatáit, holott korábban még úgy vélte: az anonymusi honfoglalás számára Szent István harcai jelentették a fő motívumforrást.⁴⁹ Megváltozott felfogásának jogosságát azonban a Laborc (Alpár) és a Galád neveket eredményező s többszörös emendatio indokolatlansága, önkényes volta önmagában megkérdőjelezi.

De nézzük az elméletet tovább. Hiszen a helynevekkel szintén baj van, amelyekre pedig ezúttal is óriási terheket rakott Györffy. Salán várát, Alpárt, amint láttuk, megtette Alpár vezér várának. Ez azonban a régészet tanúbizonysága szerint nem lehetett Alpár vezér vára. Igaz ugyan, hogy itt bronzkori földvár található, de a régészeti ásatások — minden kétséget kizáróan — teljes egyértelműséggel azt igazolták, hogy e várban a VIII. századtól a XI. század végéig az életnek, a használatnak legkisebb nyoma sem mutatható ki! Maga az Árpád-kori vár pedig a bronzkori vár helyén csak a XII. század elején épült.⁵⁰ Azaz ezt a várat a X. század közepén természetszerűleg nem használhatták. Vagyis a régészet eredményei arról tanúskodnak, hogy az a vár, amelyet Anonymus Alpár várként Salán és Ónd vezérek várának mond, nem lehetett a feltételezett Alpár vezér vára!

Ugyancsak problémát jelent Györffy elmélete számára az, hogy Alpár vezér feltételezett, Tisza menti szállásváltó útvonalától messze távol van még egy Alpár

⁴⁷ Így pl. GYÖRFFY GY.: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. (továbbiakban: GYÖRFFY 1965.) 415.; GYÖRFFY GY.—PAIS D.: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1975. 15—16.

⁴⁸ Érdemes megjegyezni: GYÖRFFY már 1984-ben életre keltette Gyalu és Galád vezéreket, de akkor még csak X. századi magyar szállásbirtokosoknak tartotta őket (GYÖRFFY 1984. 585.). X. századi magyar vezéreké Alpár története kapcsán léptek elő.

⁴⁹ GYÖRFFY 1965. 420—429.

⁵⁰ BÓNA I.—NOVÁKI GY.: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. Cumania 7 (1982) 99—103.

nevű település Nagyvárad mellett (Váradalpár; ma Alparea, Románia).⁵¹ Érzi Györffy, hogy ez a helység nem illik bele a Tisza menti vezéri útvonal-koncepcióba, ezért gyorsan két indokot is kitalál ezen Alpár létének igazolására, ill. Alpár vezér személyéhez kapcsolására. Eszerint Alpár ezt a települést vagy rokonság révén vagy erőszakos foglalással szerezte meg az Árpádoktól.⁵² Felvetődik azonban a kérdés: miként lehetséges az, hogy Alpár vezér leverése után az Árpádok meghagyták ellenségük nevén a falut, amelynek korábban nyilván volt általuk adott elnevezése,⁵³ amennyiben egyáltalán az a helység a X. század közepén létezett, amit egyébként semmi sem bizonyít! A helynevekkel kapcsolatban Györffy egyik — gyakran hangoztatott — nézete úgy szól, hogy azon a vidéken, amelyet az Árpádok erőszakkal szereztek meg, a törzsnévi helynevek törvénytörő sűrűsödése, csomósodása figyelhető meg, míg ott hiányoznak e földrajzi nevek, ahol az Árpádok békésen birtokoltak.⁵⁴ Kristó Gyula azonban konkrét példák elemzése révén hitelt érdemlően bebizonyította, hogy a törzsnévi eredetű földrajzi nevek elhelyezkedésében ilyen törvénytörőség egyáltalában nem érvényesült. Az erővel legyőzött Gyula erdélyi területén és az ugyancsak fegyverrel leverett Ajtony Maros menti vára környékén szó sincs a törzsnévi helynevek sűrűsödéséről.⁵⁵ Ennek alapján viszont bizonyos törzsnévi földrajzi neveknek a Tisza mentén megfigyelhető csomósodása önmagában nem engedhet meg olyan következtetést, mintha Fajsz fejedelem és Alpár vezér között fegyveres küzdelem zajlott volna le. Végül utalunk arra, hogy a feltételezett konfliktus okaival ugyancsak probléma van, maga Györffy is bizonytalan, s mivel egyetlen egy megfelelő adata sincs, két különböző magyarázatot ad:⁵⁶ döntse el az olvasó!

A fentiek alapján számunkra teljesen egyértelmű: Györffy az Alpár vezérre vonatkozó koncepcióját egyetlen lényeges ponton sem tudja bizonyítani. Ezért mi úgy látjuk: e légből kapott elmélet nem a történelmi valóságot, hanem Györffy

⁵¹ GYÖRFFY 1963. 594.

⁵² GYÖRFFY 1993. 228—229.

⁵³ A helynévadásban jól ismert jelenség az, amikor tulajdonosváltás esetén a régi birtokosról elnevezett település az új birtokos nevét veszi fel a birtokjog igazolása céljából. Erre ld. pl. KRISTÓ 1976. 11—12.

⁵⁴ Ld. pl. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 27.; GYÖRFFY 1993. 234.

⁵⁵ KRISTÓ GY.: Törzsek és törzsnévi helynevek. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: BARTHA A.—CZEGLÉDY K.—RÓNA-TAS A. Bp. 1977. 216—219.

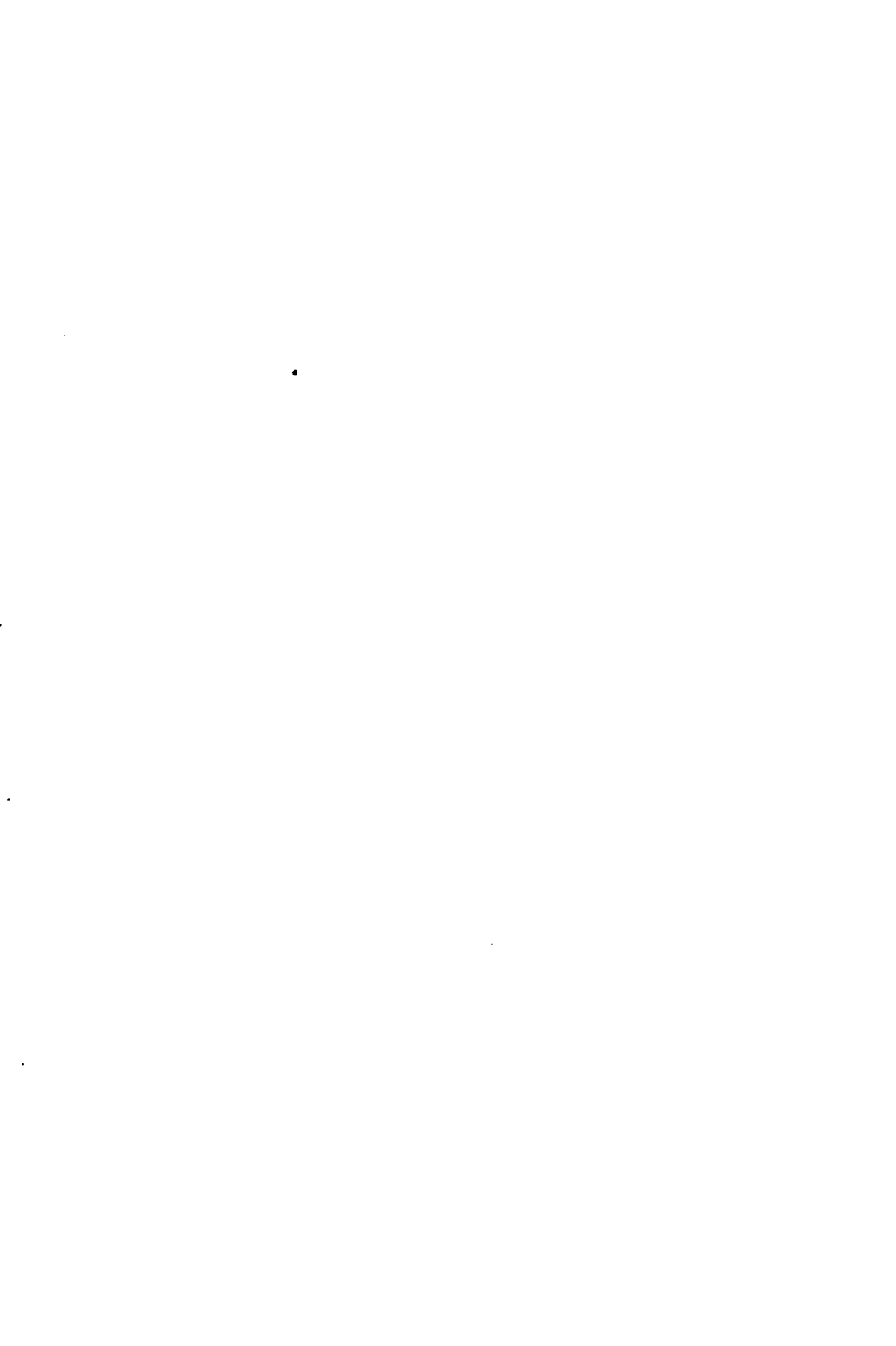
⁵⁶ Kíváncsian várjuk a régészek és a numizmaták szakvéleményét GYÖRFFY azon hipotéziséről, amelyet a dirhemeletekkel és a kereskedelmi forgalommal kapcsolatban Alpár vezér nevéhez fűzött.

forráskezelésének szabadosságát igazolja, ily módon magunk Alpár vezért — Gyalu és Galád vezérekkel együtt, — törölni javasoljuk a X. századi magyar történelem szereplői közül. Ami egyúttal azt is jelenti: az égvilágon semmi sem tanúsítja azt, hogy a zempléni sírban Alpár vezér nyugszik.⁵⁷ Mindebből következően pedig természetesen a nevükhöz, ill. a személyükhöz fűzött históriákat is törölni kell, amelyek Györffynek — Anonymus meseszövéssel vetekedő — fantáziáját dicsérik csupán. Csaba és Alpár „történetét” áttekintve megállapítható: ezek a „személyek” Györffy György munkássága révén indokolatlanul jutottak kiemelkedő szerephez X. századi történelmünkben.

Mi úgy látjuk, hogy Györffy ezen „eredményei” alapvetően két körülményre vezethetők vissza. Az egyik a források megbízhatósága vizsgálatának a mellőzése, a másik pedig az előzőből fakadó túlburjánzó ötletgazdagság.

Számunkra úgy tűnik: mivel ezek az ötletek, amelyek rendre nélkülözik a szilárd forrásbázist, felettebb sűrűn változnak, a nézetek e gyakori változása önmagában is hiteltelenné teszi ezen ötleteket.

⁵⁷ Tehát Györffy ötlete egyáltalán nem minősül „megnyugtató megoldásnak” a zempléni sír ügyében. miként azt egyesek vélik (ld. Élet és Irodalom. 1995. január 13. sz. 16.).

Van-e értelme és létjogosultsága a középkori művészet történetének Kelet-Közép-Európában?

E tanulmány címe nem valamely létező tárgyra utal, s nem is feltétlenül javaslat az egyes országok művészettörténetei és az egyetemes művészettörténetek után most egy kelet-közép-európainak (nem „egyetemesnek” és nem is „nemzeti-nek”, hanem regionálisnak) a megírására. Persze, elképzelhető, mert sokféle álláspontról írható történelem, de nem szeretnék minden áron egy napjainkban gyakran használt, újabb keletű régiófogalmat a művészettörténetírásba is bevezetni. Ugyanis bizonyos előnyei és kétségtelen haszna mellett felmerülhetnek vele kapcsolatban alaposan mérlegelendő aggályok is: mindenekelőtt az az elvi kérdés, vajon feltétlenül közös nevezőre kell-e hoznunk a művészet jelenségeit, s hogy a klasszifikáció nem sérti-e esztétikai integritásukat.¹

Vannak más, meggondolandó kérdések is; például az, hogy feltétlenül szükséges-e kielégíteni az általánosító, a felületes szemléletnek kedvező gyűjtőfogalmak iránti aktuális — részben politikai színezetű — igényt. Továbbá: vajon nem épp ezek vezetnek-e majd Kelet-Európa művészeti örökségének nem kívánatos elkülönítéséhez? Mindez nem táplál-e esetleg valamilyen, egzotikusnak tekintett kultúrák iránti felfedező kedvet? Hiszen bármilyen inkább megfeleljen Közép-Kelet-Európa népei és kultúrájuk érdekeinek, mint az, hogy olyan bennszülöttekként kezeljék őket, akik különleges szemléletmódot és speciális bánásmódot igényelnek.

¹ Az előzményekhez: Dercsényi Dezső: Középeurópai építészettörténet felé, *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1964, 225—239, majd: Középeurópai építészettörténet felé, *Művészet* 1975, 3. sz., 47—48; Vayer, Lajos: Allgemeine Entwicklung und regionale Entwicklungen in der Kunstgeschichte — Situation des Problems in „Mitteleuropa”, *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès international d'Histoire de l'Art, Budapest 1969, Budapest 1972, I. 19. skk.* — Marosi, Ernő: Modelle Mitteleuropas in der Historiographie zur Kunst des Mittelalters, Westmitteleuropa-Ostmitteleuropa, *Vergleiche und Beziehungen. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag, München 1992, 59—69.*

Nehéz a döntés abban a dilemmában, amelyet az egyszerűség kedvéért két állásponttal jellemezhetünk. Az egyik érv szerint végül is minden kelet-európai kulturális tradíció egy összeurópai kultúra része, s e szempontból legfeljebb viszonylag csekély ismertségüket sajnálhatjuk. Ezen a helyzeten úgy lehetne segíteni, ha megszüntetnénk a nyelvi korlátokat, vagy véget vetnénk a hagyományosan nyugati orientáció és ízlés alapján kitüntetett, figyelemre méltatott jelenségek hangsúlyozásának: mindkettő hozzájárulhatna megismerésükhöz. A másik álláspont, amely egyáltalán nem utasítható el egyszerűen nacionalista elképzelésként, a különböző, többnyire kicsiny nyelvi és kulturális hagyományok nagyraértékelésén alapul. Egyik abban az aggodalomban leli kifejezését, hogy e jelenségeknek egy egyetemes kultúrába való beolvasztásával — s olyanok kezén, akik nem e kulturális tradíciókban nevelkedtek, — sok tradicionális érték veszendőbe menne. Amily örvendetes pl., hogy külföldi kutatók egyre többször és eredményesen foglalkoznak a magyarországi középkor művészeti emlékeivel (s csak kívánatos lenne, hogy ezek normális módon legyenek hozzáférhetők a nemzetközi publikációkban, képtárchívumokban), vannak olyan tapasztalataink is, hogy ezek feldolgozása során könnyen keletkeznek olyan téves értelmezések vagy történelmi félreértések, amelyeket az anyanyelvű irodalom megállapításainak tudomásulvételével könnyen el lehetne kerülni.

* * *

Már az is gyanús, és legalábbis a gondolkodás nehézkességét árulja el, ha egy definícióban ugyanaz a tag, mint nálunk a „közép-” kétszer is előfordul. Egyszer a középkor fogalmában szerepel, ami a korai újkori gondolkodás formulája, s mint tudjuk, egy negatív (söt, sötét) középső szakaszt jelöl két pozitívan értékelt korszak, az antikvitás és a reneszánsz között. A mai Kelet-Közép-Európában azonban e fogalom nem annyira eredeti értelmezésében használatos, mint abban, ami romantikus átértelmezésében gyökerezik. A középkort többnyire a nemzeti államok virágkoraként idealizálják, az újjászületés fogalmát pedig a 19. századi nemzeti ébredéssel is kapcsolatba hozzák. Ez a történelmi értékrend nemcsak általánosan elterjedt, hanem — épp napjainkban — politikai robbanóanyagként is hat.

A középkor fogalmának kialakulásában mindenesetre szerepet játszott az olaszoknak Kelet-Európával kapcsolatos álláspontja is. Itália művészeti irodalmában már a 14. században a latinitast tüzték célul, s a maniera greca felülmúlását ünnepelelték a legfontosabb művészi tettként. Ezzel szemben már 1400 táján Bizánc —

tehát maga Kelet- vagy Délkelet-Európa — mint a birodalom kettéválása és a szkizma által megosztott antik tradíció őrzője került az első helyre a humanisták értékrendjében.²

A középkor fogalmához hasonlóan, Közép- és Kelet-Európa tudós (és politikai) közmegegyezést fejez ki. Nem igazi fogalomról van szó, hanem egy földrajzi zóna megkülönböztetésére szolgáló, éppoly kényelmes mint pragmatikus konvencióról. Ez a zóna természeti földrajzi határokkal nem különböztethető meg, határai is, részei is történelmileg változóak. A Kelet-Európa-kutatás intézményesítése óta, különösen a német nyelvterületen, kialakult ugyan egy négy régióra illetve részben nyelvilag is meghatározott kutatási területre való beosztása, amelyeket Kelet-Közép-, Dél-Közép-, Észak-Közép-Európának illetve az Oroszországgal azonosított Kelet-Európának neveznek, ezek a fogalmak azonban jobban szolgálják az éppen illetékes intézetek és folyóirataik közötti tájékozódást, mint a középkori geográfia-ban való eligazodást.³

Középkori ismerőseink könnyedén mozogtak e térben, akár több régióhatárt is keresztezve; éppígy terjedtek a stílusjelenségek. A régióbeosztás kísérletei láttán könnyen támad olyan érzésünk, mintha ezeket a „határsértéseket” utólag útlevelék kiállításával próbálnánk legitimálni.

* * *

² Baxandall, M.: Guarino, Pisanello and Manuel Chrysolaras, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXVIII (1965) 183—204.

³ A könyvtárnyi irodalomból: Zernack, Klaus: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*, München 1977, különösen: 31. skk; Zientara, Benedykt: *Nationale Strukturen des Mittelalters. Ein Versuch zur Kritik der Terminologie des Nationalbewußtseins unter besonderer Berücksichtigung osteuropäischer Literatur*, *Saeculum* 32 (1981) 301—316; *East-Central Europe in transition. From the fourteenth to the seventeenth century. Studies in modern Capitalism — Études sur le capitalisme moderne*, Ed. by Antoni Maczek, Henryk Samsonowicz, Peter Burke, Cambridge — Paris 1985; Jaworski, Rudolf: *Ostmitteleuropa — Versuch einer historischen Spurensicherung*, *Geographische Rundschau* 43, 1991 (Heft 12) 692—697; Oberländer, Erwin (hrsg.): *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945—1990*, Stuttgart 1992. — A művészettörténetben, anyagának, forrásainak más szempontú feldolgozása miatt egyelőre igen kérdéses olyan strukturális kategóriák használhatósága, amilyenek Szűcs Jenő régió-fogalmai: Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest 1983 — vö. ezek alapvetően nem geográfiai jellegéről: Szűcs Jenő—Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*, Budapest 1986, 4. skk.

A történeti-földrajzi régió-fogalomnak mint a nemzeti elfogultságok leküzdésére való mesterséges segédeszköznek használata valamelyest hasznos lehet egy olyan tájon, ahol minden kereszt- és helynevet legalább három nyelven mondanak ki, s ahol ezek a névvariánsok már önmagukban birtoklási igények bejelentését jelentik.

Konkrét, ismert példája ez igényeknek a Kolozsvári testvérek prágai Szent György-szobra. Jellegzetes Wilhelm Pinder érvelése, amely szerint „nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy ilyen színvonalú mű 1373 körül egy több őstre visszatekintő, régi és gazdag kultúrából indult ki, nem pedig egy fiatalból és marginálisból”, tehát „egyike azoknak a nagyon is német teljesítményeknek, amelyekhez nagy, népiség feletti összefüggésre, tág európai horizontra volt szükség.”⁴ Nem meglepő, ha a szobor művészettörténeti problematikájának középpontjába ezután e „teljesítmény” (a középkor Engel Pál által bírált sportszerű szemléletéhez tartozó kifejezéshez ragaszkodva⁵) német illetve erdélyi szász, magyar, cseh származtatása került. Ott is maradt mindmáig. Kisajátításainak történetében külön fejezetet alkotnának szignatúrájának (per Martinum et Georgium — latinul — de Clussenberch = Klausenburg, németül) értelmezései. A leggroteszkebb fejlemény a szobor eredetijének a status quo elvét követő felirata a prágai Nemzeti Galériában: Martin a Jiří z Cluja. Érthető, ha ilyen körülmények között a régió fogalmának használata a konfliktusok enyhítésére vagy kerülésére szolgáló pragmatikus megoldásnak is bizonyult.

A 13. század második felétől kezdve a közép-kelet-európai régió művészetének egysége, Csehország, Ausztria, Magyarország, a szomszédos lengyel régiók művészeti fejlődésének kölcsönhatásokon is alapuló hasonlósága mindenesetre többször megfigyelt realitás. Ez a megfigyelés gyakran együttjár a kreatív központok kelet felé való súlyponteltolódásának feltételezésével. A feltevések alapja nyilvánvalóan egy olyan evolucionisztikus történetiszemlélet, amely a fejlődést egyirányú útnak fogja fel. Pinder idézett mondataival így állítható szembe az, ahogyan Dagobert Frey értelmezte a prágai Szent György-szobor történeti helyzetét: „A keleti magaskultúrák felépülésével döntő fordulat megy végbe: az eddig uralkodó, a kultúra

⁴ „... größere Wahrscheinlichkeit, daß um 1373 ein Werk von solcher Höhe aus einer alten und reichen Kultur von höherer Ahnenreihe hervorging, nicht aus einer jungen und abgelegenen, — eine jener sehr deutschen Leistungen, die eines weitgespannten, beinahe europäischen Horizontes bedurften.” Pinder, Wilhelm: Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance, Wildpark-Potsdam 1924, I. 90. sk.

⁵ Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig, Magyarok Európában I, Budapest 1990, 11.

lejtése által meghatározott, nyugat-keleti irányú áramlás egy keletről nyugat felé irányuló ellenkező mozgásba csap át. Ennek szimbóluma a kolozsvári Márton és György testvérpárnak a Hradzsinon álló Szent György-szobra, a kor legjelentősebb lovasszobra, amely a nyugati világ keleti szegélyén keletkezett.”⁶ Dagobert Frey felfogásának lényeges elemét, a 14. század második felében a korábbi nyugat-keleti tendenciát felváltó kelet-nyugati mozgás feltevését, amelyben a Közép-Európa keleti része központjainak tulajdonított alkotó szerep elismerése jut kifejezésre, Walter Paatz folytatta és dolgozta ki.⁷ Ez az elképzelés a régi kulturális centrumok kifáradásáról és friss impulzusok révén való megújulásáról, végül is a translatio imperii vagy a translatio studii morális, biblikus eredetű történetiszemléletére vezethető vissza.⁸

A történeti-földrajzi régió nemcsak egy népet jellemző sajátosságainak kérdései másként is felmerülnek. Az az interpretációs polémia, amely a New York-i Frick Collection valaha magának Rembrandtnak tulajdonított képe, a Lengyel lovas körül bontakozott ki (Julius Held már 1944-ben feltételezte, hogy a viselet nemcsak lengyelt, hanem egy sor más kelet-európai könnyűlovast, köztük magyart is jelezhet⁹), felhívta a figyelmet e népek viselet-, magatartás-, mentalitásbeli közösségére, eszményeik rokonságára. A kép különböző értelmezései azt a kérdést vetik fel, vajon a kelet-európai lovasnak a 17. századi holland festészetben, Nyugat-Európá-

⁶ „Mit dem Aufbau dieser Hochkulturen im Osten vollzieht sich ein entscheidender Umschwung: die bisher herrschende, durch das Kulturgefälle bedingte, westöstliche Kulturströmung schlägt in eine Gegenbewegung von Ost nach West um. Die Georgsstatue am Hradzsin von den Brüdern Martin und Georg von Klausenburg, das bedeutendste Reiterstandbild der Zeit, im äußersten abendländischen Osten entstanden, ist hierfür Symbol.” Frey, Dagobert: Die Entwicklung nationaler Stile in der mittelalterlichen Kunst des Abendlandes, Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 16 (1938) 62.

⁷ Paatz, Walter: Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen spätgotischen Plastik, Heidelberg 1956.

⁸ A toposzról: Curtius, E.R.: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern 1954², 38. Az így jellemezhető fejlődés-elképzelés máig lényeges szerepet játszik a cseh művészettörténetírásban és a történetírásban is. Kifejtése legutóbb: Spěváček, Jiří: Die Epoche Karls IV., Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. Ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln, Köln 1978, 2. 589. skk illetve vitája Ferdinand Seibt: uo. 4, Resultatband, Köln 1980, 198. skk.

⁹ „One cannot help suspecting that the painting, had it been found by accident in a Hungarian castle instead of a Polish one, might have become famous, with equal if not better right, as the „Hungarian” Rider.” Held, J.S.: Rembrandt's „Polish Rider”, The Art Bulletin 26 (1944) 246. skk, id.: uő: Rembrandt Studies, Princeton 1991. 2, 76.

ban, aktuális kortörténeti vagy inkább történeti jelentése volt-e.¹⁰ A Frick Collection képe ugyanis még a késő-középkori eredetű historizálásnak ahhoz a hagyományához (e hagyomány végső fázisához) tartozik, amelynek lényege, hogy az időben távolabbat a földrajzilag távolival és idegennel ragadták meg vizuálisan. E módszer kezdeteit a 14. századi nyugati festészet „orientalizmusában” találjuk meg. Valószínűleg a magyarság eredetének értelmezését fejezi ki ugyanebben az értelemben az, hogy a Képes Krónikában hunok, magyarok, kunok, tatárok egyaránt ilyen viselettel jellemezve jelennek meg.¹¹ Egészen hasonló keleti származástudat kifejezői a lengyel nemesség szarmata eredettudatát kifejező viseletek — 1506-ban például a sejm nemesi rendjének ábrázolásán.¹² A 14. század legambiciózusabb hamisítójának, a főhercegi címmel együtt magának különös, sosem volt felségjelvényt, a főhercegi kalapot koholó IV. Rudolf osztrák hercegnek inspiráló forrásai is részben keletiek lehettek; ugyanúgy, ahogyan krónikásai is tökéletesen irreális cseh- és magyarországi kapcsolatokkal igyekeztek kitölteni a mesés osztrák előtörténet hézagait.¹³

* * *

E ponton joggal merülhet fel a kérdés, mindezek a szempontok miben könnyítik meg a műalkotások élvezetét. A művészettörténetnek mint történeti tudománynak azonban már régóta semmi köze sincs a művészet recepciójához vagy konzumjához. A műalkotások történeti szemléletének és a művészettörténet-tudománynak utolsó közös kérdését „a helyes beállítás” nevezetes wölfflini elve jelenti, amely a különböző korok műalkotásai számára a korokra nézve adekvát interpretációs szempontok kidolgozásának követelménye.¹⁴ Annak a kérdésnek tehát, vajon van-e létjogosultsága Kelet-Közép-Európa művészettörténetének, csak a diszcipli-

¹⁰ Tümpel, Chr.: Rembrandt, Mythos und Methode, Antwerpen-Königstein im Taunus 1986, 299. skk, illetve 123. sz., 405.

¹¹ Marosi, E.: Zur Frage des Quellenwertes mittelalterlicher Darstellungen. „Orientalismus” in der Ungarischen Bilderchronik. Medium Aevum Quotidianum 22. Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn, hrsg. v. A. Kubinyi u. J. Laszlovszky, Krems 1991. 74—107.

¹² Fametszet, Jan Laski, Commune inclyti Regni Poloniae privilegium..., Krakko 1506, Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386—1572, kiállítási katalógus, Schallaburg 1986, 485, kat. 517. sz.

¹³ Begrich, U.: Die fürstliche „Majestät” Herzog Rudolfs IV. von Österreich. Ein Beitrag zur Geschichte der fürstlichen Herrschaftszeichen im späten Mittelalter, Wien 1965, különösen: 22. skk, vö.: 78. sk.

¹⁴ Wölfflin, H.: Das Erklären von Kunstwerken, Leipzig 1940, 10. sk.

nán belül van értelme. Körülbelül úgy hangozhatik, vajon általa több ismerethez és értelmezési támponthoz juthatunk-e.

A kérdés az úgynevezett művészettörténelmi módszer megismerési értékének és egyáltalán tudományosságának problémájával függ össze. Ez a módszer a két világháború közötti korszak tipikus produktuma, s nemcsak a pozitivistikus milieu-elméletekbe nyúló gyökerei miatt s az élettér-elméletekbe torkollása miatt vált gyanússá, hanem azért is, mert mindig volt benne valami a triviális benyomások alapján alkotott, elhamarkodott tūristaátfételekből.¹⁵ A fent idézett Dagobert Frey például, amikor 1938-ban azzal a javaslattal állt elő, hogy a művészettörténelmet a „kultúr-nemzet” fogalma helyett az emlékekre alapozzák, kénytelen volt a műalkotás „teljességének képzetére” hivatkozni, ami nemcsak homályos, hanem tudományosan kevéssé használható, mert az analízist eleve kizáró elképzelés is.¹⁶

A régebbi művészettörténetírás hivatkozási alapja gyakran a műértő biztos szeme volt, amely képes felismerni a regionális iskolákat és a helyi stílusvariánsokat. Ezek helyett az újabb történettudomány olyan kérdések felé fordul, amilyen a mentalitás, a kép speciális jelentése, vagy a művészethez való viszony formái: mindezek a művészettörténet által értelmezett forrásanyagot is igényelnek. Mindebben elsősorban nem esztétikai vagy stílustörténelmi irányban orientált művészettörténetről van szó, hanem olyanról, amely magát mindenekelőtt történettudományi diszciplinának tekinti.

Ennek a szemléletmódnak a metodikája két alapkérdéssel találkozik. Az egyiket úgy lehetne megfogalmazni, vajon nem elegendők-e azok a keretek, amelyeket az egyes nemzetek művészetének történelmi már régen kialakítottak, s egyáltalán van-e szükség tágabb keretre. Mindenekelőtt egy pragmatikus válasz kínálkozik: a nemzeti keretek, mivel új-, sőt jelenkori produktumok, a középkor művészettörténelmében semmiképpen sem felelnek meg a „helyes beállítás” követelményének, óhatat-

¹⁵ A módszernek és lehetőségeinek alapos kritikája: Hausherr, R.: Überlegungen zum Stand der Kunstgeographie. Zwei Neuerscheinungen: P. Pieper: Das Westfälische in Malerei und Plastik, Münster/Westfalen 1964, Erich Kubach—Peter Bloch: Früh- und Hochromanik, Baden-Baden 1964. Rheinische Vierteljahrsblätter 30 (1965) 351—372. — Kubach „Großregionen” fogalmáról: 367. skk — Gerstenberg kísérlete: „a látás zónái” Európában: 353. Vö. Gerstenberg, K.: Ideen zu einer Kunstgeographie Europas, Leipzig 1922. — Szempontunkból érdekes természetföldrajzi kritériumot keres az alábbiakban: „Im Südosten Europas ist der Gebirgsbogen der Karpathen und transsylvanischen Alpen auch kunstgeographisch die große Wasserscheide, nämlich zwischen der italo-germanischen und der byzantinischen Formenwelt.” 11.

¹⁶ Frey 1938 (mint 6. jegyzet): az emlékekből kiindulva bildkünstlerische Sprachlandschaften körülhatárolása a cél; 13. — Das Kunstwerk ist eine Ganzheit und in dieser Ganzheit liegt sein Wesen beschlossen; 21.

lanul ahhoz vezetnek, hogy ugyanazt a műalkotást egyszerre akár két vagy három hagyomány számára is igénybe vegyük. Ezek leginkább történetileg tisztázott régió-fogalmakkal helyettesíthetők.

Nehezebb válaszolni a második kérdésre, arra, hogy történetileg mennyire releváns Kelet-Közép-Európa fogalma. Aligha vezethető le egyszerűen abból a negatívból, hogy e területek nagy része a római birodalom limesén kívül feküdt, majd pedig a karoling császárságnak és az Ottók birodalmának előterét képezte.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a művészettörténetben az az időszak, amikor joggal beszélhetünk közös vonásokról, nem e terület egyes népeinek krisztianizációjával és feudális államaiknak megalapításával kezdődik, hanem abban a korszakban, amikor a rokonságok a több régiót átfogó államok alakításának kísérleteiben tudatosultak. Ez nem tehető előbbre, mint a 13. század második fele. E tendencia hordozói, a cseh Przemyslidák, a magyar Anjouk, a Luxemburgiak előbb Csehországban, majd Magyarországon, a Habsburgok, harcban Mátyás királlyal és a Jagellókkal, közismertek, és a művészettörténetben is nyomot hagytak. Alighanem fontosabb ennél a tendenciánál az a sajátos tudat, hogy ezek a népek a latin kereszténység előőrsei, védőbástyái vagy pajzsa keleten, s ez — egyszersmind a magukra hagyatottság élményével kapcsolatban — legkorábban a 13. századi mongol invázió légkörében mutatható ki. A koldulórendek missziós törekvései, illetve reményei igen nagy befolyással voltak a keleti Közép-Európa e helyzetének felfedezésében. Mint azoknak a ferences misszionáriusoknak a későbbi utódját, akik a 13. században a mongol kánok székhelyéig is eljutottak, Johannes Marignola itáliai minoritát, aki 1339-ben Pekingig jutott vándorútján, és a visszafelé vezető úton Ceylonban is járt, IV. Károly császár megnyerte annak a célnak, hogy Csehország történetét világtörténeti keretben írja meg. Marignola teljes kudarcot vallott cseh történeti művével, s egyetlen eredeti teljesítménye a világtörténetírásban annyi volt, hogy csodás úti élményeit megkísérelte összhangba hozni a Genézis elbeszélésével.¹⁸

* * *

¹⁷ Oskar Halecki *Alteuropa — Neueuropa fogalompárjáról* [1950 és 1957]: Drolle, L.: *Die Deutschen in Ostmittel- und Osteuropa. Ein Jahrtausend europäischer Geschichte*, Darmstadt 1991, 3. skk.

¹⁸ Van den Brincken, A-D.: *Die universalhistorischen Vorstellungen des Johann von Marignola OFM. Der einzige mittelalterliche Weltchronist mit Fernostkenntnis*, *Archiv für Kulturgeschichte* 49 (1967) 297–339.

Az a kérdés, hogy milyen feltételek mellett alakulhatott ki a középkorban a közép-európaiság vagy általánosabban megfogalmazva: a földrajzi helyzet tudata, mindenekelőtt a műveltség és a tudományos világkép kérdése.¹⁹ Végeredményben ugyanazzal a problémával van dolgunk, mint Marignola világkrónikájának esetében: arról, hogyan egyeztethető össze a dogmatika világtrendje a tapasztalattal.²⁰ Ez a problematika sokkal távolabbra terjed ki, mint pusztán az úti élmények vagy a földrajzi felfedezések összeegyeztethetőségére a világ rendjének hagyományos modelljével.

Még a művelt kelet-európai is hiába kereshette helyét a világ középkori képében. Mivel a középkori kartográfia mindenekelőtt egy történelemképnek, az üdvözülés tervének vizualizálását szolgálta, a mieink legfeljebb csak a 14. századtól kezdve találhattak néhány orientáló helynevet abban a sötét átmeneti zónában, amely a bibliai Kelet illetve a pogányok vidékei, illetve a keresztény Európa között húzódott. Ez idő táján, hála az iránytű használatának, a tengeri hajózás követelményeinek megfelelően, a Földközi-tenger partvonalainak ábrázolását már lényegében a mai műbolygófelvételekhez hasonló alakra javították; Észak- és Kelet-Európát azonban kartográfiai értelemben később fedezték fel, mint Amerikát.²¹ A Földgömb alakjáról szóló tanoknak és ennek a vetületein alapuló ptolemaioszi világtérképnek újbóli bevezetésével együtt terjedt el a földrajz részletterképek sorozatával való illusztrálásának ugyancsak ptolemaioszi módszere is. A Regiomontanusnak nevezett Johannes von Königsberg nürnbergi működésének idején asztronómiai tabelláinak és Ptolemaiosz-fordításának kiadásán kívül tervezte az új részletterké-

¹⁹ Fischer, J.: Oriens — Occidens — Europa. Begriff und Gedanke „Europa“ in der späten Antike und im frühen Mittelalter, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Bd. 15. Abteilung Universalgeschichte, hrsg. von M. Göhrig, Wiesbaden 1957. „Eine allgemeine — nicht wissenschaftliche — Ansicht über den Umfang und die Gliederung Europas gibt es im Mittelalter nicht. Die Tendenz, Europa durch Völkeraufzählungen zu bestimmen, scheidet an der einander entsprechenden Veränderlichkeit der Völkertafeln und geographischen Anschauungen. So sind denn die Namen der römischen Provinzen lange die einigermaßen sicheren Notbehelfe, — vieles bleibt ungewiß.“

²⁰ Van den Brincken, A.-D.: Mappa mundi und Chronographie. Studien zur imago mundi des abend-ländischen Mittelalters, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 24 (1968) 118—186.

²¹ Vö.: Leithäuser, J.G.: Mappae mundi. Die geistige Eroberung der Welt, Berlin 1958; Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi A. D. 1200—1500, vol. I. Mappemondes A. D. 1200—1500. Red. Marcel Destombes, Amsterdam 1964.

peknek, többek között a Németországra vonatkozóan elkészítését is.²² 1493-ban, a Schedel-Világkrónikában egy ptolemaioszi világtérkép és egy akkor már meglehetősen régies Németország-térkép jelent meg.²³ Hartmann Schedel később Világkrónikájának saját példányába beragasztotta azt az utazási térképet, amelyet először 1501-ben adott ki Erhard Etzlaub. Ez a római zarándoktérkép, középpontjában Nürnberggel és rajta a német és a határos keleti területekkel igen hasznos és realiztikus képet ad e területnek nemcsak zarándok-, hanem kereskedelmi útvonalairól is. Megadták a távolságokat is, pontokkal, amelyek mindegyike egy mérföld távolságot jelez.²⁴ Ezt a térképet hamarosan követte Magyarország (Lázár diák műve, 1514 és bécsi humanisták általi kiadása, 1526²⁵) és Lengyelország (Bernard Wapowski, 1526²⁶) kartográfiai felvétele, amelyek e régiók szellemi birtokbavételét jelentik a ptolemaioszi módszer keretében és a modern mérési eljárások segítségével.

* * *

Kelet-Közép-Európa úgynevezett fogalmának semmiképpen sem tulajdoníthatjuk a filozófiai kategóriák érvényét, hanem inkább olyant, ami egy gyakorlati, a tapasztalatra alapozott tájékozódási segédeszközt illet meg. Szükségünk van erre, ha e régió művészetének történetét nem idegen normákra támszkodva, hanem a neki megfelelő mértékek szerint akarjuk ábrázolni. E szemléletmód néhány következménye könnyen belátható.

²² Goldschmidt, E.P.: Hieronymus Münzer und seine Bibliothek, Studies of the Warburg Institute vol IV, London 1938; Schultheiß, W.: Martin Beheim und die Nürnberger Kosmographen, Martin Beheim und die Nürnberger Kosmographen. Ausstellung anlässlich des 450. Todestages von Martin Beheim im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg 1957.

²³ Rücker, E.: Die Schedelsche Weltchronik. Das größte Buchunternehmen der Dürerzeit, München 1973, 77. skk; Wilson A. és Lancaster Wilson, J.: The Making of the Nuremberg Chronicle, Amsterdam 1976, 31. skk

²⁴ Wolkenhauer, A.: Über die ältesten Reisekarten von Deutschland aus dem Ende des 15. und dem Anfange des 16. Jahrhunderts, Deutsche Geographische Blätter, hrsg. von der Geographischen Gesellschaft in Bremen XXVI(1903) 120—138. Az Etzlaub-térképekről és változataikról: 132. skk.

²⁵ Nemes K.: Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból, Budapest 1972, 1. sz.; Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, kiállítási katalógus, Schallaburg 1982, 698. sk., kat. 849. sz.

²⁶ Polen in Zeitalter der Jagiellonen 1986 (mint 12. jegyzet), 545. sk., kat. 605—607. sz.

Római zarándoktárkép, fametszet, Erhard Etzlaub kiadása, Nürnberg, 1501.

Mindnekeelőtt le kell számolnunk a spontán népi alkotótevékenység romantikus mítoszával, amely szerint a nemzeti művészet gyökerei állítólag a romlatlan, tiszta parasztok közé nyúlnak. Ezek a mítoszok közismerten minden nemzeti művészet eredetlegendáiként működnek, s mint ilyenek, nagy szerepet játszottak a 19. századi művészetben, a középkorra azonban nem lehet őket átvinni.

Megközelítésmódunk továbbá nagyobb szerepet tulajdonít a művészet intellektuális és tudatos szemléletének, mint a hozzá való spontán és ösztönös viszonyoknak. Jogos a kérdés, vajon ez nem az általunk alkalmazott értelmezési módszer következménye-e, s így nem optikai csalódás, vagy éppen a kép torzítása-e. Jogosnak tűnik, hogy a középkorra intellektuálisan megalapozott művészetszemlélet mércéit alkalmazzuk, például Petrarca végrendeletének ismert szavai értelmében. Ő ugyanis azt állította, hogy a tulajdonában lévő Giotto-kép helyes megítélése egyetemi fokozatot igényel (cuius pulchritudinem ignorantes non intelligunt, magistri autem artis stupent).²⁷ A helyes művészetszemlélet ilyen exkluzivitásának gondolata ma aligha népszerű, leginkább azért, mert kritériumait fokozatosan meghódította a polgári értelmiség. E szempontból Kelet-Közép-Európában csak az udvarok és a körjük sereglő intelligencia inkább vékony rétege felel meg ennek a normának. Az udvari művészet szerepe a középkor egész folyamán igen nagy, amint ezt a IV. Károly-kori csehországi udvari művészet vagy Magyarországon a Mátyás-kori reneszánsz példája mutatja. Az utóbbi esetben megfigyelhető a fejedelmi udvarban élő humanisták kolóniájának bizonyos fokú területen kívülsége. A mecénás halála után tovább hatnak ugyan az általa pártolt reprezentatív formák, de önkényesen megválogatva, és eredeti jelentésük jó részének elvesztése árán. Az udvari művészet legutóbb Martin Warnke által megfogalmazott kritériumainak értelmében ez esetben különösen azok a feltételek hiányoznak, amelyeket egyébként a városok biztosítanak.²⁸

A középkori városfejlődés kelet-közép-európai gyengesége toposszá vált a történettudományban. Ahol megtalálhatók a kivételek, mint leginkább az 1400 körüli Csehországban, rendszerint kedvezőbbek is az udvari művészet tartós hatásának az előfeltételei. Az udvari kultúra kelet-közép-európai elszigeteltségének következménye volt azonban a tradíció törése is. Mihelyt a középkor nemzeti államai megbuktak — legelőször 1526-ban Magyarországon, s legkésőbb Lengyelország felosztása-

²⁷ Wilkins, E. H.: On Petrarch's Appreciation of Art, *Speculum* XXXVI (1961) 299—301

²⁸ Warnke, M.: *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*, Köln 1985: Wechselbeziehung zwischen Stadt und Hof, 10. skk.

kor —, véget értek középkori művészeti tradícióik is. Ez a hagyomány azután egészen törvényszerűen került nemzeti újjászületésük ideáljainak középpontjába.

Annál a társadalmi tényezőnél, a nemzeti nemességnél, amely eközben mint a hagyomány őrzője és a kontinuitás garanciája lépett fel, nem számolhatunk a művészetszemlélet olyan normáival, mint a műveltségi elit köreiben. Itt érkezünk el a későközépkori rendiség illetve a Kelet-Közép-Európában elmaradt centralizáció következményeinek a történészek által ugyancsak gyakran tárgyalt kérdésköréhez. A művészettörténetben ennek megfelelő jelenség a műalkotások iránt inkább reprezentatív funkciójuk és külsőleges jelként, mint esztétikai kvalitásuk szerint megnyilvánuló igény. A francia katedrálisok portáljaihoz hasonló nagyobb, teológiai elvek szerint árnyalt figurális programok majdnem teljesen hiányoznak Kelet-Közép-Európában. Mindez nem csak a nagy pusztulás számlájára írható; s ez azon mérhető le, hogy ugyanakkor igen gyakoriak a donátorábrázolások, eszkatologikus összefüggésben vagy azon kívül. Még IV. Károly prágai Szent Vitus-székesegyházának figurális programja is szinte alig hordoz szakrális vonásokat, hanem nagyon igényesen kidolgozott dinasztikus reprezentációt. A műalkotásoknak éppen ez a használata rendelkezik hosszú — és napjainkig töretlen — tradícióval.²⁹

²⁹ E tanulmány szerzőnek a középkori magyarországi művészet realitás-értékére vonatkozó tanulmányai-val kapcsolatos melléktermék. Bírálata során sok ösztönzést kaptunk Kristó Gyulától (vö.: Marosi Ernő „Realitás és esztétikai értékrend a XIV—XV. századi Magyarország művészetében” című doktori értekezésének vitája, *Művészettörténeti Értesítő* XL (1991) 109—113.), még többet korábbi tanulmányától (*História és kortörténet a Képes Krónikában*, Budapest 1977), melynek megközelítésmódjából e fejtegetések is sok hasznot húztak.

A magyarországi bizantinológia a XX. században*

A humanizmus korától a XVIII. századig terjedő időszak írástudói nem különítették el élesen az antik és a bizánci görög irodalmat, ahogyan számukra a római és a bizánci császárságot sem választotta el éles cezúra. Olyan görög irodalomtörténeti áttekintés, mint Fabricius *Bibliotheca Graeca*-ja,¹ vagy olyan történeti mű, mint a Lebeau által fémjelzett *Histoire du Bas-Empire*² a klasszikus antikvitással együtt tárgyalta a Bizánc bukásáig terjedő időket még XVIII—XIX. századi átdol-

* Az 1922 és 1980 közötti évekre az egyes szakemberek tudományos tevékenységéről gyakran önmagukban elegendő információt adnak az alábbi bibliográfiák: Gy. Moravcsik, *Récentes études byzantines en Hongrie* (1914—1922): *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* 1 (1923) 61—70; Gy. Moravcsik, *Bulletin hongrois* (1922—1931): *Byzantion* 6 (1931) 657—702; Gy. Moravcsik, *Bulletin hongrois* (1931—1938): *Byzantion* 14 (1939) 459—496; Gy. Moravcsik, *Byzantine Studies in Hungary* (1939—1945): *Byzantinoslavica* 9 (1948) 379—392; M. Gyóni, *Ein Jahrzehnt ungarischer Byzantinologie: Donaueuropa* 2 (1942) 226—232; M. Gyóni, *Les études byzantines en Hongrie pendant la guerre* (1939—1945): *Revue des Études Byzantines* 5 (1947) 240—256; Z. Kádár, *Dix années de recherches relatives aux monuments byzantins de Hongrie* (1945—1955): *Byzantinoslavica* 18 (1957) 275—291; R. Benedicty, *Vizantinovedenie v Vengrii* (1946—1959): *Vizantijskij Vremennik* 20 (1961) 296—310; R. Benedicty, *Novye raboty po istorii Vizantii opublikovannye v Vengrii v 1955—1960 gg.*: *Vizantijskij Vremennik* 22 (1963) 124—126; I. (S.) Borzsák, *Bibliographia philologiae classicae in Hungaria MCMXXVI—MCML*, Budapest 1952 (főleg a 308—344 pp. = *Byzantini et Neograeci*); Zs. Ritoók (szerk.), *Bibliographia studiorum antiquorum in Hungaria MCMLI—MCMLXXV*, Budapest 1986 (főleg 771—882 pp. = A. Mohay, *Studia Byzantina*); I. Kapitánffy, *Die byzantinische Literatur in der ungarischen Forschung des letzten Jahrzehntes: Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik* (Akten der am 3—4. November 1980 gehaltenen Szegeder Konferenz) 1. (= *Opuscula Byzantina VII. 1.*), Herausgegeben von S. Szádeczky-Kardoss, Szeged 1981, 9—31; F. Makk, *Der ungarische Staat und Byzanz in der heimischen Forschung des letzten Jahrzehntes: Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik*, 33—63.

¹ J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, I—XIV, Hamburg 1705—1728.

² Ch. Le Beau, *Histoire du Bas-Empire*, I—XXX, Paris 1757—1786.

gozásában is (Fabricius *editio Harlesiana*-járá³ s Lebeau Saint Martin készítette új kiadására⁴ gondolok itt), hogy Gibbon híres *Roman Empire* című művéről⁵ ne is szóljak, amelyet még a XX. század küszöbén is érdemesnek tartott újra kiadni Bury.⁶

Eme több évszázados korszak kezdetén, amidőn a leendő bizantinológia még csak embrionális állapotban létezett az egységes diszciplínaként művelt görög—latin filológia méhében, a magyarországi tudományosság azonos színvonalon állt az Alpoktól északra élő népekével, vagy éppen némileg előttük járt. Kiragadott példaként elegendő utalni Bfborbanszületett Konstantin *De cerimoniis aulae Byzantinae* című könyvének a sorsára: a *codex unicus*, amely egyedül őrizte meg ezt a híres művet,⁷ (több más bizánci szerzőt hagyományozó kódexekkel⁸ együtt) Mátyás király könyvtára szerezte meg és őrizte 1526-ig Budán. A születő újkori filológiának manuscriptum-gyűjtő és írásműveket felfedező nyitánya idején Magyarország az élen haladt.

Ennek az ígéretes indulásnak sajnos azonban nem volt folytatása. 1526-ban a mohácsi csatavesztéssel megkezdődött a turkokrácia hanyatló korszaka a magyar történelemben. A *Bibliotheca Corviniana* szétszóródott. A nemzetnek minden energiáját a fennmaradásért folytatott küzdelem vette igénybe. A magyar diák ezután legfeljebb külföldi egyetemeken ismerhette meg a fellendülő európai filológia eredményeit. Ám mivel az ország hivatalos ügyintézésének nyelve a latin volt, e klasszikus nyelv tanulmányozásának — praktikus okokból kifolyólag — sokkal inkább szenteltek figyelmet Magyarországon, mint a görögnek, amelynek oktatása főleg a lelkipásztori tevékenységhez megkívánt elemi biblia- és patrisztikaismeret szintjéig terjedt. A görög filológiában való tudományos elmélyülés olyan kulturális fényűzés lett volna, amelyre a puszta létéért küzdő ország nemigen ál-dozhatott. Magyarországi születésű tudós legfeljebb hazájától távol, külhonban

³ J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca. Editio quarta curante G. Ch. Harles*, I—XII, Index, Hamburg 1790—1838.

⁴ Ch. Lebeau—M. de Saint-Martin, *Histoire du Bas-Empire revue entièrement corrigée et augmentée*, I—XXI, Paris 1824—1836.

⁵ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I—VI, London 1776—1788.

⁶ E. Gibbon—J. B. Bury, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Edited in Seven Volumes with Introduction, Notes, Appendices and Index*, I—VII, London 1897—1900 (1923).

⁷ Cs. Csapodi, *The Corvinian Library. History and Stock*, Budapest 1973. 266.

⁸ Ld. pl. Cs. Csapodi, op. cit., 298—299 (Nicephorus Callistus Xanthopoulos, *Historia ecclesiastica*), 397 (Iohannes Zonaras, *Epitoma historiarum*).

dolgozva produkálhatott komoly tudományos eredményeket. Ilyen volt, hogy egy példát említsünk, Ioannes Sambucus (1531–1584), aki sok-sok egyéb jelentős tudományos teljesítménye mellett felfedezte és a bécsi császári könyvtárba vitte *Nonnos Dionysiaca* című művének egy kéziratát,⁹ amely a Falkenburg-féle *editio princeps* (Anvers 1569) alapjául szolgált.

A török uralom megszűntével az ország lassan regenerálódni kezdett. Ezzel nagyjából egy időben Európában a bizánci világ avatott szakértői két területen tettek jelentős lépést előre: Du Cange külön nagyszótárban dolgozta fel a középgörög szókincset (1688),¹⁰ Labbe pedig megindította a párizsi *Corpus Byzantinae historiae* sorozatban (1645–1711) a bizánci történelem elbeszélő forrásainak latin fordítással kísért kiadását,¹¹ amelyet rövidesen követett a *velencei corpus* megjelentetése (1722–1733).¹² Ez utóbbiban magyarországi tudós, Bergler István is részt vett *Genesis editio princeps*-ével.¹³

A magyarságnak a mélységből való felemelkedése a kulturális élet egy centrális területén, a nemzeti múlt feltárásában viszonylag korán a haladottabb Nyugat-Európa forráskutatásának és -kritikájának az elsajátításával járt. Ennek egyik tünete, hogy a nagyszombati egyetem (egyébként csillagászattal is foglalkozó) jezsuita tanára, Kéri Ferenc *Epitome historiae Byzantinae* címen összegyűjti a magyar történelemre vonatkozó forrásanyagot (1738).¹⁴ S az ugyancsak jezsuita egyetemi professzor, Pray György nagyszabású magyar történelmében¹⁵ nemcsak használta a középgörög forrásokat, hanem azok interpretációjában és kommentálásában túllépett a nyugat-európai szakemberek megállapításain, önálló eredményekre jutott. Ettől fogva a bizánci szerzők magyar történeti vonatkozású részletei állandóan foglalkoztatják a hazai historikusokat. Egyéb tekintetben azonban számottevő

⁹ Vö. W. von Christ—W. Schmid—O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, II 2., München 1924, 970.

¹⁰ Ch. Du Fresne Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, I—II, Lugduni 1688.

¹¹ *Corpus Byzantinae Historiae*, I—XXVII, Parisiis 1645—1711.

¹² *Byzantinae historiae scriptores in unum corpus redacti*, I—XXIII (seu I—XXXV), Venetiis 1722—1733.

¹³ Josephi Genesisii *De rebus Constantinopolitanis a Leone Armenio ad Basilium Macedonem libri quattuor*, ed. St. Bergler, Venetiis 1733.

¹⁴ B. F. Kéri, *Epitome historiae Byzantinae*, I—II, Tyrnaviae 1738—1740 (1743).

¹⁵ G. Pray, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum ab anno a. n. Chr. 210 ad annum Chr. 997*, Vindobonae 1761. G. Pray, *Annales regum Hungariae 997—1564*, I—V, Vindobonae 1763—1776.

tudományos erőfeszítés a bizánci világ kutatására nemigen jelentkezett akkoriban Magyarországon.

A XIX. század elejéig tehát főleg teológusok, illetve történészek voltak azok, akik Magyarországon szakértelemmel nyúltak középgörög írásokhoz. Ebben a tekintetben változást jelentett, hogy 1846-ban Télyf Iván (1816—1898) kezdte meg a görög nyelv és irodalom oktatását a pesti egyetemen. Az ő figyelme ugyanis nemcsak a görög antikvitásra, hanem a bizánci és újjörög szerzőkre is kiterjedt. Mutatja ezt egyebek mellett a „Középkori verses regények” c. munkája.¹⁶ A legnagyobb magyar klasszikus-filológus, Ábel Jenő (1858—1889)¹⁷ monumentális életművében is szóhoz jutott Bizánc: kiadta például Ioannes Gazaeus költeményeit és Proklos himnuszait.¹⁸ Halála évében pedig egy akadémiai bizottság tagjaként Isztambulban járt, hogy ott a császári könyvtárban kutatásokat folytasson.

1. Persze az igazi fordulat a bizantinológia önálló modern tudománnyá válásában Magyarországon is, mint mindenütt Európában, Karl Krumbacher korszakalkotó tevékenysége nyomán következett be. 1895-ben a budapesti egyetem Pecz Vilmos (1854—1923) professzori kinevezésekor egyértelműen feladatai közé sorolta a bizánci és újjörög tárgyú oktatómunkát is.¹⁹ Pecz Vilmos egyébként már korábban, kolozsvári egyetemi tanárként aktívan hozzájárult a magyarországi bizantinológia izmosodásához, amikor kiadta és lefordította Paraspondylos Zotikos várnai csatáról szóló művét.²⁰

A bizantinológia fejlődését elősegítő nemzetközi légkör hatásához még egy sajátos helyi tényező is hozzájárult: az ország a magyar honfoglalás millenniumát ünnepelte 1896-ban, s a nagy esemény forrásai között, amelyek ekkor a kutatás fókuszába kerültek, talán éppen a legjelentősebbek voltak Bölcs Leó hadászatról és Bíborbanszületett Konstantin államkormányzásáról szóló művei. Az utóbbi munka magyar vonatkozású részeinek a magyarázata körül sokoldalú élénk eszmecsere folyt, amelynek résztvevői Pecz Vilmos, Thúry József, Fiók Károly és Gyomlay

¹⁶ Télyf I., *Középkori görög verses regények*. Budapest 1883.

¹⁷ Vö. *Borzák I.*, Ábel Jenő, Budapest 1981, 161—164.

¹⁸ Ioannis Gazaei descriptio tabulae mundi et Anacreontea, ed. E. Abel, Berolini 1882. Orphica. Accedunt Procli hymni etc., Ed. E. Abel, Praeae et Lipsiae 1885.

¹⁹ *Moravcsik Gy.*, Pecz Vilmos: Egyetemes Philologiai Közöny 50 (1926) 158—167.

²⁰ *Pecz V.*, Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. Budapest 1884.

Gyula voltak.²¹ Vári Rezső (1864–1940) pedig „A magyar honfoglalás kútírói” című reprezentatív kötetben Bölcs Leó *Taktikájának* magyarokról szóló részletét publikálta és kommentálta,²² s ennek kapcsán a *Sylloge tacticorum Graecorum* sorozat kiadását vette tervbe, amely sajnos torzó maradt.²³ Ilyen irányú kutatása azonban még így is hozott maradandó eredményt: egy X. századi bizánci hadászati szakkönyv (*Anonymus de re militari*) több mint 80 évig mérvadó kritikai kiadását készítette el.²⁴ A millennium ünnepi hangulatát tükröző századforduló körüli kutatás egyik témája volt a magyar szent korona bizánci vonatkozásainak a kérdése, amely azóta is újra és újra felbukkan a magyar bizantinológiában. E téren Ipolyi Arnold és Czobor Béla nevéhez fűződik a kezdeményezés érdeme.²⁵ Ugyanígy a századforduló körül kezdődött meg Szent István görög nyelvű oklevelének (*Typicon Vespreniense*) tudományos vizsgálata; ezt a diplomát a veszprémvölgyi apácakolostor alapításakor adta ki az első magyar király 1000–1009 között, s szövegét a görög filológia szemszögéből először Gyomlay Gyula tanulmányozta.²⁶

A magyar orientalisták közül Kmoskó Mihály főleg szír szövegekkel²⁷ és Kuun Géza a korai magyarság keleti kapcsolatainak a feltárásával vetett új fényt bizantinológiai vonatkozású problémákra is.²⁸ Ugyanez mondható Thallóczy Lajos (részben Jireček Konstantinnal együtt készített) balkáni dokumentumkiadásairól s tanulmányairól,²⁹ valamint azokról a jegyzetes fordításokról, amelyekben Luki-

²¹ A fent említett szerzők tanulmányairól l. egyebek mellett Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, 261 (s. v. Sabartoi asphaloi).

²² Pauler Gy.—Szilágyi S. (szerk.), *A magyar honfoglalás kútírói*, Budapest 1900, 3–89.

²³ Leonis Imperatoris *Tactica* (*Sylloge Tacticorum Graecorum* III), ed. R. Váry, I, II.1, Budapest 1917–1922. L. még lejjebb a 44. jegyzet.

²⁴ *Incerti Scriptoris Byzantini saeculi X Liber de re militari*, recensuit R. Vári, Leipzig (Teubner) 1901. Csak 1985-ben jelent meg a mű új kiadása: *Three Byzantine Military Treatises. Text Translation and Notes* by G. T. Dennis. C.F.B.M t.25. Washington (Dumbarton Oaks) 1985, 241–335.

²⁵ L. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II 309.

²⁶ Gyomlay Gy., *Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről*, Budapest 1901.

²⁷ L. egyebek mellett M. Kmoskó, *Analecta Syriaca e codicibus Musei Britannici excerpta*, I–III: *Oriens Christianus* 2 (1902) 33–57, 3 (1903) 91–125, 4 (1904) 384–415.

²⁸ G. Kuun, *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historica antiquissima*, I–II, Claudiopoli 1892–1895.

²⁹ L. egyebek mellett L. von Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina* 3 (1895) 298–371. L. von Thallóczy und Const. Jireček, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien: Archiv für slavische Philologie* 21 (1897) 78–99.

nich Imre Menandros Protéktór³⁰ és Szilágyi Sándor Priskos Rhétór töredékeit³¹ ültette át magyarra. Számos bizánci forrás értelmezésével foglalkozott Nagy Géza,³² aki a „millenniumi” tízkötetes magyar nemzet történetében a Kárpát-medence népvándorlaskoráról szóló fejezetet írta.

A magyarországi középkori emlékegy bizánci vonatkozásairól, így egyebek mellett a sírokban talált bizánci érmekről, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött bizánci súlyokról, a bizánci importtárgyakról, a bizánci műtechnika hatásának nyomairól Hampel József,³³ Supka Géza³⁴ és Gohl Ödön³⁵ írtak elsősorban a szóban forgó években.

Érdekességképpen megemlítendő, hogy az ismert író, Herczeg Ferenc *Bizánc* címmel megkapó drámát írt, amelynek cselekménye Konstantinápoly 1453. évi elestekor játszódik, s ezt az irodalmi alkotást a *Byzantinische Zeitschrift* bibliográfiai rovatában ismertetésre méltatta.³⁶

2. A magyar bizantinológia első nagy korszakának a lezáródását az első világháború utáni évekre tehetjük. Pecz Vilmos 1923-ban meghalt. 1925-ben utóljára szerepelt a *Byzantinische Zeitschrift*-ben a magyar szakirodalom referenseként Vári Rezső, aki 1902-től működött ebben a minőségben. A két úttörő tudós közül egyéni tudományos teljesítmény tekintetében a pécsi, majd a budapesti egyetemen oktató Vári³⁷ nyújtott többet. Viszont tanítványokat inkább Pecz nevelt. E tanítványok közül először Darkó Jenő (1880—1940) jelentkezett a tudományos életben, aki pályafutása csúcspontján a debreceni egyetem professzoraként működött.³⁸ Sok egyéb értékes kutatás mellett, amilyen volt a Bölcs Leó írta *Taktika* magyar vonat-

³⁰ Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Lukinich I., Brassó 1905.

³¹ Szilágyi S., Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből, Budapest 1904.

³² Nagy Géza, Magyarország története a népvándorlás korában, in: A magyar nemzet története (szerk.: Szilágyi-S.), t. I, Budapest 1895, pp. CCLV—CCCLII.

³³ L. Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája, Budapest 1954, 549—550.

³⁴ L. egyebek mellett Supka G., A Panagia bizánci érmeken: Numizmatikai Közöny 7 (1908) 137—163 (cf. J. Strzygowski, in: *Byzantinische Zeitschrift* 18 [1909] 281—282). Supka G., Athosi vizszenelők kereszt a Nemzeti Múzeumban: *Archaeologiai Értesítő* 29 (1909) 207—218.

³⁵ L. pl. Gohl Ö., A magyar Nemzeti Múzeum bizánci súlyai: *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 193 kk.

³⁶ R. Vári, in: *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) 316—317.

³⁷ Gy. Moravcsik, Rudolf Vári: *Byzantinische Zeitschrift* 40 (1940) 351—352.

³⁸ Moravcsik Gy., Darkó Jenő (1880—1940): Egyetemes Philologiai Közöny 65 (1941) 58—60. I. Kapitány, Bibliographie der Publikationen von Jenő Darkó: *Acta Classica Univ. Scient. Debreceniensis* 17—18 (1981—82) 61—69.

kozású fejezeteinek vizsgálata³⁹ vagy a bizánci irodalomban a magyarokat jelölő népnevek áttekintése;⁴⁰ maradandót alkotott Laonikos Chalkokondylés művének kritikai kiadásával,⁴¹ ez a szövegközlés ugyanis mindmáig mérvadó. A *Byzantinische Zeitschrift* magyarországi bibliográfiai referensének a feladatkörét is Darkó vette át Váritól s látta el 1939-ig.

Pecz Vilmos másik tanítványa Czebe Gyula (1887—1930) volt, aki az 1919-es tanácsköztársaság idején rövid időre katedrát kapott a budapesti egyetemen. Kutatásai kiterjedtek egyebek mellett több középgörög auctorra, így Michael Psellosra, Nikolaos Mystikosra, Zotikos Paraspondylosra, és érintettek számos fontos történeti eseményt, mint például a 922. évi magyar kalandozást Itáliában és Michael Palaiologos 1252-es felségárulási perét.⁴² Nevét maradandóan beírta a magyar bizantinológia történetébe a feljebb már említett veszprémvölgyi kolostor görög alapító oklevelének mérvadó kritikai kiadásával.⁴³

Korzenszky Eleonóra a *Sylloge tacticorum Graecorum* munkálataiban együttműködött Váriverrel. Kettejük feldolgozásában jelent meg Onosander *Strategicus* című művének máig mérvadó kritikai kiadása;⁴⁴ ez az ókori hadászati kézikönyv, mint Bölcs Leó *Taktikájának* egyik jelentős forrása bizantinológiai vonatkozással is bír.

Darkó Jenő tanítványa volt Fehér Géza (1890—1955), aki elsőként nyúlt tudományos módszerességgel a görög nyelvű protobolgár feliratok egy részéhez, köztük a madarai sziklafalba vésett domborművű lovas felirataihoz.⁴⁵ E területen, ha a későbbi kutatás több ponton túlhaladta is megállapításait, az úttörés érdeme az övé. Bizánci források hosszú sorát használta fel a korai magyarság és bolgárság

³⁹ Darkó J., Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból, Budapest 1915.

⁴⁰ J. Darkó, Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern: *Byzantinische Zeitschrift* 21 (1912) 472—487.

⁴¹ Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, rec. E. Darkó, I—II, Budapest 1922—1927.

⁴² L. a következő megemlékezésben az elhunyt tudós műveit tartalmazó bibliográfiát: M. Dercsényi, Gyula Czebe†: *Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher* 8 (1929—1930) 221—224.

⁴³ Czebe Gy., A veszprémvölgyi oklevél görög szövege, Budapest 1916.

⁴⁴ Onosandri *Strategicus*, ediderunt E. Korzenszky et R. Vári, Budapest 1935 (=Sylloge tacticorum Graecorum I).

⁴⁵ L. pl. G. Fehér, Die Inschriften des Reiterreliefs von Madara, Sofia 1928. G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises, Budapest 1931.

közötti kapcsolatok sokoldalú megvilágítására,⁴⁶ ami tudományos életművének gerincét képezte.

Az 1930-as évek elejétől a második világháború végéig Magyarországon működött budapesti magántanárként, majd kolozsvári professzorként Ivánka Endre (1902—1974), aki az aristotelési és platóni filozófia vizsgálatától jutott el a bizánci teológiához és a bizantinológiához. Ekkoriban mindenekelőtt bizánci keresztény auctorokkal, pl. Grégorios Nyssénossal, Pseudo-Dionysios Aeropagitésszel, a magyarországi Szent Gellért püspök görög műveltségével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott, és vizsgálta a keleti kereszténység távoli múltját Erdélyben.⁴⁷ A háború után a grazi egyetem tanáraként maradandó patrisztikai kutatásai mellett a ma is élő „Byzantinische Geschichtsschreiber” sorozat alapításával (1954) tette fel a koronát bizantinológusi pályafutására.⁴⁸

A szó szűkebb értelmében vett bizantinológusokon kívül számos más — Bizánc világát jól ismerő — tudóst is említenünk kell még annak a tudománytörténeti periódusnak a bemutatásakor, amely hozzávetőleg a második világháború végéig tartott. Nyelvészek foglalkoztak bizánci források (így pl. Bíborbanszületett Konstantin, Malalas, Theophanés, *Typicon Vespreniense* stb.) szövegében fennmaradt magyar, hun, germán, bolgár—török, korai szláv szavaknak (személy-, törzs-, népi és helyneveknek, rangelnevezéseknek) az etimológiájával és jelentésével. A nyelvi vizsgálat nem ritkán tárgyi (történelmi, irodalomtörténeti) tanulságokkal is szolgált. E lingvisták közül mindenekelőtt Németh Gyula,⁴⁹ Melich János,⁵⁰ Pais Dezső⁵¹ és Moór Elemér⁵² nevét kell megemlítenem.

⁴⁶ L. egyebek mellett *G. Fehér*, *Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten*, Budapest 1921. L. még *Fodor I.*, *Fehér Géza irodalmi munkássága: Archaeologiai Értesítő* 117. 1. (1990) 257—259.

⁴⁷ L. *Somos R.*, Ivánka Endre emlékezete: *Antik Tanulmányok* 28 (1994) 203—212.

⁴⁸ L. *Somos R.*, op. cit. 212—217.

⁴⁹ *G. Uray*, *A Bibliography of the Works of Prof. J. Németh: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960) 11—28; *G. Dávid*, *A Bibliography Containing the Works of Professor Julius Németh Published between 1960—1974: Hungaro—Turcica. Studies in Honour of Julius Németh (Edited by Gy. Káldy-Nagy)*, Budapest 1976, 357—364.

⁵⁰ Műveiről bibliográfiai összefoglalót ad: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*, Budapest 1942, 503—512.

⁵¹ Műveinek bibliográfiáját adja *Mikes S.*, Pais Dezső munkássága, in: *Bárczy G.—Benkő L.* (szerk.), *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, Budapest 1956, 677—685.

⁵² Moór Elemér műveinek gépírt bibliográfiáját *Takács Károlyné* készítette el a JATE Magyar Nyelvészeti Könyvtára számára.

A magyar föld és nép középkorát kutató történészek közül is többen vizsgálták szakértelemmel és így új tudományos eredményekre jutva a bizánci kútfőket. Kiemelkedő alkalom is kínálkozott ilyen kutatásokra az államalapító Szent István halálának kilencszázéves évfordulója kapcsán 1938-ban, amidőn a nagy uralkodó életművének előzményeit, a magyarságnak és a Kárpát-medencének a kereszténységgel való korai érintkezéseit vizsgáló historikusok gyakran használtak bizánci forrásokat, és tárták fel a bizánci egyház térítő tevékenységének nyomait.⁵³ Gombos Albin az Árpád-kori magyar történelem (800—1301) összes irodalmi forrását egybegyűjtötte, belefoglalva a bizánci kútfőanyagot is.⁵⁴ Rajta kívül Hóman Bálint,⁵⁵ Váczy Péter⁵⁶ és Karácsonyi János⁵⁷ nevét kell feltétlenül megemlíteni még a szóban forgó időszak medievistái közül, mint olyanokét, akik hozzájárultak a magyarországi bizantinológia gazdagodásához.

Alföldi András Pannonia és környéke történetének a római uralom utáni (germán, hun és avar kori) históriáját is behatóan vizsgálta, ami számos, a bizantinológia tárgykörébe tartozó probléma kutatását is jelentette. Különösen foglalkoztatta őt a Bizáncot császárvárossá tevő Nagy Konstantin kereszténységre térésének néhány aspektusa.⁵⁸ Az írott források és a tárgyi maradványok (főleg érmek) vállalatásában egyaránt mester volt Alföldi.⁵⁹ Fettich Nándor viszont a régészeti emlékekre vetette a hangsúlyt. Ezek vizsgálatában azonban impozánsat alkotott: a Kárpát-medence

⁵³ Serédi J. (szerk.), *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*, I—III, Budapest 1938, passim.

⁵⁴ A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, I—III, IV (Index), Budapest 1937—1943.

⁵⁵ L. egyebek mellett Hóman B. (—Szekfű Gy.), *Magyar történet*, I—II, Budapest 1935; Hóman B., *Történetírás és forráskritika*, Budapest 1938, főleg pp. 565—658.

⁵⁶ Műveiről tájékoztatnak a következő bibliográfiák: Gy. Moravcsik, *Bulletin hongrois* (1931—1938): *Byzantion* 14 (1939) 481; Gy. Moravcsik, *Byzantine Studies in Hungary* (1939—1945): *Byzantinoslavica* 9 (1948) 392; M. Gyóni, *Les études byzantines en Hongrie pendant la guerre* (1939—1945): *Revue des Études Byzantines* 5 (1947) 251—252; I. Borzsák, *Bibliographia philologiae classicae in Hungaria* MCMXXVI—MCML, Budapest 1952, 344; Zs. Ritoók (szerk.), *Bibliographia studiorum antiquorum in Hungaria* MCMLI—MCMLXXV, Budapest 1986, 327, 573, 661, 821—822.

⁵⁷ L. egyebek mellett: *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 628; 20 (1911) 617—618; 21 (1912) 627—628; Gy. Moravcsik, *Bulletin hongrois* (1922—1931): *Byzantion* 6 (1931) 688, 691—692.

⁵⁸ A. Alföldi, *Hoc signo victor eris*, in: *Pisciculi F. J. Dölger dargeboten*, Münster 1939, 1—18. A. Alföldi, *La conversione di Costantino e Roma pagana*: *Corvina* 6 (1943) 529—544.

⁵⁹ L. egyebek mellett *Banner J.—Jakabffy I.*, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája*, Budapest 1954, 536.

népvándorláskori etnikumainak hagyatékát fölényesen ismerte, beleértve a honfoglaló magyarság emlékeit, s mindenütt figyelemmel volt a bizánci import és művészeti hatás felmutatására.⁶⁰ A korszak számos Bizáncre is kitekintő múzeumi szakembere közül Zichy István,⁶¹ Nagy Lajos⁶² és Marosi Arnold⁶³ nevét említeném még, akik egyebek mellett a korai magyarsággal, illetve a magyarországi őskereszténységgel is foglalkoztak.

3. A két világháború közötti korszakban egyre meghatározóbb lett Pecz Vilmos legfiatalabb tanítványának, Moravcsik Gyulának (1892—1972) működése, amely aztán átvezetett a XX. századi magyar bizantinológia harmadik, az 1970-es évek kezdetéig tartó periódusába. Moravcsik Gyula 1913-ban jelentette meg első cikkét,⁶⁴ 1935-ben indította el a „Magyar-görög tanulmányok” kiadványsorozatot,⁶⁵ amelyben a maga és tanítványai értékes bizantinológiai közleményeinek hosszú sora jelent meg, egyebek mellett a *Byzantinoturcica* első kiadása⁶⁶ s Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* című művének kritikai edíciója.⁶⁷ Az 1930-as évek derekától ő vezette a Budapesti Egyetem Görög Filológiai Tanszékét, s 1940-ben átvette a *Byzantinische Zeitschrift* magyar bibliográfiai referensének feladatkörét. Monumentális életművének vörösfonala a magyarság és a honfoglaló magyarok etnogenezisében fontos szerepet játszó törökség bizánci forrásokban

⁶⁰ L. egyebek mellett Gy. Moravcsik, Bulletin hongrois (1931—1938) 488—491. Z. Kádár, Dix années de recherches relatives aux monuments byzantins de Hongrie (1945—1955): *Byzantinoslavica* 18 (1957) 276—277.

⁶¹ Műveinek bibliográfiáját Fodor István készült összeállítani.

⁶² L. egyebek mellett Gy. Moravcsik, Bulletin hongrois (1931—1938) p. 487—488 és Banner J.—Jakabffy I., op. cit. passim.

⁶³ L. egyebek mellett Gy. Moravcsik, op. cit. 488, 490, 493 et Banner J.—Jakabffy I., op. cit. passim.

⁶⁴ Moravcsik 1913—1962 között publikált műveinek bibliográfiáját adja R. Benedicty, Die literarische Tätigkeit von Gyula Moravcsik: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1962) 295—313.

⁶⁵ Magyar-görög tanulmányok. *Οὐγγροελληνικαὶ μελέται*, I—XXX, Budapest 1935—1950.

⁶⁶ *Byzantinoturcica* I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. II. Sprachreste der Türkvolker in den Byzantinischen Quellen (= *Οὐγγροελληνικαὶ μελέται* t. 20—21), Budapest, 1942—1943.

⁶⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek Text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins (= *Οὐγγροελληνικαὶ μελέται* t. 29). Budapest 1949. Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula, Budapest 1950.

tükröződő képe és évezredes kapcsolata Bizánc világával.⁶⁸ Ezt a magyar szempontú célkitűzést azonban olyan széles körű megalapozással valósította meg, hogy a végeredmény messze túlnőtt a specifikus téma keretein: a nemzetközi bizantinológia sok egyetemes feladatának a megoldását nyújtotta. E megállapításunkat legfrappánsabban a *Byzantinoturcica* első kötetének átdolgozott kiadása illusztrálhatja; ez a munka ugyanis a bizánci irodalom tetemes részének, főleg a historiográfiának standard, ma is nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált.⁶⁹ Vagy a sok lehetséges példa közül egy másik, amely Moravcsik Gyula kutatásainak egyetemes irodalomtörténeti perspektíváját megmutatja. Ő ismerte fel azokat a párhuzamokat, amelyek Goethe Faustjának Helena-epizódja és a monembasiai Dorotheos krónikájának egyik függeléke között kimutathatók.⁷⁰ Korunk bizantinológiájának egyik legjelentősebb nemzetközi vállalkozása, a *Corpus fontium historiae Byzantinae* Moravcsik Bőborban született Konstantin-kiadásának új redakciójával indult 1967-ben,⁷¹ s ez a tény szimbólumnak is tekinthető, amely a nagy magyar tudós jövőbe mutató életművének jelentőségét minősíti.

Első tanítványaival, sajnos, nem volt szerencséje Moravcsik Gyulának; nem a tehetségük volt kevés, hiszen például Gyóni Mátyás (1913–1955) mesterével kongeniális tudósnek bizonyult. „Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében”⁷² és „A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei”⁷³ című kötetek kitűnő hozzájárulások voltak Moravcsik fő kutatási célkitűzéseinek megvalósításához. A vlachok korai történetére vonatkozó forráskutatásai pedig egy alapvető szintézis ígérétét hordozták magukban.⁷⁴ Ám a Budapesti Egyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének professzora röviddel kinevezése után negyvenkét

⁶⁸ L. mindenekelőt Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970. Gy. Moravcsik, *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*, Budapest 1984 (posztumusz mű).

⁶⁹ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958 (reprint 1983).

⁷⁰ Gy. Moravcsik, *Zur Quellenfrage der Helenaepisode in Goethes Faust: Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher* 8 (1929—1930) 41—56 (reprint: Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina*, Budapest 1967, 428—438).

⁷¹ *Corpus Fontium Historiae Byzantinae I = Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio ...* edited by Gy. Moravcsik, translation by R. J. H. Jenkins, New, revised edition, Dumbarton Oaks (Washington) 1967.

⁷² *Οὐγγροελληνικαὶ μελέται* t. 7, Budapest 1938.

⁷³ *Οὐγγροελληνικαὶ μελέται* t. 24, Budapest 1943.

⁷⁴ I. Borzák, *Bibliographia* cit. p. 309—310, 321, 330—332. Zs. Ritoók, *Bibliographia* cit. p. 805—806.

évesen önmaga vetett véget életének. Benedicty Róbert Priskos töredékeinek és Prokopios egyes részleteinek vizsgálatával⁷⁵ kezdte ígéretes pályafutását Moravcsik Gyula oldalán és irányításával. Ám aztán az 1960-as évek derekán hirtelen elhagyta Magyarországot és hátat fordított a bizantinológiának. Moravcsik későbbi, ma is alkotó tanítványairól tudományunk magyarországi történetének jelenkoránál, lejjebb szölok.

Moravcsik Gyula kortársai közül Ligeti Lajosnak a magyar őstörténet és a steppei népek történetének kérdéseit vizsgáló művei sok ponton érintkeznek a bizantinológiával is.⁷⁶

4. Moravcsik professzor 1972-ben bekövetkezett halála utáni időszakban a legjelentősebb tudományos múlttal rendelkező bizantinológus Kádár Zoltán, a debreceni egyetem tanára, aki számos bizánci és korai keresztény művészettörténeti tanulmány és könyv⁷⁷ mellett a bizánci kéziratok zoológiai ábrázolásairól szóló alapvető könyvével⁷⁸ szerzett kiemelkedő nemzetközi elismerést. Kádár professzor érdeklődése kiterjed az antik természettudomány mellett a bizánci tudományok kutatására is.⁷⁹ Mint Kádár Zoltán, úgy Szádeczky-Kardoss Samu, a szegedi egyetem professzora is ma már nyugdíjasként dolgozik. Számos, a klasszikus hellén irodalom és történelem kérdéseit tárgyaló mű publikálása után Szádeczky-Kardoss Samu az utolsó két és fél évtizedben főleg a steppei eredetű népekről,⁸⁰

⁷⁵ *Ritók*, *Bibliographia* cit., p. 704–705.

⁷⁶ *Horváth A.*, Ligeti Lajos műveinek bibliográfiája, in: *Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai II*, Budapest 1979, 470–480. *Ligeti L.*, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest 1986, 565.

⁷⁷ *Ritók*, *Bibliographia* cit., p. 945. — L. egyebek mellett: *Z. Kádár*, Fortleben der dionysischen Welt in der byzantinischen Malerei: Homonoia. Yearbook of the Chair of Greek Philology of the University Budapest I (1979) 59–71; *Z. Kádár*, Peinture profane dans l'Empire byzantin (395–1453). Évolution historique et thématique (Thèse de doctorat) Résumé fait par l'auteur: Homonoia 3 (1981) 209–217; *Kádár Z.*, Bizánci művészet, Budapest 1987; *Kádár Z.*, A bizánci művészet első aranykora, Miskolc 1992; *Z. Kádár*, Zur Ideengeschichte der Bilder auf der Dukas-Krone: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 25 (1990–92) 109–114.

⁷⁸ *Z. Kádár*, Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts, Budapest 1978.

⁷⁹ *L. pl. Kádár Z.*, Az élő természet, in: Szabó Á.—Kádár Z., *Az antik természettudomány*, Budapest 1984, 239–411; *Kádár Z.*, Biborbanszületett Konstantin és az orvosi tudományok: Orvosi Hetilap 133 (Budapest 1992) 2711–2712.

⁸⁰ *Olajos T.*, Szádeczky-Kardoss Samu szakirodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája: Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum VII, Szeged 1988, 5–18.

mindenekelőtt az avarokról⁸¹ szóló bizánci szerzőket vizsgálta, különös tekintettel Theódoros Synkellosra.⁸² Ő szerkesztette a szegedi *Opuscula Byzantina* nyolc kötetét (1972—1986), benne olyan művekkel, mint amilyen például Lakatos Pál forrásgyűjteménye a gepida történelemhez.⁸³ Bizánci zenei kéziratok és zeneelmélet vizsgálatában tűnt ki Dévai Gábor.⁸⁴ A bizánci liturgia és ortodoxia magyar kapcsolatait világtították meg és popularizálták Berki Feríz⁸⁵ és Timkó Imre⁸⁶ tudós lekipásztorok.

A ma már nyugdíjas vagy nyugdíj közelében járó tudós nemzedék több tagjánál a fő kutatási terület margóján szerepel igen jelentős bizantinológiai tevékenység is. A hunoktól a honfoglaló magyarokig szinte minden eurázsiai steppei nép és a Sassanida Perzsia történetének bizánci forrásait kutatták eredményesen Harmatta János,⁸⁷ az indoeurópai nyelvtudomány budapesti professzora és Czeglédy Károly,⁸⁸ az arabisztika tanára a budapesti egyetemen. A magyar őstörténet és az

⁸¹ L. mindenekelőtt S. Szádeczky-Kardoss, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträgen von T. Olajos (= Opuscula Byzantina VIII)*, Szeged 1986. S. Szádeczky-Kardoss, *The Avars*, in: *The Cambridge History of Early Inner Asia* (edited by Denis Sinor), Cambridge University Press 1990, 206—228, 452—457. Szádeczky-Kardoss S., *Az avar történelem forrásai. Die Quellen der Awarengeschichte I.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5), Szeged 1992.

⁸² A 80. jegyzetben idézett bibliográfia mellett l. mindenekelőtt: S. Szádeczky-Kardoss, *Breviarium homiliae Theodori Syncelli de obsidione Avarica Constantinopolis (BHG 1078m): Analecta Bollandiana 108* (Bruxelles 1990) 147—182 (Társszerzők: Th. Dév, Th. Olajos).

⁸³ P. Lakatos, *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden.* (=Opuscula Byzantina II), Szeged 1973.

⁸⁴ Ritoók, *Bibliographia cit.*, 664, 774, 804.

⁸⁵ Borzsák, *Bibliographia cit.* 308, 317, 325—326. Ritoók, *Bibliographia cit.* 773—777, 780, 783, 785, 793, 796—797, 800—802. L. még pl. Berki F., *HYMNOLOGION* (Magyar orthodox énekeskönyv), I—II, Budapest 1969; Berki F., *A kereszténység az orthodox egyházban: Theológiai Szemle 24* (1981) 159—163; Berki F., *Az orthodox kánonok theológiai háttere: Theológiai Szemle 31* (1988) 72—78.

⁸⁶ Ritoók, *Bibliographia cit.* 667, 821.

⁸⁷ Cs. Tóüössy, *Bibliography of the Scholarly Works and Papers of J. Harmatta: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 25* (1977) 13—24. L. még egyebek mellett Harmatta J., *Lebedia és Ateikuzu: Magyar Nyelv 80* (1984) 419—431; J. Harmatta, *Chionitae, Euseni, Gelani: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 31* (1985—1988) 42—51; Harmatta J., *Bakath, az unnugurok városa: Antik Tanulmányok 34* (1989—1990) 163—165; Harmatta J., *Az onogur vándorlás: Magyar Nyelv 83* (1992) 257—272.

⁸⁸ Czeglédy K., *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985; ugyanitt Czeglédy Károly műveinek bibliográfiája a 361—365. p.

Árpád-kor emlékezetét vizsgálta a középgörög szövegekben is Györffy György.⁸⁹ Székely György⁹⁰, a középkori egyetemes történelem budapesti professzora pedig Bizánc és a Nyugat kapcsolatának kérdéseivel foglalkozott sok egyéb mellett.

Az archeológusok és művészettörténészek, akik a korai és érett középkor magyarországi (és külföldi) tárgyi emlékeivel foglalkoznak, gyakran jutnak a bizantológiát is érintő eredményekre. Ám mivel az ilyen kutatások a közelmúltban annyira sok szakember között oszlottak meg, hogy rövid áttekintésembe az egyes nevek pusztá felsorolása sem férne bele, néhány preferált tárgykörnek a kiemelésével kell beéremem. 1978-ban hosszú távollét után az Egyesült Államokból hazánkba visszakerült a magyar Szent Korona. Ennek hatására megélenkült ezzel a bizánci feliratot is hordozó emlékkal való tudományos foglalkozás.⁹¹ A Nagyszentmiklósan egykor előkerült és ma Bécsben őrzött aranykincs néhány darabján görög nyelvű, illetve görög betűs felirat is áll; a leletegyüttes eredete körül változatlanul igen élénk vita folyik.⁹² Az egyre szaporodó késő ókori és népvándorláskori, elsősorban avar lelőhelyfeltárások közleményei az esetek többségében bizánci vonatkozásokat is tartalmaznak.⁹³

⁸⁹ *Ritoók*, Bibliographia cit. 806. L. még egyebek mellett Györffy Gy., István király és műve, Budapest 1977; Györffy Gy., Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig: Magyarország története tíz kötetben (főszerk.: Székely Gy.), I., Budapest 1984, 575–1076; Györffy Gy., A magyarság keleti elemei, Budapest 1990; Györffy Gy., A magyar–szláv érintkezések kezdetei: Századok 124 (1990) 3–24.

⁹⁰ *Ritoók*, Bibliographia cit. 820–821. L. még egyebek mellett Gy. Székely, Kronensendungen und Königsaktionen im Europa des 11. Jahrhunderts; in: Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn (Insignia Regni Hungariae, I.) Red. F. Fülöp, É. Kovács, Zs. Lovag, Budapest 1983, 17–28; Székely Gy., A polgári rend előzményeihez: városi elit a 12–13. századi Európában: Századok 126 (1992) 517–561.

⁹¹ L. egyebek mellett Kovács É.—Lovag Zs., A magyar koronázási jelvények, Budapest 1980; F. Fülöp, É. Kovács, Zs. Lovag (Red.), Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn (Insignia Regni Hungariae, I), Budapest 1983; Sacra Corona Hungariae. Edited by K. Bakay, Kőszeg 1994.

⁹² A kérdéskör szakirodalmáról tájékoztatnak a következő bibliográfiák: Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája a legrégibb időkől a XI. századig, Budapest 1954, 445–447; Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1954–1959, Budapest 1961, 200–201; Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1960–1966, Budapest 1968, 219; Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája, 1967–1977, Budapest 1981, 335–336. L. még egyebek mellett László Gy.—Rácz I., A nagyszentmiklósi kincs, Budapest 1977.

⁹³ A szakirodalomról áttekintést ad Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1954–1959, 177–211; Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1960–1966, 156–203; Jakabffy I., A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977, 259–308. L. még Bóna I., A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon: Magyarország története tíz kötetben (főszerk.: Székely Gy.), I., Budapest 1984, 265–373; Cs. Bálint, Kontakte zwischen Iran,

5. Végezetül szeretném röviden felvázolni a magyarországi bizantinológia jelenlegi helyzetét. Karsay Orsolya, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője vette át Moravcsik Gyulától 1971-ben a *Byzantinische Zeitschrift* tájékoztatását a magyarországi bizantinológiai szakirodalomról. Lukianosnak a bizánci irodalomban jelentkező hatását helyezte új megvilágításba, ilyen témájú publikálatlan dialógust is közzétéve.⁹⁴ Foglalkozik a bizánci metrika egyes kérdéseivel is.⁹⁵ Moravcsik Gyula jelenlegi utódja a budapesti egyetem Görög Filológiai Tanszéke élén Kapitánffy István. Kutatási területe a legszélesebb körű: Prokopiosról, akinek „*Historia arcana*”-ját magyarra fordította,⁹⁶ egészen a Konstantinápoly török ostromáról szóló szerzőkig (mint Dukas és Phrantzés) terjed.⁹⁷ Emellett oroszánrészről vállalt a bizánci irodalom magyarországi megismertetésében és népszerűsítésében: szöveggyűjtemények, lexikoncikkek, irodalomtörténeti kézikönyvek szerkesztésében és megírásában.⁹⁸ Mohay András, a budapesti görög tanszék másik munkatársa kitűnő újjörög-magyar szótárral járult hozzá a posztklasszikus görög nyelv megismertetéséhez.⁹⁹ Tőle való Priskos nagy jelentőségű 30. fragmentumának legkorszerűbb interpretációja, és figyelemre méltó a Digenis-eposz keletkezésével kapcsolatos álláspontja is.¹⁰⁰ Engel Pált, az MTA Történettudományi Inté-

Byzanz und der Steppe: AWARENFORSCHUNGEN (herausgegeben von F. Daim). Studien zur Archäologie der Awaren 4. Archaeologia Austriaca — Monographien Band I., Wien 1992, 309—496.

⁹⁴ L. egyebek mellett O. Karsay, Eine byzantinische Imitation von Lukianos: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 19 (1971) 383—391. O. Karsay, Lukians Fortleben in Byzanz, in: Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines. III, Bucarest 1976, 627—631.

⁹⁵ O. Karsay, Vergleichende Aspekte der byzantinischen Metrik: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (1989) 331—430.

⁹⁶ Prokopios, Titkos történet. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kapitánffy István, Budapest 1984.

⁹⁷ L. egyebek mellett I. Kapitánffy, Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 23 (1975) 15—24. I. Kapitánffy, König Ladislaus und Byzanz: Homonoia. Yearbook of the Chair of Greek Philology of the University Budapest I (1979) 73—96.

⁹⁸ Hadisz D.—Kapitánffy I. (szerk.), A bizánci irodalom kistükre, Budapest 1974. Király I.—Szerdahelyi I.—Juhász I. (főszerk.) (főmunkatársak: ...Kapitánffy I...), Világirodalmi Lexikon, I—XVII, Budapest 1970—1994. Kapitánffy I.—Csurha V.—Szabó K., A bizánci és az újjörög irodalom története, Budapest 1989, 11—166.

⁹⁹ Mohay A., Újjörög—magyar kézisztár, Budapest 1988.

¹⁰⁰ A. Mohay, Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker, in: Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. Harmatta, Budapest 1979, 129—144; Mohay A., A Digenes-eposz szövegtörténetéhez: Antik Tanulmányok 22 (1975) 141—147.

zetének igazgatóhelyettesét egyebek mellett a középbizánci korszak társadalmának és államának kérdései is foglalkoztatják.¹⁰¹

A későrómai császárság és Bizánc építészetétől a középkori örmény és grúz keresztény templomtípusok vizsgálatán át az iszlám világ építészetéig ível Tompos Erzsébetnek,¹⁰² a Budapesti Műszaki Egyetem professzorának kutatási területe. De a szláv és más orthodox egyházi művészet kutatóinak tekintete is gyakran szegeződik Bizáncre. Így Ruzsa György, a Budapesti Egyetem Művészettörténeti Tanszékének tanára, az orosz ikonfestészetnek és más szláv népek egyházi művészetének avatott szakértője is gyakran érint bizánci vonatkozású témákat.¹⁰³ Nagy Márta, Kádár Zoltán tanítványa, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszékén oktattva alakított ki egy művészettörténész műhelyt. Maga elsősorban a magyarországi ortodox templomok művészetét, mindenképp ikonostasionjait s ezzel együtt a bizánci és posztbizánci művészet kisugárzását kutatja igen eredményesen.¹⁰⁴

Szegeden Szádeczky-Kardoss Samu körül részben az ő tevékenységéhez kapcsolódva szerveződött egy kis csapat¹⁰⁵ a korai Bizánc és a steppe történetjének kutatására, illetve a magyar őstörténetnek és az Árpád-kori magyar állam bizánci kapcsolatainak alaposabb feltárására. Makk Ferenc professzor, aki a Történeti Segédtudományok Tanszékét vezeti a szegedi egyetemen, a VII. századi Bizánc

¹⁰¹ L. egyebek mellett *Engel P.*, Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig (= Magyarok Európában I.), Budapest 1990.

¹⁰² L. egyebek mellett *Tompos E.*, A bizánci és az iszlám építészet (Az építészet története. Középkor), Budapest 1989; *E. Tompos*, Characteristic Features of the Early Byzantine and Caucasian Architecture: Periodica Polytechnica. Ser. Arch. 35. 3–4 (1991) 91–122. *E. Tompos*; Meaning of tetraconch Churches in the Early Medieval European and Middle East Architecture in particular in the Caucasian Area and in Hungary, in: Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena — 1988, Venezia 1992, 261–270; *Tompos E.*, A későrómai császárság és Bizánc keresztény építésze, Budapest 1994.

¹⁰³ *Ruzsa Gy.*, Russko—vengerskie hudozestvennye otnosenija v srednie veka. Moskva 1975; *Gy. Ruzsa*, Novgorod, Pleskau und der russische Norden, Hanau 1981; *Ruzsa Gy.*, Ikonok könyve, Budapest 1981; *Ruzsa Gy.*, Feofan Grek, Budapest 1982; *Gy. Ruzsa*, Ikonen in ungarischen Sammlungen, Berlin 1986.

¹⁰⁴ *Nagy M.*, Ortodox falképek Magyarországon, Budapest 1994; *Nagy M.*, Ortodox ikonosztázionok Magyarországon, Debrecen 1994.

¹⁰⁵ Jól mutatja ezt a következő munka: *Szádeczky-Kardoss S.*, Az avar történelem forrásai. Die Quellen der Awarengeschichte I. Munkatársak: *Borsos M.*, *Csillik É.*, *Farkas Cs.*, *Makk F.*, *Olajos T.* (= Magyar Őstörténeti Könyvtár 5), Szeged 1992.

történetét vizsgáló és egyéb kutatásai mellett¹⁰⁶ a bizánci—magyar kapcsolatok forrásainak szakavatott bűvára, mindenekelőtt a Komnénos-kori külpolitikai érintkezések legkiválóbb ismerője.¹⁰⁷ Kristó Gyula, a középkori magyar történelem professzora Szegeden a magyar őstörténettől az Anjou-korig terjedő századokat fogja át kutatásai során és gyakran használ bizánci forrásokat is.¹⁰⁸ Különösen Biborbanszületett Konstantin magyarokra vonatkozó híradásait vizsgálta behatóan.¹⁰⁹ Főszerkesztőként irányította az 1990-es évek egyik legjelentősebb magyarországi tudományos vállalkozását történészek, filológusok, etnográfusok, régészek, művészettörténészek munkáját fogva össze, s e nagyszabású „Korai magyar történeti lexikon”¹¹⁰ számos bizantinológiai vonatkozású címszót is tartalmaz. Szegfű László, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének vezetője a korai magyar történelem egyes kérdéseinek vizsgálata során érintett bizantinológiai vonatkozásokat is.¹¹¹ Kristó Gyula tanítványa, Tóth Sándor Lász-

¹⁰⁶ F. Makk, Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica t. XIX (= Opuscula Byzantina III.), Szeged 1975; III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc, Budapest 1981; Makk F., A királyság első százada (Magyarország krónikája 2.), Budapest 1992.

¹⁰⁷ L. egyebek mellett Makk F., Magyarország a 12. században, Budapest 1986; F. Makk, The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century, Budapest 1989; Makk F., Magyar külpolitika (896—1196), Szeged 1993.

¹⁰⁸ L. egyebek mellett az alábbi bibliográfiában citált munkákat: F. Makk, Der ungarische Staat und Byzanz in der heimischen Forschung des letzten Jahrzehntes, in: Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik (= Opuscula Byzantina VII 1), Szeged 1981, 52—63. L. még pl. Gy. Kristó, Ajtony and Vidin: Turcic—Bulgarian—Hungarian Relations. Red.: Gy. Káldy-Nagy (= Studia Turco—Hungarica V.), Budapest 1981, 129—135; Gy. Kristó, Toponomastica unna ed avara in Ungheria, in: Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari (= Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 35), Spoleto 1988, 273—281; Gy. Kristó, Die Arpaden-Dynastie. Geschichte Ungarns von 895 bis 1301, Budapest 1993.

¹⁰⁹ Kristó Gy., Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig, Budapest 1980, p. 81—228. Biborbanszületett Konstantin egyes részleteinek értelmezését adja; Gy. Kristó, Konstantinos Porphyrogenetos und die Herausbildung des ungarischen Stammesbundes: Opuscula Byzantina VII 1, Szeged 1981, 77—89; Gy. Kristó, Hungarian History in the Ninth Century, Jairess, Minnesota, s. a.

¹¹⁰ Korai magyar történeti lexikon (9—14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc, Budapest 1994.

¹¹¹ L. egyebek mellett L. Szegfű, La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria in: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di V. Branca, Firenze 1973, 23—36; Szegfű L., Adalékok Szent Gellért görög műveltségének kutatásához: Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis 1986. I. rész. 43—49; L. Szegfű, Zametki ob istorii vengerskogo Alfelda IX-go veka: Hungaro—Bulgarica V., Szeged 1994, 35—69.

ló magyar őstörténeti kutatásai kapcsán szintén elsősorban Bíborbanszületett Konstantin magyarokról szóló híradásait tanulmányozza.¹¹² H. Tóth Imre professzor, a szegedi Szlavisztikai Intézet vezetője Cirill és Metód- kutatásai során intenzíven foglalkozott a szláv apostolok bizánci előéletével és kapcsolataival.¹¹³ Magam egy kicsiny Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszéki Csoportot vezetek, amely a szegedi egyetem Klasszika-Filológiai Tanszékének keretében működik. Már Aetius udvari költője, Merobaudes köré koncentrálódó kutatásaim is érintették a bizantinológia területét,¹¹⁴ utóbb pedig főleg I. Iustinianos utódai korának a történetét és irodalmát vizsgáltam,¹¹⁵ ezen belül is elsősorban Theophylaktos Simokattés történeti művét.¹¹⁶ A *Byzantinische Zeitschrift* szerkesztőségének felkérésére 1991-től ellátom a nemzetközi folyóirat magyarországi bibliográfiai referensének feladatkörét.

Végezetül még néhány megjegyzés. A szó szűkebb értelmében vett bizantinológusok igen kevesen vannak ma Magyarországon, s nincs olyan intézet, tanszék vagy társaság, amely kifejezetten ezt a tudományágat szolgálná. Emellett a gazdasági gond, amely országunkra nehezedik, korlátozza a hozzájutást a szakirodalomhoz, a könyvekhez és folyóiratokhoz valamint a külföldi ösztöndíjakhoz. Másfelől viszont a megújuló szellemiség lassan talán eltűnteti körülöttünk a korábbi évtizedek kultúrpolitikájának és tudatformálásának torzító maradványait, s így megnőhet

¹¹² L. pl. *Tóth S. L.*, Az etelközi magyar—besenyő háború: Századok 122 (1988) 541—576; *Tóth S. L.*, A magyarok „etelközi honfoglalása”: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 98 (1993) 3—14.

¹¹³ L. egyebek mellett *H. Tóth I.*, Konstantin-Cirill és Metód élete és működése (Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe). Második, átdolgozott kiadás, Szeged 1991.

¹¹⁴ *Th. Olajos*, Merobaudes: *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Supplementband XII.*, Stuttgart 1970, 863—866; *Th. Olajos*, L'inscription de la statue d'Aetius et les panégyriques de Merobaudes: *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1967 (Oxford 1971), 469—472.

¹¹⁵ L. egyebek mellett *Th. Olajos*, Beitrag zur Frage der nachjustinianischen politischen Propaganda (Anthol. Gr. XVI 72, Iohannes Ephesinus und Corippus): *Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia* 4, Budapest 1983, 187—195. *Th. Olajos*, Le monument du triomphe de Trajan en Parthie. Quelques renseignements inobservés (Jean d'Ephèse, Anthologie Grecque XVI 72): *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1981) [1984] 379—383.

¹¹⁶ L. egyebek mellett *Th. Olajos*, Les sources de Théophylacte Simocatta historien, (= *Byzantina Neerlandica* t. 10.), Leiden—New York—Kobenhavn—Köln 1988.

az igény az európai középkor világának, benne a keresztény kultúrának¹¹⁷ hitelesebb és sokoldalúbb megismerésére. S ez a klímaváltozás remélhetőleg kedvezően hat majd a bizantinológia művelésére és megismertetésére hazánkban.¹¹⁸

¹¹⁷ E folyamat kezdetét jelzi az *Ókeresztény írók*. Szerkesztette: *Vanyó László*, I—XIII, Budapest 1980—1991; *Vanyó L.*, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Budapest 1988; *Vanyó L.*, „Legyetek tökéletesek...”. *Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a szerzetesség kialakulásáig*, Budapest 1992.

¹¹⁸ A Consiglio Nazionale delle Ricerche és a római Università La Sapienza által 1989. december 11—15 között „La filologia medievale e umanistica greca e latina nel secolo XX” címmel szervezett nemzetközi kongresszuson felkérésre előadást tartottam. Előadásom „Les études byzantines en Hongrie au XXe siècle” címmel megjelent: *Testi e Studi Bizantino—Neoellenici* (Collezione diretta da *E. Folliert*) VII., Roma 1993, 639—656. Jelen tanulmány ennek kibővített és korszerűsített változata.

PETROVICS ISTVÁN

Temesvár és Nagyszeben (Megjegyzések egy oklevéltöredék kapcsán)

A középkori Temesvár históriájára vonatkozó kútfők gyűjtése során egy érdekes oklevéltöredékre akadunk. A Béga-parti város korai történetének megismeréséhez rendelkezésre áll egy roppant hasznos forráskiadvány, amely kimondottan olyan okleveleket tartalmaz, amelyek Temesvár városával és Temes megyével kapcsolatosak. Ez az 1183 és 1430 közé eső időszakból megőrződött diplomák egy részét felölelő okmánytár a temesvári születésű Pesty Frigyes gyűjtőmunkájának eredményeként látott napvilágot.¹ Pesty — aki többek között a Délmagyarország históriájának lelkes bűvára volt — lankadatlan szorgalommal kutatta fel és másolta le a különböző 19. századi köz- és magánlevéltárakban fellelhető, a középkori Temes és Krassó megyékre, valamint a Szörényi Bánságra vonatkozó írott kútfőket.² Pesty 1889-ben bekövetkezett halálával sajnálatos módon a Temesvárra és Temes megyére vonatkozó okleveleket magába foglaló munka befejezetlen maradt. Az addig összegyűlt anyag sajtó alá rendezésével a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága az ifjúságának jelentős részét Temesvárott töltő Ortway Tivadart bízta meg, akinek gondozásában 1896-ban jelent meg az említett okmánytár. Ortway — alapvetően a Pesty iránti kegyelettől vezérelve — úgy közölte az okleveleket, ahogyan azokat Pesty másolatában találta. Ugyanakkor Ortway tökéletesen megbízott Pesty szakértelmében, paleográfiai jártasságában, továbbá tisztában volt azzal is, hogy az oklevelek zömét Pesty olyan kiváló szakemberekkel

¹ Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte Ortway Tivadar. I. 1183—1430. Pozsony 1896. Temesvármegye és Temesvárváros története IV. (a továbbiakban: Temes) 1—640. Az okmánytár 418 oklevelet tartalmaz. Vö. Mályusz Elemér: A magyar medievisztika forráskérdései. In: Levéltári Közlemények 38 (1967) 18.

² Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. Kiadja Krassó-Szörény vármegye közönsége. II—IV. Bp. 1882—1884. Uő: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I—III. Bp. 1877—1878.

olvasta össze, illetve ellenőriztette, mint Nagy Imre, Nagy Iván, Hajnik Imre, Véghelyi Dezső, Szabó Károly és Nagy Gyula. Személy- és helynévmutató azonban nem készült a kötethez, aminek használata az említett hiányosság következtében kissé nehézkes. Némi segítséget jelent viszont, hogy Ortway a kötetben kiadott oklevelekről rövid tartalmi kivonatot készített, s ezeket a kronológia elve szerint rendezve az okmánytár elejéhez csatolta. A regeszták megírása tehát és a naptári átszámítások elvégzése Ortwayra hárult, aki meg is jegyzi: ezekért „magunknak kell szavatolnunk”.³

Ennek az okmánytárnak a 183. számú jelzete alatt a következő formában szerepel az az oklevéltöredék, amelyre az előbbiekben hivatkoztunk:

debita salutacione continue
Noueritis quomodo Judex Jur
. . . nobis graui cum querela
Themesuar factam cum
dampnum valde grandum (így)
predicte Judicis Juratique ciues
iusticiam exequi debeatis
diligenter rogamus amici
per quoscunque vtputa per
sunt dampnificati erga m
ex parte quorumcunque vobis om
sev vt via
datum in Themeswar
 Balthasar
 Themesiensis
 vicecomes

‘Az oklevéltöredék szövege után zárójelben magyarul a lelőhely megjelölése — nagyszebeni Szász Levéltár III. 166. — és az alábbi megjegyzés olvasható: „Az oklevél kettéhasadt, másik fele elveszvé.” Majd egy német nyelvű szöveg következik, amiből kiderül: a forrásrészlet alapján teljes bizonyossággal csak egy dolog állapítható meg. Nevezetesen az, hogy az oklevél kiadója Boldizsár temesi alispán.

³ Temes: Előszó, illetve VII—XXXIV.

Valószínű továbbá — így a német szöveg — hogy Boldizsár temesi alispán a temesvári polgárok panaszra és jogorvoslatra vonatkozó kérelme nyomán fordult levelel a nagyszebeni városi tanácshoz. A német szöveg utolsó mondata néhány formai megjegyzést tartalmaz: eredeti, papírra írt oklevéltöredékről van szó, amelynek hátoldalán fehér viaszba nyomott pecsétmaradványok találhatók.⁴

A fentiek ismeretében készítette el a maga regesztáját Ortway Tivadar, amely a kötet elején a következő megfogalmazásban szerepel: „1401—1425. Temesvár. Boldizsár temesi alispánnak levéltöredéke, valószínűleg temesvári polgárok panaszára a szebeni tanácshoz intézve.”⁵ Mivel a forrástöredékből az oklevéladó mellett teljes bizonyossággal csak a keltezés helye (Temesvár) állapítható meg, így a diploma kiadója és/vagy a regeszta készítője nem egy konkrét évet, hanem az 1401—1425 közé eső periódust jelölte meg a keletkezés idejéül.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált oklevelet egy bizonyos, a nagyszebeni és a temesvári polgárok közötti összekülönbözés ügyében intézte a temesi alispán a szebeni városi tanácshoz, s arra Pesty maga is a nagyszebeni Szász Levéltárban akadt, nem látszott haszon nélkülinek megnézni, megtalálható-e ez a diploma az erdélyi szászokra vonatkozó okleveleket tartalmazó *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című forráskiadványban. Az említett okmánytár 1937-ben kiadott negyedik kötetében rá is bukkantunk a szóban forgó oklevél szövegére. Nem tévedés, valóban az oklevél teljes szövegére, tudniillik az 1937-ben Nagyszebenben kiadott negyedik kötet szerkesztője, Gustav Gündisch, aki akkor a nagyszebeni Szász Nemzeti Levéltár vezetője volt, *in extenso* közli azt. A töredék ismertetése után — elsősorban az összehasonlítás kedvéért — helyén valónak véljük a Gustav Gündisch által kiadott oklevél teljes szövegének bemutatását is. Ez a következőképpen fest:

Debita salutatione contine [3 cm-nyi hiány]. Circumspecti fratres et amici nostri carissimi. Noveritis quomodo iudex iuratique cives necnon tota communitas civitatum de Themesuar coram nobis gravi cum querela significantes, quod propter quandam arestationem super vos hic in Themesuar factam cum ipsorum rebus et bonis causa vendendi et emendi in medium vestri securi non es-

⁴ Uo. 303.

⁵ Uo. XIX. 183. sz.

sent transire in quibus iidem non modicum sunt passi dampnum valde grandum quas nos satis displicenter percepimus. Verum tamen si quid praedicti iudex iuratique cives de Themesuar contra vos male egissent aut agerent ex tunc coram nobis iustitiam exequi deberetis ex parte quorum complementum fecissemus satisfactionem aut faceremus. Igitur vestras diligenter rogamus amicitias ac fraternitates, quatenus illos qui in dicta Themesuar per quascumque ut puta per civitatem vel per familiares nostros sin vectores in rebus sunt dampnificati erga nos huc ad Themesuar cum vestris literis dirigere velitis ex parte quorumcumque vobis omnimodam impendemus satisfactionem sint cives, nostri familiares seu vectores ne via inter vos et Themesiensis propter causam praedictam anihilatur. Datum in Themesuar in festo Ambrosii doctoris, anno domini M^o tricesimo secundo.
Balthasar, vicecomes Themesiensis.

Az említett okmánytár negyedik kötetében német nyelvű regeszta is olvasható az oklevéllel kapcsolatosan. E szerint Boldizsár temesi alispán arra kéri a nagyszzebeni tanácsot, hogy az a Temesváron kárt szenvedett nagyszzebeni polgárokat elégtétel adása miatt hozzá küldje. Gündischnek az oklevélre vonatkozó megjegyzéseiből kitűnik, hogy eredeti, papírra írt okmányról van szó, amely a nagyszzebeni Szász Levéltárban található. Levéltári jelzetet azonban Gündisch nem adott, s arra sem utalt, hogy a szóban forgó kútfő esetleg töredék formájában lelhető fel az említett levéltárban. Nyilvánvalóan azért, mert a Szász Nemzeti Levéltárban előkerült a kettéhasadt oklevél elveszettnek hitt darabja, s a teljes szöveg különösebb nehézség nélkül kiolvasható volt. Gündisch arra sem hivatkozott, hogy a vizsgált oklevél egy fragmentuma Pesty Frigyes másolatában nyomtatott formában már korábban napvilágot látott. Utalt viszont arra, hogy az oklevél hátlapján fehér viaszban pecsétmaradványok találhatók, s az eredeti sigillum 2,3 cm átmérőjű volt. Ezek után közli, hogy az oklevél az írásjegyek alapján a 15. századból származik. Fontos ezt kiemelni, mivel az oklevél keltezésében csupán *M^o tricesimo secundo* szerepel az év megjelölését illetően. Gündisch 1432. április 4-ére teszi az oklevél kiállítását. Ezzel összefüggésben említ egy — akkor még a Magyar Nemzeti Múzeumban található — 1430. szeptember 18-án kelt oklevelet, amelyben szerepel egy Boldizsár nevű temesi alispán (Ein Balthasar vicecomes et iudex nobilium comitatus Themesiensis ist überdies in einer Urkunde vom 18. September 1430 er-

wähnt. Orig. Ungar. National Museum Budapest.)⁶ Arra vonatkozóan viszont, hogy miként került elő a vizsgált oklevél elveszettnek hitt darabja, sajnos, nem tudunk választ adni. A szöveg egészének ismerete azonban sokszorosan kárpótol ezért a hiányosságért. A Pesty által közölt töredék és a Gündisch kiadásában megjelent szöveg több esetben olvasati eltérést mutat. Noha a különbségek, leszámítva a *debeatis—deberetis* eltérést, csupán egy-egy betűt érintenek, tartalmi vonatkozásban — a dolog természetéből adódóan — mégis lényeges kiegészítésre szorul az Ortway által írt regeszta. Mielőtt ezt megtennénk, még egy okmánytárra hívjuk fel a figyelmet.

A Mályusz Elemér szerkesztésében 1956-ban megjelent Zsigmondkori Oklevéltár második kötetének első részében szintén fellelhető a vizsgált diploma. Mályusz Elemér, aki messzemenően kiaknázza a Pesty Frigyes gyűjtését tartalmazó különböző forráskiadványokat, a Zsigmondkori Oklevéltár elkészítésekor nem hagyta figyelmen kívül a Pesty által felfedezett oklevéltöredéket. Annál meglepőbb viszont, hogy nem volt tudomása Gündisch *in extenso* közléséről. Így Mályusz oklevéltárában is csak egy rövid regeszta olvasható, amit szó szerint idézünk: „Temes megye elégtételt kér a temesvári polgárok számára.” Mályusz azonban nemcsak a regeszta megszövegezésében tért el Ortway Tivadartól, hanem a töredék keltezésének megítélésében is. Mályusz szerint ugyanis a vizsgált oklevél 1401 és 1405 között keletkezhetett, bár ezt a megállapítását semmivel sem indokolja.⁷

Áttekintve a különböző okmánytárak kiadásait, kapcsolódjunk még néhány szó erejéig az előbb jelzett problémához, vagyis az oklevél kiállítása időpontjának kérdéséhez. Mivel a hivatkozott kutatók közül egyedül Gündisch ismerte a szóban forgó oklevél teljes szövegét, így az ő datálása fogadható el mérvadónak. Gündisch az év meghatározásánál abból indult ki, hogy egy 1430. szeptember 18-án kelt oklevélben szintén szerepel Balthasar vicecomes comitatus Themesiensis.⁸ A Gündisch által hivatkozott 1430. évi oklevél ma a Magyar Országos Levéltárban

⁶ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Vierter Band: 1416—1437. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Hermannstadt 1937. (a továbbiakban: US. IV.) 457—458. Gustav Gündisch életútjára és tevékenységére I. Fügedi Erik méltatását, amely a kiváló szász történész 80. születésnapjára készült Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen című gyűjteményes kötet (Böhlau, Köln—Wien 1987) ismertetése kapcsán látott napvilágot. Századok 122 (1988) 723—727. A vizsgált oklevél ma mikrofilmen megtalálható a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai fényképgyűjteményében. Jelzete: Df. 245 472.

⁷ Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. II/1. Bp. 1956. 1378. sz.

⁸ US. IV. 457—458.

található. E meglehetősen nehézkesen olvasható okmányból az is kiderül, hogy az említett Boldizsár Bach-i Vince fia volt.⁹ Mivel 1427 és 1438 között id. Rozgonyi István töltötte be a temesi ispáni tiszteket, Bach-i Vince fia Boldizsár az ő alispánjának tekinthető.¹⁰ Boldizsár vagy az 1429. év második felében lett temesi alispán — egy 1429. július 3-án kelt oklevélben ugyanis még Zsadányi Mihály fia Tamás szerepel temesi vicecomesként¹¹ — vagy pedig 1430 első hónapjaiban. Az 1430 szeptemberében kelt diploma mindenesetre már őt említi temesi alispánként. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy Engel Pál, aki többek között a temesi ispánok és alispánok 14—15. századi listáját is elkészítette, Gündischtől eltérően szeptember 19-ére teszi az 1430. évi oklevél keletkezését.¹² A dátumok különböző feloldása abból adódhat, hogy az oklevél szövege ezen a részen különösen nehezen olvasható. A hivatkozott forrásokból kitűnik, hogy Bach-i Vince fia Boldizsár 1430. szeptember 18. vagy 19. és 1432. április 4. között minden kétséget kizáróan temesi alispánként tevékenykedett. Alispáni tisztségének pontos időtartamát egyelőre nem tudjuk megadni. Ami eddig bizonyos: 1429. július 3-án még nem, 1435. április 24-én pedig már nem ő id. Rozgonyi István temesi alispánja.¹³ Alispáni tevékenységéről ez ideig hat oklevelet sikerült fellelnünk.

A formai, kiadási problémák ismertetése után nézzük meg, miként rekonstruálhatók a történetek, immár az oklevél teljes szövegének ismeretében. A temesváriak valamilyen, az oklevél által nem említett oknál fogva letartóztattak néhány, a Béga-parti városba vetődő nagyszebeni kereskedőt. Ebből fakadóan joggal tarthattak attól, hogy hasonló atrocitás éri őket is, ha áruikkal Nagyszebenben felbukkannak. Ha viszont elkerülik Szebent, jelentős anyagi veszteséget szenvednek. Ezért a temesvári bíró és esküdt polgárok panaszt tettek Boldizsár temesi alispánnál, aki közvetítőként lépett fel Temesvár és Nagyszeben között. Boldizsár 1432. április 4-én Temesvárott kelt oklevelében arra kéri a szebeni tanácsot, hogy a Temesvárott kárt szenvedett szebeni polgárokat elégtétel adása céljából hozzá

⁹ Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény (a továbbiakban: O.L. Dl.) 43 852.

¹⁰ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 83. Bp. 1977. 186—187. Uő: Magyarország világi archontológiája 1310—1457. Kézirat. (Kutatási segédesszköz) 139—140.

¹¹ Temes: 624. Megjegyezzük, hogy Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1310—1457. című munkájában nem tesz említést erről az oklevélről, így Engel összeállításában az utolsó Zsadányi Mihály fia Tamást megnevező okmány 1429. február 26-ai keltezését visel.

¹² Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. i. m. 140.

¹³ Temes: 624.; O.L. Dl. 56 633. Vö. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. i. m. 140.

irányítsa, mivel a jövőben a szebeniek a temesváriakkal szemben jogorvoslatért hozzá kötelesek fordulni.

Összegzésül megállapíthatjuk: a vizsgált oklevél is azt bizonyítja, hogy Temesvár az adott időszakban nem tekinthető teljes jogú királyi városnak. Autonómiáját ugyanis jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán, illetve alispán tevékenysége, akik székhelyüket a városban tartották. Az oklevél ugyanakkor megerősíti azt a más forrásból is kivilágló tény, hogy Temesvár és Nagyszeben között a 15. század első felében nagymértékű volt a kereskedelmi ellentét. Szeben városa valószínűleg komoly vetélytársat látott Temesvárbán, hiszen akkor, amikor 1415-ben Jakab fia Jakab, Szeben polgármestere Olcznai Hedrik fia Hedrik újgyeházi bíróval együtt a hét szász szék nevében az Erdélyen kívüli kereskedőkkel szemben lépett fel és az uralkodó közbenjárását kérte, a két városatya kifejezetten a temesvári kereskedők (*mercatores signanter de nostra civitate Themeswar*) tevékenysége ellen panaszkodott.¹⁴ Annak tisztázása, hogy a két város közti viszony miként alakult a középkor folyamán, s ebbe milyen módon illeszkednek a Boldizsár temesi alispán oklevelében tükröződő események, a későbbi kutatások feladata lehet.

A továbbiakban térjünk még vissza Boldizsár temesi alispán személyére és okleveladói tevékenységére. Bach-i Vince fia Boldizsár temesi alispánról, dacára annak, hogy a róla fennmaradt egyik adat Pesty Frigyes gyűjtőmunkájának eredményeként nyomtatott formában már 1896 óta ismeretes, a szakmunkákban — leszámítva a hivatkozott okmánytárakat és Engel Pál archontológiai összeállítását — egyáltalán nem olvashatunk. Megállapításunk szemléltetése céljából tekintsük át a legfontosabb, e vonatkozásban számba jöhető munkákat.

A középkori Temes megye főispánjainak összegyűjtésére Pesty Frigyes tette az első jelentős kísérletet. 1863-ban publikált tanulmányában a temesvári pasákról és tartományfőnökökről is értekezett, de az alispánokkal nem foglalkozott. Ebből fakadóan Bach-i Vince fia Boldizsár temesi alispánnal kapcsolatos adat Pesty eme rendkívül fontos tanulmányában nem található.¹⁵ Csánki Dezső történeti földrajzi összeállításának 1894-ben megjelent második kötetében Temes megye birtokosai között nem említi Boldizsár családját, s maga Boldizsár sem szerepel a mű Temes

¹⁴ Temes: 492—495. Zsigmond 1415. január 13-án Konstanzban kelt oklevelét Csáky Miklós erdélyi vajda ugyanezen év szeptember 25-én átírta. Vö. Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 109 (1975) 9. 23. számú jegyzet.

¹⁵ Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. Magyar Történelmi Tár. XII. 1863. 159—267.

megyét bemutató részében. Az utóbbi vonatkozásban magyarázattal szolgál Csánki eljárása, hiszen ő munkájában csak az egyes megyék főispánjait sorolja fel, a vicecomesekkel külön nem foglalkozik.¹⁶ Wertner Mór világi jellegű archontológiai adattárában — bár ő a különböző országos és megyei méltóságviselők között a vicecomesekre is tekintettel volt — úgyszintén hiába keressük Boldizsár temesi alispán nevét, mivel Wertner kimondotta a 14. század tisztségviselőit kívánta összegyűjteni. Ennek megfelelően nála Gerebencsi László fia János az utolsó temesi alispán, akit egy 1400. december 7-én kelt oklevél említ.¹⁷ Szentkláray Jenő apátkanonok, aki Temesvár története mellett Temes megye történetét is feldolgozta, munkájában szintén kitér az alispánokra. A megyei tisztkarról készített összeállítás a középkori állapotokról is megemlékezik, ám ebben sem lelhető fel Boldizsár neve. Igaz, Szentkláray listái meglehetősen hiányosak, hiszen az 1427-ben említett Zsadányi Tamás után az 1522. évből hozza a következő alispánt, Macedóniai Miklóst.¹⁸ Hiába keressük Boldizsár nevét a 19. századi helytörténetírás egyik legkiválóbb alakjának, Milleker Bódognak (Felix Millekernek) a Délmagyarország középkori földrajzi viszonyairól írott könyvében is.¹⁹ Igaz, a hivatkozott munkában Milleker nem tekintette feladatának, hogy a tárgyalt megyék, azaz Torontál, Keve, Krassó és Temes vonatkozásában összeállítsa a tisztségviselők listáját, de — a dolog természetéből adódóan — a különböző helységekről általa összegyűjtött anyagban ispánokra, alispánokra valamint szolgabírákra vonatkozó adatokra is akadhatunk. Külön említést érdemel, hogy ebben a műben rendkívül fontos információ található Boldizsár lehetséges származási helyét illetően. Ezt ugyanis nem feltétlen a középkori Magyarország egyik megyéjének is nevet adó, a Duna-Tisza köze déli részén fekvő Bács mezővárosában kell látnunk, amire első pillanatban gondolnánk. Milleker kutatása ugyanis fényt vet arra, hogy létezett egy Bács — az ő olvasatában —

¹⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. 1894. 1—92.

¹⁷ Wertner Mór: Adalékok a 14. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár. 1907. 167—169.

¹⁸ Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. 390—392. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár. É.n. Budapest.

¹⁹ Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. 1913. Temesvár. A Temes megyével foglalkozó rész a 148—269. oldalakon található. Milleker Bódog életére és munkásságára I. A. Scherer: Felix Milleker (1852—1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des städtischen Museums zu Werschetz (Banat). München 1983.

Bácsi nevű település a középkori Temes megyében.²⁰ Ennek a településnek a neve 1330-ban *Bachy*, 1337-ben *Bathy*, 1341-ben pedig *Bach*, illetve *Baach* alakban tűnik fel az oklevelekben.²¹ A csanádi káptalan 1341. április 19-én kelt kiadványából az is kiderül, hogy a szóban forgó településről való, az oklevében név szerint is említett Miklós (Nicolaus dictus de Bach) az akkori temesi ispán és várnagy, Nagyfalusi Csóka familiárisa volt (...famulus magistri Thowka comitis et castellani Tymisiensis).²² Az íráskép feltűnő hasonlósága alapján biztosra vehető, hogy a vizsgált 14. és 15. századi oklevelekben szereplő elnevezések egy és ugyanazon településre vonatkoznak. Ez a település pedig Temes megyében feküdt és Bácsnak vagy Bácsinak nevezték. Boldizsár alispánnak a Temes megyei Bácsról (Bácziról) való származását megerősíti az a tény, hogy az ugyancsak innen való Miklós Nagyfalusi Csóka temesi ispán szolgálatában bukkan fel.

Miként fentebb említettük, Bácsi Vince fia Boldizsár temesi alispán tevékenységéről ez ideig összesen hat oklevelet sikerült fellelnünk. Ezek az általunk részletesen tárgyalt 1432. április 4-én kiállított oklevél kivételével kiadatlanok. Ebből fakadóan úgy véljük, nem lenne haszon nélküli ezeknek az okmányoknak a jelen tanulmányban való közzététele. Ezzel egyben felhívhatjuk a figyelmet Fekete Nagy Antal egy torzóban maradt, rendkívül fontos munkájára is. Fekete Nagy Antal ugyanis tervbe vette, hogy Ortvyay Tivadar ezirányú tevékenységének folytatásaként összegyűjti és kiadja a Temesi Bánságra vonatkozó középkori okleveleket. Vállalkozását, amelyet *A Temesi Bánság Oklevéltára 1093–1590* címmel illetett, két kötetre tervezte. Az első kötet az 1093 és 1400 közötti periódusból, míg a második az 1401 és 1590 közé eső időszakból megőrződött okleveleket ölelte volna fel. Befejezetlen, kéziratban maradt munkáját, amely jelenlegi formájában 1544 oldalon 793 oklevelet tartalmaz, a Magyar Országos Levéltár őrzi. A kéziratban a már korábban kiadott oklevelekről regeszta, míg a kiadatlanokról — az esetek többségében — teljes terjedelmű olvasat található. Az alábbiakban Boldizsár temesi alispán 1430. szeptember 18/19. és 1432. szeptember 2. között kiadott okleveleinek Fekete Nagy Antal általi olvasatát közöljük.

²⁰ Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. i. m. 157–58. Milleker felhívja a figyelmet arra, hogy Csánki „Báti”-nak olvassa ezt a helynevet.

²¹ Temes: 42., 45., 64., 70. Vö. Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. i. m. 157.

²² Temes: 64. Az oklevélben név szerint szereplő temesi ispánt, *Thowka*-t Engel Pál Nagyfalusi Csókéval azonosította. Vö. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. i. m. 138.

1.

1430. szeptember 19. Temesvár.

Bácsi Vince fia Boldizsár Temes vármegye alispánja és a szolgabírák előtt Oszlári Majos fia Péter vallja, hogy Oszlári János fia Majos őt oszlári házából kikergette. Eredeti, hátlapján egy nagyobb és két kisebb gyűrűspecstét nyomaival. Országos Levéltár. Múzeumi levéltár. Törzsanyag.

Nos Balthasar filius Vincenti de Bach vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis memorie commendamus, quod Petrus filius Mayos de Ozlar in nostri personaliter constitutus presentia extitit confessus in hunc modum, quod ipsum Mayos fili(!) Iohannis de eadem de domo sua in dicta Ozlar habita de possessione sua expellisset et exposuisset. Datum in Themeswar feria 3^a proxima post festum Exaltationis sancte crucis, anno Domini MCCCC^{mo} tricesimo.

* * *

2.

1431. augusztus 21. Temesvár.

Bácsi Vince fia Boldizsár Temes vármegye alispánja és a szolgabírák előtt Dobozi Dan fia György egy évre ügyvédekett vall. Eredeti, szakadozott és hiányos állapotban, hátlapján három gyűrűs zárópecstét nyomaival. Országos Levéltár. Múzeumi levéltár. Törzsanyag.

Nos Balthasar filius Vincentii de Baach vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis memorie commendamus, quod Georgius filius Dan de Dobaz coram nobis personaliter constitutus in omnibus causis ipsorum(!) et eorum articulis tam per ipsum contra alios, quam per alios quospiam contra ipsum in quibuslibet terminis coram nobis a data presentium per anni circulum motis vel movendis item Ladislaum filium Him de Remethe, Thomam de Chechteleke, Johannem Nagzakalo dictum, alterum Johannem de Kereskez, Mathiam de Jara, Jacobum parvum, Clementem de Nemety, Barnabam de Hathias, Jacobum magnum de Zigeth, Ladislaum de Sama fecit, constituit et ordinavit suos v[eros et legit]imos procuratores ratum et firmum se promittendo habitum, quidquid per predictos suos procuratores simul [vel divisim] exhibitorem seu exhibitores presentium actum, factum et legitime procuratum fuerit in causis universis suis. Datum in Themeswar, feria

tertia proxima post festum beati Stephani regis, [anno Domini mille]simo quadringentesimo tricesimo primo.

* * *

3.

1431. augusztus 21. Temesvár.

Bácsi Vince fia Boldizsár Temes vármegye alispánja és a szolgabírák előtt Dobozi Dan fia György az olaszországi hadjáratból leendő visszatértéig összes birtokait Remetei Himffy Lászlóra bízta.

Eredeti, hátlapján három gyűrűspecst nyomaival. Országos Levéltár. Kállay család levéltára. Saec. 1400. Reg. 2. Fasc. 1. N. 101.

Nos Balthasar filius Vincenti de Baach vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis memorie commendamus, quod Georgius filius Dan de Dobaz nostram veniens in presentiam dixit et confessus est eo modo, quod universas possessiones et bona sua ipsum iure concernentes pro tuitione et custodia Ladislao filio Hem de Remethe dedit et assignavit, donec quousque de Italya presentis exercitus domum ire poterit. Datum in Themeswar, feria tertia proxima post festum beati Stephani regis, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo primo.

* * *

4.

1431. október 16. Temesvár.

Bácsi Vince fia Boldizsár Temes vármegye alispánja és a szolgabírák Ujfalui Cseh Péter megyei kiköldött jelentése alapján bizonyítják, hogy Remetei István fia Imre jobbágya, Bató méheinek nyomát Nagysásdig követte, de a méheket nem tudta megkapni és Bató hetedmagával megesküdt, hogy a méhek 40 forintot érnek.

Eredeti, hátlapján két gyűrűspecst nyomaival. Országos Levéltár. Kállay család levéltára. Saec. 1400. Reg. 2. Fasc. 5. N. 676.

Nos Balthasar filius Vincentii de Baach vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis memorie commendamus, quod Petrus Chech de Vifalu testimonio sigilli nostri nostram veniens in presentiam dixit, quod ipse presente Bathow joba-

gione Emerici filii Stephani de Remethe vestigium quorundam sex apium ad possessionem Nagsasd secutus fuisset et legitimis diebus extradari expectasset, quod minime extradari potuisset, tunc predictus Bathow super dictum vestigium ad quadraginta florenorum novorum septimo se iurasset. Datum in Themesuar, feria tertia proxima ante festum beati Luce evangeliste anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo primo.

* * *

5.

1432. szeptember 2.

Bácsi Boldizsár Temes vármegye alispánja és a szolgabírák előtt Csécsteleki Bertalan vallja, hogy Miklós komjáti kenéz zálogot vett István fia Imre fiain, Imre özvegye szintén zálogot vett és megegyeztek, hogy a zálogot kölcsönösen kicserélik, de csak az özvegy adta vissza a zálogot, a kenéz nem.

Eredeti, hátlapján két gyűrűspecst nyomaival. Országos Levéltár. Kállay család levéltára. Saec. 1400. Reg. 3. Fasc. 1. N. 16.

Nos Balthasar de Baach vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis memorie commendamus, quod Bartholomeus de Chechteleke nostram veniens in presentiam testimonio sigilli nostri et dixit, quod ipso presente Nicolaus kenezius de Komiath super filiorum quondam Emerici filii Stephanii vadium recepisset, tunc nobilis domina relicta dicti Emerici econverso super ipsum Nicolaum kenezium similiter vadium recipere fecisset, nichilominus ambe partes reddere et restituere assumpsissent, dicta domina restituisset et dictus Nicolaus kenezius minime reddere et restituere curasset et de presenti servaret dictum vadium. Datum in Themeswar, feria tertia proxima post festum beati Augustini episcopi, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo secundo.

A 110. krónikafejezet szerkezetének kérdéséhez

Salamon király unkatestvéreivel, Gézával és Lászlóval folytatott harcának krónikabeli történetével sokat foglalkozott a kutatás. Jóformán minden mondatát többszörös elemzés alá vette. Az egész történet mellett az egyes eseményeket is gondos vizsgálat tárgyává tették az azokkal foglalkozó tudósok.

A krónikakutatás sokáig mégsem vette észre, hogy ebben a szövegrészben hol (egy) herceg, hol hercegek (többesszámban) szerepelnek.¹ Erre a közelmúltban először Kristó Gyula lett figyelmes. Ő egy korai tanulmányában megállapította, hogy a 101. és 118. fejezet bizonyos passzusai „egyetlen duxról beszél”-nek, illetve „egyetlen duxot” tartalmaznak. Ezekben „egyedül Géza a herceg”.² Ezt a megállapítását Kristó később, a XI. századi hercegség történetében lényegesen kibővítette. Ebben a művében így fogalmazott: „a krónika egyes passzusai a 97-102., a 104-105., a 107-108., a 112-113., a 114-118. fejezetekben Salamon uralkodása kapcsán csak a rexről és egyetlen duxról (Géza) tesznek említést, nem tartják számon László cselekedeteit és nem titulálják őt duxnak. Ezzel szemben a krónika más szövegegyeségei a 102-103., a 105-106., a 109., a 111-112., a 119-124. fejezetekben Lászlót is duxnak tekintik”.³ Ehhez egyenlőre csak annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy Kristó nem említi külön a törzsszöveg 98. fejezetét, melyben szintén hercegek szerepelnek.⁴

A következőkben, — figyelembe véve természetesen más, elsősorban tartalmi szempontokat is — Kristó Gyulának ebből a megállapításából kiindulva megkísérel-

¹ Mályusz E., A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. in: Magyar Könyvszemle 83 (1967) 1–11.

² Kristó Gy., XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. in.: Kristó Gy., Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 344.

³ Kristó Gy., A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 62–63.

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Ed. E. Szentpétery, Bp. 1937. (a továbbiakban SRH.) 363.

jük azon az alapon, hogy a „dux” szó egyes-, vagy többesszámban szerepel, szétválasztani az egyes szövegrészeket, illetve megállapítani a betoldásokat. Ezek egymáshoz való időbeli viszonyát csak ezután kísérhetjük meg meghatározni. A legkövetkezetesebb ebből a szempontból a Képes Krónika interpolációinak szövege. Ez mindig csupán egy herceget (=Géza) említ. Az interpolációk szövegében Lászlót ezzel szemben sohasem címezik duxnak, azaz hercegnek! Még azután sem, hogy közlik, miszerint Géza, koronázása után a dukátust—hercegséget Lászlónak adta.⁵

Csupán a 110. fejezet címe említ hercegeket, így többesszámban. Ez eredetiben így hangzik: „Discordia regis, et ducum”,⁶ azonban a fejezetcímek külön elbírálásban részesítendők. Ezek szerint az interpolációk egyedüli hercege (dux) a Salamon-történet szövegében, unokatestvére, László bátyja; Géza. Ez értelemszerűen teljesen bizonyos azokon a helyeken is az interpolációk szövegében, ahol Gézát nem említik nevén. Emellett bizonyít egyébként az a körülmény is, hogy az interpolációkban Lászlót helyenként mint a herceg fivérét (fratrem ducis) említik.⁷

Bonyolultabb ebből a szempontból a helyzet a krónika törzsszövegének — jelen vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyának — esetében. A Képes Krónika interpolációival homlokegyenes ellentétben a krónika törzsszövegének 98., 102., 106., 109., 111., 112., 119., 120., 122. és 123. fejezete, továbbá — mint azt láttuk — a 110. fejezet címe hercegekről beszél — többesszámban.⁸ A 105., 121. és 122. fejezet pedig Lászlót is kifejezetten hercegnek címezi.⁹ Ebből a szempontból a legérdekesebb kétségkívül a 110. fejezet tanúsága. Ennek szövege herceget (=Géza) említ, egyesszámban.

A Képes Krónika családjához tartozó kódexek többségének fejezetcímében viszont hercegekről van szó. Így hangzik a Budai krónika családjához tartozó Acephalus- és Római-kódex, valamint magának a nyomtatott Budai Krónikának ez a fejezetcíme is. A Dubniczi Krónikában viszont hiányzik ez a fejezetcím. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy az ugyancsak ehhez a családhoz tartozó Sambucus-kódexben a „De discordia regis Salamonis et ducum” fejezetcímhez „Gehice” van hozzátoldva. A többesszámban álló hercegi címhez tehát Géza neve lett hozzáfűzve.¹⁰ A Thuróczy-krónika fejezetcímében viszont Gézáé mellett László neve is

⁵ SRH. I., 363—364., 372., 374., 375., 378—379., 380—385., 387. és 401.

⁶ SRH. I., 376.

⁷ SRH. I., 379., 381., 382., 385.

⁸ SRH. I., 363., 366—367., 372., 374., 376., 377., 378., 386., 388., 391. és 394.

⁹ SRH. I., 371. és 390—391.

¹⁰ SRH. I., 376. A kiadó, Domanovszky Sándor ennek nem adta magyarázatát.

szerepel. A Képes Krónika családjának e kódexében ez a mondat így hangzik: „De discordia regis Salomonis et ducum Geyse et Ladislai”.¹¹ Itt tehát nyilvánvalóan többszörös be- és hozzátoldásról van szó.

A fejezetcímek a Krónikában kétségkívül utólagos betoldások. Ez megállapítható abból a körülményből, hogy egyes kódexekből egyes fejezetcímek hiányoznak, vagy értelmileg nem felelnek meg az azokat követő szövegnek. A 110. krónikafejezet címe például — mint láttuk — hiányzik a Dubniczi Krónikából. A többi kódex esetében, ezt a címet illetően két magyarázat lehetséges. A cím betoldója vagy nem vette észre, hogy a címet követő fejezet szövegében a herceg egyes számban szerepel, vagy a címet — tágabb értelemben véve alkalmazva — az egész következő részre, amelyben valóban hercegekről van szó, vonatkoztatta. Utána azonban a Sambucus-kódex szerkesztője, vagy másolója észrevette a cím- és a fejezet szövegében szereplő hercegi címet viselő személyek száma közti ellentmondást és ezt úgy vélte föloldani, hogy a „ducum”-hoz, a hercegi cím többszámú genitívusához „Gehice” alakban Géza nevét fűzte.¹² Hogy itt utólagos betoldásról van szó, egész bizonyossá teszi az a körülmény, mely szerint Géza neve ilyen alakban egyáltalán nem szerepel a Krónikában.

Szövegkritikai megfontolásokon kívül lehetett azonban a „Gehice” címhez történő hozzátoldásának egyéb oka is. Thuróczy János észrevete a címben fennforgó ellentmondást és Géza nevéhez hozzátoldta Lászlóét is. Thuróczy krónikájában a 110. fejezet címe latin eredetiben így hangzik: „De discordia regis Salomonis et ducum Geyse et Ladislai”. Thuróczy figyelme azonban nem terjedt ki a fejezet tartalma és címe közötti ellentétre, — vagy, úgy vélve, hogy ilyen nem is forog fenn — annak szövegén nem változtatott, hanem híven átmásolva a Képes Krónika textusát, meghagyta benne az egyetlen herceget — Gézát.¹³

¹¹ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum I.* (Textus). Ed. E. Galántai et J. Kristó. Bp. 1985. (a továbbiakban Galántai—Kristó) 102.

¹² SRH. I., 376.

¹³ Galántai—Kristó 102—103.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Hogyan hívták Árpád dédunokáját*

Több okom is volt arra, hogy lehetőséget kérjek erre a felolvasó ülésre. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében nemrég egy nagyon megtisztelő és alapos vita folyt a magyar nyelv török jövevényszavairól készülő munkámról. A leghatározottabb vélemény azzal kapcsolatban hangzott el, hogy jó lenne, ha ez a munka a korai magyarság török eredetű tulajdonneveivel is foglalkozna. Amikor elhárítottam azt, hogy ezeket vegyük be az etimológiai szótárba csak gyakorlati érveket hoztam fel, s természetesen elismertem, hogy az igény teljesen jogos. Mai előadásom példát kíván mutatni arra, hogy egyfelől milyen elavultak az eddigi magyarázatok, másfelől, hogy a turkológia és tágabban az orientalisztika fejlődése az utóbbi évtizedekben milyen új megoldásokat tesz lehetővé. A második okom, hogy lehetőséget kértem erre az előadásra az volt, hogy egy igen lényeges tudományos kérdés meggyőződéseim szerint a mai napig nem került közelebb a megoldáshoz. Milyen nyelveket beszéltek a honfoglalás idején a Kárpát-medencében? Érthető, hogy közelítve a millectenáriumhoz ez a kérdés talán még aktuálisabb. Végül úgy gondoltam, hogy az Akadémia átalakulásának görcsei közepette talán még fokozottabb az igény arra, hogy kifejezetten tudományos kérdésekkel foglalkozzunk.

Árpád dédunokái közül az, akinek a nevével ma foglalkozni szeretnénk kulcsfigurája a korai magyar történelemnek. Bulcsúval együtt látogattak a bizánci udvarba 948 körül, s a császár, Bíborbanszületett Konstantin, információi jelentős részét tőle kapta. A császár nevezetes művében φίλος-nak nevezi, vagyis a kitüntetett 'barát' címmel említi. A fejedelmi személy neve csak egyszer fordul elő a szövegben mégpedig Τερματζούς alakban.

* A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának együttes felolvasó ülésén 1994. november 21-én elhangzott előadás változatlan szövege.

Karácsonyi János 1907-ben azt írta, hogy ez a személynév *Tormás* alakban előfordul Árpád-kori helyneveinkben. Ez a nézet a mai napig általános a magyar szakirodalomban. Karácsonyi javaslatának elfogadását Németh Gyula és Gyóni Mátyás tekintélye garantálta, s a mai napig elfogadottnak tekinthető. Elegendő, ha itt Ligeti 1986-ban¹ kiadott, Németh Gyula 1991-ben² megjelent posthumus munkájára, Györffy György, Kristó Gyula vagy Engel Pál az utóbbi években megjelent munkáira utalok. A földrajzi nevekkkel való egyeztetés körül volt egy kisebb, de figyelemreméltó vita, mindenekelőtt az Anonymusnál is előforduló *Turmas* patak-név kapcsán, s ennek során néhány olyan helynév is szóba került, amelyek az itt előadandó új magyarázathoz tartoznak, lényegében azonban kétely alig merült fel. Hacsak azt nem említjük, hogy *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában*, a TESz-ben a török eredetű *torma* szavunknál nem szerepel a *Tormás* személynév, holott *árpa* szavunknál szerepel az *Árpád* személynév. Ennek oka azonban az lehetett, hogy a TESz elfogadta Németh Gyula magyarázatát, aki nem a növény-névből magyarázta a személynévet.

Németh Gyula magyarázata azonban elfogadhatatlan. Németh 1930-ban megjelent *A honfoglaló magyarság kialakulása* című alapvető munkájában Katanov névjegyzékére hivatkozik, amelyben előfordul egy *Tarba Kindzsi* nevű szagáj hős, valamint Radloff szöveggyűjteményének indexére, ahol egy *Kök Tarba* nevű személynévet találunk. Ezeket Németh összeköti az orhoni türk feliratokban előforduló *Kāngü Tarban/Tarman* földrajzi névvel, amely Németh szerint „megmagyarázza, hogy a magyarban miért van a török *b* helyén *m*.” Németh munkájának 1991-es kiadásában van egy betoldás, mely szerint a magyar név alapjául szolgáló török *tarba*, *tarma* szó ‘varázsló’ jelentésben megvan a törökben, s ezt igazolandó Radloff szótárára hivatkozik. Radloffnál valóban van *tarba* illetve *tarma* szó. Ennek ugyan ‘die Verhexung, Hexerei’ a jelentése, de a teleútban előfordul a *tarmači* ‘der Zauberer, die Hexe, der Wahrsager’ jelentésű szó is. Németh nyilván ez utóbbira gondolt.

Sajnos Németh magyarázata nem fogadható el. A szibériai török szavak közvetlenül mongol eredetűek. Anélkül, hogy a részletekre most itt kitérnék, elegendő annyit megemlíteni, hogy az idézett török szavak a mongol *tarim*, *tarni* ‘magic spells, charms, mantra’, *tarniči* ‘magician, exorcist’ jelentésű szavakra mennek

¹ Ligeti L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.

² Németh Gy., (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*², Budapest, 119–126.

vissza, a mongol alapszó pedig a szanszkrit *dhāraṇī* egyébként török közvetítésű átvétele. Az orhoni türk feliratokban előforduló *Tarban*, illetve *Tarman* helynevek pedig ugyanarra a török igére visszamenő főnevek, mint a *Tarim* medence neve. Ezen földrajzi nevekben előforduló névszók alapigéje 'elágazik (folyóvizekről), szétfolyik'jelentésű. A képzett szavak az ótörök vízrajzi terminológia érdekes elemei, de hercegünk nevéhez semmi közük.

A név eredetéhez akkor kerülhetünk közelebb, ha alaposabban megvizsgáljuk, milyen magyar alakot adhatott vissza a görög átírás. Az eddigi magyarázatok abból indultak ki, hogy a szó valójában egy **Tarmacsu* alakot képvisel, ahol az első szótag epszilonja egy magyar *e* hangot ad vissza, amely elhasonulás eredményeképpen jött létre. Valójában azonban a név olvasata *Termecsü* lehet. A második alfa *e* olvasata nem áll magában. Az alfa *e* olvasatát találjuk a *Keszi* és *Kér* törzsnévben, a *Jenő Jenah* alakjának második szótagjában, az *Etelküzü* első szótagjában, s a sort folytatni lehetne, de elegendő további példákért Gyóni 1943-ban³ megjelent munkájára utalni.

Előre bocsájtván kutatásaim végeredményét: Úgy gondolom, hogy a személynév összefügg 'csarnok, palota' jelentésű *terem* szavunkkal, a szóvég magyar képző, de nem kicsinyítő, hanem az ellátottságot kifejező. *Termecsü* tehát 'termes' 'palotás'. Egy tisztsegnévből keletkezett személynévről van szó.

Mivel itt egy igen korai, a 10. század első feléből származó s később eltűnt címmel van dolgunk, alaposan meg kell vizsgálnunk *terem* szavunk eredetét, történetét, tárgyi háttérét. A szó eredete körül vita volt, amelyet röviden a következőkben foglalhatok össze: A TESz szerint a szó szláv eredetű, de a szláv szó eredete problematikus. Kniezsa⁴ szerint a magyar szó szláv eredete addig nem dönthető el, amíg nem tisztázott a szláv szó eredete. Úgy látja azonban, hogy a *terem* szó a *palota* szóval együtt került a magyar nyelvbe. Ligeti 1967-ben⁵ a magyar szó szláv eredete mellett foglalt állást, a szláv szót pedig török eredetűnek tartotta. A magyar nyelv török kapcsolatairól írott 1986-os könyvében Ligeti⁶ bővítette érvelését. Mint ismeretes, a magyar *terem* szónak középkori nyelvünkben van 'anya-

³ Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar Görög Tanulmányok 24. sz. Bp. 1943.

⁴ Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2. Bp.

⁵ Ligeti L. (1967), Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz (*bélyeg; terem, bér*). Magyar Nyelv 63, 427–441.

⁶ Ligeti L. (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest.

méh' jelentése is, minden esetben Szűz Mária méhére vonatkoztatva. Ez az utóbbi Ligeti szerint külön átvétel a kunból, s ettől független a 'csarnok' jelentésű szó, amely korábbi, a szlávból való. Végső fokon a szláv szó ugyanarra a török szóra megy vissza, mint a kun.

A *terem* szó egy igen érdekes eurázsiai kultúrszó, amelynek története fontos a magyar szó eredete és jelentése szempontjából is. Itt most csak nagyon vázlatosan tudom összefoglalni egy hosszabb tanulmány végeredményét.

A szó megvan az arabban طارمة *tārima* alakban 'kiosk, booth, cabin, stall' jelentéssel. Az arab szó perzsa eredetű. A perzsa szó تارم *tārām* illetve تارمی *tārāmi* alakban fordul elő jelentése 'kert kerítése, rács, ég, az ég kupolája, fából készült kupola'. A perzsában megvan az arabból visszakölcsönzött forma is طارم *tāram* alakban, jelentése 'a wooden building with a circular form and with an arched roof, a dome, a roof, a palisade to exclude people from a garden', *tarami akhzar* 'the sky' (az 'ég', tkp. „a zöld/kék kupola”). A perzsából való az oszmántörök *tarim*, *tarem* 'a roof, a dome, a cupola, a pailing, railing, a timber shed or building' valamint a tarīmī *akhsar* 'sky' kifejezés.

A perzsa szó mint erre már Doerfer⁷ rámutatott, török eredetű. A török szó alakja általában *terme* vagy *terem*, illetve ennek szabályos megfelelői. Két alapjelentésben fordul elő, s ezek elterjedése nem azonos. Az egyik jelentése 'jurta, sátor', méghozzá nomádok kupolaformájú sátra, amelynek a teteje fából készült kupolaalakú építmény. Ezt találjuk meg a kazáni tatárban, a baskírban, szibériai tümetben, a kumükben. A nogajban a szó jelző: *terme üy* 'kibitka, nemezsátor'. A másik jelentése a 'sátor fából készült rácsos oldalfala' illetve ennek az oldalfalnak a borítója. Ezt találjuk meg a khoraszáni türkménben, a törökországi törökben, a neoujgurban, a hakaszban, a tuvaiban, a szagájban.

Egy hasonló alakú szó van a csuvasban is *tërme* alakban, jelentése 'börtön', ez azonban az orosz *tjurma* átvétele, amelyet helytelenül kapcsolták az előbb tárgyalt török szóhoz.

Már a 'kupola alakú sátor' jelentésű *terem* elterjedése is jól mutatja, hogy egy régi kipszak szóval van dolgunk. A szót valóban megtaláljuk a Codex Cumanicusban, ahol korábban tévesen fordították, s ezt Ligeti helyesbítette. Itt egy Szűz Máriához szóló fohászbán fordul elő, *terma*, alakban, vagyis egy alfával a második szótagban. Olvasata *terme* és Szűz Mária méhét jelöli, amely a Megváltót hordoz-

⁷ Doerfer, G. (1967), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III, Wiesbaden.

ta. Itt a kun szó a latin *tabernacula* fordítása, s ezt tartotta Ligeti⁸ a hasonló jelentésű magyar *terem* közvetlen eredetének. Az esetleges közvetlen másodszeri átvétel kérdését most félre tenném, mert az Árpád-házi herceg nevéhez nincs közvetlen köze.

A kunokat térítő olasz szerzetesek tehát egy 'sátor' jelentésű szót használtak fel a szent szöveg fordításához. A kun sátor részeit a Codex Cumanicusból össze lehet állítani. Ebből kiderül, hogy a kun sátornak is rácsos fala (*keregi*), kupolaalakú tetőn vágott füstluka volt (*tüñlük*) és nemezzel vagy más anyaggal borított ajtón (*ešik*) lehetett a sátorba bejutni. A Codex Cumanicus megírását Györffy, Ligeti és Drimba kutatásai alapján a 14. század közepére tehetjük. A díszes kun palotasátor nem sokban különbözhetett attól, amelyet, mintegy ötven évvel később 1404-ben, Clavijo Tamerlán sátraként részletesen leírt.

Mielőtt a kun szó eredetének vizsgálatára térnék át meg kell említeni, hogy a szó előfordul a mongolban is. Erre már Ligeti felhívta a figyelmet, jelezvén, hogy a 13. századi Mongolok Titkos Történetében már megtalálható szavunk. Ezt csak annyiban kell pontosítani, hogy az ott előforduló *terme* 'jurta, sátor' illetve *altan terme* 'arany sátor, arany jurta' sohasem jelöli mongol ember sátrát. Három alkalommal a török eredetű kereitek uralkodójának Ong kánnak, három alkalommal a tangut uralkodónak, Asa Gambunak a sátrát nevezik így.

A szó korábbi mongol emlékekben is megtalálható. Az ómongol nyelvet beszélő és Kelet-Ázsiában az 5. században felbukkanó, majd 907-ben nagy birodalmat alapító kitajok, akikről Sinor Dénes tagtársunk nemrégiben tartott egy előadást itt az Akadémián, szintén ismerték a szót.⁹ Sőt a szóból képzett *därämätü* szó, képzése szerint szintén „termes” jelentésben, kifejezetten udvari címet jelöl, amelynek viselője a kitaj udvar fontos funkciót betöltő, a hagyományos, tehát nem kínai, rítusokat felügyelő főtisztviselője volt.

A mongol szó nemcsak a Mongolok Titkos Történetében van meg, hanem más közép-mongol emlékekben is, így például a Ligeti által kiadott isztambuli szójegyzékben. Itt jelentése 'fekete sátor', tehát a nem jurta típusú sátor, a 'sátortető's' sátor. A mai mongol nyelvjárásokban a szó szinte mindenütt előfordul és 'a sátor rácsos fala' és 'a sátorfalat borító, takaró anyaga, finom tibeti szövet' jelentései vannak. Ez utóbbi jelentés megvan a tibetiben is. Itt *ther-ma* alakokat találunk.

⁸ Ligeti L. (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban, Budapest.

⁹ Sinor D., A kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van, Keletkutatás 1994 tavasz, 3–14.

Egyes mongol nyelvjárásokat beszélők a *terme*-t a sátorborító szövetet kifejezetten tibeti szövetnek tartják. A 'sátor rácsos fala' jelentést azután visszakölcsönözte néhány az előbbieken már említett török nyelv illetve nyelvjárás.

A tibeti tehát a mongolból, a kitaj illetve a mongol meg a törökből magyaráztható. Helyenként a sátor kupolaalakú teteje, másutt rácsos oldalfala, vagy annak borítója volt az a speciális rész, amelynek megnevezésévé válva más népek, perzsák, mongolok átvették a szót.

A török szóra visszatérve még megoldatlan a török szó kronológiája, hiszen egyelőre a 14. század közepén összeállított Codex Cumanicusnál nincs régebbi közvetlen adatunk. A kitaj és a mongol adatok azonban arra utalnak, hogy a szó keleti elterjedése legkésőbb a 10. századra, vagy annál korábbra tehető.

A jurta alakú sátor meglete rekonstruálható a csuvasoknál, bár a *terem* szó nem került eddig elő. Láttuk, hogy egy hasonló alakú szót tévesen azonosítottak az itt tárgyalt szóval. A ma faházakban élő csuvasok eredeti lakóépületét mégis rekonstruálni tudjuk. Ugyanis a jurta egy speciális részének a kupolaalakú tető füsteresztő lyukának török neve megvan a csuvasban *těň* formában. Ibn Fadlán pedig részletesen beszámol a volgai bolgár jurtáról 921–22-ben. Ismerték a jurtát a kazárok is. Ibn Haukal és Istahri leírják a kazár kagán arany jurtáját (emlékezzünk az MTT-re, ahol szintén arany *terme* fordul elő).

Az örmény forrásokban egy kazár személy neve mint *Tarmač* fordul elő. Ezt már Gyóni 1938-ban¹⁰ egyeztette Árpád-házi hercegünk nevével, s nyomában Czeglédy¹¹ és Golden¹² is tárgyalta. Golden szerint ez az örmény forrásban előforduló kazár név az egyébként bizonytalan eredetű török *tilmač* 'tolmács' szóra megy vissza, amit nehéz elfogadni. Bár a szó körül vannak filológiai problémák, inkább arra hajlok, hogy itt egy kazár *termeči* nem is szabálytalan örmény átírásával van dolgunk, vagyis ugyanúgy a *terem* szóból képzett tisztségnévről, amint a kitajban ahol, mint láttuk *därämätü*-t találtunk. A kazároknál, a kipszakokat a kelet-európai steppén megelődző török népnél tehát a jurta-sátrat biztosan, a *terem* szót csak valószínűleg tudjuk kimutatni.

Az arab, perzsa, török, mongol és tibeti adatok viszonyának tisztázása után annyit mondhatunk, hogy a szó a törökben a 9. századtól következtethető ki és

¹⁰ Gyóni M., Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok, Magyar Nyelv (34) 1938, 86–96, 159–68.

¹¹ Czeglédy, K. (1962), ΤΕΡΜΑΤΖΟΓΕ, Acta Antiqua Hung. 10, 79–84.

¹² Golden, P.B. (1980), Khazar studies I–II, Budapest.

jelentése a kupolaalkaú tetővel, rácsos fallal, azt borító nemezzel vagy más anyaggal ellátott, díszes sátor. Csak ezek tisztázása után fordulhatunk a szláv szóhoz. A szó a lengyel és a szorb kivételével minden szláv nyelvben megtalálható. Az óoroszból a 11. századtól tudjuk adatolni *terem* formában. Jelentése 'Kuppel, hohes Haus, Palast, Halle, bedeckte Veranda, Frauengemach', hasonló jelentéseket találunk az ukránban, óegyházi szlávban, bolgárban, szerbben, horvátban. A szlovénban jelentése 'verlängerte Dachtrufe'. A forrásokban általában kupolával fedett csarnokra, és állandó épületre való utalást találunk, de például Ibn Fadlán 922-ben leírja, hogy a volgai bolgárokat meglátogató szlávoknak sátraik is vannak, s Amin Razi, Rusz temetkezési szokásainak leírásakor megemlíti a kupolaalakú faépületeket, amelyeket különféle szövetekkel takartak le.

A szláv szót az eddigi irodalomban két, esetleg össze is függő görög szóval egyeztették.

Az egyik a csak többszámiban használt *τεραμνα*. Ennek a korai görög szónak a jelentése 'ház, lakás'. A másik a latin *trabs* családjához tartozik. Ez az utóbbi szó azonos szócsaládba tartozik mint a német *Dorf* 'falú'. A *trabs* valószínűleg az etruszkon keresztül összefügg a *taberna* 'konyhó, kis ház, stb.' szóval. Vasmer¹³ is bizonytalan a szláv szó görög eredetét illetően. Még határozottabban fogalmaz Kniezsa.¹⁴ Kniezsa szerint a rekonstruálható szláv kiinduló alak **term*. Ez pedig súlyos hangtani okok miatt nem vezethető le közvetlenül a görög szóból. Zajaczkowski¹⁵ szerint a görög szó szláv közvetítéssel került a törökökhöz, Doerfer¹⁶ azonban, nyilvánvalóan hasonló okokból mint Kniezsa, ezt nem fogadja el.

Az összes emlékek, bizonyos művelődéstörténeti megfontolások és az adatok kronológiájának figyelembevételével nem látok komoly indokot annak kizárására, hogy a görög szó török közvetítéssel kerülhetett a szlávokhoz amire egyébként már Drimba¹⁷ is gondolt. A törökség az 5. század óta ott élt a Fekete-tenger északi partján és a Kaukázus előterében, szoros kapcsolatban Bizánccal. Várépítésének kialakításában a bizánciak fontos szerepet játszottak. Kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy az építészet egyéb területein is hatással voltak a törökökre. A görög szó igen régi, már Homérosznál előfordul. A *τεραμνα* alak mellett *τερεμνα* alakot

¹³ Fasmer (Vasmer), M. (1973), *Étimológičeskij slovar' ruskogo jazyka IV*, Moskva.

¹⁴ Kniezsa I., *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2*. Bp.

¹⁵ Zajaczkowski, A. (1949), *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowanskie*, Wroclaw.

¹⁶ Doerfer, G. (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden.

¹⁷ Drimba, V. (1973), *Syntaxe comane*, București—Leiden.

is feljegyeztek, ez Frisk¹⁸ etimológiai szótára szerint másodlagos és asszimiláció eredménye. A *τερραμνα* csak úgy függhet össze a török szóval, hogy melléknévnek fogták fel és elvontak belőle egy *teram* vagy *terem* főnevet, mindkettő *terem* formát adott a törökben. A görög szónak a hangsúlya az első szótagon volt, a második, nem hangsúlyos szótagot a török szabályosan redukálnak érzékelték, s ezért a szó összeeshetett a *ter-* 'összeegyűlik' igéből az *-Xm* képzővel képzett névszóval, amelynek alakja szintén *terem*. Ez a török szó 'gyűlés' jelentésű. A mai törökországi törökben meg is van a szó *derim* alakban és jelentése 'gyűlés'. A *derim evi* azt jelenti, hogy „a house where malcontents meet to concoct plots”, 'hely ahol a gyűlevész népség összejön összeesküvés céljából'. Ezzel párhuzamosan megvan a *derim* 'nemezsátor farácsból készült fala', *derim evi* 'nemez sátor' szó is, vagyis a két homonim szót, a török eredetűt ('gyűlés') és a végső fokon görög eredetűt ('sátor') a mai napig elválasztják. A *terim* 'gyűjtés' megvan például a csagatájban és a kirgizben ahol az aratás után a szántóföldön maradt, tehát még összeegyűjtésre váró kalászt jelenti, s a szántóföldön tallózót, a kalászgyűjtőt *terimči*-nek hívják.

Míndezek alapján úgy látom, hogy a 'jurtasátor, csarnok, palota' jelentésű *terem* szót a török valahol a Dél-Orosz steppén és/vagy a Balkánon vehették át a görögöktől, majd ők továbbították a szlávoknak.

Ezek után egy kérdésre kell még választ adnunk. Hol és melyik nyelvből vette át a magyarság a *terem* szót?

Nem vették eddig figyelembe, hogy a szó kimutatható a honfoglaláskor előtti Dunántúlon, vagyis Pannoniában. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című munkát 871-ben állították össze. A forrás a bajorok és karintiaiak térítéséről számol be, s a mű célja a salzburgi püspökség érdekeinek védelme. A *Conversio* szerint Aldwin salzburgi püspök 866-ban egy sor templomot szentelt fel Pannoniában. Ezek között szerepel: *Ad Termperhc dedicavit ecclesiam in honore sancti Laurentii*. Ugyanez a helynév előfordul más helyesírással egy 860-ra datált okiratban. Az eddigi kutatás, így Sós Ágnes,¹⁹ Bogyay Tamás²⁰ és Hervig Wolfram²¹

¹⁸ Frisk, H. (1969), *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Lief. 20, Heidelberg.

¹⁹ Sós, Á. (1973), *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.

²⁰ Bogyay, Th., von. (1960), *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Südost-Forschungen 19.

²¹ Wolfram, H. (1979), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantainen und Pannonien*, Wien—Köln—Graz.

a helynevet bajornak tartotta. Természetesen a helynév második része német, a *perhc* a 'hegy' jelentésű német *Berg*. Első része azonban azonos a *terem* szóval, még hozzá abban a *term* formában, ahogy azt Kniezsa kikövetkeztette. A helyet többen kísérelték meg azonosítani. Mindenekelőtt a Szent Lőrincnek szentelt templomú falvak között keresték. Ez azonban nem bizonyulhatott jó kiindulási pontnak. Az avarkori templomok teljesen elpusztultak, és csak a legnagyobb helyeken mutatható ki valamelyes folyamatosság. A helységet mégis azonosítani lehet. Baranya megyében egy 1332-re datált okiratban szerepel *Theremheg* vagyis Teremhegy, a korábbi *Termperhc* megfelelője.²² Az újkor hajnalán eltűnt helység a mai *Palotabozsok* környékén volt. Azt egyelőre nem tudom megmondani, hogy a *Palotabozsok* határában a 12. században emelt templom egy régebbi templom helyén épült-e. A *Teremhegy* helynév valójában a hegyen álló csarnokra, palotára utal, vagyis Kastélyhegy, Palotahegy jelentésű. 1354-ben említi egy okmány egy *Nicolao de Theremhegh* nevű személyt.

A Krisztus után 860-ból, illetve 867-ből való adatok azt jelentik, hogy a *terem* szó jelen volt a Kárpát-medencében a 9. század közepén és után. Ebből valószínűsíthető, hogy a magyar nyelvbe a *terem* szó itt a Kárpát-medencében került.

Ha a szláv szó közvetlenül török eredetű, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a *terem* szó számos más török szóval együtt a 7. században az Al-Dunához költöző bolgár törökökkel és a Kárpát-medencében beköltöző onogurokkal került az itt élő szlávokhoz. Jelentése 'kupolaalakú tetővel ellátott díszes sátor, ilyenalakú építmény' lehetett.

A „késő avar” onogurok fokozatosan szlávosodtak el. Ma már egyre több adat támogatja azt a nézetet, hogy a kétnyelvű avar—szláv lakosság megérte a honfoglalást. Számos látszólagosan „rendhagyó” jelenséget török és szláv jövevényszavaink köréből csak akkor tudunk megmagyarázni, ha egy török—szláv kétnyelvűséget feltételezünk természetesen úgy, hogy „egynyelvű” szlávok nagy számban voltak, de egynyelvű törökök már aligha.

Ha az előbb mondottak elfogadhatók, nem is biztos, hogy el kell döntenünk, hogy *terem* szavunk török vagy szláv eredetű. Meg kell mondani, hogy ha nem is teljes világossággal és a ma ismertetett új adatok nélkül, de Ligeti már utalt erre a lehetőségre 1967-ben *Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz* című cikkében. Ebben *bélyeg*, *bér* és éppen *terem* szavainkat tárgyalja, s azokat külön-

²² Györfly Gy. (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest, 353.

böző formában de török eredetű szláv jövevényszavaknak tartja. A korai török—szláv kapcsolatok különféle lehetőségeit említve csak kérdés formájában fogalmaz: „Végül, de nem utolsósorban, számolhatunk-e avar—szláv nyelvi érintkezéssel? Ha igen, maradtak-e ennek nyomai a szláv nyelvekben”. Ma erre a kérdésre határozott igennel felelek.

Mindenesetre ha *terem* szavunkat az éppen elszlávosodó törököktől vettük át, ez egy új kategóriát jelenthet korai jövevényszavaink forrása szempontjából.

Árpádnak a bizánci udvarba látogató dédunokája ezek szerint egy pannoniai török—szláv szóból alakult címből lett személynevet viselt. A *terem* alapszóhoz már magyar képző járult. Érdemes ennél a képzőnél egy pillanatra még megállni. A Bíborbanszületett Konstantin művében a *téta-zéta* írással visszaadott magyar *-cs-* van olyan nevekben is mint a *Falics*, *Almucs*, *Jutocsa*, *Tarkacsu*. Ennek több magyarázata is elképzelhető. A részletek tárgyalására itt most nem térnek ki, annyit azonban megemlítenék, hogy a kérdés török jövevényszavaink segítségével aligha oldható meg. Ide tartozik többek között a Termecsüvel együtt Bizáncba látogató Bulcsu nevének eredete is. És természetesen a *cs* illetve *s* történeti viszonya *Álmos* nevének eredeztetése szempontjából sem közömbös. *Termecsü* nevében a *cs* mindenképpen magyar képző, ugyanis az esetleges még számbavehető török *-či* képzőt hangtani, a szláv *-č* képzőt szláv alaktani okokból ki kell zárunk. A *Termecsü* szóvégi magánhangzója is magyar toldalékhang.

Maga a cím az *-s* foglalkozásneveket képző funkciójára utal, mint amilyen az *asztalos*, *hajós*, *szekeres*. Hogy a *termes*, *teremes* címnek mi volt, ha volt előképe egyelőre csak találgatni lehet. Ha török, akkor egy *teremči* címet kell feltételeznünk, ha szláv, a *dvornik* mintájára pl. *teremnik* is lehetett. Biztos vagyok benne, hogy valamelyik, esetleg mindkettő elő fog bukkani forrásainkban. Középkori névanyagunkban megtalálható a *Teremes*. Kázmér családnévsvótárában 1389-től fél tucat *Teremes* található.

Funkciója a helyi várspánságok udvarának, udvarházának, palotájának felügyelete, talán a fejedelmi udvar felügyelete lehetett. Az adatunkkal nagyjából egykorú, a steppe túlsó oldalán felbukkanó kitaj *därümütü* cím természetesen igen távoli, analógiára alig adhat alapot. A cím a szentistváni államszervezés során megszűnhetett.

Hogy címből lettek korai magyar személyneveink, az jól ismert. Ilyen a Gyula, a Zoltán, a Gyeucsá-Géza, a Béla, s talán más is. Ezek közül a Béla biztosan szláv közvetítésű török címre, a *boyla*-ra megy vissza, *bila* alakja az elszlávosodó dunai

bolgárok között kimutatható. Az etimológia tehát jól illeszkedik korai Árpád-kori névadási szokásaink rendszerébe.

A *Termecsü* név helynévi formában is megvan, Nyitra mellett. Egy 1235-69 között keletkezett okiratban még *Teremech* alakot találunk. 30 évvel később, 1291/1378-ban *Tremes* formában fordul elő. Ugyanennek a helységnek a neve 1531-ben *Thornyos*, ebből lett a mai *Tormos*, és nem hangrendi átcsapással a Teremesből, mint ezt vélték. A Tornyos ugyanarra az épületre utalhat mint a Teremes. Ezért elképzelhető, hogy a helynév itt nem a fentebb tárgyalt személynévre megy vissza. A korábban már idézett Baranya megyei *Teremhegy* más okiratban *Bothteremhelye*, *Bothtereme*, vagyis itt a Becsegergely nembeli Both „terméről”, palotájáról, kastélyáról van szó. Egyébként *Terem* helynevek az ország más részéről is ismeretesek.

Összefoglalva: Árpád Bizáncban járt dédunokáját, Bfborbanszületett Konstantin egyik adatközlőjét nem Tormásnak, hanem mai kiejtéssel, Termesnek nevezték. Neve a honfoglaló magyarság megtelepedésével kapcsolatos fontos mozzanatokra világít rá. Egy olyan címből származik, amely cím alapszava egy török—szláv jövevényszavunk, amelyhez magyar képző járult. A cím funkciójának rekonstrukciója a különben eléggé néma 10. század politikai szervezeti kérdéseinek megvilágításához járul hozzá. A szó hangtani és alaktani elemzése korai ómagyar nyelvünk sajátosságainak feltárásához segít. Névtani szempontból a korai magyar névadási szokásokba nyerünk bepillantást. A szótörténet közelebb visz egy avarkori helynév és ezen keresztül az avar birodalom nem szláv népének azonosításához a Kárpát-medence török népei elszlávosodásának kérdéséhez. Végül a *terem* szó művelődéstörténeti összefüggései egy érdekes sátoertípus néprajzi hátterére, elterjedésére utal. A szó és a tárgy történetét követi tudjuk a görög kultúrától a törökökhöz, innen a perzsákhoz majd tőlük arabokhoz, illetve Dél-Oroszországon át a törököktől a korai mongolokig, Tibetig, sőt a kitajok által uralt Észak-Kínáig egyfelől, s a kelet-európai steppétől a Kárpát-medencéig másfelől. Ezzel régészeti és történeti néprajzi kutatásainkhoz kaphatunk egy adalékot.

Azt gondolom, hogy az ilyen típusú komplex vizsgálatok nélkül nem érthetjük meg a honfoglalás és államalapítás számos még nyitott kérdését.

BIBLIOGRÁFIA

- Andrews, P. A. (1973), *The White House of Khurasan*, Iran 11, 93—110.
- Andrews, P.A. (1977), *The tents of Timur. An examination of reports on the quriltay at Samarkand 1404*, Colloquy on Art and Archeology in Asia No.7, Percival Daud Foundation, London University, 143—181.
- Andrews, P. A. (1977—78), *Alaçix and Kúme, the felt tents of Azarbaijan, Mardomšenasi va Farhang-e-amme-e-Iran No.3. Winter. 19—45.*
- Bang, W. (1914), *Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle* herausgegeben in: W. Bang—J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 239—276.
- Bogyay, Th., von, (1960), *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Südost-Forschungen 19.
- Clark, L. V. (1977), *Mongol Elements in Old Turkic?* JSFOu 75, 110—168.
- Czeglédy, K. (1962), *TEPMATZOYΣ*, Acta Antiqua Hung. 10, 79—84.
- Daim, F. (1981), *Archäologische Zeugnisse zur Geschichte des Wiener Raumes im Frühmittelalter*, Wiener Geschichtsblätter 36, 175—97.
- Doerfer, G. (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden.
- Drimba, V. (1973), *Syntaxe comane*, București—Leiden.
- Fasmer (Vasmer), M. (1973), *Étimologičeskij slovar' ruskogo jazyka IV*, Moskva.
- Feilberg, C. G. (1944), *La tente noire*, København.
- Frisk, H. (1969), *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Lief. 20, Heidelberg.
- Golden, P.B. (1980), *Khazar studies I—II*, Budapest.
- Gombocz Z. (1916), *A pannoniai avarok nyelvéről*, Magyar Nyelv 12. 97—102
- Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*, København 1942.
- Gyóni M., *Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok*, Magyar Nyelv (34) 1938, 86—96, 159—68.
- Gyóni M., *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Magyar Görög Tanulmányok 24. sz. Bp. 1943.
- Györffy Gy. (ed.) (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*, Budapest.
- Harmatta, J. (1983), *Az avarok nyelvének kérdéséhez*, Antik Tanulmányok 30, 71—84.
- Harmatta J. (1988), *De la question concernant la langue des Avars. Inscriptions runiques turques en Europe orientale*, Gleanings from Turkish Culture 13, Ankara.

- Juhász I. (1992), Újabb rovásírásos emlék Szarvasról, *Rovásírás a Kárpát-medencében*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged, 15–19.
- Kara, G. (1958), Notes sur les dialectes oïrat de la Mongolie occidentale, *Acta Orient. Hung.* 8, 111–168.
- Kniezsa I. (1955) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 1, 2.* Budapest
- Krüeger, J.R. (1978–1984), *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary I–III*, Bloomington.
- Ligeti L. (1967), *Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz (bélyeg; terem, bér)*, *Magyar Nyelv* 63, 427–441.
- Ligeti L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.
- Ligeti L. (1986a), *A pannóniai avarok etnikuma és nyelve*, *Magyar Nyelv* 82, 10–17.
- Menges, K. H. (1951), *The Oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos, the Igor' tale* «Slovo o p'liku Igoreve». Supplement to *Word*. New York.
- Menges, K. G. (1979), *Vostočnye elementy v «Slove o polku Igoreve»*. Leningrad.
- Menges, K. H. (1986), *Review on Golden (1980)*, *CAJ* 30, 56–
- Moravcsik, Gy. (1983), *Byzantinoturcica I–II*, Berlin.
- Német, Ju. (1976), *K voprosu ob avarah*, *Turcologica*, Leningrad, 298–304
- Németh Gy., (1930), *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest 103.
- Németh Gy., (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása²*, Budapest, 119–126.
- Pelliot, P. (1920) *A propos des comans*, *JA* 147, 125–185
- Pohl, W. (1988), *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.* München.
- Poppe, N. (1955), *The Turkic loan words in Middle Mongolian*, *CAJ* 1, 36–42.
- Poppe, N. (1962), *Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen*, Németh Armağanı Ankara 1962.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
- Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki (Versuch 476).
- Róna-Tas A. (1961), *Notes on the Kazak yurt of West Mongolia*, *Acta Orient. Hung.* 12, 79–102.
- Róna-Tas A. (1963), *Preliminary report on a study of the dwellings of the Altaic people, in: Aspects of Altaic civilization*, Bloomington, pp. 47–56.
- Róna-Tas A. (1982), *The periodization and sources of Chuvash linguistic history in: Chuvash Studies*, Budapest–Wiesbaden, 113–177.
- Róna-Tas A. (1990), *Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn)*, *UJb N.F.* 9, 1–30.

- Sinor D., A kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van, Keletkutatás 1994 tavasz, 3—14.
- Sós, Á. (1973), Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.
- Sumatiratna, (ed. Rinchen, 1959), Bod-hor-gyi brda-yig tshig don gsum bsal-bar byed-pa mun sel sgron-me bžugs-so, Corppus Scriptorum Mongolorum IV, Ulaanbaatar.
- Togan, Z. V. (1939), Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig.
- Vámbéry Á. (1882) A magyarok eredete, Budapest.
- Wolfram, H. (1979), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien, Wien—Köln—Graz.
- Zajączkowski, A. (1949), *Zwiazki jezykowe polowiecko—slowanskie*, Wroclaw.

Fraknói Vilmos jelentősége a Jagelló-kor kutatásában

A 19. század második felében történetírásunk nagy fellendülésének lehetünk tanúi. Tudományos szintre emelkedik a forráskiadás, lassan meghonosodik Magyarországon a kritikai-filológiai módszer, specializálódás megy végbe a történetkutatás terén, alkotni kezd a magyar középkorkutatás első magas tudományos színvonalát képviselő generációja. E generáció egyik jeles képviselője, a Hunyadi- és a Jagelló-kor kiemelkedő kutatója: Fraknói Vilmos.

Történetírásunk Fraknói fellépése előtt meglehetősen kevés figyelmet szentelt az 1490—1526 közötti időszaknak. Ez elsősorban érzelmi motívumokkal magyarázható: Mátyás király dicsőséges uralma után az ország a mohácsi csatában elvesztette függetlenségét és a török hódoltság válságokkal teli időszaka következett. A Jagelló-kor, amely a nemzeti nagyságból a hanyatlás felé való átmenet koraként tűnt föl, csak gyászos színekkel volt megrajzolható, ezért a történészek, akik ekkor még általában nem egy-egy korszak specialistái voltak, hanem a nemzeti történelem egészét kívánták egységes koncepció szerint ábrázolni (pl. Horváth Mihály, vagy Szalay László), a Jagelló-korral kapcsolatban a már ekkor közhellyé vált sablonokat ismételték: belviszály, gyengekezű uralkodók, növekvő külföldi befolyás, oligarchák önzése, erkölcsi hanyatlás stb.

Fraknói Vilmos az első történész, aki medievistaként teszi újra elemzés tárgyává a korszak problematikáját és jut el korábban homályban maradt összefüggésekhez. Kezdetben maga Fraknói is a korábbi történészek által felhasznált forrásmennyel dolgozik, amely alatt jórészt a 18. századi forrásgyűjtők által feltárt és rendszerezett elbeszélő forrásokat és okleveleket kell értenünk. Döntő előrelépés akkor következik be vizsgálódásainak menetében, amikor lehetősége nyílik kutatni a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagaiban. Ezek révén Fraknói számos új összefüggésre hívja föl a figyelmet, és elkészíti a korszak szintézisét is 1896-ban. Ez alapvetően nem módosítja ugyan a Jagelló-korról kialakult képet, de számos

kérdésben árnyaltabb megközelítést tartalmaz, amelyek továbbgondolásra, újabb kutatásokra ösztönöznek. Az idős Fraknói a Jagelló-kor vonatkozásában azt a feladatot hagyja örökül saját kora fiatal történészeinek, hogy tárják fel a még ismeretlen levéltári forrásokat.

Fraknói első ízben 1876-ban jelentetett meg Jagelló-kori problematikával kapcsolatos tanulmányt.¹ A korábbi történétírók kérdésfeltevéseinek megfelelően ő is a korszak válságjelenségeinek okait keresi.

Az országgyűlésekkel, Werbőczy tevékenységével foglalkozva arra a következtetésre jut, hogy „A bajok gyökere nem egyes irányadó emberekben volt, akiket el lehetett mozdítani, sem pedig egyes intézményekben, amelyeket meg lehetett változtatni, hanem a nemzet összes rétegeiben el voltak terjedve.”²

Werbőczyt meglehetősen pozitívan ábrázolja: „A természet kiváló képességekkel ruházta fel: tiszta ész, szónoki erő, merészség az új eszmék kihirdetésében, óvatos számítás, lelkesedés eszményi célokért, finom érzék a gyakorlati élet igényei iránt.”³ Nem hallgatja el Werbőczy negatív vonásait sem, „Nem tartozott azon kivételes lények közé, kiknek egész lelkét betölti a közügy. Jelentékeny vagyonszerző is volt, de ez korának is egyik alapvonása volt.”⁴

Lényegesen kritikusabban foglal állást Szapolyaival szemben: „Szapolyai számára a trón elnyerése volt a végcél, azért bármilyen eszközt hajlandó volt megragadni, ellenben Werbőczyt magasabb politikai célok, igaz hazaszeretet vezérelte. Szemében Szapolyai trónrajuttatása is csak eszköz volt.”⁵

Új motívum nála a korszellemre való hivatkozás, amely jelzi azt, hogy Fraknói már átértékelte annak a ténynek a jelentőségét, hogy egy múltbeli korszak szereplőinek, tetteinek megítélésakor nem alkalmazható a történetíró korának értékrendszere. Felismerte a korszellem érvényesülését a történelmi személyiségek tetteiben, de nem szolgált magyarázattal e korszellem mibenlétével, változásaival, keletkezésével és elhalásával kapcsolatban. Noha felismerte a korszellem különböző korszakokbeli eltérő voltát, nem szakított a moralizálással, és a mohácsi katasztrófa végső okát az uralkodó elit erkölcsi hanyatlásában jelölte meg.

¹ Fraknói Vilmos: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. In: Századok 1876. 437–469, 597–639.

² uo. 613.

³ uo. 439.

⁴ uo. 634.

⁵ uo. 629–630.

Igen érdekesen világítja meg a történetíró feladatát 1881-es „Tomori Pál élete és levelei” című tanulmányában. „Nagy katasztrófákkal szemben, a történetíró egyik legfőbb feladata: nyomonzni és földeríteni, mi része volt azokban az egyéneknek és mi a viszonyoknak. E célból, amennyire szükséges a kort [ismerni], annyira mellőzhetetlen, hogy tájékozva legyen a vezérlő férfiak jelleme és előélete iránt. Igyekeznie kell tehát, hogy a nevükhöz fűződő mondanakör helyébe a történeti valóságot állítsa.”⁶

A válságért egyaránt felelőssé teszi a főnemességet és a köznemesi pártot: „Az áldozatkészséget elfojtotta az egyéni önzés a pártviszály. Rég kihalt az a nemzedék, mely Mátyás iskolájában nevelkedve, diadalokkal írta tele a nemzeti történelem lapjait.”⁷ Fraknói az uralkodó elitet két táborra osztja, a főnemességre, amelyet udvari pártként is emleget, és a köznemesi, vagy nemzeti pártra, és a kor politikai életet a két „párt” küzdelmének jegyében ábrázolja egész életművében.

„Magyarország és a cambrayi liga 1509—1511”⁸ című tanulmányában a főrendeknek és a köznemességnek a külkapcsolatok alakításában betöltött szerepét vizsgálja. Visszatérő motívum a politika irányítását betöltő főrendek éles bírálata: „A magyarországi politika programja az volt, hogy minél tovább akarták halogatni a döntő szó kimondását és azalatt nagy előnyöket akartak Velencétől kieszközölni.”⁹ Az udvar diplomáciai erőfeszítéseit szegyeteljes alkudozásoknak minősíti. „A főrendek sivár lelkét nem foglalkoztatta az ország jövője. Csak számítani tudtak, lelkesedni nem” s hozzáteszi: „... erkölcsstanukat idegen iskolákban sajátították el.”¹⁰ Végül megállapítja, hogy „Az ország elszigeteltsége a közeledő nagy válság idején következménye vala a cambrayi ligával szemben követett szerencsétlen politikának.”¹¹, amely felismerés igen lényeges, mert, ha nem is szakít a morálizálással, Fraknói rávilágít arra a tényre, hogy az ország politikai lehetőségeit nagy mértékben a külső körülmények is meghatározták.

Fraknói elévülhetetlen érdemeket szerzett, amikor a történeti kutatás számára elérhetővé tette, és saját kutatásaiban felhasználta a vatikáni levéltárban található

⁶ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete és levelei. Különlenyomat a Századok 1881. évi évfolyamából Bp. 1881. 5.

⁷ uo. 23.

⁸ *Fraknói Vilmos*: Magyarország és a cambrayi liga 1509—1511. In: Századok 1882. 177—201.

⁹ uo. 197.

¹⁰ uo. 380.

¹¹ uo. 811.

Jagelló-kori vonatkozású forrásanyagot. A „Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia” című kiadvány II./1 kötetének bevezető tanulmányában megerősíti az uralkodó eliten belüli csoportharcokkal kapcsolatos korábbi álláspontját: „A Jagellók alatt a hatalomért az oligarchia és a köznemesség küzd, egyik a Habsburgok trónrajutását készíti elő, a másik a nemzeti királyságot, a pártérdekek talaján az egyéni önzés erős gyökeret ver, és a hazafias áldozatkészség szellemét előli.”¹²

Nagy megbecsüléssel és tisztelettel beszél a pápák mindenkori magyarországi politikájáról: „A pápák mindig azt óhajtották, hogy Magyarországon a belső béke és egyetértés helyreálljon, és az ország képessé váljék önmaga megvédelmezésére.”¹³ Megállapítja, hogy a pápaság tevőlegesen is igyekezett hozzájárulni az ország politikai életének megtisztításához: „Campeggio és Burgio arra törekedtek, hogy a királyt (II. Lajost) kivonják környezetének hatása alól és az ország kormányában az önzetlen hazafiak uralmát segítsék elő.”¹⁴ Világossá teszi, hogy kik értendők ez alatt: „A nemzeti párt felé hajlott VII. Kelemen pápa rokonszenve.”¹⁵

Itt némi elmozdulás tapasztalható Fraknóinak Werbőczy szerepére és a köznemesség politikájára vonatkozó értékelésében. Míg korábban említett tanulmányai-
ban az uralkodó elit mindkét csoportját egyaránt romlottnak tekinti, és egyaránt felelősnek tartja a mohácsi vészért, addig új vizsgálódásai nyomán egyre inkább arra a meggyőződésre jut, a köznemesség, de különösen annak vezérférfiai törekedtek a szétzilálódott királyi hatalom tekintélyének helyreállítására.

A továbbélő nemesi romantikus hagyományok országgyűlésekkel kapcsolatos nézete cseng ki Fraknóinak az 1526-os tavaszi országgyűlésről szóló előadásából: „Az 1526-os országgyűlés új irányt kívánt adni a magyar állam politikai fejlődésének. Mátyás halála után Európa egy állama sem élvezett olyan alkotmányos életet, mint Magyarország és Lengyelország. De ezen fejlemények nem voltak összhangban a koreszmék általános irányával, mely a hatalom központosításának kedvezett.”¹⁶

¹² Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Bp. 1884. II./1. Bevezetés (írta: Fraknói Vilmos) XC.

¹³ uo. CIV.

¹⁴ uo. CI.

¹⁵ uo. CIV.

¹⁶ uo. CXXXVI.

Ugyancsak érdekes Fraknói tanulmányának záró gondolata, amely arról tanúskodik, hogy a szerző felismeri: a magyarországi viszonyok nem egyedülállóak Európában, és ebből arra a következtetésre jut, hogy valami olyan jelenségben kell keresni az általános romlottság okát, ami nemcsak Magyarországon hatott. Ezt a reformációban véli fölfedezni.¹⁷

1884-ben megjelent tanulmánya,¹⁸ a „Váradi Péter kalocsai érsek élete” egy olyan főpap pályafutását dolgozza föl, aki tiszta erkölceivel, gerinces magatartásával kirítt kortársai közül. Új elem Fraknói történetírásában, hogy a Jagelló-kori hatalmi viszonyok és csoportküzdelmek bemutatásakor tovább árnyalja a főrendek korábban teljesen negatív megítélését. Az egyház vezetői között akadtak olyanok, akik az általános erkölcsi romlás időszakában is megőrizték elveiket. „Váradi Péter levelei igazi mély vallásosságról, szigorú erkölcsi érzetről tanúskodnak. Nem igaz, hogy a humanista műveltségű főpapok hitükben megrendültek, elvilágiasodtak volna.”¹⁹

„II. Ulászló királlyá választása” című tanulmányában²⁰ annak lehetünk szemtanúi, miként hódítanak teret fokozatosan Fraknói történetírásában az oknyomozó szempontok úgy, hogy a moralizálás sem szorul háttérbe: „Bizonyára legtöbb (a Mátyás halála után királyt választó főpapok és főurak) előtt ismeretlenek maradtak a hazaszeretet magasztos eszméi, de hazaárulással nem vádolhatók, csak önzők... Akik mellőzték Corvin Jánost, bizonyára az ország jövődjére gondoltak, mivel az ország csak Cseh- vagy Lengyelországgal együtt képez jelentős hatalmat.”²¹ Másutt: „II. Ulászlót nemcsak a kincstár siralmas helyzete, hanem az országnak az általános külpolitikai helyzettel összefüggő érdekei késztették arra, hogy Milánóból, illetve Franciaországból igyekezzenek feleséget szerezni.”²²

A moralizálás ezúttal az ún. „köznemesei párt” erkölcsi züllését állítja pellengérré: „A köznemesség politikai függetlenségének és közszellemének hanyatlását mi sem tünteti fel világosabban, mint az a tény, a főrendektől rábírva, legjelentékenyebb jogáról (a királyválasztásról) lemondva szétszéledt.”²³

¹⁷ uo. CLI—CLII.

¹⁸ *Fraknói Vilmos*: Váradi Péter kalocsai érsek élete. In: Századok 1884. 489—514, 729—749, 825—843.

¹⁹ uo. 835.

²⁰ *Fraknói Vilmos*: II. Ulászló királlyá választása. In: Századok 1885. 1—20, 97—115, 193—211.

²¹ uo. 10—12.

²² uo. 209.

²³ uo. 104.

A magyar történelmi életrajzok sorozatban Fraknói Bakócz Tamás életrajzát dolgozza fel.²⁴ A nagy hatalmú főpap portréját árnyaltan, elfogulatlanul ábrázolja: „Bakócz kiváló képességű ember volt, kinek feladatát megkönnyítette, hogy nem válogatott az eszközökben, nem hallgatott a lelkiismeret aggályaira, nem gondolt a világ ítéletével...”²⁵

A főpap életrajzának előadása kapcsán a kor számos egyéb kérdésével is foglalkozik Fraknói. Újra megerősíti azon felfogását, hogy II. Ulászló királlyá választása az adott körülmények között nem volt eleve hibás megoldás, illetve Corvin János igényének mellőzését az ország valós érdekei indokolták. „Azok előtt, akik úgy határoztak, hogy Corvin Jánostól megvonják támogatásukat a királyválasztáskor, az ország jövőendő érdeke lehetett a döntő tényező. A személyes érdek nem játszhatott közre, mert János hercegtől is komoly adományokat, bőkezűséget remélhettek volna... Ulászló választásakor még megfelelőnek látszott. Cseh királyként sikerrel dacolt Mátyással, alattvalói jogait tisztelte, érdekeiket kímélte, erősza- kos tényektől óvakodott, ekkor még csak sejtetni engedte, hogy erélytelensége tehetetlenségig fog süllyedni.”²⁶

Erősödni látszik Fraknói azon meggyőződése, hogy a nemzeti párt politikája jobban összhangban állt az ország érdekeivel, mint az oligarchia vonalvezetése: „A nagy király (Mátyás) halála után az oligarchia ismét merészen fölemelte a fejét és a szenvedett elnyomásért a korona tekintélyének megalázásában, erejének gyöngítésében keresett kárpótlást Bakócz ezt a törekvést akarta megghiúsítani.”²⁷ „...A köznemesség, midőn az egyházi méltóságok ellen föllépett, nem az egyházat támadta, őszintén érdeklődött a hit dolgai, tekintélyének helyreállítása iránt.”²⁸ „1518 második felében Bakócz átállt a nemzeti párt oldalára, amely Bakóczot beválasztotta a királyi tanácsba. Bakócz a zálogjogon nála lévő királyi javakat visszaadta.”²⁹

Fraknói felfogásában az a gondolat látszik kikristályosodni, hogy a nemzeti párt és a főpapság legkiválóbb tagjai között valamiféle oligarchiaellenes összefogás volt kialakulóban, amelyhez hozzájárult az is, hogy a Szentszék is egyre inkább a

²⁴ *Fraknói Vilmos: Bakócz Tamás.* Bp. 1889.

²⁵ uo. 39.

²⁶ uo. 31–32.

²⁷ uo. 64–65.

²⁸ uo. 73.

²⁹ uo. 168.

köznemességben látta azt az erőt, amely Magyarországot a pártviszályok örvényéből kiragadhatja.

A honfoglalás ezredik évfordulójának tiszteletére jelent meg a magyar történelem új, kora színvonalán álló szintézise, a 10 kötetes „Magyar nemzet története”, melynek 4. kötetében³⁰ a téma méltán elismert szakértője, Fraknói Vilmos összegzi a Jagelló-korral kapcsolatos ismeretanyagot. Figyelemreméltó gondolattal indítja vizsgálódásait, amely Fraknói széles látóköréről és kiváló lényeglátó képességéről tesz tanúbizonyságot: „Az önkényes uralom a népek történetének tanúsága szerint a szűkkeblű önzésnek, megbízhatatlanságnak és a cselszövénynek melegágya. Mátyás uralkodása alatt ezek a bűnök mély gyökeret vertek, és halála után mérges gyümölcsök termését bőségesen meghozták.”³¹ Vagyis megjelenik az a gondolat, hogy a Jagelló-kor válságjelenségeit nem föltétlenül az adott kor idézte elő, hanem egy hosszabb történelmi folyamatba illesztve értékelhetők csak helyesen.³²

II. Ulászló királlyá választásának okait vizsgálva új elemmel gazdagítja a döntés mellett szóló évrendszert: „A magyar főurak és főpapok többsége Ulászlót, illetve János Albertet támogatta. Ebben közrejátszott Corvin János törvénytelen származása, atyja hajlamainak esetleges öröklésétől való félelem, és egy magasabb politikai szempont: Magyarország nem állhatott volna meg a Habsburgok és a Jagellók között Corvin János megválasztása esetén. A két dinasztia közül a Jagelló volt az, amely hajlandó volt elfogadni a szabad királyválasztás elvét.”³³

II. Ulászló választási feltételeinek vizsgálata alapján nagy fontosságú társadalom- és politikatörténeti következtetésre jut: „II. Ulászló választási feltételei a magyar állami élet fejlődésében egy új irány uralomra jutását jelzik. Most először ismerik el a főpapokat és zászlósurakat külön rendnek, kikre bizonyos jog- és hatalomkörök ruháznak a köznemesség kizárásával. Ezzel megszületik a főrendek osztálya, az arisztokrácia, amely már magában hordozza az oligarchiává elkorcsos-

³⁰ A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. IV. kötet. A Hunyadiak és a Jagellók kora. Írta Fraknói Vilmos. Bp. 1896.

³¹ uo. 333.

³² A legújabb szakirodalomban erre a kérdésre lásd: Kubinyi András: A Jagelló-kor. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk.: Makk Ferenc. Bp. 1985. 103–133; Uő.: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok. Szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 59–99; Uő.: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. In: Századok 1988. 147–218; Uő.: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. In: Századok 1994. 288–319; Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp. 1981.

³³ A magyar nemzet története. id. mű. 336.

sulás elemeit, s majdan a köznemesség ellenséges érzületét idézi fel maga ellen.”³⁴

Ezek előrebocsátása után a Jagelló-kori hatalmi harcokat a nemzeti párt pozitív szerepének kidomborítása mellett adja elő. Ismerteti a nemzeti párt, mint az oligarchiával szembe forduló csoportosulás létrejöttének okait és politikai céljait, és azt is, hogy milyen erkölcsi értékek tiszteletben tartásával kívánták ezt véghezvinni: „A köznemesség, miután meggyőződött arról, hogy a zarnoki király (Mátyás) után most sok kis zarnok oligarcha uralkodik, kik az országot megvédeni képtelenek, arra törekedett, hogy azok hatalmát korlátozza, és magának nagyobb befolyást biztosítson az ország kormányzásában ... A köznemességnek szívügye volt a nemzeti érdekek idegen elemekkel szembeni megóvása.”³⁵

Kiemelkedő jelentőségűnek tartja az alkotmányos fejlődés szempontjából a nemzeti párt politikájának első eredményét, a nemzeti királyság megteremtését célzó 1505-ös rákosi végzést: „A politikai élet, mely hosszú időn keresztül egyes néposztályok ellentétes érdekeinek és igényeinek megmérkőzésében összpontosult, az 1505-ik évben magasabb célok felé irányult.”³⁶

II. Lajos, Mária királyné és az udvari párt Fraknói megítélése szerint akadályozták a nemzeti pártot törekvéseiben: „Báthori és társainak leplezetlen gyűlöleténél a Zápolya-pártot még nagyobb veszéllyel fenyegette a királyi pár kétszínűsége. Az uralkodó gyenge és ingatag volt, Mária nem rokonszenvezhetett a németellenes nemzeti párttal.”³⁷

A nemzeti párt vezetője, a maga is oligarcha Szapolyai János politikai magatartását kritikusan személi Fraknói, és 1526-ban tanúsított magatartása alapján arra következtet, hogy „Szapolyai megvonta támogatását Werbőczytól, miután meggyőződött róla, hogy az ő személyes érdekeit hajlandó magasabb politikai szempontoknak alárendelni.”³⁸ (T.i. az Újlaki — örökséggel kapcsolatos perben Werbőczy, már mint nádor, Szapolyai ellen ítélte.) A bajok okait végkövetkeztetésében így jelöli meg: „A nemzet ellenállási képességének végzetes hanyatlását az erkölcsi süllyedés szülte.”³⁹

³⁴ uo. 340—341.

³⁵ uo. 359—361.

³⁶ uo. 374.

³⁷ uo. 473.

³⁸ uo. 487.

³⁹ uo. 515.

A Jagelló-kor egészére vetülő sötét árnyékban mindössze egyetlen halvány fénysugarat vél fölfedezni: „Az ország főrendjei nagy számban csoportosultak az uralkodó körül a mohácsi csatában, ami azt bizonyítja, hogy az áldozatkészség megfogyatkozása dacára a személyes bátorság szelleme nem halt ki.”⁴⁰

Fraknói műve a magyar történetírás történetében az első olyan szintézis a Jagelló-korról, amely kifejezetten középkorász tollával íródott, széleskörű részletkutató-sokra támaszkodott, és amely minden vele szemben támasztható ellenvetés ellenére is magas tudományos színvonalat képviselt. Fraknói kutatómunkája során kialakult szemléletbeli sajátosságait itt egységes keretbe foglalva tanulmányozhatjuk. Ezeket a sajátosságokat alább fogjuk összegezni és rendszerezni.

1899-ben Fraknói újabb kötettel jelentkezik a magyar történelmi életrajzok sorozatban.⁴¹ Werbőczy István életét dolgozza föl, akinek 1526 előtti tevékenységével már egyszer önálló tanulmányban foglalkozott. Werbőczy személyiségét a pozitív és negatív tulajdonságokat egymás mellé állítva mutatja be: „Nem lett humanista, a klasszikai tudományok nem cél, hanem eszközök voltak számára, vallásos hitét, nemzeti érzületét nem ingatták meg. Nem a múlt álomképei, hanem korának érdekei töltötték be lelkét ... Leküzdötte a kozmopolita gondolatvilág kísértéseit. Azt az álláspontot foglalta el, amit ma exkluzív nemzeti sovinizmus elnevezéssel jelölünk... Esménye a nemzeti királyság, melynek dicsőségét megismerte Mátyás uralkodásának második felében.”⁴²

A köznemesség, a nemzeti párt politikájának ábrázolása is azt jelzi, Fraknói egyre nagyobb kritikával igyekszik megközelíteni a kérdést, ítéletalkotása kiérlelt, megfontolt álláspontot tükröz, amelyhez nem kis mértékben járult hozzá az a tény, hogy Fraknói ekkor már hosszú kutatói múltra tekinthetett vissza, amely megalapozottabb értékelésre adott lehetőséget. „A köznemesség XV. század végi akciói és kivívott diadala csodálatot keltenek, de az ezek értékesítésében bebizonyított tehetlenség, mely a nagy erőfeszítést meddővé teszi, elszomorító látványt nyújt.”⁴³

A köznemesi hagyományokon fölépült jogtörténeti szemlélet Fraknói látásmódjának is jellemző jegye. Az országgyűlések törvényeiről írva szemléletét az egész mű során egy sajátos közjogi felfogás befolyásolja, a 15. század végének és a 16. század elejének törvényeire úgy tekint, mintha azokat semmi sem különböztetné

⁴⁰ uo. 505.

⁴¹ *Fraknói Vilmos: Werbőczy István élete.* Bp. 1899.

⁴² uo. 11–13.

⁴³ uo. 30.

meg a modern alkotmányosság korában hozott törvényektől: „A nemzet nem volt feljogosítva az 1505-ös rákosi végzés megalkotására, ezért az közjogi szempontból érvénytelen.”⁴⁴ Fraknói művének megjelenése után néhány évvel Schiller Bódog éppen azt bizonyította be, hogy szó sincs azonos jellegről, a középkori törvényeket nem lehet egybevetni a modernkori törvényekkel.⁴⁵

1902-ben megjelent újabb könyvében⁴⁶, a „Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal” című művének második kötetében nagy teret szentel a Jagelló-kori összeköttetések taglalásának, bő kitekintéssel az ország kül- és belpolitikájára, valamint a hatalmi harcokra. Fraknói korábbi műveivel kapcsolatos megfigyeléseink erre a munkára is maradéktalanul érvényesek, ezért további idézetek felsorakoztatását nem tartjuk szükségesnek.

Fraknói Vilmos 1918-ban tér vissza újra egy Jagelló-kori történeti probléma tárgyalására a „Küzdelem a nemzeti királyságért 1505-ben” című cikkében.⁴⁷ Fraknói korábbi állásfoglalásainak megfelelően itt is a köznemesi politika helyességéről beszél, miközben a főrendeket élesen elítéli állhatatlanságuk miatt. Már bevezetőjében jelzi, hogy a Thaly Kálmán nevével fémjelezhető történetírói irányzathoz csatlakozva kívánja pontosítani Szabó Dezső egyik művének⁴⁸ egy részletét. Fraknói Vilmos is elfogadja Thaly Kálmán azon nézetét, hogy az 1505-ös országgyűlés a nemzeti függetlenségi törekvések történetében új korszakot nyit.⁴⁹ Werbőczy szerepének megítélése nem egyértelmű: „Werbőczy ékesszólásában gyökerező hatalmát a nemzeti eszményekért hevülő lelkesedés önzetlensége fokozott. Megállapítható, hogy noha a korban a legmagasabb egyházi- és világi előkelőségek leplezetlen szemérmertlenséggel bocsátották befolyásukat árúba... a szerény viszonyok között élő ítélőmester nem vásároltatta meg magát a Zápolyáktól. Ezt a köznemesiség is elismerte, mert megjutalmazására külön adót vetett ki.” Néhány oldallal arrébb azonban módosítja ezt a pozitív Werbőczy-portrét, amikor a köznemesiség vezéralakját hatásvadásznak mondja.⁵⁰

⁴⁴ uo. 43.

⁴⁵ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900; Uő.: A Hármaskönyv jogforrástana. Bp. 1902.

⁴⁶ Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. Bp. 1902. II. kötet. 247–399.

⁴⁷ Fraknói Vilmos: Küzdelem a nemzeti királyságért 1505-ben. In: Századok 1918. 142–160.

⁴⁸ Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. Bp. 1917.

⁴⁹ Fraknói Vilmos.: Küzdelem a nemzeti királyságért 1505-ben. Id. mű 142–143.

⁵⁰ uo. 144–155.

Egyértelmű viszont az egyházi és világi főrendek kárhoytatása Fraknóinál: „1505-ben 6 olyan egyházi és világi főúr csatlakozott a rákosi végzéshez, akik 13 évvel ezelőtt Miksára esküdtek, amely az ő lelkiismeretlenségük és az esküre támaszkodó megállapodások ingatag voltának megdöbbsentő megnyilatkozása.”⁵¹ A tanulmány megírásakor már meglehetősen idős Fraknói nem volt képes megújítani látásmódját, és forráskezelésében is megmaradt a dualizmus kori történetírás színvonalán, holott ekkor már bontakoztak a történetírás megújulását elősegítő tendenciák,⁵² de ezek Fraknóira semmilyen hatást nem gyakoroltak.

Fraknói Jagelló-korral kapcsolatos kutatásainak tudománytörténeti jelentőségét az alábbiakban foglalhatjuk össze. Egész munkásságát meghatározzák a morális szempontok. Ítéletalkotásában mindig ezek a döntőek, de kutatásainak előrehaladtával új szempontok is megjelennek látásmódjában. A korszellemre való hivatkozás azt jelzi, hogy felismerte az egyes korszakok gondolkodásmódjának, értékrendszerének különbségeit, de az ebből adódó következtetéseket nem vonta le, ítéleteiben Fraknói saját korának értékkritériumait érvényesíti, holott ő maga hangsúlyozza, hogy a korábbi korszakok vizsgálatakor figyelembe kell venni a mai és a korabeli „korszellem” különbségeit. Pályafutásának kezdeti szakaszában arra az álláspontra helyezkedik, hogy az erkölcsi romlás a nemzet összes rétegeiben el volt terjedve. Egyaránt elítélő hangnemben beszél az udvari párról és a köznemesi párról, annak vezetőjéről, Szapolyai Jánosról, akit szintén csak az önérdék vezérelt, némiképpen árnyaltabban ábrázolja Werbőczy alakját, akit kiváló képességű hazafinak tart, de aki maga sem volt mentes kortársainak bűneitől.

A későbbiekben eltolódás figyelhető meg az udvari párt, illetve az ezzel azonosított oligarchia, és a nemzeti párt, vagyis a köznemesség politikájának értékelésében, nevezetesen a nemzeti párt politikájában véli felfedezni azokat az erőket, amelyek az anarchia megfékezésének irányába hatottak, az udvari párt pedig mint az idegen uralom szálláscsinálója, és mint az anarchia végső oka ábrázoltatik. II. Ulászló királlyá választásának kapcsán megjelenik történetírásában a belpolitika külső összefüggésrendszerben való ábrázolásának igénye. Ez a törekvés már az oknyomozó szempont térhódításának jele. A pápaság magyarországi politikai lépései a nemzeti párt támogatását szolgálták. A pápák tevékenységéről Fraknói

⁵¹ uo. 157.

⁵² lásd.: Schiller Bódog fent idézett műveit, valamint: Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909; Főgel József: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913; Uő.: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917; de különösen: Székfü Gyula: Szerviensek és familiárisok. Bp. 1912.

mindig csak a legnagyobb tisztelet és megbecsülés hangján szól. A köznemesi párt kedvező megítélésében is nyilván az játszott közre, hogy ha a pápák őket támogatták, akkor az ő politikájuk volt a helyes.

Az egymást követő országgyűlésekben Fraknói nem válságjelenséget, anarchiát lát, hanem annak a meggyőződésének ad hangot, hogy az európai népek közül a magyar és a lengyel büszkélkedhetett ebben a korban fejlett alkotmányossággal, és a törvények értékelését is teljesen a modern alkotmányosság követelményeinek alávetve végzi. A nemesi közjogi felfogás tükröződik Fraknóinál, amikor a középkori törvényhozás menetét, törvényeit a modern parlamentáris rendszerekkel összevetve elmossa az ezek közötti különbségeket, és a középkorról írva kifejtett parlamentarizmusról beszél.

Új színfoltot jelent történetírásában az a meglátás, amelyet a nemzetközi kapcsolatrendszer vizsgálata során fedez fel: a korabeli Európa többi állama sem volt Magyarországnál erkölcsösebb, tisztább, a politikusok ugyanolyan nagyravágyók, önzők, erkölcstelenek voltak, mint Magyarországon. Mivel katolikus paptörténész volt, nem csodálkozhatunk azon a Fraknói-féle vélekedésen, mely szerint az általános erkölcsi süllyedést, a katolikus egyház tekintélyének hanyatlását a reformáció okozta. Fraknói oknyomozói törekvésére utal, hogy miután fölismerte, hogy a romlottság korszakunkban nem magyar sajátosság, olyan okot keresett, és a reformáció eszméiben talált is, amelyek nem csak Magyarországon, hanem Európa más országaiban is hatottak.

Egyes Jagelló-kori főpapok életrajzának megírása során pontosítja az egyházi és világi oligarchiát korábban teljesen negatívan megrajzolt képét. Továbbra is megőrjíja az egyházi vezetőket nagyravágyásuk, önzésük miatt, de egyes kiemelkedő képességű, illetve szigorú erkölcsiségű főpapokat fölment az országvesztés vádjai alól, sőt a belső hatalmi harcokat úgy ábrázolja, mint amelyekben a nemzeti párt és egyes kiemelkedő főpapok küzdöttek a féktelen, romlott oligarchia ellen a Szentszék erkölcsi és anyagi támogatásával.

1896-ban egy új, nagy fontosságú felismerésre jut a Jagelló-korról szóló szintézisében: a Jagelló-kor válságjelenségeinek gyökerei Mátyás király uralkodásának idejéig nyúlnak vissza. A kül- és belpolitikai körülmények gondos elemzéséről tesz bizonyosságot, mikor II. Ulászló megválasztására újabb magyarázattal szolgál: t.i. ha Corvin Jánost választják királlyá, akkor az ország nem tudott volna egyszerre ellenállni a Habsburgok és a Jagellók hegemonisztikus törekvéseinek, nem is beszélve a török hódításról. Ezenkívül az szól még II. Ulászló mellett, hogy csak a Jagelló dinasztia tagjai voltak hajlandók elismerni a szabad királyválasztás elvét.

1490-re teszi a főpapság és a főnemesség renddé alakulását, amely az ország fejlődésének új irányt szab. Az ezt követő időszak az, mikor a köznemesség, csatlódva a főrendek politikájában, egy magasabb politikai cél, a nemzeti királyság hívéül szegődik. A leendő „nemzeti királyt”, Szapolyai Jánost eléggé negatív értékelésben részesíti, olyan embernek ábrázolja, aki a haza, a közügy érdekeit hajlamos saját személyes érdekeinek alárendelni. A korszak végén már a nemzeti párt sem tölt be előremutató szerepet, elsodorja az általános erkölcsi züllés, vagyis Fraknói nem azonosítja magát a nemzeti párttal, még akkor sem, ha azt a Szent-
szék is támogatta. Ezek Fraknói történetírásának azon elemei, amelyekkel a későbbi történész-generációk építkeztek, illetve amelyekkel vitába szállva előbbre vitték a Jagelló-kor hitelesebb megismerésének ügyét.

Történetírói pályafutásának első felében Fraknói kétségkívül gyarapította a Jagelló-korral kapcsolatos ismereteket, különösen a vatikáni levéltárban végzett kutatásai nyomán. Az 1896-os, már idézett szintézis a kor minden eddiginél magasabb színvonalú, igen részletes feldolgozása, amelyet méltán tekinthetünk Fraknói Jagelló-korral kapcsolatos vizsgálódásai csúcspontjának. Ezt követően már nem tud újat mondani a korszak egyetlen vonatkozását illetően sem, ami egyben a dualizmus-kori történetírás válságát is jelzi. A századforduló utáni időszak fiatal történészgenerációjára várt a feladat, hogy — figyelembe véve a történeti gondolkodás és módszertan általános európai fejlődési tendenciáit —, megújítsa a magyar történeti kutatásokat, és ezen belül a Jagelló-kor vizsgálatát is.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

Adalék a Marcus Aurelius korabeli Pannonia társadalomtörténetéhez

(Szökés a provinciából a Barbaricumba)

Az 1955-ben orosz nyelven német rezümével megjelent dolgozatomban¹ egy — tudomásom szerint korábban másoktól a maga teljességében nem észlelt — tényállásból kiindulva arra a következtetésre jutottam, hogy Marcus Aurelius markomann—kvád—szarmata háborúinak az idején (168—180) a közép-dunai provinciákban, mindenekelőtt Pannoniában ezrével vagy éppen tízezérekkel lehettek olyanok, akik nemhogy a római uralom fennmaradását kívánták és elősegítették volna, inkább látványosan szemben állottak a császártól erélyesen védelmezett pax Romana társadalmi rendjével: végső eszközként a kvád—markomann Barbaricumba menekülést választották, csak hogy az imperium határain belül nekik osztályrészül jutó elviselhetetlennek érzett szociális helyzetből kiutat találjanak. Következtetésem megalapozottságát az Alföldi András utáni Pannonia-kutatás vezető szakértője, Mócsy András elfogadta,² s amennyire a szakirodalmat áttekinteni módomban állt,³ más sem utasította el.⁴ Jelen cikknek ezért nem további bizonyítékok feltá-

¹ K istorii obščestva Pannonii vo vremja carstvovanija Marka Avrelija. Beiträge zur pannonischen Sozialgeschichte zur Zeit Marc Aurels (Zusammenfassung): Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 3 (1955) 321—328 (a továbbiakban Szádeczky-Kardoss 1955).

² A. Mócsy, Pannonia: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Supplementband IX (Stuttgart 1962) 715; Mócsy A., Lakosság és társadalom. A társadalom rétegei: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerkesztette Mócsy A., Fitz J., Budapest 1990 (a továbbiakban: Mócsy—Fitz, Pannonia) 242, 365.

³ Marcus Aurelius és kora történetéről s ezen belül a markomann háborúk főleg pannoniai vonatkozású epizódjairól a szakirodalom számos művét idézi Szádeczky-Kardoss 1955 és újabban Fitz J., A markomann háborúk: Mócsy—Fitz, Pannonia 37—41 és főleg 293—295.

⁴ Dio Cassius híradásaiból már korábban az enyémhez hasonló következtetést vont le E. A. Thompson, Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain: Past and Present 1952/1953, 2. p. 25. Ő azonban odavetődleges megjegyzésében egyfelől nem minden általam felhasznált forrást értékesített, másfelől olyan Dio-passzusokra is hivatkozott, amelyek valószínűleg nem a provinciákból a barbárokhoz, hanem megfordítva a

rása vagy az enyémétől eltérő nézetekkel való polemizálás a célja. Pannoniai vonatkozása miatt Magyarország múltját érintő eszmefuttatásról lévén szó, indokoltnak látszik annak anyanyelvünkön való közlése is (különösen most, hogy az oroszul publikált írás az ifjabb hazai nemzedék többsége számára gyakorlatban alig olvashatóvá válik). Ez a körülmény adja egyik okát annak, hogy a témára visszatérek egy kötetben, amely egy Magyarország múltjának jobb megismerésében és megismertetésében annyi érdemet szerzett történésznek dedikált. A másik ok, hogy az 1954-ben megírt és 1955-ben megjelent dolgozat a tényeket túlságosan beburkolta az akkori idők divatos ideológiai köntösébe. Itt az idő, hogy ezt a burkot lehántva rövidebben, de a források vallomását élesebben kidomborítva mutassam be azt a szerény új felismerést, amivel a Marcus Aurelius korabeli Pannonia viszonyainak a rekonstruálásához talán hozzájárulnom sikerült.

Dio Cassius történeti műve⁵ LXXII. könyvének egy részletét, amelyet azonban a megkövesedett kiadói hagyomány a LXXI. könyv maradványaként szokott idézni (LXXI 11, 1—2 : vol. III p. 252, 9—11 et 253, 2—10 ed. Boissevain), a Bíborbanszületett Konstantin császár rendeletére készült egyik kivonatgyűjtemény⁶ (Excerpta de legationibus p. 431, 4—6 et 10—14 ed. C. de Boor) őrizte meg az utókor számára. A citált passzusban a következő olvasható: „Marcus Antoninus Pannoniában maradt, hogy a barbárok követségeit fogadva intézze ügyeiket. Ugyanis sokan jöttek ekkor hozzá egyesek szövetségre (fegyveres együttműködésre) vállalkozva ... mások pedig békét kérve, miként a kvádok, akik ezt meg is kapták azért, hogy a markomannok oldaláról leváljanak, és mert sok lovat meg tehenet adtak át; továbbá megígérték, hogy az összes szőkevényt és hadifoglyot kiadják, először mintegy tizenháromezer főt, később pedig a többieket is”.

barbároktól a rómaiakhoz átállókról szólnak (LXXI 11, 4 et 20, 1: vol. III p. 253, 17—21 et 275, 1—4 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 431, 21—24 et 434, 5—8 ed. C. de Boor); persze a második forráshely szövegkörnyezetében lacuna vagy corruptela állapítható meg, s így az interpretáció itt szükségképpen bizonytalan.

⁵ Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. Edidit U. Ph. Boissevain. Vol. I—IV. Editio secunda lucis ope expressa. Berolini 1955. Vol. V (Index Graecitatis quem composuit W. Nawijn) Berolini 1969 (feljebb és a következőkben rövidítve: Boissevain). A szövegkiadás, amelynek jelzett újrányomását használtam, eredetileg az 1895—1931 években jelent meg.

⁶ Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Ediderunt U. Ph. Boissevain, C. de Boor, Th. Büttner-Wobst. Volumen I. Excerpta de legationibus. Edidit Carolus de Boor, Berolini 1903 (feljebb és a továbbiakban rövidítve: Excerpta de legationibus ed. C. de Boor). A kivonatgyűjteményről és annak szakirodalmáról lásd legutóbb A. Kazhdan, Excerpta: The Oxford Dictionary of Byzantium. A. P. Kazhdan editor in chief. A.—M. Talbot executive editor. New York—Oxford 1991, 767—768.

A fenti esemény datálásában (évének a megállapításában) nem jutott s a források hézagosságánál fogva nem is juthatott egzaktul bizonyítható eredményre a kutatás. Annyi állítható csak határozottan, hogy a szóban forgó békekötés a kvádokkal a markomann háború első (Avidius Cassius lázadásáig [175 tavaszáig] tartó) szakaszában történt. E hadjárat históriájának egyik legszakértőbb vizsgálója, Fitz J. 172 nyarára gondol.⁷

180. március 17-én Vindobonában (a mai Bécs földjén) az elhúzódó pestis áldozatául esett Marcus Aurelius.⁸ Fia és utódja, Commodus, aki 176 végén vagy inkább 177-ben társuralkodói rangot nyert és 178–180-ban a dunai fronton tartózkodott, a súlyosan megvert barbároknak szigorú békefeltételeket szabott, ha arra nem is vette a fáradságot, hogy elődje tervét⁹ valóra váltva a Közép–Duna bal oldalán Marcomanniát és Sarmatiát provinciákká szervezze. Dio Cassius LXXIII. könyvében (a hagyományos beosztás szerint a LXXII 2, 1–2 számozású részletben: vol. III p. 282, 14–283, 1 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 434, 19–24 ed. C. de Boor) egyebek mellett ezt írja erről: „A markomannok ... követeket küldöttek hozzá (Commodushoz) béke (kérese) céljából. Ő ugyan könnyen teljesen elbánhatott volna velük, de gyűlölte a (harctéri) fáradalmakat és a könny(ed)ebb városi életet kereste. Ezért kiegyezett velük azon egyéb feltételek kikötésével, amelyekben apja régebben megállapodott, s azzal, hogy a szökevényeket és a hadifoglyokat, akik utóbb kerültek hatalmukba, kiadják neki...”.

A Dio-passzus azt csak sejteti, hogy már Marcus Aurelius korábbi harcai idején jöttek szökevények a markomannokhoz is, miként a kvádokhoz. Azt viszont félreérthetetlen tényként közli forráshelyünk, hogy Commodus békediktátumakor voltak ilyen szökevények a szóban forgó germán népnél, akiket a megállapodás szerint a hadifogolyként elhurcolt provincialisokkal együtt adtak át a legyőzött barbárok a császárnak.

⁷ Fitz J., A markomann háborúk: Mócsy–Fitz, Pannonia 40, 295; a 295. oldalon a 85. jegyzetben minden bizonnyal elírás vagy sajtóhiba „LXX, 13, 1–4” helyett: „LXXI, 13, 1–4” (vol. III p. 258, 8–23 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 432, 11–26 ed. C. de Boor).

⁸ A halál helyét Sirmiumba tevő és okát másban (pl. mérgezésben) megjelölt híradások kevésbé megalapozottaknak látszanak.

⁹ Marcus Aurelius már a markomann háború első szakaszának a végén két területi egység provinciaként való bekebelezésére gondolt a Historia Augusta róla szóló életrajzának (Vita Marci 24, 5) híradása szerint: „Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere” (Scriptores Historiae Augustae. Edidit Ernestus Hohl. Vol. I. Editio stereotypa editionis prioris [MCMXXVII] cum addendis ad Vol. I. et II., Lipsiae 1965, p. 69, 3–4).

Ezekről az eseményekről történetíróink igen jól tájékozott lehetett. Hiszen éppen 180 táján érkezett kisázsiai szülőföldjéről Rómába s ott Commodus uralma alatt (180—192) a senatus tagja lett.¹⁰ Ebben a rangban közvetlen és megbízható értesüléseket nyerhetett szemtanúktól és bennfentesektől¹¹ a birodalom közelmúltjának legdrámaibb eseményeiről, az évek hosszú során át tartó markomann—kvád—szarmata hadjáratokról. Utóbb pedig maga Pannonia Superior provincia császári helytartójaként működött, ami különösen emeli az e területen történekekről szóló híradásainak a hitelét. Érdemes idézni kormányzóskodásáról adott önvallomását (XLIX 36, 4): „Ezeket (a pannónok életkörülményeit) nem csak hallomásból és olvasmányokból ismerem, hanem tényszerű tapasztalatból, mint aki élükön állottam... a Felsőnek (Superiornak) nevezett Pannoniában is voltam (helytartóul) kirendelve, minek folytán az ottaniak viszonyait megismertem s így ír(hat)om le”.

A római birodalmi igazgatás ranglétráját egészen a csúcsig, a kétszeri consul-ságig megjárta¹² parancsnok és államférfi minden bizonnal szabatosan használja a császári diplomácia terminológiáját akkor is, ha anyanyelvén görögül ír. A kvádokhoz és markomannokhoz szökött birodalmi alattvalókat az *αὐτόμολος* szóval jelöli, ami elsősorban katonaszökevényre utaló kifejezés. Felmerül a kérdés, hogy az egyébként jól fegyelmezett principátus kori seregből miként kerülhetett sor ezreknek a dezertálására. A választ a *Historia Augusta* Marcus Aurelius-életrajzának a 21. caputjában (6—7 §) találhatjuk,¹³ ahol egyebek mellett az áll, hogy a lakosságot kegyetlenül irtó pestisjárvány következtében csak teljesen rendhagyó sorozással volt a katonaság létszáma szinten tartható: „Instante sane adhuc pestilentia ... servos ... ad militiam paravit ... armavit etiam gladiatores ... latrones etiam ...

¹⁰ Dio Cassius életrajzáról szinte mindent, amit tudunk, saját történeti művének önmagáról szóló odavetett megjegyzéseiből olvashatjuk ki. E megjegyzéseket világosan elrendezve egybegyűjtötte Boissevain Dio-kiadásának a IV. kötetében (*Index historicus* p. 130—131).

¹¹ Hogy értesüléseit elsősorban a birodalom szívében, Rómában szerezte a közelmúltól és saját koráról, ezt mutatja annak az indoklása (LXXX 1, 2—2, 1: vol. III p. 474, 1—11 ed. Boissevain = Xiphilinus, *Epitoma Dionis Nicaeensis historiae Romanae*. Alexander: vol. III p. 729, 11—24 ed. Boissevain), hogy miért hézagos és bizonytalan műve LXXX. könyvének az adatbázisa. Azért, írja Dio, mert a LXXX. könyvben megbeszélte éveket jórészt Rómától távol töltötte.

¹² Dio Cassius (LXXX 2, 1 et 4, 2 ac 5, 1) többször szól második consulágáról s arról, hogy consultásra ekkor (229-ben) megtisztelő módon maga Severus Alexander volt (vol. III p. 474, 10—11 et 476, 7—13 ed. Boissevain = Xiphilinus, *Epitoma Dionis Nicaeensis historiae Romanae*. Alexander, vol. III p. 729, 22—24 et 730, 27—32 ed. Boissevain).

¹³ *Scriptores Historiae Augustae* ed. Hohl (feljebb 9. jegyz.) vol. I p. 66, 11—16.

milites fecit ...". Nem csoda azonban, hogy a rabszolgák egy része a kézbe kapott fegyverrel a meggyűlölt urak és nem a külellenség ellen fordult, hogy a gladiátorok közül sokan nem védeni akarták, inkább cserben hagyták azt a birodalmat, amelynek társadalmi rendje a tömeg véres szórakoztatására szánta életüket-halálukat, s a rablók sem mind váltak a birtokosok fosztogatóiból egy csapásra azok engedelmes védelmezőivé. Így érthető, hogy amikor végül is a császárhű csapatok fokozatosan felülkerekedtek, annyi katonaszökevény kiadását követelte meg Marcus Aurelius, majd Commodus a békéért folyamodó barbároktól, akik különösen a munkaképes ill. a hadra fogható szökevényeknek a saját oldalukra vonásában érdekeltek voltak s nyilvánvalóan csak kényszerűségből és vonakodva tettek eleget a kiadatási kötelezettségnek.¹⁴

Egyébként olyan alkalmakkor, amidőn barbárok árasztották el a tartományokat s így ott a római adminisztráció, rendfenntartás, jogszolgáltatás meglazult, szétzilálódott vagy átmenetileg éppenséggel megszűnt működni, megsokszorozódhatott, tömegessé válhatott a rabszolgák szökése. Bizonyára ez történt a markomann háborúk ismétlődő inváziói idején Pannoniában. Így nem véletlen, hogy Marcus Aurelius és Commodus együttes uralma alatt egy átfogó császári utasítás (generalis epistula) került kibocsátásra a szökött rabszolgák kézre kerítéséről¹⁵ és ebben első helyen éppen a provinciák kormányzóit (praesides) kötelezték az uralkodók a szökevények felkutatásának (inquirendis fugitivis) elősegítésére (Digesta XI 4, 1, 2). S több mint valószínű, hogy határtartományokból (amilyen Pannonia Superior és Inferior is volt) a servi fugitivi egy része a Barbaricumban keresett menedéket. Akkor pedig Dio Cassius híradása a szökevények kiadásának a megköveteléséről a császári békediktátumokban nem kizárólag dezertőrökre, hanem implicite szökött szolgákra is vonatkozott.

Az eddigiekből kitűnt: Marcus Aureliusnak, a hadvezérnek és diplomatának, valamint Marcus Aureliusnak, a jogszabályalkotónak a tevékenységében a marko-

¹⁴ Jellemző ezzel kapcsolatban az, amit a kvádok tettek feljebb megbeszélte (talán 172-re datálható) békekötésük után. Ígéretük ellenére nagyobb számban csak a munkára és harcra képtelen hadifoglyokat adták ki Marcus Aureliusnak. Erőteljes férfiak átadása esetén pedig azok hozzátartozóit, családtagjait visszatartották maguknál. Tették ezt abban a meggyőződésben, hogy az illetők egy része szökevényként visszatér hozzájuk a Barbaricumba, mert szeretteitől nem akar elszakadni. Lásd Dio Cassius LXXI 13, 2–3: vol. III p. 258, 11–18 ed. Boissevain = Excerpta de legationibus p. 432, 14–21 ed. C. de Boor.

¹⁵ A rendelet tartalma Ulpianus Edictum-kommentárjának első könyvéből („libro primo ad edictum”) került a Iustinianus-féle „Corpus iuris civilis” Digesta összeállításába (Corpus iuris civilis. Editio stereotypa decima. Volumen primum. Institutiones recognovit Paulus Krueger. Digesta recognovit Theodorus Mommsen. Berolini 1905, p. 153).

mann háborúk válságos éveit (amelyeknek egy tetemes részét személyesen is a legveszélyeztetettebb frontszakaszon, Pannoniában töltötte) a szökevények (fugitivi) tömeges szembefordulása az imperium rendjével különösen nagy gondot okozott és összehangolt intézkedések fogantatását sugallotta. Ezek után figyelemre méltó, hogy a katona, a diplomata és a törvényhozó császár mintha még egy minőségében, a filozófuséban is érzékenyen reagált volna ugyanarra a kihívásra. Az általa képviselt sztoikus tanítás szerint a világvezérlő értelem törvénye jelöli ki kinek-kinek a helyét az emberi közösségben; így az erény, amely a bölcsnek boldogságot ad, abban áll, hogy az egyén törvény szabta helyén teljesíti a maga kötelességét. Nem bölcs, nem erényes s így nem boldog az, aki ezt az elvet szem elől téveszti. Csak az bánkodik, haragszik és fél, aki esztelenül nem tudja vagy nem akarja elfogadni kijelölt helyét a világban, a társadalomban.¹⁶ Aligha merő véletlen, hogy Marcus Aurelius a jórészt Pannoniában illetőleg éppen a kvádok földjén¹⁷ megfogalmazott bölcséleti (főleg etikai) feljegyzéseiben (Ad semet ipsum X 25) metaforikusan a szökött rabszolga (*δραπέτης*) alakját idézi fel a jelzett sztoikus eszme kifejtésekor:¹⁸ „Aki megszökik urától, az szökevény. Urunk a törvény. Aki tehát a törvény ellen vét, az szökevény. Aki bánkodik, haragszik vagy fél, az ellene szegül annak, ami a mindenség kormányzójának végzése szerint történt, történik, vagy történni fog. Tehát szökevény az is, aki bánkodik, haragszik, vagy fél”.¹⁹

¹⁶ Lásd egyebek mellett M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung I., II.* mit bibliographischen Nachträgen ... von H. Th. Johann, Göttingen 1971, 1972, passim.

¹⁷ Marcus Aurelius filozófiai műve I. könyvének a végén (vagy a II. elején) ezt vallja: „Írtam a kvádok földjén a Garamnál”. A II. könyv végén (vagy a III. elején) ezt közli: „Írtam Carnuntumban”. A X. könyv 10. fejezetében szarmata (el)fogásával példálózik. Ezek szerint bizonyosan a markomann, a kvád és a jazig szarmata háborúk közbeni gondolatai sugallják etikai elmékedéseinek egy részét.

¹⁸ Marcus Aurelius rövidke műve csak csekély válogatás a sztoikus gondolkodók (Zénón, Kleantész, Chrysippos, Panaitios, Poseidónios, Seneca, Epiktétos stb.) tanainak a bőséges tárházából. Nyilvánvalóan azt válaszolja ki, ami őt — elsősorban a pannoni hadszíntéren — valamilyen okból különösen foglalkoztatja. A szökevény alakja (metaforája) ilyen eleme a filozófiai iskola irodalmának. Vö. például Chrysippos erkölcsstanának („moralia”) a 678., 679. és 680. töredékeit (*Stoicorum veterum fragmenta. Collegit Ioannes ab Arnim. Volumen III. Chrysippi fragmenta moralia. Fragmenta successorum Chrysippi. Lipsiae 1903, p. 170*), amelyeket az alexandriai Philón Iudaios műveiben lelhetünk fel. Lásd *De gigantibus* § 67: *ὁ μὲν φαῦλος ... φυγάς ... καὶ ἀτύραμος*; *Legum allegoriarum liber III* § 1: *ὁ φαῦλος φυγάς ἐστιν*; *Quaestiones et solutiones in Genesis (Versio Latina) IV 165*: „transfuga a lege”.

¹⁹ Huszti József fordítása (Marcus Aurelius elmékedései. Fordította Huszti J. Az utószót Szilágyi J. Gy. írta. Budapest 1983, 151. old.).

Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez

Kristó Gyula fő kutatási területe köztudottan az Árpád- és az Anjou-kor. Tudományszervezői működése azonban időhatárait tekintve is oly tág, hogy egy, a fentebb jelzett korszakokban kevésbé járatos vagy tevékeny gratuláns is könnyen talál hozzá csatlakozási pontokat. Hogy mást ne említsünk, Kristó munkássága különböző helytörténeti olvasókönyvek és monográfiák eredményeként kiterjed a török korra is.

Külön meg kell emlékezni a *Szeged története* I. kötetének¹ az 1980-as évek elején folyó intenzív munkálataira, amelyekben a jubiléum a kötet szerkesztő tisztét töltötte be, e sorok szerzője pedig a város 1526-tól 1686-ig terjedő történetét írta. Kristó Gyulát persze már korábbról is ismertem, hiszen nem lehetett nem felfigyelni országszerte egyedülálló iskolateremtő erőfeszítéseire, azokra a törekvéseire, amelyekkel a meglehetősen háttérbe szorult/szorított szegedi egyetem történelem szakának profilt adni igyekezett. Aztán — ahogy az már a korosodással lenni szokott — a legkülönbözőbb fórumokon sodort egymás mellé bennünket a véletlen. Közülük különösen a Tudományos Minősítő Bizottság Történelmi Szakbizottságának 1979 óta titkáráként tanultam meg bámulni naprakész tájékozottságát, mindig a lényegre és az érdemre tapintó „hivatalnoki” képességeit és szívós munkabírást, amelyre illetékes TMB-plénum-tagként — vagyis: valamennyi, a magyar és egyetemes történelem korábbi korszakaiból beadott akadémiai doktori disszertáció „gazdájaként” — ugyancsak nagy szükségünk volt.

Neki, sajnos, kevésbé, mert a túlon túl lelkiismeretesen teljesített feladatok — amelyeknek széles skálája a folyamatos „kézirattermeléstől”, a szerkesztésen és a szakma üzemeltetéséhez szükséges bizottsági tagságokon keresztül egészen az egyetemszervezésig és vezetésig terjedt — hamar elkezdtek aláásni egészségét. A

¹ *Szeged története 1, A kezdetektől 1686-ig*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1983.

— jelek szerint — vele született, megszállott munkaszeretetet és kötelezettségérzetet azonban nem mérsékelhették sem a menetrendszerűen jelentkező trombózisok, sem pedig az azokkal (is) argumentáló intések. Amikor a sokadik trombózison is túlesett, már barátként szólhattam bele életvitelébe.

Akik ismerik Kristó Gyulát, tudják, hogy ez a lehetőség már önmagában is nagy megtiszteltetés (a jubiláns nem tartozik a könnyen barátkozó, még kevésbé a feltárlakozó típusok közé), s tudják azt is, hogy vajmi kevés hatása van. A korábbi — remélem: kölcsönös — távoli megbecsülés éppen a Szeged-monográfia munkálatai során mélyült — ismét csak inkább remélem, mint tudom, hogy kölcsönösen — bizalmas együttműködéssé, ami minden bizonnyal a barátság egyik formája. Legalábbis jómagam elképedve szemléltem azt a természetességet, amellyel Kristó Gyula a döntést minden vitás tartalmi és szerkesztési kérdésben magához ragadta, az a gyorsaságot, amellyel a sokszerzős vállalkozásból egységes hangvételi monográfiát formált (anélkül, hogy az egyes szerzők stílusát megkárosította volna), s azt a precizitást, amivel mindezt tette. Csak remélni tudom, hogy könyvterjedelmű kéziratom gondozását nem érezte terhes és fárasztó rabszolgamunkának (hiszen a szerkesztés — jól tudom saját tapasztalatomból — legalábbis szerzetesi alázatot követel).

Úgy hiszem tehát, hogy a kedvére teszek, ha egyetlen közös munkánk emlékezetére, a Szeged monográfia megírásakor megkezdett munka egyik passzusának továbbvitelével tisztelgek szigorú, de igazságos szerkesztőm előtt 56. születésnapja alkalmával. Nézze el a tisztelt olvasó, hogy e ponton néhány, saját felfogásomra vonatkozó megjegyzést teszek. Jómagam a helytörténetírást vélem a nemzeti és az egyetemes történetírás egyik legfontosabb tartópillérének. Természetesen csak az esetben, ha a kutatás méltó célpontot választ, s elmegy a feltárási lehetőségek végső határáig. Ez a bizonyos „végső határ” persze felettébb relatív s korszakonként változik: a korábbi századokban valamennyi oklevél összegyűjtését és értelmezését, a 16—17. században, főleg a török megszállás által különösen sújtott országrészekben, valamennyi elérhető adat és adattöredék gondos összeillesztését és analógiákkal való értelmezését, a jelenkorhoz közelebb eső időszakokban a hatalmasra duzzadt — és meglehetősen sztereotippé vált — forrásanyag célratörő megrostálását és a helyi vonatkozások felismerését, stb. jelenti. Ha, amennyiben egyáltalán mód van rá, e kritériumok szerint járunk el, a helytörténetírás kiválóan alkalmas lesz arra, hogy a nemzetközi fórumokon felmerült újabb és újabb divat-témákat állandóan kontroll alatt tartsa. A nemzetközi ideológiai divatok által erősen befolyásolt generális témaválasztások ugyanis — miként az már számtalanszor bebizonyosodott

— „hajlamosak arra”, hogy valamiféle, a valóságban sehol sem létezett sublimátumot s ilyenként nem történeti, hanem — mondjuk némi jóindulattal — szociológiai eredményt hozzanak. A „lebegés” veszélyét csupán a nemzeti diszciplinákkal való állandó ütköztetés szűrheti ki, s a nemzeti történetírás is csupán akkor nyugodhat szilárd alapokon, ha időről időre önmagát is megszemléli a helytörténet tükrében.

A közfelfogás a helytörténeti feladatok felvállalását afféle kellemes pénzszerzési lehetőségként tartja számon, amiből némi tudományos hozadék is származhat. Számomra a helytörténetírás — pontosan azért, hogy másutt el nem érhető közelségbe hozza az egykori életmegnyilvánulásokat — olyan kötöttségeket alakít ki, amelyekről többé nem lehet megszabadulni. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy az ember jelen formájában is egészen másként tekint arra a városra, amelynek történetét részben megírta, s kutatásai során sem tud megszabadulni attól a kényszertől, hogy a — sokszor már évtizedekkel korábban lezárt és megírt — téma adatgyűjtését és az új adatokból fel-felvillanó új összefüggéseket regisztrálja. A magyar forrásanyag hihetetlen szétszórtságából fakad, hogy az előkerült új anyag viszonylag hamar elérheti azt a „kritikus tömeget”, amelyen túl már tulajdonképpen új monográfiát kellene írni.

Szeged azon — nem kevés — magyarországi település sorába tartozik,² amelynek korábbi története (is) mindenképpen megérdemelné a további figyelmet. Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert az eredetileg kishitűen alacsonyan megállapított példányszám „gondoskodott” róla, hogy a Szeged-monográfia mind a helyi, mind az országos piacon gyorsan hiánycikké váljék. Inkább azért, mert az újabban fellelt források tükrében egyes részfejezetek ma már kifejezetten szegényesnek

² A legújabb kutatások ugyanis azt sugallják, hogy az európai árforradalom — amely az élelmiszer- s azon belül különösen a húsarak emelkedésével, a kézműipari termékek árának relatív csökkenésével járt — sokkalta mélyebben és pozitívabban érintette a magyar gazdaságot, különösen annak a mezővárosokhoz kötődő ágazatait, mint azt korábban gondoltuk. A magyar parasztság, polgárság és bizonyos nemesi rétegek kereskedelem felé fordulása oly tömeges és sikeres volt, hogy a magyar kül- és belkereskedelem felpezsdülését a vele nagyjában-egészében egy időben lejátszódott magyarországi török berendezkedés és a vele járó háborúskodás csupán fékezni tudta, de gátolni, sőt — több évtizedig — visszavetni nem. Összefoglalóan vö. SZAKÁLY Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás ármékában*. História — MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1994 (Historia Könyvtár — Előadások a történettudomány műhelyeiből 5). Nagyrészt ugyanennek bizonyítására íródtak megjelenés előtt álló esettanulmányaim is, amelyek minden korábbinál világosabban mutatják, többek között, Szeged különleges megtermékenyítő szerepét: *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás történetéhez)*, Balassi Kiadó, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció 23), megjelenés előtt.

hatnak. Mivel csak a magam nevében nyilatkozhatok, ilyenek érzem például a török kori szegedi kereskedéséről írottakat,³ de alig van olyan témakör, amelyhez ne találtam volna további hasznosítható adatokat-adalékokat. Egy, a Szeged-monográfiához csatlakozó, azt kiegészítő-kommentáló tanulmánykötet elkészítésének szükségességét már több ízben felvettem a helyi fórumokon, ami azokon — kivált a Móra Ferenc Múzeumnál — kedvező fogadtatásra talált. S nincs kétségem, hogy a Csongrád megyei Levéltár példamutató rendszerességgel megjelentetett periódikája, a *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* sem zárkoznék el ilyen jellegű munkák közlésétől. Így aztán inkább az I. kötet szerzői „okolhatók” — ki azért, mert nem akadt horgára megfelelő anyag, ki azért, mert másirányú elfoglaltságaik nem engedték —, hogy ez a terv mindmáig nem valósult meg. Mintegy ösztönzésnek is szánom tehát az alábbi kis közleményt — amely Szeged és a török hódítók 1526 és 1543, a végleges megszállás közti viszonyára, illetve az utóbbi elhárítása érdekében tett bécsi és gyulafehérvári intézkedések egynémely pontjára vet — ízlésünk szerint még mindig csekélyke — világot, s mint ilyen a *Szeged története* I. kötetének török kori részéhez publikálandó kiegészítések „mutatványának” és egyben időbeli nyitányának fogható fel. Adná a Teremtő, hogy mire a tervezett tanulmánykötet megvalósul, már ehhez a kiegészítéshez is újabb kiegészítéseket csatolhassunk!

*

A Szegeden 1526-tól a török megszállásig eltelt bő tizenöt esztendőben történtek önkritikus kiegészítését egy, a monográfiában teljesen figyelmen kívül rekedt gazdasági feltétel-változás jelzésével kell kezdenem. Rég közismert az a szoros kapcsolat, amely Szeged városát legkésőbb az Árpád-kor végétől középkori Magyarország „szőlőskertjéhez”, a Szerémséghez fűzte. Pontosabban az utóbbit Szegedhez, hiszen a szórt adatok gyér világánál nagyon úgy néz ki: e kapcsolatot nem annyira az határozta meg, hogy számos szegedinek volt extraneus szőleje például Péterváradon, Kamancon Karomban, Szalánkeménben és másutt, hanem az, hogy a szerémi bor szétterítését két város: Pest és Szeged privilégizálta, a jelek szerint

³ Ezt — egyéb szórványadatokon túl — elsősorban az 1586–1588. évi szegedi török vámnaplókkal (vö. *Szeged története, i.m.*, I, 576. skk) egyidős érsekújvár-játópusztai magyar hídvámjegyzék előkerülte teszi szükségessé: KOCSIS Gyula: *Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kivételről)*, in Bács-Kiskun megye múltjából, XII, szerk. IVÁNYOSI–SZABÓ Tibor, Kecskemét, 1993, 287–359.

békésen megosztzkodva a rendelkezésre álló területen és piacon. A pestiek a Dunán, a szegediek a Tiszán szállították észak felé az egész országban, sőt azon kívül (lengyel és „ruthén” területeken) is keresett nedűt. Miközben a krakkóiak már 1458-ban engedélyt kaptak Mátyás királytól, hogy a helyszínen vásároljanak belőle, a szegediekre — és a velük együtt fellépő pestiekre — még kemény küzdelem várt, hogy Tiszalucnál feljebb, a Lengyelországba vezető szárazföldi utak csomópontjainak közelébe férközhessenek boraikkal. A fordulat 1484-ben következett be; a kassaiak és a bártfaiak a továbbiakban nem tartóztathatták fel a szegediek borszállítmányait, sőt a kassaiaknak azt is el kellett tűrniük, hogy a városban hordószámra, a városon kívül pedig kicsiben — vagyis: kimérve — is árusíthassanak.⁴

Ez a változás persze a privilégiumaikra féltékenyen őrködő szabad királyi városokban sem volt mindenkinek ellenére. Erre utal a szegedi, illetve a kassai⁵ és pesti polgárok⁶ között kialakult gazdasági és az azokat (is) szolgáló rokoni kapcsolatok hálózata.⁷ Nyilvánvaló, hogy ezeket a Száva—Al-Duna közöttől a Tisza mentén keresztül Kassáig, sőt talán azon túl is nyúló szálakat a közös borkereskedelmi érdek éllette. Bár példának a szegedi kereskedelem másik „idegszálához”, a Tiszántúlról a Dunántúl felé bonyolított szarvasmarha-kereskedelem főútvonalához kötődik, tanulságos, hogy az 1497-ben már elhunytként említett Szilágyi László szegedi polgárnak eme útvonal valamennyi csomópontján (Nagyváradon, Szegeden és Pécsen) volt háza és más ingatlana.⁸ (Megl lehet, nem is mindig azért, mert ilyet szerezni kívánt, hanem azért, mert akkortájt is szokásban volt az ingatlanra táblázás, s ha az adós másban nem tudott fizetni, a semminél jobb volt háza, szőleje

⁴ Szeged története, i.m., I, 396, 464—466 és 473—476 és KUBINYI András: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15—16. század fordulóján*, in *Történelmi Szemle* 36 (1994), különösen 2—13 és 39—51, passim, vö. a benne id. irodalommal.

⁵ Szeged története, i.m., I, 467 és 554.

⁶ Szeged története, i.m., I, 387—388, 405, 431, 451, 458, vö. külön KUBINYI András magisztrális tanulmányával: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*, in *Levéltári Közlemények* 38 (1967), különösen 264—269.

⁷ KUBINYI András előbb id. tanulmányán (228—291) kívül még ugyanőtől: *A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig*, in *Levéltári Közlemények* 44 (1973) 203—264, vö. még UŐ: *Buda és Pest szerepe, i.m.*, 26—47, az előbbieket számos kiegészítéssel.

⁸ Szeged története, i.m., I, 455—457 és 459, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Schreiber Farkas pécsi bíró (1527—1542) (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal)*, in *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 20—21 (1975—76), Pécs, 1977, 85.

vagy mészárszéke is.⁹) Mivel Vajda Miklós szalánkeméni polgár végrendeletéből tudjuk, hogy szegedi házzal is rendelkezett,¹⁰ nyilvánvaló, hogy a borkereskedelem talaján is kialakulhatott a több városban háztulajdonos polgárok csoportja, s hogy az nem korlátozódott a Szalánkemén—Szeged kapcsolatra, hanem kiterjedt a Szerémség többi borkereskedelmi központjára is. Könnyen meglehet, hogy már 1526 előtt is lehetőség volt arra, hogy egy—egy személy — megfelelő feltételekkel (ingatlan-birtoklás, bizonyos összeg lerovása) — több településnek is teljes jogú polgára lehessen, miként azt a kutatás legújabban a 16. század második feléből egyértelműen kimutatta.¹¹

Szeged és a Szerémség egyedülállóan intenzív kapcsolatairól vall, hogy a Giovanni da Capestrano (Kapisztrán János) szenttéavatása érdekében 1461-ben Újlakon felvett vizsgálati jegyzőkönyvek tanúi között — nem számítva természetesen a helybélieket — a szegediek szerepelnek a legnagyobb számmal (19). Ez az adalék még plasztikusabbá válik, ha tudjuk, hogy Szegedet messze leszakadva követik a 10, 9 és 8 fővel képviselt helységek (mindháromból 1—1 volt), s hogy a hat nagyobb városból (Budáról, Pécsről, Pestről, Szegedről, Temesvárról és Váradról) érkezett 43 tanúnak 44,2 % volt szegedi.¹²

1526 októberében a visszavonuló I. Szulejmán szultán csupán Magyarország belsőbb részeiből vonta ki haderejét, megtartotta viszont a nyáron bevett al-dunai erősségeket (Szalánkemént, Péterváradot, Újlakot és egy sor kisebb várat), amivel sokrétűen befolyásolta Dél-Magyarország, benne Szeged sorsát. A történetírás ennek katonai következményeit szokta kiemelni és értékelni, jóllehet voltak gazdasági és társadalmi konzekvenciái is. Szegedre nézve például ez utóbbiak úgy jelentkeztek, hogy a török megszállás elvágta szerémségi szőleitől, s úgy tűnik, a szerémi borral való kereskedés lehetőségétől is. Miként a későbbiekből tudjuk, a vég-

⁹ Pl. *Szeged története, i. m.*, I, 458.

¹⁰ *I. m.*, I, 464.

¹¹ GECSÉNYI Lajos: *Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban*, in. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve 18 (1991) 28—29 és SZAKÁLY Ferenc: *Egy 16. századi szponzor gazdasági hátországa (Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye)*, in. Uő, *Mezőváros és reformáció*, id. tanulmánykötet.

¹² FÜGEDI Erik: *Kapisztránói János csodái (A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulmányai)*, in. Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek (Tanulmányok a magyar középkorról)*, Magvető Könyvkiadó, Bp. 1981. 20 és 26.

vári törökökkel némi baksis fejében szót lehetett érteni,¹³ így elképzelhető, hogy rendezett körülmények között a szegediek a török várak közt továbbra is zavartalanul áthajózhatnak borszállítmányaikkal. Szeged szerémi kapcsolatainak megszakadását — amennyiben ez 1526-ot követően valóban bekövetkezett¹⁴ — nem annyira a török végvárrendszer kiépülése, hanem az okozta, hogy a Szerémség etnikai és gazdasági viszonyai mondhatni fenekestül felfordultak. A magyarság pánikszerűen menekült erről a vidékről — gondolom, nem utolsó sorban éppen Szegedre —, a túlsúlyba került délszláv elem pedig egy ideig a török, illetve magyar orientáció Scyllája és Charybdise között hanyódott, tökéletes káoszba sodorva ezt az egykor oly virágzó és rendezett tartományt,¹⁵ amit a környékről elszármazott Zay Ferenc még 1553-ban is mint a meghaladhatatlan gazdagság egykori boldog szigeteként emlegetett.¹⁶ Végül a Szerémség egészében török megszállás alá került — ez alkotta a későbbi magyarországi megszállás „alapkövét” —, s az itteni délszlávok végképp török zsoldba álltak.¹⁷

A Szeged-monográfia megfelelő részének szerzője, Kulcsár Péter e költői szavakkal mond végső istenhozzadót a szerémi borvidéknek: „[1521] Augusztus 29-én elesett Nádorfehérvár. A török végigszárguldozta az egész környéket, Karom, Kamanc, Pétervárad, Újlak lakosságát elhurcolta. Nemhogy szőlő, fű sem nőtt többé azon a tájon.”¹⁸ A pusztulás azonban nem volt ilyen gyors és látványos; a szerémi bortermelés agóniája még eltartott néhány évtizedig. Oláh Miklós 1536-ban írott *Hungariájában* azt olvassuk, hogy Pest városa „nevezetes sok különleges boráról, nemcsak az édes ízükkel kiváló szerémiekről (mintha krétaiak volnának),

¹³ A hatvani hégnak az egri püspök számára szedett tized természetbeni kivitelének engedélyezéséért fizetett összegekről: N. KISS István: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1960, 1018.

¹⁴ Pest esetében KUBINYI András ezt biztosra veszi: *Buda és Pest szerepe, i. m.*, 47.

¹⁵ Aleksa IVIĆ: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potiško-pomoriske granice (1703)*. Novi Sad, 1929 (Knjige Matice Srpske 50) 94—103 és 370—376.

¹⁶ Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái, I. *Történelmi dolgozatok deák nyelven*, közli SZALAY László, MTA Történelmi Bizottmánya, Pest, 1857 (Monumenta Hungariae Historica, II. Scriptorum 2) 291—297, vö. THALLÓCZI Lajos: *Csömöri Zay Ferencz (1505—1570)*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1885 (Magyar Történelmi Életrajzok) 81—82.

¹⁷ Milan VASIĆ: *Martolosi u jugoslovenskim zemljana pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Knjiga 29, Odjeljenje istorijsko-filozofskih nauka, Knjiga 17), passim.

¹⁸ *Szeged története, i. m.*, I. 466.

hanem a baranyaiakról, somogyiakról és más fajtákról is...”¹⁹ Oláh országleírását legutóbb éppen Kulcsár Péter ültette át magyarra, de felettébb jól tette, hogy e sorokkal nem argumentált a szerémi bortermelés 1526 utáni folyamatossága mellett, hiszen az akkor Brüsszelben élő Oláh ismeretei általában is inkább a Mohács előtti, mint az az utáni Magyarországra illenek.²⁰ Ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaink vannak arra, hogy a termelés tovább folyt, bár Batthyány Ferenc 1552-ben azt írta az akkor németalföldi helytartóként működő Mária királynénak, hogy mióta a Szerémség török uralom alatt áll, az ottani borok nem olyan jók, mint korábban, s a török hatóságok egyébként sem veszik jó néven, ha valaki ki akarja vinni.²¹

Annak viszont valóban semmi nyoma, hogy a szegediek belefolytak volna az immár délszlávok által termelt, gyengébb minőségű szerémi borok szétterítésébe. Ami nem azt jelenti, hogy egyszersmind veszni hagyták e „sikerágazatukat”, a borkereskedelemben és -hajózásban felhalmozódott évszázados tapasztalataikat. Csupán annyi változott, hogy immár nem a szerémi, hanem a — nagyjából Délkelet-Tolnában termelt — „baranyai” borokat szállították le előbb folyás iránt a Dunán Szalánkeménig, majd onnan fel a Tiszán Szolnokig, illetve Szegedtől Maroson tovább keletnek.²² (Az előbbi vonalon a felfutó hegyaljai bortermeléssel, az utóbbin pedig a Simánd-Siri körüli zarándi szőlőhegyeken termelt borokkal „ütköz-

¹⁹ „... vinis exoticis, non Sirimicis modo optimis atque perinde, ac Cretica sunt, dulci sapore praestantibus, sed etiam Baroniaicis, Somodinis ac alterius generis ...” Nicolaus OLAHUS: *Hungaria — Athila*, ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus JUHÁSZ, K. M. Egyetemi nyomda, Bp., 1938 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XVI), 17, magyar fordítása: *Janus Pannonius — Magyarországi humanisták, válogatás, szöveggond. és jegyz.* KLANICZAY Tibor, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1982, 1069.

²⁰ Jól kiviláglik ez a névanyag vizsgálatából, hiszen abból csaknem teljesen hiányzanak az 1526 után bekövetkezett változásokra utaló megjegyzések. FODOR István: *Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990 (Humanizmus és reformáció 17), különösen 56—96.

²¹ ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos magyar király neje (1505—1558)*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1914 (Magyar Történelmi Életrajzok) 439. 34. jegyz.; Szerémi borvásárlás Zrínyi Miklós számára: SZAKÁLY Ferenc: *A Közép-Duna menti bortermelés első fénykora (a XVI. század derekán)*, Dunatáj, 2 (1979), 2. sz., 15.

²² *Szeged története, i. m.*, I, 591—593, *Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. BLAZOVICH László, Makó, 1993 (Makó monográfiája 4) 220—222 (a makóiak is alaposan kivették a részüket a borhajózásból), *Tolna mezőváros története*, szerk. GLÓSZ József és V. KÁPOLNÁS Mária, Tolna, 1992, 124—125; Azt nem tartom valószínűnek, hogy a baranyai és a somogyi borok már 1526 előtt jelentősebb mennyiségben megjelentek volna e térségben (*Szeged története, i. m.*, I, 464—465).

tek”²³). Az első adat róluk a „baranyai” borforgalmat szervező bátai kikötőnél 1543-ból való, nyilvánvalóan azonban nem ekkor, hanem korábban váltottak.²⁴ (Bár természetesen azon sem csodálkoznánk, ha előkerülnének olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy még 1526 után is megpróbálták tartani a szerémi „frontot” is.)

A török fenyegetés időszakában szokássá vált minden olyan vidéket, amelyet az oszmán hadak vagy portyák egyáltalán elérhettek, „a török torkában” („in faucibus Thurcarum”) levőként emlegetni. A Magyar Királyság bukása előtt, immár vagy száz esztendeje feküdt a „török torkában”, a jól záró végvárrendszer azonban sokáig biztosítani tudta a belsőbb területek teljes nyugalomát, s az ennek nyomán keletkezett hamis biztonságérzet némileg nyilván hozzájárult ahhoz, hogy amikor minden fegyveres kézre szükség lett volna, csak az jelent meg a mohácsi táborban, aki a megjelenést már végképp nem kerülhette el. Mint arra már a Szeged-mono-gráfia általunk írott részének első mondatában is utaltunk, alighanem Szeged vidéke is biztonságosnak számított,²⁵ hiszen déli előterében helyezkedett el a magyar/horvát határvédelmi övezet legjobban kiépített centruma; tengelyében magával Nándorfehérvárral, mögötte a szerémségi várak sűrű hálójával. Ez utóbbiak 1521-ben, Nándorfehérvár ostroma idején még a török portyák feltartóztatására is elégtelenek voltak, de egészen 1526-ig²⁶ pusztá létük is elriasztólag hatott.

*

A szerémi végvárrendszer elvesztésével Szeged nemcsak a szerémi borral való kereskedés lehetőségétől esett el, hanem maga is közvetlenül fenyegetetté vált. Ha a Magyar Királyság urai — immár ketten is voltak — gondoskodni tudnak az elveszített határövezet pótlásáról, s legalább az Al-Dunának a Dráva torkolatától a

²³ A Makra promontoriumot Oláh Miklós is említi az igen jó bort termő helyek között. *Janus Pannonius — Magyarországi humanisták, i.m., 1087*, vö. BÁCSKAI Vera: *A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században*, in *Agrártörténeti Szemle* 9 (1968), 432—456, passim.

²⁴ SZAKÁLY F.: *A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útjai, i.m., 59*.

²⁵ *Szeged története, i.m., I, 499*.

²⁶ Ferenc SZAKÁLY: *The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse* és András KUBINYI: *The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagellonian Period*, in *From Hunyadi to Rákóczi (War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary)*, ed. by János M. Bak, Béla K. Király, Columbia University Press, New York, 1982 (*War and Society in Eastern Central Europe, Vol. III — Eastern European Monographs, N° CIV*) 141—158 és 159—178.

Tisza torkolatáig tartó balparti szakaszát meg tudják rakni erősségekkel vagy határőr-elemekkel, a száz kilométerrel beljebb fekvő Szeged továbbra is biztonságban érezhette volna magát. Tulajdonképpen ezt célozta János király kísérlete Cserni Jován szerb irreguláris hadainak Bács megyébe telepítésére. S aligha lehet kétséges, hogy ha a hátuk mögött erőt éreznek — amely egyszerre támogatja és kordában tartja őket —, úgy kitűnően ellátták volna az élősövény szerepét: védik a mögöttük fekvő területeket s időnkénti visszacsapásaikkal hátráltatják a török szerémségi berendezkedését, mint azt meg is tették működésük kezdetén, János pártján.

A szegediek joggal ünnepeltek, amikor Délkelet-Magyarország — az ő hathatós közreműködésükkel — végül is megszabadult az ellenőrizhetetlenné vált, tulajdonképpen inkább a saját, semmint új ura, Ferdinánd elképzeléseit követő szerb hadtól.²⁷ Azt nem láthatták előre: ezzel egyszersmind utolsó lehetőségük eljátszásához is hozzájárultak, hogy a törökök és köztük még egyszer védőövezet ékelődjék. Miként az a Szeged-monográfiából is kiderülhet, a Duna—Tisza közti és a Tisza melléki magyar végvárak történetének részletei még feltárássra várnak, s nagyrészt a szerencsés véletlenül múlik, hogy tényleges működésükbe bepillantást nyerhesünk. A gyér adatok fényében azonban nagyon is úgy tűnik, hogy Szeged Duna—Tisza-közi előtere mind János, mind pedig Ferdinánd király figyelmének hatóköréből kiesett. Erőfeszítéseikből a Temesvárra támaszkodó délkeleti védelmi vonal nyugati szárnyának kiépítésére már láthatólag nem futotta. A gyenge — meg lehet, védhetetlen — Szeged lényegében egyedül állt a dél felől szárazföldön támadó török erőkkel szemben, s csupán a naszádosok ellen számíthatott Becse és Becskerek támogatására. Nincs hírünk arról sem, hogy a szegedi végbeliek különösebben jeles tetteket hajtottak volna végre a szerémségi törökök ellen, annál több arról, hogy a törökök úgy jártak-keltek ki és be a városban, mintha az máris az ő felségterületükhöz tartoznék. Az a benyomásunk, hogy a magyar uralkodók — legkésőbb akkor, amikor Bács és Félegyháza megerősítésével a törökök az Al-Dunától északra is megvetették a lábukat — lelkileg már feladták ezt a vidéket. Míg ellenkező értelmű, pozitív adat elő nem kerül, mindebből és az alábbiakból alkalmasint arra is következtethetünk, hogy Szegeden nem állomásozott helyőrség.

A már ismert 1528. április eleji török „vastatio”-ról vannak ugyan újabb adataink, lefolyását azonban ezek sem teszik világosabbá. Velencei híradások szerint a portyázók hatalmas ember- és lábasjóság-zsákmányra tettek szert, gondolom,

²⁷ *Szeged története, i. m.*, I, 501—505.

inkább Szeged környékén, mint magában a városban.²⁸ Alkalmasint ez is közrejátszhatott abban, hogy Ferdinánd kormányzata elérkezettnek látta az időt Szeged védelmének megerősítésére. Hogy Majthényi Bertalan 1528. nyári kapitányi kinevezése nem jelenthetett fordulatot, abból is vélhető, hogy ez év novemberének közepén Jahja-pasa oglu Mehmed szendrői bég és János király a tápéi Tisza-parton sétálgatva, képletesen szólva a szegedi vár ágyúinak torkában tárgyalta meg a teendőket. (E megbeszélés következményeként a János-párti és török hadak ostrom alá vették Temesvárt). Ebből arra következtetünk, hogy Szegeden nemigen lehetett Ferdinánd-párti őrség, s hogy a város meghódolt az időlegesen Makón „székelő” Jánosnak.²⁹

Időközben a szegediek kipróbálták a török veszedelem elhárításának — az ellenállás és a behódolás mellett — harmadik módszerét: az alkalmoszerű semlegességvállalást is. Perényi Imre nádor özvegyének, Kanizsa Dorottyának Valpón, 1528. augusztus 28-án kelt leveléből tudjuk, hogy a végvidéki törökök igen nagy zsákmánnyal tértek vissza Szendrőre legutóbbi Duna—Tisza-közi betörésükből, amelynek során naszádosaik öt mérföldre Szegeden túl, lovasaik pedig még messzebb nyomultak előre. Tehették ezt azért, mert mind a szegediekkel, mind pedig János király Lippán állomásozó szerb vezérével, Radić Bosićcsal megegyeztek, hogy őket — beleértve Bosić alattvalóit is — nem bántják. (Ebbe Majthényinak is bele kellett egyeznie, hiszen augusztus 22-én még bizonyosan Szegeden volt.)³⁰

Az 1529. évi újabb török hadjáratot követően Szeged immár szilárd és tartós János-párti uralom alá került, s maradt egészen török uralom alá kerüléséig. Hogy azonban ez magukkal a törökökkel szemben nem nyújtott megnyugtató védelmet,

²⁸ *I.m.*, I. 505, vö. BARTA Gábor: *Elfelejtett hadszíntér (1526—1528) (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez)*, in *Történelmi Szemle* 37 (1995), sajtó alatt.

²⁹ *Makó története, i.m.*, 180—184.

³⁰ „Turci cum maximo lucro redierunt absque omni impedimento, ita ut captivos et alias res quamplurimas attulerunt, libere in omni loco ambulaverant, fuerunt Thurci in navibus existentes ultra civitatem Zegediensem per quinque miliaria, equites autem multo remotius fuere, cum Zegediensibus et cum Radych pactum fecerunt, ita ut ipsos Zegedienses et neque ipsum Radych simulcum omnibus subditis suis impedierunt.” Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica (Ungarische Akten), (a továbbiakban: ÖStA HHStA Hungarica) Fasc. 425. Varia f. 60.; Török Bálint alsó-magyarországi főkapitány 1528. aug. 20.-án rendelte el a környékbeli nemesség és parasztság mozgósítását — többek között — Majthényi közvetítésével. SZERÉMI (Odeschalhi Artur hg.): *Emlékek a majthényi, keselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából, 1451—1728*, in *Történelmi Tár* 1897, 23.

plasztikusan kiderül abból a jelentésből, amelyet a hírgyűjtéssel foglalkozó Pemfflinger Márk szász királybíró Kassáról, 1536. április 22-én küldött Ferdinándnak, s amely — dacára annak, hogy ellenpárti tollából származik — teljesen hitelt érdemlőnek látszik:³¹

Azon jóbarátjától, akit az uralkodó is jól ismer egy kém útján tudomására jutott („redeundo venit explorator ad Zegedinum, ad quendam bonum et veteranum amicum meum, quem et Maiestas Vestra noscere poterit forte”),³² hogy midőn Mehmed bég lett a nándorfehérvári prefektus,³³ kilencezer emberével kiszállott, s a Duna—Tisza-közi falvakban legeltet. Hogy mi a szándéka, arról egyelőre nem lehet biztosat tudni. Állítólag Budára készül; a Dunán tizenkét gályát és háromszáz naszádot gyűjtött össze. A megrémült szegediek követeket küldtek János királyhoz — akit Pemfflinger gúnyosan „Iohannesbek” (=János bég)-nek titulál —, megtudakozandó, kell-e félniük a Mehmed csapataitól vagy sem. Az uralkodó közölte velük, hogy ő nem tudja megvédeni őket, gondoskodjanak magukról, ahogy tudnak. Amikor ismét felküldtek hozzá, sóhajtozva vonogatta a vállát, s azt ismételtette, hogy azt sem tudja, hogy az ő ügye hogyan áll a törököknél. Ezzel szemben Mehmed Szegedre érkezett vajdái vigasztalták a nekikeseredett szegedieket, hogy ha úgy engedelmeskednek nekik, mint — nem tudni, mikor — a németeknek, megvédelmek őket. Az egyik, magyarul beszélő vajda viszont — akinek a feladata a megfélemlítés lehetett — egyszersmind arra is figyelmeztette őket, hogy a mostani nándorfehérvári bég nem olyan szelíd, mint elődje, aki gyakran visszaadta a foglyul ejtett keresztényeket és a zsákmányt. Úgymond arra is parancsuk van, hogy ha kezükbe kerül, magát János királyt is elhurcolják; a szegediek is erre számíthatnak, ha nem viselkednek okosan. Egyébként is tudniuk kell, hogy a szultán a következő esztendőben Magyarország feldúlására és Buda elfoglalására készül.³⁴

³¹ Eudoxiu HURMUZAKI (culese): *Documente privitoare la istoria Românilor*, II/1, *Cu portreul lui Jacob Heraclid Voevod* (1451—1575), București, 1891, 105—106, N°LXXVII.

³² Könnyen meglehet, hogy ez a hírforrás maga, a Ferdinánd által birtokadományban részesített Zákány István főbíró volt. Róla: *Szeged története, i. m.*, I, passim, különösen 506.

³³ A szendrői bégek sorrendje: Mehmed (1527—1534), Gázi Hüsref (1534—1536), ismét Mehmed (1536—1541). Olga ZIROJEVIĆ: *Tursko vojno uredenje u Srbii (1459—1613)*. Beograd, 1974, 262.

³⁴ „Is amicus meus nuntiavit mihi, qualiter Zegedienses misissent ad Ioannembek, interrogatum, ad quid se tenere debeant, cum intelligent Turcas venturos, debeantne timere ab eis, an non. Respondit eis bene deliberate: »Custodite vos, defendam enim vos nihilominus.« Secundario iterum miserunt ad Iohannembek, ut rursus intelligerent ab eo modum conservationis eorum. Ingenuit Ioannes et scapulis attractis respondit:

E tudósítás tükrében még nehezebb megérteni, hogy János király miért éppen a Délvidék legveszélyeztetettebb magyar városaiba — Szegedre, Makóra, Csanádra, Temesvárra, Lippára, a némileg hátrébb fekvő Gyulára, Mezőtúrra, Simándra s a valóban védettebb Nagyváradra — telepítette szét az ellene szőtt összeesküvésben bűnösnek talált kassai németek vezetőit.³⁵ Hiszen olyan városokról van szó, amelyekről részben bizonyosítható, részben okkal feltehető, hogy már régtől fogva kereskedelmi kapcsolatban álltak Kassával, azon belül talán éppen a száműzöttekkel, s így azoknak nem kellett feltétlenül ellenséges fogadtatásra számítani. Talán azt kívánta e módon érzékeltetni velük, hogy jobban tették volna, ha a töröktől távol békén maradnak biztonságos várfalaik védelmében, akármelyik magyar király jogára alá jutnak is.

Szeged kiszolgáltatottságát tanúsítja a lakosai számára János király által 1538. augusztus 6-án kibocsátott nyílt levél, miszerint a fallal kerített városok kötelesek befogadni a török elől menekülő szegedieket.³⁶ Eszerint az utóbbiak nyilván attól tartottak, hogy a Ferdinánd és János közt az év április 24.-én létrejött váradi békekötés miatt a végvidéki törökök esetleg rajtuk töltik ki bosszújukat. Hasonló védelmelet még egyet ismerünk — bár nyilván több ilyen is készült —; ezt Ferdinánd bocsátotta ki 1542. augusztus 8-án Tolna mezőváros lakói számára,³⁷ akiket nyilván a szekszárdi vár török kézre jutása készített menekülésre.³⁸ A négy esztendő idődeltérés jól illusztrálja a dél felől nyitott vidéken fekvő Szeged szorongatott-

»Nescio adhuc, quomodo negotium meum stat. Ite et conservate vos, quo melius scitis, me hic invenietis, si indigebitis persone mee.« Vidit etiam explorator meus Turchas vajvodas venientes Zegedinum, unus post alium et confortantes eos: »Ne timerent, nos, inquit, vobis nocere nolumus. Melius tamen erit, si nobis, qui defendemus vos, obediatis, quam Germanis. Inter vajvodas illos fuit unus hungarice loquens et dicens: »Prius in hiis partibus habuimus sansa[cus], qui cum aliquando spolia hoc est rapinam Christianorum hominum per nos restitui fecit. Iam talem habemus novum sansacum, qui nedum Christianos per nos restitui fecit, sed etiam et vos et alios abducat. Et si rex vester Ioannes in nostras manus devenerit, habemus in commissis, quid secum agamus. Sacratissime Rex et hiis omnibus aliud elicere nequeo, quam quod Turce Budam occupabunt et ad futurum annum imperator Turcarum in propria persona illo veniat et regna Maiestatum Vestrarum devastabunt eritque sedes illa Turcarum Buda...» (modernizált átírásban).

³⁵ *Makó története, i. m.*, 185. 32. jegyz.; Az előzőtt „fideles servuli universi cives civitatis Cassoviensis exulentes” 1543-ban folyamodtak hazaengedésük érdekében. ÖStA HHSIA Hungarica AA Fasc. 53. Sine dato f. 97.

³⁶ *Szeged története, i. m.*, I, 508.

³⁷ ÖStA HHSIA Hungarica Allgemeine Akten (a továbbiakban: AA) Fasc. 48. 1542. Jul—Aug. f. 9^v.

³⁸ SZAKÁLY Ferenc: *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566)*, in *Tanulmányok Tolna megye történetéből II*, szerk. PUSKÁS Attila, Szekszárd, 1969, 23—24.

ságát, hiszen Tolna sem akármilyen veszélyes helyen — az isztambul-budai hadiút mentén — feküdt, s több ízben megszemlélhette már magának a Fenséges Padisáhnak orcáját is.

Buda török kézre kerülésével és a Szulejmán által életre parancsolt „önálló” Erdély létrejöttével az addig is enyhén szólva is „lebegő” helyzetben levő Szeged jószerivel a senki földjére került. A Budáról Erdélybe áttelepített Izabella királyné, az egy esztendő János Zsigmond és a János-párti adminisztráció tényleges vezetője, Fráter György kincstartó és váradi püspök „jogosítványa” a török elképzelések szerint csupán a Királyhágón túli országészre és annak közvetlen kelet-magyarországi előterére terjedt volna ki. Petrovics Péter, János Zsigmond másik gyámja mintegy szandzsákként kapta meg a szultántól a Temesközt. A török távozását és Bécs bénultságát kihasználva az élelmes Barát 1541. október 18-ára közös országgyűlésre hívta össze Debrecenbe az erdélyi és a tiszántúli magyar vármegyék, a szász és székely székek képviselőit, s ezzel megkezdte egy a történeti Erdély határain messze túlnyúló államalakulat kereteinek kialakítását, amelyet az újabb magyar történetírás Keleti Magyar Királyságnak nevez. Bár ez a megoldás valamennyi érdekeltnek ellenére volt — a magyar nemesség még egy bő fél évszázadig az országegység mielőbbi helyreállításának bűvöletében élt —, s az 1542. novemberi nagyváradi részgyűlésen a tiszántúliak igencsak gyér számban képviseltették magukat, a dolgok végül is úgy alakultak, hogy a Marostól északra és délre eső területek egészen a Tiszáig ténylegesen Fráter György és Petrovics botja alá tartoztak. A Maros-menti várakba a Barát — utóbb már választott csanádi püspökként — saját embereit ültette, s mindezeket egészen az 1551. évi török támadásig meg is tudta tartani azokban.³⁹

*

A Keleti Magyar Királyság megyéinek sorában ott találjuk Csongrádot is, aminek következtében az immár a Duna—Tisza közének Maros-torkolattal szembeni részére is átterjeszkedett.⁴⁰ Ez ellen a megoldás ellen eddigi ismereteink szerint

³⁹ LUKINICH Imre: *Erdély területi változásai a török hódoltság korában, 1541—1711.* Bp., 1918. 11—49 és *Erdély története három kötetben*, főszerk. KÖPECZI Béla, I, *A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAK-KAI László és MÓCSY András, Akadémiai Kiadó, Bp., 1986, 421—425.

⁴⁰ Hibás az *Erdély történetében* (i.m., I, 424) közölt térkép, amely a Tisza vonalán húzza meg a Keleti Magyar Királyság nyugati határát.

Ferdinándnak sem lehetett kifogása, hiszen úgy tudtuk, hogy a Szeged vonalától délre eső várakat [Bácsot, Zombort, Baját, Kalocsát] törökök tartották megszállva, így az árván maradt Szegednek nem is volt más választása, mint hogy a Marosmenti védvonalhoz csatlakozzék, délről pedig a szintén „erdélyi” kézben levő Becsétől és Becskerektől várható segítséget a Tiszán gyakorta felevező török naszádosok ellen. Mivel a vidék 1541. évi viszonyait illetően semminő közvetlen információval nem rendelkezünk, a fenti megállapítás pusztán logikai megfontoláson, közelebbről azon alapul, hogy a felsorolt erősségekről mint magyar várakról semmit sem hallunk.⁴¹ Az az, alább idézendő adat azonban, amely 1542 őszén Bács várának megvédésére is utasítja a környékre kinevezett királyi kapitányokat, legalábbis meggondolkoztató.⁴² Persze lehet, hogy mindössze annyit jelent: Bács elpusztulva, üresen állt, s a bécsi katonai kormányzat lehetőséget látott a törökök távoltartására. Az erdélyi függés a gyér szegedi forrásanyagban is regisztrálható,⁴³ hiszen világosan kiderül, hogy az egykor Ferdinánd-pártiságával tüntető Zákány István 1542-ben immár Fráter György megbízottjaként, mintegy ügyvivőjeként működött, fia — nyilván apja hűséges szolgálatai elismeréseként — a Barát váradi székeskáptalanjában kapott kanonoki stallumot,⁴⁴ s Zákány az ő oltalmába ajánlotta családját, amikor 1542 végén Ahmed szerdár pasa bajai táborába rendelték. Nem tudni, hogy milyen, törököknek nem tetsző cselekedetet hajtott végre ugyanazon év augusztusa óta, de maga Fráter György is úgy emlékezett vissza a dologra, hogy „nem reméltem, hogy valaha is visszatérnek”.⁴⁵

Azért 1542 augusztusát jelöltem meg „datum post quem”-ként, mert a szegedi tanács 14-i segélykérő levele szerint a városban már ekkor a törökök voltak az urak. Hat janicsár — akiknek alkalmasint a lakosság védelme is a feladatai közé tartozott — szorgalmasan szedte az adót: minden főtől 3—3 akcsét kívántak. A Buda felmentésére a Duna Szeged felőli oldalán északnak vonuló Ahmed pasa hol élelmiszert, hol hajókat követelt a városvezetéstől (Rareş Péter moldvai vajda

⁴¹ Vö. VASS Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa. 1980 (Kalocsai múzeumi dolgozatok, szerk. BÁRTH János, 4.) 23. Logikai megfontolások alapján jutottunk erre a megállapításra magunk is: *Szeged története, i. m.*, I, 509.

⁴² Vö. az 54. jegyzetben id. forrással.

⁴³ *Szeged története, i. m.*, I, 507 és 508—510.

⁴⁴ Ld. az 53. jegyzetben id. helyen.

⁴⁵ *Szeged története, i. m.*, I, 510.

csapatainak átszállítására a Tiszán), s a szegediek attól tartottak, hogy a törökök egyszerűen felrakják és elszállítják a városban felhalmozott sót.⁴⁶

Miként a fentiekből is kiderül, a városban — talán 1528 nyári hónapjait leszámítva — sem királyi, sem erdélyi csapatok nem állomásoztak, amire azért is nehéz magyarázatot találni, mert az alábbiakból kitűnik majd, hogy a települést valamilyen védművek övezték. (Egy kőtábla szerint ezek építéséhez 1524-ben kezdett Zákány István; ez az emlék azonban számos problémát vet fel, amelynek részletezésére itt nem térhetünk ki.⁴⁷) Ráadásul a fenti levélből az is kitűnik, hogy a szegediek elég erősnek érezték magukat arra, hogy némi reguláris támogatással és a kecskemétiékből és nagykőrösiekből — nyilván előzetes egyeztetés után — kiállított segédcsapatokkal szembeszálljanak a bizton várható török megszállási kísérlettel.⁴⁸ Jelen ismereteink szerint eme elképzelésükkel egyedül állnak a magyarországi török háborúk történetében, amelyeknek során ugyan előfordult, hogy a polgárok is vitézül küzdöttek lakóhelyük védelmében,⁴⁹ arra azonban nincs más példánk, hogy egy város maga kezdeményezte volna az ellenállást. (Nem véletlen, hogy Szegedről származott el az egyetlen olyan, jelenleg ismert parasztpolgári származású katonai vezető, Tóth Mihály volt szegedi bíró is, aki saját szakállára hajdúcsapatot szervezett az 1551. évi török háborúban, s önálló akciókra is vállalkozott.⁵⁰)

Talán a polgárság elszántsága is közrejátszott abban, hogy az 1542. augusztusi nagyváradai részgyűlésen összegyűlt tiszántúli rendek sürgették — ezúttal Ferdinándnál — Szeged hatékonyabb védelmét.⁵¹ Felterjesztésükre, amelyet — nyilván Fráter György is támogatott — ezúttal viszonylag gyorsan reagált a bécsi katonai vezetés is. Ferdinánd már október 8-án utasította a Buda ellen támadó keresztény szövetség hajóhadának parancsnokát Malignanot, hogy nyolc naszádot küldjön

⁴⁶ *I.m.*, I, 509; ugyanis itt volt az erdélyi só egyik legfontosabb elosztóhelye: *i.m.* I, 246—248, 332, 400—402, 429—433.

⁴⁷ *I.m.*, I, 493.

⁴⁸ *I.m.*, I, 509.

⁴⁹ Pl. TAKÁTS Sándor: *Városaink a török háborúkban*, in UŐ: *A magyar múlt tarlójáról*. Génius Kiadás, [Bp.] é.n. 117—126, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Parasztság és honvédelem (A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI—XVII. századi Magyarországon)*, in *Valóság* 17 (1974), 7. sz., 27—39.

⁵⁰ *Szeged története, i.m.*, I, 516—533, vö. SZAKÁLY Ferenc: *Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon*, in *Mezőváros és reformáció*, id. tanulmánykötet.

⁵¹ *Szeged története, i.m.*, I, 509.

Szegedre,⁵² de legénység nélkül, hiszen a dunai flottila felállítására tett tavaszi erőfeszítések során kiderült, hogy naszádosokat nem Komárom, hanem a Dráva vidékén és a Temesközben lehet legkönnyebben toborozni.⁵³ 1542. október 6-án szolgálatába vette és a „szegedi részek kapitányává nevezte ki a korábban Izabella királyné pártján álló Bornemissza Boldizsárt és Lodovico Gritti egykori rosszhírű csapatvezérét, Batthyány Orbánt, fejenként 200—200 lovassal (havi zsoldjuk 3 Ft) és 300—300 gyalogossal (havi zsoldjuk 2 Ft) és 1000—1000 forint havi fizetéssel. Kötelességük Szeged városának, Bács várának és az egész vidéknek védelme.⁵⁴

Mindezen előzmények ismeretében kétszeresen érthetetlen az, ami az 1542 novemberében Erdélybe menesztett Bornemissza Pál kamaraelnök tárgyalásairól készített beszámoló vonatkozó részeiben olvasható. A 2-án kezdődött tárgyalások valamelyik napján Bornemissza Boldizsár tájékoztatta névrokonát, hogy királyi utasításra neki kellett volna Szegedre csapatokat vinnie, de ezt a feladatot Batthyány Orbánra bízta. Gyanúja szerint azonban a szegediek — Fráter György sugalmazására — nem fogják bebocsátani. Amikor ugyanis a királyi utasítás megérkezett, a Barát lóhalálában nunciust menesztett Szegedre, aki nem más, mint

⁵² TAKÁTS Sándor: *Hajó-építők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században*, in *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 11 (1904) 91.

⁵³ Semple, 1542. máj. 29. Thurzó Elek helytartó—Ferdinánd, ÖStA HHSStA Hungarica AA Fasc. 47. Mai f. 52^r.

⁵⁴ „Venerabiles ac egregii fideles dilecti. Scire vos volumus fideles nostros egregios Balthasarem Bornemyzza et Vrbanum Bathijanij in nostra accepisse servicia constituisseque capitaneos parcium Zegediensium, quorum condicio haec est. Utrique eorum singulatim ad ducentos equites dabuntur per annum ad propriam cuiusque personam singuli mille floreni, pecuniae mensuales ad singulum equitem tres floreni, ita ut numerus equitum utriusque simul quadringenti equites erunt. Praeterea ambo habebunt pedites trecentos, ad quos singulis mensibus habebunt ad singulas personas singulos duos florenos. Eorum officium erit custodire cum hoc equitum et peditum numero tum civitatem Zegedinum ac arcem Bachiensem, tum partes illas universas. Eos igitur ambos una cum suprascriptis conditionibus in registum conscribatis. Datum Vienne sexta Octobris anno domini millesimo quingentesimo quadregesimo secundo.” [Kívül:] „1542 praesentate Strigonii 13 octobris. Ordinacio dominorum Vrbanij Bathyanij et Balthasaris Bornemijza.” Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Regisztratúrája, Benignae resolutiones in orig. (PÁLFFY Géza szíves közlése). Batthyány korábbi viselt dolgairól vö. SZAKÁLY Ferenc: *Veszthely az út porában (Gritti Magyarországon 1529—1534)*, Helikon Kiadó [Bp., é. n.] (Labirintus), ennek átdolgozott, mutatókkal ellátott idegen nyelvű változata: *Lodovico Gritti in Hungary 1529—1534 (A Historical Insight into the Beginning of Turco-Habsburg Rivalry)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 197)

Zákány István fia,⁵⁵ az említett váradi kanonok. Bornemisza kitűnő jósnak bizonyult, hiszen Serédy Gáspár, a felső részek főkapitánya Tokajból november 26-án tényként közölte az uralkodóval, hogy Batthyány valóban nem jutott be Szegedre s visszatérte után Bornemissza Boldizsárral annak erdélyi kastélyába távoztak (vagyis: kivonták magukat a forgalomból).⁵⁶

Hogy Erdélyből királyi csapatok indulhattak, az még csak érthető, hiszen éppen ekkortájt folyt az Izabella és az ő Szepesvárra kísérésére Erdélybe küldött Serédy közti idegtépő kötélhúzás az ügyben, hogy a királyné vajon hajlandó-e — miként megígérte — átadni Erdélyt vagy erőszakkal kell onnét eltávolítani.⁵⁷ Ahmed pasa közelsége magyarázatot ad arra is, hogy miért léptek vissza az általuk javasolt megoldástól. Hogy e döntésükre hatott-e Fráter György vagy sem, kérdéses, hiszen az erdélyi főkapitányi tisztéről az ő javára lemondatot⁵⁸ Bornemisza Boldizsárnak alapos oka volt a helyére lépett helytartó presztízisének aláadására. Ámbár nem lennének meglepve, ha kiderülne: a kortársainál messzebb tekintő Barát észlelte az erőviszonyok változását⁵⁹ — a keresztény szövetség látványos budai kudarcra után vagyunk —, vagy a segéderőt ítélte elégtelennek, s úgy döntött, inkább Szegedet hagyja veszni, mint Erdélyt. Megint egy olyan kérdés, amelyre talán fény derül még, éppúgy, mint a szegedi várfalak és egyéb erődítmények állapotára.

*

⁵⁵ „loco mei expedivi cum Urbano Bothiani ad Zeged, in quam civitatem dubito, si gentes M[aiesta]tis Regie intromittentur, quorum si non intromitterentur, practica erit ipsius fratris Georgii procul dubio, qui eo die, quo mandata Regie M[aiesta]tis a Do[minat]io[n]e V[est]r[is] audivit, proprium nuntium misit ad Zegedienses, filium videlicet iudicis Zegediensis, qui canonicus est Varadiensis”. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 49. 1542. Nov. f. 7.

⁵⁶ „Urbanus Battyany Zegedinum non intromissus est, sed ex quo Balthasar Bornemyzza castrum quodam habet in Transsilvania, ambo in Transsilvaniam ingressi sunt”. Uo. f. 56’.

⁵⁷ VERESS Endre: *Izabella királyné, 1519–1559*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1901 (Magyar Történelmi Életrajzok) 216. skk.

⁵⁸ EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, »Budapest« Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III, Hatóság-és hivaltörténet 1) 389–390.

⁵⁹ Fráter György 1542. októberében a Szegedet fenyegető veszélyre hivatkozva nem kívánt kimozdulni Váradról. VERESS E., *i. m.*, 224.

Szegedre végül is fél évvel később, 1543 tavaszán került fel a félhold.⁶⁰ Erődítményei semmiképpen sem lehettek valami jó állapotban, ha az 1548. februári nagyszombati országgyűlés — az 1547. évi török-Habsburg békekötés vonatkozó tilalmára hivatkozva — azt nehezményezte, hogy a törökök, többek közt, Szeged megerődítésébe kezdtek.⁶¹ (Képzeltjük, milyen lehetett a kiindulópont, ha 1552 februárjában a hajdúhadak egyetlen rohammal bevették Palánkját; igaz, ebben a lakosság is segítette őket. Vagyis: a szegediek törökellenes indulata nem csillapult az eltelt öt esztendő megszállás alatt, s csak az alkalomra vártak, hogy tehetségük szerint visszavágyjanak.⁶²) A magyar rendek elsősorban azért féltek ettől a fejleménytől, mert attól tartottak, hogy a megerősített Szeged végleg leválaszthatja Magyarországot testéről a de facto már egyébként is önálló Erdélyt. Mint említettük, ebbe a ténybe a magyar közvélemény még sokáig nem tudott belenyugodni, s egyelőre nagyon messze volt attól, hogy Erdély különállásában valami, a magyar érdekek szempontjából hasznosat vagy legalábbis időnként felhasználhatót lásson.⁶³ Ennek megfelelően Szeged egészen az 1551/1552. évi változásokig a magyar hírszerzés érdeklődésének központjában állt, bár az ezt bizonyító adalékokban egyelőre sem bővelkedünk.⁶⁴

Az említett hadjárat okozta változások következtében Szeged a harmadik török védővonalba került; azok közé az erősségek közé, amelyeknek katonáit nem a hadakozás és portyázás, hanem a helyi rend fenntartása kötötte le.

⁶⁰ *Szeged története, i.m.*, I, 510.

⁶¹ *Magyar országgyűlési emlékek*, III, 1546—1556, bev., szerk. FRAKNÓI Vilmos, MTA Történelmi Bizottsága, Bp., 1876 (*Monumenta Hungariae Historica*, III, *Monumenta comitialia regni Hungariae* 3) 160.

⁶² *Szeged története, i.m.*, I, 522—523.

⁶³ Összefoglalóan SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás (1440—1711)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990 (*Magyarok Európában*, szerk. GLATZ Ferenc, II) 179—181.

⁶⁴ Pl. Szolnok, 1550. dec. 26. Zay Ferenc—Aogostino Sbardellati váci püspök, ÖStA HHS:A Hungarica AA. Fasc. 56. 1550/A. f. 95.

Az etelközi magyar törzsek szállásterületei

A magyar őstörténeti irodalom érdekes, de voltaképpen indokolható paradoxona, hogy míg a honfoglalás utáni, Kárpát-medencei megtelepedést illetően jó néhány hipotézis született,¹ addig a 895 előtti időszakkal kapcsolatban csak és szinte kizárólag a törzsszövetségi szállásterületeket (Levedia, Etelköz) igyekeztek megrajzolni, a törzsek elhelyezkedésére vonatkozóan érdemleges feltevés nem született. E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a törzsszövetségi szállásterületen belül nagyjából meghatározzuk az egyes törzsek lokalizációját, területét. Tisztában vagyunk egy ilyen hipotetikus rekonstrukció nehézségeivel, hiszen a rendelkezésünkre álló források alapján még a 895 előtti, etelközi szállásterület behatárolása is vitatott. Így mindenképpen egy feltételezett törzsszövetségi szállásterülettel számolva kell további feltevéseket tennünk a törzsek elhelyezkedését illetően. Nem állhatunk meg azonban a törzsszövetségi szállásterület megrajzolásánál, hiszen ez roppant keveset árul el az egyes törzsek helyéről, s a honfoglaló magyarság életének színterét — Etelköz lokalizálásától függetlenül — rendkívül nagy térségbe helyezi.

Kiindulópontunk Etelköz, a 895 előtti törzsszövetségi szállásterület lehet. A magyarok e hazájának nevét csak Konstantinos császár őrizte meg a *De Administrando imperio* c. művében, ahol két helyen is említette. A 38. fejezetben azt közölte,

¹ A 10. századi Kárpát-medencei törzsi szállásterületekre l. pl. Karácsonyi János: *A magyar nemzet őstörténete 896-ig*. Oradea—Nagyvárad, 1924. 10—22.; Hóman Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Bp. 1923. 40—46.; Deér József: *A honfoglaló magyarság*. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Bp. 1943. 135—137.; Moór Elemér: *A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete*. Bp. 1944. 10—21, 91—92.; Györffy György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 191—242.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 443—466.; Herényi István: *A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői*. *Századok* 116 (1982) 82—85, 92.; Dénes József: *A honfoglaló magyarok vezérei és törzsei*. *Életünk* 26 (1988) 11. sz. 1140—1145.

hogy a magyarokat kettészakító besenyő támadás után „a nyugati rész pedig vajdájukkal és vezérékkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”² A 40. fejezetben azt olvashatjuk, hogy „*azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevééről Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják.*”³ A konstantinosi tudósításból egyértelműen kitűnik, hogy a szállásterület folyóról kapta nevét: vitatott azonban, hogy egy konkrét folyóról (Volga, Don, Dnyeper stb.) van-e szó vagy pedig az elnevezésben folyót jelölő török közszóként szerepel az „*etel*”, s a szállásterület nevének jelentése „*folyóköz*”.⁴ A bizánci császár egyértelműen utalt arra is, hogy saját korában (950 körül) besenyők laktak Etelközben. Konstantinos azonosította a korabeli Besenyőországot a korábbi magyar szállásterülettel, ez művének több fejezetéből is kitűnik. Szerinte a kazáriai polgárháborúban alulmaradt kabarok (kavarok) a besenyők földjén telepedtek le a magyarokkal együtt.⁵ A 8. és a 37. fejezetből is kiderül, hogy a besenyők egykori magyar szállásterületen laktak, ahonnan elűzték korábban a magyarokat.⁶ A 38. fejezet végén azt közölte a bizánci császár, hogy „*a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják*”, majd öt folyó nevét említette, ezek a Dnyeper, Dnyesztter, Bug, Prut és Szeret folyókkal azonosíthatóak.⁷ A kutatók a konstantinosi híradás, valamint más források (elsősorban az arab források: Ibn Ruszta és Gardizi stb.) alapján eltérőképpen rajzolták

² Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Bp. 1950. (a továbbiakban: DAI) 172–173.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy György. Bp. 1986.³ (a továbbiakban: MEH) 118–119.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Bp. 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 44.

³ DAI 176–177.; MEH 121.; ÁMTBF 47–48.

⁴ A törzsszövetségi szállásterületekre (Levedia, Etelköz) vonatkozó irodalomra l. pl. Jenkins, R. J. H. (ed.): *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. vol. II. Commentary. London, 1962. 148.; Bartha Antal: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Bp. 1968. 118–119.; Kristó Gyula: az l. jegyzetben i. m. 41–43, 117–118.; az „*Atel*” = folyó jelentésre l. pl. Vernadsky, G.—Ferdinandy, M.: *Studien zur ungarische Frühgeschichte*. München, 1957. 14.; konkrét folyónevet jelölt, l. pl. Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szövevényemlékei*. Bp. 1943. 29.; a Dnyepert kereste az Atelben Fehér Géza: *Atelkuzu területe és neve*. Századok 47 (1913) 681, 685.; a Dnyesztter Pauler Gyula: *Lebedia, Etelköz, Millenárium*. Századok 14 (1880) 10–16, 102–106.; a Dont pl. C. A. Macartney: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. 94–95.

⁵ DAI 174–175.; MEH 120.; ÁMTBF 46.

⁶ DAI 56–57, 166–167.; ÁMTBF 37, 40–41.

⁷ DAI 174–175.; MEH 119–120.; ÁMTBF 45.

meg Etelközt. Van olyan nézet is, amely szerint a Dontól keletre kell keresnünk Etelközt, de a feltevések zöme a Dontól nyugatra fekvő magyar szállásterülettel számolt.⁸ Egy feltevés a Don vidékére helyezte Etelközt.⁹ A legtöbb kutató a konstantinosi öt folyó tájára, a Dnyeper—Szeret közötti területre lokalizálta a honfoglalás előtti magyar szállásterületet.¹⁰ Egyes feltevések e régió belüli körzetnek tekintik Etelközt.¹¹ Újabban egyre inkább tért hódít az a hipotézis, amely a Don és az Al-Duna közötti hatalmas területet nevezi Etelköznek.¹² Véleményünk szerint e felfogás közelítheti meg legjobban a korabeli valóságot. A konstantinosi Besenyőország keleti határa ugyanis a Don volt, míg nyugati határa az Al-Dunánál húzódtott (37. és 42. fejezet).¹³ A 38. fejezetben felsorolt folyók a besenyő szállásterületen belüli nagyobb folyók lehettek, a Dnyeper—Szeret régió Besenyőország nyugati felét alkotta, ahol négy besenyő törzs lakott.¹⁴

Kiinduló axiómánk tehát, hogy a 895 előtti magyar szállásterület, Etelköz azonosnak tekinthető a 950 körüli Besenyőország területével. Mindkét törzsszövetségi szállásterület keleti határa a Donnál, míg nyugati határa az Al-Dunánál lehetett. Alátámaszthatja ezt a magyarok esetében az is, hogy Gardizi két folyót említ, az Atilt és a Dunát (Duba).¹⁵ Feltesszük, hogy nemcsak befolyási vagy uralmi körzete volt e hatalmas terület a magyaroknak, ahogy azt például Bartha Antal vagy

⁸ Etelköz lokalizálására általában l. 2. jegyzet; Dontól keletre levő Etelközre l. Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79—80 (1945—1946) 14.

⁹ Macartney, C. A.: a 4. jegyzetben i. m. 94—95.; a Volga és a Dnyeper közé tette Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv 82 (1986) 42—43, 50—51.

¹⁰ Pl. Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 23.; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 152—154.; Bartha Antal: a 4. jegyzetben i. m. 96—97, 100—101.; Kristó Gyula: az l. jegyzetben i. m. 113, 116—117.

¹¹ Dnyeszter—Szeret vidékre l. Diaconu, P.: Les Petchenegues au Bas Danube. Bucuresti, 1970. 12, 35—36.; l. még Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán. Magyar Nyelv 80 (1984) 405—412.

¹² L. pl. Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához) In: uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. 119—123.; Fodor István: Verecke híres útján. Bp. 1975. 202.; Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977. 1. sz. 107.; Tóth Sándor László: Az etelközi magyar—besenyő háború. Századok 122 (1988) 555—556.; Váczy Péter: Etelköz. In: uő.: A magyar történelem korai századaiból. Bp. 1994. 12—16.

¹³ DAI 166—169, 174—175, 182—183.; ÁMTBF 41—42, 45, 50.; l. még Váczy Péter: a 12. jegyzetben i. m. 14—15.

¹⁴ DAI 168—169.; vö. még Tóth Sándor László: a 12. jegyzetben i. m. 555.

¹⁵ MEH 88.

Kristó Gyula feltételezte, hanem ténylegesen itt laktak.¹⁶ Perényi Józseffel értünk egyet e kérdésben, aki arra mutatott rá, hogy a nagy térség önmagában nem zárja ki a magyarok ittlétét, mivel nem ismerjük pontosan lélekszámukat.¹⁷ Érvelését azzal is kiegészíthetjük, hogy ha a magyarokat elűző besenyők esetében nem zárjuk ki, hogy ténylegesen birtokolták a Don és Duna közti területet, nem helyezkedhünk erre az álláspontra a magyarok esetében sem. Mindkét nép e hatalmas zóna egyes, feltehetően folyók közeli részeit lakhatta, s jócskán lehettek lakatlan területek. A magyarokat és a besenyőket is nomád életforma jellemezte, állandó mozgás, vándorlás tételezhető fel a törzsszövetségi, illetve a törzsi szállásterületen belül.¹⁸

Az etelközi magyar törzsek szállásterületének vizsgálata során az analógia és a visszakövetkeztetés módszereit alkalmazzuk elsősorban. Kiindulópontunk és alapunk a 10. századi besenyő szállásterület és a besenyő törzsek ezen belüli elhelyezkedése, amely analógiás lehetőséget biztosít a 9. századi etelközi magyar törzsek szállásait illetően. Egyrészt ugyanis a Volga és Ural közti hazájukból való elűzésük után a besenyők csakis és kizárólag a magyaroktól foglaltak el területet, ahol Konstantinos korában is éltek. Másrészt a besenyőknek ugyanúgy nyolc törzsük volt, mint a magyaroknak, így a terület megszállása hasonlóképpen történhetett. Végezetül mindkét nép nomád jellegű életmódot folytatván a szállásterület folyói közelében telepedhetett le. Mindezekkel szemben felhozható, hogy a magyaroknál legalábbis látenszen több törzs volt (a Kürtgyarmat két, a Kabar három törzsből tevődött össze egy törzssé). Az is felvethető, hogy Konstantinos tévedett, amikor azt állította, hogy Etelköz elvesztése után Turkiát (Kárpát-medencei új hazájukat) csak a morváktól hódították el, így hasonló botlás nem zárható ki akkor sem, amikor úgy tudósított, hogy a besenyők a magyaroktól szereztek jelenlegi hazájukat.¹⁹ E kételyek hangoztatása indokolt, lehetséges az is, hogy a besenyők más megtelepedési rendet alkalmaztak, mint korábban a magyarok. Az analógia

¹⁶ Bartha Antal nézetére l. Magyarország története I/1. (A kezdetektől 1242-ig). Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Bp. 1986. 528.; Kristó Gyula: az l. jegyzetben i. m. 147–148.

¹⁷ Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: Kovács Endre (szerk.): Magyar–oroszl történelmi kapcsolatok. Bp. 1956. 22.

¹⁸ A magyarok vándorló életmódjára utalnak az arab források, l. MEH 88.; a magyarok nomád voltára l. újabban Kristó Gyula: az l. jegyzetben i. m. 444–445.; l. még uő.: A X. század közepi magyarság "nomadizmusának" kérdéséhez. Ethnographia 93 (1982) 469–471.; „félnomád” voltakra l. pl. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 16–17. 40.

¹⁹ Vékony Gábor: a 9. jegyzetben i. m. 45.

alkalmazását azonban jelenleg az egyedüli lehetséges módszernek tartjuk, amellyel hipotetikus jelleggel ugyan, de rekonstruálhatók a törzsi szállásterületek Etelközön belül.

Először meg kell vizsgálnunk a besenyők „*etelközi*” megszállásának rendszerét. Konstantinos leírása szerint a Dnyeper folyó „*felezte*” a besenyő szállásterületet, hiszen négy törzs ettől nyugatra, négy pedig ettől keletre élt. Ez a szabályosság tudatos elrendezést sejtet, ami összefüggésben állhat azzal, hogy a törzs nem vérségi, hanem katonai—politikai és területi képződmény, mégha a vérségi szempontokat ekkor még nyilvánvalóan számontartó nemzetségekből tevődik is össze. Konstantinos megemlíti, hogy a besenyő nép nyolc törzse negyven részre tagolódik.²⁰ Eszerint minden törzs öt kisebb részből állt, amelyeket a nemzetségekkel azonosíthatunk.²¹ E szabályosság sem lehet a pusztán véletlen műve.

A bizánci császár közli az egyes besenyő törzsek pontos elhelyezkedését is. Érthető módon a Bizánchoz közelebbi nyugati törzsek esetében kapunk jobb leírást. Eszerint „*Jazikapan tartomány Bulgária közelében van*” (fél napi útra), „*alsó Jula tartomány Turkia közelében van*” (négy napi útra), „*Karabaj tartomány Oroszország közelében van*” (egy napi útra), „*Javdierdim tartomány pedig Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, drevleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz van közel*”. A keleti besenyő törzseket illetően a következőket olvashatjuk: „*Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé, s Úzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz.*” Ezúttal is megadja a távolságokat a bizánci császár, de nem mondja meg, hogy melyik törzsről van szó. Eszerint „*Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út... Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb.*”²² Az idézett tudósítás a korabeli

²⁰ DAI 166—167.

²¹ Vö. pl. Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig.* Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. 7. 15.; Bartha Antal: *A magyar honalapítás.* Bp. 1987. 96.

²² DAI 168—169.; a besenyő törzsek elhelyezkedésére l. még Pálóczi Horváth András: *Besenyők, úzok, kunok.* In: László Gyula—Szombathy Viktor: *Magyarrá lett keleti népek.* Bp. 1988. 111—114.; uő.: *Besenyők, kunok, jászok.* Bp. 1989. 14.; Czehe Gyula: *Konstantinos Porphyrogenetos, De administrando imperio 37. Kapitel über die Petschenegen.* In: Kőrösi Csoma Archivum I. Bp. 1921—1925. 209—219.; Györffy György: *A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez.* *Történelmi Szemle* 14 (1971) 286.; arra, hogy a nyolc törzset egyenletesen helyezték el a Dnyeper két oldalán, l. Golden, P. B., In: Sinor, D. (ed.):

információk szükségességét és a földrajzi helymeghatározás nehézségeit is figyelembe véve relatíve helyesen írta le a besenyő törzsek elhelyezkedését, határait. Meg kell jegyeznünk azt persze, hogy az egyes besenyő törzseket szomszédaitól elválasztó, többnyire napban megadott távolságot legfeljebb egymáshoz viszonyítva, erős kritikával fogadhatjuk el. Nem tudjuk ugyanis biztosan, hogy mekkora távolságot érthetünk egy napi úton. A bizánci császár leírását a 10. századi Besenyőországról a történeti kutatás lényegében elfogadta. A nyugati törzsek elhelyezkedése többé-kevésbé egyértelműnek tűnik, míg a keletiek vonatkozásában több probléma merülhet föl. Göckenjan azt tételezte fel, hogy Konstantinos a törzsek felsorolása sorrendjében adta meg a hozzájuk közel eső népeket. Így Küercsicsur Úzia (a Volga és az Urál folyók közt levő egykori Besenyőország), Szurukülbej Kazária, Borutolmacs Alánia, Bulacsaban pedig Cherszón közelében helyezkedett el.²³ E logikusnak tűnő hipotézist elfogadhatjuk, de más feltevés is lehetséges.

Ha a besenyő analógiát első megközelítésben alkalmazzuk, a következőt állapíthatjuk meg. Úgy véljük, hogy az etelközi magyar törzsek között is „*vízválasztó*” volt a Dnyeper. Négy törzs ettől nyugatra, négy pedig keletre lakott. A nyugati törzsek közül egy közel lehetett a bolgárokhoz. Erre utalhatnak az arab források, amikor azt írják, hogy amikor a magyarok a Duna folyó partján vannak, látják ezeket a nándorokat.²⁴ Egy másik nyugati törzs a Kárpát-medence északnyugati felében él, de keleti részei felett bizonyos fennhatóságot gyakorló morvákhöz lakhatott közel. Az arab források is említik a magyarok nyugati szomszédaiaként a morvákat.²⁵ A kalandozások egy része (pl. 892, 894) is valószínűsíti e szomszéd-ságot, valamint az a konstantinosi megállapítás (amely csak részben helytálló), hogy a magyarok a morvaktól foglalták el új hazájukat.²⁶ Egy másik nyugati magyar törzs a 882-től szerveződő kijevi Rusz szomszédságában élhetett, egy pedig más szláv törzsekhez lakhatott közel. Feltehető, hogy ez utóbbi két törzsnek volt lehetősége leginkább fosztogatni, illetve adókra kényszeríteni a szlávokat, ahogy

The Cambridge History of Inner Asia. New York, 1990. 273.

²³ Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden, 1972. 92.

²⁴ MEH 88.; *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk. Pauler Gyula-Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 167–168.; Wiet, G.: *Ibn Rusteh. Les autours précieux*. Les Caire. 1955. 160.

²⁵ L. uo.

²⁶ DAI 64–65, 172–173, 176–177, 180–181.; a konstantinosi megállapítás pontatlanságára vö. 19. jegyzet

azt az arab források fel is jegyezték.²⁷ A konstantinosi öt folyót bevonva a szállásterületi rekonstrukcióba feltételezhetjük, hogy két törzs a Dnyeszter, Prut és Szeret folyók vidékén lakhatott. A másik két törzs esetében a Déli—Bug és a Dnyeper folyók vidékére gondolhatunk.

A keleti törzsek vonatkozásában kevesebbet tudunk mondani. Az arab források alapján arra következtethetünk, hogy egy törzs a volgai bolgárokhoz tartozó eszekilek és a besenyők régi szállásterülete szomszédságában lakott északkeleten.²⁸ Konstantinos tudósítását követve arra gondolhatunk, hogy egy vagy két magyar törzs Kazáriához és a Don vidékéhez közel helyezkedett el, a bizánci császár hangsúlyozza ugyanis a kazár kapcsolatokat és a Levediről elnevezett szállásterület közelségét Kazáriához.²⁹ A magyarok Krím-félszigeti kereskedése és az a körülmény, hogy a 861. évi Konstantin-Cyryll-féle misszió a Krím közelében magyarokba (ugri) ütközött, valószínűvé teszi, hogy egy magyar törzs a Dnyeper keleti partja és a Krím közelében lehetett.³⁰

További fontos kérdés, hogy vajon konkrét vezérekhez vagy törzsekhez köthetjük-e a fent vázolt szállásterületeket. Valamennyivel könnyebb vezérekhez (törzsfőkhöz) kapcsolni a nyugati, illetve a keleti törzsi szállásterületeket (a Krónika és Anonymus is vezérek szálláshelyeit említette). Felvethető, hogy a kalandozásokat is bizonyos fokig meghatározta a törzs lokalizációja és lehetőségei (szomszédja katonai ereje és a vele kialakított kapcsolatok jellege). Ezért úgy véljük, hogy Árpád és Kurszán nyugati magyar törzsek vezérei (törzsfői) voltak. Mindkét fejedelemmel tárgyalt az Al-Dunánál a bizánci követ 895 táján Bulgária megtámadásáról.³¹ A Krónika szerint Árpád megelőzte a többi vezért a honfoglaláskor, mivel nemzetségének tisztje volt előrenyomuláskor elől, visszavonuláskor pedig hátul haladni.³² Az erre vonatkozó utalást ugyan a krónikakutatók többsége megkérdő-

²⁷ L. 24. jegyzet

²⁸ L. 24. jegyzet

²⁹ DAI 170—173.; MEH 118—119.; ÁMTBF 43—44.

³⁰ A Krím-félszigeti kereskedésre vö. 24. jegyzet; a Kazáriába tartó bizánci követség és a magyarok találkozása a Krím közelében l. MEH 127.; elemzésére l. Király Péter: A magyarok említése a Konstantin-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974) 1-11, 157—173, 279—285.

³¹ ÁMTBF 59.; MEH 106.; arra, hogy a tárgyalásban résztvevő két főnök törzse közel lehetett Bulgáriához, l. Tóth Sándor László: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 118 (1984) 110.

³² MEH 189.; *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praeiuit E. Szentpétery.* (a továbbiakban: SRH) Budapestini 1937—1938. I. 290.

jelözte, mondván, hogy ez Árpádra nézve dehonesztáló, hiszen a csatlakozott nép szintjére süllyesztí le az általa vezetett törzset. Feltételezték, hogy az Árpád-dinasztia presztizsének csökkenése korában, tehát a 13. század második felében jegyezheték le ezt a téves és rosszindulatú megjegyzést.³³ Lehetséges azonban, hogy ez a krónikapasszus is nagy régiségre megy vissza, s egyáltalán nem célzatos jelleggel azt őrizte meg, hogy Árpád törzse olyan pozícióban volt, hogy elsőként léphette át az orosz havasokat (Kárpátokat). Hasonlóképpen Kurszán is nyugati orientációjú törzs vezetőjének tűnik, hiszen a 892. évi kalandozást Aventinus szerint ő vezette, s a honfoglalás utáni harcoknál is rendre a nyugati részeken tűnt fel 904-ben bekövetkezett haláláig.³⁴ A 895 előtti korszak harmadik ismert személyisége (leszámítva Árpád apját, Álmost), a csak Konstantinos által említett Levedi keleti orientációjának tekinthető. Levedia „Kazáriához volt közel”, s e szomszédság törzsi szállásterületre is vonatkoztatható. Lehetséges, hogy a kazárokkal való együttarcolás is elsősorban Levedit (s törzsét) érintette.³⁵ Levedi kazáriai utazása utalhat arra is, hogy e törzs szállásterülete lehetett legközelebb a Kaganátushoz. A honfoglalás előtti vagy a körüli időből ismert vezetők közül kettőt tehát a nyugati, egyet pedig a keleti magyar törzsekhez kapcsolhatunk.

A szállásterületek meghatározott törzsekhez kötése bonyolultabb probléma és alaposabb vizsgálatot érdemel. Előjáróban két idevágónak tűnő adatot említenénk. A 881. évi kalandozás alkalmával nemcsak magyarok, de kabarok (Cowari) is megfordultak a mai Ausztria területén.³⁶ Ebből feltételesen arra is következtethetünk, hogy a kabarok is a Dnyepertől nyugatra lakó törzsek közé tartozhattak. Távolabbi lokalizáció esetén ugyanis vélhetően csökken a lehetősége annak, hogy egy ilyen messze vezetett akcióba bekapcsolódjanak. Nyugati elhelyezkedésük mellett szóló közvetett érv lehet az is, hogy nyilvánvalóan minél inkább távolodni igyekeztek az őket legyőző Kaganátustól. A Kazáriával jórészt szövetséges—vazalusi viszonyban lévő magyaroknak sem állt érdekében egy állandó kazár—kabar

³³ Györfly György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 152.; uő.: MEH 294. o. 414. jegyz.; Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 347.; arra is utalhatott, hogy valamikor (830 és 850 között) csatlakozott törzsi feladatokat látott el e törzs, l. Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 138.

³⁴ MEH 263—264.; Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 220—221, 450.; l. még Kurszánra (Kuszálra) legújabbban uő.: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1994. 53—93.

³⁵ Moravcsik Gyula felvetésére l. Jenkins, R. J. H. (ed.): a 4. jegyzetben i. m. 148.

³⁶ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores I—XXXII. Hannoverae—Lipsiae 1826—1934. XXX/2. 742.*

konfrontáció a keleti határok mentén.³⁷ A másik, közvetett adatok alapján lokalizálható törzs a Kürtgyarmat. Régóta ismert, hogy a Julianus barát által 1236-ban fellelt Magna Hungaria területére helyezhető baskírok között magyar törzsnevekkel is találkozunk. Németh Gyula kutatásai során előbb a Jenő és Gyarmat törzsneveket valószínűsítette, később már öt magyar törzsnév nyomait vélte felfedezni Baskíriában. Újabb kutatások szerint csak a Gyarmat esetében fogadható el az azonosítás.³⁸ Az arab források alapján legalábbis elképzelhető, hogy az etelközi magyar szállásterület korridorszerűen elnyúlhatott északkeleten a Volgáig.³⁹ Magna Hungaria és Etelköz között a 9. században permanens kapcsolat lehetett, amely csak 895-ben szűnt meg. Feltehető, hogy a besenyő támadás vágta el a Magna Hungariában rekedt vagy oda húzódo, az arab források által 2 ezer főre becsült töredéket. E szám a haderő létszámára utalhat, s mivel az etelközi magyarok haderejét 20 ezer főre tették az arab források, arra következtethetünk, hogy a magyarság tizede maradt vagy került Magna Hungariába.⁴⁰ Ez megfelelhet egy vagy két törzs töredékének. Leginkább a Kürtgyarmat törzsre gondolhatunk, amelynek egy része Magna Hungariában maradhatott. Feltehető, hogy a Kürtgyarmat az etelközi szállásterület északkeleti részén, közel a Donhoz helyezkedett el a besenyő támadás előtt.

Vajon közelebről meg lehet-e határozni, hogy mely magyar törzsek voltak „nyugatiak”, s melyek „keletiek”? A történeti irodalomban többen is közel kerültek a 9. századi törzsi szállásterületek kérdésének felvetéséhez. Györffy György utalt Don-Donyec vidéki, illetve Szeret vidéki törzsekre, nemzetségekre a honfoglalás veszteségei kapcsán. Azt is felvetette más munkájában, hogy a Kijev környéki szlávokat a kabarok adóztatták. Tárgyalta egy írásában a besenyők etelközi megtelepedését is.⁴¹ Még közelebb járt a besenyő analógia felvetéséhez Zimonyi István, aki Etelköz kapcsán megemlítette, hogy „a besenyő és a korábbi magyar szállásterület azonosságának a feltételezése, valamint a besenyő törzsek elhelyezkedésének

³⁷ Artamonov, M. I.: *Isztorija Hazar*. Leningrad, 1962. 345.

³⁸ Németh Gyula: a 10. jegyzetben i. m. 254–255, 264, 308–309.; uő.: *Magyar törzsnevek a baskíroknál*. Nyelvtudományi Közlemények 68 (1966) 35–50.; kritikájára a legújabbban I. Róna-Tas András: *A honfoglalás kori magyarság. Értekezések*. Bp. 1993. 24.

³⁹ Németh Gyula: a 10. jegyzetben i. m. 302.; Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 55, 144–145.

⁴⁰ MEH 95.

⁴¹ Györffy György: a 21. jegyzetben i. m. 123.; uő.: a 22. jegyzetben i. m.; uő.: *Magyarország története* I/1. 592, 594, 608.

és nomadizálási útvonalainak leírása analógiaként felhasználható a magyarság esetében”.⁴² Úgy véljük, hogy a besenyők esetében nemcsak a 4—4-es nyugati—keleti tagolás rendszerét fedezhetjük fel. Konstantinos közli a besenyő törzsnévlistát is, amely szerint az „*első tartomány neve Erdim, a másodiké Csur, a harmadiké Jula, a negyediké Külbej, az ötödiké Karabaj, a hatodiké Tolmacs, a hetediké Kapan, a nyolcadiké Csaban*”.⁴³ A 37. fejezet végén azt olvashatjuk, hogy kangarnak nevezik „*három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézbbek és nemesebbek, mert ezt jelenti a kangar elnevezés*”.⁴⁴ A történeti kutatás a besenyő törzsnévlista értelmezését illetően megoszlott. Egyes kutatók úgy vélekedtek, hogy a három kangar törzset meghódították a besenyők és katonai segédnéppé tették, mások szerint viszont éppenhogy vezértörzseknek kell tekintenünk őket a leírás alapján.⁴⁵ Egyáltalán nem terjedt ki viszont a történeti kutatás figyelme arra, hogy vajon a besenyő törzsnévlistának — függetlenül egyébként hierarchikus vagy hadrendi jellegétől — van-e valami köze a besenyők Konstantinos által vázolt települési rendjéhez. A kettőt összevetve a következőket tapasztaljuk. A három kangar törzs közül az első Erdim és a harmadik Jula nyugaton helyezkedett el, a második Csur keleten. Még inkább meglepő az a szabályosság, hogy a törzsnévlista „*páratlan*” számú törzsei (Erdim, Jula, Karabaj, Kapan) kivétel nélkül nyugaton, „*páros*” számú törzsei (Csur, Külbej, Tolmacs, Csaban) pedig keleten kaptak helyet. Azt gyanítjuk, hogy sem a már idézett 4—4-es elrendezés, sem pedig a most említett „*páros—páratlan*” nyugati—keleti beosztás nem lehet a véletlen műve. Nehezen hihető legalábbis, hogy a törzsnévlista sorrendje véletlenül alakult úgy, hogy a bizánci császár mindig előbb egy nyugati, majd egy keleti törzset említett. Úgy tűnik tehát, hogy a besenyő törzsnévlista sorrendisége (hierarchiája) és a törzsek lokalizációja összefügg egymással.

⁴² Etelköz címszó. I. Korai magyar történeti lexikon (9—14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 204.

⁴³ DAI 166—167.

⁴⁴ Vö. DAI 170—171.

⁴⁵ A kangarok alávetett helyzetére I. pl. Györffy György: a 21. jegyzetben i. m. 129. o. 2. jegyzet; Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 155.; a kangarok vezértörzsi státusára I. pl. Czeglédy Károly: a 12. jegyzetben i. m. 273—274, 305.; Pálóczi Horváth András, in: László Gyula—Szombathy Viktor: a 22. jegyzetben i. m. 113—114.

Nézetünk szerint a fenti rendkívül merész hipotézist alkalmazhatjuk az etelközi magyar törzsszövetségre is. Sajnálatos módon Konstantinos csak a magyar törzsnévlistát közölte a 40. fejezetben (Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), s nem adta meg a magyar törzsek elhelyezkedését a 10. századi szállásterületen belül sem. A törzsnévlistát a kutatók meglehetősen ellentmondásosan értékelték. Van olyan feltevés, amely szerint Konstantinos a korabeli települési rendet tükröző sorrendben sorolta fel a törzseket.⁴⁶ Jóval elterjedtebb nézet szerint hadrendi jellegű a törzsnévlista. Györffy feltevése szerint a kabarok alkották az elő- és utóvédet, három—három—törzs a két szárnyat, a hét törzs középső helyén levő Tarján pedig a vezértörzs volt.⁴⁷ Berta Árpád szerint előbb a Megyer, majd a Tarján lett a vezértörzs, a szárnyvédelmet a Kürtgyarmat és a Jenő adta, míg az elővéd szerepét a Kabar és a Nyék játszotta, az utóvédét pedig a Kér és a Keszi.⁴⁸ A tradicionális felfogás szerint a törzsnévlista élére a kabarok a hadrendben játszott elővéd szerepük miatt kerültek, utána viszont a törzsi hierarchia érvényesült (a Nyéket, illetőleg a Megyert tekintették vezértörzsnek).⁴⁹ Felmerült az a feltevés is, hogy a törzsnévlista hierarchikus jellegű volt, s a kabarok alkották a vezértörzset.⁵⁰

Hipotézisünk szerint a magyar törzsnévlista ugyanolyan jellegű, mint a 37. fejezet besenyő törzsnévlistája. Ezt támaszthatja alá, hogy a kangarokhoz hasonlóan legvitézebbeknek tünteti fel Konstantinos a kabarokat is.⁵¹ Igaz, hogy nemeséget (előkelőséget) a kabarok esetében nem említ a bizánci császár, de ez —ahogy azt Czeglédy Károly a kangarokkal, illetve Levedivel kapcsolatban hangsúlyozta— szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban állt a vitézséggel.⁵² A besenyő analógia

⁴⁶ Moór Elemér: az 1. jegyzetben i. m. 32—33.

⁴⁷ Györffy György: a 21. jegyzetben i. m. 106.; uő.: a 18. jegyzetben i. m. 30—31; vö. még Herényi István: az 1. jegyzetben i. m. 64, 73.

⁴⁸ Berta Árpád: Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. Keletkutatás 1989. 3—17.; uő.: Stammesnamen türkischen Ursprung. Ural-Altäische Jahrbücher 1990. 31—37.

⁴⁹ A Nyékre, mint vezértörzsre l. Váczy Péter. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. (szerk. Dávid L.—Lengyel A.—Z. Szabó L.) Győr, 1971. 59.; Pais Dezső: A magyar őstörténet vitás kérdései. Nyelvtudományi Értesítő 5 (1955) 69—70.; a Megyerre l. pl. Németh Gyula: a 10. jegyzetben i. m. 40, 276.; Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1941. 68, 99. 122—123; Bartha Antal: a 4. jegyzetben i. m. 149.

⁵⁰ Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 64.; Grousset, R.: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, 1970. 178.

⁵¹ MEH 120.; DAI 174—175.; ÁMTBF 46.

⁵² Czeglédy Károly: a 12. jegyzetben i. m. 273.

konzekvens alkalmazása esetén feltételezhetjük, hogy a törzsnévlista elején szereplő három törzs közül az első három a következőképpen helyezkedett el. Az első helyen álló Kabar és a harmadik helyen levő Megyer egyaránt a Dnyepertől nyugatra, míg a második helyen található Nyék a Dnyepertől keletre foglalt helyet. Feltételezzük, hogy miként a besenyőknél, a „*páratlan*” számú helyen levő törzsek, tehát az ötödik helyre sorolt Tarján és a hetedikként említett Kér is a nyugati törzsek közé tartozott. A „*páros*”, tehát keleti törzsek közé számíthatjuk a Nyéken kívül még a negyedik Kürtgyarmatot, a hatodik Jenőt és a nyolcadik Keszit. A törzsnévlista megfelelő helyén levő besenyő törzsek elhelyezkedését alapul véve a nyugati magyar törzsek szállásterületével kapcsolatban további feltevéseket tehetünk. Eszerint *a hetedik magyar törzset, a Kért az Al-Duna és a Szeret vidékére helyezhetjük, a dunai bolgárok tőszomszédságába (a hetedik besenyő törzs, a Kapan pozíciójába). A harmadik helyen álló Megyert a Kárpátokhoz közeli szállásterületre, a Dnyeszter és Prut tájára lokalizálhatjuk (a Jula törzs későbbi lakhelyére). A Megyertől keletebbre, a Déli—Bug vidékén kereshetjük a kabarok területét (az Erdim törzs helyén). A Dnyeper környékén, a kijevei Rusz szomszédságában lehetett a Tarján törzs (a Karabaj törzs pozíciójában). A keleti magyar törzsek szállásterületének rekonstruálása még feltevés szintjén is nehezebb, mivel a besenyő törzsek elhelyezkedését a Dnyepertől keletre nem tudjuk pontosan. Úgy gondoljuk, hogy a Nyéket talán a Dnyeper keleti oldalára lokalizálhatjuk, a Kürtgyarmatot a már említett ok miatt a Don mellékére, északnyugati vidékére, a Jenőt inkább a Don-Donyec vidék délebbi részére, míg a Keszit talán a Krím-félszigetközeli szállásterületre helyezhetjük.*

A fenti rekonstrukció természetesen hipotetikus jellegű. Fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy vajon a 10. századi, Kárpát-medencei törzsi szállásterületek analógiájára építhetünk-e az etelközi megtelepedés rendszerét illetően. E felvetés annál is inkább jogosnak tűnik, hiszen a Kárpát-medence honfoglaláskori régészeti feltárásai, a nagy számban fellelhető törzsi helynevek vizsgálata, továbbá az írott forrásokban (XIV. századi krónikakompozíció, Anonymus) megőrzött hagyomány a vezérek lakhelyét illetően több és főként biztosabbnak tűnő eredményt ígérnek, mint az Etelköz esetében általunk alkalmazott módszer. Mivel pedig nagy valószínűséggel feltételezhetjük azt, hogy a törzsek megtelepedési rendszere konzervatív volt, s igyekeztek elfoglalni nagyjából azt a helyzetet, mint a korábbi szállásterületen, a 10. századi rekonstruált elhelyezkedést visszavetíthetnénk Etelközbe. Sajnálatos módon a régészeti kutatások alapján egy-egy terület etnikumának meghatározása is nehézségekbe ütközik, törzsi szállásterületek pontos elkülönítése és megha-

tározott törzsekhez való kapcsolásuk jelenleg legalábbis nem lehetséges. A törzsi jellegű helynevek történeti alkalmazása, értelmezése is problémákat rejt magában. A történeti kutatás korábban inkább egy-egy törzsnév meghatározott területen belüli előfordulása, újabban inkább hiánya alapján próbált arra következtetni, hogy mely törzs lakhatott ott. E módszer is csak egy-két esetben hozott eredményt, ráadásul ezen esetekben sem beszélhetünk másról, mint bizonytalan értékű feltevésekről. Kristó Gyula joggal utalt arra, hogy a helynevek felhasználásánál roppant óvatossággal kell eljárni, s nagy horderejű koncepciókat építeni ezekre aligha szabad.⁵³ A magyar krónikás hagyományban említett vezéri szállásterületek alapján is megkísérelték rekonstruálni a meglepedést, de itt is számos buktatóval kell szembenéznünk.⁵⁴ Egyfelől a Krónika és Anonymus vezérnévsorai egymással is ellentétben vannak, aligha tekinthetjük ezeket biztos alapnak a 10. századi szállásterületek felvázolásához. Másfelől, még ha történnek is erre próbálkozások, a konstantinói törzsnévlistát aligha tudjuk összekapcsolni a vezérnévsorokkal.⁵⁵

A jelzett nehézségek ellenére születtek rekonstrukciók a 10. századi magyar törzsi szállásterületekre vonatkozóan. A hagyományos elmélet a Megyert helyezte az ország közepére, a többi törzsek pedig körülvették a Duna két partjára és az Észak-Dunántúl egy részére lokalizált vezértörzset.⁵⁶ Egy feltevés szerint a Nyék volt a fejedelmi törzs, amely az Észak-Dunántúlon helyezkedett el.⁵⁷ Györffy György szerint a Tarján foglalta el a centrális helyet, a Duna két partját vezértörzsként. Erre a Tarján helynevek hiányából következtetett. Hasonló ok miatt tételezte fel, hogy a Duna-Tisza köze déli részén a Jenő törzs lakhatott.⁵⁸ A legtöbb feltevés a kabarok meglepedését illetően született. Helyezték őket a Bécsi-

⁵³ Arra, hogy még etnikum elkülönítése sem lehetséges a 10. századi régészeti leletanyagban l. Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 380.; a konstantinói törzsnévek adattárára l. Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. AUSZ 44 (1973) 32—38.; a törzsnévi helynevekkel kapcsolatos problémákra l. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSZ 55 (1976) 38—44. Megállapítása szerint a törzsnévi helynevek „nem alkalmasak ..a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára”.

⁵⁴ L. pl. Györffy György: az 1. jegyzetben i. m. 211.; uő., Magyarország története I/1. 630.; Herényi István: az 1. jegyzetben i. m. 83, 92.; kritikájára l. Kristó Gyula: az 53. jegyzetben i. m. 30—36.

⁵⁵ Kísérletet tett erre pl. Herényi István: az 1. jegyzetben i. m. 81—82.; Dénes József: az 1. jegyzetben i. m. 1040—1045.

⁵⁶ Németh Gyula: a 10. jegyzetben i. m. 40, 276.; Hóman Bálint—Szekfi Gyula: Magyar történet I. 68, 99, 122.; Bartha Antal: a 4. jegyzetben i. m. 149.

⁵⁷ Váczy Péter: a 49. jegyzetben i. m. 59.

⁵⁸ Györffy György: az 1. jegyzetben i. m. 214—222, 227—228.; uő.: a 18. jegyzetben i. m. 30—31.

medencébe,⁵⁹ a Balaton közelébe,⁶⁰ a Dél-Dunántúlra,⁶¹ Nyitra vidékére,⁶² a Mátra vidékére,⁶³ Biharba, illetve a Felső-Tisza vidékére,⁶⁴ a Duna-Tisza közére,⁶⁵ a Temes-közbe⁶⁶ és Erdélybe.⁶⁷ Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy ha valamennyi elmélet eredményét összeadnánk, a kabar szállásterület majdnem lefedné az egész Kárpát-medencét és más törzsnek nem is jutna hely. A fenti gyér eredmények és a kabar szállásterület körüli vita azt mutatják, hogy a 10. századi törzsi területek rekonstrukciója jelenlegi állapotában kevés fogódzót nyújt arra, hogy belőle visszakövetkeztethessünk az etelközi szállásterületekre.

Néhány, többé-kevésbé bizonyos megállapítást tehetünk egyes vezéri (törzsi) szállásterületeket illetően. Kristó Gyula feltevése szerint a fejedelmi törzs szállásterülete ugyan korábban a Duna-Tisza köze egy részére is kiterjedt, de a későbbiekben egyértelműen az Észak-Dunántúlra tevődött át. Vizsgálata szerint 997-ben a Győr, Esztergom és Veszprém határolta terület tartozott a vezértörzs akkori főnöke, István (Vajk) uralma alá.⁶⁸ Véleményünk szerint is az Észak-Dunántúlon, azaz a Dunától nyugatra volt az Árpád-törzs szállásterülete. Ez volt a helyzet Etelközben is, erre utal Árpád tárgyalása a bizánci követtel 895-ben az Al-Dunánál. A másik valószínűsíthető 10. századi szállásterület a gyula törzséé. Ez bizonyosan keleten volt, legfeljebb az vitatott, hogy már 950 előtt is Erdélyben lakott-e a törzs vagy csak utána költözött oda, s előtte a konstantinosi „Turkia” (Temes, Maros, Tútisz, Körös, Tisza folyók vidéke) területén lakott. Az is kérdéses, hogy vajon csak Észak-Erdélyt szállta-e meg a gyula törzse vagy pedig egész Erdély

⁵⁹ Moór Elemér: az 1. jegyzetben i. m. 28—32, 91.

⁶⁰ Herényi István: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Századok 105 (1971) 361—385.

⁶¹ Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre, 997—1055. Oradea—Nagyvárad. 1926. 21, 32.; Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. AUSZ 82 (1985) 14—16.

⁶² Györffy György: a 21. jegyzetben i. m. 39.; Uő. : a 18. jegyzetben i. m. 34—35.

⁶³ Hóman Bálint—Szekfü Gyula: Magyar történet I. 122—123, 125—128.; Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 454—457.

⁶⁴ L. 62. jegyzet

⁶⁵ Mesterházy Károly: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál. Bp. 1980 43—44.

⁶⁶ Györffy György: a 18. jegyzetben i. m. 166, 172—173.

⁶⁷ Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 24 (1987) 4. sz. 383—384.

⁶⁸ Kristó Gyula: Koppány felnevelése. In: uő.: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 85—88.

birtokában volt.⁶⁹ Feltételezhetően Etelközben is keleten foglalt helyet a gyula méltóságot viselő vezér törzse. A harmadik valószínűsíthető 10. századi szállásterület a karkhasz (horka) törzisé. E törzs egyik vezetőjéről, Bulcsúról azt említette a Krónika, hogy a Balaton környékén telepedett le. Okkal tételezte fel Kristó Gyula, hogy a törzs a Balaton és a Dráva között helyezkedhetett el.⁷⁰

Az általunk rekonstruált 9. századi törzsi szállásterületek és a 10. századi vezéri szállásterületek összevetése alapján a következőket állapíthatjuk meg. Árpád fejedelmi törzse nyugati orientációt követett, s Etelközben a Dnyepertől nyugatra, a Kárpát-medencében pedig a Dunától nyugatra telepedett le. A fejedelmi törzs lehetett a Kabar (hierarchikus törzsnévlista esetén) vagy a Megyer vagy pedig a Tarján (hadrendi lista esetén), esetleg a Kér. A gyula törzse keleti orientációt követhetett, s Etelközben a Dnyepertől keletre lakhatott, feltehetően a Don közelében, míg a Kárpát-medencében Erdélyben foglalhatott helyet. A gyula törzse a keleti magyar törzsek egyike lehetett; leginkább a Nyékre (hierarchikus lista esetén) vagy a Kürtgyarmatra (általunk rekonstruált törzsi szállásterülete alapján) gondolhatunk, de szóba kerülhet a Jenő vagy a Keszi is. A 10. században a karkhasz törzse a Dunától nyugatra lakott, feltehetően e törzs Etelközben a Dnyepertől nyugatra helyezkedett el. Az általunk nyugati törzsként rekonstruált törzsek közül elsősorban a Megyert (hierarchikus lista esetén) vagy a Kért (általunk rekonstruált törzsi szállásterülete alapján) vehetjük gyanúba, de nem zárhatjuk ki a Kabart vagy a Tarjánt sem.

Végezetül még egyszer hangsúlyoznánk rekonstrukciónk kísérleti jellegét, s azt, hogy jelenleg az analógiás módszer tűnik számunkra az egyetlen lehetőségnek, amellyel vázolni lehet a feltehető etelközi magyar törzsi szállásterületeket. Feltevéseink közül valószínűnek tartjuk azt, hogy a magyarok esetében is megkülönböztethetünk nyugati és keleti törzseket, továbbá azt, hogy a megtelepedés a Konstantinos által említett folyókhoz igazodott, s a magyar törzsek hasonlóképpen helyezkedhettek el, mint őket követően a besenyő törzsek.

⁶⁹ Észak-Erdélyre l. Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 448–452.; uő.: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. Századok 122 (1988) 3–35.; egész Erdélyre l. pl. Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok 117 (1983) 1113–1116.

⁷⁰ MEH 189.; SRH I. 167, 292.; Kristó Gyula: az 1. jegyzetben i. m. 453–454.; Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 24.

Egy francia a középkori Szeren

A szeri ásatások igen sok új adattal járultak hozzá a középkor tárgyi emlékanyagát kutató hazai régészet eddigi eredményeihez. Sajnálom és túlnyomórészt önhibámnak tudom be, hogy ezek részletes közzétételére eddig nem kerülhetett sor. Az említett újdonságok közé nem csak az elsőként felfedezett szentgalleni típusú templom tartozik, mely egyértelműen bizonyítja a XI—XII. század fordulóján, vagy egy évtizeddel korábban, Közép-Európából a magyar királyságba beáramló közép-európai szerzetesek építőtevékenységét, vagy a rejtélyes Tau-alakú elefántcsont pásztorbot, mely összeurópai szempontból is unikumnak számít, hanem olyan kisebb leletek is, melyek egy-egy részproblémának látszó, ám valójában messze terjedő kérdéskörre adhatnak választ.

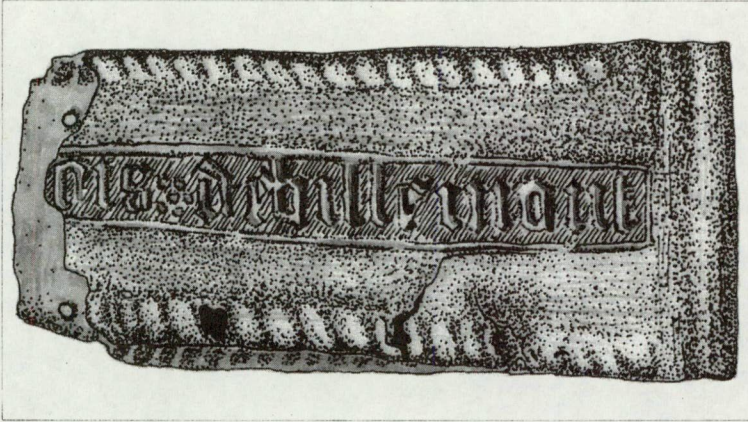
1972 nyarán a háromhajós templom déli oldalhajójánál a 182/a jelzésű sír földjében egy különleges övcsat töredékre lettünk. Sajnos a sírt a korábbi kincskeresők teljesen feldúlták, a csattöredék a rablók munkája nyomán csak véletlen-szerűen maradhatott a sír földjében. A domborított zsinórmintával keretezett csattöredék mindkét oldalára minuszkuláris felirattal egy nevet domborítottak. Sajnos a keresztnév első betűi, illetve az ezt ábrázoló lemezrész hiányoznak. Az ezüstlemez mérete 5,7x3,7 cm. A felirat olvasata *ois de villemont*. Talán valószínűsíthetjük, hogy a helyes kiegészítés *francois de villemont* lehet. Most már csak az a kérdés, ki lehetett az illető nemesúr, aki a szeri monostorban lelte halálát s a templomban helyezték örök nyugalomra, valamint mikor élhetett, milyen körülmények között kerülhetett a magyar Alföld közepére. A kérdés első felére egyelőre nem tudjuk választ lehet adni, hiszen történészeink elmélyült kutatása sem garantálná, hogy Franciaországban valahol olyan oklevélre bukkanának, melynek alapján az öv viselőjét azonosítani lehetne. Azt nem tételezzük fel, hogy az öv kereskedelmi áruként került Magyarországra és másodlagos felhasználóját temették volna el Szeren. A mikor kérdésére is nagyon nehéz választ adni. A hasonló típusú pártaövek korhatá-

rozása általában a XIV—XV. századra datálódik. Legalábbis amikor ezek a típusok általánossá válnak. Kérdés azonban, hogy mikorra kell datálnunk nyugat-európai megjelenésüket, hiszen köztudott, hogy minden kulturális hatás, ha úgy tetszik divat, bizonyos késéssel érkezett el a Kárpát-medencébe, még akkor is, ha ez a késedelem a középkorban nem volt olyan nagy, mint a későbbi évszázadokban, beleértve a XX. századot is. Merész és nem teljesen igazolható az a feltételezésünk, hogy a bemutatott öv viselője a XIII. század első felében élhetett, amikor a magyar királyság franciaországi kapcsolatai a XIV. századnál erőteljesebbek voltak. Gondoljunk itt Villard de Honnecourt látogatására, melynek nyomai vázlatkönyvében rögzítődtek. Ez az az időszak, amikor a gótika ugrásszerű fejlődésének lehetünk tanúi. A neves francia építész 1235 körül járhatott a magyar királyi udvarban. Tudjuk, hogy Anonymus tanulmányait Párizsban végezte, és azt is, hogy a hazai gótika első tévelygő lépéseit éppen ebben az időszakban, a XIII. század első felében teszi meg. Így tehát arra kell gondolnunk, hogy a tárgyalt lemezes csattest a hasonló típusú övdíszek egyik első megjelenése hazánkban. Köztudott, hogy történelmünk gazdasági és talán politikai alakulásának is egyik csúcspontja III. Béla és II. Endre kora, melynek azután tragikus véget vetett a rövid ideig tartó, de iszonyú pusztítást okozó tatárdúlás. Talán ez is oka lehet, hogy a lemezes csatú pártáövek általános elterjedése csak később játszódott le, mint azt a korai fejlődés alapján várni lehetne. Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy egy hosszú életű, és tipológiailag nagyon nehezen szétbontható viselettípus leleteit mindenestől korábbra kell időzítenünk, mint ezt korábban tették, csak arra a lehetőségre szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a szeri lelet esetleg megengedi annak a feltevését, hogy a tárgytypus az eddig feltételezetteknel korábban jelenik meg területünkön.

Záradékként szeretném megjegyezni, hogy megfigyeléseink szerint a XIII. század első felében készülhetett a háromhajós templomhoz illeszkedő előcsarnok a westwerk. Ennek bejáratánál állhattak azok az oszlopszobrok, melyek egy részét kormosan, égésnyomokkal, a tatárjárás utáni újjáépítés alapozásában találtuk meg. A litéri templom egyetlen megmaradt oszlopszobra mellett ez a kapubéllet tekinthető a hazai körplasztika első monumentális megjelenítésének, s minden bizonnyal ez is franciaországi példák nyomán készült. 1241 ugyanis mindenképpen lezáró időpont, a később erőtemplommá átalakított együttes sáncárkai a tragikus eseményt követő kolostor újjáépítés, nem teszik lehetővé, hogy a különleges faragványokat a XIII. század első harmadánál későbbre korhatározzuk. Korábbra pedig azért nem tehetjük, mert a franciaországi példák a XII. század közepén készülhettek, és a fent említett kulturális késéssel mindenképpen számolnunk kell. Hiányá-

ban vagyunk ugyan a bizonyítékoknak, ám hipotézisként összekapcsoljuk a francia nevet viselő ismeretlen személyt, a szeri monostor 1200 és 1240 közötti korszerűsítésével, építészeti átalakításával.

Fejtegetéseinket az alábbi megjegyzéssel zárjuk: a történelemtudomány számára fontosabb egy csúf igazság, mely tényekre alapozódik, mint egy tetszetős hipotézis, ám jelen esetben az előbbi hiányában örülünk az utóbbinak is.

FONTOSABB IRODALOM

- Bálint A.: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. *Dolg.* XII. (1936.) 222..
- Bálint A.: A kaszaperi középkori templom és temető. *Dolg.* XIV. (1938.) 155..
- Horváth B.: A tisztaörvényi párta és pártaöv. *Folia Arch.* XXI. (1970) 157...
- Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976/77—1. 91..
- Szabó J. Gy.: Gótikus pártaövek a kisvárdai vár temetőjéből. *EMÉ.* VIII—IX. (1970—71) 57..
- Szabó K.: A pártaöv. *Kecskemét* 1934.
- Trogmayer O.: Szer monostora. *Művészet* (1973) XIV. évf. 8. sz.
- Trogmayer O.—Zombori I.: Szer monostorától Ópusztaszerig. Bp. (1980)

A rokonsági jogok érvényesülése a várjobbágyi birtoklásban

A magukat azonos őstől leszármazónak tudó rokonsági csoportok nemzetiséggé¹ szerveződése általánosan elterjedt jelenség volt a 13. században mind a várjobbágyok,² mind pedig azon megyei birtokosok körében, akiket a század második évtizedével kezdődően a királyi kancellária kiadványai királyi szervienseknek³ neveznek. Érthető tehát, hogy a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklásnak a rokonság jogán alapuló intézményei, egyes, az alábbiakban tárgyalandó kivételektől eltekintve, hasonló formát öltöttek. A rokonság egészét megillető, még osztatlan földön kívül, a várjobbágyoknál is kialakult az egyéni birtok, amelyben a tágabb rokonság joga már nem volt jelen. 1228-ban Barsban három várjobbágy, rokonai beleegyezésével és a király engedélyével két "hozzájuk és egész rokonságukhoz tartozó" földet adott el. Ezzel szemben Miklós nógrádi hadnagy fia, András "egyedül hozzá tartozó" földet idegenített el 1257-ben.⁴ A kétféle birtoktípus elkülönülésének szemléletes példája az a Pozsony megyei eset, amelyben két béli várjobbágy, Benu fia Demien⁵ és Mátyás fia Tamás földet adott át Demien generének, András fia Leustáknak. Az átadott föld két jogilag különböző részből állt: egyfelől a két várjobbágy béli örökölt földjének egy ekényi darabja, másfelől pedig Demien szintén Bélben fekvő ötven holdnyi vásárolt szántója került Leusták kezére.⁶ Az előbbi földdarab a két várjobbágy közösen bírt javai közé tartozott tehát, míg az utóbbi Demien személyes tulajdonában volt. A

¹ A „nemzetiség” (genus) kifejezést az alábbiakban ebben az általános értelemben használjuk. A történetírásunkban e fogalommal jelölt jelenség szabatos leírása körüli nehézségekre ld. Kristó 1975.

² Zsoldos 1993.

³ Zsoldos Attila: Királyi szerviensek és nemzetisége(i)k. (sajtó alatt)

⁴ 1228: *ÁÚO* VI. 461.; 1257: *MES* I. 446. — Ld. még pl. 1256: *MES* I. 432., stb.

⁵ Várjobbágyi státusára ld. 1323: *MES* III. 27., 89., 101.

⁶ 1310: *DI* 105 414.

nemzetségi és az egyéni birtoklás kettősségén túlmenően is számos ponton figyelhető meg hasonlóság a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás gyakorlatában. A várjobbágy földjének elidegenítésekor az ügylet jogszerűségének egyik szükséges kelléke volt a rokonság beleegyezésének kinyilvánítása,⁷ esetenként pedig az elidegenítés éppen a rokonság egy tagja javára történt, alighanem többnyire az elővételi jog érvényesüléseképpen.⁸ A nemzetségi birtoklás következtében a várjobbágyok számon tartották a rokonok részét a közösen bírt javakban, s a rokoni jog figyelembevételével jártak el ezek ügyeiben.⁹ Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között a birtokosztály intézménye sem volt ismeretlen a várjobbágyok körében, történjék az akár a rokonság tágabb,¹⁰ akár szűkebb, családi¹¹ körében. A házassági vagyoni jog, valamint a rokonság nőtagjait megillető jogok tekintetében is nagyfokú volt a várjobbágyok és más birtokos rétegek körében élő gyakorlat hasonlósága. A várjobbágyok épp úgy fizettek *dost*,¹² mint *quartat*.¹³

Ami a föld birtoklásához kapcsolódó egyik legalapvetőbb jogintézményt, az öröklési rendet¹⁴ illeti, sajátos módon mind a királyi várszervezet alacsonyabb szintű jogokkal élő népeinek,¹⁵ mind a szlavóniai várjobbágyoknak¹⁶ az öröklési rendjéről részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, mint a Drávától északra fekvő magyarországi várispánságok várjobbágyaiéről. Ennek ellenére vannak olyan elszórt adataink, amelyek lehetővé teszik a várjobbágyi öröklésrend néhány jellegzetes vonásának rekonstruálását. Mindenekelőtt megállapítható, hogy — noha a szak-

⁷ Ld. pl. 1228: *ÁÚO* VI. 460—62.; 1269: *UB* I. 360.; 1270: *DI* 84 672., stb.

⁸ 1232: *ÁÚO* VI. 515. — Ld. még 1276: *CD* VII.3. 78—79. (az eladók várjobbágyi státusára ld. 1287: *ÁÚO* IX. 178.); 1324: *Károlyi* I. 56—57. (az eladás ebben az esetben több okból „et maxime ratione proximitatis” történt).

⁹ 1244: *HO* VIII. 42—43. (vö. *uo.* 44—45.); 1248: *UB* I. 222.; 1332: *Zichy* I. 386.

¹⁰ 1279: *Palásthyak* I. 9.; 1282: *Palásthyak* I. 19.; 1323: *Zichy* II. 352—53. (az osztályban részesedők várjobbágyi státusára ld. 1323: *DI* 37 376.).

¹¹ 1309: *DI* 90 631.; 1272: *UB* II. 13—14. (ez utóbbi esetben a király várjobbágyot nemesít meg apjával és „simul cum fratribus suis carnalibus a paterna domo nondum emancipatis” és más rokonokkal).

¹² 1242 u.: *CDES* II. 77. (a *dos* fizetőinek várjobbágyi státusára ld. 1247: *CDES* II. 177.); 1256: *CD* IV.2. 395—96.; 1272: *ÁÚO* VIII. 410—11., stb.

¹³ 1270: *DI* 84 672. (a *quartat* adó személy várjobbágyi státusára ld. 1279: *Palásthyak* I. 9—10.) — A kérdéskörre összefoglalóan ld. *Illés* 1900.

¹⁴ A kérdésre összefoglalóan ld. *Illés* 1904.

¹⁵ 1240: *HO* III. 6. (győri szőlőműves várnépbeliek); 1270: *UB* I. 381. (vasi őrök). — Vö. még *Solymosi* 1987. különösen 564—66. és 578.

¹⁶ 1273: *CDCr* VI. 26.

irodalomban megfogalmazódott ellentétes vélemény¹⁷ — a várjobbágy apa birtokai fiára, illetve fiaira szálltak, mégpedig bármiféle külön jogi aktus nélkül. Erre utal, hogy 1332-ben egy szerémi várjobbágy, amikor birtokához fűződő joga vitatottá vált, az országbíró előtt úgy érvelt, hogy birtokjogát igazoló oklevele nincsen ugyan, de a kérdéses föld örök jogon tartozott őseihez, s következésképpen ilyen módon illeti meg őt magát is.¹⁸ A határleírások azon gyakori szokása, hogy valamely földről mint az egyik várjobbágy fiának vagy fiainak birtokáról tesz említést, csak abban az esetben lehetett alkalmas a kérdéses föld azonosítására, ha az apa és fia(i) birtoklása folyamatos volt.¹⁹ Az öröklési jog a várjobbágyok esetében sem csak az egyenes ági leszármazókat illette meg, hanem a tágabb rokonság, a nemzetség tagjait is. 1231-ben az elhunyt Yan száznagy Chyka nevű földjének eladományozására azért került sor, mert a száznagnak sem örököse, sem bármiféle rokonsága nem volt.²⁰ Oldalági rokonok léte esetén tehát ez esetben a birtok nem a királyra, hanem a rokonságra szállt volna. Az oldalági rokonság öröklésének tényleges bekövetkeztéről is maradtak fenn emlékeink. 1289-ben a győri káptalan előtt a két fiával együtt megjelenő, s a kiskorú harmadik fiút is képviselő Marcell fia László soproni várjobbágy egy olyan birtokrészt adott el, mely rokonáé (*cognatus*), az örökös nélkül meghalt Bugul fia Pantaleoné volt eredetileg. A birtokrész részint "a rokonság legközelebbi ága okán" szállt Lászlóékra, részint pedig azért, mert Pantaleon magtalan halálát követően László és fiai váltották ki a birtokrészt abból a zálogból, amelybe még Pantaleon bocsátotta azt, de amelyből haláláig nem váltotta ki.²¹

Az oldalági rokonság öröklése mintegy automatikusan, pusztán a rokoni jogra alapozottan azokban a várjobbágyi birtokokban következhetett csak be, amelyeket a várjobbágy *hereditarius* birtokának tekintettek. Az adománybirtokok esetében az öröklést illetően maguk a várjobbágyok is korlátozottan tekintették a rokonság jogait,²² alighanem az adománybirtokban rejlő királyi jogra²³ való tekintettel, mely külön királyi engedélyhez kötötte az oldalági rokonság öröklését. Ezért történt, hogy amikor 1259-ben IV. Béla megnemesítette Premysl trencsényi várjobbágy

¹⁷ *Waldapfel* 1931. 27.

¹⁸ 1332: *Bánffy* I. 67.

¹⁹ Ld. 1244: *CDCr* IV. 250., 252.; 1256: *CDES* II. 366–67.

²⁰ 1231: *ÁÚO* XI. 219–30.

²¹ 1289: *UB* II. 216–17.

²² 1291: *ÁÚO* V. 54.

²³ A kérdésre összefoglalóan ld. *Pámiczky* 1940.

gyot és egyik rokonának, az érdemszerző szolgálatok teljesítése közben elhunyt Nosknak a fiait, Seradokot és Balázst, akkor Premysl azzal a kéréssel is előállt, hogy az ő birtokait, valamint a nemesítéssel egyidőben adományozott Dulow nevű birtoknak a rá eső részét is örökölhessen Nosk két fia, ha ő maga fiúörökös nélkül találna meghalni.²⁴ Az adománybirtok öröklésének ez a királyi jog által történő korlátozása nem a várjobbágyi birtok- vagy öröklési jog speciális vonása volt; alkalmazását a kérdéses birtok adományos volta, s nem az örökhagyó személy jogállása szabta meg. Ennek megfelelően Hont megyei nemesek is fordultak Kun Lászlóhoz olyan kéréssel, hogy a IV. Béla által nekik és az azóta utód nélkül elhunyt rokonuknak (*frater*) adományozott kernyei földjük birtokában erősítse meg őket, s egyúttal adja nekik meghalt rokonuk részét is.²⁵

Forrásaink ugyanakkor élénk tárnak olyan eseteket is, amelyekben az örökhagyó várjobbágy rokonsága egyáltalán nem volt képes jogait érvényre juttatni, s elesett a más körülmények között neki jutó örökségtől. A várjobbágyi birtoklás természetének megítélése szempontjából ezek az adataink különös figyelmet érdemelnek. 1233-ban II. András az örökös nélkül meghalt Ananias zempléni várjobbágy Izdethen nevű birtokát eladományozta. Ezt követően három zempléni várjobbágy a király előtt magának követelte az adományostól a birtokot arra hivatkozva, hogy Ananias az ő rokonuk volt, s a föld így őket illeti. Végül azonban a várjobbágyok nem tudtak tanúkat felsorakoztatni állításuk igazolására, s az adomány érvényben maradt.²⁶ Az ügyben tehát a király elismerte az adományt megtámadó várjobbágyok érvelésének elvi helyességét — a rokoni öröklés jogát —, s az adományos javára szóló bírói döntését is éppen a rokonság be nem bizonyított voltával indokolta. Hasonló, a rokonságra alapozott jogigény érvényesítését célzó perekkel más alkalmakkor is találkozunk.²⁷ S ha a zempléni ügyben nem is dönthető el egyértelműen, hogy vajon az ott szereplő várjobbágyok valóban hamisan mondták-e magukat Ananias rokonainak, avagy csupán bizonyítási kísérletük kudarca miatt nem jártak sikerrel, az bizonyos, hogy más esetekben a kétségtelen rokonság sem nyújtott elegendő támaszt a rokoni jogok érvényesítéséhez. 1243-ban IV. Béla Miklós fia Becendnek adományozta a fiúörökös nélkül meghalt Radiszló fia Pósa

²⁴ 1259: *CDES* II. 445–46. — Ld. még pl. 1283: *UB* II. 166–67., 168–69. (a kérdéses személyek várjobbágyi státusára ld. 1298: *UB* II. 319.)

²⁵ 1274: *RA* II. 2–3. 93.

²⁶ 1233: *Zichy* IX. 130.

²⁷ 1257–62 k.: *DI* 498.; 1267: *ÁÚO* VIII. 173–74.

trencsényi várjobbágy Wychap nevű földjét négy másik birtokkal együtt. A király 1247-ben kénytelen volt új oklevelet kiállítani az ügyben, ugyanis négy trencsényi várjobbágy azzal állt elő, hogy az eladományozott javak egy része őket illeti meg örök jogon. A vita eldöntésére IV. Béla párbajt rendelt el, melyben Miklós fia Becend bajvívója győzött.²⁸ Az adománnyal szemben fellépő várjobbágyok között történetesen azokat is ott találjuk, akik az említett Pósa halála után, de még a Miklós fia Becend javára tett adomány előtt eleget tettek rokoni kötelezettségüknek, s megfizették a meghalt Pósa özvegyének a *dost*, mégpedig, elegendő készpénzzel nem rendelkezvén, Pósa egy Lyburcha nevű falujának és két szolgájának, apának és fiának, az átengedésével.²⁹ Ezek után joggal gondolhatták, hogy Pósa egyéb javai őket illetik meg. IV. Béla azonban, mint 1243. évi adománya mutatja, másként ítélte meg a helyzetet: Pósa halálát követően a birtokok királyi kézre háramlását bekövetkezettnek tekintette.

Az ilyen és ehhez hasonló esetekből arra következtethetünk, hogy az uralkodói hatalom, ha elvben el is ismerte a fiúörökös nélkül meghalt várjobbágy rokonságának jogát az elhunyt javainak öröklésére, bizonyos alkalmakkor e jog érvényesülése elé akadályokat gördített. Mert az kétségtelen, hogy a rokonság valódiságát bizonyítani hivatott perek — eredményüket tekintve legalábbis — korlátozták a várjobbágyok rokoni jogainak érvényesülését. Ami további megfontolást igényel, az az a kérdés, hogy vajon mennyire volt tudatos, s tudatos volt-e egyáltalán, hogy a király a rokonság bizonyításának esetenkénti elrendelésével akadályt emelt az oldalági rokonok öröklésének útjába. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy egyetlen esetben sem éltek a királyok a birtokcsere lehetőségével, jóllehet hasonló ügyekben, amikor egy, valakit jogszerűen megillető birtokot kívántak eladományozni, ez a megoldás egyáltalán nem volt ritka. Számos, a király és várjobbágyok között megejtett birtokcseréről van tudomásunk.³⁰ Ezekben az esetekben azonban az érdekelt várjobbágyokat saját jogon illette meg az elcserélt birtok, s talán éppen ez a különbség magyarázza a birtokcsere elmaradását az öröklési esetekben. Megint máskor azt tapasztaljuk, hogy a kétes jogon birtokló várjobbágyot a király nem kényszerítette állítólagos jogainak bizonyítására, hanem a vitatott földet a

²⁸ 1243: *CDES* II. 81—82.; 1247: *CDES* II. 177.

²⁹ 1242 u.: *CDES* II. 77.

³⁰ 1256: *MES* I. 432.; 259: *CDES* II. 438—39.; 1267: *Turul* 1928. 8., stb.

várjobbágnak adományozva adott lehetőséget a bizonyítás elkerülésére.³¹ Legfőképpen pedig az sem lehet véletlen, hogy a rokonság öröklési jogát korlátozó — de annak érvényesülését mindenképpen bizonytalanná tevő —, a fentebb idézett ügyekhez hasonló perekre csak abban az esetben került sor, ha az uralkodót valamely érdeke — nevezetesen egy híve érdemeinek birtokadomány révén való elismerése — miatt szüksége volt eladományozható földre. Ilyen szükség nem lévén, mint az előzőekben szintén több példán láthattuk, az örökös nélkül meghalt várjobbágy földje akadálytalanul jutott a rokonok kezére, ha viszont az uralkodó már saját kezére háramlottnak tekintette az örökhagyó várjobbágy földjét s elindította az adományozás folyamatát, a jogaival élni akaró rokonság ugyancsak nehéz helyzetben találta magát. Az mindenesetre leszögezhető: a várjobbágyi birtok oldalági öröklésének legbiztosabb módja az volt, ha a rokonok királyi adományként kérték fel maguknak elhalt atyafiuk birtokát. Így járt el Szoboszló ungi várjobbágy, aki az örökös nélkül meghalt Mixe nevű rokonának (*proximus*) csicseri birtokrészét — amely egyébként szerinte máris rá és rokonaira háramlott — IV. Bélától adományba kérte.³²

Még több bizonytalansággal kell számolnunk, ha a birtokos várjobbágy fiút ugyan nem, de leánygyermeket hagyott hátra maga után. Egy 1293-ban kiadott oklevélből arról értesülhetünk, hogy Győrödi Elephant fia Péter egyik birtokrészét Aladár barsi várjobbágy Rózsa nevű lányától vásárolta.³³ Ez esetben minden okunk megvan arra gondolni, hogy a leány rendelkezett néhai apja birtoka felett, s ezt a jogát aligha szerezhette másként, mint öröklés útján. Ezzel szemben Felboksa birtok királyi eladományozására azért került sor, mert egykori birtokosának, "Domokosnak csak egy lánya volt és fiú nélkül halt meg, valamint újvári várjobbágy volt".³⁴ A várjobbágyi jogállású családok nőtagjairól épp úgy kevés adattal rendelkezvén, mint bármely más státusú rokonságok esetében, nem lehetséges annak megállapítása, hogy a két egymásnak ellentmondani látszó adat közül melyik tekinthető az általános gyakorlat tükrözőjének, továbbá az sem, hogy élt-e a várjobbágság körében olyan, a szepesi tízlándzsásoknál meglévőhöz hasonlítható szokás, mely szerint a leánygyermek (vagy az özvegy) az elhunyt apa (vagy férj) birtoká-

³¹ Ld. 1252: *CDES* II. 284–85. (vö. 1253: *CDES* II. 297. és 354–55.); 1256: *CDES* II. 377–78. (vö. 1257: *CDES* II. 394.)

³² 1265: *HO* VI. 129–30. (vö. 1263 k.: *HO* VIII. 91.). Ellenben ld. 1279: *RA* II. 2–3. 255.

³³ 1293: *HO* VIII. 323.

³⁴ 1318: *AO* I. 463.

nak örököse lett, amennyiben a(z új) férj vállalta az elhunyt kötelezettségeinek ellátását.³⁵ Az idézett két adat alapján legfeljebb az a megállapítás kockáztatható meg, mely a várjobbágyi birtok oldalági öröklésével kapcsolatosan is felmerült: ha a királyi hatalom — a *proprius* várjobbágy személyének és javainak főtulajdonosaként — a birtok eladományozásának szándékával nem avatkozott bele az öröklés szokásos rendjébe, nem volt akadálya annak, hogy a fiúörökös nélkül elhunyt várjobbágy leánya részesedjék az apa után maradt örökségből.

A várjobbágyi birtok öröklésének rendjéről összegzőképpen elmondható tehát, hogy a birtok az apáról a fiú(k)ra szállt. Fiúörökös nemlétében a távolabbi rokonok is igényt tartottak a rokonság jogán az örökségre, s jogaik érvényesítésének legfeljebb esetlegesen bekövetkező fejlemények állhattak útjában. A várjobbágyi birtok öröklésrendje — miként a várjobbágyi birtoklás számos más intézménye — a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás intézményeivel mutat hasonlóságot, mégha ezek a hasonlóságok a várjobbágyok nem közsabad jogállása miatt esetenként csak korlátozott mértékben jutottak is érvényre.

Voltak azonban a várjobbágyi birtoklásnak olyan jellegzetességei, amelyek nagyon határozottan és félreérthetetlenül különböztek a királyi szerviensi (nemesi) birtokjogtól. Ezek egyike a birtokokkal való szabad rendelkezés kérdése,³⁶ egy másik jelenségre pedig az alábbi eset hívja fel a figyelmet. 1246-ban³⁷ Roland országbíró elé idézték a veszprémi (vagy zalai)³⁸ vár jobbágyai Botha fia Farkast annak státusa ügyében. Farkas a per során előadta, hogy őt a királyi kegy felszabadította, s erről szóló oklevelét be is mutatta. Ezt követően a várjobbágyok azzal álltak elő, hogy Farkast a király csak a személyét illető birtokrésszel szabadította fel a várjobbágyi állapot kötöttségei alól, s ennek az érvelésnek az országbíró helyt adván elrendelte, hogy a vár hadnagya és várjobbágyai különítsék el a birtokból Farkas részét, a többbit viszont, melyek Farkas nemzetségét illetik meg, tartsák vissza a vár számára.³⁹ Ezek szerint kiváltságolása előtt Farkas nemzetségével (*ipsius generacio*) osztatlanul birtokolt. Farkas kiváltságolása révén azonban a rokonság egyik tagjának, magának Farkasnak a jogállása megváltozott, s a különböző státusú, de egymással rokonságban álló felek osztatlan birtoklása tisztázatlan

³⁵ Vö. Fekete Nagy 1934. 279—82.

³⁶ Zsoldos 1991.

³⁷ Az oklevél keltére ld. Karácsonyi 1900—1901. III. 140. és Karácsonyi 1902. 70—71.. 83. sz. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Karácsonyi korrekcióját Szentpétery bizonytalannak ítélte, ld. RA 1170. sz.

³⁸ Vö. Holub 1929. 48.; Kristó 1988. 242. és 548. (25.sz. jegyzet).

³⁹ 1246 (?): ÁÚO XI. 429—30.

birtokjogi helyzetet teremtett. A várjobbágyok királyi szervienssé emelése (nemesítése) ugyanis rendszerint a birtokukban lévő föld birtoklási jogcímének az új státushoz történő igazításával járt együtt,⁴⁰ ezért kívánatos volt az addig osztatlanul birtokolt föld megosztása. A vizsályt elrendező országbírói ítélet, melyet később az uralkodó is megerősített,⁴¹ voltaképpen tehát birtokosztályra kényszerítette Farkast és rokonait. Ennek párhuzamát a királyi szerviensi (nemesi) rokonságok körében hiába is keresnénk, hiszen maga az alaphelyzet — az osztatlanul birtokló rokonság egyes tagjai jogállásának nemesítés útján történő megváltozása — magától értetődően hiányzik az eleve nemesi jogokkal élő rokonságok esetében. Ennek megfelelően a rokoni tulajdonközösség felbomlása ott általában a rokonság belső viszonyainak szerves fejlődése következtében, s nem a királyi hatalom beavatkozása eredményeként történt meg. Nyilvánvaló, hogy az egyes várjobbágynemzetségek közös birtoklása nem minden esetben a Botha fia Farkas és nemzetsége példájával azonos módon szűnt meg, ezt forrásaink határozottan cáfolják is, az azonban, hogy egyáltalán a lehetősége megvolt a nemzetségi birtokközösség efféle felbomlásának, a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás között olyan különbségek meglétére mutat rá, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, s amelyek a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) jogállások közötti eltérésekre vezethetők vissza.

A várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás közötti különbségek hangsúlyozása annál is inkább indokolt, mert a kétféle jogállás által meghatározott birtoklási formákat jellemző jogintézmények számos vonatkozásban szembetűnő és tagadhatatlan hasonlósága arra indította a régibb történetírást, hogy a várjobbágyokat nemesnek, de legalábbis nemesi jogok élvezőinek tartsa. Ezt a tételt különösen határozott formában fogalmazták meg az Erdélyivel vitázó Tagányi,⁴² s követői.⁴³ Tagányit véleményének kialakításában jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy az örökös nélkül meghalt várjobbágy javai nem a várra, hanem — hasonlóan a nemesekhez — közvetlenül a királyra szállottak. Valóban, számos alkalommal találkozunk olyan királyi adománnyal, amelyben az uralkodó örökös nélkül meghalt várjobbágy földjével jutalmazza valamely híve érdemeit.⁴⁴ A jelen-

⁴⁰ Bolla 1983. 64.

⁴¹ 1257: CD IV.2. 421–23.

⁴² Tagányi 1914. 448.

⁴³ Fekete Nagy 1937. 163., 169–70.; Mályusz 1942. 299–300.

⁴⁴ 1231: ÁÚO XI. 219–30.; 1251: ÁÚO XI. 373–74.; 1252: ÁÚO VII. 340., stb.

ség oka azonban nem a várjobbágyokat állítólagosan megillető nemesi jogok érvényesülésében keresendő, hanem a várjobbágyi birtoklást védelemben részesítő királyi birtokpolitikában,⁴⁵ valamint a várjobbágy személye és javai felett meglévő királyi főtulajdonosi jogban.

A várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklásban megmutatkozó hasonlóságok okának keresésekor nem tekinthetünk el annak a körülménynek a figyelembevételétől, hogy ezek a hasonlóságok éppen a birtokláshoz, a birtoklás mikéntjét befolyásoló jogintézményekhez kapcsolódnak. Tudni való ugyanis, hogy az Árpád-kori magyar társadalomban hosszú időn át egymás mellett éltek az eredetre és jogállásra nézve különböző, ám a mindennapi élet minőségét és jelenségeit tekintve nagyon is hasonló birtokos csoportok. Ezek közösségét forrásaink általában a (*vir*) *comprovinciales* ('megyebeliek, egy megyéből való férfiak') kifejezéssel illették. A *comprovinciales* tagjait két tényező kovácsolta közösségbe. Az összetartozás tudatát kiváltó egyik erő a territorialitás, a területiség volt, azaz valamely birtok vagy személy illetőségének a megyék szerinti számontartása. Ehhez járult hozzá az, hogy a megyéhez, a világi igazgatás egyik alapvető egységéhez kapcsolt különféle intézmények, ha a jogállások különbözőségének megfelelően eltérő mértékben is, de a megye határai között élők bármely csoportja felett joghatósággal bírtak eredetileg, lett légyen szó akár igazságszolgáltatásról, akár adószedéssről vagy hadbavonulásról. A későbbiek során a megye joghatóságán az egyházaknak vagy világi személyeknek biztosított *immunitasok* és *exemptiok* rést ütöttek ugyan, de ez sem tudta háttérbe szorítani a megyének mint területiséggel bíró intézménynek a jelentőségét, s csak kevés olyan természetes tájegység volt — mint például a Csallóköz —, mely ebből a szempontból vetekedhetett a megyékkel.

A "megyebeliek"-ként emlegetett személyek közötti másik kötelék az volt, hogy valamennyien birtokosok voltak, mégpedig közel azonos egzisztenciával rendelkező kis- és középbirtokosok. Földjeik a szórt birtokrendszernek köszönhetően egymással mozaikszerűen összekeveredve terültek el, s az sem volt ritka, ha különböző jogállású birtokosok osztatlanul bírták javaikat. Szükségszerű volt tehát, hogy egymással mindennapi kapcsolatban élvén közös ügyeik támadtak: hol valamely közös érdek védelmében kellett együttes erővel fellépniük, hol éppen ellenkezőleg, az egymás között támadt vitás eseteket kellett elintézniük peres úton vagy még inkább a szomszédok és rokonok békés egyezkedése révén találva meg a megoldást. Ilyen körülmények között a *comprovinciales* egyes tagjai kiemelkedő tekin-

⁴⁵ Zsoldos 1990. különösen 10.

télyre tettek szert akár viszonylagos gazdagságuk miatt, akár mert alkalmanként ellátott közhatalmi feladatok révén nagyobb ismertségnek örvendtek vagy egyszerűen csak tapasztalt, jó hírű (*bone fame*) férfiak voltak. Közülük kerültek ki azok, akik fogott bírakként (*arbitri, boni homines, probi viri*) joghatóság nélkül, pusztán személyes tekintélyükre támaszkodva sok vizsályt elsimítottak.

A *comprovincialitas* különböző jogállású birtokos elemeket fogott össze, s ami ennél is jelentősebb, ezeknek az eltérő jogállásoknak vajmi csekély szerep jutott azon alkalmakkor, amikor egy-egy megye vagy vidék birtokosai közösen, mint *virii comprovinciales* tevékenykedtek. Azonos fogott bírói testület tagjai között megtalálhatjuk mind a királyi szerviensi (nemesi) nemzetségek leszármazottait, mind a várjobbágyokat,⁴⁶ s az utóbbiak éppen úgy alkalmasak voltak eskütársnak, mint az előbbiek.⁴⁷ Olybá tűnhet tehát, mintha a jogállásoknak a kis- és középbirtokos réteg egyes csoportjait elválasztó szerepe elhomályosulna, s valamiféle egységesülő birtokos réteg lenne kiformalódóban. A tényleges helyzet azonban más volt. Az a tény, hogy a *comprovincialitas* jelenségei státusügyekben is felbukkannak,⁴⁸ jelzi, hogy a megyebeliek közössége pontosan számontartotta tagjainak jogállás szerinti különbözőségét s ugyanerre hívja fel nagy nyomatékkal a figyelmet a szakirodalomban gyakran idézett horpácsi eset is.⁴⁹ A jogállások különbözőségének jelentősége különösképpen felértékelődött azt követően, hogy a vidéki birtokos rétegtől — hosszan elnyúló folyamat eredményeképpen — elkülönült a birtokosoknak azon csoportja, amelynek tagjait a 13. század elején meginduló gyakorlat szerint királyi szervienseknek nevezték. A 11–12. századi birtokos közsabadok 13. századi utódai új, királyi szerviensi jogállásuk birtokában egyre jelentősebb mértékben határolódtak el a vidéki birtokosok más jogállású csoportjaitól. A királyi szerviensek saját szűkebb pátriájukban eleve nemesnek (*nobilis*) tekintették magukat,⁵⁰ s jóllehet a 13. század közepétől mind a várjobbágyok,⁵¹ mind az egyházak jobbá-

⁴⁶ Pl. 1254: *CDES* II. 312–13.; 1263: *UB* I. 297.; 1279: *Palásthyak* I. 9–10.; 1301: *RDES* I. 43–44., stb.

⁴⁷ Pl. 1238: *UB* I. 183–84.; 1284: *HO* VII. 191., stb.

⁴⁸ Pl. 1241: *HO* VI. 40., stb.

⁴⁹ 1230: a különböző jogállású személyekből álló fogott bírói testület „de tribus hominum generibus, scilicet de servientibus regis et de yobagionibus castri et de aliis hominibus, qui sunt genere liberi ac bone fame” való tanúk állítását rendelte el — *UB* I. 133.

⁵⁰ *Szűcs* 1984. 356.

⁵¹ 1255: *ÁÚO* VII. 395.; 1263: *ÁÚO* VIII. 50–51.; 1273: *Zala* I. 74., stb. (vö. még *Mályusz* 1942. 276)

gyai⁵² egyre gyakrabban szerepeltek a *nobilis* jelzővel ékesítve maguk is, a királyi hatalom az 1267. évi *decretum*ban a *comprovincialitas* által összefogott birtokos rétegek közül egyedül a királyi szervienseket ismerte el olyanoknak, akik méltán tarthatnak igényt a megelőző évszázadokban a nagybirtokos arisztokráciát — továbbá a szegényebb sorsú, de a származás előkelőségét tekintve hozzájuk hasonlóknak tekintett társaikat⁵³ — megillető *nobilis* névre.

Az 1267. évi *decretum*nak a királyi szervienseket az ország nemeseivel azonosító nevezetes szavai⁵⁴ világosan leszögezték, hogy a királyi hatalom a királyi szerviensi státust tekinti a nemesi lét alapjának. Ennek pedig egyenes következménye volt az, hogy az addig egymás mellett élő, egymástól eltérő, de föld birtoklására egyaránt feljogosító jogállások közül a királyi szervienseké kiemelkedett, s így a földbirtoklás különböző jogalapjai közül a királyi szerviensi birtoklás vált a legkedvezőbb, a nemesi birtoklássá. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy mindazon jogintézmények, amelyek az immár az udvar által is nemesnek nevezett királyi szerviensek birtoklási módjára jellemzőek voltak, a szerviensek nemességének királyi elismerése után kezdtek volna kialakulni. Éppen ellenkezőleg, a királyi szerviensek birtoklásában jelentkező intézmények a (jog)szokás erején alapultak, s mint ilyenek, jórészt már akkor is léteztek, amikor a birtokos közsabadok, utóbb királyi szerviensek, majd nemesek még nem határolódtak el társadalmi környezetük más jogállású birtokosaitól, nem váltak még ki a *comprovincialitas* fogalmával jelölt archaikus közösségből. Ennek megfelelően ezek a jogintézmények nem speciálisan arra a birtokos csoportra voltak jellemzőek, amelynek tagjaiból a 13. század második felében kifejlődésnek indult a magyar (köz)nemesség, hanem a vidéki kis- és középbirtokos réteg egészére. Éppen ezért a várjobbágyi és a királyi szerviensi (nemesi) birtoklás intézményei között a hasonlóságok jórészt annak tulajdoníthatók, hogy mindkét társadalmi csoport egykoron a *comprovinciales* soraiba tartozott. A *comprovincialitas* pedig alkalmas volt ugyan arra, hogy az eltérő jogállású megyebeliek birtok-, öröklés- és vagyoni jogi intézményeit az egymás ügyeiben való folyamatos és tevékeny részvétel révén kölcsönösen közelítse egymáshoz, arra azonban, hogy ennek alapján a jogállások terén meglévő különbségeket végleg és hatékonyan elfedje, nem volt és nem is lehetett alkalmas. Nem arról van tehát szó, hogy a várjobbágyi és más, hasonlóan nem nemesi (*ignobilis*)

⁵² 1232: *Zala* II. 643—44.; 1284: *MES* II. 177—78.; 1291: *MES* II. 298., stb.

⁵³ *Gerics* 1983. 63—65.

⁵⁴ 1267: „nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur” — *Szentpétery* 1927. 54.

jogokra a királyi szerviensek eleve nemesi joga valamiféle hatást gyakorolt volna, miként azt régibb történetírásunk gyakran és szívesen feltételezte, hanem arról, hogy az egykor egymáshoz hasonló — de teljes mértékben s minden részletre kiterjedően soha nem azonos — szokások szerint élő birtokos csoportok egyike által használt jogrendszer a társadalmi fejlődés eredményeképpen idővel mint országos nemesi jog nyert elismerést.

RÖVIDÍTÉSEK

- AO** = Anjoukori okmánytár I—VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula* Bp. 1878—1920.
- ÁÚO** = Árpádkori új okmánytár I—XII. Közéleteszi *Wenzel Gusztáv*. Pest—Bp. 1860—74.
- Bánffy** = Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonci Bánffy-család történetéhez I—II. Szerk. *Varjú Elemér, Iványi Béla*. Bp. 1908—28.
- Bolla 1983.** = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp. 1983.
- CD** = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829—44.
- CDCr** = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I—XV. Ed. *Tade Smičiklas*. Zagrabiae 1904—34.
- CDES** = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I—II. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971—87.
- DI** = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Gyűjtemény.
- Fekete Nagy 1934.** = *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.
- Fekete Nagy 1937.** = *Fekete Nagy Antal*: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 159—184.
- Gerics 1983.** = *Gerics József*: A nobilis fogalmának értelmezéséhez Szent László II. törvényében. In: Összehasonlító jogtörténet (Bolgár Elek Emlékkönyv) Bp. 1983. 63—65.
- HO** = Hazai okmánytár I—VIII. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr—Bp. 1865—91.
- Holub 1929.** = *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- Illés 1900.** = *Illés József*: A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Bp. 1900.
- Illés 1904.** = *Illés József*: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Bp. 1904.
- Karácsonyi 1900—1901.** = *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. Bp. 1900—1901.
- Karácsonyi 1902.** = *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keletetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. (Új kiadása az 1908. évi Pótlásokkal: Szeged 1988. Szerk. *Kosztai László*)
- Károlyi** = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I—V. Sajtó alá rendezi *Géresi Kálmán*. Bp. 1882—97.
- Kristó 1975.** = *Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Századok 109. (1975) 953—67.
- Kristó 1988.** = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Mályusz 1942.** = *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76. (1942) 272—305., 407—34.

- MES** = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III. Ed. *F. Knauz, L. Dedek*. Strigonii 1874—1924.
- Palásthyak** = *Palásthy Pál*: A Palásthyak I—III. Bp. 1890—91.
- Pármiczky 1940.** = *Pármiczky Mihály*: A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. Az Illés Szeminárium kiadványai 6. sz. Bp. 1940.
- RA** = *Szentpétery Imre — Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I—II. Bp. 1923—87.
- RDES** = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I—II. Ed. *Vincent Sedlák*. Bratislavae 1980—87.
- Solymosi 1987.** = *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11—14. századi Magyarországon. Századok 121. (1987) 547—83.
- Szentpétery 1927.** = *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927.
- Szűcs 1984.** = *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 341—94.
- Tagányi 1914.** = *Tagányi Károly*: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. Történeti Szemle 3. (1914) 435—51.
- Turul** = Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye 1883—1950, 1992—
- UB** = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I—IV. Bearb. von *Hans Wagner, Imtraut Lindeck—Pozza*. Graz—Köln—Wien 1955—85.
- Waldapfel 1931.** = *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Klny. a Századok 65. (1931) évfolyamából.
- Zala** = Zala vármegye története. Oklevéltár I—II. Szerk. *Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula*. Bp. 1886—90.
- Zichy** = A zichi és vásonekei gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I—XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. Bp. 1872—1931.
- Zsoldos 1990.** = *Zsoldos Attila*: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. Aetas 1990/3. 5—34.
- Zsoldos 1991.** = *Zsoldos Attila*: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. Szempontok a várjobbágyi birtoklás egyes kérdéseinek megítéléséhez. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk. *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*. Bp. 1991. 23—37.
- Zsoldos 1993.** = *Zsoldos Attila*: Nemzettség és várjobbágyság. Megjegyzések a várjobbágy-nemzettségek számának kérdéséhez. Turul 66. (1993/4. sz.) 15—25.

KRISTÓ GYULA SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

Az alábbi válogatott bibliográfia nem terjed ki a felsőoktatással, egyetemmel, szépirodalommal, közélettel kapcsolatos írásokra.

A bibliográfiában használt rövidítések:

AK.	=	Akadémiai Kiadó;
AUSz. AH.	=	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica;
Bp.	=	Budapest;
ItK.	=	Irodalomtörténeti Közlemények;
képmell.	=	képmelléklet;
klny.	=	különlenyomat;
l.	=	oldal, lap;
mell.	=	melléklet;
MK.	=	Magvető Könyvkiadó;
PNy.	=	Pátria Nyomda;
Sz.	=	Szeged;
uo.	=	ugyanott.

I.

Könyvek, önálló kiadványok, könyv terjedelmű írások

- Megjegyzések az ún. „pogányházadások” kora történetéhez. AUSz. AH. 18 (1965) 59 l.
- Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Uo. 21 (1966) 27 l. Változatlan utánnyomás: 1969.
- Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 1. Békéscsaba 1967. 175 l. + 8 l. képmell.
- A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. 18 l.
- Diplomata historiam dominii de genere Chak illustrantia. Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. AUSz. AH. 36 (1971) 40 l. (Társszerző: Karácsonyi Béla.)
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Uo. 44 (1973) 96 l. + 1 térkép. (Társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László.) Reprint: 1977.

- Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. AK. 1973. 252 l.
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II. AUSz. AH 48 (1974) 55 l. + 1 térkép. (Társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László.) Reprint: 1977.
- A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. AK. 1974. 134 l.
- A feudális széttagolódás Magyarországon. Doktori értekezés tézisei. Sz. 1974. 23 l.
- Az Aranybullák évszázada. Magyar História. Bp. Gondolat 1976. 256 l. Második kiadás: 1981.
- Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSz. AH. 55 (1976) 99 l.
- História és kortörténet a Képes Krónikában. Gyorsuló idő. Bp. MK. 1977. 165 l.
- A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok. 3. Bp. AK. 1978. 111 l. + 16 l. képmell. + 1 térkép.
- A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. AK. 1979. 243 l. + 1 térkép.
- Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp. MK. 1980. 574 l.
- Laslo Kan i Transil'vanija. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 134. Bp. AK. 1980. 30 l.
- Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 9. Békéscsaba 1981. 264 l. + 8 l. képmell. + 1 térkép.
- III. Béla emlékezete. Bibliotheca Historica. Magyar Helikon 1981. 215 l. (Szövegválogatás, bevezető: 5—34., jegyzetek: 177—196., képanyag.) (Társszerzők: Makk Ferenc és Marosi Ernő.)
- Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. MK. 1983. 602 l.
- Károly Róbert. Bp. PNY. 1983. 377 l. (Társszerző: Makk Ferenc.) [Minikönyv.]
- Magyarország története 895—1301. Bp. Tankönyvkiadó 1984. 279 l. További kiadásai: 1985-től kezdve általában évente. [Egyetemi jegyzet.]
- A korai feudalizmus (1116—1241). A tatárjárás (1241—1242). In: Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. AK. 1984. 1007—1440., 1678—1714. Második kiadás: 1987.
- Az augsburgi csata. Sorsdöntő történelmi napok. 8. Bp. AK. 1985. 124 l. + 16 l. képmell.
- Saecula Hungariae 1000—1196. Bp. Széchenyi Művészeti Központ 1985. 70 l. [magyarul].

-
- *Saecula Hungariae 1000—1196*. Bp. Széchenyi Art Centre 1985. 70 l. [angolul].
 - Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. VII. Bp. AK. 1985. 332 l. (Társszerző: Elisabeth Galántai.)
 - III. Béla. Bp. PNY. 1985. 379 l. (Társszerző: Makk Ferenc.) [Minikönyv.]
 - Magyarország története 1301—1457. Bp. Tankönyvkiadó 1986. 228 l. (Társszerző: Engel Pál.) További kiadásai: 1987-től több alkalommal. [Egyetemi jegyzet.]
 - Az Árpád-kor háborúi. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1986. 328 l. + 24 l. képmell. (Egy fejezet és a képanyag Kovács László munkája.)
 - Csák Máté. Magyar História. Eletrajzok. Bp. Gondolat 1986. 211 l.
 - Jegyzetek [a Képes Krónikához]. A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Pro memoria. Bp. Európa Könyvkiadó 1986. 266—382., 459—516.
 - Jegyzetek [a Képes Krónikához]. A Képes Krónika szerzője és szövege. In: A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása. Helikon [1987.] 55—80., 111—127.
 - Az Árpád-házi uralkodók. IPM-Könyvtár. Bp. 1988. 309 l. (Társszerző: Makk Ferenc.)
 - Károly Róbert emlékezete. Bibliotheca Historica. Bp. Európa Könyvkiadó 1988. 259 l. + 68 l. képmell. (Szövegválogatás, bevezetés: 5—50., jegyzetek: 209—231., képanyag.) (Társszerzők: Makk Ferenc és Marosi Ernő.)
 - I. Andrástól I. Gézáig (1046—1077). Bp. PNY. 1988. 431 l. + 2 tábla. (Társszerző: Makk Ferenc.) [Minikönyv.]
 - A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. MK. 1988. 645 l.
 - Az Anjou-kor háborúi. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1988. 296 l. + 30 l. képmell. (Egy fejezet és a képanyag Pandula Attila munkája.)
 - Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvente Julio Kristó. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. VIII. Bp. AK. 1988. 603 l.
 - Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvente Julio Kristó. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. IX. Bp. AK. 1988. 500 l.
-

- Fejedelmek Álmostól Gézáig. Bp. PNY. 1988. 451 l. [Minikönyv.]
- Saecula Hungariae 1000—1196. Bp. Artunion/Széchenyi Buchverlag 1988. 70 l. [németül].
- Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I. 1301—1305. Bp.—Sz. 1990. 529 l.
- Az utolsó Árpádok. Bp. PNY. 1990. 401 l. [Minikönyv.]
- Középkori históriák oklevelekben (1002—1410). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 1. Sz. Szegedi Középkorász Műhely—Gondolat Kiadó 1992. 352 l. (Szövegválogatás, előszó: 5—29., jegyzetek: 281—332.)
- Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. II. 1306—1310. Bp.—Sz. 1992. 613 l.
- Az Árpád-ház tündöklése és hanyatlása. Magyarország krónikája. [Bp.] Adams Kiadó 1992. 142 l.
- A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 3. Sz. Szegedi Középkorász Műhely 1993. 299 l. Második kiadás: 1994.
- A csongrádi régió 1100 éve. Sz. 1993. 104 l. (Társszerző: Blazovich László.)
- Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Bp. Corvina 1993. 310 l.
- Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Sz. Szegedi Középkorász Műhely 1993. 95 l.
- Kun László emlékezete. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 5. Sz. Szegedi Középkorász Műhely 1994. 277 l. (Szövegválogatás, bevezető: 5—43., jegyzetek: 251—277.)
- Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 6. Sz. Szegedi Középkorász Műhely 1994. 262 l. (Társszerzők: Blazovich László és Makk Ferenc.)
- A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti Füzetek. 135. Bp. Argumentum Kiadó 1994. 151 l.
- Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. III. 1311—1314. Bp.—Sz. 1994. 535 l.

II.

Szerkesztések

- Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba 1970. 403 l. + 24 l. képmell. (Társszerkesztő: Székely Lajos.)
-

-
- AUSz. AH. 44 (1973) 96 l. + térkép; 48 (1974) 55 l. + térkép; 55 (1976) 99 l.; 66 (1979) 67 l.; 67 (1980) 76 l.; 71 (1982) 51 l.; 75 (1983) 49 l.; 78 (1984) 57 l.; 83 (1986) 53 l.; 86 (1988) 40 l.; 92 (1991) 77 l.; 98 (1993) 65 l.
 - Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I—IV. Bp. Tankönyvkiadó 1976—1982. (öt kötetben). I/1. 1976. 308 l.; I/2. 1976. 328 l.; II. 1977. 327 l.; III. 1980. 300 l.; IV. 1982. 319 l. (Társszerkesztők: Hajdú P. és Róna-Tas A.) További kiadásai: több alkalommal. [Egyetemi jegyzet.]
 - Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig. Sz. 1983. 810 l. + 48 l. képmell. + 6 kihajtos mell. (Szerkesztés, előszó: 15—16.)
 - Szeged története. 2—4. Sz. 1985—1994. (négy kötetben). (Sorozatszerkesztés.)
 - Engel Pál—Kristó Gyula: Magyarország története 1301—1457. Bp. Tankönyvkiadó 1986. 228 l. További kiadásai: 1987-től több alkalommal. [Egyetemi jegyzet.]
 - A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbafüzet. Bp.—Sz. 1987. 36 l. (Társfőszerkesztő: Bökönyi Sándor, előszó: 5.)
 - Az államalapító. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1988. 310 l. (Szerkesztés, előszó: 5—15.)
 - Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I—III., VII—VIII. Bp.—Sz. 1990—1994. (Főszerkesztés.)
 - Kubinyi András: Magyarország története 1458—1490. Bp. Tankönyvkiadó 1991. 72 l. [Egyetemi jegyzet.]
 - Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig. [Más címdallal:] Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig. Sz. 1992. 98 l. (Szerkesztés, előszó: 5—6.)
 - Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 1—6. Sz. 1992—1994. (Sorozatszerkesztés.)
 - Korai magyar történeti lexikon (9—14. század). Bp. AK. 1994. 755 l. + 17 kihajtos mell. (Főszerkesztés, előszó: 5—8.)
-

III.
Tanulmányok

- A „társadalom” fogalmának magyar nyelvi kifejezései. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. II. Sectio Philologica et Historica. Sz. 1962. 89—108.
- A tartalom és a forma kérdéséhez a történeti források belső kritikájában. Uo. 211—218.
- A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. Soproni Szemle 20 (1966) 331—340.
- Stephanus Bohemus. Historické Štúdie 12 (1967) 205—210.
- Anjou-kori krónikáink. Századok 101 (1967) 457—504. és klny.
- Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz. Uo. 102 (1968) 610—613.
- A locsmáncsi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23 (1969) 131—144.
- Volt-e emberi társadalom 1790-ben? AUSz. Néprajz és Nyelvtudomány 13 (1969) 93—94.
- A középkori Csaba. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba 1970. 19—36.
- Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 81 (1970) 113—135. és klny.
- A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. Magyar Nyelv 66 (1970) 208—210.
- Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. Filológiai Közönlöny 16 (1970) 106—115. és klny.
- A középkori Tápé. In: Tápé története és néprajza. Szerk. Juhász Antal. Tápé 1971. 47—56. és klny.
- Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. ItK. 76 (1972) 1—22. és klny.
- XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 83 (1972) 53—73. és klny.
- Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 88 (1972) 166—174. és klny.
- I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. AUSz. AH. 40 (1972) 51—74. és klny.
- „Bulcsú nemzetségének nyári szállása” ürügyén. Századok 106 (1972) 1080—1085. és klny.
- Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle 15 (1972) 198—203. (Társszerző: Makk Ferenc.)

-
- Magister Donč a Matúš Čák Trenčiansky. *Historické Štúdie* 18 (1973) 235—246. és klny.
 - Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 20 (1973) 639—660. (Társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László.)
 - Vésztő a középkorban. In: *Vésztő története*. Szerk. Szabó Ferenc. *Vésztő* 1973. 91—117. és klny. Második kiadás: 1982. 85—110. (Társszerző: T. Juhász Irén.)
 - Névtipológiánkból. In: *A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok. Veszprém 1974.* 55—59.
 - Egy 1235 körüli *Gesta Ungarorum* körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János és Székely György. *Memoria saeculorum Hungariae*. 1. Bp. AK. 1974. 229—238. és klny.
 - Legitimitás és idoneitás (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). *Századok* 108 (1974) 585—621. és klny.
 - Üzbég és tolvaj. *Magyar Nyelv* 71 (1975) 62—66.
 - A Kőszegiek kiskirálysága. *Vasi Szemle* 29 (1975) 251—268.
 - Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109 (1975) 953—967. és klny.
 - *Les saints de la dynastie des Árpáds et leurs légendes*. In: *Le prince Lazar*. Szerk. Ivan Božić és Vojislav J. Čurić. Beograd 1975. 415—420. és klny.
 - Magyarországi források. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I/2. Szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. Bp. Tankönyvkiadó 1976. 186—194. [Egyetemi jegyzet.]
 - Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben. *Történelmi Szemle* 20 (1977) 53—72.
 - Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. *Uo.* 142—145. (Társszerző: H. Tóth Imre.)
 - A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. *AUSz. AH.* 58 (1977) 13—20. és klny. (Társszerző: H. Tóth Imre.)
 - Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal—Czeplédy Károly—Róna-Tas András. Bp. AK. 1977. 211—223. és klny.
 - Vita a jogilag egységes jobbágyosztály magyarországi kialakulásáról. *Agrártörténeti Szemle* 19 (1977) 271—276.
-

- Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Előmunkálatok a Magyarság néprajzához. 3. Mítosz és történelem.* Szerk. Hoppál Mihály—Istvánovits Márton. Bp. MTA Néprajzi Kutatócsoportja 1978. 55—64.
- Szentkirály. *Magyar Nyelv* 74 (1978) 475—480.
- Kán László és Erdély. *Valóság* 21 (1978) 11. szám, 83—96.
- Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112 (1978) 623—661.
- Danye k filologičeskomu i istoričeskomu izučeniju Žitija Nauma. *Palaeobulgarica — Starob'lgaristika* 2 (1978) 4. szám, 58—64. (Társszerző: [H.] Tóth Imre.)
- About the Ancient Hun Heritage of the Hungarians. In: *Myth and History. A Symposium.* Szerk. M. Hoppál. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport 1979. 15—16.
- Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. *AUSz. AH.* 66 (1979) 45—59. és klny.
- Hozzászólás. [A Sárvár-monográfia vitája.] *Vasi Szemle* 33 (1979) 587—589.
- Időszámítási rendszerek. Bevezetés. A keresztény időszámítás. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III.* Szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. Bp. Tankönyvkiadó 1980. 153—155., 176—182. [Egyetemi jegyzet.]
- Magyarországi írott források és a magyar őstörténet. *Magyar Tudomány* 25 (1980) 362—367. és klny.
- Laslo Kan i Transil'vanija. In: *Etudes historiques hongroises. I.* Bp. AK. 1980. 33—60.
- A magyar névtudomány és az objektív kritika. *Magyar Nyelvőr* 104 (1980) 250—256.
- Hanenburch = Kakasd? *Névtani Értesítő* 4 (1980) 3—7.
- Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. *AUSz. AH.* 67 (1980) 57—66. és klny.
- Kralj Koloman, kralj Stjepan i Hrvatska. *Historijski Zbornik* 33—34 (1980—1981) 263—265. és klny.
- Ajtony's Baptism in Vidin. In: *P'rví međunaroden kongres po b'lgaristika. Rezjumeta.* [Sofija 1981.] 55—56.
- Konstantinos Porphyrogenetos und die Herausbildung der ungarischen Stämmebundes. In: *Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik.* *AUSz. Acta Antiqua et Archaeologica XXIII/1. = Opuscula Byzantina VII/1.* Sz. 1981. 77—89.

- Magyar kalandozások — kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. Szerk. Makk Ferenc. Bp. Tankönyvkiadó 1981. 37—53. [Egyetemi jegyzet.]
 - Ajtony and Vidin. In: Turkic—Bulgarian—Hungarian Relations (VIth—XIth Centuries). *Studia Turco-Hungarica*. V. Bp. 1981. 129—135. és klny.
 - Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *AUSz. AH.* 71 (1981) 21—28. és klny.
 - Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. *Névtani Értesítő* 6 (1981) 27—39.
 - Vyvody, sdelannye na osnove issledovanija nazvanij poselenij ruszkoj narodnosti v Karpatskom bassejne. In: *Istorija, literatura, jazyk i iskusztvo vos-točnyh slavjan v XI—XVII. vv.* *AUSz. Dissertationes Slavicae. Supplementum.* Sz. 1981. 3—8. és klny.
 - Pusztá személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: *Név és társadalom.* Szerk. Hajdú Mihály—Rácz Endre. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai.* 160. Bp. 1981. 101—104. és klny.
 - Kijev a magyar krónikákban. *Tiszatáj* 36 (1982) 8. szám, 61—64.
 - A Panoráma „Szeged”-jének Árpád-kora avagy Szeged Árpád-korának panorámája. *Somogyi-könyvtári műhely* 21 (1982) 123—126.
 - A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* 93 (1982) 463—474. és klny.
 - Koppány felnégyelése. *Századok* 116 (1982) 959—968. és klny.
 - Ajtony's Baptism in Vidin. In: *P'rví meždunaroden kongres po b'lgaristika. Dokladi. B'lgarskata d'ržava prez vekovete. I. Srednovakovna b'lgarska d'ržava.* Sofija 1982. 155—160.
 - Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. In: *Issledovanija po bolgaristike.* *AUSz. Dissertationes Slavicae. Supplementum.* Sz. 1983. 27—37. és klny.
 - Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez. *Palócföld* 1983. 5. szám, 31—36.
 - Új adatok és régi vélekedések Csák Mátéről. *AUSz. AH.* 75 (1983) 29—34. és klny.
 - Wittman Tibor, a tanár és a kolléga. *Uo.* 77 (1983) = *Studia Latinoamericana.* XIII. Wittman Tibor Emlékkönyv. Sz. 1983. 9—11. és klny.
 - Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi bölcsész-műhely '82.* Szerk. Róna-Tas András. Sz. 1983. 177—190. és klny.
 - A magyar törzsszövetségről dilettáns módon. *Századok* 117 (1983) 1135—1143. és klny.
-

- Szeged kialakulása. Somogyi-könyvtári műhely 23 (1984) 92—95.
- Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. Magyar Könyvszemle 100 (1984) 159—175., 285—299. és klny.
- Tibor Wittman: el profesor y el colega. AUSz. AH. 79 (1985) = *Studia Latinoamerica*. XIV. Sz. 1985. 5—7. és klny. (Sz. 1984.)
- A tartományúri hatalom. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből*. II. Szerk. Makk Ferenc. Bp. Tankönyvkiadó 1985. 71—86. [Egyetemi jegyzet.]
- A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. AUSz. AH. 82 (1985) 11—17. és klny.
- Die Macht der Territorialherren in Ungarn am Anfang des 14. Jahrhunderts. In: *Etudes historiques hongroises*. I. Bp. AK. 1985. 597—614. és klny.
- A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: *Név és névkutatás*. Szerk. Békési Imre. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 170. Bp. 1985. 15—22.
- Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek). Magyar Könyvszemle 101 (1985) 170—180. és klny.
- Az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék és az erdélyi románság létszáma. AUSz. AH. 83 (1986) 41—51. és klny.
- Kronológia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István. Bp. ELTE BTK 1986. 76—86.
- Történeti földrajz. Uo. 296—306.
- Helynévtan. Uo. 319—325.
- Hungarian Raids on Europe after the Conquest of Hungary. In: *Chapters from Hungarian History*. I. Szerk. István Petrovics. JATE BTK Sz. 1986. 1—11.
- Hungary in the Age of the Anjou Kings. Uo. 56—66.
- A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. Névtani Értesítő 11 (1986) 31—41.
- O toponimičeskih nazvanijah Karpatskogo bassejna so vtorym členom -grad. In: *Szlávok — protobolgárok — Bizánc*. Hungaro-Bulgarica. 2. Sz. 1986. 99—112.
- Árpád fejedelemutódai. AUSz. AH. 84 (1987) 11—21. és klny.
- K voprosu o bolgarskom vladyčestve na Al'fel'de v IX. v. In: *Vtori međunaroden kongres po b'lgaristika*. Dokladi. 6. B'lgarskite zemi v drevnostta. B'lgarija prez srednovekovieto. Sofija 1987. 265—272.

- A főesperességek kialakulásának kronológiájához. *Aetas* 5 (1987) 1. szám, 130.
- Károly Róbert első felesége. *AUSz. AH.* 86 (1988) 27—30. és klny.
- Erdély XI—XIII. századi történetéhez. In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, Csokonai Kiadó 1988. 267—269.
- Közigazgatás Szent István korában. In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc—Kardos József. Bp. MTA Történettudományi Intézet 1988. 54—58.
- *Toponomastica unna ed avara in Ungheria.* In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari.* Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo. I. Spoleto 1988. 273—281. és klny.
- A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122 (1988) 3—35. és klny.
- Telepítés és államalapítás. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Péter—Mader Béla—Monok István. Sz. 1989. 47—58. és klny.
- Die Entstehung der Komitatsorganisation unter Stephan dem Heiligen. In: *Settlement and Society in Hungary.* Szerk. Glatz Ferenc. *Etudes historiques hongroises.* I. Bp. MTA Történettudományi Intézet 1990. 13—25. és klny.
- Módszertani megjegyzések a vármegyék kialakulásához. *Életünk* 28 (1990) 796—799.
- A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. *AUSz. AH.* 90 (1990) 43—62.
- Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. *ItK.* 94 (1990) 425—443.
- Öt pondust fizetők és várhospesek. *AUSz. AH.* 92 (1991) 25—35.
- Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban. *Uo. Különszám.* Sz. 1991. 19—24.
- Über die Hunnentradition der Ungarn. In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas.* Sz. 1991. 117—125.
- Néhány erdélyi helynévről. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Hajdú Mihály—Kiss Jenő. Bp. 1991. 386—393.
- Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján. *Aetas* 1991. 3—4. szám, 5—13.
- Szent László királyra emlékezve. *Vigilia* 57 (1992) 343—347.
- Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *AUSz. AH.* 96 (1992) 25—30.
- Directions of Orientation in the Carpathian Basin at the End of the First Millennium. In: *Mutual Dynamics of Organisational Levels in Evolution.* Szerk. B. Lukács és mások. Bp. Központi Fizikai Kutató Intézet 1992. 128—133.

- Keán, Szent István király ellenfele. AUSz. AH. 98 (1993) 15—28.
- A honfoglalás évfordulójára készülve. Magyar Tudomány 38 (1993) 723—726.
- Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X—XI. század fordulóján. Névtani Értesítő 15 (1993) = 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Bp. 1993. 200—205.
- An der Bruchlinie zum Europa des neuen Jahrtausends. In: In uns liegt ein schönes Land verborgen. Ungarns Geschichte. Szerk. László Fábián—Gyula Kurucz. Collection BuchPlus in der edition q. Berlin 1993. 32—51.
- The Arpadian Age in Hungary. Theses. In: Carpathian Basin: Evolutionary Stages. Szerk. B. Lukács—Sz. Bérczi—K. Török. Bp. Központi Fizikai Kutató Intézet 1993. 77.
- Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? Aetas 1994. 1. szám, 194—199.
- Les Kean dans le Bassin carpatique. In: Szegedi bolgarisztika. Hungaro-Bulgaria. V. Sz. 1994. 11—24.
- A 101. krónikafejezet szövegpárhuzamai. In: Scripta menent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 57—61. és klny.
- A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján). Századok 129 (1995) 3—62. és klny.
- Falicsi és Fajsz. Magyar Nyelv 91 (1995) 36—44.

IV.

Ismeretterjesztő írások, fordítások

- Huszonkilenc latin és német forrás fordítása. In: Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 1. Békéscsaba 1967.
- Tíz latin oklevél fordítása. In: Oltvai Ferenc: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Sz. 1968.
- Krónika. In: Világirodalmi lexikon. VI. Főszerk. Király István. Bp. AK. 1979. 720—722.
- Ki volt és mikor élt Anonymus? História 1 (1979) 2. szám, 14—15.
- Ki volt és mikor élt Anonymus? Látóhatár, 1979 november, 121—129.
- Mit ér a társadalomtudomány, ha — vidéken művelik? Tiszatáj 34 (1980) 71—76.

-
- A Képes Krónika története. *História* 2 (1980) 1. szám, 13—14.
 - Gellért püspök. *Magyar Nemzet*, 1980. szeptember 27. 8.
 - Negyvenegy latin forrásszöveg fordítása. In: Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 9. Békéscsaba 1981.
 - Latin oklevelek és elbeszélő források fordítása Makk Ferencsel közösen. In: III. Béla emlékezete. *Bibliotheca Historica*. Magyar Helikon 1981.
 - Ki volt a Névtelen? *Anonymus és gesztájának története*. In: *Lányok könyve*. [Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1981.] 12—17.
 - A „kettős honfoglalás” elméletéről. *História* 5 (1983) 1. szám, 26—27.
 - Szeged évszázadai. A város kialakulása. Délmagyarország, 1983. december 3. 5.
 - Szeged a középkorban. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1984. március 17. 4.
 - Koppány, a „herceg”. *Élet és Tudomány* 39 (1984) 643—645.
 - Kalandozások a honfoglalás után. *Ifjúsági Magazin*, 1985 március, 37—39.
 - Két latin oklevélrészlet fordítása. In: *Szülőföldünk, a Tiszántúl*. II. Összeállította Gácsér József. Bp. Tankönyvkiadó 1985. 47., 52.
 - A magyar kalandozások. *História* 8 (1986) 1. szám, 5—6.
 - A magyar kalandozások. *Látóhatár*, 1986 június, 127—132.
 - A sorsfordító. *Magyar Nemzet*, 1986. augusztus 20. 11.
 - Beköszöntő. In: Blazovich László: A Körös—Tisza—Maros köz középkori településrendje. Dél-alföldi évszázadok. Békéscsaba—Sz. 1985. 5—9.
 - Árpád-házi uralkodók. *Interpress Magazin* 1987 január, 4—12.; február, 12—23.; március, 10—23.; október, 12—25.; november, 28—41.; december, 12—25.
 - Magyarország története (895—1387). In: *A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája*. Próbafüzet. Főszerk. Bökönyi Sándor—Kristó Gyula. Bp. 1987. 16—22.
 - Der Staatsgründer. *Rundschau der ungarischen Gewerkschaften*, 1988. 8—9. szám, 17—18. (Társszerző: Glatz Ferenc.)
 - Államalapító királyunk emlékezete. *Népszabadság*, 1988. augusztus 18. 6., augusztus 19. 6., augusztus 20. 8.
 - Hat oklevél fordítása. In: *Károly Róbert emlékezete*. *Bibliotheca Historica*. Bp. Európa Kiadó 1988.
 - Város és történelem. *Szeged*, 1988. 1. szám, 36.
 - Az egyház- és államszervezet Szent István korában. *História* 10 (1988) 4. szám, 3—5.
 - A magyar kalandozások. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. *História* könyvek. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 18—22.
-

- Géza. Szent István. In: uo. 21., 28.
- Historia est magistra vitae. Népszabadság, 1989. január 7. 13.
- Szent Istvánról, mai szemmel. Uo. 1989. augusztus 19. 14.
- A három nagy: [I.] István, [III.] Béla, [I.] Lajos. Hóman—Szekfű Magyar története. Uo. 1990. december 22. 22.
- Vélemények az [székely] eredetkérdésről. Rubicon 3 (1992) 3. szám, 28—29.
- Új sorozat: „Szegedi Középkortudományi Könyvtár”. Könyvvilág, 1992 május, 44.
- Hat latin oklevélrészlet fordítása. In: Középkori históriák oklevelekben. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 1. Sz. 1992.
- Hihetünk-e Anonymusnak? In: Emlékkönyv a Tánicsics Mihály Gimnázium és Szakközépiskola alapításának 50. évfordulójára, 1983. I. Orosháza 1992. 51—60.
- Szent István és az „ezeréves alkotmány”. Délmagyarország, 1992. augusztus 19. 6.
- Az első Anjou Magyarország trónján. História 14 (1992) 9. szám, 13—15.
- Anonymus és Szer. Gesta Hungarorum: legenda és valóság. Szeged, 1993 augusztus, 4—5.
- Az Árpád-házi uralkodók. Vasárnap. Családi Magazin [Pozsony] 1993—1994. Számos folytatásban. (Társszerző: Makk Ferenc.)
- Százharminchat önálló és tizenhét, társszerzővel írt szócikk. In: Korai magyar történeti lexikon. Bp. AK. 1994.
- A nemesi megye születése. Rubicon 5 (1994) 4—5. szám, 6—9.
- Királyi vármegye. Megye. Uo. Melléklet, 4., 5—6.
- A történelem nem egyszerű példatár. Főtér — kevés magyarral. Délmagyarország, 1994. augusztus 31. 11.
- Öt latin oklevél fordítása. In: Kun László emlékezete. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 5. Sz. 1994.
- Több latin forrásszöveg fordítása, részint Makk Ferencsel közösen. In: Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 6. Sz. 1994.
- Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Szabó István, Zichy István gróf. In: Új magyar irodalmi lexikon. 1—3. Főszerk. Péter László. Bp. AK. 1994. 820., 1312—1313., 1869., 2309.
- Fülébe forró ólmot öntsetek! Merényletek Szent István ellen. In: Száz rejtély a magyar történelemből. Főszerk. Halmos Ferenc. Bp. Gesta Könyvkiadó Bt. 1994. 26—27.
- A meráni boszorka. Gertrúd királyné meggyilkolása. Uo. 46—47.

- A király két Máriája. Károly Róbert ismeretlen felesége. Uo. 58—59.
- Arisztokrácia az Árpád-korban. Rubicon 5 (1994) 10. szám 4—8.

V.

Ismertetések, kritikák

- Orosháza története és néprajza. Tiszatáj 20 (1966) 165—166.
- Napkelet felfedezése. ItK. 71 (1967) 353—354.
- Egyetemtörténet, művelődéstörténet. Gondolatok a pécsi jubileumi tanulmánykötet kapcsán. Szegedi Egyetem, 1967. december 8. 4.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Békési Élet 3 (1968) 130—131.
- Magnae Moraviae fontes historici. I—II. ItK. 73 (1969) 628—629.
- Grzegorz Leopold Seidner: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. Századok 103 (1969) 1234—1236. (Társszerző: Makk Ferenc.)
- Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445—1480. II. Uo. 104 (1970) 410—411.
- Szabó István: A középkori magyar falu. Békési Élet 5 (1970) 539—540.
- Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. ItK. 76 (1972) 397—398.
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Századok 107 (1973) 742—746.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Uo. 108 (1974) 290—291.
- Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. Archaeologiai Értesítő 105 (1978) 127—129.
- Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Pedagógiai Szemle 31 (1981) 1071—1073.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Általános nyelvészeti tanulmányok. XIV. Újabb nyelvészeti témák. Bp. 1982. 197—203. és klny.
- Válasz Szenci Szabó Jánosnak. Mai Magazin, 1987 február, 63.
- Marosi Ernő „Realitás és esztétikai értékrend a XIV—XV. századi Magyarország művészetében” című doktori értekezésének vitája. Művészettörténeti Értesítő 40 (1991) 109—111.
- Magyar őstörténeti könyvtár. Magyar Könyvszemle 108 (1992) 287—288.
- Rokay Péter: Salamon és Póla. Századok 126 (1992) 660—663.
- Anonymus — latinul és németül. Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Aetas 1993. 1. szám, 173—176.

VI.
Interjúk

- A Szeged-monográfia közügy. Délmagyarország, 1978. december 24. 10.
- Vidéken hátrány társadalomtudósnak lenni. Könyvtáros, 1981 január, 20—22. (Fényképpel.)
- Újabb elmélet a magyar államalapításról. Nógrád, 1983. január 8. 8.
- Dél-Alföld-kutatás a szegedi egyetemen. Csongrád Megyei Hírlap, 1983. március 19. 6. (Fényképpel.)
- A honfoglalás, 892—900. Élet és Tudomány, 1984. január 6. 6—7. (Fényképpel.)
- Tények és legendák. Csongrád Megyei Hírlap, 1984. május 12. 8.
- István és Koppány — ahogy a történettudós látja. Uo. 1984. szeptember 15. 6.
- 750 éve indult keletre Julianus barát. Expedíció az őshazába. Dunántúli Napló, 1985. április 28. 5.
- Mítoszok rombolása. Szegedi Fesztivál Magazin '85. 78—79. (Fényképpel.)
- Két világszemlélet határán. Délmagyarország, 1985. augusztus 18. 6.
- Társadalomkutatások a Dél-Alföldön. Uo. 1986. május 24. 7.
- Párbeszéd a múlttól. Népszabadság, 1986. június 28. 4. (Fényképpel.)
- Anonymus csuklya nélkül? Mai Magazin, 1986. szeptember, 26—27.
- Kutatások —akadémiai alapból. A hunoktól Zsigmond királyig. Csongrád Megyei Hírlap, 1986. október 22. 4.
- Az Árpád-kor reneszánsza. Dunántúli Napló, 1987. február 1. 4.
- Az Árpád-kor nyomában. Néphadsereg, 1987. június 27. 13. (Fényképpel.)
- A magyarországi forráskiadás hiánypótló vállalkozása (A készülő Anjou-kori oklevéltárról). Aetas 7 (1987) 3. szám, 108—113.
- A régmúlt ígézetében. Tiszatáj 42 (1988) 66—79.
- Tiszteletpéldány az olvasónak. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Könyvvilág, 1988. június, 5. (Fényképpel.)
- Hazudott-e Anonymus? Beszélgetés egy gestaíró kései hányattatásairól. Élet és Irodalom, 1988. július 8. 7.
- Teendők honfoglalás után. Képes 7, 1988. augusztus 20. 18—21.
- Szent István a söröscímkén, avagy történelmi lecke mai magyaroknak. Délmagyarország, 1988. augusztus 20. 9.
- Négy kötet 1988-ban! Magyar vármegyék és az Anjou-kor háborúi. Csongrád Megyei Hírlap, 1989. január 6. 4.
- Középkori történelmünk új kézikönyve. Aetas 1990. 3. szám, 157—161.

- „Szeged szebb lesz, mint volt”. Nyomdában a város monográfiájának harmadik kötete, avagy helytörténetírás rendszerváltás idején. Délmagyarország, 1991. március 11. 3.
- Kuriózumszagú önismeret. Délvilág, 1991. augusztus 13. 4.
- Önismeretünk: hungarológia. Magyar Nemzet, 1991. augusztus 14. 11.
- Melyik Európához tartozunk? Reggeli Délvilág, 1992. április 25. 4.
- És a magyarok honnan vándoroltak? Uo. 1992. november 21. 6.
- A szegedi középkorkutatásról. Szeged, 1993 május, 9—13. (Fényképpel.)
- Szer kultuszából a megye is töltekezhet. Délmagyarország, 1993. augusztus 19. 12.
- Körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Aetas 1993. 4. szám, 194—196.
- „A múltból merítve a mának dolgoztunk, de a jövő is hasznosítani fogja”. AK magazin 5 (1994) 1. szám, 10—12.
- Továbblépni a történeti időben. Szeged, 1994 május, 8—10.
- Többféle szemlélet érvényesült. Magyar Nemzet, 1994. május 25. 11.
- Könyvhétnyitó premier. Korai magyar történeti lexikon. Délmagyarország, 1994. május 31. 7.

A válogatott bibliográfia az 1995. április 30-a előtt megjelent munkákat tartalmazza, kéziratossal és sajtó alatt levő írásokat nem foglal magában.

United Way

Délmagyarország
Szeged.

**ELSŐ
MAGYAR
KENDERFONÓ RT.**

TEL.: (36-62) 487-287*

FAX.: (36-62) 311-665

TLX.: 82-520

H-6724 SZEGED, LONDONI KRT. 3. LEVÉLCÍM: H-6701 SZEGED, PF.: 89.

A ROSTKENDER

A kender / Cannabis sativa L / középzásiai eredetű növény, mégis legjelentősebb termőterületei Európában vannak. Kifejezetten a mérsékelt égöv növénye, lágyszárú tejnedv nélküli kétklasi növény, vagyis külön növényen fejlődnek ki a hím és a nővirágok.

A kenderkőrő felépítése hasonló a lenéhez, a kender hancsrostjai gyűrű alakban helyezkednek el a szárbán. A külső réteg az ún. primer hancsrostjait jól meg lehet különböztetni a belső rétegben elhelyezkedő szekunder rostoktól. Az utóbbiak rövidebbek, durvábbak és erőteljesebben elfásodtak.

A kendert Európában kizárólag rostjaért, bútortlap készítésre alkalmas pozdorjáért, valamint a magjából sajtolható olajért termesztik. Az utóbbi időben magas cellulóz tartalma miatt papíralapanyagként is felhasználják.

Hazánk mindig jelentős kendertermesztő állam volt, a legnagyobb vetésterület az 1800-as évek végén volt, amikor is megkezelítettük Olaszországot Magyarországon a vetésterület jelenleg 1000 - 1500 hektar körül ingadozik.

Az **ELSŐ MAGYAR KENDERFONÓ RT.** a kenderfeldolgozás területén több, mint 110 éves múlttal rendelkezik. A cégnél teljes kendervertikum található a természetstől, a rostgyártástól a fonáson, szövésen át a ponyvák és zsákok konfekcionálásáig terjedően.

Termelési palettáján megtalálhatók a különböző minőségű fonalak, zsinetek, kötelek, ponyvák és egyéb kender ill. más természetes szállal kevert szövetek, valamint műanyag csomagoló anyagok azaz a termék színéhez igazodó polietilén raschel zsákok, és polipropilén bálázó - kötő zsinetek.

Az Első Magyar Kenderfonó Rt jelenleg Közép - Európa jegyzett, egyenletesen jó minőségű terméket előállító vállalata mely a mezőgazdasági csomagolóanyag gyártás tekintetében legszelesebb profillal rendelkezik, s a jövőben az a célja, hogy folyamatosan fejlessze termékei minőségét, szolgáltatását, hogy megfeleljen vevői és részvényesei elvárásának.

**A DÉLMAGYARORSZÁG szerkesztősége
szeretettel köszönti
a hatvanesztendős Kristó Gyulát.**

Készült
a DÉLMAGYARORSZÁG Könyv- és Lapkiadó Kft.
nyomdájában
Felelős vezető: HOCZ PÁL.

